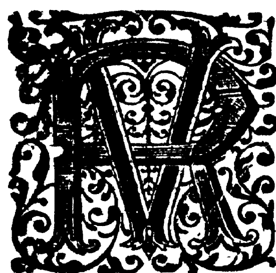
శ్రీః.

శ్రీభోజరాజ సార్వభౌమవిరచితం

చంపూరామాయణమ్.

లక్ష్మణసూరివిరచితం యుద్ధకాండమ్.

రామచంద్రబుధేంద్రవిరచితయా వ్యాఖ్యయా సమేతమ్

చెన్నపుర్యామ్:

'వావిళ్ల. రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్'

ఇత్యేతైః

వావిళ్లముద్రాలయే

ముద్రితం, ప్రకటితంచ.

1928

PRINTED BY
V. RAMASWAMY SASTRULU & SONS,
AT THE 'VAVILLA PRESS, MADRAS—1928.

శ్రీర్మేసాఽఽస్తామ్.

శ్రీ నివాసాయ నమః.

భూమికా.

భో భో అభిరూపశేఖరాః !

విదితచర మేవ హి తత్రభవతాం సఙ్ఖ్యావతా మవేలరసబంధురప్రబంధనిరవధిక మాధురీపరిగ్రహణజంఘాలహృదయానాం సహృదయానామ్.

యత్కిల.—సముల్లసితకవితామహిత సుకవిజనతానుయాతదరిద్రతాలతాకుఠారేణ మధ్యమభువనావతరణై కరసిక భారతీవిలాసినీపురుషావతారేణ విదర్భవిషయరాజేన భోజరాజేన సమున్మిషితనవరసాలఙ్కారగన్ధ శ్చమ్పూరామాయణాఖ్యః కశ్చన ప్రబన్ధ స్సమబన్ధీతి.

యథాకిల —సోఽయం సముల్లాసయ న్నఖిలబుధసముదయం, సమ్మోదయం శ్చాభిరూపశేఖరాన్, సముత్తేజయం శ్చ కవిజనతామనీషాం, సముద్వేజయంశ్చ కాక విశదమ్భం; సముత్పాదయం శ్చ కలార్థివిజ్ఞానం, సమావర్షయం శ్చ మధురసుధాధారాం, సమున్మేషయం శ్చ ఉపమాద్యలంకారాన్, సకుతుక మఖిలచమ్పూప్రబంధ మహాసామ్రాజ్యే నూన మభిరూపశిఖామణిభి రభిషిచ్యమాన స్సకలసహృదయహృదయాని నిర్దయ మావర్జయతీత్యహో ధన్యతమశ్రీభోజరాజసూక్తే ర్భాగధేయ మితి భావం భావ మతితరాం విస్మయపద మధిగచ్ఛామహే.

తత్తాదృగ్వాణీవిలాసధోరణీ మధిభూతలం ప్రచాల్యమానోఽయం కవిసత్తమః కిం దేశీయః? కో వాఽన్వవాయః పుణ్యాత్మనోఽస్య జన్మనాఽనుగృహీతః ? కాభ్యాం వా పితృభ్యా మీదృక్సంతానభాగధేయలాభేన నిరతిశయానన్ద స్సమవాపి? కస్మిన్వాఽనేహ స్యస్యామృతాయమానస్యదర్శనామృతలహరీనిమగ్నాన్తరాత్మానః ప్రజాః ప్రావర్తిషత ? కా వా ప్రబంధరత్నమాలా సుగృహీతనామ్నాఽనేన గ్రథితా ? ఇత్యాదికస్య చారిత్రస్యజిజ్ఞాసూనాం సుఖబోధాయ స్వీయచరిత్రఖ్యాపనం కమపి ప్రబంధ మనను జిఘృక్షురయం 'మహాజనో యేన గత స్సపంథాః' ఇత్యభియుక్తోక్తి మనుసరన్నేవ ప్రాక్తనానాం కాళిదాసాదీనా మేవ ఘంటాపథే సమభ్యధావ దితి హన్త ! మహానయం కళంకః ప్రాచీనానాం తత్పథానుసరణం ప్రతిజానానా మర్వాచీనానాం చాపి సుకవీనామ్. తత్కాలనిరవద్య మేతత్కవికాలాద్య స్యాద్య నిర్ణినీషవో బహవో విమర్శకా స్సఖేద మపర్యాప్తసామగ్రీకా విఫలమనోరథాః ప్రయత్నా న్నివర్తన్తే ప్రవర్తన్తే చ బహుళతరనిజయశశ్చంద్రికాధవళితాశా స్తస్య కవే రేతత్కాలీనానాం చ కేషాంచి ద్దానశాసనానా ముపలబ్ధే స్తత్కాలకాలాదిక మభివర్ణ్ణితుం. తత్పదవ్యా మేవ పద మాక్షిపన్తో వయ మపర్యాప్తకారణాభియోగా అపి కించి దివ కలార్థిజనప్రబోధాయ విమిమర్శామహే.

తథాహి.—భోజోఽయం పరమారవంశమణిః. పురా కిల విశ్వామిత్రకృతకామధేనుసమాకర్షణసమయే ప్రభావశాలినో మహర్షే ర్వసిష్ఠ స్యానుధ్యానేన వైశ్వామిత్రబలజయకాంక్షయా ఽగ్నికుణ్డా త్పరమార ఇత్యన్వర్థనామా సముదభూత్. తథాహి.—

"అయాతస్య కదాచన క్షితిపతే రాచ్ఛిన్దతః కౌశిక
స్యాతిథ్యోచితవస్తుజాతజననా దానన్దినీం నన్దినీమ్,
నిర్జేతా కుపితేన తేన హవిషా సంవర్ధితా ద్వహ్నిషో
వీరః శ్రీపరమార ఇత్యనుపమ స్సత్యాభిధానోఽభవత్." ఇతి.

అయమేవ నిఖిల మపి వైశ్వామిత్రం బల మజయత్. అస్య రాజన్యస్య అర్బుదాచలస్యాగ్నేయే చన్ద్రావతీనామ నగరీ రాజధాన్యాసీత్. అస్య వంశావళీయథా.—

(పరమారాన్వయే) ఉపేన్ద్రరాజః
|
వైరిసింహః
|
సీయకః
|
వాక్పతిరాజః
|
వైరిసింహః (వజ్రటస్వామీ)
|
శ్రీహర్షః (కోట్టగస్యజేతా)
|
ముఞ్జః — సిన్ధురాజః
|
భోజరాజః
|
జయసింహదేవః

ఏతేషు రాజసు ఉపేన్ద్రరాజః కృష్ణరాజనామ్నా వాక్పతిరాజోఽమోఘవర్షనామ్నా చ ప్రసిద్ధః. శ్రీహర్ష స్సీయకనామ్నా సింహదత్తనామ్నా చ ప్రథతే. ముఞ్జః వాక్పతి రాజామోఘవర్షోత్పలరాజనామభిః—సిన్ధురాజ స్సిన్ధులసిన్ధలకుమారనారాయణ నవసాహసాఙ్కపదై శ్చ వ్యవహ్రియతే. ఏతేషు ముంజస్య సింధురాజాగ్రజత్వే కేచి త్సంశీతిపద మధ్యాసిషుః. తచ్చోద్యం. ఏతత్కులీననరవర్మకారితమందిరప్రశస్తిరూపదానశాసనే పరమారాన్వయే సీయకపర్యంతం నిర్వర్ణ్య,

"తస్మా ద్వైరివరూథినీబహువిధప్రారబ్ధయుద్ధాధ్వర
ప్రధ్వంసైకపినాకపాణి రజని శ్రీముంజరాజో నృపః,
... ...
తస్యాసీ దథ పార్థివః పృథుయశాశ్శ్రీసింధురాజోఽనుజః" ఇతి.

సుదృఢం నిర్వర్ణితత్వాత్ —అన్యత్ర ధనికాదిభిః దశరూపావలోకాదిషు నిర్వర్ణితత్వా చ్చేతి.

ఏతేషు వాక్పతిరాజాపరాభిధానేన ముఞ్జేన విక్రమ. శ.1031 (క్రీ. 974) తమే కిమపి దానశాసన మకారి. సుప్రసిద్ధో భోజరాజశ్చ విక్రమ. శ. 1078. తమాత్ (క్రీ. 1021) పరం గోవిందభట్టసుతాయ ధనపతిభట్టాయ వీరాణకగ్రామ మదాదితి శాసనేనావగమ్యతే. ఏతదాత్మజో జయసింహదేవశ్చ విక్రమ. శ. 1112 (క్రీ.1054) తమే కిమపిశాసన మచీకరత్. ఏతేషాం శాసనానా ముపలబ్ధ్యా క్రీస్తుశకాత్ 1018 తమా త్పరం క్రీ. 1060 తమపర్యన్తం భోజదేవో రాజ్యమశిష దితి యుక్త ముత్పశ్యామః. క్రీస్తుశకాత్ 1022 పరం 1063 తమపర్యంత మధిష్ఠితరాజ్యస్త్రిలింగభాషాపోషకో రాజరాజపరేన్ద్రి స్సంస్కృతభాషాపోషకో భోజరాజశ్చ సమకాలే విరేజతు రితి తదాభాషా ద్వయపోషకరాజన్యరత్నాలంకృతయా భరతమాత్రా కీదృశ్యా భావ్య మిత్యానన్దార్ణవతల మగ్గచ్ఛామః. విస్తర మన్యత్ర విచారయామః. భోజరాజా త్పూర్వేషాం రాజ్ఞా ముజ్జయినీ రాజధాన్యాసీత్. అయం విషయః పరిమలకవినా నవసాహసాఙ్కచరితకావ్యే ష్వస్మిన్, సప్తదశశ్లోకే.

భావమ: అస్తి క్షితా వుజ్జయి నీతి నామ్నా పురీ విహాయస్యమరావతీవ,
బబన్ధ యస్యాం పద మిన్ద్రకల్పః శ్రీమఞ్జపతి ర్వాక్పతిరాజదేవః" ఇతి.

సముద్ధృతః భోజేన చ కియంతం కాలం తత్రైవ రాజ్యం ప్రశాస్య తతః మాలవదేశాన్తర్గత ధారానగరీ రాజధానితాం నీతేతి జ్ఞాయతే. అయం కిల నితరాం దానశౌండః, కావ్యార్థకోవిదః, దయాశీలః, సంస్కృతవిద్యాప్రచారణే బద్ధకంకణః, పండితప్రియః, అస్యబ్రాహ్మణదైవతత్వం చ చమ్పూరామాయణే

"ఉచ్చై ర్గతి ర్జగతి సిధ్యతి ధర్మత శ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురై శ్చేత్
తా నన్తరేణ నిపతే త్క్వను మత్ప్రణామః" ఇతి.

ద్వితీయాకశ్లోక ఏవ సమ్యగ్రథా జ్ఞాపయతి. కించ భోజదేవదానశాసనే,

"జయతివ్యోమకేశోఽసౌ యస్సర్గాయ బిభర్తితాం,
ఐన్దవీం శిరసా లేఖాం జగద్బీజాం కురాకృతిమ్" ఇతి.

ప్రథమంశివప్రార్థనామేవోరరీకృతత్వాత్. చంపూరామాయణే చ.—

"లక్ష్మీం తనోతు నితరా మితరాన పేక్షు
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖశిఖాప్రవాళమ్.

హైరమ్బ మమ్బురుహ డమ్బర చౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః." ఇతి.

హైరమ్బ. (హేః=రుద్రసమీపే,రమ్బ తే ఇతి హేరమ్బః. తదీయ)చరణద్వయ స్తవనా చ్చాస్యశివభాగవతసంభావనం సామ్ప్రత మితి పశ్యామః.అన్యచ్చాయం కవితాధిరాజ్యం ధారాధిరాజ్యం చాలంకుర్వన్నపి సుసూక్ష్మ మపి గర్వలేశ మస్పృశన్ పరోపకారకృతౌ పరలోకానందానుభవైకకృతౌ చ కృతీ రాజ్యభోగాదికం నశ్వరం మన్వానో పరమ యోగినా మపి మనాంసి రంజయతి. దృశ్యంతాం భోజరాజదానశాసనే.

"వాతాభ్రవిభ్రమ మిదం వసుధాధిపత్య
మాపాతమాత్రమధురో విషయోపభోగః,
ప్రాణా స్తృణాగ్రజలబిన్దుసమా నరాణాం
ధర్మ స్సఖా పర మహో! పరలోకయానే.
భ్రమత్సంసారచక్రాగ్రధారాధారా మిమాం శ్రియమ్,
ప్రాప్య యే న దదు స్తేషాం పశ్చాత్తాపః పరం ఫలమ్.
... ...
లక్ష్మ్యా స్తటిత్సలిలబుద్బుదచఞ్చలాయా
దానం ఫలం పరయశఃపరిపాలనంచ" ఇతి.

సూక్తిరత్నాని తత్తాదృశ్యేవ ర్దానదాక్షిణ్యాదయో గుణాః కించి దిహ భోజప్రబన్ధే ప్రస్తుతాః. కిం బహునా నైతాదృశః కవీన్ద్రరాజచన్ద్రః కోఽపి భూమణ్డలే దరీదృశ్యత ఇత్యస్య నిరవధికగుణగణవర్ణనే విరిరంసవ ఏవ సప్రశ్రయం నమోవా. ప్రశాస్మహే. అస్య కృతిరత్నాని చంపూరామాయణసరస్వతీకంఠాభరణపాతఞ్జలసూత్రవృత్త్యాదికాని సముపలభ్యన్తే. వ్యాకరణే భైషజ్యే చ కతి చన గ్రన్థానయం ప్రాణైషీదితి పాతఞ్జలసూత్రవృత్త్యా విజ్ఞాయతే. తథాపి సకలాన్తేవాసిసాధారణతయా ప్రతిగురుని కటం పాఠ్యమానం చంపూరామాయణమేవ దరీదృశ్యత ఇత్యస్య గౌరవ మాత్మైక వేద్యమ్. ప్రబంధరత్న మిదం న కేవలం పవిత్రతమశ్రీరామకథావైభవేనైవ భాభాతి అపిచ గద్యపద్యయో శ్శైశవవైభవేనచ మాధ్వీకమృద్వీకయో రివ రసికజనరసనాస్వాదనీయతా మతితరా మశ్నుతే.

ఈదృక్ప్రబంధతిలకం కవినా సుందరకాణ్డపర్యంత మేవ కుతో వా నిరమాయీతి విచికిత్సాయాం ప్రబన్ధపూరణా దర్వాగేవ కవి ర్వృద్ధే శరీరం నిరస్య వీరస్వర్గ మలం క్రియా దితి విషీదన్త స్తద్విషాదం నిరస్యంతం భోజకృపాలబ్ధకవితావిలాసం యుద్ధకాణ్డకృతికృతినం లక్ష్మణకవిం చ ప్రస్తుమః.

తస్మాత్ తత్సందర్భోచిత ముపనిబద్ధాం కవితామాధురీం స్థాలీపులాకన్యాయేన పరితృజనావగమనాయ కించి దివ సందర్శయామః. తథాహి—

బాలకాణ్డే క్షీరాబ్ధిశయానస్య భగవతః గీర్వాణగణకృతస్తుతౌ.

"నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయక జన్మదేశ
నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై" ఇతి.

తత్రైవ భగవతః ప్రత్యుక్తౌ.

"ఇన్ద్రనీలాచలోదఞ్చచ్చన్ద్రికాధవళస్మితః,
వాచ మూచే సుధాధారామధురాం మధుసూదనః." ఇతి.

అస్మిన్నేవ కాండే శివజటాజూటా ద్గంగావతరణవర్ణనం గంగావతరణస్తోరణీ మే వాను పర్వ దివ భాభాతి. దృశ్యతా మేకం పద్యం.

"అథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగన్తగగనాంతరా,
శశాఙ్కశంఖసంభిన్నతారామౌక్తికదన్తురా."

అన్యచ్చ-పరశురామగర్వనిర్వాపణానంతర మిదం పద్య మన్యాదృశం నీతిం చ ప్రబోధ యతి యథా.—

"నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహాగతో క్షణ మన్తరాయం
యు ద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే."

అయోధ్యా కాండే శ్రీరామప్రవాసప్రకరణే కైకేయీం ప్రతి రామో క్తి ర్యుక్తి సౌం దర్యేణ ... భావతాం కమ ప్యానందం జనయతి. యథా.—

"వనభువి తనుమాత్రత్రాణ మాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభార స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
త దిహ సుకరతాయా మావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయానంబ తే పక్షపాతః."

తత్రైవ కౌసల్యావిలాపే దయావతాం పరతా మశ్రుపాత మవశ్య ముత్పాదయతి.—

"రేఖారథాబ్జసరసీరుహశఙ్ఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవ కరే జగతాం త్రయాణాం,
కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
మాబద్ధవాన్ ప్రతిసరం భగవా న్వసిష్ఠః" ఇతి.

చిత్రకూటే భరతస్య శ్రీరామసందర్శనేచ.—

"అథావాసం కాన్తే రకృతసుకృతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం
దదర్శ శ్రీమన్తం విపినభువి సీతాసహచరం" ఇతి.

కాన్తారసావాసతా మేవాధిగచ్ఛతి.

ఆరణ్యకాణ్డే దాశరథ్యో శ్శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదో ముగ్ధరసికస్యాపి హృదయేఽస్య రస ముత్తరంగయతి.—

"దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధి రియం దధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్న గవీదశామ్" ఇతి.

కిష్కిన్ధాకాండే వసన్తవర్ణనే —

"యత్ర కాన్తై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభ్రువామ్,
డోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ."

ఇత్యాదికపద్యరసాస్వాదనే రసికహృదయాన్యపి డోలాకర్మేవ వితన్వంతి.

తతో వాలివధానంతరం తారావచనానిచ నితరాం హృదయంగమాని. యథా.—

"క్షితిపతితనయానాం హంత గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మౌగ్ధ్యం శౌర్యవ జ్జన్మసిద్ధం,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే
రఘువర యదముష్మై లిప్సనే చాపపాణిః." (ఇత్యాదీని.)

సుందరకాణ్డే చ సీతాదర్శనే మారుతే శ్చింతనాసందర్భే,—

"జ్యోత్స్నాం వినాపి నివసే న్నిశి శీతభానుః
ఛాయాం వినాపి నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్" ఇతి, సూక్తిః.—

"దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః,
ధారయ త్యాత్మనో దేహం న శోకే నావసీదతి."

ఇతి వాల్మీకిసూక్తిమ ప్యతిశేతే సూర్యాచన్ద్రమసో రుదాహృతిరూప సందర్భసౌన్దర్యేణ ఆపిచ లంకాయాం హనూమద్విజృంభణే వీరరసాబ్ధి ర్వేలా మతిక్రామతి.—

"రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహాభిత్తిచై త్యోత్థధూళ్యా
నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయన్ వీరలక్ష్మ్యా సమేతః,
రక్షశ్శ్యారాఖ్యకారాం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ" ఇతి.

ఇన్ద్రజితా బ్రహ్మాస్త్రబద్ధేన రావణసమీపం నీతేన హనూమతా రావణం ప్రతి ప్రతి బోధ్యమానా స్సూక్తయో హృదయం హఠా దాకర్షంతి. కిం బహునా, ప్రతిపదం సుధాధారా ముష్ణన్ నేతాదృక్చంపుప్రబంధః - సకలగుణగణాలంకృతభోజరాజస బ్రహ్మచర్యః సుకవి శ్చ న కోఽపి ధరణీతలే సముపలభ్యత ఇ త్యత్ర న కశ్చిద్వాపర ఇతి వి స్తరభయాత్ప్రతివిషయం విమర్శితు ముదాసీనా విరమామః.

ఇతి సుధీజనకృపా మాకాంక్షతి
ఉత్పల, వేంకటనరసింహాచార్యః.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః.

చమ్పూరామాయణమ్.

సాహిత్యమంజూషికాఖ్యవ్యాఖ్యాసహితమ్.

గురవే సర్వలోకానాం భిషజే భవరోగిణామ్,
నిధయే సర్వవిద్యానాం దక్షిణామూర్తయే నమః.

శివానందాశ్రమగురోశ్చరణస్మరణం మమ, ఉత్సాహశక్తిజం తేజ స్తనోతుముఖపంకజే. విఘ్నేశ విధిమార్తండచంద్రేంద్రోపేంద్రవందిత, నమో గణపతే తుభ్యం బ్రహ్మణాం బ్రహ్మణస్పతే. ౨.* సీతాకల్పలతాన్వితం దశరథాంభోరాశిజం సోదరోదారస్కంధమభీష్టదం సుమనసాం శ్రేణీభి రామోదితం, నిత్యం స్వాశ్రితనందనం కిసలయశ్రీపంచశాఖోజ్జ్వలం శ్రీరామామరభూరుహం హృది సదా సేవేఽర్థసంసిద్ధయే. ౩. సుధాకరసుధాకరాచ్ఛురదభాస్వరాభాస్వరాంచితక్రమవిపంచికాక్వణనసాదరాసాదరా, విరించినవమోహనాగమవిశారదా శారదా మదీయరసనాంగణే నటతు సర్వదాసర్వదా. ౪. యత్పాదాంభోజరేణుం విబుధకవివరాః ప్రాప్య సిద్ధాంజనం వా ప్రజ్ఞాదృష్టేః ప్రమీలాం పటుతరతమసా ప్రాప్తవత్యా నిరాయూః, ఆసాద్యోన్మేషమారాన్నిధి మివ కవితాం ప్రాపు రుద్యద్గుణార్థాం నిష్ప్రత్యూహాం ముదాస్తాత్ స సురవరనుతః పాతు హేరంబదేవః. ౫. శ్రీమాన్ త్రైలింగదేశే స జయతి విబుధశ్రేణికోటీరకోటీకోటీమాణిక్యభూతాగణితగుణగణోఽఖండపాండిత్యశౌండః, ధీర శ్శాండిల్యగోత్ర స్సకలకవికులాహ్లాదిసూక్తిప్రవీణో వీణోదాహారవిద్యావివరణనిపుణో రామచంద్రో బుధేంద్రః. ౬. నిత్యం సంభ్రమజృంభితా నటతి యజ్జిహ్వాంగణే భారతీజాయంతే కవిపుంగవా స్తనుభృతో యద్వక్త్రనిర్వర్ణనాత్, భోజక్షోణిభుజా[1]మునా విరచిత శ్చంపూప్రబంధోఽధునా వ్యాఖ్యాం తస్య కరోమి మంజులతరాం సాహిత్యమంజూషికాం. ౭. వ్యాకుర్వంతి నిబంధగౌరవభయా న్నైవ స్ఫుటం యుక్తిభి ర్యే తేఽధ్యేతృజనప్రతారణపరాః కానైపుణీ వా తతః?, వైఖర్యా వచసాం కవీశహృదయం ప్రఖ్యాపయ న్నన్వయద్వారైవాహ మిహ

[1] పురా.

లక్ష్మీం తనోతు [1]నితరా మితరానపేక్ష
మంఘ్రిద్వయం నిగమశాఖిశిఖాప్రవాళం,

ఖిలం ప్రవిపృణో మ్యుక్తిప్రజోజ్జృంభితం. ర. [2]అథఖలుతత్రభవాన్ వివిత్రసరస కవితాకల్పలతా మంజర్యా మోదితాశేషవిబుధసమాజః అనవద్యనిఖిలవిద్యాభిజ్ఞసర్వజ్ఞ సార్వభౌమో భోజనామా మహారాజస్సమస్తసద్గుణమణిగణాభిరామస్య తారకబ్రహ్మరూపిణస్తత్రభవతో భగవతః శ్రీరామస్యచరితానువర్ణనం నిశ్శ్రేయసనిదానం నిజాంతరంగే నిర్వర్ణ్య * 'కావ్యం యశసేఽర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పరనిర్వృతయే కాంతాసమ్మితత యోపదేశయుజే.' ఇత్యాద్యాలంకారికవచనప్రామాణ్యాత్కావ్యస్యానేకశ్రేయస్సాధనతాం 'కావ్యాలాపాం శ్చ వర్జయే' దితి నిషేధస్యాసత్కావ్య విషయతాం చ పశ్యన్ సకలకల్యాణపరాయణం శ్రీరామాయణం చంపూప్రబంధాత్మనా చికీర్షుః. చికీర్షితానంతరాయపరిసమాప్తి ప్రచయగమనలక్షణఫలసాధనత్వాత్ * 'ఆశీర్నమస్క్రియా వస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం' ఇత్యాచార్యదండివాక్యా దాశీరాద్యన్యతమస్య ప్రబంధముఖలక్షణత్వా చ్చ తత్రాదౌ లక్ష్మీపదప్రయోగపూర్వక మాశిషం ప్రయుంక్తే —లక్ష్మీ మితి. ఆదౌ లక్ష్మీశబ్ద ప్రయోగా ద్వర్ణగణాదిశుద్ధి రభ్యుచ్ఛ్రయః, తదుక్తం * 'దేవతావాచకా శ్శబ్దా యేచ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే నైవ నింద్యాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపివా' ఇతి. నిగమా వేదాః తఏవ శాఖినో వృక్షాః. ని. 'వృక్షో మహీరుహ శ్శాఖీ' ఇత్యమరః. + వ్రీహ్యాదిత్వాదినిః. తేషాం శిఖా ఉపనిషదః తాఏవ శిఖాః అగ్రాణీతి శ్లిష్టరూపకం (మాళయ శ్చ ప్రతీయంతే) తాసాం ప్రవాళం నవపల్లవం, వేదాంతవేద్య మిత్యర్థః. ని. 'శిఖా జ్వాలా కేకిమౌళ్యోశ్శిఖా శాఖాగ్రమౌళిషు' ఇతి వైజయంతీ. 'ప్రవాళో వల్లకీదండే విద్రుమే నవపల్లవే' ఇతి నిఘంటుః. అంబుని రోహతీత్యంబురుహం పద్మం తస్య యో డంబరః సౌభాగ్యాతిశయసంరంభః తస్య చౌర్యే అపహరణే + బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ష్యఞ్, నిఘ్నమాయత్తం అంబురుహసౌభాగ్యాపహారీత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. అతఏవ సాదృశ్యపర్యవసానా దుపమా. డంబరేత్యత్ర దమ్యంతే భీరవోఽనేనేతిడంబరః+దము ఉపశమే ఔణాదికత్వా ద్వరప్రత్యయః, పృషోదరాదిత్వాద్వర్ణవ్యత్యయః, సుబోధినీకారస్తు 'డంబవిక్షేపే' ఇతి చాంతోధాతు రస్తీత్యాహ, తన్మతే డంబం విక్షేపం రాతి ఆదత్త ఇతి డంబరః. ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ [3]సంరంభ ఇత్యమరశేష శ్చ, విహన్యంతే ఏభి రితి విఘ్నాః ప్రత్యూహాః. ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్ర

1 సుతరా. 2 అద్య. 3 విక్షేప.

హైరంబ మంబురుహడంబరచౌర్యనిఘ్నం
విఘ్నాద్రిభేదశతధారధురంధరం నః. ౧

త్యూహా' ఇత్యమరః. + 'ఘఞర్థే కవిధాన' మితి కప్రత్యయః. తఏవాద్రయః పర్వ తాః తేషాం భేదే విదారణే శతధారధురంధరం వజ్రాయుధసమానసారం అశేషవిఘ్న వినాశక మిత్యర్థః, ధూ రేవ ధురా+'ఆపంచైవ హలంతానా' మితివచనా దాప్, తాంధారయతీతి ధురంధరం + 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజి' ఇత్యాదినాఖ చ్ప్రత్య యః 'ఖిత్యనవ్యయ'స్యేతి పూర్వస్య హ్రస్వః, అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః 'ఖచిహ్రస్వ' ఇతి ధాతో ర్హ్రస్వశ్చ. హేరంబ స్యేదం హైరంబం వైనాయకం + 'తస్యేద' మిత్యణ్, అంఘ్రిద్వయం చరణయుగ్మం ఇతరేషు న విద్యతేఽపేక్షా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథా ఇతరానపేక్షం భజసి నూ నరనిరపేక్ష మిత్యర్థః, ఇదం క్రియావిశేషణం, యదా అంఘ్రిద్వయవిశేషణం తదా సహకార్యంతర మన పేక్ష్య స్వాతంత్ర్యేణైవ సకలసేవకజనాభీప్సితదాన సమర్థ మిత్యర్థః, నితరాం అతిశ యేన + కిమే త్తిజవ్య' యేత్యాదినా ఆమ్ప్రత్యయః.నః అస్మాకం, లక్ష్మీం అశేషాభిలషితా ర్థసంపత్తిం, తనోతు కరోతు సంపాదయ త్విత్యర్థః తనోతేః + 'ఆశిషి లిఙ్లోటా' విత్యాశీరర్థే లోట్. ని,'శోభా సంప త్తిపద్మాసు లక్ష్మీ శ్శ్రీ రితి కథ్యతే' ఇతి శాశ్వతః. అత్రాశీరలంకారః * 'ఆశీర్నామాభిలషితవస్తునశ్శాసనం మత' మితి లక్షణాత్, అయం చోక్తోపమా రూపక విశేషాభ్యాం తిలతండులవ త్పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృ జ్యతే, తథా నితరా మితరేత్యాది వ్యంజనయుగ్మానాం బకారాదీనాం చ కేవలానా మసకృదావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దా లంకారః. తదుక్తం విద్యానాథేన *ఏకద్వి ప్రభృతీనాం తు వ్యంజనానాం యదా భవేత్, [1]పునరుక్తి రసౌ నామ వృత్త్యను ప్రాస ఇష్యతే ఇతి. అయ మే వాలంకారః ప్రాయశో భోజరాజోక్తి ష్వనుసంధేయః, విశేషం తు వక్ష్యామః, ఆదౌ ద్యుదేవతాక స్యాంత్యలఘో స్తగణస్య ప్రయోగా చ్ఛు భలాభ స్సూచ్యతే, తదుక్తం * 'తోద్యారంత్య లఘుశ్శుభ' ఇతి లకారస్య భూదేవ తాకత్వా ద్విజప్రచయగమనసిద్ధిః.ప్రాయేణాత్ర ద్రాక్షాపాక స్స కథితో బహిరంతస్స్ఫు రద్రస' ఇతిలక్షణాత్, ఏతదాదిశ్లోకపంచకం వసంతతిలకావృత్తం * 'ఉక్తా వసంత తిలకా తభజాజగౌగః' ఇతి కేదారోక్తలక్షణాత్. ౧. ఇదానీం తావ 'న్మంగళాదీని మంగళమధ్యాని మంగళాంతాని చ శాస్త్రాణి ప్రథంత' ఇత్యాది భగవద్భాష్యకార వచనం ప్రమాణయన్ శిష్టాచారపరిప్రాప్తం విశిష్టదేవతాబ్రాహ్మణ నమస్కారరూపం

1 ఆవృత్తిర్యత్ర సందర్భే.

ఉచ్చైర్గతి ర్జగతి సిద్ధ్యతి ధర్మత శ్చే
త్తస్య ప్రమా చ వచనైః కృతకేతరై శ్చేత్,
తేషాం ప్రకాశనదశా చ మహీసురై శ్చే
త్తా నంతరేణ నిపతే త్క్వను మత్ప్రణామః? ౨

మంగళం నిబధ్నాతి. ఉచ్చైరితి. జగతి జగత్స్విత్యర్థః, ఉచ్చై రున్నతాగతి ర్గంతవ్య దేశః స్వర్గాద్యున్నతస్థాన మిత్యర్థః. ని. 'దేశే ప్రాప్యేగతి' రితి వైజయంతీ. ధర్మతః జ్యోతిష్టోమాదిధర్మాత్ పంచమ్యా స్తసిల్, సిద్ధ్యతి చేత్ నిష్పన్నా భవతి యది, సిద్ధ్యతీతిపదం సర్వత్ర సంబధ్యతే. తస్య ధర్మస్య ప్రమా యథార్థానుభవశ్చ స్వర్గాదిఫలసాధనత్వజ్ఞాన మితి యావత్, ప్రమాకరణం ప్రమాణ మిత్యత్ర యథార్థానుభవః ప్రమేతి ప్రమాశబ్దార్థస్య తార్కికై రుపవర్ణితత్వాత్, కృతకేతరై రకృత్రిమైః వచనైః 'జ్యోతిష్టోమేన స్వర్గకామో యజే'తేత్యాదివేదవాక్యైః సిద్ధ్యతి చేత్ *నను'అస్య మహతో భూతస్యనిశ్వసితమేతద్యదృగ్వేదోయజుర్వేదస్సామవేద' ఇత్యాదివాక్యాద్వేదానా ముత్పత్తిశ్రవణా త్కథ మకృతకత్వ మితి చేత్ *'అనాదినిధనా నిత్యా వా గుత్సృష్టా స్వయంభువా,ఆదౌ వేదమయీ విద్యాయత స్సర్వాః ప్రవృత్తయః' ఇతి స్మృతే రకృత్రిమత్వావగమాత్,'ఋచస్సామానిజజ్ఞిరే'ఇత్యాదిషు హిరణ్యగర్భే వేదావిర్భావ ఏవ జనేరర్థః+ఏతత్ 'శాస్త్రయోనిత్వా' దితి వేదాంతసూత్రవ్యాఖ్యానావసరే తత్రభవద్భిర్భాష్యకృద్భి స్సమ్యగ్వివేచితం తత్రైవానుసంధేయ మిత్యల మత్ర శాస్త్రవిచారేణ, తేషా మకృత్రిమవచనానాం ప్రకాశనదశా పాఠతోఽర్థత శ్చ స్ఫుటీకరణప్రకారశ్చ మహీసురై ర్బ్రాహ్మణై రిత్యర్థః.ని. 'ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూదేవబాడబా' ఇత్యమరః. తానంతరేణ తా న్మహీసురా న్వినా+'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. మత్ప్రణామః మత్కృతనమస్కారః క్వను కుత్ర వా, నిపతేత్ప్రవర్తేత, ఉక్తక్రమేణ పరమశ్రేయోహేతూనాం వేదవిదాం బ్రాహ్మణానా మేవ నమస్కార్యత్వాత్తేషా మేవాయం నమస్కారో విధీయతే ఇత్యర్థః, తథా చ శ్రుతిః * 'తస్మా ద్బ్రాహ్మణేభ్యో వేదవిద్భ్యో దివేదివే నమస్కుర్యా' దితి, తతో బ్రాహ్మణా ఏవ నమస్కార్యా ఇష్ట దేవతా శ్చ, తదుక్తంభగవతా శ్రీకృష్ణేన మహాభారతే * 'దైవాధీనం జగత్సర్వం మంత్రాధీనం తు దైవతం, త న్మంత్రం బ్రాహ్మణాధీనం బ్రాహ్మణో మమ దైవత' మి'తి. అత్రోత్తరో త్తరస్య పూర్వపూర్వంప్రతి విశేషణత్వా దేకావళ్యలంకారః, తదుక్త మేకావళ్యాం * 'యత్ర విశేషణభావః పూర్వంపూర్వం ప్రతి క్రమేణైవ. భజతి పరంపర మేషాలంకృతి రేకావళీ కథి' తేతి. ౨. ఇదానీం స్వచికీర్షితనిబంధస్య స్వరూప

గద్యాను[1]బంధరసమిశ్రితపద్యసూక్తి
హృద్యా హి వాద్యకలయా కలితేవ గీతిః,
తస్మా ద్దధాతు కవిమార్గ[2]జుషాం సుఖాయ
చంపూప్రబంధరచనాం రసనా మదీయా. 3
వాల్మీకిగీతరఘుపుంగవకీర్తిలేశై
స్తృప్తిం కరోమి కథమ ప్యధునా బుధానాం,

నిరూపణద్వారా సహృదయానాం ప్రరోచనా ముత్పాదయన్ తద్రచనాయాం నిజ రసనాయాః ప్రవృత్తిమాశాస్తే.—గద్యేతి. గద్యాన్యపాదబద్ధాని. తదుక్తం 'అపాదః పదసంఘాతో గద్యం పద్యం చతుష్పద' మితి గద్యానా మనుబంధేనానుషంగేణ యో రస ఆస్వాదః తేన మిశ్రితా మిళితా పద్యసూక్తిః పద్యానాం సమ్యగ్రచనా. ని. 'ఆస్వాదే బ్రహ్మణి రస' ఇతి శబ్దార్ణవే. వాద్యకలయా వీణావేణుమృదంగాది వాద్యశిల్పేన. ని 'కలాశిల్పేవివృద్ధౌచ' ఇతివైజయన్తీ. కలితా మిశ్రితా గీతిః గానవిద్యేవ హృద్యామనోజ్ఞా హి, సహృదయహృదయాహ్లాదినీ ఖల్విత్యర్థః, తస్మా ద్గద్యపద్యమిశ్రితప్రబంధస్య సర్వానందకరత్వా ద్ధేతోః, కవయంతే రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనపరయా రచనయా వర్ణయంతీతి కవయః, తన్మార్గజుషాం తద్వర్త్మానువర్తినాం కవితారసాభిజ్ఞానా మిత్యర్థః, సుఖాయ హృదయా నురంజనార్థం, మమేయం మదీయా+ 'వృద్ధాచ్ఛ'ఇతి ఛప్రత్యయః, రసనా జిహ్వా, చమ్పూప్రబంధరచనాం* 'గద్యపద్యాత్మకంకావ్యం చంపూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణం కావ్యం చంపూప్రబంధః, తస్య రచనాం నిర్మాణం దధాతు, విశిష్టప్రబంధరచనాయాం మదీయా రసనా ప్రవర్తతా మిత్యర్థః, చమత్కారకారితయా గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం కరోమీతి తాత్పర్యం. అత్ర పూర్వవాక్యే ఉపమానోపమేయ సాధారణధర్మసాదృశ్యప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగాత్ శ్రౌతీపూర్ణోపమాలంకారః * 'స్వతస్సిద్ధేన భిన్నేన సమ్మతేన చ ధర్మతః, సామ్య మన్యేన వర్ణ్యస్య వాచ్యం చే దేకదోపమా' ఇతిలక్షణాత్. సచ శబ్దానుప్రాసేన చ సంసృజ్యతే. 3. నను వాల్మీకిరచితేన శ్రీరామాయణేనైవ సకలజనసంతృప్తే ర్జాయమానత్వాత్తవ పునః కోఽయం నూతనప్రబంధనిర్మాణప్రయాస ఇత్యాశంక్య సోపపత్తికం తత్ప్రణయనే స్వస్యాధికారం దర్శయతి.—వాల్మీకీతి. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః * తదుక్తం బ్రహ్మకైవర్తే. 'అథాబ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మాలోకపితామహః,వల్మీకప్రభవో యస్మా త్తస్మా ద్వాల్మీకి రిత్యసౌ'ఇతి+'అతఇఞ్ ఇతీఞ్'

---

1 బద్ధ. 2 విదాం.

గంగాజలై ర్భువి భగీరథయత్న[1]లబ్ధైః
కిం తర్పణం న విదధాతి [2]జనః పితౄణాం. ౪
వాచం నిశమ్య భగవాం [3]త్సతునారదస్య

తేన గీతాః ఉపవర్ణితాః యే రఘుపుంగవకీర్తిలేశాః, పుమాన్ గౌరివేతి విగ్రహమాత్రం, పుంగవః శ్రేష్ఠః. ని. 'శ్రేష్ఠోక్షాణౌ తు పుంగవౌ' ఇతి వైజయంతీ.+'గోరతద్ధితలుకి' ఇతి సమాసాంత ష్టచ్. రఘుపుంగవస్య రఘుశ్రేష్ఠస్య కీర్తేః దానక్షాత్రాదిగుణసముద్భవాయాః స్సమాఖ్యాయాః లేశాః లవాః తైః, బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధస్య శతకోటివిస్తృతస్య శ్రీరామచరితస్య చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాపరిమితగ్రంథేన శ్రీరామాయణేన కియతఏవ వర్ణితత్వా త్కీర్తిలేశై రిత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం. అధునా ఇదానీం కథమపి మహతా యత్నేన చంపూప్రబంధనిర్మాణరూపేణేత్యర్థః. ని. 'జ్ఞాతహేతువివక్షాయా మప్యాదికథ మవ్యయం, కథమాది తథాప్యంతం యత్నగౌరవబాధయో'రిత్యుత్పలమాలాయాం బుధానాం తద్జ్ఞానాం. ని. 'జ్ఞాతృచాంద్రిసురాబుధా' ఇతిక్షీరస్వామీ. తృప్తిం సంతుష్టింకరోమి, అత్ర దృష్టాంత మాహ. భువి భూలోకే భగీరథేన రాజ్ఞా యత్నకృష్టైః ప్రయత్నే నానీతైః అశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కపిలకోపానలదగ్ధానాం సగరాత్మజానాం స్వర్లోకస్య ప్రాపణాయ దుశ్చరతపశ్చర్యాదిబహుతరప్రయత్నేన వియన్మార్గా ద్భువం ప్రాపితై రిత్యర్థః, భగీరథప్రయత్న ఉత్తరత్ర వక్ష్యతే, గంగాజలై ర్మందాకినీసలిలైః నరః పుమాన్ పితౄణాం తర్పణం నివాపాంజలిదానేన సంతృప్తిం న విదధాతి న కరోతి కిం. కరోత్యేవేత్యర్థః, అతోఽహ మప్యేవం కరోమీతిభావః. అత్ర వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః. 'యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబత యోచ్యతే. సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞైస్స దృష్టాంతో నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ౪. ఇత్థం స్వస్య గ్రంథకరణేయోగ్యతాం ప్రసాధ్య సంప్రతి కథాం ప్రస్తౌతి. వాచమితి. ప్రవచసాంప్రగల్భవచసాం కవీనాం వ్యాసాదీనాం ప్రథమ ఆద్యః సకలకవికులగురురిత్యర్థః, సః ప్రసిద్ధః. అత్ర న యచ్ఛబ్దాపేక్షా. తదుక్తం కావ్యప్రకాశే 'ప్రక్రాంతప్రసిద్ధానుభూతార్థవిషయ స్తచ్ఛబ్దః యదుపాదానం నాపేక్షతే' ఇతి. తుశబ్ద ఉత్కర్షార్థకః అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. భగవాన్. 'ఉత్పత్తిం నిధనం చైవ భూతానా మాగతిం గతిం, వేత్తివిద్యా మవిద్యాం చ స వాచ్యో భగవా నితీ' త్యుక్తలక్షణః. ప్రచేతసో వరుణ స్యాపత్యం ప్రాచేతసో వాల్మీకిః + 'తస్యాపత్య'

1 కృష్టైః. 2 నరః. 3 నథ.

ప్రాచేతసః ప్రవచసాం ప్రథమః కవీనాం,
మాధ్యందినాయ నియమాయ మహర్షిసేవ్యాం

మిత్యన్ష్. ని. 'ప్రాచేతస స్త్వాదికవి స్స్యా న్మైత్రావరుణి శ్చ సః, వాల్మీకి శ్చ' ఇతి నిఘంటుః. న రమంతే శరీరేంద్రియవిషయోపనీతయా వివిధవేదనయేతి నరాః, జీవాః తేషాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం ద్యతి ఖండయతి శ్రీరామదివ్యనామసంకీర్తనేనేతి నారదః. తదుక్తం నారదీయే. 'గాయన్నారాయణకథాం సర్వలోకభయాపహాం, నారదో నాశయ న్నైతి నృణా మజ్ఞానజం తమః' ఇతి. అథవా 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతనః' ఇతి నారదీయవచనా న్నరః పరమాత్మా, తస్యసంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకజ్ఞానం, త ద్దదాతి ఉపదిశతి పరమకారుణికతయా ముముక్షుభ్య ఇతి నారదః, తేనాస్య శ్రద్ధేయవచనత్వ ముక్త మిత్యవధేయం, తస్య నారదస్య బ్రహ్మనియోగేన సమాగతస్య దేవర్షిప్రవరస్య వాచంనిశమ్య 'కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే' ఇత్యాదినిజప్రశ్నానురూపోత్తరతయా 'మునే వక్ష్యా మ్యహం బుద్ధ్వా తై ర్యుక్త శ్శ్రూయతాం నరః' ఇత్యాది సంక్షిప్తబాలరామాయణోక్తాం వాచం కథాం నిశమ్య శ్రుత్వా, గురుముఖా చ్ఛ్రోతవ్యమితి న్యాయేన సకలలోకగురో ర్నారదస్య ముఖా చ్ఛ్రవణవిధే ర్విహితత్వా దితి భావః. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపి' ఇతి భట్టమల్లః. తత్ర నిశామ్యతే రిదం రూపం, అన్యథా నిశమయ్యేతి స్యాత్. అత ఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదాత్. నను. 'ఉత్సంగా న్నారదో జజ్ఞేదక్షోఽంగుష్ఠాత్స్వయంభువః' ఇతి భాగవతప్రసిద్ధం హి నారదస్య బ్రహ్మపుత్రత్వం. తథాచ. 'వాల్మీకి రభవ ద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ, చకారరామచరితంపావనంచరితవ్రత' ఇతి స్కాందే పార్వతీంప్రతి పరమేశ్వరేణోక్తత్వా ద్బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటివిస్తృతం రామచరితం భూలోకవర్తిచాతుర్వర్ణ్యతాపత్రయవిమోచనార్థం సంక్షిప్యరచయితు [1] ముక్తవతః పరమకారుణికస్య బ్రహ్మణఏవ భూమా స్వాంశేన వాల్మీకిరూపేణావతీర్ణత్వా దస్య ప్రష్టృత్వం నారద స్యోపదేష్టృత్వంచ కథ ముపయుజ్యత ఇతిచేత్ న. మానుషలోకేరూపాంతరేణావతీర్ణస్య తస్య సంప్రదాయప్రవర్తనార్థం ఇత్థ ముపయుక్తత్వా దిత్యల మతిప్రపంచేన. మధ్యేభవో మాధ్యందినః 'మధ్యశబ్దస్య మధ్యందినాదేశః భవార్థప్రత్యయశ్చ స్యా' దితి వ్యాసకారః, 'మధ్యాహ్నవాచీ మధ్యందినశబ్దఏవ ఉత్సాదిషు పఠిత' ఇత్యన్యే తథాచ + 'ఉత్సాదిభ్యోఽఞ్' ఇత్యఞ్. మాధ్యందినాయ నియమాయ మాధ్యాహ్నికక్రియాం కర్తు మిత్యర్థః, మహర్షిభిః ఋషిప్రవరైః సేవ్యాం స్నానసంధ్యావందనాద్యనుష్ఠానార్థ మా

1 ముద్యుక్తవతః.

పుణ్యా మవాప తమసాం తమసాం నిహన్త్రీమ్. ౫

౪. తత్ర కంచన క్రౌంచమిథునా దేకం పంచ[1]శరవిద్ధ మపివ్యాధే నానువిద్ధం నిధ్యాయతో బద్ధానుకంపస్య భగవతో వాల్మీకేః

శ్రయితుం యోగ్యాం మహర్షిలక్షణంతు. 'తపశ్స్వాధ్యాయపరా దాంతా స్సత్యవాచో బహుశ్రుతాః, వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇతి. తతః పుణ్యాం పావనీం అతఏవ తమసా మజ్ఞానానాం నిహన్త్రీం వినాశినీం స్వసేవాతత్పరాణాం అశేషపాపనివర్తనేన జ్ఞానప్రదాత్రీ మిత్యర్థః, తమసాం తన్నామకనదీం ప్రాప లక్షణయా తత్తీరం ప్రాపేత్యర్థః, అత్ర తమసాం తమసా మితి వ్యంజనత్రితయస్యావృత్త్యా వృత్త్యనుప్రాస శ్శబ్దాలంకారః. లక్షణంతూక్తం 'వాచం నిశమ్యభగవానథేతి నారాయణాదివ్యాఖ్యాకృదభిమతః పాఠః ౬. తత్రేతి. తత్ర తమసాతీరే పంచశరా యస్య తేన పంచశరేణ స్మరేణ విద్ధం ప్రహృతం, కామమోహిత మితి యావత్. ని. 'కామః పంచశర స్స్మర' ఇత్యమరః. పంచభిశ్శరై ర్విద్ధ మితి గమ్యతే. పంచశరశరవిద్ధ మితి పాఠే నకా ప్యనుపపత్తిః. ని. 'అరవింద మశోకం చ చూతం చ నవమల్లికా, నీలోత్పలం చ పంచైతే పంచబాణస్య సాయకా' ఇత్యమరః. తథాభూత మపివ్యాధేన - లుబ్ధకేన, నిషాదేనేతి యావత్. ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృగయుర్లుబ్ధక శ్చ స' ఇత్యమరః, అను పశ్చాత్ విద్ధం-సంప్రహృతం, శోచ్యతర మిత్యర్థః + 'వ్యధతాడనే' ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః సంప్రసారణం చ, క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచీచ క్రౌంచశ్చ క్రౌంచౌ బకవిశేషౌ. ని. క్రుఙ్ క్రౌంచోఽథ బకః కహ్వ' ఇత్యమరః 'పుమాంస్త్రియా' ఇత్యేకశేషః, తయోర్మిథునాత్ - ద్వంద్వాత్, తద్యుగళాదిత్యర్థః, నిర్ధారణే పంచమీ. ని. 'స్త్రీపుంసౌ మిథునం ద్వంద్వ' మిత్యర్థః. కంచన ఏకంపుమాంసం నిధ్యాయతః పశ్యతః. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. అతఏవ బద్ధానుకంపస్య - ఉత్పన్నకరుణస్య, మైత్రీ కరుణా 'ముదితా ఉపేక్షాచేతి చతస్సృణాం మహాచిత్తవృత్తిత్వేన విద్ధవేదనాదర్శనస్య కరుణోత్పాదకత్వా దితి భావః, ని. 'కృపా దయానుకంపా స్యా' దిత్యమరః. భగవతో వాల్మీకేః. పదద్వయం వ్యాఖ్యాతం వదన మరవిందమివేత్యుపమితిసమాసః, నతు వదనమేవారవింద మితి రూపకసమాసః. తథా సత్యరవిందస్య ప్రాధాన్యేన తస్మాత్సరస్వతీనిస్సరణాయోగాత్. ఛందోమయీ అనుష్టుప్ ఛందోనిబద్ధా 'ద్వాత్రింశదక్షరాఽనుష్టు' బితిఛాందసాః ఛందశ్శబ్దా త్తాద్రూప్యేమయట్, 'టిడ్ఢాణఞ్' ఇత్యాదినా జీప్. కాచి దపూర్వా ఏవం

1 శరశరాను.

ర్వదనారవిందా చ్ఛందోమయీ కాచిదేవం నిస్ససారసరస్వతీ. ౬
ప. మా నిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ శ్శాశ్వతీ స్సమాః,
యత్క్రౌంచమిథునా దేక మవధీః కామమోహితం. ౭
౮ తదను సమయోచితకృత్యం నిర్వర్త్య స్వాశ్ర[1]మం ప్రతిగతవతి

ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారా సరస్వతీ వాక్ నిస్ససార నిజప్రయత్నం వినైవ నిర్జగామ-ని. 'గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ' త్యమరః. నిస్పూర్వకాత్ 'సృ గతౌ' ఇతి ధాతోర్లిట్. ౬. తామేవ సరస్వతీ మాహ—మానిషాదేతి. హే నిషాద, త్వం శాశ్వతీః, సమాః - అనంతసంవత్సరాన్. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః; అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా; ప్రతిష్ఠాం స్థితిం మాగమః - మా ప్రాప్నుహి. క్షిప్ర మేవ మ్రియస్వేత్యర్థః+గమే ర్లుజి పుషాదిత్వాత్ చ్లేరజాదేశః, 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే వక్తవ్యేఽపి ఆర్షత్వా త్తత్ప్రతిషేధాభావః. యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునా దేకం కామమోహితం క్రీడాతత్పరం, అవధీః - హతవానసి, + హంతే ర్లుజి హనో వధాదేశః, అయం శాపత్వేన ప్రవృత్తః శ్లోకః వాల్మీకేః మహర్షేరీశ్వరానుగ్రహేణ కృత్స్నకావ్యార్థసంగ్రహో నిష్పన్నః, సంగ్రహశ్చాయం, మానిషాద మా లక్ష్మీః నిషీదతి తిష్ఠతి అస్మిన్నితి మానిషాద లక్ష్మీనివాస శ్రీరామ! త్వం శాశ్వతీః సమాః చిరకాలం, ప్రతిష్ఠా మగమః అఖండితైశ్వర్యానందసంపన్నో విజయీ భవే త్యర్థః; యద్యతః కారణాత్ క్రౌంచమిథునాత్ 'క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయో' రితి ధాతోః క్రుంచా రాక్షసీ కేకసీ, తస్యా అపత్యం క్రౌంచో రాక్షసః రావణః 'తస్యాపత్యమ్' ఇత్యణ్; తస్య పత్నీ క్రౌంచీ మండోదరీ అత్రాపి పూర్వవదేకశేషః, తయో ర్మిథునా దేకం కామమోహితం లోకవిద్విష్టకర్మాణం రావణ మవధీః, ఏతేన మహర్షిణా వాల్మీకినా సంప్రదాయప్రవర్తకేన లక్ష్మీపతిరూప శ్రీరామస్మరణరూపం మంగళం కావ్యాదా వవశ్యంకర్తవ్య మాశీర్వచనరూపంకృత మిత్యవగంతవ్యం; ఇ త్యేవం సరస్వతీ నిస్ససారేతి పూర్వేణ సంబంధః. శ్లోకాఖ్య మేతదానుష్టుభం వృత్తం 'పంచమం లఘు సర్వేషు సప్తమం ద్విచతుర్థయోః, గురుషష్ఠం చ సర్వేషా మేత చ్ఛ్లోకస్య లక్షణ' మితి వచనాత్, 'మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వ మగమ' ఇత్యత్ర ప్రతిష్ఠాం తు అమ - గమ ఇతి ఛేదః, న విద్యతే మా యస్యేతి విగ్రహః తస్య సంబుద్ధిః హే అమ నిర్భాగ్య ఇతి నారాయణీయే. ౭. తదన్వితి. తదను 'మానిషాద' ఇత్యాది ఛందోనిబద్ధ వాఙ్నిస్సరణానంతరం భగవతి పూజ్యే, వాల్మీకౌ సమయోచితం - మధ్యాహ్నకాలోచితం, ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిద' ఇత్య

---

1 ముపగతవతి.

భగవతి వాల్మీకౌ. ౫

ప. వాణీవిలాస మపరత్ర కృతోపలంభ
మమ్భోజభూరసహమాన ఇవావిరాసీత్,
ఆభాతి యత్కృతి రనేక విధ ప్రపంచ

మరః; కృత్యం-స్నానసంధ్యావందనాది కర్మ, నిర్వర్త్య-కృత్వా, స్వాశ్రమం - స్వని కేతనం, పర్ణశాలాం ప్రతి, గతవతి - ప్రవిష్టే సతి. ౫. తతః కిం ప్రవృత్త మిత్యత ఆహ —వాణీతి. అమ్భోజం-నారాయణనాభీకమలం. తత్ర భవతీ త్యంభోజభూః - బ్రహ్మా, తదుక్తం భాగవతే 'యన్నాభిజాతా దరవిందకోశా ద్బ్రహ్మావిరాసీ ద్యత ఏష లోక' ఇతి 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతిక్విప్, అపరత్ర పురుషాంతరే వాల్మీకౌ కృతో పలంభం-విహితానుషంగం, తత్రోపలభ్యమాన మిత్యర్థః. వాణ్యాః 'మానిషాద' ఇత్యాది వాచః సరస్వతీదేవ్యా శ్చేతి గమ్యతే, విలాసం - లీలాం అసహమానః అమృష్యమాణ ఇవావిరాసీత్-ప్రాదుర్భూత్, నిజపరిగ్రహస్య పురుషాంతరాసక్తిం కోవా సహేతేతి భావః; వస్తుతస్తు పరమకారుణికతయా మహర్షే ర్వాల్మీకేః వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనానంత రజనితశోకాపనోదనార్థం నిజాజ్ఞయా ప్రథమతో నారదోక్తమే వార్థంపునః స్వయమ ప్యుపదేష్టుం తత్సమీపం ప్రత్యక్షోఽభూ దితి తాత్పర్యం. యుక్తంచైత దిత్యాహ. ఆభాతీతి. యత్కృతిః-యస్య అమ్భోజభువః కృతిః క్రియాశక్తిః కర్త్రీ; అనేకవిధో దేవతిర్యఙ్మనుష్యాదిభేదేన బహుప్రకారో యః ప్రపంచః సర్గః సఇతి వ్యాజోపదేశో యస్య స తథోక్తః. యఃఇంద్రజాలవిధిః 'అదేశకాలపారోక్ష్యం పరోక్షస్యైవ వస్తునః మంత్రౌషధాదిభి ర్యోఽయ మైంద్రజాలవిధి స్స్మృత' ఇత్యుక్తలక్షణః. తస్య సాధక పింఛికేవ- నిష్పాదకపింఛవిశేష ఇవ. ఆభాతి- ప్రకాశతే, అతఏవ తదుక్తం క్రౌంచ హననం తద్దర్శనేన మహర్షేరపి శోకోత్పాదనం తదపనోదనార్థంస్వస్యావిర్భావ శ్చేతి భావః. పింఛికేత్యత్ర పింఛైవ పింఛికా స్వార్థేకప్ ప్రత్యయః. కాత్పూర్వస్యేకారా దేశః సుస్థః. ని. 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇ త్యమరః. తథాపి ఆబన్తోఽయం పింఛా శబ్దో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః. అథవా మహాకవి ప్రయోగ దర్శనా త్సమాధేయం యథోక్తం కృష్ణకర్ణామృత స్తవే మంగళే 'నవశిఖిపింఛా లాంఛిత' మితి. తథా జ్ఞాన వాసిష్ఠే శాంబరికోపాఖ్యానే 'ఇత్యుక్త్వా పింఛికా తేన భ్రామితా ప్రసభంసభా, నానా విరచనాబీజం మాయేవ పరమాత్మనా' ఇతి రత్నావళ్యాం పింఛికాహస్తే ఐంద్రజాలికే నేతి, జైనగ్రంథేచ'ఉత్సార్య పింఛయా జీవా న్విన్యసే చ్చరణం ప్రతీ'తి, నిరంకుశాః ఖలు కవయః సార్వపథీనా ఇత్యలమతి ప్రసంగేన. అత్ర పూర్వవాక్యే వాణ్యో ర్వాచ్యప్రతీయమానయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్తి ర్నిరూప్య

వ్యాజేంద్రజాలవిధిసాధక[1]పింఛికేవ ౯

౧౦. తతః పరమహృష్టేన మహర్షిణా విధివదభ్యర్చితః పరమేష్ఠీ మధ్యమలోకేఽపి స్వవృత్తం ప్రకాశయితుం కిల భవంతమేవోపతిష్ఠమానయానయా భారత్యా రామచరితం యథాశ్రుతం వ్యాక్రి

థా, అసహమాన ఇతి జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా, ఉత్తరవాక్యే తు ప్రపంచే వ్యాజశబ్దేన తత్త్వమపహ్నుత్య ఇంద్రజాలత్వారోపణాదపహ్నవాలంకారః 'ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతిపాదన మపహ్నుతి'రితి సర్వస్వసూత్రం. తదుజ్జీవితా చేయం పింఛికేవేత్యుపమా. సాచోక్తోత్ప్రేక్షయా పరస్పరసాపేక్ష్య త్సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ౯. తత ఇతి. తతః ప్రాదుర్భావానంతరం పరమహృష్టేన పితామహోఽయమేవం భూతే మయి దయయా ఆవిర్భూ దహో కృతార్థతేతి పరమానందభరితేనేత్యర్థః. మహర్షిణా 'ఊర్ధ్వరేతాస్తపస్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయో శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే దృషిః' ఇత్యుక్తలక్షణలక్షితేన ఋషిప్రవరేణ వాల్మీకినా విధివత్-విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః, అభ్యర్చితః. అర్ఘ్యపాద్యాసనాదిభిః పూజితః పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా కర్తా 'పరమేష్ఠికి' దితికిత్. ఇనిప్రత్యయః ఔణాదికః; 'తత్పురుషే కృతిబహుళ' మితి సప్తమ్యా అలుక్; 'స్థాస్థిన్ స్థృణామి'తి షత్వం. మధ్యమలోకే - భూలోకేఽపి, లోకత్రయమధ్యస్థేఽపి అస్య మధ్యమత్వాదితిభావః; అపిశబ్దో లోకాంతరప్రఖ్యాతిం ద్యోతయతి స్వవృత్తం-నిజ చరిత్రం, ప్రకాశయితుం ప్రఖ్యాపయితుం; కిలేత్యలీకే; వస్తుతస్తు మచ్ఛందాదేవేతి భావః, భవంతం - త్వామేవ, అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః తస్యైవ యోగ్యత్వాదితి భావః. ఏవకారోఽయం భారత్యా వా సంబధ్యతే, ఉపతిష్ఠమానయా అనువర్తమానయా అనయా భవన్ముఖాన్నిర్గతయా భారత్యా మానిషాదేత్యాదిసరస్వత్యా ఈదృశైరేవ శ్లోకై రిత్యర్థః, రామచరితం శ్రీరామచరిత్రం, శ్రుతమనతిక్రమ్య యథాశ్రుతం నారదముఖతః శ్రుతక్రమానతిక్రమణేనైవేత్యర్థః. ని. 'యథాసాదృశ్యయోగ్యత్వవీప్సాస్వర్థానతిక్రమ' ఇతి శబ్దార్ణవే. వ్యాక్రియతాం వ్యాఖ్యాయతామిత్యేవం వ్యాహృత్యోక్త్వా ఉపాశ్య, ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. అన్తరధాత్-అదృశ్యోఽభూత్, అత్రేదం శ్రీరామాయణబాలకాండవచనం-'మచ్ఛందాదేవతే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ, రామస్య చరితం కృత్స్నం కురు త్వ మృషి

1 పిచ్ఛికేవ. 2 ఉపదిష్టమానయా.

యతా మితి వ్యాహృ త్యాంతరధాత్. ౧౦

ప. అథ సరసిజయోనే రాజ్ఞయా రామవృత్తం
కరబదరసమానం ప్రేక్ష్య దృష్ట్వా ప్రతీచ్యా,
శుభ మతనుత కావ్యం స్వాదు రామాయణాఖ్యం
మధుమయ[1]ఫణితీనాం మార్గదర్శీ మహర్షిః. ౧౧

గ. ఏనం ప్రబంధం ప్రయోక్తుం[2]క స్సమర్థ ఇతి చింతా ముపగతవతి

సత్తమ, ఇత్యారభ్య 'ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రై వాంతరధీయత' ఇత్యంతం. ౧౦. అథేతి. అథ బ్రహ్మతిరోధానానంతరం. ని. 'మంగళానంతరారంభ ప్రశ్న కార్త్స్న్యేష్వథో అథ' ఇత్యమరః. మధుమయ్యాః - అమృతస్రావిణ్యాః, తాసాం ఫణితీనాం రసాలంకారోల్లసిత శబ్దార్థసంఘటనావిశేషాణాం, మధుమయేత్యత్ర 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, మార్గం పద్ధతిం దర్శయతీతి తాచ్ఛీల్యేన కవీనామపి మార్గదర్శీ సకలకవికులగురు రిత్యర్థః 'దృశేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః' మహాంశ్చాసౌ ఋషిశ్చ మహర్షిః 'తపోనిర్ధూతపాప్మానో యాథాతథ్యాభిధాయినః, వేదవేదాంగతత్వజ్ఞా ఋషయః పరికీర్తితా' ఇత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠో వాల్మీకిః. సరసిజం యోనిః కారణం యస్యతస్య బ్రహ్మణః ఆజ్ఞయా శ్రీరామచరితం వ్యాక్రియతా మిత్యేవం రూపనియోగేన హేతునా రామవృత్తం - శ్రీరామచరితం, ప్రతీచ్యా-దృష్ట్వా, యోగదృష్ట్యా, బదర్యాః ఫలం బదరం 'ఫలేలుక్' కరే-హస్తే, యద్బదరం తేన సమానం తత్తుల్యమిత్యార్థీ ఉపమా క్రియావిశేషణం వా నిశ్శేష మిత్యర్థః, ప్రేక్ష్య-దృష్ట్వా, శుభం-వక్తౄణాం-శ్రోతౄణాం చ, కల్యాణకరం స్వాదుపాఠతో గానతశ్చ మధురం. ని. 'త్రిష్విష్ట మధురౌ స్వాదూ' ఇత్యమరః. రామస్య అయనం - స్థానం, వర్ణకత్వే నేత్యన్వర్థసంజ్ఞా రామాయణ మిత్యాఖ్యా యస్య తత్తథోక్తం 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ' ఇతిణత్వం ఉత్తరాయణవత్. కావ్యం - ప్రబంధమతనుత - అకరోత్, కవయతే వర్ణయతి ఇతి కవిః తస్య కర్మ కావ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్. తస్య పంకజాదివ ద్రూఢత్వాత్ రసోల్లసితశబ్దార్థసంఘటనాత్మక మేవ నతు కర్మమాత్రం తత్కావ్యం రచితవాన్ తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వంయోగ మాస్థితః, పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణా వామలకం యథా' ఇత్యారభ్య 'రఘువంశస్య చరితం చకార భగవా నృషి' రిత్యంతం. మాలినీవృత్తం. ''ననమయయయుతేయం మాలినీభోగిలోకై'రితి లక్షణాత్.౧౧.తదనంతరవృత్తాంత మాహ-ఏనమితి.భగవతి వాల్మీకా వేనం ప్రబంధం శ్రీరామాయణాఖ్య మేతత్కావ్యం ప్రయోక్తు మధ్యాపయితుం పఠితుం

1 భణితీనాం 2 లోకే.

భగవతి వాల్మీకౌ. ౧౨

ప. ఉపాగతౌ మిళితపరస్పరోపమౌ
బహుశ్రుతౌ శ్రుతిమధురస్వరాన్వితౌ,
విచక్షణౌ వివిధనరేన్ద్రలక్షణౌ
కుశీలవౌ కుశలవనామధారిణౌ. ౧౩

గ. ఏతౌ మునిః పరిగృహ్య [1]స్వాం కృతి మపాఠయత్. ౧౪

వాకః పుమాన్ సమర్థోఽధికారీత్యేవం రూపాం చింతాం పర్యాలోచన ముపగతవతి సతి. ౧౨. తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—ఉపాగతావితి. మిళితా-సంగతా, పరస్పరోపమా-అన్యోన్యసాదృశ్యం యయోస్తౌ యమళత్వా త్పరస్పరతుల్యరూపావి త్యర్థః. బహుశ్రుతౌ - వేదవేదాంగాది సకలవిద్యావిశారదౌ, ని. 'శాస్త్రశ్రవణయో శ్శ్రుతి' మితివిశ్వః. శ్రుతిమధురేణ - శ్రవణానందకరేణ, స్వరేణ శ్రుత్యాశబ్దానురణనలక్షణేనాన్వితౌ, శ్రావ్యకంఠస్వరసంపన్నావిత్యర్థః. స్వరలక్షణముక్తం సంగీతరత్నాకరే 'శ్రుత్యనంతరభావీ య శ్శబ్దోఽనురణనాత్మకః, స్వతో రంజయతి శ్రోతృచిత్తం స స్వర ఉచ్యతే' ఇతి. విచక్షాతే ఇతివిచక్షణౌ - విద్వాంసౌ, 'కర్తరిల్యు'డితి న్యాసకారః. 'అనదోః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి చక్షిఙః ఖ్యాఞాదేశాభావః. వివిధాని-బహుప్రకారాణి, నరేంద్రలక్షణాని - ఆజానుబాహుత్వాది రాజచిహ్నాని యయోస్తౌ మహారాజకుమారత్వాత్ మహాభాగ్యసూచక రాజలక్షణలక్షితావిత్యర్థః. కుశో లవ శ్చేతి నామనీ ధారయత ఇతి కుశలవనామధారిణౌ, కుశై ర్లవైశ్చ గర్భక్లేదమార్జనా త్కుశలవావిత్యన్వర్థసంజ్ఞావిత్యర్థః. ఉక్తంచ కాళిదాసేన 'సతౌ కుశలవోన్మృష్టగర్భక్లేదౌ తదాఖ్యయా, కవిః కుశలవా వేవ చకార కిల నామతః' ఇతి. కుశీలవౌగాయకౌ. కుత్సితం శీల మస్యేతి బహువ్రీహిః, కుత్సితం శీలం కుశీలం తదస్తీతి మతుబ్వా పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః. ఉపాగతౌ చింతాసమకాల మేవ విశిష్టగుణసంపన్నౌ, మైథిలేయౌ కుశలవౌ సమీపంప్రాప్తావిత్యర్థః. 'ఆవ్యాక్షేపో భవిష్యంత్యాః కార్యసిద్ధే ర్హి లక్షణమి'తి భావః. అత్రోదాత్తతా నామ గుణః. తదుక్తంవిద్యానాథేన 'శ్లాఘ్యై ర్విశేషణై ర్యోగో యత్ర సా స్యా దుదాత్తతే' తి రుచిరావృత్తం. 'చతుర్గ్రహై రిహ రుచిరా జభస్జగాః' ఇతి లక్షణాత్. ౧౩. ఏతావితి. ముని ర్మననశీలో వాల్మీకిః. మునిలక్షణంతు నిర్వృత్త స్సర్వతత్త్వజ్ఞః కామక్రోధవివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంత స్తుల్యమృత్కాంచనో ముని' రితి. ఏతౌ కుశలవౌ పరిగృహ్య - శిష్యత్వేన పరిగృహ్య, స్వాం-స్వకీ

1 స్వకృతి.

తౌ పునరిత స్తతో గాయమానౌ దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః స్వభవన మానీయ భ్రాతృభిః [1]పరివృతో నిజం చరితం గాతు మన్వయుజ్క్త. * తతశ్చ. ౧౫

ప. ఛందోమయీనాం నిలయస్య వాచా
మంతేవసంతౌ ముని[2]పుంగవస్య,
ఏతౌ కుమారౌ రఘువీరవృత్తం
యథాక్రమం గాతు ముపాక్రమేతాం ౧౬

యాం, ని. 'స్వో జ్ఞాతా వాత్మని స్వం త్రిష్వాత్మీయే స్వోఽస్త్రియాం ధనే' ఇత్యమరః. కృతిం శ్రీరామాయణాఖ్యం ప్రబంధం, అపాఠయ దధ్యాపయామాస. పఠేర్ణ్యంతాల్లిజ్ 'గతిబు' ద్ధిత్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. ౧౫.తావితి. ఇత స్తత స్తత్ర తత్ర ప్రదేశ ఇత్యర్థః. గాయమానౌ గానేనైవ శ్రీరామాయణం పఠంతౌ, కుశలవౌ కర్మ. పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. దృష్ట్వా రామః ప్రహృష్టమనాః రూపగానసంపత్తిభ్యాం సంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్, స్వభవనం నిజమందిర మానీయ భృత్యైః ప్రాపయ్య, భ్రాతృభిః లక్ష్మణాదిభిః, పరివృతః పరివేష్టితః, నిజం చరితం స్వచరిత్రం, గాతుం గానేనపఠనం కర్తుం; అన్వయుజ్క్త - అపృచ్ఛత్, ప్రబంధ మేనం పఠతమితి నియోజితవానిత్యర్థః. ని. ''ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే' త్యమరః. తత ఇతి. తతః అనుయోగానంతరం, చశబ్దో వక్ష్యమాణక్రియాయాం సంబధ్యతే. ౧౫. ఛందోమయీనామితి. ఛందోమయీనా మనుష్టుబాదిఛందోనిబద్ధానాం, వాచాం నిలయస్య పద్యప్రపంచనిర్మాణచాతుర్యైకనికేతనస్యే త్యర్థః. ని. 'ఛందః పద్యేచ వేదేచ' ఇతివిశ్వః. ఛందశ్శబ్దాన్మయటిజీప్. మునిపుంగవస్య - మునిశ్రేష్ఠస్య, వాల్మీకేః అంతేవసంతా వంతేవాసినౌ శిష్యౌ, ఏతేనఅనయో రఖండితవచనత్వం సూచ్యతే. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్యే' ఇత్యమరః. ఏతౌ కుమారౌ మైథిలేయౌ - కుశలవౌ, రఘువీరవృత్తం - శ్రీరామచరితం, యథాక్రమం ఉపదేశానుసారేణేత్యర్థః, గాతుం - గానేన పఠితుం, ఉపాక్రమేతా ముపక్రాంతవంతౌ, చశబ్దోఽయ మనుయోగం సముచ్చినోతి,ఏతేన ప్రశ్నానంతర మేవ అవిలంబేన ప్రారబ్ధగానయో రనయోః శ్రీరామస్య చాన్యోన్యం దైవవశా త్సద్వయ మే వోత్పన్నా ప్రీతి రితి సూచ్యతే, ఇంద్రవజ్రోపేంద్రవజ్రా మిశ్రణా దుపజాతి వృత్తం. 'స్యాదింద్రవజ్రాయదితౌజగౌగః.' 'ఉపేంద్రవజ్రాజతజాస్తతోగౌ'. 'అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజౌ పాదౌ యదీయావుపజాతయస్తాః' ఇతికేదారేణో

1 సహ. 2 సత్తమస్య.

అస్తి ప్రశస్తా జనలోచనానా
మానందసందాయిషు కోసలేషు,
ఆజ్ఞాసముత్సారితదానవానాం
రాజ్ఞా మయోధ్యేతి పురీ రఘూణాం. ౧౭

తా మావస ద్దశరథ స్సురవందితేన
సంక్రందనేన విహితాసనసంవిభాగః,
బృందారకారివిజయే సురలోకలబ్ధ
మందారమాల్యమధువాసితవాసభూమిః. ౧౮

క్తత్వాత్. ౧౬. ఉపక్రమప్రకార మేనాహ — అస్తీతి. జనలోచనానా మానందసందాయిషు-సమస్త వస్తుసమృద్ధతయా సకలజననయనానందకరేష్విత్యర్థః; కోసలేషూత్తరకోసలేషు జనపదేషు బహువచనాంతైవ దేశవిశేషస్య సంజ్ఞా, ప్రశస్తా-ప్రఖ్యాతా, ఆజ్ఞయైవ సముత్సారితా నిరస్తా దానవా యేషాం తేషాం చండశాసనానా మిత్యర్థః. రఘూణాం - రఘువంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం-ప్రజానురంజకానాం, నృపాణాం రఘుశబ్దేన యదుశబ్దవత్తదపత్యే లక్షణా, రఘుశబ్దస్య జనపదవాచిత్వాభావేన అతద్రాజత్వా ద్బహుషులుగసంభవాత్ (కేచిత్తు ఉత్తరకోసలానాం రఘుసంజ్ఞా మంగీకృత్య తద్రాజత్వా దిక్ష్వాకుశబ్దవ ద్బహుషు లుగిత్యాహుః) రఘువంశ్య రాజసంబంధినీత్యర్థః. యోద్ధు మశక్యా అయోధ్యేతి అన్వర్థసంజ్ఞా పురీ రాజధానీ అస్తి. ఇంద్రవజ్రా వృత్తం. లక్షణంతూక్తం. సంధాయిష్విత్యపి పాఠః. ఉదాత్తాలంకారః ౧౭. తామితి. సురవందితేన-సురసేవ్యేన, సంక్రందనేన-ఇంద్రేణ, ని. 'సంక్రందనో దుశ్చ్యవన స్తురాషాణ్మేఘవాహన' ఇత్యమరః. విహితః ఆసనసంవిభాగః యస్య సః - దత్తార్ధాసనః, ఇంద్రస్యాపి మాననీయ ఇత్యర్థః, తథా బృందారకారీణాం - దానవానాం, విజయే సతి - దానవేషు విజితేషు సత్స్విత్యర్థః; సురలోకే - స్వర్గే, లబ్ధాని పరితోషా త్సురై ర్దీయమానతయా ప్రాప్తాని మందారాణాం మాలా ఏవ మాల్యాని పారిజాతకుసుమస్రజః తేషాం మధునా పుష్పరసేన, వాసితా సురభితా, వాసభూమిర్నివాసస్థానం యస్య సతథోక్తః. భూలోకేఽపి స్వర్గసుఖానుభావక ఇత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరస' ఇత్యమరః. దశరథో నామరాజా తా మయోధ్యా మావసత్ - అధివసతిస్మ 'ఉపాన్వధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం తత్ర వర్తమానో నిజకార్యనిర్వాహకతయా సురైః పూజ్యమానః చిరకాలం సామ్రాజ్యశ్రియ మనుబభూవే త్యర్థః, అనుప్రాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮. అథేతి. అథానంతర మస్మి న్దశరథే అనపత్యతయా-

౧౮. అథాస్మిన్ననపత్యతయా దూయమానమానసే పుత్రార్థం
క్రతు మశ్వమేధం విధాతుంమంత్రిభి [1]స్సమం మంత్రయమాణే
దశరథేసుమంత్రః ప్రహృష్టమనామహర్షే రంగదేశసంగతావగ్ర
హనిగ్రహశౌండస్య విభండకసూనో రవశ్య మృశ్యశృంగస్య
ప్రసాదా త్ప్రభవో భవితా కుమారాణా మితి సనత్కుమారో
దీరితం పురావృత్త మముష్మై దశరథాయ కథయామాస. ౧౯
సోఽపి సుమంత్రవచనాచ్ఛాంతాధి శ్శాంతాకుటుంబినం సంబన్ధి

అపుత్రతయా. దూయమానం - పరితప్యమానం, మానసం యస్య తస్మిన్, 'నాపుత్రస్య హి లోకోఽస్తి తం సర్వే పశవో విదు' రితి. 'అపుత్రస్య గతి ర్నాస్తీ'తి శ్రుతిస్మృతిభ్యా మితి భావః. 'దూఙ్ పరితాప' ఇతి ధాతోః కర్తరి శానచ్. అతఏవ పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయంత ఇతి పుత్రా స్తదర్థం పుత్రలాభార్థ మిత్యర్థః. అర్థేన సహనిత్యసమాస స్సర్వలింగతాచ వక్తవ్యా. అశ్వమేధం క్రతుం - అశ్వమేధయాగం విధాతుం కర్తుం, మంత్రిభి స్సహ-సచివై స్సాకం, మంత్రయమాణే విచారయమాణే సతి-తదా సుమంత్రః-కులక్రమాగతో మంత్రిప్రవరః కర్తా అంగదేశే అంగరాష్ట్రే), సంగతః ప్రాప్తః యోఽవగ్రహః-వృష్టిప్రతిబంధః, 'అవేగ్రహో వర్షప్రతిబంధే' ఇత్యప్ ప్రత్యయః. ని. 'వృష్టిర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌసమౌ' విత్యమరః. తస్య నిగ్రహే, నివర్తనే, శౌండస్య దక్షస్య, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ స్యేత్యర్థః. సప్తమీశౌండై రితి సమాసః. విభండకసూనోః-విభండకాఖ్య మునిపుత్రస్య, ఋశ్యశృంగస్య మహర్షేః మహర్షిలక్షణముక్తం. ప్రసాదా దనుగ్రహాత్, ప్రభావా దితి పాఠేసామర్థ్యాత్ అవశ్యం నిశ్చితం కుమారాణాం-పుత్రాణాం, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః కారణం 'ఋదోర' రప్. భవితాభవిష్యతి, అనద్యతనే లుట్. దశరథ ఇతిశేషః. ఇత్యేవం సనత్కుమారేణ పరావరవిదా బ్రహ్మమానసపుత్రేణోదీరితం - బ్రహ్మసభాయాం కథితం, పురావృత్తం పూర్వవృత్తాంత మముష్మైదశరథాయ కథయామాస పూర్వ మిక్ష్వాకుసారలబ్ధ్యేన బ్రహ్మసభాంగత స్సుమంత్ర స్తత్రభూలోకరాజ ప్రస్తావతత్పరై ర్దేవైః పృష్టేన సనత్కుమారేణ త్రైకాల్యవిదా కథితస్య దశరథవృత్తాంతస్య మనసి స్థితత్వాత్తదానీ మేతత్సర్వం నివేదయామాసే త్యర్థః. ౧౯. స ఇతి. సః-దశరథోఽపి, సుమంత్రస్య వచనాత్తథ్యవాక్యా ద్ధేతోః శాంతః. శమం గతః, ఆధిః - పుత్రాభావజాతమనోవ్యథా యస్య స తథోక్తస్సన్. ని. 'పుంస్యాధిర్మానసీవ్యథా'ఇత్యమరః. శాంతానామ అంగదేశాధీశ్వ

[1] సహ.

న మేన మునిమానీయ వసిష్ఠాదిష్ట మశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి విధాయ తత్ర పుత్రీయా మిష్టిం విధివత్కర్తు మారభత. ౨౦ తదను హవిరాహరణాయ [1]ధరణ్యాం కృతావతరణా స్సర్వే, [2]గీర్వాణగణా [3]శ్శతమఖప్రముఖా శ్చతుర్ముఖాయదశముఖ[4]ప్రతాపగ్రీష్మోష్మ [5]సంప్లోషణ మావేద్య తేన

రస్య రోమపాదనామ్న స్తనయా తయా కుటుంబినం - కుటుంబవంతం, శాంతాజాని మిత్యర్థః. అవగ్రహనివారణానన్తరం పారితోషికతయా నిజపుత్రికాయా దత్తత్వా దితి భావః. అతఏవ సంబంధినం బన్ధుం రోమపాదస్య దశరథస్య చ సౌహార్ద సంబంధరూపసోదరభావస్య విద్యమానత్వా దితి భావః మునిం మననశీలం, మునిలక్షణ ముక్తం. ఋశ్యశృంగ మానీయ స్వయ మేవేతి శేషః. వసిష్ఠేన-నిజకుల గురుణా, ఆదిష్ట ముపదిష్టం, వసిష్ఠాధిష్ఠిత మితి పాఠే వసిష్ఠే నాధిష్ఠితం నియమిత మశ్వమేధాధ్వరం సరయూరోధసి-సరయ్వాఖ్యనదీతీరే. ని. 'కూలం రోధ శ్చ తీరం చే' త్యమరః. విధాయ-విధిబోధితక్రమేణ కృత్వా, తత్ర సరయూరోధస్యేవ న త్వశ్వమేధే. న హి కర్మణి కర్మారంభ ఇతి శాస్త్రనిషేధాత్, పుత్రాణాం నిమిత్తం పుత్రోత్పాదనహేతు మిత్యర్థః. 'పుత్రాచ్ఛ చే'తి ఛప్రత్యయః. ఇష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం - యాగం, పుత్రకామేష్టిం విధివత్ విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః. 'తదర్హ మి'తి వతి ప్రత్యయః. కర్తు మారభత ఉపాక్రమత. ౨౦. తదన్వితి. తదను-ఆరంభానంతరం, హవిరాహరణాయ హవిర్భాగా నాహర్తుం, ధరణ్యాం కృతావతరణాః-భువం ప్రత్యాగతాః, శతమఖప్రముఖాః ఇంద్రాద్యా స్సర్వే, గీర్వాణగణాః దేవగణాః, చతుర్ముఖాయ-బ్రహ్మణే, దశముఖస్య-రావణస్య, ప్రతాపః - కోశదండజం తేజః, ని. 'స ప్రభావః ప్రతాప శ్చ య త్తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః. స ఏవ గ్రీష్మోష్మా - గ్రీష్మర్తుజనిత సంతాప స్తేన య త్సంప్లోషణం దాహః 'ప్లుష దాహే' ఇతి ధాతో ర్ల్యుట్. తదావేద్య-విజ్ఞాప్య, తేన సహ-చతుర్ముఖేన సాకం, శృంగస్య వికారః శార్ఙ్గం ధను ర్యస్య తం శార్ఙ్గధన్వానం శ్రీమహావిష్ణుం,ధనుష శ్చేత్యనఙా దేశః బహువ్రీహిత్వాత్,శరణం-రక్షితారం, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రి త్యమరః. ఇతి మన్వానాః - అవబుధ్యమానాః,శరణపదస్య కర్మత్వేఽపి నిపాతేనేతిశబ్దేనాభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. తిఙాద్యుపసంఖ్యానస్యోపలక్షణత్వాత్. యథాహ వామనః 'నిపాతేనాప్యభిహితే కర్మణి న కర్మవిభక్తిః పరిగణనస్య ప్రాయికత్వా' దితి నానావిధాః బహుప్రకారాః ప్రస్తుతాః

---

1 ధరణౌ. 2 గీర్వాణాః. 3 శక్ర. 4 ప్రతాపానల. 5 సంశోషణ.

సహాశరణ మితిశార్ఙ్గధన్వానమన్వానాః, [1]నానావిధ ప్రస్తుతస్తుత
యః క్షీరాంబురాశి మాసేదుః. తత్ర. ౨౧
ప. సంతాపఘ్నం సకలజగతాం శార్ఙ్గచాపాభిరామం
లక్ష్మీవిద్యుల్లసిత మతసీగుచ్ఛసచ్ఛాయకాయం,
వైకుంఠాఖ్యం మునిజనమనశ్చాతకానాం శరణ్యం

తత్కాలోచితాః స్తుతయః స్తోత్రాణి యేషాం తే తథోక్తాః. యద్వా నానావిధం యథా తథా ప్రస్తుతా ఉపక్రాంతాః స్తుతయో యేషాం తే తథోక్తా స్సంతః క్షీరాంబురాశిం-క్షీరార్ణవమాసేదుః; శ్రీమహావిష్ణోః క్షీరాబ్ధిశాయిత్వా త్తత్తీరం ప్రాపు రిత్యర్థః. అంబురాశిశబ్దస్య రూఢ్యార్ణవపరత్వా న్నానార్థాంతరయోగాపేక్షయా రూఢి ర్బలీయసీతి మీమాంసకాః. ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం 'షద్లవిశరణ గత్యవసాదనే' ష్విత్యస్మాద్ధాతో ర్లిట్. ౨౧. అథ త్రిభిః శ్లోకైః శ్రీమహావిష్ణుం వర్ణయతి - సంతాపఘ్న మిత్యాది. సకలజగతాం-సమస్తలోకానాం, సంతాపం తాపత్రయజనితం గ్రీష్మాదిజనితం చ సంజ్వరం హంతి నాశయతీతి సంతాపఘ్న స్తం 'హో హంతే' రితి కుత్వం శార్ఙ్గమేవ చాపం ఇంద్రధను స్తేనాభిరామం మనోజ్ఞం లక్ష్మీ రేవ విద్యుత్ సౌదామినీ తయా లసితం లసన్తం కర్తరి క్తః 'గతిబుద్ధీ'త్యాదిసూత్రే చకారాత్ వర్తమానార్థత్వాత్. అతసీనామ క్షుమాపరపర్యాయో వృక్షవిశేషః. ని. 'అతసీ స్యా దుమా క్షుమా' ఇత్యమరః ఆంధ్రభాషాయాం 'నల్లపువ్వులుగల అగిసి' తస్యాః గుచ్ఛస్య-పుష్పస్తబకస్య సమానాఛాయా కాంతి రస్య తాదృశః కాయో దేహో యస్య తమిత్యుపమా. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' వితి వైజయంతీ. 'సమానస్య ఛంద' సీత్యాదిసూత్రే సమానస్యేతి యోగవిభాగాచ్ఛాయాదిషుపరేషు సమానశబ్దస్య సభావః. మునయో మననశీలాః తఏవ జనా స్తేషాం మనాంస్యేవ చాతకాః పక్షివిశేషాః శరణే - రక్షణే, సాధుం శరణ్యం 'సర్వంసహోపలితమంబునచాతకానా' మిత్యాదినా తేషాం తదేకశరణత్వా దితి భావః 'తత్ర సాధు' రితియత్ప్రత్యయః. అపాంసమూహః ఆపం 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. కారుణ్యం - దయైవ, ఆపం యస్య తం, అథవా కారుణ్య మేవ అపో యస్య తం కారుణ్యాపం 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. వికుంఠ ఏవ వైకుంఠో విష్ణుః స్వార్థే ఽణ్ ప్రత్యయః. స ఇత్యాఖ్యా యస్య తం కాలమేఘం-నీలాంబుదం, త్రిదశపరిషత్-బ్రహ్మేంద్రాదిదేవసమాజో దదర్శ. త్రిదశేత్యత్ర తిస్రో దశా అవస్థా బాల్యయౌవన

1 కృతనానావిధ.

కారుణ్యాపం త్రిదశపరిషత్కాలమేఘం దదర్శ. ౨౨
క్షీరాంభోధే ర్జఠర మభితో దేహభాసాం ప్రరోహైః
కాలోన్మీలత్కువలయదళాద్వైత మాపాదయంతం,
ఆతన్వానం భుజగశయనే కామపి క్షౌమగౌరే
నిద్రాముద్రాం నిఖిలజగతీరక్షణే జాగరూకామ్. ౨౩
ప్రహ్లాదస్య వ్యసన మమితం దైత్యవర్గస్య దంభం

కౌమారాణి జన్మసత్తావృద్ధయో వా యేషాం తే. యద్వా త్రిదశపరిమాణ మేషా మితి 'బహువ్రీహౌసంఖ్యేయే' ఇత్యాదినా డచ్. అత్రోపమారూపకయో రనుప్రాసస్య చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మందాక్రాంతావృత్తమ్.'మందాక్రాంతా జలధిషడగై ర్మ్భౌ నతౌ తా ద్గురూ' చేదితి లక్షణాత్. ౨౨. క్షీరేతి. పునః దేహభాసాం - నిజశరీరకాంతీనాం, ప్రరోహై రంకురైః, క్షీరాంభోధేః క్షీరసముద్రస్య, "రూఢి ర్యోగమపహరతీ" తిన్యాయేన యోగాద్రూఢేర్బలీయస్త్వా దితి భావః. జఠర మభితః - మధ్యప్రదేశస్య సమంతా దిత్యర్థః. సలిల మభిత ఇత్యపి పాఠః "అభితఃపరిత" ఇత్యాదినా ద్వితీయా. కాలే- చంద్రోదయకాలే, ఉన్మీలంతి వికసంతి, యాని కువలయదళాని-నీలోత్పలపత్రాణి తైరద్వైత మభేదం తత్సాదృశ్య మిత్యర్థః ఆపాదయంతం-సమ్పాదయంతం, కాలగ్రహణం దళానా మమ్లానత్వద్యోతనార్థం నిజదేహకాంతిచ్ఛటాభిః క్షీరార్ణవస్య నీలవర్ణతాం జనయంత మిత్యర్థః. ఏతేన శ్రీమహావిష్ణుదివ్యశరీరస్యేంద్రనీలసాదృశ్యంసూచ్యతే. తదుక్తం. "క్షీరమధ్యే క్షిపేన్నీలం క్షీరంచేన్నీలతాంవ్రజేత్, సఇంద్రనీలో విజ్ఞేయ స్సర్వసౌఖ్యకర శ్శుభ" ఇతిరత్నశాస్త్రవచనాత్. అతఏవక్షీరస్య స్వధవళిమపరిత్యాగేనాన్యనీలిమస్వీకరణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. "తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి" రితి లక్షణాత్. తథా క్షౌమవ ద్దుకూలవద్గౌరే సిత ఇత్యుపమా.ని. "గౌరో౽రుణే సితేపీత" ఇతివిశ్వామరౌ. భుజగశయనే - శేషపర్యంకే, నిఖిలజగతీనాం - సకలలోకానాం, రక్షణే - పాలనే, ని. "జగతీ విష్టపే భూమ్యా" మితి విశ్వః. జాగరూకాం - జాగ్రతీం, సావధానా మిత్యర్థః. 'జాగర్తేరూక' ఇత్యూకప్రత్యయః. అతఏవ కామ ప్యనిర్వాచ్యాం-లోకవిలక్షణత్వా దితి భావః. నిద్రాముద్రాం - యోగనిద్రావస్థాం ఆతన్వాన మనుకుర్వాణం, తనోతే శ్శానచ్. ౨౩.అ. అథనృసింహావతారంవర్ణయతి. ప్రహ్లాదస్యేతి. అమితమపారం, ప్రహ్లాదస్య - హిరణ్యకశిపుతనయస్య, నిజభక్తాగ్రేసరస్య, వ్యసనం - సర్పదంశనసముద్రపాతనాది తత్పితృకృతవిపదం, వి. 'వ్యసనం విపది భ్రంశ" ఇత్యమరః తథా

స్తంభం వక్షస్స్థల మపి రిపో ర్యౌగపద్యేన భేత్తుం,
బద్ధశ్రద్ధం పురుషవపుషా మిశ్రితే విశ్వదృష్టే
దంష్ట్రారోచిర్విశదభువనే రంహసా సింహవేషే. ౨౮
నారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ
నామావశేషితమహాబలివైభవాయ,
నానాచరాచరవిధాయకజన్మదేశ

దైత్యవర్గస్య హిరణ్యకశిపుముఖాసురనికరస్య, దంభం మాయాడమ్బరం, స్తంభ మయోమయస్తంభం చరిపో ర్హిరణ్యకశిపో ర్వక్షస్స్థల మపి,అపిశబ్ద స్సముచ్చయే. యౌగపద్యేనైకవారేణైవ నతు కాలక్రమేణేత్యర్థః. భేత్తుం - విదారయితుం, పురుషవపుషా - నరశరీరేణ మిశ్రితే - మిళితే, అతఏవ, విశ్వదృష్టే - అత్యాశ్చర్యతయా విశ్వజనాలోకితే, దంష్ట్రాణాం దంతవిశేషాణాం, రోచిర్భిః, విశదాని - శుభ్రాణి భువనాని కుక్షిస్థలోకా యస్య తస్మిన్ సింహవేషే-సింహాకారే రంహసా - వేగేన, బద్ధశ్రద్ధం - విహితాదరం, నరసింహరూపే ణావతీర్ణ మిత్యర్థః. దదర్శేతి పూర్వేణ సంబంధః. ఉక్తంచ శ్రీభాగవతే. "భక్తప్రతిజ్ఞాపరిపాలనాయసర్వాత్మతా వ్యాప్తినిదర్శనాయ, దైత్యేంద్రవక్షోదళనాయ విష్ణుస్స్తంభాన్నృసింహాకృతి రావిరాసీత్, అత్ర క్రమికస్య-స్తంభాదివిదారణస్య, యౌగపద్యాసంబంధేఽపితత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౨౮.

నారాయణాయేతి.నారాయణాయ-పరమాత్మనే,తదుక్తం "నారాయణః పరోఽవ్యక్తాదండమవ్యక్తసంభవం"ఇతి. యద్వానరస్యసంబంధీని నారాణి తత్వాని తానిఆయనం స్థానం యస్య నారాయణః తదుక్తం "నరాజ్జాతాని తత్వాని నారాణీతి విదుర్బుధాః తస్య తాన్యయనం పూర్వం తేన నారాయణః స్మృత" ఇతి. అథవానారా ఆపః అయనం యస్య తథా "ఆప ఏవార్ణవే తస్మిన్ యత్తదస్యాయనం గతాః. నారా స్తా స్సృష్టితరణాః తేన నారాయణ స్మృత" ఇతి "ఆపోనారాఇతిప్రోక్తాఆపోవైనరసూనవః, తాయదస్యాయసంపూర్వం తేననారాయణస్స్మృత" ఇత్యాదినా, నారా ఇ త్యజాదిత్వా త్సిద్ధం. ఆర్షోవా జీబభావః. తస్మైనారాయణాయ నళినాయతలోచనాయ పుండరీకవిశాలాక్షాయ నామ్నా -నామమాత్రేణ అవశేషిత మవశేషవత్కృతం మహా దుర్ధావిష్టంబలివైభవం వైరోచనీసంపద్యేన తస్మై, వామనావతారేబలిం పాదేనాక్రమ్య పాతాళే నిక్షిప్తవతఇ త్యర్థః. నానా - బహుప్రకారం చరాచరం - స్థావరజంగమాత్మకం, జగత్. ని. "చరాచరం స్యా జ్జగతి" ఇతి విశ్వః. తస్య విధాయకో-నిర్మాతా, బ్రహ్మా తస్య జన్మదేశో జన్మస్థానం, నాభీపుటం-నాభీపద్మకోశం

నాభీపుటాయ పురుషాయ నమః పరస్మై. ౨౪

గ. ఇతి ప్రణమ్యోత్థితా న్వేతా న్ స్తుతిరవముఖరితహరిన్ముఖా న్
హరిహయప్రముఖా నఖిలా న్[1]సమరా నరుణారుణతామరసవిలా
సచోరై ర్లోచనమరీచిసంతానై రానందయ న్భగవా నరవింద
లోచనః స్ఫుట మిద మభాషత. ౨౫

ప. అపి కుశల మమర్త్యా స్స్వాగతం సాంప్రతం వ
శ్శమితదనుజదంభా కిం ను దంభోళికేళిః?

యస్య తస్మై పరస్మై పురుషాయ - పరమపురుషాయ, నమః నమస్స్వస్తీత్యాదినా చతుర్థీ, తథాచ శ్రీభాగవతే. "నతోఽస్మ్యహం త్వాఖిలహేతుభూతం నారాయణం పూరుష మాద్య మవ్యయం, యన్నాభిజాతాదరవిందకోశాద్బ్రహ్మాఽఽవిరాసీ ద్యత ఏష లోకః" ఇత్యుక్తత్వాత్. వసంతతిలకావృత్తం. ౨౪. ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ ప్రణమ్య-సాష్టాంగప్రణామం కృత్వా ఉత్థితా న్-ఉత్థానం ప్రాప్తా న్, స్తుతిరవైస్తారతరస్తోత్రధ్వనిభిః, ముఖరితాని- ప్రతిధ్వనివశా న్ముఖరీకృతాని, హరితాం దిశాం ముఖాని ప్రదేశా ఏవ వదనాని యేషాం తా న్ హరి హయప్రముఖా నింద్రాదీ న్, ని. 'జంభభేదీ హరిహయ' ఇత్యమరః. ఏతా న్పూర్వోక్తా నఖిలా న్సమరా నశేషసురా న్ అరుణారుణ మరుణ ప్రకారం,అత్యంతలోహిత మిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే'తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్. తాదృగ్య త్తామరసం - పద్మం,తస్య విలాసచోరైః తత్తుల్యై రిత్యర్థః; మహాభాగ్యలక్షణసంపన్నస్యాస్య రక్తాంతనయనత్వా దితి భావః. తదుక్తం సాముద్రికశాస్త్రే. 'పాణిపాదతలే రక్తే నేత్రాంతౌ చ నఖా స్తథా, తాలుజిహ్వాధరోష్ఠం చ సప్తరక్త స్సుఖీ భవే' దితి. లోచనమరీచిసంతానై ర్దృష్టిప్రభాపరంపరాభిః, 'మరీచివీచీచయసంచారై'రిత్యపి పాఠః. ఆనందయ న్ సంతోషయ న్, అరవిందలోచనః-విష్ణుః, అరవిందగ్రహణం దృష్టీనాం సుఖోష్ణీలనత్వద్యోతనార్థం. స్ఫుటం - వ్యక్తం. ఇదం - వక్ష్యమాణం, అభాషత - అవోచత్. ౨౫. అపీతి. హే అమర్త్యాః - ఇంద్రాదిదేవతాః, వః-యుష్మాకం, కుశల మపి - క్షేమం, కిం? ని. 'కుశలం క్షేమ మస్త్రియా' మి త్యమరః. అపిశబ్దః ప్రశ్నే. ని. 'గర్హాసముచ్చయప్రశ్నశంకాసంభావనా స్వపీ' త్యమరః. తథా వః సాంప్రత మిదానీం శోభనమాగతం స్వాగతం - సుఖాగమనం కిం? భావే క్తః. దంభోళికేళి ర్వజ్రాయుధవిలాసః, శమితో నివారితో దనుజానాం - దానవానాం, దంభః-కపటో

1 అమరగణానరుణతామరస.

అపిధిషణమనీషానిర్మితా నీతిమార్గా
స్త్రిదశనగరయోగక్షేమకృత్యే క్షమంతే? ౨౭

౮. ఏవం భగవతః కుశలానుయోగపురస్సరీ మమృతాసారసరసాం సరస్వతీం సమాకర్ణ్యసంపూర్ణమనోరథా సుమనసాం సంసత్పుంసేపరస్మై విజ్ఞాపయామాస. ౨౮. దేవ కథ మకుశల మావిర్భవేద్భవతా కృతావలంబానా మస్మాకం కింతు. ౨౯

పాయో యయా సా తథోక్తా కిం ను? విధ్వస్తదానవాః మిత్యర్థః. తథా ధిషణస్య బృహస్పతే ర్మనీషయా - బుద్ధ్యా, నిర్మితా-రచితాః, ని. 'బృహస్పతి స్సురాచార్యో గీష్పతి ర్ధిషణో గురు' రిత్యమరః. నీతిమార్గాః - నీతిశాస్త్రపద్ధతయః, త్రిదశనగరస్యామరావత్యాః, యోగక్షేమకృత్యే - సంరక్షణకర్మణి, క్షమంతేఽపి-సమర్థా భవంతి కిం. పూర్వవ దపిః ప్రశ్నే.అలబ్ధలాభో యోగః లబ్ధస్య పరిపాలనం క్షేమ మితి వివేకః. ని. 'యోగోఽలబ్ధస్య లాభ స్స్యాత్ క్షేమం లబ్ధస్య పాలన' మితి కోశాత్ కృత్యై ఇత్యపి పాఠః.కృత్యై నిష్పాదనాయ. మాలినీవృత్తమ్. ౨౭. ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ కుశలానుయోగేన పురస్సరీం-కుశలప్రశ్నపూర్వికామితియావత్.'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సర్తే'రితి టప్రత్యయః. టిత్వాత్ జీప్. (కుశలానుయోగపురస్సరా మితి పాఠే బహువ్రీహౌ పురస్సరశబ్దస్యోపసర్జనత్వా న్నజీప్). ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచ' ఇత్యమరః. అమృతాసారోఽమృతధారాసంపాత స్తస్య త్సరసాం రుచిరాం.ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇ త్యమరః. భగవతః 'ఐశ్వర్యస్య సమగ్రస్యవీర్యస్య యశసశ్శ్రియః, జ్ఞానవైరాగ్యయో శ్చాపి షణ్ణాం భగఇతీర ణే'త్యుక్తలక్షణషడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నస్య విష్ణోః సరస్వతీం వాణీం సమాకర్ణ్య-శ్రుత్వా,సంపూర్ణమనోరథానాం యదర్థం వయ మాగతా స్త దేవ భగవా నపి పృష్టవాన్. అతోఽస్మత్కార్యం జాతప్రాయ మేవేతి పరిపూర్ణవాంఛితా సతీ సుమనసాం సంసత్ దేవసమితిః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవ బుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. పరస్మై పుంసే - పరమపురుషాయ, విష్ణవే, విజ్ఞాపయామాస - విజ్ఞాపితవతీ. ౨౮. అ. కి మితి విజ్ఞాపయామాసేత్యత ఆహ—దేవేతి. హేదేవ - ద్యోతమాన స్వామిన్, భవతా - మహాత్మనా హేతునా, కృతావలంబానాం - యుష్మదధీనానా మి త్యర్థః; అస్మాక మకుశల మశుభం, కథ మావిర్భవే దుత్పద్యేత నావిర్భవేదేవే త్యర్థః. తథాపి కించి ద్విజ్ఞాపనీయ మస్తీ త్యాహ—కింత్వితి. యద్యపి 'ప్రభోః పరాశయజ్ఞస్య దాతు ర్దాక్షిణ్యశాలినః, కిమర్థ మర్థినో వాక్య మల మేవాగ్రతః స్థితి' రితిన్యాయేన త్వాం శరణంగత్వా

ప. అస్తి ప్రశస్తవిభవై ర్విబుధై రలంఘ్యా
లంకేతి నామ రజనీచరరాజధానీ, ౩౦
మాణిక్యమందిరభువాం మహసాం ప్రరోహై
స్తేజస్త్రయాయ దినదీపదశాం దిశంతీ.
ఏనాం పురాణనగరీం నగరీతిసాలాం
సాలాభిరామభుజనిర్జితయక్షరాజః,
హేలాభిభూతజగతాం రజనీచరాణాం

పురతోఽవస్థానమే వాస్మత్కార్యసాధకం తథా ప్యాశ్చర్యాతిశయేన కించి దుచ్యత ఇతి భావః. ౨౯. అస్తీతి. ప్రశస్తవిభవైః - ప్రఖ్యాతవస్తుసంపద్భి రుపలక్షితా, విబుధై రలంఘ్యా - లంఘితు మశక్యా, దేవానా మప్యసాధ్యేత్యర్థః. మాణిక్యమందిరభువాం - మణిమయగృహప్రభవానాం, తృతీయాదిషు భాషితపుంస్క మితి పుంవద్భావా దువజా దేశః, మహసాం తేజసాం, ని. 'తేజో ధామ మహోఽవిభే'త్యమరః. ప్రరోహై రంకురై స్తేజసాం భాయశీతభానుకృశానురూపాణాం ధామ్నాం త్రయాయ దినే - అహ్ని, యో దీప స్తస్య దశామవస్థాం, నిస్తేజస్కతా మిత్యర్థః. ని. 'దశావర్తా వవస్థాయా' మితి విశ్వః. దిశంతీ-దదానా, అత్రాసంబంధేఽపి సంబన్ధరూపాతిశయోక్తిః. లంకేతినామ - లంకేతి ప్రసిద్ధా, లంకానామ్నా ప్రసిద్ధేత్యర్థః; రజనీచరాణాం - రాక్షసానాం, రాజధానీ నగరీ - ప్రధాననగరీ, అస్తి. రాజానో ధీయంతేఽస్యా మితి రాజధానీ 'కరణాధికరణయో శ్చే'త్యధికరణార్థేల్యుట్. ఏతదాదిశ్లోకచతుష్టయం వసంతతిలకావృత్తమ్. ప్రశస్తః విభవః యేషాం తై రితి విబుధవిశేషణత్వేన 'మాణిక్యమందిరభువా' మితి స్వతంత్రత్వేన వ్యాఖ్యాంతరం. ౩౦. ఏనామితి. సాలాస్సర్జవృక్షా స్తద్వ దభిరామై రాయతత్వాదిగుణసంపన్నత్వా త్తత్తుల్యైః, భుజై ర్వింశతిసంఖ్యాకనిజబాహుభిః నిర్జితో యక్షరాజః కుబేరో యేన స తథోక్తః. నిర్జితరాజరాజఇత్యపి పాఠః. ని. 'సాలేతుసర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకా' ఇత్యమరః. విశ్రవసోఽపత్యంరావణః తస్యాపత్యమిత్యణ్. 'విశ్రవసోవిశ్రవణరవణా' వితి ప్రకృతేఃరవణా దేశః. పౌరాణికాస్తు రావయతీతిరావణ ఇతి వ్యుత్పాదయంతి. తదుక్త ముత్తరశ్రీరామాయణే 'యస్మాల్లోకత్రయం చైత ద్రావితం భయ మాగతం, తస్మా త్త్వం రావణో నామనామ్నావీర భవిష్యసీ'తి కాతే ర్ణ్యంతా త్కర్తరిల్యుట్. రావణఇతి నామధేయం యస్య స తథోక్తః. హేలయా-విలాసేన, అవజ్ఞయావా, అభిభూతాని - తిరస్కృతాని, జగంతి యై

రాజా చిరా దవతి రావణనామధేయః. ౩౧
యద్బాహుబాహురసనాయితశస్త్రధారా
దిక్పాలకీర్తిమయచంద్రమసం [1]గ్రసంతే,
[2]తద్వైరిణాం రణముఖే శరణప్రదాయీ
నైవాస్తి కశ్చి దము మంతక మంతరేణ. ౩౨
అంభోజసంభవ మముం బహుభి స్తపోభి
రారాధయ న్వర మవాప పరై ర్దురాపమ్,

స్తేషాం. ని. 'హేలావజ్ఞావిలాసయో' రితి విశ్వః. రజనీచరాణాం రాజా-చక్రవర్తీ, నగస్యపర్వతస్యేవ రీతి రాకృతి ర్యస్య స తథాభూత స్సాలః ప్రాకారో యస్యా స్తాంగిరిదుర్గప్రాయప్రాకారావృతత్వా దతిదుర్గమా మిత్యర్థః. ని 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇ త్యమరః. ఏనాం - పూర్వోక్తాం లంకానామ్నా ప్రసిద్ధాం, పురాణనగరీం-పురాతనపురీం, చిరా చ్చిరకాలమారభ్య, విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం. అవతి-రక్షతి. అనుప్రాసః. ౩౧. అ. అథద్వాభ్యాం తన్మహిమానం వర్ణయతి, - యదిత్యాది. యస్య రావణస్య బాహవో వింశతిసంఖ్యాకా భుజా స్తఏవ రాహవో విధుంతుదా స్తేషాం రసనాయితాః-రసనావదాచరితాః, శస్త్రధారా-ఆయుధానాం శ్రేణయః తీక్ష్ణభాగా వా, 'రసనాయి' తే త్యత్ర ఆచారక్యబంతాత్కర్తరి క్తః. దిక్పాలానా మింద్రాదిదిగీశ్వరాణాం, కీర్తిమయో-యశోరూపః, తాద్రూప్యే మయట్. యశ్చంద్రమా శ్చన్ద్రః. ని. 'హిమాంశు శ్చంద్రమా శ్చంద్ర' ఇత్యమరః. తం గ్రసంతే-గిలన్తి, రణకోవిదో ఽయం రావణః నిజబాహుబలేన దిక్పాలా న్నిర్జిత్య తత్కీర్తిం లుంపతీత్యర్థః. ఏకస్య చంద్రమసః, అనేకరాహుసమ్మర్దేకిమవస్థాంతరం వక్తవ్య మితి భావః. తథా తస్య వైరిణాం - శత్రూణాం, రణముఖే-రణాగ్రే, అము మేన మితి హస్తేన నిర్దేశః. అంతకమంతరేణయమం వినా, 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా. కశ్చిత్కోఽపి దేవః శరణప్రదాయీ-రక్షణతత్పర ఇ త్యర్థః. నాస్త్యేవ అన్యవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రణపరాయణా న్వైరిణో విజిత్య యమక్షయం నయతీ త్యర్థః. రసనాయితేత్యత్ర ఇవ శబ్దలోపా ల్లుప్తోపమా. సా చోక్తరూపకేణ సంకీర్యతే. ౩౨ అ. ఏతాదృశసామర్థ్యం రావణస్య కుత ఆయాతమిత్యత ఆహ—అంభోజేతి. అపక్రాంతత్వా దుత్తరత్ర తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానమానత్వా చ్చాత్ర యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహర్తవ్యః. యః రజనీచరచక్రవర్తీ - రాక్షససార్వభౌమోరావణః, బహుభి రనేకై స్తపోభిః పంచాగ్ని

1 గ్రసంతి. 2 యద్వైరిణాం.

తస్మా [1]త్సమ స్తభువనం నిజశాసనస్య
లక్షీకరోతి రజనీచరచక్రవర్తీ. 33

గ. తేన వయం పరాధీనా ఇవ భవామః. 34. తథాహి. సోఽయం [2]కదాచన క్రీడాధరాధర [3]మధిరుహ్య సావరోధవధూజన శ్చరణాభ్యాం [1]సంచరేతచే దాగమిష్యత్యాగ ఇత్యనావిష్కృతాతపో భయేన భగవాంత్సహస్రభాను రపి సంకుచితభాను రేవ తత్సా

మధ్యే ఏకపాదావస్థానాదిరూపో గ్రతపశ్చర్యాభిః అము మితి పురోవర్తినిర్దేశః. అమ్భోజసంభవం - బ్రహ్మాణం ఆరాధయన్ సంభావయన్, పరైర్దురాపం-దుర్లభ మనన్యసాధారణ మి త్యర్థః. ఈషద్దుస్సహ్వత్యాదినాఖిల్ప్రత్యయః. వరంసురాసురావధ్యత్వరూప మవాప ప్రాప, పూర్వ మితి శేషః. తస్మా త్కారణా దశేష భువనం అశేషలోకా నిత్యర్థః; నిజశాసనస్య-నిజాజ్ఞాయాః, లక్షీకరోతి విషయీకరోతి చండశాసనోఽయం నిజశాసనే నైవాశేషభువనాని శాస్తీత్యర్థః. అభూతతద్భావేచ్వః 'అస్యచ్వా'వితి దీర్ఘః. 33. తతః కి మిత్యత ఆహ-తేనేతి. తేన రావణేన వయం పరాధీనాః-పరతంత్రాః, తత్స్వామికా ఇ వే త్యర్థః భవామః ఇదానీ మితిశేషః; వస్తుత స్తు భవత్పరతంత్రా ఏవే తీవశబ్దార్థః. ని. 'పరతంత్రః పరాధీనః పరవా న్నాథవా న పీ' త్యమరః. పరాజితాః పరాధీనా ఏవేతి పాఠాంతరం. 34. అ. పరాధీనత్వమేవ ప్రతిపాదయతి—తథా హీత్యాదినా. సోఽయ మితి. సోఽయం రావణః కదాచన - కస్మింశ్చిత్సమయే, అవరోధనధ్వ ఏవ జన స్తేన సహ. సావరోధవధూజనః-అంతఃపుర స్త్రీజనసహచర స్స న్ని త్యర్థః. ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే' త్యమరః. 'తేనసహేతి తుల్యయోగే' ఇతి బహువ్రీహిః 'వోపసర్జన' స్యేతి సహశబ్దస్యసత్వం. క్రీడాధరాధరం క్రీడాశైలం, దివావిహారదేశ మి త్యర్థః. తదుక్తంభావప్రకాశే 'సరితః పులినం వేలా కాంతారారామభూధరాః, లతాగృహాణి చిత్రాణి శయ్యాకిసలయోచితా, దివా విహారదేశా స్స్యు'రితి. ఆరుహ్యాధిష్ఠాయ; చరణాభ్యాం యా నం విహాయ, పాదాభ్యామేవ సంచరేత చేత్, విహరేత యది 'సమ స్తృతీయాయుక్తా' దితి తఙ్. ఆగశ్చరణతలసంతాపోత్పాదనరూపోఽపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు' శ్చే త్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతేత్. తథా సతి దండనం కుర్యాదితి భావః. ఇతి మత్వేతి శేషః. ఇతి నైవ గమ్యమానార్థత్వాదప్రయోగః 'ప్రయోగే పౌనరుక్త్య' మిత్యాలంకారికాః. అనావిష్కృతాతపః-అప్రకటీకృతద్యోతః 'ప్రకాశోద్యోత ఆతప'

1 అశేషభువనం. 2 కదాచిత్. 3 ఆరుహ్య. 4 తతఇతస్సంచరేత్.

నూని నూనం [1]సమాశ్రయతే. 3శ్లో. ఏష మృగాంకోఽపి మృగయాయాసపరిశ్రాంతివిశ్రాంత్యై ససంభ్రమం నమజ్జనపరివృతే మజ్జనగృహాభిముఖే [2]దశముఖే తత్రత్యవిచిత్రతరశాతకుంభస్తంభాగ్రప్రత్యగ్రప్రత్యుప్తస్ఫటికశిలాసాలభంజికాపుంజకరతలకలి

ఇత్యమరః. భగవాన్-పూజ్యః. అథవా ఐశ్వర్యాదిషడ్గుణసంపన్నః, మూర్తిత్రయమయత్వాదితి భావః. సహస్రం భానవో మరీచయో యస్య సహస్రభానుస్సూర్యోఽపి సంకుచితభానురుపసంహృతమరీచిరేవ సన్. ని. 'భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయోర్దీధితిః స్త్రియా' మిత్యమరః. తస్య క్రీడాధరాధరస్య సానూని - ప్రస్థాన్ అధఃప్రదేశానిత్యర్థః. ని. 'స్నుః ప్రస్థస్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః. సమాశ్రయతే-సాధ్వసవశాత్తత్ర నిలీయ వసతీత్యర్థః; లోకత్రయప్రకాశక స్యాపి భగవతః కిరణమాలిన ఈదృశ్యవస్థేతి మహత్కష్టమాయాతమితి భావః. నూనమితి నిశ్చయే నతూత్ప్రేక్షాయాం. అత ఏవ సహస్రభానోస్సానుసమాశ్రయణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాత్ అసంబంధేఽపి సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ఏవముత్తరత్ర గద్యత్రయేఽప్యతిశయోక్త్యనుప్రాసావూహ్యౌ (చరణౌ) ఇతి బహువచనాంతపాఠస్సాధుః, నారదీయ సంహితాయాం జైమినిరామాయణే ద్వాదశేఽధ్యాయే 'ఇత్యుక్తా మునినా తేన దుఃఖహర్ష సమన్వితా, చిరేణైవ కాలేన సుషువే పుత్ర మద్భుతం. దశాస్యం వింశతిభుజం భిన్నాంజనచయోపమం, పాదైశ్చతుర్భి రత్యుగ్రం తామ్రోష్ఠం తామ్రమూర్ధజం' ఇతి. రఘువంశే ద్వాదశేసర్గే-౮౮ 'భుజమూర్ధోరుబాహుళ్యాదేకోఽపి ధనదానుజః' ఇత్యాదిభిః పాదచతుష్టయప్రతిపాదనాత్. 'దశాస్యోవింశతిభుజశ్చతుష్పాన్మానమందిరం' ఇత్యభిధానరత్నమాలోక్తేశ్చ. 3శ్లో. అ. ఏవం సూర్యావస్థా ముక్త్వా సమ్ప్రతి చంద్రావస్థాం నివేదయతి - ఏష ఇతి. ఏష మృగాంకశ్చంద్రోఽపి, సకలలోకాశాస్యోదయతయా శ్లాఘ్యోఽపీతి భావః. మృగయా-ఆఖేటః, ని. 'ఆఖేటో మృగయా స్త్రియా' మిత్యమరః. తత్ర తయా వా ఆయాసః ఖేదస్తేన యా పరిశ్రాంతిః -స్వేదాతిరేకానుభవరూపః పరిశ్రమః. స్త్రియాం క్తిన్. తస్యాః విశ్రాంత్యై విశ్రమార్థం, తదపనోదార్థ మిత్యర్థః. 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదేర్జాతస్స్వేదాతిభూమికృది'తి లక్షణాత్, ససంభ్రమం - ససాధ్వసం, సత్వరం యథా భవతి తథా నమద్భి ర్నమస్కుర్వాణై ర్జనైః పరివృతే - పరివేష్టితే, దశముఖే-రావణే, మజ్జనగృహాభిముఖే స్నానగృహ మండపోన్ముఖే సతి, తత్ర మజ్జనగృహే భవా స్తత్రత్యాః

1 సంశ్రయతే. 2 నిజితశశిముఖేదశముఖే.

తనిజోపల మయకలశముఖా దచ్ఛాచ్ఛా [1]మవిచ్ఛిన్నధారా మంబుధారాం నిజకరాభిమర్శా దాపాదయన్ తస్య ప్రసాదపిశునానాం శునాసీరచిరకాంక్షితానాం [2]వింశతివిధవీక్షణానాంక్షణమాత్రంపాత్రంభవతి. 3౬. తేన పులస్త్యనందనేనసంక్రంద

అవ్యయీభావః. విచిత్రతరా-అత్యంతాశ్చర్యకరాశ్చ, యేశాతకుంభస్తంభాః - హిరణ్మయగృహాధారదారువిశేషాః, ని. 'హిరణ్యం హేమ హాటకం' 'తపనీయంశాతకుంభ' మిత్యమరః. తేషా మగ్రేషు - ఉపరిప్రదేశేషు, ప్రత్యగ్రం నూతనంయథా తథాఅత్ర ప్రత్యగ్రగ్రహణం అవిలంబేన నిష్పన్నద్యోతనార్థం, ప్రత్యుప్తః - కీలితః, యః స్ఫటిక శిలాసాలభంజికాపుంజః - చంద్రకాంతమణిప్రతిశ్రేణిః తస్య కరతలేషు కలితాస్సంఘటితాః నిజోపలమయాః చంద్రకాంతమణివికారాశ్చ యే కలశాః-కుంభాః,తేషాం ముఖాత్ -ముఖాకారవివరేభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వితివిశ్వః. వికారార్థేమయట్. అచ్ఛాచ్ఛామచ్ఛప్రకారా మత్యంతనిర్మలా మిత్యర్థః. 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్విర్భావః. కర్మధారయవ ద్భావాత్సుపోలుక్. అవిచ్ఛిన్నధారా మఖండితసంపాతాం, ని, 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః. [illegible]ంబుధారాం - సలిలధారాం, నిజకరాభిమర్శాత్ - స్వకీయకిరణసంపర్కాత్, 'కరనికరే' త్యపిపాఠః ఆపాదయన్నుత్పాదయన్ - తస్య రావణస్య ప్రసాదపిశునానా మనుగ్రహసూచకానాం. ని. 'కర్ణేజప స్సూచక స్స్యా త్పిశునోదుర్జనఖల' ఇత్యమరః 'సుఃపుం జాయా'మితి గణవ్యాఖ్యానే.అత ఏవ'శుః పుం జాయా'మితి శ్వశుర ఇతి. శోభనాః నాసీరాఃఅగ్రేసరాః యస్య తేన శునాసీరేణ - పురందరేణ, చిరకాంక్షితానాం - చిరకాలమారభ్య అభిలషితానాం న తు ప్రాప్తానా మితి భావః. ఏతేనాత్యంతదుర్లభత్వంసూచ్యతే. ని. 'వృద్ధశ్రవా శ్శునాసీర' ఇత్యమరః. వింశతివిధవీక్షణానాం - వింశతిసంఖ్యాకకరుణాకటాక్షవీక్షణానాం న తు కియతా మేవేతి భావః. తథా క్షణమాత్రం అల్పకాల మేవ, పాత్రం - యోగ్యో భవతి ని "మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే, యోగ్యభాజనయోఃపాత్ర" మితి చామరః. (త్రిషుపాత్రీ త్యాద్యమరవచనాత్పాత్రశబ్దస్య త్రిలింగత్వేఽపి దుశ్చ్యవనాదివ న్నపుంసకాతిరిక్తలింగేప్రయోగో నాస్తీత్యభియుక్తవాదః) శునాసీరచిరకాంక్షితానా మిత్యనేన పాకశాసనస్య కారాగృహప్రవేశేనదుఃఖం బ్రహ్మవాక్యేన తద్విమోచనంచసూచితం భవతి. 3౬.అథమారుతావస్థాంవిజ్ఞాపయతి.—తేనేతి

1. అవిచ్ఛిన్నపాతాంబుధారాం. 2 వింశతివీక్షణానాం.

దన[1]నందనవనాత్స్వమందిరోద్యానవనమానీతస్య మందారప్రముఖబృందారకతరుబృందస్య బందీకృతసురసుందరీనయనేందీవరద్వంద్వాత్తత్కరారవిందకలితకనకకలశాచ్చ మందోష్ణం [2]స్యందమానైరంబుభిర్జంబాలితాలవాలతలస్య పచేళిమానామపి కుసుమానాంపతనభయమాశంకమానాః పవమానా[3]స్సంతతం పరిస్పందితుమపి ప్రభవో న భవంతి. ౩౨. ఏతేఽపి పావకారూఢ[4]శంకా

.పులస్త్యనందనేన-విశ్రవసఃపుత్రేణ,

తేన రావణేన. సంక్రందననందనవనాదింద్రోద్యానాత్, ఉద్ధృత్యేతి శేషః. స్వమందిరోద్యానవనం నిజగృహారామమానీతస్య-ప్రాపితస్య నిజాశోకవనికాయాం ప్రత్యారోపితస్యేత్యర్థః. తథా బందీకృతాః, ఉపగృహీకృతాః కారాగృహనిక్షిప్తా ఇత్యర్థః. ని. "ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా" మిత్యమరః. తాసాం సురసుందరీణాం- దేవతాస్త్రీణాం, నయనేందీవరద్వంద్వాన్నేత్రోత్పలయుగళాత్ కరారవిందేషు - తాసామేవ హస్తపద్మేషు, కలితో యః కనకకలశో - హిరణ్మయవారికుంభః, తస్మాచ్చ ఉభయత్రాపి జాతావేకవచనం. నయనారవిందద్వంద్వేభ్యః కనకకలశేభ్యశ్చేత్యర్థః. తాసామారామతరుమూలసేకవ్యాపారే నియోజితత్వాదితి భావః. మందోష్ణమీషదుష్ణం యథా తథా స్యందమానైః - ప్రస్రవద్భిరంబుభిర్బాష్పోదకైః కలశోదకైశ్చేత్యర్థః, కలశోదకానాం శీతలత్వేఽపి శోకానలసంతప్తబాష్పోదకమిశ్రణాన్మందోష్ణమిత్యుక్తమిత్యవగంతవ్యం. జంబాలవంతి కృతాని జంబాలితాని పంకీకృతానీత్యర్థః + తత్కరోతీతి ణిచి ఇష్ఠవద్భావాట్టిలోపే ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తాదృశాన్యాలవాలాని జలాధారమూలవలయప్రదేశాయస్య తస్య. ని. "నిషద్వరస్తు జంబాల" ఇతి, "స్యాదాలవాలమావాల" మితి చామరః. మందారప్రముఖస్య బృందారకతరుబృందస్య-పారిజాతాదిసురతరునికరస్య, సంబంధినాం స్వయమేవ పచ్యంత ఇతి పచేళిమాని-పతనోన్ముఖానీత్యర్థః కర్మకర్తరి "కేళిమర ఉపసంఖ్యాన" మితి కేళిమర్ప్రత్యయః. తాదృశానామపి కుసుమానాంపతనభయమాశంకమానా అధఃపాతముత్ప్రేక్షమాణాః, తథా సతి కుసుమానాం పంకలేపమహాపరాధేన నిగృహ్ణీయాదితి భావః. పవమానాః - మరుతః - పరిస్పందితుం-చలితుమపి, కిముత యథేచ్ఛంవిహర్తుమితి భావః. ప్రభవః సమర్థా న భవంతి. అగ్నయోఽగ్న్యవస్థాం నివేదయతి. ౩౨. ఏతఇతి. గార్హపత్యః-పురోగోఽగ్రేసరో యేషాం తే తత్పురోగాః, ఏతే పరిదృశ్యమానాః పావకాః గార్హపత్యాహవనీయదక్షిణాన్వాహా

1 నందనా. 2 స్పందమానైః. 3 సతతంపరిస్పందితుం. 4 శంకాం.

వహాం హుతవహాఖ్యాం వహంత స్తద్గృహే గార్హపత్య[1]పురో
గాః [2]పౌరోగవధురాం [3]దధతే. ౩౮. కిం బహునాస ఏష [4]మాన
వా[5]దవమానన మాగమిష్యతీత్యమన్వాన స్తదితరై రవధ్యత్వం చ
తురాననవరా ల్లబ్ధ్వా సముద్ధత సంప్రతి స్సంప్రహారసమాక్రాం
తదిగంతదంతావళదంతకుంతవ్రణకిణస్థపుటితవక్షస్థలః స్థలకమలినీం

ర్వ్యాపసథ్యాదిరూపా అగ్నయోఽపి రూఢి రశ్వకర్ణాదివదవయవార్థాభావేన సముదాయప్రసిద్ధిః, తదుక్త మాచార్యైః *"అస త్స్వవయవార్థేషు యోఽన్యత్రార్థే ప్రయుజ్యతే, తత్రానన్యగతిత్వేన సముదాయః ప్రసిద్ధ్యతీ"తి. తచ్ఛంకావహాం- తద్గోచరబుద్ధిజననీం, హుతవహాఖ్యాం-హుతవహాభిధానం వహంత స్సంతః పూర్వంహుతం యజమానై ర్ధ్యాయమానం హవి ర్వహంతీతి హుతవహా ఇతి. యోగసిద్ధేర్వ్యాఖ్యాతా మేవేదానీం లోకవిద్విష్టకర్మణా-రావణేన అధ్వరాణాం విధ్వంసితత్వా ద్ధవిషా మలాభేన తాదృక్ఛంకావహాం దధానా ఇత్యర్థః, తద్గృహే-రావణమందిరే. పౌరోగవధురాం మహానసాధ్యక్షాధికారం, దధతే-ధారయంతే. ని. "సమానౌరసవత్యాం తు పాకస్థాన మహానసే, పౌరోగవ స్తదధ్యక్షః" ఇత్యమరః. ౩౮. అ. సర్వజ్ఞస్య భగవతః పురస్తాత్క్రమవస్థాంతరం విజ్ఞాపనీయ మితినిగమయతి.కిం బహునేత్యాదినా. బహుభిః కాలయాపనకరై ర్వాక్యై రల మి త్యర్థః. అ. కిం తు వక్తవ్యాంశ మేవ విజ్ఞాపయామ ఇత్యాహ—సఇతి. స ఏష రావణః మానవా న్మనుష్యేభ్య ఇ త్యర్థః. జాతావేకవచనం, అవమానన మవజ్ఞా పరిభవ ఇతి యావత్. ని. 'రీఢాఽవమాననాఽవజ్ఞాఽవహేళన' మి త్యమరః. ఆగమిష్యతి సమాపతే దిత్యేవ మమన్వానోఽనవబుధ్యమానః తేషాం తృణప్రాయత్వా దితి భావః. తదితరై స్సురాసురాదిభి రవధ్యత్వ మహింస్యత్వం చతురాననవరా ల్లబ్ధ్వా- ప్రాప్య, అత ఏవ, సముద్ధతో దర్పోద్రిక్తస్సన్, సంప్రతీదానీం, సంప్రహ్రియ తేఽనేనేతి సంప్రహారో యుద్ధం. ని. 'సంప్రహారాభిసంపాతకలిసంస్ఫోటసంయుగా' ఇతి యుద్ధపర్యాయేష్వమరః. తత్ర సమాక్రాంతా స్సమవరుద్ధా యే దిగంతదంతావళాః - ఐరావతాది దిగ్గజాః, తేషాం దంతా రదనా ఏవ కుంతాః ప్రాసా స్తై ర్యాని ప్రణానిక్షతాని, తైర్జాతాయే కిణాః శుష్కవ్రణగ్రంథయః 'తృతీయా తత్కృతే' త్యాదినా సమాసః. తైః స్థపుటితం-నిమ్నోన్నతీకృతం,వక్షస్థల మురస్థలం యస్య స తథోక్తస్సన్ అత ఏవ వనవారణో వనగజః, వనగ్రహణం నిర్గలత్వద్యోతనార్థం. స్థలకమలినీం-స్థలప్రరూఢపద్మినీమివ, త్రయాణాంలోకానాం సమాహార

---

1 పురస్సరాః. 2 పౌరోగవీంధురం. 3 దధతి. 4 మానుషాత్. 5 అపమానః,

వనవారణ ఇవ రావణస్త్రిలోకీ మభిభవన్ [1]భవదీయా ఇత్యస్మా
న్న జాతు కిం చిదపి జానాతీతి. ౩౯. అథభగవానాకర్ణ్య
గీర్వాణగణ వాణీం. ౪౦

ప. ఇంద్రనీలాచలోదంచచ్చంద్రికాధవళస్మితః,
వాచ మూచే[2]సుధాధారామధురాం మధుసూదనః. ౪౧

గ. భవతా[3]మపరాధవిధాయిన స్తస్య యాతుధానస్య నిధన మధునైవ

త్రిలోకీ "తద్ధితార్థో త్తరపదసమాహారే" చేతి సమాసః. "సంఖ్యాపూర్వో ద్విగు రి"తి ద్విగుసంజ్ఞా."అకారాంతో త్తరపదో ద్విగు స్త్రియా మిష్యత"ఇతి స్త్రీత్వం. "ద్విగో" రితి జీప్"ద్విగు రేకవచన"మితి ఏకవచనం. తాం జగత్త్రయీ మభిభవ౯ ఆక్ర మ న్పీడయన్ని త్యర్థః, అస్మా౯ భవదీయాః తావకీనాః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థస్య భవ తః సంబంధినఇత్యర్థః. ఇతి, అత్ర నిపాతాదేవాభిధానా న్న ద్వితీయా. జాతు-కదాచి దపి, కించిదీషదపి, న జానాతి, సకలలోకకంటకేన దర్పాంధేన రావణేన త్వన్మహిమై వ న్నజ్ఞాయతేఽస్మాకం తు కాక థేతి భావః. ఇతి విజ్ఞాపయామాసేతిపూర్వేణ సమ్బం ధః. ౩౯.తతఃకిమతఆహ.—అథేతి. అథవిజ్ఞాపనానంతరం, భగవాన్విష్ణుః, భగవచ్ఛబ్దో వ్యాఖ్యాతః; గీర్వాణగణస్యేంద్రాదిసురసంఘస్య వాణీంవాచ మాకర్ణ్యశ్రుత్వా. ౪౦ కిమకరో దిత్యత ఆహ—ఇంద్రనీ లేతి. మధుం సూదయ తీతి మధుసూదనో విష్ణుః+క ర్తరిల్యుట్, అత్ర మధుగ్రహణం మధ్వాదిమహాదైత్యసంహర్తురస్య కియా౯ రావణ వధఇతి ద్యోతయితు మిత్యవగంతవ్యం. ఇంద్రనీలాచలః,ఇంద్రపర్వతః ఇంద్రనీలలక్షణ ముక్తం,తత్రోదంచంతీ-ఉల్లసంతీ, యాచంద్రికా-కౌముదీ,తద్వ ద్ధవళం-శుభ్రం, స్మితం యస్యస్మితపూర్వాభిభాషిత్వాత్ కృతమందహాసస్స౯ యద్వా దుర్మదాంధోఽయం రాక్షసభావా ద్దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనవశం,మాం జ్ఞాతుం న శక్నోతీతిసావహేళనమం దహాస స్సన్ని త్యర్థః.అత్ర మధుసూదనస్య ఇంద్రనీలసదృశాంగత్వా ద్ధాసస్య చ శుభ్ర త్వేన కవిసమయసిద్ధత్వా దియముపమా,సుధాధారా-అమృతస్యందః, తద్వ న్మధురాం- మాధుర్య గుణయుక్తాం,"మధురంరసవద్వాచి స్వాదు న్యపి మధుస్రుతి,యేన మాద్యంతి విబుధాః మధునేవ మధువ్రతా" ఇతివచనాత్. వాచమూచే-ఉక్తవా౯, శ్లోకాఖ్య మేత దానుష్టుభంవృత్తం. లక్షణం తూక్తం. ఇత్థ ముత్తర త్రాపిద్రష్టవ్యం. ౪౧ అ.వాచమేవ వివృణోతి-భవతామితి. హే దేవాఇత్యధ్యాహర్తవ్యంభవతాం-యుష్మాకం, అపరాధవిధాయినః. ఉక్తరీత్యాఅపకర్తుస్తస్య పూర్వోక్తస్యయాతుధానస్యరాక్షసస్యరా

1 భవదీయానిత్యస్మా౯. 2 సుధాధారాం. 3 అపరాధవిధాయినో యాతుధానస్య తస్య.

విధాతుం శక్యం. ౪౨. కింతుసరసిజాసన మప్యమోఘీకుర్వ న్నుర్వీతలే పుత్రీయతః సుత్రామమిత్రస్య దశరథస్య మనోరథ మపిపూరయితు మాదృతమానుషవేష స్సన్నహ మేవ తం [1]హని ష్యామీతి[2]వ్యాహృ త్యాంతరధాత్. ౪౩. తత స్సా పరిష ద నిమిషాణా మున్మిషిత[3]హర్షా హృషీకేశాదేశా త్పరిశమితదుర్ద శాని నిర్దశాననాని చతుర్దశభువనాని బుద్ధ్వా దుగ్ధసాగరా న్ని

షణస్య ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన'ఇతి రక్షఃపర్యాయేష్వమరః. నిధనం-నాశం, అధు నైవ ఇదానీమేవ, విధాతుంకర్తుం, శక్యం-యుక్తం (నిధన మితి ద్వితీయాంతం విధా నే కర్మతయాఽన్వేతి 'న్వలోకే' త్యాదినా న షష్ఠీ - విధాతు మితి తుమర్థభావే 'అవ్యయకృతోభావే' ఇత్యుక్తేః విధాతుం విధానం శక్యం సాధ్యమిత్యర్థః). ౪౨

అ.తర్హీదానీమేవ క్రియతా మిత్యాశంక్య తత్రానుపపత్తిమాహ-కింతుసరసిజేతి. సరసిజాసనస్య-బ్రహ్మణః, శాసనం-సురాసురావధ్యత్వరూపాజ్ఞావచన మపి, ని. 'శాసనం కింతు రాజదత్తోర్వ్యాం లేఖాజ్ఞా శాస్త్రశాస్తిష్వి'తివిశ్వః. అమోఘీకుర్వన్ - బ్రహ్మవర స్యాన్య థాకరణానౌచిత్యా దితి భావః 'అభూతతద్భావేచ్విః'. 'అస్య చ్వౌ' వితి దీర్ఘః, తథా ఉర్వీతలే-భూమండలే, పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛతీతి పుత్రీయన్ 'సుప ఆత్మనః క్య' జితి క్యచ్, 'సుపోధాత్వి' త్యాదినా సుబ్లుక్, 'క్యచిచే' తి దీర్ఘః తస్య పుత్రా ర్థిన ఇత్యర్థః.సుత్రామ మిత్రస్యేంద్రసఖస్య, దైత్యవినాశసాఖండితవైభవాభ్యాం త త్సుహృదఇత్యర్థః. ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్క'ఇతి వైజయంతీ దశరథస్య రాజ్ఞః మనోరథం వాంఛిత మపి పూరయితుం సఫలీకర్తు మాదృతమానుషవేషో గృహీ తమానవాకారస్సన్, అహమేవ తం హనిష్యామి - వినాశయిష్యామి, మదన్యస్య యస్య కస్యచి త్తద్ధననే అసామర్థ్యా దితి భావః. ఇత్యేవం ప్రకారేణ వ్యాహృత్యోక్త్వా అంతరధాత్ అదృశ్యోఽభూత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మిత్యమరః. ౪౩

తతఇతి. తతః-అంతర్ధానానంతరం, సా-పూర్వోక్తా, న నిమిషంతీత్యనిమిషాః పచాద్యచ్, 'అనిమేషాణా' మితిపాఠే న విద్యంతే నిమేషాః పక్ష్మపాతాః యేషాంతే షాం పరిషత్ దేవతాసంఘః హృషీకాణాం - విషయేంద్రియాణాం, ఈశః-హృషీకేశ ఇతిఇంద్రియస్వామీ,తస్య భగవత ఆదేశా దహమేవ తం హనిష్యా మీత్యాజ్ఞావచనా దేవ,ఉన్మిషితహర్షా సముత్పన్నానందాసతీ చతుర్దశభువనాని-భూరాదిచతుర్దశసంఖ్యాక లోకాన్ నిర్దశాననా న్యరావణాని తేష్వపి సంచారసంభవా దితి భావః. అతఏవ

1.వధిష్యామి. 2 ఉక్త్వా. 3 హర్షాణాం.

రగాత్. తతస్తానమరాన్ప్రాహస్మ పితామహః ౪౫. భవంతస్తావదవతరిష్యతో లక్ష్మీసహాయస్య సాహాయ్యార్థ మప్సరః ప్రభృతిషుయువతిషు వానరాచ్ఛభల్ల [1]గోపుచ్ఛవేషభృతః ప్రథితప్రభావాః ప్రజాః ప్రజనయేయు రితి. ౪౬. [2]పురైవ కిల మమ జృంభారంభే [3]సంభూతవాన్ జాంబవానితి. ౪౭. తతస్తే గీర్వాణాః

ప్రశమితా ప్రశాంతా-దుర్దశా దురవస్థా యేషాం తాని తథోక్తాని బుద్ధ్వా సత్య ప్రతిజ్ఞస్య భగవతో ఽత్యంతవిశ్వసనీయవచనత్వా త్తథాఽవగ మ్యేత్యర్థః. దుగ్ధసాగరాత్-క్షీరాంభోధేస్సకాశాత్, నిరగా న్నిర్జగామ. ౪౪. తతఇతి. తతః-నిర్గమనానంతరం, పితామహో బ్రహ్మా, తా నమరా నింద్రాదీన్, ప్రాహస్మ బ్రూతేస్మ, ఉవాచేత్యర్థః లట్ స్మ ఇతి భూతార్థేలట్. 'బ్రువః పంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ'ఇతి ణలాదేశః బ్రువ ఆహాదేశశ్చ. ౪౫

తదేవవివృణోతి - భవంతఇతి. హేదేవా ఇత్యధ్యాహారః. భవంతః - యూయం, తావదిదానీం, అవతరిష్యతః - దాశరథిరూపేణోత్పత్స్యతః, లక్ష్మీసహాయస్య-శ్రీమహావిష్ణోః, సాహాయ్యార్థం సహాయకర్మ కర్తుం, 'గుణవచ' నేత్యాదినా ష్యఞ్ అర్థేన సహ నిత్యసమాసః అసర్వలింగతా చ వక్తవ్యా, అప్సరసః - స్వర్వేశ్యాః, ని. 'స్త్రియాం బహు ష్వప్సరస స్స్వర్వేశ్యా' ఇ త్యమరః. తత్ప్రభృతిషు - తదాద్యాసు, యువతిషు, గంధర్వయక్షాదిస్త్రీషు, 'యూనస్తి' రితి తిప్రత్యయః. వానరాః మర్కటాః, అచ్ఛభల్లా-భల్లూకాః, గోపుచ్ఛాః - గోలాంగూలాః, నీలముఖాః, దీర్ఘపుచ్ఛా శ్చ మర్కటభేదాః తద్వేషభృతః - తద్భూమికాధారిణః. ని. 'మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా అథ భల్లుకే, ఋక్షాచ్ఛ భల్ల భల్లూకా'ఇత్యమరః. ప్రథితప్రభావాః-జగద్విఖ్యాతప్రతాపాః, ప్రజాయంత ఇతిప్రజాః సంతతీః, పుత్రానిత్యర్థః. ని. 'ప్రజా స్యా త్సంతతౌ జనే' ఇ త్యమరః 'ఉపసర్గే చ సంజ్ఞాయా' మితి డప్రత్యయః, ప్రజనయే యు రుత్పాదయేయు రితి 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషః, భవచ్ఛబ్దస్య యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తత్వేన శేషత్వా దితి. ౪౬

పురేతి. కించ పురా-పూర్వకాలే, సృష్ట్యాదా విత్యర్థః, మమ జృంభారంభే - జృంభణసమయే, ని. 'జృంభ స్సాస్త్రి త్రిషు జృంభణ' మి త్యమరః. జాంబవా న్నామ భల్లూకాధిపతిః సంభూతవా న్కిల - ఉత్పన్నః ఖలు, సోఽయ మిదానీం వర్తతే సహాయకర్మ కరిష్య తీతిభావః. ఇతి ఏవ మాహా స్మే తిపూర్వేణ సంబంధః. ౪౭

---

1 గోపుచ్ఛనీలము ఖ. 2 పురాఖలు. 3 సంభూతః.

స్తథా కుర్వన్. ౪౮

అథ వైతానికా ద్వైశ్వానరా న్నరః ప్రాజాపత్య స్సహేమ
పాత్రః కశ్చి దుత్థాయ పుత్రీయతే దశరథాయ పాయసమమృ
తప్రాయం ప్రాయచ్ఛత్. ౪౯. తతః —

ప. కౌసల్యాయై ప్రథమ మదిశద్భూపతిః పాయసార్ధం
ప్రాదా దర్ధం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్ర్యై,

తతఇతి. తతః-బ్రహ్మ నిదేశానంతరం, తే - పూర్వోక్తా గీర్వాణా ఇంద్రాది దేవా స్తథా అకుర్వన్ అప్సరఃప్రభృతిషు యువతిషు పుత్రాన్ జనయామాసు రిత్యర్థః. ౪౮

అథేతి. అథానంతరం, వితానం క్రతుః పుత్రకామేష్టి రితి యావత్. తత్ప్రయోజన మస్య వైతానికః. ని.'క్రతువిస్తారయో రస్త్రీ వితాన' మిత్యమరః 'ప్రయోజన' మితిఠక్. తస్మా ద్వైశ్వానరాదగ్నే స్సకాశాత్. ని. "అగ్ని ర్వైశ్వానరో వహ్ని" రిత్యమరః. సహేమపాత్రః - హిరణ్మయపాత్రపాణి రిత్యర్థః. కశ్చి దదృష్టపూర్వః ప్రజాపతే స్సంబంధీ ప్రాజాపత్యః ప్రజాపతినా ప్రేషిత ఇతి యావత్. 'దిత్యదిత్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య' ఇతి ణ్యప్రత్యయః. నరః పురుషవిశేషః ఉత్థాయ నిర్గత్య, పుత్రీయతే పుత్రానాత్మన ఇచ్ఛతే 'సుపఆత్మనఃక్యచ్' దశరథాయ రాజ్ఞే యజమానాయ అమృతప్రాయ మమృతకల్పం (స్యరుత్తరపదేత్వమీ. 'నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ ఇత్యత్రాదిపదేన కల్పరూపాదిశబ్దసంగ్రహాత్ప్రాయశబ్దస్యాపి గ్రహణాదస్యపదవిగ్రహః' ఇత్యమరవ్యాఖ్యానేస్పష్టం) పయసా సంస్కృతంపాయసం పరమాన్నం ని. 'పరమాన్నం తు పాయస' మిత్యమరః 'సంస్కృతం భక్షా' ఇత్యణ్ ప్రాయచ్ఛత్పుత్రీయ మేతదితిదత్తవాన్ 'ప్రాఘ్రాధ్మే'త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః.

తతః పాయసలాభానంతరం. అ. పాయసం త స్మైమకరో దిత్యత ఆహ. కౌసల్యాయా ఇతి. భూపతిర్దశరథః కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా తస్యై కౌసల్యాయై అగ్రమహిష్యై 'వృద్ధేత్ కోసలాజాదాత్ ఞ్య'జితిఞ్యఙ్ ప్రత్యయః యఙశ్చాబితిచాప్ 'కర్మణాయమభిప్రైతి'స సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ప్రథమ మాద్యం పాయసస్యార్ధం-సమవిభాగం, ని. 'పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేంఽశక' ఇత్యమరః (బాహులకా త్పూర్వనిపాతాభావః) అదిశత్-దత్తవాన్, కేకయేంద్రస్య - కేకయదేశాధీశ్వరస్య, పుత్ర్యై కైకేయ్యై, ప్రణయేనప్రేమ్ణా, మధురంమాధుర్యగుణయుక్తం, తస్యాః

ఏతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యు రాలోచ్య భావం
స్వార్ధాంశాభ్యాంస్వయమకురుతాంపూర్ణ కామాంసుమిత్రామ్.
అవభృథేఽవసితే సరయూతటా
దథ యథాయథ ముచ్చలితే జనే,

అత్యన్తప్రేమాస్పదత్వా దితి భావః. అర్ధ మవశిష్టభాగం, ప్రాదాత్-దత్తవతీ పశ్చా దర్ధ మితి పాఠాన్తరం. తతః కిమిత్యత్రాహ—ఏతే దేవ్యౌ-కౌసల్యా కైకేయ్యౌ, తరళ మనసః-సుమిత్రాయై పాయసాంశాప్రదానాత్పర్యాకులచిత్తస్య, పత్యు ర్భర్తు ర్దశరథ స్య 'పతిస్సమాస ఏవే'తి ఘిసంజ్ఞాభావః 'ఖ్యత్యాత్పర'స్యేతి ఙసోఽకారస్య ఉకారః భావం కథంవాసుమిత్రాలబ్ధపాయసభాగాభవిష్యతీత్యభిప్రాయ మాలోచ్య పరబుద్ధేర ప్రత్యక్షత్వా న్ముఖ చిహ్నై రనుమాయేత్యర్థః, స్వయం స్వే ఉభే ఇత్యర్థః. స్వార్ధాం శాభ్యాం స్వయోః స్వకీయయోః, రాజ్ఞాదత్తయో రర్ధయో రర్ధాంశాభ్యాం - అర్ధ భాగాభ్యాం, సుమిత్రాం పూర్ణ కామాం సఫలమనోరథా మకురుతాం - కృతవత్యౌ, స్వార్ధభాగౌ ప్రత్యేకం సామ్యేన ద్వేధా విభజ్య ఏక మేకం భాగ మాత్మార్థం నిక్షిప్య అవశిష్టభాగౌ సుమిత్రాయై దదతు రిత్యర్థః. అయం చ విభాగో న రామాయణసమ్మతః తత్ర చరో రర్ధం కౌసల్యాయై అవశిష్టార్ధార్ధం సుమిత్రాయై శిష్టార్ధం కైకేయై శిష్టం పున స్సుమిత్రాయా ఇత్యభిధానాత్. కింతు పురాణాంతరసంవాదో ద్రష్టవ్యః ఉక్తంచ నర సింహసంహితాయాం 'తే పిండప్రాశనే కాలే సుమిత్రాయై మహీపతేః, పిండాభ్యా మల్పమల్పం తు స్వసపత్న్యౌ ప్రయచ్ఛత' ఇతి ఉక్తం చ కాళిదాసేన 'అర్చితా తేన కౌసల్యా ప్రియా కేకయవంశజా, అతస్సంభావితాం తాభ్యాం సుమిత్రా మైచ్ఛ దీశ్వరః. తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యు ర్మహీక్షితః. చరో రర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతా ముభే' ఇతి. ఏవ మన్యత్రాపి సతి విరోధే పురాణాంతరా త్సమా ధాతవ్యం. మందాక్రాంతావృత్తం లక్షణం తూక్తం. ౫౦

అనంతరకృత్య మాహ—అవభృథఇతి. అవభృథే-దీక్షాంత స్నానాదికృత్యే, ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ' ఇత్యమరః. అవసితే-పరిసమాపితే సతి 'షోఽన్తకర్మ ణీ'తిధాతోః కర్మకర్తరి క్తః. అథానంతరం, జనే-యాజ్ఞార్థమాగతే జనసమాజే సరయూత టాత్ యథాయథం-యథాస్వం - స్వకీయ దేశ మనతిక్రమ్యేత్యర్థః. ని. 'యథాస్వం తు యథాయథ' మిత్యవ్యయే ష్వమరః 'యథాస్వే యథాయథ' మితి నిపాతనా ద్ద్వి ర్భావో నపుంసకత్వంచ 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' తి హ్రస్వత్వం. ఉచ్చలి తే ప్రస్థితే సతి, స్వస్వనియత దేశాన్ ప్రతి గతవతి సతీత్యర్థః. తతో దశరథో రాజా

దశరథః పరిపూర్ణమనోరథః
పుర మగాత్పురుహూతపురోపమామ్. ౫౧
తతః—అపాటవాత్కేవల మంగకానాం
మనోజ్ఞకాంతే ర్మహిషీజనస్య,
శనైశ్శనైః ప్రోజ్ఝితభూషణాని
చకాశిరే [1]దౌహృదలక్షణాని ౫౨

పరిపూర్ణమనోరథః పుత్రప్రాప్త్యుపాయలాభాత్సఫలాభిలాష స్సన్ ఉపమీయత ఇత్యుపమా 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇత్యఙ్. పురుహూతపురం ఉపమానం యస్యాస్తాం పురుహూతపురోపమాం - ఇంద్రనగరీతుల్యాం, ('ఆభా ప్రభావ్యుపమాభిఖ్యా ప్రకారస్సన్నిభో నిభః, నీకాశాద్యాశ్చ సామ్యార్థాస్సమే స్యుశ్శబ్దతః పరే' ఇతి మేదినీకోశాత్, పురుహూతపురేణ సదృశీ పురుహూతపురోపమేత్యస్వపదవిగ్రహో వా) పుర మయోధ్యామగాత్ప్రవివేశ. పురుభూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞేష్వితి పురుహూతః ఇతి విగ్రహః. ద్రుతవిలంబితవృత్తం. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్. ౫౧

అథ తాసాం గర్భోత్పత్తిం ప్రస్తౌతి—అపాటవాదితి. మనోజ్ఞా-గర్భావిర్భావాత్పూర్వాపేక్షయా ప్యత్యంతమనోహరా, కాంతిర్లావణ్యం యస్య తస్య. కృతాభిషేకా రాజపత్న్యో మహిష్యః తా ఏవ జనస్తస్య కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాణామిత్యర్థః. ని. 'కృతాభిషేకా మహిషీ' త్యమరః. అల్పాన్యంగాన్యంగకాని తేషాం హస్తాద్యవయవానాం అల్పార్థేకన్ ప్రత్యయః. అల్పత్వ మత్ర కార్శ్యం గర్భిణీనారీణాం తత్సంభవాదితి భావః. కేవల మత్యంతం అపాటవాత్-పటుత్వాభావాద్ధేతోః, ప్రోజ్ఝితాని పరిత్యక్తాని, భూషణాని - కంకణాద్యాభరణాని యేషు తాని. తేషాం స్వస్థానస్థిత్యసంభవాద్భారాయమాణత్వాచ్చేతి భావః. ప్రోషితభూషణానీతి పాఠాంతరం. దౌహృదలక్షణాని - శరీరసాదముఖపాండిమకృష్ణచూచుకత్వాదీని గర్భచిహ్నాని. శనైశ్శనైర్దినక్రమేణేత్యర్థః. వీప్సాయాం ద్విర్భావః, చకాశిరే-సువ్యక్తాని బభూవురిత్యర్థః. స్వహృదయేన-గర్భహృదయేన చ ద్విహృదయా-గర్భిణీ, యథాహ వాహటః. 'మాతృజన్యస్య హృదయం మాతుశ్చ హృదయేన తత్, సంబద్ధం తేన గర్భిణ్యా నేష్టం శ్రద్ధావమాననం' ఇతి. తత్సంబంధిత్వాద్గర్భో దౌహృద మిత్యుచ్యతే. సాచ తద్యోగాద్దౌహృదినీ. తదుక్తం సంగ్రహే 'ద్విహృదయాం నారీం దౌహృదినీ మాచక్షత' ఇతి. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తం. ౫౨

1 దౌర్హృద.

మందమంద[1]మపయ[2]ద్వళిత్రయా
గాఢతావిషయనాభిగహ్వరా,
కోసలేంద్రదుహితు శ్శనై రభూ
న్మధ్యయష్టిరపి దృష్టిగోచరా. ॥ 3
న్యగ్రోధపత్రసమతాం క్రమశః ప్రయాతా
మంగీచకార పున రప్యుదరం కృశాంగ్యాః,

అథ గర్భమహిమ్నః కౌసల్యాయాః ప్రాధాన్యేన మధ్యగౌరవరూపం దౌహృదలక్షణం వర్ణయతి-మందమంద మిత్యాదిభిః త్రిభిః పద్యైఃకులకేన. మందమందమితి. మందమందం-మందప్రకారం 'ప్రకారేగుణవచన' స్యేతిద్విర్భావః. కర్మధారయవ దుత్తరేష్వితి కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్. అపయ దపగచ్ఛత్ వలీనాంమధ్యరేఖాణాంత్రయం యస్యాః సాతథోక్తా. 'వళి ర్మధ్యమరేఖాస్తు జీర్ణత్వగ్గృహదారు'ష్వితి విశ్వః. గాఢతాయా ఉత్తానత్వస్య, గాఢతా, ఇత్యపి పాఠః. విషయం-గోచరం-నాభిగహ్వరం-నాభీకుహరం యస్యాః సాని.'అథ నాభి స్తు జంత్వంగే యస్య సంజ్ఞా ప్రసారికే'త్యమరశేషః. అత్ర పూర్వం విద్యమానయోః మహాభాగ్యలక్షణత్వేన సాముద్రికశాస్త్రోక్తయోః వళిత్రయనాభిగహ్వరయోః ఇదానీం గర్భగౌరవా దపగమ ఇత్యవగన్తవ్యం. అతఏవ కోసలేంద్రస్య దుహితుః-కౌసల్యాయాః సంబంధినీ మధ్యయష్టిర్యష్టికల్పమధ్యమపి, శనైః-కాలక్రమేణ, దృష్టిగోచరా-చక్షుర్విషయా అభూత్. అపి శబ్దా త్కైకేయీసుమిత్రయోరపి మధ్య యష్టి స్సముచ్చీయతే, అంగకార్శ్యాదిగర్భలక్షణే బాహటః 'క్షామతా గరిమా కుక్షౌ మూర్ఛా ఛర్ది రరోచనం, జృంభః ప్రసేకస్స్ఖలనం రోమరాజ్యాః ప్రకాశన' మితి. రథోద్ధతావృత్తం. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతాలగా'వితి లక్షణాత్. ॥ 3

న్యగ్రోధేతి. కృశాని కార్శ్యావస్థా మాపన్నాని, అంగా న్యవయవా యస్యా స్తస్యాః కౌసల్యాయాః 'అంగగాత్రకంఠేభ్యోవక్తవ్య' ఇతిఙీష్. ఉదరంకుక్షిః, ని. 'పిచండకుక్షిజఠరోదరతుండ' మిత్యమరః. క్రమశః - దినక్రమేణ, ప్రయాతా మవగతాం, న్యగ్రోధ పత్రసమతాం - వటపత్రసాదృశ్యం, వటపత్రసమం స్త్రీణా ముదరం పుత్రదాయక మితి సాముద్రికే. ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇ త్యమరః. దశముఖో రావణఏవ, ఉరగఃసర్పః, దశముఖవాక్ సర్పశ్చ ప్రతీయతే, తేన పీడితానాంసకలానాం, లోకానా మితిశేషః. జీవాతవే-జీవనౌషధార్థం, రావణం నిహత్య తత్పీడితాన్ జీవయితు మి త్యర్థః. ని. 'జీవాతు ర్జీవనౌషధ' మిత్యమరః. గర్భ

1 అపయాత్. 2 వలిత్రయా.

జీవాతవే దశముఖోరగపీడితానాం
గర్భచ్ఛలేన వసతా [1]ప్రథమేన పుంసా. ౫౪

అపిచ.—మధ్యం తనుత్వా దవిభావ్యమాన
మాకాశ మాసీ దసితాయతాక్ష్యాః,

చ్ఛలేన-కుక్షిస్థార్భకవ్యాజేన, 'గర్భో ఽపవరకే ఽన్తస్థాగ్నౌ కుక్షిస్థార్భకేమతః. ఛలం తుష్టలితేవ్యాజ' ఇతి శబ్దార్ణవవిశ్వప్రకాశౌ. వసతా-తిష్ఠతా, ప్రథమేన పుంసా - ఆది పురుషేణ, విష్ణునా హేతునా, పున ర్భూయో ఽప్యంగీచకార. పూర్వం మహాభాగ్య లక్షణతయా విద్యమానే వటపత్రసామ్యే నిర్భరగర్భభారవశా దిదానీ మపగతే ఽపి వట పత్రశాయినః శ్రీమహావిష్ణోః నివాసత్వేన పున స్తత్సామ్యం బభా కే త్యర్థః ని. 'ఊరీ కృత మురరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః. 'ఊర్యాదిచ్విడాచ శ్చే'తి అంగీశబ్దస్య గతిసంజ్ఞాయాం ధాతోః ప్రాక్ప్రయోగః విష్ణో ర్వటపత్రశాయిత్వం చోక్తం. శ్రీమహాభాగవతే తృతీయస్కంధే త్రయస్త్రింశే ఽధ్యాయే కపిలదేవహూ తిసంవాదే 'సత్వం ధృతో మే జఠరేణ నాథ కథం ను య స్యోదర ఏతదాసీత్, విశ్వం యుగాంతే వటపత్ర ఏక శ్శేతే స్మ మాయాశిశు రంఘ్రిపాన' ఇతి అన్యత్ర చ. 'అంభోధిశాయీ వటపత్రశాయీ శ్రీరంగశాయీ రమతాం మనో మే' ఇతి. అత్ర దశముఖోరగేతి రూపకం. గర్భచ్ఛలేనేత్యత్ర ఛలశబ్దేన నాయం గర్భః కింతు సాక్షాద్వటపత్రశాయీతి గర్భ స్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా చ్ఛలాదిశబ్దై రసత్యత్వప్రతి పాదనలక్షణో ఽపహ్నవభేదః. తదుజ్జీవితా చేయం పున ర్వటపత్రసామ్యభరణోత్ప్రే క్షా. సా చ వ్యంజకా ప్రయోగా దగమ్యా. సా చోక్తరూపకేణ సంసృజ్యతే. వసంత తిలకావృత్తం. ౫౪

మధ్యమితి. అసితే-ఆయతే చాక్షిణీ యస్యా స్సా ఉత్పలపత్రాయతాక్ష్యాః, కౌసల్యాయాః సంబంధి 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాంగాత్ షచ్', 'షిద్గౌ రాదిభ్య శ్చే'తి జీష్. మధ్య మవలగ్నం కర్తృ. ని. 'మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యో ఽస్త్రీ' త్యమరః. తనుత్వా త్సూక్ష్మత్వా ద్ధేతోః అవిభావ్యమాన మజ్ఞాయమాన మపరిదృశ్య మానం సదితి యావత్. ఆకాశమాసీదాకాశకల్పమభూత్. పూర్వమితి శేషః, తథా కవిసమయసిద్ధత్వాదితి భావః, గర్భోదయే-గర్భోత్పత్తౌ సత్యాం, ఇదానీ మితి శేషః, కార్శ్య మాకాశభావనిమిత్తం సౌక్ష్మ్యం విహాయ-త్యక్త్వాపి, విష్ణో ర్గర్భరూపేణ విద్య మానస్య పదం విష్ణుపద మాకాశం చేతి ప్రతీయతే. తదపదేశా త్తద్వ్యాజా త్తద్వశ

1 పరమేణ.

గర్భోదయే విష్ణుపదాపదేశా
త్కార్త్స్న్యం విహాయాపి విహాయ ఏవ. ॥౫॥

తతః—ఉచ్చస్థే గ్రహపంచకే సురగురౌ సేందౌ నవమ్యాం తిథౌ
లగ్నే కర్కటకే పునర్వసుయుతే మేషం గతే పూషణి,

పదేశాద్వా విహాయ ఆకాశమేవాసీ దితి సంబన్ధః. ని. 'వియ ద్విష్ణుపదం వాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇ త్యమరః. అత్ర పూర్వార్ధే మధ్యాకాశయో ర్భేదేఽపి తదే వాసీ దిత్యభేదోక్తే ర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తయోశ్చ తత్సామ్యం గమ్యత ఇత్యలంకారే ణాలంకారధ్వనిః. ఉత్తరార్ధే తు ఆకాశ భవనమిత్తకార్త్స్న్యం విహాయాపి తదే వాసీ దితి విరోధః. స చ విష్ణుపదేతి శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితాపదేశ శబ్దాక్షేపాపహ్నవో జ్జీవిత ఇతి సంకరః. ॥౫॥

అథ శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దిత్యాహ—తత ఇత్యాదినా తతః-దౌహృదలక్షణ ప్రకాశనానంతరం, గ్రహాణాం సూర్యాదీనాం పంచకే ఉచ్చేషు స్థానేషు తిష్ఠతీత్యుచ్చస్థే 'సుపిస్థ' ఇతికః. సూర్యాంగారకగురుశుక్రశనిషు పంచసు గ్రహేషు; మేషాది స్వతుంగస్థానసంగతేషు సత్స్విత్యర్థః. సురగురౌ-బృహస్పతౌ, సేందౌ విందు యుక్తే సతి, పూషణి-సూర్యే, 'విభాషాజసోః' ఇతి వికల్పాదల్లోపాభావః, మేషం గతే - మేషరాశిం ప్రవిష్టే సతి, పునర్వసుయుతే - పునర్వసునక్షత్రయుక్తే, నవానాం పూరణీ నవమీ తస్యాం తత్సంజ్ఞిక ఇత్యర్థః 'తస్యపూరణేడట్,' 'నాంతాదసంఖ్యాదేర్మ' డితి డటో మడాగమః. టిత్వాత్ జీప్. తిథౌ-దినే, అత్ర తిథిశబ్దః పుల్లింగో గ్రాహ్యః. యథాహామరసింహః. ని. 'తదాద్యా స్తిథయో ద్వయోః' ఇతి. కర్కటకే - కర్కటకనామ్ని లగ్నే, రాశ్యుదయకాలే. ని. 'రాశీనా ముదయో లగ్న'మి త్యమరః-శిఖిభిః. సమస్తాః, పలంమాంస మశ్నంతీతి పలాశా రాక్షసాః, త ఏవ సమిధః-కింశుకసమిధశ్చ, అరణిజన్యస్యాగ్నే ర్జ్వాలయ త్యేవ పలాశసమిద్దాహకత్వా దితి భావః. నిర్దగ్ధుం, వినాశయితుం - భస్మీకర్తుం చ, మేధ్యా త్పవిత్రాత్ అథవా మేఘః క్రతుః తదర్థా ద్యాగయోగ్యా దిత్యర్థః, అయోధ్యైవారణి రగ్నిమంథనదారువిశేష స్తస్మాత్ 'మధ్యా' దితి పాఠే అయోధ్యారణే ర్మధ్యాత్ మధ్యదేశాదిత్యర్థః. ని. 'యూపాగ్రం తర్మ నిర్మంథ్యదారుణి త్వరణి ర్ద్వయోః' ఇ త్యమరః. అభూతపూర్వ మవిద్యమానత్వసదృశం సజాతీయభేద రహిత మిత్యర్థః. నవిద్యతే పరం యస్మా త్త దపరం అద్వితీయం, విజాతీయభేదరహిత మిత్యర్థః. అభూతపూర్వ విభవ మితి పాఠాంతరం. ఏకం స్వగతభేదరహితం, అతఏవ యత్కించిత్ త్రివిధభేదరహితతయా అనిర్వాచ్యం, మహా స్తేజః పరంజ్యోతి రితియా

నిర్దగ్ధుం నిఖిలాః పలాశసమిధో మేధ్యాదయోధ్యారణే
రావిర్భూత మభూత[1]పూర్వ మపరం యత్కించి దేకం మహః.
అపిచ.—అథ రామాభిధానేన కవే స్సురభయ న్గిరః,

వత్. బ్రహ్మేత్యర్థః ఏకమేవాద్వితీయంబ్రహ్మే'తి శ్రుతేః. తదేవ మహోఽగ్ని రితి శ్లిష్టరూపకం.ఆవిర్భూతం స్వయ మేవాభివ్యక్త మభూ దితి శేషః.ఏతేనాన్య పస్మాత్ప్ర సంబంధరాహిత్యం సూచ్యతే. గర్భవాసాదిక గర్భవాసాదికంమన్య త్సర్వం ప్రాతీతిక మేవ నపారమార్థిక మితి భావః.ఉక్తగుణవాంక్త శుభదినే శ్రీరామాదిమూర్తిచతుష్టయ రూపేణా యోధ్యాయాం పరమాత్మా శ్రీవిష్ణు రావిరభూ దితి ఫలితార్థః.అత్ర సమస్త వస్తువర్తిశ్లేష సంకీర్ణ సావయవరూపకాలంకారః, అత్రేద మనుసంధేయం.'అజవృషభమృ గాంగనాకుళీరాః ఝషవణిజౌ చ దివాక రాదితుంగాః,దశశిఖిమనుయుక్తిథీంద్రియాంశై స్త్రినవకవింశతిభి శ్చ తేఽస్తనీచాః'. సూర్యాదీనాంసప్తానాం గ్రహాణాం మేషాద యో రాశయః శ్లోకోక్తాః క్రమవిశిష్టా ఉచ్చస్థానాని స్వస్వతుంగాపేక్షయా సప్తమ స్థానాని నీచాని అత్ర ఉక్తేష్వపి దశమాదయో రాశి త్రింశాంశాః, యథాక్రమ ముచ్చే షు పరమోచ్చా నీచేషు పరమనీచా ఇతి జాతకశ్లోకార్థః, అ త్రాంశ స్త్రింశో భాగః. యథాహ నారదః 'త్రింశద్భాగాత్మకం లగ్న' మితి. తేఽపి స్వోచ్చస్థాః ఫలంతి నా స్తగా'నాపి నీచగాః.త దుక్తం రాజమృగాంకే 'స్వోచ్చే పూర్ణం స్వర్క్షగేఽర్ధం సుహృ ద్భః పాదం ద్విడ్భి ర్వా శుభం ఖేచరేంద్రాః, నీచస్థాయీ నాస్తగో వా న కించి త్పాదా న్న్యూనం స్వత్రికోణే దదా తీ'తి. తదిత్థ మాహ—కవి రుచ్చస్థ ఇతి. యస్య జన్మ కాలే పంచప్రభృతయో గ్రహా స్స్వోచ్చస్థాః స దేవతుల్యో భవతీతి. తదుక్తం కృష్ణీయే 'సుఖినః ప్రకృష్టకార్యా రాజప్రతిరూపకా శ్చ రాజానః, ఏకద్విత్రి చతుర్భి ర్జాయంతే ఽ తః పరం దివ్యా'ఇతి. తదిద మాహ గ్రహాపంచక ఇతి యద్య ప్యుచ్చస్థే గ్రహాపంచక ఇత్యనేనైవ సూర్యస్య స్వోచ్చస్థానగతత్వోక్తేః పునర్మేషంగతే పూషణీతి పౌనరుక్త్యదూషణం ప్రసజ్యతే. తథాపి గోబలీవర్దన్యాయేన సమాధేయ మి త్యల మతిప్రసంగేన. శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజా స్తతాస్సగుర వశ్శార్దూల విక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౧౬

ఏవం తావ త్తారకబ్రహ్మణోఽనన్యత్వే నావిర్భావ ముక్త్వా సంప్రతి లౌకిక రీత్యా ప్రాకృతప్రాయ మవతార మాహ.—అపి చేతి. కించేత్యర్థః, అథేతి. అథ మహః ప్రాదుర్భావానంతరం హరతి భక్తజనదురితా నీతి హరి ర్విష్ణుః; రమంతే యోగినోఽ

---

1 పూర్వవిభవం; పూర్వమభవత్.

> అలంచకార కారుణ్యా ద్రఘూణా మన్వయం హరిః. ౫౭
> త [1]మేన మన్వజాయంత త్రయ స్త్రేతాగ్నితేజసః,

త్రేతి రామః 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని, ఇతి రామపదేనాసౌ పరబ్రహ్మాభిధీయత' ఇతి శ్రుతేః 'కరణాధికరణయోశ్చ' త్యధికరణార్థేఘఞ్. స ఇత్యభిధానం తేన రామనామ్నా కవే ర్వాల్మీకే ర్గిరః వాచః, సురభీః - మనోజ్ఞాః కుర్వన్, సురభయన్-సురభీకరిష్య న్నిత్యర్థః. ని. 'సుగంధౌ చ మనోజ్ఞే చ సురభి ర్వాచ్యలింగవ' దితి విశ్వః 'తత్కరోతీ' తిణ్యంతాల్లటశ్శత్రాదేశః, వర్తమాన సామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయః. సమనంతర మేవ మహాకవినా వాల్మీకినా శ్రీరామచరిత్రస్య నియమేన వర్ణయిష్యమాణత్వా దితి భావః. కారుణ్యాత్కరుణాయా హేతోః. ని.'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. కరుణైవ కారుణ్య మితి విగ్రహః. స్వార్థేష్యఞ్ రఘూణా మన్వయం - రఘువంశం, అలంచక్రే అలంకృతవాన్ భూషితవాన్, ప్రకాశితవా ని త్యర్థః. పరమకారుణికోఽయం హరిః శ్రీరామరూపేణావతీర్య రఘువంశమనుజగ్రాహే త్యర్థః. జ్యేష్ఠ శ్శ్రీరామః కౌసల్యాయా మజనీతి ఫలితార్థః. పరమకారుణికాః కిం న కుర్వంతీతి భావః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణ వాచక' మిత్యమరః. ఏతదాది శ్లోక చతుష్టయ మానుష్టుభం వృత్తం. ౫౭

అథ భరతాదికుమారత్రయోదయ మాహ.—తమితి. త్రేతాగ్నితేజసః-ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిత్రయం త్రేతాగ్నిః. తస్య తేజఇవ తేజో యేషాం తే తథోక్తాః తేజస్విన ఇత్యర్థః. 'వర్చస' ఇతి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'అగ్నిత్రయ మిదం త్రే' తే త్యమరః. త్రేతాశబ్దేనైవ అగ్నిప్రతీతేః పునరగ్నిశబ్దః కరికలభకర్ణావతంసపంశకరీరాదిపదవ దవగంతవ్యః. ఏకఏవాగ్నిః త్రీణ్యాహవనీయాదిరూపాణి ఇతః ప్రాప్తః త్రేతా త దుక్తం 'ఏక ఏవావసథ్యాగ్ని రగ్న్యాధేయేన కర్మణా, సంస్కృత స్త్రీణి రూపాణి తత స్త్రేతేతి శబ్ద్యత' ఇతి. ఆవసథ్యాగ్నిరౌపాసనాగ్నిః స్త్రీత్వం లోకాత్ 'లింగమశిష్యంలోకాశ్రయత్వాల్లింగ' స్యేతి. పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయేన ఇకారస్థానే ఏకారే సతి త్రేతేతి రూపసిద్ధిః. తథా తైస్త్రిః వీప్సాయాం ద్విర్భావః. లోకోత్తరై ర్లోకోత్కృష్టైః, లోకేష్వసాధారణై రితి యావత్. గుణై ర్విద్యావినయాదిభి శ్శౌర్యౌదార్యగామ్భీర్యాదిభి ర్వా అగ్రజస్యాగ్రజం రామ మి త్యర్థః 'కర్తృకర్మణోః కృ' తీతి కర్మణి షష్ఠీ, అథవా సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ, భగవతో నారాయణ స్యానుకరో తీతివత్. అనుకుర్వంతఃఅనువర్తమానాః, తత్సదృశా ఇ త్యర్థః. (త దుక్తం దండ్యాచార్యైః. 'తదన్వేత్యనుబధ్నాతి

---

1 తమేవం.

[1]అగ్రజస్యానుకుర్వంతః తైస్తైర్లోకోత్తరైః గుణైః. ౧౮
భరత స్తేషు [2]కైకేయ్యా స్తనయో వినయోజ్జ్వలః,
అన్యౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ. ౧౯
ఏతే వవృధిరే వీరాః బ్రహ్మక్షేమాయ దీక్షితాః,
[3]లోకానందముకుందస్య చత్వార ఇవ బాహవః. ౨౦

౪. అథ కదాచి దపరిమేయమాయాభయానకయుద్ధసముద్ధతదైత్య

తచ్ఛీలం తన్నిషేధతి, తస్యవానుకరోతీతి శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇతి) త్రయః కుమారాః త మేన మను తస్యాముష్య శ్రీరామస్య పశ్చా దిత్యర్థః. 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా. అజాయంత-జాతాః. ౧౮

భరత ఇతి. తేషు-త్రిషుకుమారేషు, కేకయస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కైకేయీ 'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'కేకయమిత్రయుప్రళయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్య ఇయాదేశః. తస్యాః వినయేన-ప్రశ్రయేణ-విశిష్టనీతిసంపత్త్యా వా ఉజ్జ్వలః-వినయభూషణ ఇత్యర్థః. భరతో నామ తనయః జాత ఇతి శేషః, తథా లక్ష్మణశత్రుఘ్ననామానౌ అన్యౌ భరతాపేక్షయా ఇతరౌ కుమారౌ సుమిత్రాయాం కృతోదయౌ సముత్పన్నౌ. ౧౯

ఏత ఇతి. బ్రహ్మక్షేమాయ-బ్రాహ్మణపరిపాలనం కర్తుం ని. 'బ్రహ్మా విప్రః ప్రజాపతి' రిత్యమరః. దీక్షితాః- సంజాతదీక్షాః కృతసంకల్పా ఇత్యర్థః. ప్రజాక్షేమాయేతి పాఠాంతరం 'తదస్య సంజాతం తారకాదిభ్య ఇతచ్' ఇతీతచ్. తారకాది రాకృతిగణః చత్వారః ఏతే పూర్వోక్తాః వీరాః - దానదయాయుద్ధేషు శూరాః, శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నాః, లోకానందః - లోకానాం - భువనానాం, ఆనందకర్తా-కార్యకారణయో రభేదోపచారాత్ స చాసౌ ముకుందశ్చ (కమనీయత్వా త్స్వభక్తముఖం అనక్తి ఆనందబాష్పైరార్ద్రీకరోతీతి ముకుందః), పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, తస్య చత్వారో బాహవః ఉక్తవిశేషణవిశిష్టా శ్చతుర్భుజా ఇవ వవృధిరే-వృద్ధిం గతాః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౨౦

అథ రాక్షసవినాశనాటకస్య పూర్వరంగభూతం విశ్వామిత్రాగమనం తావదాహ-అథేతి. అథానంతరం కదాచి త్కస్మింశ్చిత్ దినే అపరిమేయాః, అపరిమితాః, యాః మాయాః శాంబరీవిద్యాః, విచిత్రకపటవృత్తయ ఇతి యావత్. ని. 'స్యా న్మాయా శాంబరీవిద్యే' త్యమరః. తాభి ర్భయానకాని-భయంకరాణి, ని. 'ఘోరం

1 అగ్రజం తేఽనుకుర్వన్తః. 2 కైకేయ్యాం. 3 లోకానందాఘుకుందస్య.

బలావస్కన్ద కాందిశీక బృందారకానీక పరివార్యమాణరథః పఙ్క్తిరథః తపశ్చర్యాజాతానా మాశ్చర్యాణా మాయతనం నిశ్శంకం త్రిశంకుయాజినం భగవంతం పద్యప్రబంధమివ దర్శితసర్గభేదం ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితవర్ణవ్యత్యాసం బుధ మివ సోమసుతం కుశికసుత[1]మద్రాక్షీత్. ౬౧

భీమం భయానక' మి త్యమరః. యుద్ధసముద్ధతాని - యుద్ధోద్ధతాని చ యాని దైత్యబలాని-దైత్యసేనాః, తేషా మవస్కందా దాక్రమణా త్కాందిశీకైః భయద్రుతైః బృందారకానీకై ర్దేవసైన్యైః, పరివార్యమాణః-నిరీక్ష్య పరివేష్ట్యమాణో రథో యస్య స తథోక్తః దేవానా మపి శరణ్య ఇత్యర్థః; అథవా పరిపాల్యమానః సంరక్ష్యమాణో రథో యస్య స తథోక్తః, ఏత దాయత్త మస్మజ్జీవన మితి మత్వా తైః పరిరక్షితస్యందన ఇత్యర్థః. (ప్రతిపాల్యమానేతి పాఠే కదా ఆయాస్యతీతి ప్రతీక్ష్యమాణేత్యర్థః.) వి.'కాందిశీకో భయద్రుతః,'అనీకినీ బలం సైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియా'మితి చామరః. పఙ్క్తిరథః-దశరథః,వి 'పంక్తిశ్ఛందోఽపి దశమమి,త్యమరః(వి. పఙ్క్తి ర్దశాక్షరచ్ఛందో దశసంఖ్యావిషు స్త్రియా'మితినిఘంటుః.పఙ్క్త్యా దశసుదిక్షు అప్రతిహతో రథో యస్యేతి విగ్రహః). తపశ్చర్యాజాతానాం వసిష్ఠస్పర్ధయా బ్రాహ్మణ్యసంపాదనార్థం విరచితవ్రతోపవాసాదితపోఽనుష్ఠానాజ్జనితానాం, ఆశ్చర్యాణా మద్భుతానాం ఆయతన మాస్పదం కారణ మిత్యర్థః; చర్యేత్యత్ర 'గదమదచరే' త్యాదినా యత్ (శంకుశబ్దస్సంఖ్యావిశేషవాచకః,తత్త్రిత్వపరిమితపత్సరేషు రాజ్యకరణా త్త్రిశంకు రితి) త్రిశంకుర్నామ రాజా హరిశ్చంద్రపితా తం యాజయతి సదేహస్వర్గగమనార్థ మితి త్రిశంకుయాజినం యజతేర్ణ్యంతాత్తాచ్ఛీల్యేణినిః. పద్యప్రబంధ మివ శ్లోకనిబద్ధకావ్య మివ దర్శిత స్సర్గభేదః కథావిచ్ఛేదరూపః సృష్ట్యంతరం చ యేన తం, ప్రాకృతవ్యాకరణ మివ ప్రకటితః-ప్రకాశితః వర్ణవ్యత్యాసః అక్షరవ్యత్యయః క్షత్రియత్వపరిత్యాగేన బ్రాహ్మణవర్ణస్వీకారరూపవ్యత్యాస శ్చ యేన తం. యథా ఆర్జిత ఇతి సంస్కృతపదస్య 'అజ్జేర్విడప్ప' ఇతికర్మణి విడప్పాదేశే విడప్పస్తి ఇతి వర్ణవ్యత్యాసాభిధాయినీ ప్రాకృతవ్యాకరణరీతిః. వి. 'వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణంతు వాక్షర' ఇత్యమరః. బుధ మివ-సౌమ్య మివ, సోమసుతం-చంద్రసుతం, సోమయాజినం చ సోమం సోమలతాం సునోతి పీడయతీతి సోమసుత్ క్విప్. భగవంతం పూజ్యం, కుశికసుతం-విశ్వామిత్ర మద్రాక్షీత్-దృశేర్లుఙ్. ఇరితో వే తివికల్పాదఙభావపక్షే సిచివృద్ధిః. నదృశఇతినిషేధాత్ క్సా దేశోన, శ్లేషసంకీర్ణ ముపమాత్రయ మన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టం. ౬౧

1 అద్రాక్షీదప్రాక్షీచ్చ.

తదను యథావిధి[1]కృతసపర్యేణ మర్యాదాతీత[2] మహిమ్నా మహితేన గాధేతరహృదయేన గాధినన్దనేన సత్రపరిత్రాణార్థమిత్థ[3]మభ్యర్థితోఽభూత్. ౬౨

రాజ[4]న్భవత స్తనయేన వినయాభిరామేణ రామేణ [5]శరాసనమాత్రమిత్రేణ సౌమిత్రిమాత్రపరిజనేన క్రియమాణక్రతురక్షో రక్షో దురిత ముత్తీర్య కృతావభృథో భవితు మభిలషామీతి. ౬౩

త్రిశఙ్కుయాజనకథా ముత్తరత్ర వక్ష్యతి తదన్వితి. తదను దర్శనానన్తరం విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి-యథాశాస్త్రం, 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినావ్యయీభావసమాసః కృతా-దశరథేనవిరచితా, సపర్యా-అర్ఘ్యపాద్యార్పణాదిరూపాపూజా యస్య తేన. ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యా ర్చా ర్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. మర్యాదాతీత మహిమ్నా - అపరిమేయమాహాత్మ్యేన, మహితః-పూజితః, తేన - గాధేతరహృదయేన, గంభీరచేతసా గాధినన్దనేన - గాధిరాజనన్దనేన, విశ్వామిత్రేణ, సత్రపరిత్రాణార్థం-యజ్ఞసంరక్షణార్థం. ని. 'సత్రమాచ్ఛాదనే యజ్ఞ' ఇత్యమరః. ఇత్థం - వక్ష్యమాణ ప్రకారేణ, 'ఇదమస్థము' రితిథముప్రత్యయః. అభ్యర్థితః-యాచితోఽభూత్ దశరథ ఇతి శేషః. ని. 'యాచ్ఞాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్యతే బుధై' రితి కేశవః. 'అర్థమర్థయతే రర్థాదానేఇత్యభియాచ్ఞావరోధయో'రితివచనాత్. ౬౨

ప్రార్థనాప్రకార మాహ- రాజన్నితి. హేరాజ న్నితి సంబోధనం యతో రంజనా ద్రాజా త్వం అతోఽస్మద్ధృదయరంజన మపి కరిష్యసీతి విజ్ఞాపయితు మిత్యవగన్తవ్యం, భవత స్తనయేన. పుత్రరూపేణావతీర్ణేనే త్యర్థః. వినయః-ప్రశ్రయః, తేనాభిరామేణ-రమణీయేన, ఏతేన యథోక్తకారిత్వం సూచ్యతే. శరాసనమాత్రం ధనురేవ మిత్రం సుహృద్యస్య తేన ధనుర్మాత్రసహాయేనే త్యర్థః. సౌమిత్రిమాత్రం-లక్ష్మణ ఏవ, పరిజనో-భృత్యవర్గో యస్య తేన, అత్ర మాత్రశబ్దేన పరిజనాన్తరవ్యవచ్ఛేదకేనాస్యాసహాయశూరత్వం సూచ్యతే, ఏవంభూతేన రామేణ రక్షస్సంహారణార్థం శ్రీరామరూపేణావతీర్ణేన విష్ణునా క్రియమాణా విధీయమానా, క్రతురక్షా - యాగపరిపాలనం యస్యతథోక్త స్సన్. అహ మితిశేషః, రక్షోదురితంసుబాహుమారీచాది రాక్షసరూపవిఘ్నం, తత్కృతం విఘ్నం వా, అథవా తద్విరచితయాగదూషణలక్షణ దుష్కృతం. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. ఉత్తీర్య - తీర్త్వా కృతావ

1 ప్రతికృత; పరిగృహీత. 2 మహిమ్నా గాధేత దార. 3 అభ్యర్థితఃపార్థివోఽభూత్. 4 తవకుమారేణ. 5 శరాసనమిత్రేణ.

[1]ఏతదాకర్ణ్య కర్ణపరుషం మహర్షిభాషిత మతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యాత్కౌసల్యాజానిస్సశల్యాంతఃకరణోఽభూత్. ౬౪

తత స్తస్మి న్బహుప్రకారై ర[2]ప్యపరిహార్యనిశ్చయే భగవతి విశ్వామిత్రే దశరథ స్తపనకులహితేన పురోహితేనైవ మభిహితో ఽభూత్. ౬౫

ప. పర్యాప్తభాగ్యాయ భవా నముష్మై

భృథో - నిర్వర్తితదీక్షాంతః భవితు మభిలషామి వాంఛామి ఇత్యేవం ప్రకారేణ ప్రార్థితోఽభూదితి పూర్వేణ సంబంధః. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞే' ఇత్యమరః.

ఏతదితి. కర్ణపరుషం - కర్ణకఠోర మేతత్పూర్వోక్తం, మహర్షేః 'ఊర్ధ్వరేతా స్తపస్యుగ్రో నియతాశీ చ సంయమీ, శాపానుగ్రహయో శ్శక్త స్సత్యసంధో భవే దృషి' రిత్యుక్తలక్షణ ఋషిశ్రేష్ఠస్య-విశ్వామిత్రస్య, భాషితం 'శ్రీరామః ప్రేషణీయః' ఇత్యేవంరూపం వచన మాకర్ణ్య - శ్రుత్వా, మహర్షిగ్రహణం - అనతిక్రమణీయవచనత్వద్యోతనార్థం. ని. 'భాషితం వచనం వచ' ఇత్యమరః. అతిమాత్రపుత్రవాత్సల్యా దతివేలపుత్రస్నేహా ద్ధేతోః. ని. 'అతివేలభృశాత్యర్థాతిమాత్రోద్గాఢనిర్భర' మి త్యమరః. సశల్యాంతఃకరణః - విదీర్ణహృదయోఽభవత్. తద్వచనస్య శస్త్రప్రాయత్వా దితి భావః. అత్ర మునివచనే శల్యత్వనిరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ౬౪

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం తస్మి న్భగవతి-విశ్వామిత్రే, బహుప్రకారైః 'అహమేవాగమిష్యామి యోద్ధుం తైఃకూటయోధిభిః, రామస్యాస్యనపశ్యామి మునేఽహం యుద్ధయోగ్యతాం. షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, యత్నేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతుమర్హసీ'త్యాద్యుక్తానేకోపాయై రిత్యర్థః. అవార్యః - నివారయితు మశక్యః, నిశ్చయః శ్రీరామప్రేషణరూపో యస్య తస్మిన్ సతి, తదా దశరథః తపనకులస్య - సూర్యవంశస్య, హితేన - హితకారిణా, యోగక్షేమానుసంధానతత్పరే ణేత్యర్థః. అతోఽస్య వచన మవశ్యమంగీకరణీయ మితిభావః, పురోహితేన - వసిష్ఠే నైవం వక్ష్యమాణప్రకారే ణాభిహితోఽనుశాసితోఽభూత్. ౬౫

తత్ప్రకార మేవాహ—పర్యాప్తేతి. హేరాజన్ని త్యధ్యాహారః, భవాన్ పర్యాప్తం - పరిపూర్ణం భాగ్యం బ్రహ్మవర్చసప్రాప్తిరూపం భాగధేయం యస్య తస్మై ఏతేన దుస్సాధబ్రహ్మ వర్చససాధకస్య మహాత్మనో నకి మప్యసాధ్య మస్తీతి సూచ్యతే, అతః పూజ్యా యేతి భావః, అముష్మై కుశికాత్మజాయ సపర్యాం - శ్రీరామప్రదాన

---

1 ఏవంవిధమాకర్ణ్య. 2 అవార్య.

కుర్యా త్సపర్యాం కుశికాత్మజాయ,
నిర్యాతుధానాం వసుధాం విధాతుం
నిర్యాతు రామ స్సహ లక్ష్మణేన. ౬౬

గ. ఏవం వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితధృతి ర్దశరథ స్సుతప్రదానేన కుశికసుతమనోరథ మేవ పూరయామాస. ౬౭

ప. యోగేన లభ్యో యః పుంసాం సంసారాపేతచేతసాం,
నియోగేన పితు స్సోఽయం రామః కౌశిక మన్వగాత్. ౬౮
తత్ర సత్రం పరిత్రాతుం విశ్వామిత్రో మహామునిః,

రూపాం పూజాం, కుర్యాత్ కురుష్వ 'భవచ్ఛబ్దయోగే ప్రథమపురుష ఏవ నమధ్యమపురుష'ఇతి భాష్యస్థితత్వాత్ విధినిమన్త్రణామన్త్రణాధీష్టసంప్రశ్నప్రార్థనేషు లిఙ్, అతో వసుధాం భువం నిర్గతా యాతుధానాః యస్యా స్తాం నిర్యాతుధానా మరాక్షసాం. ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. ఏవం విధాతుం-కర్తుం, లక్ష్మణేన సహ రామో నిర్యాతు-నిర్గచ్ఛతు ప్రాప్తకాలే లోట్. శ్రీరామస్య రాక్షససంహారార్థం నిర్గన్తుం కాలః ప్రాప్త ఇత్యర్థః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. లాటానుప్రాసః. ౬౬

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా వసిష్ఠేన ప్రతిష్ఠాపితా- పున స్సంస్థాపితా, ధృతి ర్ధైర్యం యస్య సతథోక్తః. ని.'ధృతి ర్యోగాంతరే ధైర్యేధారణాధ్వరతుష్టి'ష్వితి విశ్వః. దశరథః సుతప్రదానేన - శ్రీరామసమర్పణేన, కుశికసుతమనోరథం - విశ్వామిత్రాభిలాష మేవ పూరయామాస - సఫలీచకార, నత్వప్రదానరూపం నిజమనోరథ మిత్యేవకారార్థః. ౬౭

యోగేనేతి. యః రామః సంసారాత్పుత్రమిత్రకళత్రాదిబంధురూపా దపేతం నివృత్తం చేతః చిత్తం యేషాం తేషాం పుంసాం, వీతరాగాణాం - యోగీశ్వరాణామిత్యర్థః, యోగేన లభ్యః-ధ్యానేన గమ్యః, 'శ్రోతవ్యో మంతవ్యో [1]నిదిధ్యాసితవ్య' ఇతి శ్రుతేః. ని. 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తి' ష్విత్యమరః. సోఽయం శ్రీరామః పితు ర్నియోగేన - నిదేశేన నితరాం యోగేన చేతిగమ్యతే, కౌశికమన్వగాదనుజగామ. లోకానుగ్రహదయాళవః కిం న విడంబయంతీతిభావః 'ఇణో గా లుఙి' తిలుఙి గాదేశః. ఏతదాదిశ్లోకత్రయమానుష్టుభం ఛందః. ౬౮

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, అయం మహామునిః - మునిశ్రేష్ఠః-విశ్వస్య

1 నిదిధ్యాసితవ్యః - సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యర్థః.

సౌమిత్రిసహితం రామం నయన్నయ మహోచత ౧౯
బలేన తపసాం లబ్ధే బలేత్యతిబలేతి చ,
విద్యేతే మయి కాకుత్స్థ విద్యే తే వితరామి తే. ౨౦

గ. [1]తతః ప్రతిగృహీతవిద్యస్య దాశరథేః ప్రదేశ మేకం ప్రదర్శ్య భగ వానిత్థ మకథయత్. ౨౧

మిత్రం విశ్వామిత్రః 'మిత్రే చ ర్షా'వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘ శ్ఛాందసః. లోకే విశిష్టప్రయోగా త్సాధుః, సత్రం పరిత్రాతుం - యజ్ఞం పరిపాలయితుం, సౌమిత్రిసహితం - లక్ష్మణానుగతం, రామం నయన్ - ప్రాపయ న్నవోచత-ఉక్తవాన్. ౧౯

తదేవాహ—బలేనేతి. కకుది వృషాంసే తిష్ఠతీతి కకుత్స్థః అత్రేత్థం పౌరాణికీ కథా. పురా కిల పురంజనో నామ సాక్షా ద్భగవతో విష్ణో రంశావతారః కశ్చిదైక్ష్వాకో రాజా దేవై స్సహ సమయబంధేన దేవాసురయుద్ధే దేవసహాయార్థం మహోక్షరూపధారిణో మహేంద్రస్య కకుది స్థిత్వా పినాకిలీలయా౽సురకులం నిహత్య కకుత్స్థసంజ్ఞా మలభ తేతి, తస్య గోత్రాపత్యం కాకుత్స్థః తస్య సంబుద్ధిః. హే కాకుత్స్థ - శ్రీరామ, తపసాం బలేన - తపశ్శక్త్యా, తపసామితి బహువచనం విద్యయో రసులభత్వద్యోతనార్థం లబ్ధే ప్రాప్తే బలేతి అతిబలా చేతి నామ్నా ప్రసిద్ధే విద్యే మంత్రౌ మయి విద్యేతే - వర్తేతే, తే విద్యే, తే - తుభ్యం వితరామ్యుపదిశామీత్యవోచతేతి సంబంధః. ఉపదిదేశ చేతి వాక్యశేషః, అత్ర బలాతిబలే ప్రక్రమ్య బ్రహ్మాండపురాణే౽భిహితం 'ఉత్సాహబలయో ర్వృద్ధిః పరశస్త్రసహిష్ణుతా, నబాధా క్షుత్పిపాసాభ్యాం యత స్సా కథితా బలా. యతః పరస్య స్ఖలిత్వం దృష్ట్వా నః కాయకర్మణాం, స్వోత్సాహే చా ప్యమోఘత్వం భవే త్సా౽తిబలా మతా. ఇదం విద్యాద్వయం జ్ఞాతమాత్రం సిద్ధికరం నృణాం, విష్ణు రేతద్ద్వయం స్మృత్వా జితవా న్మధుకైటభా' వితి. తథా రామాయణశ్లోకః 'క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలా మతిబలాం చైవ పఠతః పథి రాఘవే'తి. ౨౦

గ. అథ మునిః రామమనోవికాసార్థం కథాః కథయితు ముపచక్రమ ఇత్యాహ. తతఇతి, తతః - విద్యోపదేశానంతరం, భగవాన్విశ్వామిత్రః, ప్రతిగృహీతే - స్వీకృతే విద్యే - బలాతిబలాఖ్యే యేన తస్య దాశరథే ర్దశరథనందనస్య - శ్రీరామస్య, 'ఇత్థ' మిత్యతీత్యాదిశ్యయః. ఏకం - కమపి, ప్రదేశం - జనపదం, ప్రదర్శ్య - దర్శయిత్వా ఇత్థ మకథయ త్కథయామాస. ౨౧

---

1 గృహీత, పరిగృహీత.

ప. అస్మి న్పురా పురభిదః పరమేశ్వరస్య
ఫాలాంతరాళనయనజ్వలనే మనోభూః,
సద్యః ప్రపద్య శలభత్వ మముంచ దంగం
తస్మా దముం జనపదం విదు రంగసంజ్ఞం. ౨౨

గ. తదను మానససరః ప్రసృతాం సరయూ మతిక్రమ్య వృత్రవధప్రవృద్ధవృద్ధశ్రవః పంకక్షాళన[1]లబ్ధమలయో ర్మలదకరూశనామ్నో ర్జనపదయో స్తస్మిన్ కృతపదయో ర్దాశరథ్యోః పున రవ్యేవ మబ్రవీత్. ౨౩

అ. త దేవ విస్పృణోతి—అస్మిన్నితి. పురా-పూర్వకాలే ఽస్మిన్ ప్రదేశే, మనోభూ ర్మన్మథః, పురభిద స్త్రిపురాంతకస్య, అస్యాన్యాంతకత్వం కిము వక్తవ్య మితి భావః. పరమేశ్వరస్య - త్ర్యంబకస్య, ఫాలాంతరాళే – నిటలతటే, యన్నయనం - తృతీయం నేత్రం, తదేవ జ్వలనో ఽగ్నిః తజ్జనితజ్వలనో వా. తత్ర సద్యః అవిలంబేన శలభత్వం - పతంగభావం. ని. 'సమా పతంగశలభా' వి త్యమరః. ప్రపద్య - ప్రాప్య, భస్మీభూయే త్యర్థః. అంగం - శరీర మముంచత్ - త్యక్తవాన్ 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః. తస్మా త్కారణా దముం జనపదం దేశం (జనానాంపదం జనపద ఇతి విగ్రహః 'నాద్యపజనోపపదాని వ్రణాంగపదా నీ'తి లింగానుశాసనా త్పుంస్త్వం) అంగా ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం తథోక్తం విదు ర్జానంతి, పురాణవిద ఇతి శేషః, అంగమోచన మే వాంగశబ్దప్రవృత్తినిమిత్తం కృత్వా తథా కథయంతీ త్యర్థః. ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ తూపవర్తన' మి త్యమరః. ౨౨

తదన్వితి. తదను - తదనంతరం, మానససరః ప్రసృతాం మానసాఖ్యాత్సారా దుత్పన్నాం, సరయూం నామ నదీ మతిక్రమ్య - తీర్త్వా, వృత్రవధేన - వృత్రాసురహత్యయా ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతో యః వృద్ధశ్రవస ఇంద్రస్య, పంకః - పాప్మా స ఏవ పంకః కర్దమ ఇతి శ్లిష్టరూపకం. ని. 'పంకో ఽస్త్రీ కర్దమైనసో' రితి నిఘంటుః. తస్య క్షాళనేన లబ్ధమలయోః - ప్రాప్తకిల్బిషయోః, సంక్రాన్తమాలిన్యయో రితి యావత్, అత ఏవ మలదకరూశ నామ్నోః మలదః. కరూశ శ్చేతి నామ యయో స్తయో ర్జనపదయోః దేశవిశేషయో స్తస్మిన్ - పర్యంకభువి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః కృతపదయోః - విన్యస్తపాదయోః, ప్రవేశితపాపయో స్సతో రిత్యర్థః. పునః - భూయో ఽప్యేవ మబ్రవీ దువాచ మాలిన్యయోగా న్మలదః కరూశః తస్మాత్ కార్శ్యం వా తద్యోగాత్కరూశ ఇతి సంజ్ఞానిర్ణయః. ౨౩

1 లబ్ధమలద కరూశకనామ్నోః.

స యక్ష స్సుకేతు ర్ద్రుహిణప్రసాదా
ల్లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యాం।
సుందః కిలైనాం పరిణీయ తస్యాం
మారీచనీచం జనయాంబభూవ.

గ. [1]ఏకదా సుందే నిహతే మారీచః [2]కుంభసంభవ మభిభూయ తస్య శాపా దవాప [3]కోణపతాం తాట[4]కాప్యభూ త్పురుషాదినీ. ౨౪
సేయ [5]మబ్జాసనవరసిద్ధసింధురసహస్రప్రాణా ఆత్మజేన సహ

యక్షఇతి. సుకేతు ర్నామ యక్షో దేవయోనివిశేషః. ని. 'విద్యాధరోఽప్సరో యక్షరక్షో గంధర్వకిన్నరా' ఇత్యమరః. ద్రుహిణస్య తపసా సమారాధితస్య బ్రహ్మణః ప్రసాదా దనుగ్రహాత్. ని. 'ధాతాబ్జయోనిర్ద్రుహిణ' ఇత్యమరః. తాటకేత్యాఖ్యా నామ యస్యా స్తాం కామపికాంచి త్సుతాం పుత్రికాం లేభే-ప్రాప, జనయామాసే త్యర్థః. అథ సుందో నామ కశ్చి ద్యక్షః ఏనాంతాటకాం పరిణీయోపయమ్య భార్యా త్వేన పరిగృహ్యే త్యర్థః. కిలేతి వార్తాయాం. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కి లే' త్యమరః. తస్యాం భార్యాయాం - తాటకాయాం, మారీచ ఇతి నీచం - క్షుద్రం మారీచనామానం కంచనతనయ మి త్యర్థః. జనయాంబభూవ - ఉత్పాదయామాస. ౨౪

వ్యా. తదనంతరవృత్తాన్త మాహ—ఏకదేతి. ఏకదా - ఏకస్మిన్సమయే, సుందే- వినిహతే సతి అగస్త్యే నేతి శేషః. మారీచః కుంభసంభవ మగస్త్యం. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. అభిభూయ-పితృవధజనితరోషా త్తిరస్కృత్య తస్య కుంభ సంభవస్య శాపా త్కోణపతాం - రాక్షసత్వమవాప - ప్రాప్తవాన్. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' ది త్యమరః. తథా తాటకాపి పురుషాదినీ - నరమాంసభోజినీ, రాక్షసీ అభూత్. అత్రేదం రామాయణవచనం 'అగస్త్యః పరమక్రుద్ధ స్తాటకామభిశప్తవాన్, పురుషాదీ మహాయక్షీ వికృతా వికృతాననా. ఇదం రూపం విహాయ త్వం దారుణం రూప మాప్నుహీ'తి. ౨౫

వ్యా. తతః కి మిత్యాశంక్యావశ్యం త్వయేయం హంతవ్యే త్యాహ—సేతి. అబ్జాసనస్య తపః పరితోషితస్య, బ్రహ్మణో వరా త్సిద్ధో నిష్పన్నః సింధురాః-గజాః, తేషాం సహస్రస్యప్రాణః పరాక్రమో యస్యా స్సా. బ్రహ్మవరప్రాప్తమహాబలసంపన్నే త్యర్థః. ని. 'సింధుర స్సా మజః కుంభీ'తి గజపర్యాయే ష్వమరశేషః. అత ఏవ ఆత్మజేనసహ

1 ఏకదాతుసుందే వినిహతే. 2 కుంభసంభవముని మభిభూయ. 3 కౌణపతాం. 4 కాభూత్పురుషా. 5 అజన్మసిద్ధ.

[1]జనపదవిపదం విదధానా వ్యాపాదనీయా త్వయేతి. ౨౧

రామ స్తదాకర్ణ్య స్త్రీవధశఙ్కామకరోత్.

కించ.—వైరోచనీం మంథరాం వసుంధరాపరాధధురంధరాం పురా పురందరేణ వినిహతాం జనార్దన[2]కృతార్దనాం, భార్గవజననీంచ ప్రదర్శ్య దాశరథే రమందాం సుందవధూవధవిచికిత్సా [3]ముత్సారయామాస. ౨౨

జనపదవిపదం-విజాశ్రమదేశోపప్లవం విదధానా-కుర్వాణా సేయం తాటకా, త్వయా వ్యాపాదనీయా నిహంతవ్యేత్యేవ మబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౨౧

రామఇతి. రామ స్తం విశ్వామిత్రోక్తం తాటకావృత్తాంతమాకర్ణ్య శ్రుత్వా స్త్రీవధస్య తాటకాహననస్య శంకాం భయమకరోత్. కృతవాన్

అ. స్త్రీహత్యాయాః శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తాటకావధసంశయం శ్రీరామమనసి విద్యమానం పూర్వదృష్టాంతకథనేన నిరస్యతి. 'కించే' త్యాదినా వసూనిధారయతీతి వసుంధరా-భూమిః 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీ' త్యాదినా ఖచ్ 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. తస్యా అపరాధే-ఉపద్రవాచరణరూపే ధురంధరాం సమర్థాం తదుపద్రవాచరణతత్పరా మిత్యర్థః ధూరేవ ధురా తాం ధారయతీతి ధురంధరేతి విగ్రహః. ప్రక్రియాతు పూర్వవత్. అతఏవ పురందరేణ-పురః శత్రుపురాణి దారయతీతి పురందరః ఇంద్రః, 'పూస్సర్వయోర్దారి సహోః' రితి ఖచ్. 'ఖచి హ్రస్వ' ఇత్యుపధా హ్రస్వః. 'వాచంయమపురందరౌ' చేతి నిపాతనా న్ముమాగమః. తేన పురా పూర్వం వినిహతాం-వ్యాపాదితాం వైరోచనీం-విరోచనోనామ రాక్షస స్తస్యాపత్యం స్త్రీ వైరోచనీ తాం విరోచనపుత్రీం'తస్యాపత్య' మిత్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. విశేషణమేత త్త్రైకేయీ వాసిసం దేహానివృత్త్యర్థం. మంథరాంచ తథా జనార్దనేన జామదగ్న్యరూపేణ విష్ణునా కృతం విరచితం మర్దనం విదారణం యస్యా స్తాం ఛిన్నశీర్షా మిత్యర్థః. భార్గవజననీం-పరశురామమాతరం, రేణుకాం చ ప్రదర్శ్య-దృష్టాంతతయానిర్దిశ్య, దాశరథేః-శ్రీరామస్యామందా మనల్పాంసుందవధూవధవిచికిత్సాం తాటకావధగోచరసంశయం ఉత్సారయామాస నిరసితవాన్. ని. 'మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మందా స్స్యుః, విచికిత్సా తు సంశయ' ఇతి చామరః. ౨౨

---

1 జనపదం. 2 కృతమర్దనాం. 3 ఉత్సాదయామాస.

ప. ఆశ్రుతశ్శ్రుతవృత్తేన తేన సుందప్రియావధః,
తమేవాన్వవదత్తస్య చాప శ్శింజారవచ్ఛలాత్. ౨౮
తత్కాలే పిశితాశనాశపిశునా సంధ్యేవ కాచిన్మునే
రధ్వానం తరసా రురోధ రుధిరక్షోదారుణా దారుణా,
స్వాధీనే హననే పురీం విదధతీ మృత్యోస్స్వ[1]కృత్యాత్యయ

ఆశ్రుత ఇతి. శ్రుతవృత్తేన-ప్రఖ్యాతచరిత్రేణ, అథవా శ్రుతం విశ్వామిత్రముఖా దాకర్ణితం వృత్తం మంథరావధాదిపూర్వవృత్తాంతో యేన తేన తథోక్తేన. ని. 'వృత్తంపద్యే చరిత్రే త్రిష్వతీతే దృఢవర్తులే' ఇత్యమరః తేన-శ్రీరామేణ, సుందప్రియాయాః తాటకాయాః, వధః ఆశ్రుతోఽంగీకృతః. ని. 'ఊరీకృతమురరీకృతమంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః. అథ తస్య శ్రీరామస్య చాపో ధనురపి శింజారవో గుణధ్వనిః స ఇతి ఛలం కపటం తస్మాత్తం తాటకావధమేవ అన్వవదత్ - అనుసృత్యోక్తవాన్. తాటకావధాంగీకారసమనంతరమేవ 'జ్యాటంకారంచకారే'త్యర్థః ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః. అత్ర ఛలశబ్దేన నాయం శింజారవః కింత్వనువాద ఇత్యారవస్యాసత్యత్వప్రతిపాదనా దపహ్నవభేదః. 'ఛలాదిశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనమపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రం. ౨౮

తదా తాటకాభ్యుజ్జగామేత్యాహ— తత్కాల ఇతి. తత్కాలే-శింజారవసమయే, పిశితం మాంస మశ్నంతీతి పిశితాశాః-రాక్షసాః, తేషాంనాశస్య పిశునా సూచికా. శ్రీరామవధ్యానాం రాక్షసానాం మధ్యే స్వస్య ప్రథమత్వాదితి భావః. అన్యత్ర పిశితాశనానాం అశనస్య-భోజనస్య; పిశునా, సంధ్యాయా ఆసురభోజనకాలత్వేన ప్రసిద్ధత్వాదితి భావః. ని. 'కర్ణే జప స్సూచక స్స్యా త్పిశునో దుర్జనః ఖల' ఇత్యమరః. అత్ర జతుకాష్ఠవచ్ఛబ్దయోః రేకశ్లిష్టత్వా చ్ఛబ్దశ్లేషః రుధిరక్షోదేన-అసృక్పంకేన, అన్యత్ర రుధిరక్షోదవ త్కుంకుమరజ ఇవ అరుణా రక్తవర్ణా, ఏకత్ర హింస్రతయా బీభత్సితత్వాదన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతి భావః. ని. 'రుధిరం కుంకుమాసృజో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వః. 'క్షోదో రజసి పేషణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా దారుణా-భయంకరీ, ఏకత్ర తథా భీషణాకారత్వా దన్యత్ర పిశాచాదిసంచారాచ్చేతి భావః. ని. 'దారుణం భీషణంభీష్మం ఘోరంభీమంభయానక' మిత్యమరః. తథా హననే-హింసాకర్మణి, స్వాధీనే-స్వాయత్తే సతి, మృత్యోః పురిం యమపురీం-విపర్యయేణ-సంయమినీ మితియా

---

1 కృత్యాత్యయాత్.

క్రీడత్కింకరసంఘసంకటమహాశృంగాటకాం తాటకా. ౭౯
[1]యదా దాశరథేః కర్ణ మవిశ త్తాటకాగుణః,
తదా ధనుర్గుణ స్తూర్ణం [2]ప్రావిశ[3] త్తజ్జిఘాంసయా. ౮౦
తతో భావిని సంగ్రామే బద్ధశ్రద్ధస్య తాటకా,

వత్. స్వేషాం యత్కృత్యం ప్రాణిపీడనవ్యాపారః తస్యాత్యయేన, విపర్యయేణ, క్రీడద్భిర్యథేచ్ఛం విహరద్భిః కింకరసంఘై ర్యమదూతనివహైః సంకటం-సంకులం, 'సంప్రోదశ్చకట' జితికటచ్. మహాద్విపులం శృంగాటకం చతుష్పథం యస్యాస్తాం తథోక్తాం విదధానా, దధాతే శ్శతరి'ఉగిత' శ్చేతి ఙీప్. 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. ని 'శృంగాటకచతుష్పథే' ఇత్యమరః. కాచిత్తాటకానామరాక్షసి తరసా-బలేన, రంహసావా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యమరః. సంధ్యేవ - సాయంసంధ్యేవ, మునేః-విశ్వామిత్రస్య, అధ్వానం-మార్గం రురోధ-నిరుద్ధవతీ, సంధ్యాయామపి నైష్ఠికానాం తాదాత్వికానుష్ఠాననియమనేన నిరోధక ర్తృత్వసంభవాదియ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. అన్యథా అహరహస్సంధ్యాముపాసీతేతి విధిబలాదకరణేఽన్యథాకరణేవా ప్రత్యవాయాపత్తే రితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౭౯

యదేతి. యదా-యస్మిన్ కాలే, తాటకాయాగుణః శబ్దః సింహనాద ఇతియావత్. దాశరథే శ్శ్రీరామస్య, కర్ణం-శ్రోత్ర మావిశత్ 'కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్ర,మిత్యమరః. తదా తస్మిన్నేవ కాలే, తస్యాస్తాటకాయాః జిఘాంసయా-హంతు మిచ్ఛయా. హంతే స్సన్నం తాత్ స్త్రియామప్రత్యయే టాప్. ధనుషశ్చాపస్య, గుణో జ్యామౌర్వీతి యావత్. తూర్ణం-క్షిప్రం, దాశరథేః కర్ణం ప్రావిశత్ తాటకానిర్హ్రాదశ్రవణసమకాల మేవ శ్రీరామో మౌర్వీ మాకర్ణ మాచకర్షేత్యర్థః, అత ఏవాసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. ని 'గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు' ష్వితి వైజయంతీ. ఏతదాదిపద్యత్రయ మానుష్టుభం ఛన్దః. ౮౦

తతఇతి. తత స్తాటకా భావిని భవిష్యతి సంగ్రామే సుబాహ్వాది రాక్షససంప్రహారే బద్ధశ్రద్ధస్య - విహితాదరస్య, రామబాణస్య స్వప్రాణాన్ - స్వకీయప్రాణవాయూన్, వీరపాణ మకల్పయత్ - కల్పితవతీ, వీరపాణం నామ యుద్ధోపక్రమే ఉత్సాహవర్ధనార్థం వీరైః క్రియమాణంపానం శ్రీరామామోఘబాణవిద్ధాసతీ ప్రాణాన్ తత్యాజేత్యర్థః. ని. 'వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావినివారణే' ఇత్య

---

2 అథ; యథా. 2 యథా; తథా. 3 ఆవిశత్.

[1]స్వప్రాణా న్రామబాణస్య [2]వీరపాణ మకల్పయత్. ౮౧
ముని [3]ర్భృశాశ్వోపజ్ఞాని తాటకామాథినే దదౌ,
అస్త్రాణి జృంభకాదీని జంభశాసనశాసనాత్. ౮౨

గ. తత్ర కంచన విరించిలోకప్రత్యాదేశం [4]ప్రదేశం ప్రదర్శయన్నవోచత. ౮౩

ప. ప్రతిదిన మవదాతై ర్బ్రహ్మాభి ర్బ్రహ్మనిష్ఠైః
ప్రశమితభవఖేదై స్సాదరం [5]సేవ్యమానే,

మరః 'వాభావకరణయో'రితి వికల్పాణ్ణత్వం. వీరాణాం పానం వీరపాణమితి విగ్రహః. నాంతో౽వ్యయం శబ్దో వర్తతే. పూర్వవదతిశయోక్తిః. ౮౧

మునిరితి. ముని ర్విశ్వామిత్రః, జంభనామానం రాక్షసం శాస్తీతి జంభశాసనః ఇంద్రః కర్తరి ల్యుట్, తస్య శాసనాత్ మహాత్మనే- శ్రీరామాయ, అస్త్రకలాపం దేహీతి నియోగాద్ధేతోః భృశాశ్వో నామ కశ్చిదృషిః ఉపజ్ఞాయంత ఇత్యుపజ్ఞాని 'ఆతశ్చోపసర్గ'ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః. భృశాశ్వోపజ్ఞాని భృశాశ్వేన ప్రథమం జ్ఞాతానీత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞోపక్రమ మి'త్యాదినా నపుంసకత్వం చ. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశనే' ఇత్యమరశ్చ. జృంభకమాదిర్యేషాం తాని జృంభకాదీని అస్త్రాణి - అస్త్రమంత్రానిత్యర్థః. తాటకాం మథ్నాతి హంతీతి తాటకామాథీ తస్మై శ్రీరామాయ దదౌ- అదాత్, ఉపదిదేశేత్యర్థః
'కర్మణాయమభిప్రైతి ససంప్రదాన'మితి సంప్రదానత్వాచ్చతుర్థీ, తద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహిః. ౮౨

తత్రేతి. తత్ర వనే విరించిలోకస్య - బ్రహ్మలోకస్య, ప్రత్యాదేశం - ప్రత్యాదిశ్యత ఇతి ప్రత్యాదేశ ఇతి విగ్రహః. తం బ్రహ్మలోకకల్పమిత్యర్థః. కంచన కమపి, ప్రదేశం, విషయం ప్రదర్శయన్ - నిదర్శయన్ అవోచత - ఉక్తవాన్, భగవానితి పాఠాభావే మునిరితి శేషః. ౮౩

ఆ. తదేవాహ- ప్రతిదినమితి. అవదాతైః - ప్రసన్నైర్విషయ వైరాగ్య సంపన్నతయా నిర్మలాంతఃకరణైరిత్యర్థః. అతఏవ బ్రహ్మైవ నిష్ఠా విశ్రాంతిపదం యేషాం తైః, అథవా, బ్రహ్మణి నిష్ఠా నియమో యేషాం తైః నిదిధ్యాసనతత్పరైరిత్యర్థః. అతఏవ శమితాః- శాంతిం గమితాః, భవఖేదాః సాంసారికక్లేశా యేషాం తైః తాపత్రయవినిర్ముక్తై రిత్యర్థః.

---

1 స్వప్రాణైః. 2 వీరపాన. 3 కృశాశ్వ. 4 భగవానవోచత. ప్రదేశమేకం ప్రదర్శ్యైవోచ దుపచీయమానపరమహర్షోమహర్షిః. 5 సేవ్యమానః.

బలినియమనహేతో ర్వామనః కాననేఽస్మి
న్బలినియమపరస్సన్బ్రహ్మచారీ చచార. ౨౪
[1]అపహృతవిబుధార్తే ర్వామనవ్యాజమూర్తే
రఖిలభువనభిక్షో రాశ్రమానోకహానాం,

బ్రహ్మభిః - బ్రహ్మర్షిభిః, బ్రహ్మనిష్ఠై ర్మహద్భిరితి పాఠే మహద్భిర్మహానుభావైః ఋషిభి రిత్యర్థః. ప్రతిదినం-నిరంతర మిత్యాపత్. 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినా వీప్సాయా మవ్యయీభావ సమాసః. సాదరం సస్నేహం, సేవ్యమానే - అధిష్ఠీయమానే, అస్మి న్వనే - పుణ్యారణ్యే, వామనో-బ్రహ్మచారీ, ఉపేంద్రతయావతీర్ణో మాయావటు ర్విష్ణుః బలేర్వైరోచనే ర్నియమనహేతోః బలిబంధనార్థ మిత్యర్థః. 'షష్ఠీహేతుప్రయోగ' ఇతిషష్ఠీ, ఇష్టదేవతాపూజోపహారా బలయః. శౌచసంతోషతపస్స్వాధ్యాయేశ్వరప్రీణ నాని నియమాః. తత్పర స్తదాసక్తస్సన్, చచార, బ్రహ్మచర్యనిష్ఠాపారతంత్ర్యేణ ప్రావర్తత ఇత్యర్థః. ని. 'బలిః పూజోపహారేచ కరేదైత్యాంతరేఽపిచ' ఇతి నానార్థ రత్నమాలా. ఏతదాదిశ్లోకత్రయం మాలినీవృత్తం. ౨౪

అపహృతేతి. అపహృతా - నిరస్తా, విబుధానా మింద్రాది బృందారకాణా మార్తిః పీడా యేన తస్య. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో'రి త్యమరః. న జాయత ఇత్యజో విష్ణుః 'అన్యేభ్యోఽపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః. తస్మార్తేః. శ్రీవిష్ణ్వవతార స్యేత్యర్థః, (వామనవ్యాజమూర్తే రితిపాఠే వామన ఇతి వ్యాజః కపటో యస్యా స్తాదృశీమూర్తి-ర్యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భత బహువ్రీహిః విష్ణో రి త్యర్థః, విశేషణ మాత్ర ప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా వితి వామనః) అఖిలభువనభిక్షోః - పాదత్రయ పరిమితభూతలయాచ్ఞాపదేశేన త్రిభువనభిక్షాతత్పరస్యేత్యర్థః. 'సనాశంసభిక్షఉః,'వామ నస్యాశ్రమే - తపోవనే, యే అనోకహాః - వృక్షాః, అనసః శకటస్యాకం గతిం ఘ్నంతీ త్యనోకహాఇతి విగ్రహః ని. 'అనోకహః కుట స్సాల' ఇ త్యమరః. తేషా మియంపరి దృశ్యమానా అతినీలా అత్యంతశ్యామలాకారా, తథా వ్యాప్తా - ఆవృతాః దిగ్వ్యో మసీమాః - దిశాం వ్యోమ్నశ్చ సీమాః, పర్యంతభువో యయా సా. ఆక్రాంతదిఙ్న భోంతరాళేత్యే వాతిసమున్నతేత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియా ముభే' ఇత్యమరః. నాంతపాఠేఽసీమన ఇతి నిషేధాన్నడీప్. ఇదం చ విశేషణద్వయం విభక్తిపరిణామేన వామనేఽపి యోజ్యం, తతిః - శ్రేణిః, స్వయ మపి లోకం - త్రిభువన మిత్యర్థః.

1. అపిచ.

తతి రియ మతినీలా వ్యాప్తదిగ్వ్యోమసీమా
స్వయ మపి పరిమాతుం లోక మభ్యుద్యతేవ. ౧౫

ఇతి వివిధరసాభిః కౌశికవ్యాహృతాభి
శ్శ్రుతిపథమధురాభిః పావనీభిః కథాభిః,
గళితగహనకృచ్ఛ్రం గచ్ఛతో ర్దాశరథ్యో
స్సమకుచ దివ సద్య స్తాదృశం మార్గదైర్ఘ్యం. ౧౬

౫ తత స్సిద్ధాశ్రమం ప్రవిశ్య విశ్వామిత్ర స్సత్ర మారభత. ౧౭

తదనంతరమంతరిక్షాంతరాళా దాపతంతమంత కానీక[1]భయానకంతం

జాతా వేకవచనం. పరిమాతు మియత్తావధారణేన పరిచ్ఛేత్తుం అభ్యుద్యతా - సముద్యుక్తేవ ప్రతిభాతి పశ్యేతి శేషః 'సంసర్గజాః పుణ్యగుణా భవంతీ'తిన్యాయేన త్రిభువనపరిమాతు స్తత్ర భవతో వామనస్య సహవాసవశాత్ తద్వ త్స్వయ మపి తథాకర్తు ముద్యుక్తేవ ప్రతీయత ఇత్యర్థః. అత్రౌన్నత్యగుణనిమిత్తా (అభ్యుద్యతత్వజాతిస్వరూపో)త్ప్రేక్షా వ్యంజకసద్భావాద్వాచ్యా. ౧౫

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ వివిధాః - బహుప్రకారాః, రసాఆస్వాదా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాభిః శ్రుతీనాం పంథాః శ్రుతిపథః ఋక్పూర్వి త్యాదినాసమాసాంతః తస్య మధురాభిః శ్రవణానందకరీభి రిత్యర్థః. పావనీభిః - పవిత్రాభిః, కౌశికవ్యాహృతాభిః - విశ్వామిత్రకథితాభిః, కథాభి రుపాఖ్యానై ర్హేతుభిః. 'చింతిపూజికథికుంబిచర్చ' శ్చేత్యఙ్ప్రత్యయః. గళిత మపగతం గహనకృచ్ఛ్రం కాననసంచారజనితకష్టం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా. ని. 'స్యా త్కష్టం కృచ్ఛ్ర మాభీల' మిత్యమరః. గచ్ఛతోః దాశరథ్యోః రామలక్ష్మణయోః, తాదృశం-తథావిధం, అత్యధిక మిత్యర్థః. 'త్యదాదిషుదృశోఽనాలోచనేకఞ్' చేతికఞ్ ప్రత్యయః. 'ఆసర్వనామ్నః' ఇత్యాత్వం. మార్గదైర్ఘ్యం మార్గాయామః, సద్య స్సమకుచ దివ సంకోచమగమది వేత్యుత్ప్రేక్షా. విశ్వామిత్రకథితమధురతరకథాశ్రవణ కౌతూహలపారవశ్యా ద్దవీయా నపి మార్గో నేదీయానివ ప్రత్యభాది త్యర్థః. ౧౬

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం విశ్వామిత్రః సిద్ధాశ్రమం-నిజతపోవనం - ప్రవిశ్య, సత్ర మారభత - క్రతుదీక్షితోఽభూదిత్యర్థః. ౧౭

తదనంతరమితి. తదనంతరం- సత్రప్రారంభానంతరం, అంతరిక్షాంతరాళా న్నభో

1 భయానకకంఠలాశ.

పలాశగణమవలోక్య పలాయమానాః కరతల[1]గళితసమిత్కుశాః కుశికనన్దనాన్తేవాసినస్ససంభ్రమమభిలషితాహవాయ రాఘవాయ న్యవేదయన్. ౮౮

వ. హృత్వాద్రేశ్శిఖరాణి తాని పరితః క్షిప్త్వా హసిత్వా క్రుధా
కృత్వా హస్తవిఘట్టనం తత ఇతస్స్థిత్వా నటిత్వా ముహుః,
సిక్త్వా క్ష్మామసృజా స్రజాన్త్రకృతయా బద్ధ్వా కచాన్ ఖేచరా

వివరా దాపతంత ముపసర్పంతం, అంతకానీకభయానకం యమకింకరసేనాభయంకరం, పలాశానాం - సుబాహుమారీచాది రాక్షసానాం, గణం-సమూహ మవలోక్య - దృష్ట్వా, పలాయమానాః - ప్రద్రవమాణాః, అతఏవ కరతలేభ్యో గళితం - స్రస్తం, సమిత్కుశం - సమిధః కుశా దర్భాశ్చ యజ్ఞీయా యేషాం తే తథోక్తాః. ని. 'అస్త్రీ కుశం కుశో దర్భః' ఇత్యమరః 'జాతిరప్రాణినా' మితి ద్వంద్వైకవద్భావే బహువ్రీహిః, కుశికనందనాంతేవాసినో విశ్వామిత్రశిష్యాః. అంతేసమీపే వసంతీత్యంతేవాసినః. ని. 'ఛాత్రాంతేవాసినౌ శిష్యే' ఇత్యమరః. శయవాసవాసిష్వకాలాదిత్యలుక్ అభిలషితాహవాయ-సమరోత్సుకాయేత్యర్థః. రాఘవాయ శ్రీరామాయ, ససంభ్రమం-సోద్వేగం; న్యవేదయన్ - వ్యజిజ్ఞపన్. ౮౮

అ. నివేదనప్రకార మేవాహ - హృత్వేతి. అద్రేః శిఖరాణి - గిరిశృంగాణి హృత్వా - ఆనీయ, తాని శిఖరాణి, పరితః క్షిప్త్వా - సమంతా ద్వికీర్య, తథా హసిత్వా - అట్టహాసం కృత్వా, క్రుధా - క్రోధేన, ని 'కోపక్రోధామర్షరోషప్రతిఘా రుట్క్రుధౌ స్త్రియా' మిత్యమరః. హస్తవిఘట్టనం - కరతలాస్ఫాలనం, కృత్వా, తత ఇతః స్థిత్వా సమంతా ద్వ్యాప్యేత్యర్థః, ముహుః నటిత్వా పునఃపున రుత్సాహనాట్యం కృత్వా, క్ష్మాం - మేదినీ మసృజా రక్తేన, సిక్త్వా - ఆప్లావ్య, ని. 'క్ష్మావనిర్మేదినీ మహీ', రుధిరేఽసృగ్లోహితాస్రరక్తక్షతజశోణితమ్' మితిచామరః. తథా ఆన్త్రకృతయా స్రజా - ఆన్త్రనిర్మితయా మాలయా, కచాన్ - శిరోరుహాన్, బద్ధ్వా - సంగ్రథ్య, తథా గ్నే స్వస్పృశా - అగ్నిజ్వాలాకల్పయా, దృశా నిజదృష్ట్యా, ఖే చరంతీతి ఖేచరాః - ఆకాశసంచారిణ శ్చారణాదయః 'తత్పురుషే కృతి బహుళ' మిత్యలుక్. తాన్ దగ్ధ్వా - సంతాప్య, నిశిచరాః - రాక్షసాః, దివోరంధ్రం - నభోంతరాళం, రున్ధంత్యావృ

1 గళితపలాశసమిత్.

ర్ధగ్ధ్వాగ్నే స్సదృశాద్వశానిశిచరా రుంధంతి రంధ్రం దివః. ౨౯
ఇతి — సంక్రాంతవర్ణాంతరగాధిసూనో
స్సంపర్కపుణ్యా దివ [1]రామభద్రః,
క్షాత్రక్రమా త్పిప్పలదండయోగ్యః

ణ్వంతి, ఆచ్ఛాదయంతీ త్యర్థః. ఇతి ఏవం న్యవేదయ న్నితి పూర్వేణ సంబంధః శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. ౨౯

అ. తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ. - సంక్రాంతేతి. 'క్షణుహింసాయా' మితిధాతోః సంపదాదిత్వా త్క్విప్. గమ్యాదీనా మితి వక్తవ్యాత్ అనునాసికలోపే తుగాగమేచ క్షదితిరూపం సిద్ధం. క్షతో నాశా త్త్రాయత ఇతి క్షత్రం క్షత్రవర్ణః 'సుపీ'తియోగవిభాగా త్కప్రత్యయః. తస్య సంబంధీ క్షాత్రః తస్మా త్క్రమాత్ క్షత్రియకులాచారక్రమాది త్యర్థః. పిప్పలదండయోగ్యః - అశ్వత్థదండధారణార్హః, ఉపనయనసమయే తథా విధివిహితత్వా దితి భావః. వి. 'పిప్పలః కుంజరాశనః,అశ్వత్థ'ఇ త్యమరః రామభద్రః - శ్రీరామః, అన్యోవర్ణః వర్ణాంతరం, వి. 'అంతరమవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యమరః. సుప్సుపేతిసమాసః. సంక్రాంతం తపోబలా త్సంప్రాప్తంవర్ణాంతరం బ్రాహ్మణ్యం యస్య స తథోక్తః తస్య గాధిసూనో ర్గాధిరాజనందనస్య: విశ్వామిత్రస్య; సంపర్కేణ - సహవాసేన, యత్పుణ్యం - సుకృతం తస్మాదితి హేతూత్ప్రేక్షా పలాశదండే - కింశుకదండధారణే, ఆదృతః - ఆదరవాన్ పాణి ర్యస్య స తథోక్తః, బ్రాహ్మణస్య పలాశదండధారణవిధానాత్ 'తస్యచ సంసర్గజాదోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయేన సంభావితత్వా చ్చేతిభావః. తథా పలం మాంసమశ్నంతీతి పలాశాః - మారీచాదిరాక్షసాః, తేషాం దండే - శిక్షణే, ఆదృతపాణిం స్సగ్రహస్త ఆసీత్. విశ్వామిత్రశిష్యవాక్యాకర్ణనానంతర మేవ, రాక్షసశిక్షణవ్యగ్రోఽభూ దిత్యర్థః. ఆదృతపాణి రిత్యత్ర యద్యపి పాణే రచేతనస్య ఆదృతత్వం చేతనధర్మో న యుజ్యతే. తథాపి తద్వతా శ్రీరామేణ సహాభేదాధ్యవసాయా దుపచార ఇ త్యవగంతవ్యం. నను తేషాం దండాః పాలాశో బ్రాహ్మణస్యౌదుంబరః క్షత్రియస్య బైల్వోఽపి వైశ్యస్యేతి గృహ్యప్రకారేణ క్షత్రియస్యౌదుంబరదండ విధానాత్, అత్ర పిప్పలదండయోగ్య ఇతి వక్తుం కథ ముపయుక్త మితిచేత్, సత్యం పాలాశబిల్వయో ర్దండౌ బ్రాహ్మణస్య, న్యగ్రోధచందళియోః క్షత్రియస్య, పీలూదుంబరయోః

1 రామచంద్రః.

పలాశదండాదృతపాణి రాసీత్. ౯౦
మారీచనీచమతి రాహవ మారచయ్య
క్షిప్తః క్షణేన రఘునాయకసాయకేన,
మధ్యేపయోనిధి భయేన నిమగ్నమూర్తి
ర్వేషం పుపోష జలమానుషనిర్విశేషం. ౯౧
సుబాహురాహవోన్మత్తః కృత్తః కాకుత్స్థపత్త్రిణా,
మునీనా మనభిప్రేతః ప్రేతనాథాతిథిఃకృతః. ౯౨

ర్విశ' ఇత్యాదిస్మృత్యనుసారాత్ పిప్పలదండయోగ్యత్వకథనం న విరుధ్యత ఇత్యల మతిప్రసంగేన ; అత్ర పిప్పలదండయోగ్యోఽపి పలాశదండాదృతపాణి రితి సర్వతో విరోధస్య రాక్షసశిక్షణపరతయా పరిహృతత్వా ద్విరోధాభాసాలంకారః 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. స చోక్తోత్ప్రేక్షానుప్రాణిత ఇతి సంకరః. ఉపజాతివృత్తం. ౯౦

మారీచేతి. మారీచ ఇతి నీచమతి రపశబుద్ధిః రాక్షసః, మహాత్మనా - జగదేక వీరేణ, శ్రీరామేణ సహ యోద్ధుం న శక్యత, ఇతిసమ్యగ్బుద్ధ్యభావాన్నీచమతిత్వ మన గంతవ్యం; ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మి న్నిత్యాహవః యుద్ధం 'ఆజియుద్ధ'ఇతివ్యా యతేరాజ్ పూర్వాదప్ప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవస్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. తం ఆరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. రఘునాయకస్య సాయకేన - వాయవ్యాస్త్రేణ, క్షణేన - క్షణమాత్రేణ, విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్ (వస్తుతః కార్యమాత్రం ప్రతి కాలస్య హేతుత్వాద్ధేతౌ తృతీయా) క్షిప్తః ప్రేరితస్సన్, శుష్కపర్ణవ దిత్యర్థః; మధ్యేపయోనిధి - పయోనిధే ర్మధ్యే, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యావే'త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం మధ్యశబ్దస్య, భయేన ప్రకాశసంచారే పునః ప్రహారే దితి భీత్యా నిమగ్నమూర్తి ర్జలాంతర్హితశరీరస్సన్ జల మానుషాజ్జలజనితమానుష వేషాన్నిర్విశేష మవిశేషం తత్కల్ప మిత్యర్థః. వేషం భూమి కాం, పుపోష - పోషితవాన్, తద్వ జ్జలధిమధ్యే నిమజ్జ్యాతిష్ఠదిత్యర్థః. వసంతతిలకా వృత్తం. ౯౧

సుబాహురితి. మునీనా మనభిప్రేతః - అసమ్మతః, ఆహవోన్మత్తో - యుద్ధోన్మత్తః, సుబాహుర్నామరాక్షసః, కాకుత్స్థపత్త్రిణా శ్రీరామబాణేన, ని. 'పత్త్రిణౌశ రపక్షిణా' విత్యమరః. కాకుత్స్థశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. కృత్తః - ఛిన్నస్సన్, 'కృతీఛేదన'

వంశస్పృశా హృదయహారిఫలాన్వితేన
రామేరితేన [1]సహసా సహ సాయకేన,
[2]స్నేహార్ద్రితేన నిరగా దనురాగిణీవ
[3]ప్రాణావలీహృదయతఃపిశితాశనానామ్. ౯3

ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః. ప్రేతనాథాతిథిః రంతకస్యాగన్తుకబంధుః, కృతః, మారితః ఇత్యర్థః. ప్రేతనాథాతిథీకృత ఇతి చ్వ్యంతపాఠేఽప్యయమేవార్థః. ౯-౨

వంశేతి. వంశస్పృశా - వేణుసంభవేన, సత్కులప్రసూతేనచ. ని. 'వంశః పృష్ఠాస్థిదేహోర్ధ్వ కాష్ఠే వేణౌ కులే గణ' ఇతి విశ్వః. స్పృశోఽనుదకేక్విన్. హృదయహారిఫలాన్వితేన ఉరోవిదళనకారిబాణాగ్రయుతేన, మనోహరలాభసమృద్ధేనచ. ని. 'హృదయంమానసోరసోః, ఫలంబాణాగ్రలాభయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః. స్నేహార్ద్రితేన - తైలాదిస్నేహద్రవ్యపరిలేపితేన, సౌహార్దపరిపూర్ణేన చ. ని. 'స్నేహోఽద్రవహార్దయో'రితి వైజయంతీ. రామేరితేన - శ్రీరామప్రయుక్తేన, అభిరామ ఇత్యుదీరితేన చ రామాభిరీరితేన రత్యర్థం ప్రేరితేన'చ; సుందరీణాం స్వయ మభిలషణీయే నేత్యర్థః. ని.'సుందరీరమణీ రామే'త్యమరః. సాయకేన సహ బాణేన సాకం, ప్రాణనాయకేనేతి చ గమ్యతే. పిశితాశనానాం-హతశేషరాక్షసానాం, ప్రాణావళిః-పంచప్రాణశ్రేణిః, హృదయతః-హృత్ప్రదేశాత్ పంచమ్యాస్తసిః. అనురాగిణీ-అనురాగవతీ యువతి రివ. సహసా-శీఘ్రం 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ'మితి శాకటాయనః. నిరగా న్నిర్జగామ; శ్రీరామశరతాడితా రాక్షసా స్తత్క్షణంప్రాణాం స్తత్యజు రిత్యర్థః 'ఇణోగాలుఙీ'తిలుగాదేశః. అత్ర ప్రాణావళీనిర్గమన సాయకనిర్గమనయోః కార్యకారణయో రసహాభావినో స్సహభావోక్తేః కార్యకారణ పౌర్వాపర్య విపర్యయ రూపాతిశయోక్త్యుపజీవినీ సహోక్తి రలంకారః 'సహార్థే నాన్వయోయత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తిరిహేష్యత' ఇతి లక్షణాత్. సాయకే న్నిర్జగా మేత్యౌపమ్య కల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కారి రహస్యం, తథా ప్రస్తుత సాయకవిశేషణసామ్యాదప్రస్తుతప్రాణనాయకప్రతీతే స్సమాసోక్తిః. 'విశేషణానాం తౌల్యేన యత్ర ప్రస్తుతవర్తినాం, అప్రస్తుతస్య గమ్యత్వం సా సమాసోక్తి రిష్యత'ఇతి లక్షణాత్. ఇదం చాలంకారద్వయ మన్యోఽన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టం అనురాగిణీవేత్యుపమాసాపేక్షితత్వా త్తయా సంకీర్యత ఇతి సంక్షేపః. వసంతతిలకావృత్తం. స్నేహాన్వితేనేతి పాఠాంతరం. ౯3

---

1 రఘునాయకసాయకేని. 2 స్నేహాన్వితేన. 3 ప్రాణావళిః.

అథ నిశిచర[1]మాథా ద్వీతవైతానవిఘ్నో
మునిరవభృథకృత్యం విశ్వహృద్యం సమాప్య,
అమనుత జయలక్ష్మ్యా రామ మాజౌ సమేతం
యజనజనితమూర్త్యా యోక్తు మవ్యాజలక్ష్మ్యా, ౬౪

౫. అథమిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః[2]కౌశికః[3]కాకుత్స్థమిత్థమకథయత్. ౬౫
పురాఖలు కుశేశయాసనజన్మా[4]కుశాభిధానో రాజర్షిః[5]కుశాంబ

అథేతి. అథానంతరం, మునిర్విశ్వామిత్రః, మథ్యత ఇతి మాథః మథనం భావే ఘఞ్. నిశిచరాణాం - రాక్షసానాం, మాథా త్సంహరణా ద్ధేతోః, వీతవైతానవిఘ్నో నిరస్తయాగీయాంతరాయ స్సన్, విశ్వహృద్యం - విశ్వజనమనోహరం, లోకద్రోహిరాక్షససంహారణపూర్వకత్వా ల్లోకోపకారకత్వా చ్చ సకలసమ్మత మిత్యర్థః అవభృథకృత్యం - దీక్షాంతస్నానాదికర్మ. ని. 'దీక్షాంతోఽవభృథో యజ్ఞ'ఇత్యమరః. సమాప్య-కృత్వా, ఆజౌ - యుద్ధే. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధః'ఇత్యమరః. జయలక్ష్మ్యా - విజయశ్రియా, సమేతం-సహితం, రామం - శ్రీరామభద్రం, యజనే-జనకయజ్ఞే, జనితా మూర్తి ర్యస్యా స్తయాతత్రావతీర్ణ యేత్యర్థః. అవ్యాజలక్ష్మ్యా - సీతారూపిణ్యా, నిజయా శ్రీదేవ్యా, యోక్తుం సంఘటయితుం, అమనుత - అబుద్ధ్యత, యాగార్థం జనకేనాహూతో భగవా న్విశ్వామిత్రః తత్ర ధనుర్భంగపూర్వకం, విష్ణుమూర్తేః - శ్రీరామస్య, సీతారూపలక్ష్మీవివాహో భవిష్యతీతి మనసి నిశ్చిత్య లక్ష్మణానుగతం శ్రీరామం నేతు మైచ్ఛదిత్యర్థః. అత్రేదం విష్ణుపురాణ వచనం 'రాఘవత్వేఽభవ త్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మని, అన్యేషు చావతారేషు విష్ణో రేషానపాయినీ'తి. మాలినీవృత్తం. ౬౪

అ. తదను మునిః శ్రీరామంప్రతి నిజవంశకథాం కథయితుం ప్రారభతేత్యాహ—అథేతి. అథానంతరం, మిథిలాం-జనకనగరీంప్రతి, ప్రస్థితః-ప్రవృత్తః, కౌశికో విశ్వామిత్రః, కాకుత్స్థం - శ్రీరామం ప్రతీత్థం - వక్ష్యమాణరీత్యా. అకథయదితి.

అ. తదేవ వివృణోతి - పురేతి. పురాఖలు పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దః కిలార్థకః వాక్యాలంకారే వా. కుశేశయాసనా త్కమలాసనా ద్బ్రహ్మణో జన్మ యస్యేతి వ్యధికరణబహువ్రీహిః 'అపర్జ్యోబహువ్రీహిర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః. ని. 'శతపత్రం కుశేశయ' మిత్యమరః, కుశాభిధానః-కుశనామా, రాజర్షిః- రాజోత్త

---

1 పూతాచ్ఛాంత. 2 విశ్వామిత్రః. 3 కాకుత్స్థయోః. 4 కుశికాభిధానో. 5 కుశనాభకుశాంబ.

ప్రముఖై శ్చతుర్భిః కౌశాంబీమహోదయధర్మారణ్య గిరివ్రజాఖ్యానాం పురీణాం [1]కర్తృభిః పుత్త్రీ బభూవ. ౯౬

కుశనాభ స్తు ఘృతాచ్యాం కన్యాశత మజనయత్. ౯౭

కన్యాస్తా స్సన్నద్ధయౌవనాః కామయమానః పవమానః ప్రత్యాఖ్యానాత్ప్రత్యాపన్నమన్యు రాసా మవయవే ష్వనార్జవ మతనుత. ౯౮

అథ విదితవృత్తాంతేన [2]కుశనాభేన క్షమా మేవ ప్రతిక్రియాం [3]మన్యమానేన చూళిసూనవే [4]సౌమదేయాయ రాజ్ఞే బ్రహ్మ

మః, కౌశాంబీమహోదయః ధర్మారణ్యం గిరివ్రజ శ్చేత్యాఖ్యా యాసాంతాసాం పురీణాం - పత్తనానాం, కర్తృభిః ఉద్దేశక్రమేణైవ నిర్మాతృభిఃకుశాంబః ప్రముఖ ఆద్యో యేషాం తైః కుశాంబకుశనాభాధూర్తరజసవసునామభి శ్చతుర్భిః కుమారైః పుత్త్రీ పుత్త్రవా న్బభూవ కుశాంబాదీ న్ చతురః పుత్త్రా న్మహాపౌరుషశాలినో జనయామాసేత్యర్థః. తత్ర కుశాంబేన నిర్వృత్తా కౌశాంబీ త్యన్వర్థసంజ్ఞా 'తేననిర్వృత్త' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినాఙీప్. అన్యత్పురత్రయ మైచ్ఛికనామాంకితమి త్యవగంతవ్యం. ౯౬

తత్ర స్వపితామహస్య కుశనాభస్య వృత్తాంతమాహ—కుశనాభ ఇతి. కుశనాభస్తు అవధారణార్థక స్తు శబ్దః. ఘృతాచ్యా మప్సరసి కన్యాశతం శతసంఖ్యాకాః కన్యకాః, అజనయత్ - ఉత్పాదయామాస. ౯౭. కన్యాఇతి, సన్నద్ధయౌవనా స్సంపూర్ణ తారుణ్యాః తాః కన్యాః కన్యకాః, కామయమానః - అభిలషమాణః, ఉద్యాన విహారసమయ ఇతిభావః. పవమానో - వాయుః, ప్రత్యాఖ్యానాత్ - స్వయం పితృధీనాః తమభ్యర్థ యేతిపరిహారా ద్ధేతోః ప్రత్యాపన్నమన్యు రుత్పన్నక్రోధ స్సన్, ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' త్యమరః. ఆసాం - కుశనాభకన్యకానాం, అవయవేషు అనార్జవం-కౌటిల్య మతనుత. వక్రపాణిపాదా స్తా శ్చకారే త్యర్థః. తథా శ్రీరామాయణే. 'తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవా న్ప్రభు' రితి. ౯౮

అథేతి. అథానంతరం, విదితో - విజ్ఞాతో, వృత్తాంతః-కన్యకాంగవైకల్యాపాదనరూపో యేన తేన, తథా, క్షమాం-క్షాంతి మేవ, నతు క్రోధ మి త్యేవకారార్థః. ని. 'క్షితిక్షాంత్యోఃక్షమే' త్యమరః. ప్రతిక్రియాం మన్యమానేన క్షమైవాత్రోచితా నతు క్రోధ ఇతి తూష్ణీంభూతేనే త్యర్థః. తేన కుశనాభేన చూళిసూనవే - చూళినా

---

1 కర్తృభిశ్చతుర్భిః. 2 కుశనాభేనతేన. 3 మన్వానేన. 4 సౌమదేయాయ.

దత్తాయ[1] ప్రదత్తాస్తాః ప్రకృతిస్థా బభూవుః. ౯౯

పునరపి కుశనాభ స్తుపుత్రీయ న్పితుః ప్రసాదా దగాధసత్త్వాన్
గాధిసంజ్ఞా నస్మత్తాతపాదా నుదపాదయత్. ౧౦౦

ఇత్థం దాశరథిః కౌశికోత్పత్తికథానిశమననిరాయామయామినీ
యామానుబన్ధో బన్ధూక [2] స్తబకబన్ధురేణ సన్ధ్యారాగేణ
[3] ప్రాచీముఖే శోణీకృతే శోణాభిధానం [4] దధానే నదే ప్రవ

మకమునిపుత్రాయ, సౌమదేయాయ - సోమదాఖ్యగన్ధర్వాఙ్గనాసంభూతాయ, చూళినా సోమదాయా ముత్పాదితాయే త్యర్థః 'స్త్రీభ్యో ఢ' గితి ఢక్. బ్రహ్మదత్తాయ - బ్రహ్మదత్తనామ్నే, రాజ్ఞే ప్రదత్తాః - భార్యాత్వేన ప్రతిపాదితా స్సత్యః, తాః కన్యాః, ప్రకృతిస్థాః - తత్ప్రభావా ద్యథాపూర్వరూపాః బభూవుః. ౯౯

పునరితి. కుశనాభస్తు పున ర్భార్యాయా మపి పుత్రీయ న్ - పుత్ర మాత్మన ఇచ్ఛన్, ఆనృణ్యార్థ మితి భావః. సుప ఆత్మనః క్యచ్. పితుః - కుశస్య రాజ్ఞః, ప్రసాదా దనుగ్రహాత్ అగాధసత్త్వా నధికబలాన్, గాధిసంజ్ఞాన్ తన్నామకాన్, అస్మత్తాతపాదాన్ అస్మత్పితర మి త్యర్థః. ఉదపాదయ దుత్పాదితవాన్. ని. 'తాత స్తు జనకః పితే' త్యమరః. తాతపాదా నితి బహువచనం పూజార్థం గౌడపాదా నితివత్. ౧౦౦

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, దాశరథిః - శ్రీరామః, కౌశికోత్పత్తికథాయాః విశ్వామిత్రోదయోపాఖ్యానస్య, నిశమనే నాకర్ణనేన, నిరాయామః - ఆయామరహితః అదీర్ఘ ఇతి యావత్. యామిన్యాః - నిశాయాః, యామానుబన్ధః - ప్రహరానువృత్తిర్యస్య సతథోక్తః కథాశ్రవణజనితకౌతూహలపారవశ్యా త్స్వల్పకాలత్వేన ప్రతీయమానత్రియామ ఇత్యర్థః. ని. 'ద్వౌ యామప్రహరౌ సమౌ' వి త్యమరః. తథా బన్ధూకస్తబకవత్ - బన్ధూకపుష్పగుచ్ఛవత్, బన్ధురం - మనోజ్ఞం. ని. 'బన్ధూకో బన్ధుజీవకః' ఇత్యమరః. తేన సన్ధ్యారాగేణ ప్రాతస్సన్ధ్యారుణిమ్నా, ప్రాచీముఖే - పూర్వదిగ్భాగే శోణీకృతే - అనురంజితే, స్వసాదృశ్య మాపాదితే సతీత్యర్థః. అభూతతద్భావే చ్విః. అస్య చ్వా వితి ఈకారః శోణ ఇ త్యభిధానం నామ దధానే - ధారయతి దధాతేః కర్తరి శానచ్. నదే - ప్రత్యక్స్రోతసి, శోణాఖ్యపుణ్యప్రవాహజలే ఇత్యర్థః. ప్రాక్స్రోతసో నద్యః ప్రత్యక్స్రోతసో నదాః. నర్మదాం వినే త్యాహుః, ని, 'శోణ

---

1 దత్తాః. 2 స్తబకసున్దరబన్ధురేణ. 3 ప్రాచీముఖేన శోణీకృతేన. 4 దధానేన నదేన.

ర్తితప్రత్యూషకృత్యః కృతనియమేన మునినా సహ గంగా
ముపతిష్ఠమానేన పథా ప్రాతిష్ఠత. ౧౦౧

ప. అజానపావనక్షీరాం వృషానందవిధాయినీమ్,

స్తరళపాదపే, నదేऽగ్నౌ రక్తతరుగే రాగ' ఇత్యభిధానాత్. ప్రవర్తితప్రత్యూష కృత్యః-విహితప్రాతస్స్నానసంధ్యావందనాది నిత్యకర్మకంత్ర స్సన్, కృతనియమేన-విరచితానుష్ఠానేన, మునినాసహ - విశ్వామిత్రేణ సాకం, ని. 'సాకం సత్రా సమం సహే' త్యమరః. గంగాం భాగీరథీం ఉపతిష్ఠమానేన అనుసరతా పథా గంగాప్రాపకమార్గేణే త్యర్థః 'ఉపాద్దేవపూ' జేత్యాదినా శానచ్. ప్రాతిష్ఠత - ప్రావర్తత, 'సమవప్రవిభ్యస్థః' ఇత్యాత్మనేపదం. పథేత్యత్ర తృతీయావిధానే ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా త్తృతీయోపపత్తిః. 'సమేన ధావతీతివత్ తత్రాపి పథఃకరణత్వస్య ప్రతీయమానత్వా త్కర్తృకరణయో రేవ తృతీ' యేతిభాష్యకారః, యథాహ కాళిదాసః. 'కతమేన ప్రవృత్తా' ఇతి. బంధూక స్తబకబంధురే ణేత్యత్ర ఉపమా, శోణీకృతే ఇ త్యత్ర నదస్య స్వనైర్మల్యంవిహాయ సంధ్యారాగగ్రహణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. 'తద్గుణ స్స్వగుణత్యాగా దన్యోత్కృష్టగుణాహృతి' రితి లక్షణాత్. ౧౦౧

అజానేతి. సోऽయం శ్రీరామః, అజానపావనం - స్వభావశుద్ధం, క్షీరం - నీరం యస్యా స్తాం 'శుద్ధం భాగవత స్యాన్నం శుద్ధం భాగీరథీజల' మితి వచనా దితి భావః. అజానశబ్దః స్వభావేరూఢః ని, 'సహజం నిజ మాజాన' మితి కోశాత్, అథవా జనానాం సమూహో జానం 'తస్యసమూహ' ఇత్యణ్. అసమంతా ద్బహిరభ్యంతరే చేత్యర్థః. జానం-జనసమూహం, పావయతి స్నానపానాభ్యాం పవిత్రీకరోతీతి అజానపావనం, క్షీరంయస్యాస్తాంతథోక్తాం. ని.'క్షీరంస్యాన్నీరదుగ్ధయో' రితి రత్నమాలా. వృషైర్యమనియమాదిభిర్ధర్మైర్య ఆనందః తం విదధాతీతి వృషానందవిధాయినీం.తీర్థవిశేషస్నాన నియమాదికర్మణాంనిశ్శ్రేయసహేతుత్వేనశాస్త్రప్రసిద్ధేః బ్రహ్మానందకరీమిత్యర్థః.యద్వావృషాణాం ధర్మాణాం ఆనంద ముల్లాసంవిదధాతీతి తథోక్తాం, ధర్మాభివృద్ధికరీ మి త్యర్థః అథవా వృషాః ఆనందంచ విదధాతీతి తథోక్తాం, సమస్తధర్మనిర్వహణద్వారా నిరతిశయానందానుసంధాయినీ మి త్యర్థః. ని. 'వృష స్స్యా ద్వాసవేధర్మే సౌరభేయే చశుక్లజే పుంరాశిభేదయో శ్శృంగ్యాం మూషికశ్రేష్ఠయో రపీ'తి విశ్వః. 'సుకృతే వృషభే వృష' ఇ త్యమరశ్చ. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిపరిచితాం, వేదప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః 'సితాసితే సంతే యత్ర సంగతే' ఇత్యాది శ్రుతిప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. ని.

శ్రుతిప్రణయినీం సోఽయ మాపగా మాపగా మివ, ౧౦౨

ప్రణయ స్స్నేహ స్తృరిచయో యాచ్ఞాయాం సౌహృదేఽపి చే'తి యాదవః. అథవా తరంగసంగతఘుమఘుమధ్వనిభిః శ్రోత్రానందకరీ మి త్యర్థః. ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథామ్నాయేవార్తాయాం శ్రోతృ కర్మణీ'తి విశ్వః అపాం సమూహః ఆపం సహోయార్థేఽణ్. తేన గచ్ఛతీత్యాపగా 'అన్యే ష్వపి దృశ్యత' ఇతి డప్రత్యయః.ఉపపదసమాసః. తాం భాగీరథీం లక్షణయా తత్కూల మిత్యర్థః. ఆప - ప్రాప, కథమివ స్థితాం గాం ధేను మివ స్థితాం ధేనుం కీదృగ్విధాం ఆజానపావనమాజన్మశుద్ధం క్షీరం దుగ్ధం యస్యాస్తాం వృషస్య వృషభస్య ఆనందం విదధాతి రతిప్రదత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం - శ్రుతిసఖీం, తత్కుల్యామిత్యర్థః 'చత్వారిశృంగా, ఇతిశ్రుత్యా వేదవాచో ధేనుత్వేన నిరూపితత్వా దితిభావః. తథా గాం కామధేనుమివస్థితాం కీదృశీం కామధేనుం ఆజానపావనక్షీరా మితి సమానం, వృషశ్శక్రస్య. ని.'వాసవోవృత్రహా వృషే' త్యమరః.విష్ణోర్వా ఆనందం విదధాతి వాంఛితార్థదోగ్ధృత్వా దితి తథోక్తాం. శ్రుతిప్రణయినీం 'స్వర్గేలోకే కామధుగ్భవ తీ'త్యాదిశ్రుతిభి రుదాహరణీయామి త్యర్థః. తథా గాంభువ మివ స్థితాం కీదృశీం భువం ఆజానపావనక్షీరాం సకలపుణ్యతీర్థాధారభూతా మిత్యర్థః, యద్వా ఆజానపావనాని స్వతః పవిత్రాణి క్షీరాణి క్షీరత్వేన పరిణతాని రత్నమహౌషధిప్రభృతి వస్తూని యస్యా స్తాం 'తాః క్షీరపరిణామినీ' రితి విష్ణుపురాణాత్. పూర్వం గోరూపధారిణ్యా స్తస్యా స్తథా దుగ్ధత్వాదితి భావః. అత్రార్థే ప్రమాణం శ్రూయతే 'దుగ్ధా పున ర్దివ్యై ర్వసుంధరా, మహౌషధీ శ్చ ఖాస్వంతి రత్నాని వివిధానిచ, వత్సశ్చ హిమవా నాసీద్దోగ్ధా మేరు ర్మహాగిరి'రితి రత్నౌషధిప్రభృతీనామాజానపావనత్వం స్మృతిసిద్ధం ద్రష్టవ్యం. కామవర్షిత్వా ద్వృషో విష్ణుః 'తేజో వృషోద్యుతిధర స్సర్వశస్త్రభృతాంవర' ఇతి సహస్రనామస్తోత్రే. తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వే నేతి తథోక్తామ్ 'విష్ణుపత్నీం మహీం దేవీ' మితి శ్రుతేః శ్రుతిప్రణయినీం 'మేదినీ దేవీ వసుధ' రేత్యాదిశ్రుతిప్రతిపాద్యా మి త్యర్థః తథా గాం భారతీ మివ స్థితాం కీదృశీంభారతీం ఆజన్మశుద్ధత్వా దాజానపావనా క్షీరసవర్ణత్వాత్ క్షీరా 'అగ్ని ర్మాణవక' ఇ త్యాదివ ద్గౌణోఽయం ప్రయోగః. అథవా క్షీరంక్షీరసావర్ణ్యమస్యా అస్తీతి క్షీరా అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః. ఆజానపావనా చ సా క్షీరా చ తాం 'స్త్రియాఃపుంవ'దిత్యాదినా ఆజానపావనశబ్దస్య పుంవద్భావః.సురశ్రేష్ఠత్వా ద్ధర్మస్వరూపత్వా ద్వా వృషో బ్రహ్మా తస్యానందం విదధాతి పత్నీత్వే నేతి తథోక్తాం 'విరిం

క. అథ భాగీరథీకథాం శ్రోతుకామాయ రామాయ భగవా[1]నిద మభాషత. ౧౦౩

ప. పురా[2]మనోరమా నామ సుమేరో రభవత్సుతా,
గృహమేధీ తయైవాసీ చ్చక్రవర్తీ ధరాభృతామ్. ౧౦౪

చిపత్నీ కమలాసనస్థితా సరస్వతీ నృత్యతు వాచి మే స' దేత్యాదివచనా దితి భావః. శ్రుతిప్రణయినీం శ్రుతీ త్యుపలక్షణమ్. శ్రుతిస్మృతీతి హాసపురాణాగమాదిరూపేణ పరిణతా మి త్యర్థః. ని. 'గౌ ర్బ్రాహ్మీత్యేఋక్ పర్యావర్తే క్రతుభేదర్షి భేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభా వపీ'తి కేశవః. తదేవ ముపమానేషూపమేయే చ అర్థపంచకవచనాత్. అర్థపంచకవాచ్యవిషయ శ్చిత్రభేదః అత్ర శ్లేషస్య శుద్ధ విషయతాయా అసంభవేన సర్వాలంకారబాధకత్వా దుపమాప్రతిభోత్థాపితః ప్రకృతా ప్రకృతశ్లేషోఽయ మిత్యలంకార సర్వస్వకారః. ఏవంచ పూర్ణోపమాయా నిర్విషయ త్వ ప్రసంగాత్ శ్లేషప్రతిభోత్థాపితేయ ముపమైవే త్యన్యే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం భాగీరథీకథాం మందాకిన్యుపాఖ్యానం శ్రోతు మాకర్ణయితుం కామోఽభిలాషో యస్య తస్మై 'తుం కామ మనసో రపీ'తి తుమునో మకారలోపః శ్రీరామాయ భగవాన్ 'ఉత్పత్తించ వినాశం చ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవా' నిత్యుక్తలక్షణో విశ్వామిత్రః ఇదం వక్ష్యమాణం గంగావతరణవర్ణనపరం వచనమిత్యర్థః. అభాషత-ఉక్తవాన్. ౧౦౩

అథ చతుస్త్రింశతా శ్లోకై రానుష్టుభేన ఛందసా మందాకిన్యుత్పత్తిప్రకారం వర్ణయితు మారభతే. పురేత్యాదినా. పురా-పూర్వం, మనోరమానామ. మనోర మేతి ప్రసిద్ధే త్యర్థః, సుమేరో స్సుతా-మేరు కన్యకాభవత్. ని. 'మేరు స్సుమేరు ర్హేమాద్రీ రత్నసాను స్సురాలయ' ఇత్యమరః. తయా మనోరమయైవ పరిగ్రహాంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. ధరాభృతాం-చక్రవర్తీ, పర్వతసార్వభౌమో హిమవాన్, గృహమేధీ-గృహస్థః, ఆసీత్. తా ముపయేమ ఇత్యర్థః. 'మేధృసంగమ' ఇతి ధాతోః తాచ్ఛీల్యే ణినిః. గృహేషు సంగతో గృహస్థ ఇత్యర్థః. అథవా 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజత యో మేధాయాలభ్యతే ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా న్మేధ శబ్దో యాగవచనః. యథాశ్వ మేధ పితృమేధ ఇతి వత్. ని. 'దారే ష్వపి గృహాః'

---

1 ఇత్థం. 2 తు మేనకానామ.

కన్యాద్వయ మముష్యాసీ దేకా మందాకినీ తయోః,
అన్యా భగవతీ సాక్షా చ్చంద్రచూడకుటుంబినీ. ౧౦౫
తాం నదీం విబుధా లబ్ధ్వా నాకలోక మనీనయన్,
తపస్యంతీం గిరి ర్గౌరీం దేవాయ మహతే దదౌ ౧౦౬
శివయో ర్యుంజతో ర్వీర్యం [1]దృష్ట్వా ధాత్ర్యాం సమర్పితమ్,

ఇత్యమరః. గృహైః పత్న్యా సహితో మేధోఽస్యేతి గృహమేధీ సర్వధనీత్యాదివ త్కర్మధారయా దపి మత్వర్థీయ ప్రత్యయః. ౧౦౪

కన్యేతి. అముష్య మనోరమాజానేః హిమవతః కన్యాద్వయ మాసీత్. ద్వేకన్యే సముత్పన్నే ఇత్యర్థః. తయోః కన్యయో ర్మధ్యే ఏకా-ఆద్యా కన్యా, మందాకినీతి నామ్నా ప్రసిద్ధాభూది త్యర్థః. అన్యా ద్వితీయా కన్యా, సాక్షా ద్భగవతీ-ప్రత్యక్షపరమేశ్వరీ, అతః చంద్రచూడకుటుంబినీ-చంద్రశేఖరభార్యా ఆసీ దిత్యర్థః. భవిష్యదీశ్వర పరిగ్రహాభిప్రాయేణేత్థం సిద్ధపదాభిధానే నోక్త మి త్యవగంతవ్యం. ని. 'భార్యా జాయాథ పుం భూమ్ని దారా స్స్యాత్తు కుటుంబినీ'త్యమరః. ౧౦౫

తామితి. విబుధా-దేవా స్తాం నదీం మందాకినీం లబ్ధ్వా యాచ్ఞాపూర్వకం హిమవన్నియోగా త్ప్రాప్య నాకలోకం-స్వర్గలోకం. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః. అనీనయన్-ప్రాపయామాసుః, అతఏవ స్వర్ణదీతి ప్రసిద్ధిః నయతేః ణౌ చఙి ఉపధాహ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ. నీవహ్యోర్హరతేశ్చ ద్వికర్మకతా. తథా గిరి ర్హిమవాన్ తపస్యంతీం-తపశ్చరంతీం, ఈశ్వరపరిగ్రహాలాభార్థ మేవే తి భావః. 'కర్మణో రోమన్థతపోభ్యాం వర్తిచరో'రితి క్యఙ్ప్రత్యయః. తపసః పరస్మైపదంచ. గౌరీం-పార్వతీం, మహతే దేవాయ మహాదేవాయ, దదౌ భార్యాత్వేన దత్తవాన్, 'కర్మణాయమభిప్రైతిసస ప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౦౬

అ. ఏవం కన్యయో ర్వృత్తాంతం సంక్షేపేణోక్త్వా తత్ర బహ్వపేక్షితత్వా న్మందాకినీ వృత్తాంతస్య ఆదౌ తముపేక్ష్య సూచీకటాహన్యాయేన గౌరీవృత్తాంతం తావ దాహ—శివయో రిత్యాదిభిః పంచభిః. శివాచ శివశ్చ శివౌ తయోః శివయోః పార్వతీపరమేశ్వరయోః, 'పుమాన్ స్త్రియా' యే త్యేకశేషః. యుంజతో ర్మిథునకర్మరతయో స్సతోః ధాత్ర్యాం, భువి, సమర్పితం-నిక్షిప్తం శివేనైవేతి శేషః. పార్వతీగర్భసముత్పత్స్యమానమహాభూతప్రభీతై ర్దేవైః వీర్యం భువి సముత్సృజేతి ప్రార్థితత్వా

---

1 కృత్వా ధాత్ర్యాం.

పావకః ప్రతిజగ్రాహ దైవతై [1]రనునాథితః ౧౦౭
అనపత్యా స్తథామర్త్యా న్బహుభార్యాం చ మేదినీమ్,
అకరో దంబికా[2]క్రోధః పుత్రాలాభసముద్భవః. ౧౦౮
అథసేనాన్య మిచ్ఛద్భి రుక్తస్సబ్రహ్మభి స్సురైః,
వహ్ని రహ్నాయ జాహ్నవ్యాం న్యషించ ద్వీర్య మైశ్వరమ్,
సాఽపి సప్తార్చిషా క్షిప్తం తేజ స్త [3]ద్వోఢు మక్షమా, ౧౦౯

దితి భావః. వీర్యం రేతో దృష్ట్వా దైవతై రింద్రాదిభి ర్దేవై రనునాథితః త్వ మేవ తద్గృహాణేతి యాచితస్సన్ 'నాథృ యాచ్ఞాయా' మితి ధాతోః కర్మణి క్తః. పావకోఽగ్నిః ప్రతిజగ్రాహ-స్వీకృతవాన్. ౧౦౭

అనపత్యానితి. అథా నంతరం పుత్రాలాభసముద్భవః-పుత్రాప్రాప్తి జనితః, అంబికాక్రోధః-పార్వతీకోపః, అమర్త్యాన్-దేవాన్, అనపత్యాన్-అపుత్రకాన్, తథా మేదినీం-భువం, బహూనాం, రాజ్ఞాం, భార్యాం చాకరోత్, కోపవశా త్తథా శశాపేత్యర్థః, తేషాం స్వపుత్రలాభవిఘాతుకత్వాదితిభావః. తథా రామాయణే 'అథ శైల సుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, అప్రియస్య కృత స్యాపి ఫలం ప్రాప్స్యథ మే సురాః. ఇత్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా, సమన్యు రశప త్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా. యస్మా న్నివారితా చైవం సంగతా పుత్రకామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు నోత్పాదయితు మర్హథ. అద్య ప్రభృతియుష్మాక మప్రజాస్సంతు పత్నయః, ఏవ ముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీ మపి. అవనే నైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, న చ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధక లుషీకృతా. ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ' ఇతి. ౧౦౮

అథేతి. అథానంతరం వహ్ని రగ్నిః సేనాం నయ తీతి సేనానీః-సేనానాయకః. ని. 'సేనానీ రగ్నిభూ ర్గుహ' ఇత్యమరః, నయతేః క్విప్. తం సేనాన్య మిచ్ఛద్భిః, తారకాసురసంహారార్థ మితి భావః, సబ్రహ్మభిః-బ్రహ్మాదిభి స్సురై రుక్త జాహ్నవ్యా మేత న్నిషించేతి వ్యాహృత స్సన్, అహ్నాయ ఝటితి, ని. 'ప్రాక్ ఝటి త్యంజసాఽహ్నాయ ద్రా క్షఙ్క్షు సపది ద్రుతే' ఇ త్యమరః. ఐశ్వరం-ఈశ్వరస్య సంబంధి, వీర్యం తేజః, జహ్నో రపత్యం స్త్రీ జాహ్నవీ మందాకినీ, తస్యాం న్యషించత్-నిక్షిప్తవాన్. ౧౦౯

సేతి. సా జాహ్నవ్యపి, సప్తార్చిషా-వహ్నినా, ని. 'సప్తార్చి ర్దమునా శ్శుక్రః'

---

1 అనుమోదితః. 2 కోపః. 3 సోఢుం.

హిమవత్ప్రాన్తకాన్తారే శ్రాన్తా శరవణే జహౌ. ౧౧౦
తత్రాభూత్కృత్తికాప్రీత్యై షోఢారూఢముఖాంబుజమ్,
తారకధ్వాన్తవిధ్వంసి సద్య ష్షాణ్మాతురం మహః ౧౧౧
త్రైవిధ్యం శ్రూయతాం వత్స సరిత స్త్రిదివౌకసామ్,
యథోక్తం హవ్య మశ్నంత్యా దేవతాయా ఇవాధ్వరే. ౧౧౨
పురీ మయోధ్యా మధ్యాస్త సావిత్ర స్సగరో నృపః,

ఇత్యమరః. క్షిప్తం-నిక్షిప్తం, త దైశ్వరం, తేజః వీర్యం, వోఢుం-ధారయితు మక్షమా, అసమర్థా, అత ఏవ, శ్రాన్తా-ఖిన్నా సతీ, హిమవత్ప్రాన్తకాన్తారే తుహినభూధరనికటకాననే, యచ్ఛరవణం-శరప్రచురవనం తత్ర, జహౌ-తత్యాజ, 'ప్రనిరంతశ్శరే' త్యాదినా వననకారస్య ణత్వం. ౧౧౦

తత్రేతి. తత్ర శరవణే, కృత్తికానాం స్తన్యప్రదానార్థం దేవైః ప్రేరితానాం, షణ్ణామ్మాతౄణాం, ప్రీత్యై-పరితోషార్థం, షోఢా-షడ్భిః ప్రకారైః, సంఖ్యాయా విధార్థే ధా, రూఢాని-ప్రాదుర్భూతాని, ముఖాంబుజాని-వక్త్రకమలాని, యస్యతత్తథోక్తం, తాసామవైషమ్యేన స్తన్యగ్రహణార్థం గృహీతముఖషట్క మి త్యర్థః. అత ఏవ షణ్ణాం మాతౄణామపత్యం షాణ్మాతురమ్. ని. 'షాణ్మాతుర శ్శక్తిధర' ఇత్యమరః 'మాతురుత్సంఖ్యాసంభద్రపూర్వాయాః' ఇత్యణ్ప్రత్యయః, ఉకార శ్చాన్తాదేశః. తారక స్తారకాసురఏవ, ధ్వాంతం తిమిరం, విధ్వంసయతి-నాశయతీతి, తారకధ్వాంతవిధ్వంసి, మహస్తేజః, కుమారస్వామీ త్యర్థః, అభూత్-జాతం, ని. 'తేజో ధామ మహోవిభే' త్యమరః. రూపకాలంకారః. ౧౧౧

అ. అథ వియద్గంగావతరణం ప్రస్తౌతి-త్రైవిధ్యమితి. హే వత్స శ్రీరామ ఆదరాతిశయేన సంబోధనమేతత్, త్రిదివః స్వర్గః ఓకః స్థానం, యేషాంతే త్రిదివౌకసో దేవాః, తేషాం సంబంధిన్యాః సరితః మందాకిన్యా ఇత్యర్థః. అధ్వరే-యాగే, యథోక్తం-శాస్త్రవిహితం, హూయత ఇతి హవ్యం ఆజ్యాదిక మశ్నంత్యా, దేవతాయా ఇవ అగ్నే రివేత్యర్థః. త్రైవిధ్యం-త్రిప్రకారత్వం, మయా కథ్యమాన మితిశేషః. శ్రూయతా మాకర్ణ్యతామ్, ఆహవనీయగార్హపత్యదక్షిణాగ్నిరూపేణ తస్యాపి త్రైవిధ్యసంభవా దితి భావః, ఉపమాలంకారః. ఏతేనాత్యంత పావనత్వాదిగుణయుక్తత్వాఖ్యాతాఽస్యా స్సూచ్యతే. ౧౧౨

ఉ. తదేవ వివృణోతి. పురీ మితి. సావిత్ర స్సవితృవంశోద్భవః, తథా కేశినీ సుమతిభ్యాం పత్నీభ్యాం, లంఘితప్రథమాశ్రమః-అతిక్రాంతబ్రహ్మచర్యః, గృహీతగృ

కేశినీసుమతిభ్యాం చ లంఘితప్రథమాశ్రమః. ౧౧౩
స పుత్రీయం త్సపత్నీక స్తప స్తేపే [1]సమా శ్శతమ్,
భృగుః ప్రీతమనా స్తస్మై దదౌ దాయాదసంపదమ్. ౧౧౪
[2]అసమంజం సుతం లేభే వైదర్భీ కేశినీ తయోః,
షష్టిం పుత్రసహస్రాణాం సుమతి శ్చ యవీయసీ. ౧౧౫
అసమంజసచారిత్ర మసమంజ [3]మపోహ్య సః,

హాస్థాశ్రమ ఇత్యర్థః, సగరో నామ, నృపో రాజా, అయోధ్యాంపురీం-అయోధ్యాఖ్యాం నగరీం, అధ్యాస్త-అధిష్ఠితవాన్, 'అధిశీఙ్స్థాసాం క' ర్మేతి కర్మత్వమ్. ౧౧౩

స ఇతి. సః సగరః పుత్రా నాత్మన ఇచ్ఛన్ పుత్రీయన్ 'సుప ఆత్మనః క్య' జితి క్యచ్, సహపత్నీభ్యాం-సపత్నీకస్సన్, 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః, 'నద్యృత' శ్చేతి కప్, శతం సమాః శతసంఖ్యాకాన్ వత్సరా నిత్యర్థః. ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగే' ఇతి ద్వితీయా, తప స్తేపే-తపశ్చరణతత్పరోఽభూదిత్యర్థః, 'తప స్తపః కర్మకస్యైవ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. భృగు ర్మహర్షిః, ప్రీతమనాః-తపసా సంతుష్టాంతఃకరణస్సన్, తస్మై సగరాయ, దాయాదసంపదం-సుతసంపత్తిం, దదౌ-దత్తవాన్, దాయం విభక్తం ద్రవ్యం, ని. 'విభక్తవ్యం పితృద్రవ్యం దాయ మాహు ర్మనీషిణః' ఇతి కోశః. తదత్తీతి దాయాద ఇతి విగ్రహః, గి. 'దాయాదౌ సుతబాంధవా' వి త్యమరః. ౧౧౪

అ. పుత్రసమ్పత్తి మేవాహ.—అసమంజ మితి. తయోః రాజపత్న్యో ర్మధ్యే విదర్భస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ వైదర్భీ, 'తస్యాపత్య మి' త్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా ఙీప్, కేశినీ జ్యేష్ఠపత్నీ, అసమంజం నామ సుతం, లేభే-ప్రాప. స్వమనోరథానుసారేణేతి భావః, తథా యవీయసీ-కనిష్ఠా, యువశబ్దా దీయసుని 'స్థూలదూ రే' త్యాదినా పూర్వ గుణ యణాదిపరలోపౌ, 'ఉగిత' శ్చేతి ఙీప్, సుమతి శ్చ పుత్రసహస్రాణాం షష్టిం సహస్రసంఖ్యాకాన్ పుత్రానిత్యర్థః, లేభే, పూర్వ వద్భావః, తతః, పరితోషితేన, మునినా, ఏకపుత్రపక్షం షష్టిసహస్రసంఖ్యాకపుత్రపక్షం చ నిర్దిశ్యానయోః కస్యాః కో వా కక్షోఽభిమత ఇతి పృష్టే బహుపుత్రపోషణాసమర్థా కేశినీ ఏకపుత్ర మంగీచకార. అన్యా త్వన్య మితి శ్రీరామాయణ కథాత్రానుసంధేయా. ౧౧౫

అసమంజసేతి. సః సగరః, అసమంజసచారిత్రం పౌరజనోపద్రవకారిత్వాదసాధుచరిత్రం, అసమంజం కేశినీ తనయం, అపోహ్య త్యక్త్వా, గుణగృహ్యేవ

---

1 హిమాలయే. 2 అసమంజసుతం, 3 అపాస్య.

ఆరబ్ధహాయమేధ స్స న్నముంచత తురంగమమ్. ౧౧౬
క్రవ్యాదవపుషా సోఽయ మహారి హారిణా హయః,
తత స్తం నష్ట మన్వేష్టుం సౌమతేయాః ప్రతస్థిరే. ౧౧౭
సర్వే సపర్వతా ముర్వీం ఖనంత స్సగరాత్మజాః,
చక్రు ర్జర్ఝరితధ్వాంతం నాగలోకం నఖాంశుభిః. ౧౧౮
త ఏతే తపసా దీప్తే తమస్తోమప్రమాథిని,
కాపిలే జ్వలనే వీరా లేభిరే శలభోపమామ్. ౧౧౯

మహాత్మానో నకక్షపాలితఇతి భావః, వక్ష్యతిచ, 'సిద్ధార్థో మహామాత్య స్తత్వరితాగ మబ్రవీత్, సరయూపాలితానేకప్రజామరణకారణా' దితి. ఆరబ్ధహాయమేధః ఉపక్రాన్తాశ్వమేధస్సన్, తురంగమ మశ్వమేధీయాశ్వ మముంచత-త్యక్తవాన్. ౧౧౬

క్రవ్యాదేతి. సోఽయం హయః అశ్వమేధీయాశ్వః, క్రవ్యాదవపుషా-రాక్షస వేషధారిణా, ని. 'రాక్షసఃకౌణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః, హారిణా ఇంద్రేణ, ని. 'హరి ర్వాతార్కచంద్రేంద్రయమోపేంద్ర మరీచి' ష్వితి శాశ్వతః. అహారి-అపహృతః, స్వపదభ్రంశభయాదితి భావః.హారితేఃకర్మణిలుఙ్, 'భావకర్మణో' రితిచిణ్. 'చిణోలు' గితి లుక్. తత స్తదనంతరం, నష్టమపహృతం, తం అశ్వ మన్వేష్టుం పరిమార్గితుం, సుమత్యాః అపత్యాని పుమాంసః సౌమతేయాః షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః సుమతిపుత్రాః సుమతీతి సమస్త స్యాక్తిన్నన్తత్వా త్తస్మా 'త్కృదికారాదక్తిన' ఇతిఙీష్. 'స్త్రీభ్యోఢ' గితిఢక్. ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః, పిత్రాజ్ఞయేతిభావః, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౧౭

సర్వఇతి. సర్వే-షష్టిసహస్రసంఖ్యాకాః, సగరాత్మజా స్సగరపుత్రాః, సపర్వతాం సశైలా ముర్వీం భువం, ఖనంతః అవదారయంత స్సంతః, నఖాంశుభిః నఖకాంతిభిః, నాగలోకం పాతాళం, జర్ఝరితధ్వాంతం. విధ్వంసితాంధకారం, చక్రుః, సర్వామప్యుర్వీం విచిత్య తత్రాశ్వాలాభాన్నఖై రేవ పాతాళపర్యంతం భువమవదారయామాసురిత్యర్థః. ని, 'అధోభువనపాతాళంబలిసద్మరసాతలమ్, నాగలోక' ఇత్యమరః. ౧౧౮

తఇతి. ఏతే తే వీరాః, సర్వే సగరకుమారాః, తపసా వ్రత నియమోపవాసాదికర్మణా, దీప్తే జ్వలితే, అతఏవ, తమ స్తోమ మంధకారపటలం, గాఢాజ్ఞానంచ, ప్రకర్షేణ మథ్నాతి నాశయతీతి. తథోక్తే, తాచ్ఛీల్యేణినిః, కాపిలే కపిలమహర్షిరూపేణావతీర్ణస్య విష్ణో స్సంబంధిని, జ్వలనే కోపాగ్నౌ, శలభోపమాం-శలభసాదృశ్యం, లేభిరే ప్రాప్తాః, కపటనాటకపటునా మహేంద్రేణ పాతాళే కపిలనికటనిబద్ధ మశ్వం

అసమంజసుతం పౌత్ర మంశుమంత మథాబ్రవీత్,
సప్తిం హృత్వా సమాధత్తాం సప్తతంతుం భవానితి ౧౨౦
సోఽపిగత్వా బిలంతత్ర దృష్ట్వా భస్మీకృతాన్ పితౄన్,
సాశ్రుస్తేభ్యో [1]జలం దిత్సు [2]శ్చరన్ లేభే తురంగమమ్. ౧౨౧
మాతులో గరుడస్తేషా మేనం తత్రైవ మబ్రవీత్,
గంగామిహానయాయుష్మన్నేషా మేషాగతిః పరా. ౧౨౨

దృష్ట్వా ఽశ్వాపహ ర్తాయం లబ్ధ ఇతి తం బాధయంత స్సర్వే సగరకుమారాః కోపానలేన భస్మీకృతా ఇత్యర్థః. ౧౧౯

అసమంజేతి. అథానంతరం, సగరః, అసమంజస్య కేశినీతనయస్య, సుతం, అంశుమంత మంశుమన్నామానం, పౌత్రం ప్రతి, అబ్రవీ దువాచ, కిమితి? భవాన్, సప్తిమశ్వమేధీయ హయం, హృత్వా ఆనీయ, ని. 'వాజివాహార్వగంధర్వహయసైంధవసప్తయ' ఇత్యమరః. సప్తభిర్గాయత్ర్యాదిభి శ్ఛందోభిః తన్యత ఇతి సప్తతంతుః, సప్తతంతవ స్సంస్థాయ స్యేతి వా సప్తతంతు రశ్వమేధక్రతుః, ని. 'సప్తతంతుర్మఖః క్రతు' రిత్యమరః 'సితనిగ' మిత్యాదినా ఔణాదిక స్తుమున్ప్రత్యయః. తం, సమాధత్తాం-సమాపయత్విత్యర్థః, అన్యథా మహానన ర్థో భవే దితి భావః 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౧౨౦

స ఇతి. సోఽపి అంశుమానపి, బిలం పాతాళకుహరం, గత్వా, తత్ర బిలే, భస్మీకృతాన్ నిర్దగ్ధాన్, అభూతతద్భావే చ్విః. 'అస్యచ్వౌ' ఇతి దీర్ఘః. పితౄన్-పితృస్థానీయాన్, సౌమతేయాన్, దృష్ట్వా, సాశ్రుః కృతరోదనః, తథా తేభ్యః పితృభ్యోఽంజలింతర్పణాంజలిం, దిత్సు ర్దాతు మిచ్ఛు స్సన్, దదాతే స్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, 'సనిమీ'మేత్యాదినా ఇసా దేశః, అత్ర 'లోపోఽభ్యాస'స్యే త్యభ్యాసలోపః. చరన్ పర్యటన్, తురంగమమశ్వమేధీయమశ్వం, లేభే ప్రాప, 'సాశ్రుస్తేభ్యో జలం దిత్సు'రితి పాఠే, సాశ్రుఇతిక్రియావిశేషణం, జలం నివాపోదకం. ౧౨౧

మాతుల ఇతి. తేషాం సౌమతేయానాం మాతులో మాతృభ్రాతా ని.' మాతృభ్రాతా తు మాతుల' ఇత్యమరః. గరుడో గరుత్మాన్, తత్ర పాతాళే, ఏన మంశుమంతం, ప్రతి ఏవమనేనప్రకారేణాబ్రవీత్. పరమకారుణికత్వాత్, సంబంధవశాచ్చ, భాగినేయానాం తరణోపాయముపదిదే శేత్యర్థః. తదేవవివృణోతి. హే ఆయుష్మ న్నిత్యాదరా దామంత్రణమ్. గంగాం మందాకినీమ్, ఇహ పాతాళే ఇత్యర్థః. అనయ

---

1 జలం. 2 చిరాత్.

తత స్తనయవృత్తాంతం శ్రుత్వా లబ్ధతురంగమః,
సమాప్య సగర స్సత్రం పుత్రశోకాద్దివంగతః. ౧౨౩
అథాంశుమానయం రాజ్యం చిరాయ పరిపాలయన్,
దిలీపే న్యస్తభూభార స్తప స్తేపే హిమాలయే. ౧౨౪
దిలీపేఽపి దివం యాతే శ్రుత్వా వృత్తం భగీరథః,
[1]అమర్త్యసరితం కర్తుం మేనే మర్త్యతరంగిణీమ్. ౧౨౫
తతో గోకర్ణ మాసాద్య తపస్యతి భగీరథే,

ప్రాపయ, ఏషా గంగా ఏషాం భస్మీకృతానాం పరాగతిః పరలోకప్రాప్తికేత్వర్థః, తద్వ్యతిరేకేణ నకశ్చిత్తరణోపాయోఽస్తీతిభావః. ౧౨౨

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, సగరః, లబ్ధతురంగమః ప్రాప్తాశ్వ మేధీయాశ్వస్సన్, అంశుమతా ఆనీతత్వాదితిభావః, తనయానాం వృత్తాంతం వినాశవార్తాం, శ్రుత్వా అంశుమన్ముఖాదితిశేషః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సత్రమశ్వమేధయాగం, సమాప్య-నిర్వర్త్య, పుత్రశోకాత్పుత్రనాశజనిత శోకాద్ధేతోః, దివం స్వర్గం, గతః. ౧౨౩

అథేతి. అథానంతర మయ మంశుమాన్, రాజ్ఞః కర్మరాజ్యం, పురోహితాదిత్వాద్యక్ప్రత్యయః, చిరాయ-చిరకాల మిత్యర్థః. ని. 'చిరాయ చిర రాత్రాయ చిరస్యాద్యాశ్చిరార్థకా' ఇ త్యమరః. విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయమేతత్. పరిపాలయన్ సంరక్షయన్, తతః దిలీపే-దిలీపనామ్ని స్వపుత్రే, న్యస్తభూభారో నిక్షిప్తభూపాలనకృత్యస్సన్, హిమ స్యాలయః స్థాన మితి హిమాలయః తస్మిన్ హిమవత్పర్వతే, తప స్తేపే, గంగాయాః భూలోకావతరణార్థం తపశ్చర్యాతత్పరోఽభూది త్యర్థః. 'న భవతి కులధర్మే సూర్యవంశ్యగృహేయే'తి. స్వకులాచార ఏవ పర్యవసిత మస్య తపో న గంగానయన ఇతి తాత్పర్యం 'తప స్తపఃకర్మకస్యై' వేతి తఙ్. ౧౨౪

దిలీప ఇతి. దిలీపే దివం యాతే-స్వర్గం గతేసతి, భగీరథో-దిలీపపుత్రః, వృత్తం-పితృతర్పణార్థం సంచరంత మంశుమంతం ప్రతి గరుడేనోక్తం వృత్తాంతమిత్యర్థః. శ్రుత్వా అమర్త్యసరితం సురనదీం, మర్త్యతరంగిణీం-మానుషనదీం, కర్తుం మేనే. పితృతర్పణార్థం స్వర్ణదీం భువమవతారయితుముద్యుక్తవానిత్యర్థః. ౧౨౫

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, భగీరథే గోకర్ణం-గోకర్ణాఖ్య సిద్ధక్షేత్ర, మాసాద్య, తపస్యతి తపశ్చరతిసతి, దేవప్రసాదార్థ మితి భావః, 'కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం

---

1 అస్యపూర్వం, 'పితౄ న్విధాతుం సుకృతీన్ విదధే మతిమా న్నతిం.'

దేవో దేవాపగాం వోఢుమన్వమంస్త దయానిధిః ౧౨౬
అథ వీచీచయచ్ఛన్నదిగంతగగనాంతరా,
శశాంకశంఖసంభిన్నతారమౌక్తికదంతురా. ౧౨౭
తరంగాకృష్టమార్తాండతురంగాయాసితారుణా,
ఫేనచ్ఛన్నస్వమాతంగమార్గణవ్యగ్రవాసవా. ౧౨౮
ఆవి[1]శ్శాఖాశిఖోన్నేయనందనద్రుమకర్షణా,

వర్తిచరో'రితి క్యచ్, దయా నిరవధి పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛా, తస్యా నిధిః దయాసముద్ర ఇత్యర్థః. దేవః గోకర్ణేశ్వరః, దేవాపగాం-సురనదీం, వోఢుం శిరసా ధారయితుం, మన్వమంస్త-అంగీకృతవాన్. అనుదాత్తత్వాదిట్ప్రతిషేధః. ౧౨౬

అథ గంగావతరణం చతుర్భిః శ్లోకైః కాలాపకేనాహ. అథేతి. అథానంతరం, వీచీచయైస్తరంగపరంపరాభిః, ఛన్నం-ఆచ్ఛాదితం, దిగంతగగనాంతరం, దిగంతం నభోఽంతరాళంచ యస్యాస్సా, శశాంకశ్చంద్ర ఏవ శంఖః తేన సంభిన్నాని సంగతాని తారా నక్షత్రాణ్యేవ మౌక్తికాని ముక్తామణయః తైర్దంతురా-వ్యాప్తా, దంత ఉన్నత ఉరజి త్యురచ్. ని. 'నక్షత్రమృక్షం భం తారే'త్యమరః రూపకాలంకారః.

తరంగేతి పునస్తరంగైరాకృష్టాః ఆమార్గప్రవర్తితాః యే మార్తాండతురంగాః సూర్యరథాశ్వాః, తైరాయాసితః పునర్నిజమార్గప్రవర్తనక్లేశవాన్ కృతః, అరుణస్సూర్యసారథిర్యస్యాస్సా, ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు'రి త్యమరః, తథా ఫేనైర్డిండీరమండలైః,ఛన్నః-ఆచ్ఛాదితః, యః స్వమాతంగ ఐరావతః, తస్య, మార్గణే అన్వేషణే, వ్యగ్రస్సంభ్రాంతో, వాసవో, యస్యాస్సా. 'డిండీరోఽబ్ధికఫః ఫేన' ఇత్యమరః. ఐరావతస్య శుభ్రత్వేన వివిచ్య, గృహీతుమశక్యత్వాదితిభావః. అతఏవ సామాన్యాలంకారః 'సామాన్యం గుణసామ్యేన యత్ర వస్త్వంతరైకతే'తి లక్షణాత్.

ఆవిరితి. పునః ఆవిర్భూతాభిః-ప్రత్యక్షాభి, శ్శాఖాశిఖాభిః, పల్లవపుష్పాభిరభివ్యంజకైరున్నేయమనుమేయం, నందనద్రుమాణాం-మందారాదిపురందరోద్యానతరూణాం, కర్షణం విలేఖనం సమానయనం యస్యాస్సా, అనుమానప్రకారస్తు- ఇయం మందాకినీ, ఆకృష్టనందనద్రుమా భవితుమర్హతి, తత్పుష్పపల్లవకీలితత్వాత్. యా నైవం సా నైవం; యథా-గోదావరీతి కేవలవ్యతిరేకీ. అథవా ఆవిర్భూతాభి శ్శాఖాశిఖాభి శ్శాఖాగ్రైరున్నేయం అభ్యూహనీయం నందనద్రుమాణాం, కర్షణమాకర్షణం యస్యాం

---

1 శాఖా.

ఏకోదకనభోమార్గదిఙ్మూఢదివసేశ్వరా. ౧౩౦
ఆవర్తగర్తసంభ్రాంత విమానాప్లవవిప్లవా,
నీలజీమూతశైవాల కృత [1]రేఖహారితటా ౧౩౧
అవలేపభరాక్రాన్తా సురలోకతరంగిణీ,
పపాత పార్వతీకాంతజటా [2]కాన్తారగహ్వరే ౧౩౨

సా, ప్రకాండానాం జలనిమగ్నత్వాత్ సంలక్ష్యమాణశిఖాయాత్రోత్ప్రేక్షణీయనందన ద్రుమోత్పాదికేత్యర్థః, తథా ఏకోదకః కేవలజలాప్లుతో నభోమార్గో యస్యాంసా, అతఏవ దిఙ్మూఢో దిగ్భ్రాంతిమాన్ దివసేశ్వర స్సూర్యో యస్యాస్సా తథోక్తేతి కృత బహువ్రీహ్యో ర్విశేషణయో ర్మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ'మితి సమాసః. యద్వా, ఏకోదకః-కేవలజలప్రాయః, యో నభో మార్గస్తస్మిన్ దిఙ్మూఢో దివసేశ్వరో యస్యా స్సా, అథవా, ఏకోదకాః జలప్రచురాః నభో మార్గో దిశశ్చ యస్యాంసా, ఏకోదకనభోమార్గదిక్. అతఏవ మూఢో మందరశ్మి ర్దివసేశ్వరో యస్యాం సా తథోక్తేతి, వ్యస్తసమాసో వా. ౧౩౦

ఆవర్తేతి. పునః ఆవర్తాః అంభసాం భ్రమాః, తఏవ గర్తాః ప్రదరాః తేషు సంభ్రాన్తాః పరిభ్రమంతః యే విమానాః-వ్యోమయానాని, తేషాం ప్లవవిప్లవౌ ఉన్మజ్జననిమజ్జనే యస్యాంసా, తథోక్తా, ని. 'స్యా దావర్తోఽంభసాం భ్రమః, వ్యోమయానం విమానోఽస్త్రీ'తిచామరః. అథవా,విమానా ఏవ ప్లవాః ఉడుపాని తేషాం విప్లవో విశిష్ట ప్లవనంయస్యాంసా, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల'ఇత్యమరః. తథా నీలజీమూతా నీల మేఘాః, తఏవ శైవాలాని తైః కృతాః విరచితా రేఖాః శ్రేణయో యేషాం తాని తథోక్తాని హారితటాని-దిక్కూలాని యయా సా తథోక్తా, నిజవేగాసహిష్ణుతయా మేఘానాం దిక్కూలనిలయనాచ్ఛ్రేణీభూతమేఘవత్కృతదిగంతేత్యర్థః. ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలో' ఇత్యమరః.జీవనస్యమూతః పుటబంధో జీమూత ఇతివిగ్రహః పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. రూపకాలంకారః. శైవాలశ్యామీకృతేతి పాఠాంతరమ్. ౧౩౧

అవలేపేతి. అవలేపో గర్వః స ఏవ భరో భారస్తేనాక్రాన్తా ఆధిష్ఠితా మదీయవేగస్య కో వా సోఢేతి సముత్పన్న మహాగర్వేత్యర్థః. ని. 'అవలేపస్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే'తి విశ్వః. సురలోకతరంగిణీ-మందాకినీ, పార్వతీకాంతస్య ధూర్జటేః, జటాకాన్తారం-జటాగహనం, తస్యగహ్వరే-మహాకుహరే, పపాత-ప్రాప తదిత్యర్థః. భారాక్రాంతస్య పతనం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౩౨

---

1 లేఖ. 2 మణ్డల.

అలబ్ధనిర్గమా శమ్భోః కపర్దా దమరాపగా,
దధౌ దూర్వాశిఖాలగ్నతుషారకణికోపమాం. ౧౩౩
అదృష్ట్వా తాం నదీం తత్ర తుష్టావ పరమేశ్వరమ్,
భగీరథో విధేః క్రౌర్యాత్ త్వరితక్షీణమనోరథః. ౧౩౪
గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా న్యపత ద్ధర[1]మూర్ధని,

అలబ్ధేతి. అమరాపగా-మందాకినీ, శంభోః, కపర్దాత్-జటాజూటాత్, ని. 'కపర్దోఽస్య జటాజూట' ఇత్యమరః. అలబ్ధనిర్గమా-అప్రాప్తబహిఃప్రసారాసతీ, తద్గర్వనిర్వాపణకృత్యసంరంభేణ, శమ్భునా, తథా కృతత్వా దితి భావః. దూర్వాశిఖాయాం-దూర్వాగ్రే, లగ్నా-సంసక్తా యా తుషారకణికా-హిమబిందు స్తదుపమాం తత్సాదృశ్యం, దధౌ ధృతవతీ, తథాఽత్యల్పతమా అలక్ష్యతే త్యర్థః, కర్తు మకర్తు మన్యథా కర్తుం సమర్థస్య భగవతశ్శమ్భోః కిందుష్కర మితి భావః, ని. 'తుషార స్తుహినం హిమ' మిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. ౧౩౩

అదృష్ట్వేతి. భగీరథః, తత్ర ధూర్జటిజటాగహ్వరే, తాం, నదీం మందాకినీ మదృష్ట్వా-అనవలోక్య, విధేః క్రౌర్యాత్-దైవస్యప్రాతికూల్యా త్త్వరితక్షీణః, ప్రణష్టో మనోరథో గంగావతరణరూపో, యస్య స తథోక్త స్సన్, పరమేశ్వరం మహాదేవం, తుష్టావ-స్తుతవాన్, గంగాయాః పునర్నిర్గమనార్థ మితిభావః. ౧౩౪

గంగేతి స్తుత్యా-భగీరథకృతస్తోత్రేణ, హేతునా, ప్రసన్నేన-ప్రసాదమధిగతేన తేన, పరమేశ్వరేణ, క్షిప్తా-ప్రేరితా, గంగా, సప్త ఆకృతయ స్స్రోతాంసి యస్యా స్సాతథోక్తా, జాతాసతీ, ఏకధారాసంపాతేన హిమవా న్నసహేతేతి మత్వా సప్తభిః ప్రవాహైః ప్రవృత్తా సతీ త్యర్థః. ధరతీతి ధరః పర్వతః, హిమవా నిత్యర్థః పచాద్యచ్. ని. 'అహార్యధర పర్వతా' ఇత్యమరః. తస్య మూర్ధని-శిఖరే న్యపతత్ ప్రథమం పపాత. అథ బిందుసరసి బిందుసరోనామక కాసారవిశేషేఽపి న్యపతత్ అత్రేదం రామాయణవిరుద్ధం. తత్ర 'గగనా చ్ఛంకరశిర స్తతో ధరణిమాశ్రితే'త్యే తావన్మాత్ర స్యైవ కథనా ద్ధిమవన్మూర్ధ్ని పాతస్యాకథనాత్ తథా చ న్యపతత్ హరమూర్ధ నీతి పదవిభాగం కృత్వా వ్యాఖ్యానే ఆసాఙ్గత్యపౌనరుక్త్యదోషాపత్తేః, అతః యథాశ్రుత మేవ యుక్త మిత్యుత్ప్రేక్ష్యానః, విరోధపరిహారస్తు, 'శిర శ్శార్వం స్వర్గా త్పశుపతిశిర స్తః క్షితిధర' మితి, భర్తృహరివచనాత్, పురాణాంతరాచ్చావసేయ ఇత్యల మతిప్రసక్తే

1 మూర్ధతః.

తేన స్తుత్వా ప్రసన్నేన క్షిప్తా బిందుసరస్యపి. ౧౩౫
తాసు ప్రాచీం గతా స్తిస్ర స్తిస్రః ప్రాచేతసీం దిశమ్,
అన్యా పితృక్రియోద్యుక్తభగీరథపథానుగా. ౧౩౬
సైషా భాగీరథీ జహ్నో స్సత్రక్షేత్రం సమావృణోత్,
తాం స పీత్వా తత శ్శాంతో జహౌ శ్రోత్రేణ వర్త్మనా. ౧౩౭
తయా తటిన్యా జాహ్నవ్యా [1]ప్రాపయ్య త్రిదివం పితౄన్,

స 'గంగా సప్తాకృతి ర్జాతా స పరం హరమూర్ధనీ'తి పాఠే గంగా హరమూర్ధని పరం సప్తాకృతి ర్జాతా, అభిత్. స్తుత్వా ప్రసన్నేన పరమేశ్వరేణ బిందుసరస్యపి క్షిప్తా సతీ సప్తాకృతిర్జాతా. సప్తా జటాయుక్తా ఆకృతి ర్యస్యా స్సా ఇత్యేకత్ర, అన్యత్ర తు సప్తప్రకారా ఆకృతయః స్వరూపాణి యస్యా స్తథోక్తే త్యర్థః. 'సప్తోదం తో జటాయుక్తే జంత స్సంఖ్యాంతరేష్వృతః' ఇతిసారస్వతః. ని. 'వ్రతీనాంతు సటాజటే' త్యమరః. ౧౩౫

తాస్వితి. తాసు-సప్తసు గంగాసు, తిస్రః-హ్లాదినీప్రభృతయో గంగాః, ప్రాచీం-పూర్వదిశంప్రతి, గతాః, తిస్రః సుచక్షుఃప్రభృతయః, ప్రాచేతసీం-వారుణీం, దిశం, ప్రతీచీ మిత్యర్థః, గతాః అన్యా అవశిష్టా సప్తమీ గంగా, పితృక్రియాయాం-పితృతర్పణే ఉద్యుక్తస్య తత్పరస్య, భగీరథస్య, పంథాః భగీరథపథః, ఋక్పూరిత్యాదినా సమాసాంతః. తమనుగచ్ఛత్యనుసృత్య యాతీతి తథోక్తా జాతేతిశేషః. భగీరథరథానుగేతి పాఠాంతరం. ౧౩౬

సేతి. సైషా భగీరథస్యాపత్యం స్త్రీ భాగీరథీ-గంగా, జహ్నోః మునేః సత్రక్షేత్రం యజ్ఞవాటం సమావృణోత్-సమంతా దావృతవతీ, తతః ఆవరణానంతరం, స జహ్నుః, తాం గంగాం, పీత్వా నిజసత్రక్షేత్రావరణజనితకోపాన్నిపీయ, తతశ్శాంతః భగీరథకృతస్తుత్యా ప్రసన్నస్సన్, శ్రోత్రేణ వర్త్మనా-శ్రోత్రరూపేణ మార్గేణ, జహౌ-తత్యాజ. ౧౩౭

తయేతి. భగీరథః. తయాజహ్నోరపత్యేన జాహ్నవ్యా, ఉక్తరీత్యా తస్యాపి జనకత్వా దిత్థం నిర్దేశః. తటిన్యా-గంగయా, పితౄన్ కాపిలకోపానలభస్మీకృతాన్, సౌమతేయాన్ త్రిదివం-స్వర్గం, ప్రాపయ్య నీత్వా, గంగాం పాతాళం నయన్, భస్మీకృతాన్ పితౄన్, తయా ఆప్లావ్య తత్సంస్కారజనితపుణ్యా త్స్వర్గలోకనివాసిన

1 ప్రాపయత్; ప్రాప్యయత్.

భగీరథః పురీం ప్రాప పరిపూర్ణమనోరథః. ౧౩౮

౫. అథ దాశరథి రాకర్ణితభాగీరథీకథ స్తాం సరితం విలంఘ్య విశాలాం పురీం [1]విలోక్య కస్యేయ మితి గాధినందన మపృచ్ఛత్. సోఽప్యేవ మవోచత్. ౧౩౯

పురా ఖలు సురాసురాణాం సుధానిమిత్తం మిథో విరోధే ప్రవృత్తే మాయాం విశ్వమోహినీం విశ్వరూపః ప్రదర్శ్య దైతేయని

శ్చ కృత్యేత్యర్థః ఆప్నోతేర్ణ్యంతాత్ క్త్వోల్యపి అయాదేశః. గతిబుద్ధీత్యాదినా అణి కర్తుః కర్మత్వం. తతః పరిపూర్ణమనోరథ స్సన్ పురీ మయోధ్యాం ప్రాప ప్రాప్తః.

అథేతి. అథానంతరం ఆకర్ణితా - విశ్వామిత్రముఖాచ్ఛ్రుతా, భాగీరథ్యాః కథా ఉపాఖ్యానం యేన స తథోక్తో దాశరథిః-శ్రీరామః, తాం సరితం-భాగీరథీం, విలంఘ్య-తీర్త్వా, తతః, విశాలాం-విశాలాఖ్యాంపురీం, విలోక్య, ఇయం పరిదృశ్యమానా పురీ, కస్య రాజ్ఞః సంబంధినీత్యేవం, గాధినందనం గాధితనయం విశ్వామిత్ర మపృచ్ఛత్-పృష్టవాన్,స గాధితనయోఽప్యేవం వక్ష్యమాణప్రకారేణావోచత్-అకథయత్.

౬. తదేవ వివృణోతి—పురేతి. పురాఖలు-పూర్వకాలే, ఖలు శబ్దో వాక్యాలంకారే. ని. 'నిషేధవాక్యాలంకారజిజ్ఞాసానునయేఖలు' ఇత్యమరః. సురాశ్చాసురాశ్చ సురాసురాః 'యేషాంచ విరోధః శాశ్వతిక' ఇతి నైకవద్భావః. ఏషాం కార్యత ఏవ విరోధః. గోవ్యాఘ్రాదివన్న శాశ్వతికః న జాతికృత ఇత్యాహుః. ఏతేన సురైస్సంగతా అసురా ఇతి మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురాశ్చాసురాశ్చేతి ద్వంద్వః. అత్ర హి 'యేషాం చ విరోధశ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్స్యా దిత్యపాస్తం. తేషాం సురాసురాణాం- దేవదానవానాం, సుధానిమిత్తం సుధాలాభార్థ మిత్యర్థః 'మిథో విరోధే-అన్యోన్యవైరే, ప్రవృత్తే-ప్రసక్తేసతి, విశ్వరూపః-ప్రపంచస్వరూపః, అథవా, విశ్వాని విశ్వరక్షణతత్పరాణి, రూపాణి మత్స్యకూర్మాద్యవతారా యస్య స విశ్వరూపః శ్రీమన్మహావిష్ణుః, విశ్వమోహినీం-జగన్మోహనజననీమ్, మాయాం యోషిదాకృతిమిత్యర్థః. ప్రదర్శ్య-దర్శయిత్వా, అన్యోన్యవైరదార్ఢ్యాపాదనేన దైతేయానింద్రేణ ఘాతయితుం మాయాయోషిద్రూపేణ స్వయ మావిర్భూయేత్యర్థః. శతధారపాణినా-ఇంద్రేణ, దైతేయ విదళనసమర్థసాధనసంపన్నత్వద్యోతనార్థం శతధారపాణినే త్యుక్తం, శతధారం పాణౌ యస్యేతి విగ్రహః. ప్రవా

1 విలోకయన్.

ధనం శతధారపాణినా కారయామాస. ౧౪౦

[1]తేషాం జననీ దితి [2]రప్యతివేలమన్యు శ్శతమన్యుశాసనం క మపి పుత్రం లబ్ధుకామా పత్యు [3]ర్మారీచస్య వచనాత్కుశప్లవే సుచిరం తపశ్చచార. ౧౪౧

తాం కైతవేన [4]శుశ్రూషమాణ శ్శతధారపాణిః పాదకలిత[5]కచ

రణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత ఇతి సప్తమ్యాః పరనిపాతః. దిత్యాః అపత్యాని పుమాంసో దైతేయాః 'కృదికారాదక్తిన' ఇతి ఙీషి 'స్త్రీభ్యో ఢ' గితి ఢక్. తేషాం నిధనం-నాశం, కారయామాస. నచైతత్ప్రాహుణిక హస్తేనసర్వమారణం, కింతు కపటనాటకసూత్రధారోఽయం నిజమాయావైచిత్ర్యప్రకటనార్థమిత్థం కృతవానిత్యవగన్తవ్యం, 'హృక్రోరన్యతరస్యా'మి త్యణికర్తుః శతధారపాణేః కర్మత్వ వికల్పాత్ప్రయోజ్యకర్తృత్వం. ౧౪౦

ఆ. తతః కింజాత మిత్యత్రాహ.— తేషా మితి. తేషాం-దైతేయానాం, జననీ-మాతా, దితి రపి అతివేలమన్యుః-పుత్రవినాశనాత్సముత్పన్నోత్కటకోపా, అత ఏవ శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యుః, తం శాస్తి శిక్షయతీతి శతమన్యుశాసన మింద్రహన్తార మిత్యర్థః, కర్తరి ల్యుట్, ని. 'మన్యుః క్రోధే క్రతౌ దైన్య' ఇత్యుభయత్రాఽపి విశ్వః, కమప్యనిర్వాచ్యబలం పుత్రం, లబ్ధుకామా-ప్రాప్తుకామా సతీ 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, పత్యుర్భర్తుః 'పతిస్సమాస ఏవే'తి ఘిసంజ్ఞాభావః. మారీచస్య-మరీచిబ్రహ్మపుత్రస్య కశ్యపస్య, వచనా దాజ్ఞావచనాత్కుశప్లవే విశాలాయాః పూర్వస్థానే తపోవనే. సుచిరం-బహుకాలం, తపశ్చచార-వ్రతనియమోపవాసాదిరూపకర్మాచరణతత్పరా బభూవే త్యర్థః. ౧౪౧

ఆ. తదను ఇంద్రోఽపి తత్ప్రతిక్రియాం చకారేత్యాహ.— తాం కైతవేనేతి. శతధారపాణి ర్వజ్రహస్తః, ఏతచ్చ విశేషణం భావికార్యోపయోగార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్, శతధారపాణి రింద్రః, కైతవేన సతి రంధ్రే గర్భం నిర్భేత్స్యామీతి కపటేన, తాం దితిం శుశ్రూషమాణ స్తత్తత్కాలోచితై రుపచారై స్సేవమానస్సన్, పాదయోః-పాదస్థానే, కలితో-నిక్షిప్తః, కచకలాపః-కేశసమూహో యయా తాం. ని. 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరేఽపిచ సంహతౌ' ఇత్యమరః. తత్రైవాపన్ననిద్రాం-

---

1 తేషాంతు. 2 అభ్యుపగతమన్యుః. 3 మరీచేః. 4 శుశ్రూషమాణశ్శక్రః. 5 కేశకలాపా.

కలాపా మాపన్ననిద్రా మపవి త్రేతి నిర్వర్ణ్యావగాహితతదీయజఠరః సప్తధా గర్భం నిర్భిద్య నిర్జగామ. ౧౪౨

దితి రపి విదితతనయ [1]వృత్తాంతా తాన్యపి సప్త ఖండా న్యాఖండలేన సప్తమరుతః కారయిత్వా త్రివిష్టపం ప్రవిష్టా. ౧౪౩

ప. అలంబుసాయా మిక్ష్వాకో ర్జాతః కశ్చి న్మహీపతిః,

ప్రాప్తస్వాపాం, కచాన్ శిరస్య శయ్యాయాం నిద్రాణామిత్యర్థః. ఏత చ్ఛాస్త్రనిషిద్ధమితి భావః. అతఏవ తా మపవిత్రా-అశుచి రితి నిర్వర్ణ్య, అవలోక్య. ని. 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః. ఆలోచ్యేతియావత్. అవగాహితతదీయజఠరః-ప్రవిష్టదితిజఠరకుహరస్సన్, గర్భం-పిండం, సప్తధా-సప్తభిః ప్రకారైః సంఖ్యాయా విధార్థే ధాచ్, విధా ప్రకారః, నిర్భిద్య-విదార్య, నిర్జగామ-నిర్గతః, జఠరా దితి శేషః. అపవిత్రేత్యత్ర అపవిత్రా మితి ద్వితీయాన్తే ప్రయోక్తవ్యేఽపి నిపాతేనే తిశబ్దేన కర్మణోఽభిహితత్వా న్న ద్వితీయా. కింతు ప్రాతిపదికార్థ మాత్రే ప్రథమే త్యుక్తం ఏవ ముత్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం. ౧౪౨

దితిరపీతి ఇంద్రనిర్గమనానంతరార్థకోఽయ మపిశబ్దః విదితో విజ్ఞాత స్తనయస్య గర్భస్థస్య వృత్తాంతో విచ్ఛేదనరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా సతీ తాని సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్యపి ఖండాని గర్భశకలాని. ఆఖండలేనేంద్రేణ, సప్తమరుతః-వాతాభిమానినీ ర్దేవతాః, ఆవహాదీనాం సప్తానాం మరుతాం స్థానపాలానిత్యర్థః. కారయిత్వా తృతీయం విష్టపం స్వర్గం ప్రవిష్టా ఆవహాదీనాం నామాని 'ఆవహః ప్రవహశ్చైవ సంవహ శ్చోద్వహ స్తథా, వివహాఖ్యః పరీవాహః పరావహ ఇతి క్రమాత్. సప్తైతే మారుత స్కంధా మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆవహోవర్తయే ద్వాయుః మేఘోల్కా వృష్టివిద్యుతః. వర్తయే త్ప్రవహశ్చాపి తథామార్తండమండలం, సంవహో మారుత స్కంధ స్తథా శీతాంశుమండలమ్. వర్తయే దుద్వహ శ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్, పంచమో వివహాఖ్య స్తు తద్వైవ గ్రహమండలమ్. సప్తర్షి చక్రం స్వర్గంగాం షష్ఠః పరివహ స్తథా, పరావహ స్తథా వాయు ర్వర్తయే ద్ధ్రువమండల' మితి. ౧౪౩

ఆ. అస్తు తస్యా స్తథా తతః కి మిత్యాశంకాయాం ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ.—తత ఇతి. తతః దితేః స్వర్గప్రవేశానంతరం అలంబుసాయామితి. ఇక్ష్వాకోః అస్మద్వంశకూటస్థాద్రాజ్ఞః, అలంబుసా నామ్నాం అలంబుసాఖ్యాయాం, నిజభార్యాయాం

---

1 కదనా.

[1]విశాలేతి స్వనామ్నా ఽత్ర విశాలాం విదధే పురీమ్. ౧౪౪

గ. తదను తద్వాస్తవ్యేన సుమతినామ్నా నృపతినా కృతాతిథ్య స్సరాజపుత్త్రో భగవా న్విశ్వామిత్ర స్తత్ర నిశీథినీం నీత్వా మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థితః ప్రతపసా ముత్తమస్య గౌతమస్యాశ్రమం ప్రదర్శ్య తద్దారానుషక్తాం కథా మిత్థ మకథయత్. ౧౪౫

ప. అత్రాగమ ద్గౌతమధర్మదారా
ననార్యజుష్టేన పథా మహేంద్రః,

జాతః-ఉత్పన్నః, కశ్చిన్మహీపతిః విశాలో నామరాజా, అత్ర కుశస్థలే, స్వస్య యన్నామ విశాల ఇత్యభిధానం, తేనైవ అఙ్కితా మితి శేషః. అతఏవ విశాలేతి నామ్నా ప్రసిద్ధాం విశాలాం విస్తృతాం పురీం, విదధే నిర్మమే; 'వైశాల చ్ఛఙ్కటచా విశాల' ఇత్యమరః. విశాలనిర్మితత్వ మేవ విశాలాపదప్రవృత్తినిమిత్త మితి భావః. ౧౪౪

తదన్వితి. తదను విశాలానగరీవృత్తాంతకథనానంతరం, భగవా న్పూజ్యో విశ్వామిత్రః తస్యాం విశాలాయాం వసతీతి తద్వాస్తవ్యః తత్రవసన్. వసే స్తవ్యత్కర్తరి ణి చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ. తేన సుమతిరితి నామ యస్య తేన సుమతినామ్నా, నృపతినా రాజ్ఞా, కృతాతిథ్యః విహితాతిథిసత్కారః, రాజపుత్త్రాభ్యాం రామలక్ష్మణాభ్యాం, సహ సరాజపుత్త్ర స్సన్ తత్ర విశాలాయాం, నిశీథినీం రాత్రిం. ని. 'నిశా నిశీథినీ రాత్రి' రిత్యమరః. నీత్వా గమయిత్వా, మిథిలాం విదేహనగరిం ప్రతిప్రస్థిత స్సన్ ప్రతపసాముత్తమస్య మహాతపస్విప్రవరస్య, గౌతమస్య మునేరాశ్రమం తపోవనం, ప్రదర్శ్య తస్య గౌతమస్య దారాః భార్యా అహల్యా తస్యా మనుషక్తాం తదనుబద్ధాం, కథాముపాఖ్యాన మిత్థ మనేనప్రకారేణాకథయత్ కథయామాస. ౧౪౫

అ. తదేవ వివృణోతి—అత్రేతి. అత్రాశ్రమే, మహేంద్రః, అనార్యజుష్టేన అసాధుజనాచరితేన, పథా కితవమార్గేణేత్యర్థః. గౌతమస్య, ధర్మస్య దారాన్ ధర్మసాధికాం పత్నీ మహల్యాం ప్రకృతివికృతి త్వాభావేన తాదర్థ్యచతుర్థీ సమాసాప్రాప్త్యా షష్ఠీసమాసః ని. 'దారాః పుంసిచ భూమ్న్యేవే'త్యభిధానా త్పుంబహుత్వం. అగమత్ గ్రామ్యధర్మేణ సంగతవాన్. గమే ర్లుఙి పుషాదిత్వాచ్చ్లే రఙా దేశః. సమునిర్గౌతమ శ్చ క్రుధా అహల్యాజారత్వజనితక్రోధేన; వృషాణాం మహేంద్రం ని. 'వాసవో

---

1 విశాలస్యేవనామ్నాత్ర

[1]స చ క్రుధా నిర్వృషణం వృషాణం
భార్యా మదృశ్యాం చ ముని శ్చకార. ౧౪౬
వన మేత ద్గతే రామే శాపాన్ముక్తా భవిష్యసి,
ఇత్యుక్త్వా గౌతమః పత్నీం హిమాద్రిం తపసే యయౌ. ౧౪౭
[2]ఇత్థం విదితవృత్తాంతే దేవతానాంగణే తదా,
పిత్ర్యాణాం ప్రాభవా ల్లేభే మేషస్య వృషణం వృషా. ౧౪౮
తదేనా మేనసో ముక్తాం ప్రతిగృహ్ణాతు గౌతమః,
ఇతి త స్యాశ్రమం భేజే సాకం రామేణ కౌశికః, ౧౪౯

వృత్రహా వృషే'త్యమరః. నిర్వృషణం విగతాండకోశం, ని. 'ముష్కోఽండకోశో వృషణ' ఇత్యమరః. తథా భార్యా మహల్యాం చ 'అదృశ్యాం పూర్వరూపపరిత్యాగేన పాషాణభావమాపన్నా మిత్యర్థః, చకార-తథా శశాప. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౪౬

శాపాంతం కథయతి. వనమితి—రామే శ్రీరామచంద్రే, ఏతద్వనమేతదరణ్యం, గతే ప్రాప్తేసతి, శాపాత్పాషాణభావనిర్బంధరూపాత్ ముక్తాభవిష్యసి, శ్రీరామచంద్రపదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ మచ్ఛాపపరిప్రాప్తాం, పాషాణభావావస్థాం, విహాయ, నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః; ఇత్యనేనప్రకారేణ, గౌతమః పత్నీ మహల్యాం, ప్రత్యుక్త్వా, తపసే తపశ్చర్యార్థం, హిమాద్రిం, యయౌ ప్రాప. ౧౪౭

ఇత్థమితి. ఇత్థమనేనప్రకారేణ, దేవతానాంగణేఽగ్న్యాదిదేవసంఘే, విదితవృత్తాంతే గౌతమశాపాదింద్రో నిర్వృషణోఽభూదితివిజ్ఞాతవృత్తాన్తే సతి, తదా-తస్మిన్ సమయే, వృషా-ఇంద్రః, పిత్ర్యాణాం - పితృదేవతానాం, ప్రాభవాన్మాహాత్మ్యాత్, మేషస్య హావిష్ట్వేన కల్పితస్య, ఏడక 'ఖ్యపశువిశేషస్య, వృషణం, లేభే-ప్రాప, మేషవృషణం ఛిత్వా ఏతద్వృషణస్థానే యోజయామాసు రిత్యర్థః. అతఏవ మేషవృషణ ఇంద్రఇతి లోకవేదయోః ప్రసిద్ధిః. ని. 'మేఢ్రోరభ్రోరణోర్ణాయుః మేషవృష్ణయ ఏడకః' ఇ త్యమరః. ౧౪౮

తదితి. తత్తస్మాత్కారణా ద్గౌతమః ఏనసః-మహేంద్రసంభోగజనితపాపాత్, ముక్తాం-యుష్మత్పాదరజోమహిమ్నేతి శేషః, ఏనా మహల్యాం ప్రతిగృహ్ణాతు - పునః స్వీకరోతు ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. ఇతినైవ గమ్యమానార్థత్వా న్నప్రయోగః. ప్రయోగే పౌనరుక్త్య మిత్యాలంకారికాః. కౌశికో విశ్వామిత్రః రామేణ సాకం తస్యగౌతమస్యాశ్రమం భేజే-ప్రాప. ౧౪౯

---

1 క్రుద్ధస్తతో. 2 తతో.

[1]దుఃఖే సుఖే చ రజ ఏవ బభూవ హేతు
స్తాదృగ్విధే మహతి గౌతమధర్మపత్న్యాః,
యస్మా ద్గుణేన రజసా వికృతిం గతా సా
రామస్య పాదరజసా ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౧౫౦

౧. తస్మి [2]న్నహల్యయా గౌతమేన చ కృత మాతిథ్యం విశ్వామిత్ర

దుఃఖఇతి. తాదృగ్విధే-తాదృశప్రకారే, అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. మహత్యనల్పే చ గౌతమధర్మపత్న్యాఃఅహల్యాయాః, దుఃఖే-పాషాణావస్థాజనితక్లేశే, సుఖే-పూర్వరూపప్రాప్తిజనితానందే చ విషయే, రజ ఏవ రజోగుణో రేణుశ్చ, ఏవకారో ఽవధారణార్థకః. హేతుః కారణం బభూవ. కుతః యస్మా త్కారణా త్సా గౌతమధర్మపత్నీ గుణేన-గుణరూపేణ రజసా-రజోగుణేనేత్యర్థః, వికృతిం గతా-పాషాణావస్థావికారం ప్రాప్తా, తథా, రామస్య శ్రీరామచంద్రస్య, పాదరజసా-చరణరేణునా, ప్రకృతిం-పూర్వరూపం, ప్రపేదే, శ్రీరామచంద్ర చరణారవిందరజస్సంపర్కాత్ పాషాణత్వం విహాయ నిజాకృతిం ప్రాపేత్యర్థః. ని. 'రజో రజోగుణే రేణావార్తవే చే'తి నానార్థరత్నమాలా. రజ ఇతి కేవలప్రకృతగోచరః శ్లేషాలంకారః. యద్యపి పూర్వమదృశ్యాం చ కారేత్యుక్తం, నతుపాషాణావస్థాం, తథాపి, వికృతిం గతా ప్రకృతిం ప్రపేదే, ఇత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే తథాచ, పాద్మే 'సాతత స్తస్యరామస్యపాదస్పర్శాన్మహాత్మనః, అభూత్సురూపా వనితా శాపాక్రాంతా మహాశి లే'తి గుహేనాప్యుక్తమ్. క్షాళయామి తవ పాదపంకజే నాథ దారుదృషదోః కి మంతరమ్, మానుషీకరణచూర్ణ మస్తితే పాదయో' రితి కథా ప్రథీయసీతి మహానాటకే ప్యుక్తమ్ 'శిలాకంపం ధత్తే శివశివ వియుక్తా కఠినతా మహో నారీచ్ఛాయా మయతి వనితారూప మయతే, వదత్యేవంరామే వికసితముఖీ వల్కల మురఃస్థలే ధృత్వా బద్ధ్వా కచభర ముదస్థా దృషివధూః.' అన్యత్ర గౌతమేనచ, పదకమలరజోభి ర్ముక్త పాషాణదేహా మలభత యదహల్యాం గౌతమో ధర్మపత్నీమ్, త్వయి చరతి విశీర్ణగ్రావవింధ్యాద్రి పాదేకతికతిభవితారస్తాపసాదారవంత ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౦

తస్మి న్నితి. తస్మి న్నాశ్రమే విశ్వామిత్రః అహల్యయా, గౌతమేనచ, కృత మాతిథ్యం విహిత మతిథిసత్కారం, సరాజపుత్ర శ్రీరామ లక్ష్మణ సహితస్సన్, ప్రతిగృహ్య-స్వీకృత్య, మిథిలోపకంఠభువి విదేహనగరాంతికప్రదేశే, జనకస్యయజనభువ

1 తతో. 2 అహల్యయాకృత మాతిథ్య.

స్స రాజపుత్రః ప్రతిగృహ్య మిథిలోపకంఠ [1]భువి జనకయజనభవన మభజత ౧౫౧

తదను జనకేన విధివ [2]దభ్యర్చితే [3]తస్మి న్నిమికులపురోధా శ్శతానందో రఘునందన మేవ మభాషత. ౧౫౨

ప. తిష్ఠ న్క్షాత్త్రవృత్త్యా మునిరగమదసావాశ్రమం బ్రహ్మసూనో
రాతిథ్యం తత్ర లబ్ధ్వా నిరవధి [4]సురభేః ప్రాభవా దిత్యవేత్య,

నం-యజ్ఞశాలా మభజత-ప్రావిశత్. ని. 'విదేహా మిథిలాపురీ, ఉపకంఠాంతికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అప్యభితోఽవ్యయ'మితి చామరః. ౧౫౧

తదన్వితి. తదను యజ్ఞశాలా ప్రవేశానంతరం, తస్మిన్-విశ్వామిత్రే, జనకేన రాజ్ఞా విధివత్ విధ్యర్హం యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అభ్యర్చితే-పూజితే సతి, నిమిర్నామ రాజా విదేహానాం కూటస్థః, తత్కులపురోధాః-తద్వంశపారంపర్యాగతపురోహితః, పురః పురస్తా ద్ధీయ, రాజ్ఞో హితం ధత్తే పురోధా ఇతి విగ్రహః, ని. 'పురోధాస్తు పురోహిత' ఇత్యమరః. శతానందో గౌతమపుత్రః, మునిః రఘునందనం-శ్రీరామం, ప్రత్యేకం వక్ష్యమాణ ప్రకారేణాభాషత-అవోచత్, విశ్వామిత్రమాహాత్మ్యం వక్తు ముపచక్రమ ఇత్యర్థః. ౧౫౨

అ. తదేవ వివృణోతి.—తిష్ఠన్నితి. అసావయమితి హస్తనిర్దేశః, మునిర్మననశీలో విశ్వామిత్రః, క్షాత్త్రవృత్త్యా-క్షత్రవర్ణయోగ్యవ్యాపారే, 'క్షాత్త్రే'తి పాఠే క్షత్త్రధర్మయోగ్యవ్యాపారే. తిష్ఠన్ వర్తమానస్సన్, పురేతి శేషః. బ్రహ్మసూనో ర్వసిష్ఠస్య, ఆశ్రమం-తపోవన మగమత్-ప్రాప, ఆఖేటకయాత్రాయా మితి శేషః. అథ తత్ర ఆశ్రమే, నిరవధి నిర్మర్యాదం షడ్రసోపేతంచతుర్విధమృష్టాన్న పానాదిసమృద్ధతయా నిర్వక్తుమశక్యమిత్యర్థః, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, 'అతిథయే ఇద మితి తాదర్థ్యే అతిథేర్ఞ్య' ఇతి ఞ్యప్రత్యయః లబ్ధ్వా-ప్రాప్య, వసిష్ఠకృత మితి శేషః, తత స్సురభేః-కామధేనోః, ని. 'సురభి ర్గవి చ స్త్రియా'మిత్యమరః. ప్రాభవా త్సామర్థ్యా దిత్యేవ మవేత్య-జ్ఞాత్వా, సా సురభిస్తేన విశ్వామిత్రేణ, ప్రార్థితా-మహ్య మియం దీయతా మితి వసిష్ఠ ముద్దిశ్య యాచితాఽభూత్. తదను యాచ్ఞానంతరం, మునివరే-మునిశ్రేష్ఠే, వసిష్ఠే నాభ్యుపేతే ధేనుం దాతు మనంగీకృతవతి సతీత్యర్థః, నఞర్థస్య నశబ్దస్య సుప్సుపేతి సమాసః. క్రోశంతీ మార్తస్వరం కుర్వతీం, తాం ధేనుం, చకర్ష-బలాత్కారేణ

---

1 భువిజాతం 2 అభ్యర్థితే. 3 తస్మిన్ కుశికసుతే. 4 సురభి.

[1]సా తేన ప్రార్థితా భూ త్తదను మునివరేణాభ్యుపేతే[2]చకర్ష
క్రోశంతీం తాంతయైవ ప్రచురబలసృజా కాందిశీకోబభూవ. ౧౫౩

గ. బహుశ స్తద్బలచకితస్య తపోబలాధిగతవివిధాయుధనిగమస్య భూయోఽపి సురభినిమిత్తం సమారబ్ధసమరస్యాస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం బ్రహ్మదండేన నిరుంధ న్నరుంధతీజాని రవతస్థే. ౧౫౪

సీతవాన్, తతః ప్రచురబలసృజా-అత్యంతబలిష్ఠయా, ప్రచురబలస్య జేతి పాఠే ప్రకృష్టబలశకయవనాద్యుత్పాదిక యేత్యర్థః, తయా ధేన్వైవ, కాందిశీకః-భయద్రుతో, బభూవ. మహాబలసంపన్న కామధేనువిదళితచతురంగబలస్సన్, పలాయితోఽభూదిత్యర్థః. ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః. తయైవేత్యత్ర ఏవకారో వసిష్ఠస్యవచ్ఛేదార్థకః. రాజా తపోబలేన నవధ్య ఇతి తేనోపేక్షితత్వా దితి భావః. తదుక్తం శ్రీరామాయణే కిష్కింధాకాండే 'దుర్లభస్య చ ధర్మస్య జీవితస్య శుభస్య చ, రాజానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో నసంశయః. తాన్న హింస్యా న్న చాక్రోశే న్నాక్షిపే న్నాప్రియం వదేత్, దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతల' ఇతి స్రగ్ధరావృత్తమ్. తదుక్తం కేదారేణ 'మ్రభ్నై ర్యానాం త్రయేణ త్రిమునియతియుతా స్రగ్ధరా కీర్తితేయ' మితి. ౧౫౩

అ. ఏవంభూతోఽపి పున ర్యుద్ధాగమే ప్రవృత్త ఇత్యాహ. బహుశ ఇతి. బహుశః బహువారం, 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా'మితి శస్ప్రత్యయః, తస్యాః కామధేనో ర్బలాత్ శక్తేః, చకితస్య భయసంభ్రాంతస్య. ని. 'చకితో భయసంభ్రాంత' ఇత్యభిధానాత్. తపసాం తపోబలేన, అధిగతాః ప్రాప్తాః, వివిధా బహుప్రకారాశ్చ, ఆయుధనిగమా ధనుర్వేదాద్యస్త్రవిద్యా, యేన తస్య అత ఏవ సురభినిమిత్తం-కామధేనుప్రాప్త్యర్థం, 'తాదర్థ్యచతుర్థ్యర్థే నిమిత్తపర్యాయప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయదర్శన' మితి ప్రథమా. భూయః-పునరపి, సమారబ్ధసమరస్య-ఉపక్రాంతయుద్ధస్య, అస్య విశ్వామిత్రస్య దివ్యాస్త్రపరంపరాం మమానుషాస్త్రశ్రేణిం, బ్రహ్మతేజోమయేన దండేన, నిరుంధన్-నివారయన్, మోఘీకుర్వ న్నిత్యర్థః, అరుంధత్యేవ జాయా యస్య అరుంధతీజాని ర్వసిష్ఠః, 'జాయాయా నిజ్' ఇతి నిజాదేశః. అవతస్థే-ఔన్ముఖ్యేన స్థితవాన్, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. ౧౫౪

---

1 సోఽనేన ప్రార్థితోఽభూ. 2 చకర్షన్.

తతోఽయం జాతవ్యలీకః [1]క్షాత్రా త్తేజసః పరం బ్రాహ్మమేవ మహో మహీయ ఇతి నిశ్చిత్య తత్సిద్ధయే దక్షిణస్యాం దిశి తీవ్రతరం తప శ్చచార. ౧౫౫

అథ సావిత్రః క్షత్త్రియ స్త్రిశంకు స్సశరీరః స్వర్గసిద్ధి[2]మభ్యర్థయమానో వసిష్ఠేన ప్రత్యాఖ్యాతా స్తస్యపుత్త్రై ర్మహోదయాదిభి ర్నిర్బంధకుపితై ర్దత్తచండాలభావ స్త మేనం శరణ మభజత. ౧౫౬

అసావపి తస్మనోరథ[3]పరిపూ ర్తయే క్రతు మేకం [4]ప్రాక్రమత.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, అయం విశ్వామిత్రః, జాతవ్యలీకః-క్షత్త్రియబలే సముత్పన్నాప్రతిపత్తిః, వి. 'అళీకంత్వప్రియేఽనృత'ఇత్యమరః, అథవా ఉత్పన్నదుఃఖః. వి. 'వ్యళీకమన్యతేదుఃఖే' ఇతివైజయంతీ. అత ఏవ క్షాత్రాత్ - క్షత్త్రసంబంధినః, తేజసః బలాత్,వి.'తేజః ప్రభావే దీప్తౌచ బల' ఇత్యమరః. పర మత్యంతం. బ్రాహ్మం-బ్రహ్మసంబంధ్యేవ, మహ స్తేజో, మహీయో-మహత్తరం, ప్రశస్త మితియావత్, ఇతి, నిశ్చిత్య-నిర్ధార్య. తథా శ్రీరామాయణే 'ధిగ్బలం క్షత్త్రియబలం బ్రహ్మతేజోబలం బలమ్, ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే' ఇతి. తత్సిద్ధయే బ్రహ్మతేజః ప్రాప్త్యర్థం, దక్షిణస్యాం, దిశి, తీవ్రతర మత్యుగ్రం, తప శ్చచార ఘోరతరతపోనిష్ఠోఽభూదిత్యర్థః. ౧౫౫

అథేతి. అథానంతరం, సావిత్రః-సవితృవంశోద్భవః, క్షత్త్రియః-క్షత్త్రకులప్రసూతః, 'క్షత్త్రాద్ఘః' ఇతి ఘప్రత్యయః, విశేషణద్వయేనాపి గృహీతాపరిత్యాగిత్వం సూచ్యతే. త్రిశంకూరాజా, సశరీరః-శరీరసహితస్సన్నేవ, స్వర్గసిద్ధిం-స్వర్లోకప్రాప్తిం, అభ్యర్థయమానః సశరీరఏవాహం స్వర్గం యాస్యామీతి యాచమానస్సన్నిత్యర్థః, వసిష్ఠేన గురుణా, ప్రత్యాఖ్యాతః సశరీరస్వర్గగమనమశక్యమితినిరాకృతః, తథా నిర్బంధకుపితైః. యుష్మాభి రపి వా, గురుపుత్త్రై రహం సశరీరఏవ స్వర్గం ప్రాపణీయ ఇతి పునః పున ర్యాచ్ఞానిర్బంధ జనితోపద్రవసంజాతకోపైః, మహోదయ ఏవ ఆదిర్యేషాం తైః, తస్య వసిష్ఠస్య పుత్త్రైః దత్తః చండాలభావో యస్య స తథోక్తః, చండాలోభవేతి శప్త స్సన్నిత్యర్థః.త మేనం విశ్వామిత్త్రం తపస్యంతం శరణమభజత; తత్ప్రతిపక్షతయా అయం మాం స్వర్గంప్రాపయిష్యతీతి శరణాగతోఽభూ దిత్యర్థః. ౧౫౬

తతః కి మత ఆహ.—అసావితి. అసౌ విశ్వామిత్రోఽపి, తస్య త్రిశంకో ర్మనో

---

1 క్షాత్త్ర తేజసః. 2 ప్రార్థయమానః. 3 పూ ర్తయే. 4 కర్తుంప్రాక్రమత.

తత్ర సమాగతేషు బ్రాహ్మణేషు జుగుప్సయా [1]త్రిశఙ్కో రనాగతా న్వసిష్ఠపుత్త్రా నయం శాపేన శ్వభక్షకా నకరోత్. ౧౫౭
[2]తతః క్రతుభుజాం వర్గే స్వర్గా దనవతీర్ణే. ౧౫౮
ప. అయం మహాత్మా తపసాం ప్రభావా
దారోపయామాస దివం త్రిశఙ్కుమ్,
నీలాంబరం నిహ్నుతరాజవేషం

రథపరిపూర్తయే-సశరీరస్వర్గప్రాప్తిరూపమనోరథం పరిపూరయితుమిత్యర్థః, ఏకం క్రతుం, ప్రాక్రమత-కంచిద్యాగం ప్రారబ్ధవానిత్యర్థః. ౧౫౬

తత్రేతి. తత్ర త్రిశఙ్కోస్సంబంధిని, తస్మిన్ క్రతౌ, బ్రాహ్మణేషు-బ్రహ్మర్షిషు, సమాగతేషు విశ్వామిత్రభయా దుపాగతేషు, సత్సు, త్రిశఙ్కో ర్నృపాత్, 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ. జుగుప్సయా శాఖాంతరం ప్రవిష్టః, జాతిభ్రష్టోఽస్మత్పరిపంథినం శరణంగత శ్చండాలోఽయం యజమానః, క్షత్త్రియశ్చ యాజకః తస్మాత్తత్ర గమన మనుచిత మిత్యుత్పన్నమనస్సంకోచేనేతి భావః, అనాగతానసంప్రాప్తాన్, వసిష్ఠస్య పుత్త్రాన్, అయం విశ్వామిత్త్రః, శాపేన, శ్వభక్షకా నకరోత్, యతోఽస్మదుపక్రాంతయాగం ప్రతీర్ష్యయా న సమాగతాస్త ఇమే వసిష్ఠస్య పుత్త్రాః అతః శ్వమాంస భక్షకా భవంత్వితి శశాపేత్యర్థః. ౧౫౭

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, క్రతుంభుంజత ఇతి క్రతుభుజః తేషా మింద్రాది దేవానాం, వర్గే-సంఘేఽపి, స్వర్గాదనవతీర్ణే, జుగుప్సయేవ నవతరతి సతి, హావిర్భాగాన్ గృహీతు మితి శేషః. ౧౫౮

అయ మితి. మహాత్మా-మహానుభావోఽయం, విశ్వామిత్రః, తపసాం ప్రభావా త్తపస్సామర్థ్యాత్, త్రిశంకుం దివం-స్వర్గం, ఆరోపయామాస-ఆరోపితవాన్, రుహేర్ణ్యంతాల్లిట్. 'రుహః పోఽన్యతరస్యా' మితి పకారః. 'గతిబుద్ధి' త్యాదినా అణికర్తుః ణౌకర్మత్వం. కీదృశం త్రిశంకుం, నీలమంబరం వాసో వ్యోమ చ యస్య తం, ఏకత్ర చండాలాకృతిధారిత్వా దన్యత్ర మేఘావరణజనితాంధకారావృతత్వాచ్చేతి భావః. వి. 'అంబరం వాససి వ్యోమ్నీ'తి విశ్వః. తథా నిహ్నుతః-ఆచ్ఛాదితః-రాజవేషో నృపనైపథ్యం, చంద్రప్రకాశశ్చ యస్మిన్ తం, వి. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్త్రియశక్రయో'రితి విశ్వః. అతఏవ వర్షానిశీథాత్-ప్రావృట్కాలార్ధ

---

1 త్రిశంకుయజనేఽనాగతాన్. 2 తత్ర.

వర్షానిశీథా దవిశేషవేషమ్. ౧౬౦
అపాతయ త్స్వర్గ ముపాశ్రయంతం
సంజాతమన్యు శ్శతమన్యు రేనమ్,
తతో౽వలమ్బ్యాస్య నియోగశంకుం
లేభే త్రిశంకు ర్గగనే ప్రతిష్ఠామ్ ౧౬౧

౫. తతో [1]గీర్వాణగణప్రార్థనయా పరిత్యక్తభువనాంతరనిర్మాణకర్మాణం తత్ర తపఃప్రత్యూహాః ప్రత్యుద్భూత ఇతి పశ్చిమాయాం

రాత్రా, దవిశేషో విశేషరహితో వేషో యస్య తం, అర్ధరాత్రతుల్యాకార మిత్యర్థః. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షా' ఇతి. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వా'వితిచామరః. శ్లేషాలంకారః. ఇంద్రవజ్రావృత్తం. ౧౬౦

అపాతయ దితి. తత స్తదనంతరం, శతం మన్యవః క్రతవో యస్య శతమన్యు రింద్రః, సంజాతమన్యుః చండాలం కి మితి స్వర్గమారోపితవా నితి సముత్పన్నక్రోధ స్సన్, న. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ'త్యమరః. స్వర్గ ముపాశ్రయంతం-ప్రవిశంత మేనం త్రిశంకుం, మపాతయత్-పాతయామాస, తతో౽నంతరం, త్రిశంకుః పతమాన ఇతి శేషః. అస్య మహాత్మనో విశ్వామిత్రస్య, నియోగశంకుం, త్వ మత్రైవతిష్ఠే త్యాజ్ఞారూపాలంబనయష్టివిశేషం, అవలంబ్యావష్టభ్య, గగనే ప్రతిష్ఠాం స్థితిం, లేభే-ప్రాప, ఏతన్నియోగావలంబేన అంతరిక్షేస్థితో౽భూదిత్యర్థః. మహాత్మానః కిం వా కర్తుం నశక్నువంతీతి భావః. ఉపజాతివృత్తమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః-త్రిశంకో ర్గగనప్రతిష్ఠాపనానంతరం, గీర్వాణ ప్రార్థనయా పురందరాదిబృందారకబృందయాచ్ఞయా, పరిత్యక్తం-విసృష్టం, భువనాంతరనిర్మాణకర్మ-స్వర్గాంతరరచనైవ కర్మ, యేన తస్మాత్తత్ర దక్షిణస్యాం దిశి, తపఃప్రత్యూహా స్తపోవిఘ్నాః. ని. 'విఘ్నో౽ంతరాయః ప్రత్యూహా' ఇత్యమరః. ప్రత్యుద్భూత స్సంజాత ఇతి, పశ్చిమాయాందిశి, పుష్కరే-తీర్థవిశేషే, పుష్కలం-సమగ్రం, తపశ్చరంత, మముం విశ్వామిత్రం, అంబరీషస్య మహారాజస్య, యజ్ఞపశునాశే నిమిత్తే, ప్రాయశ్చిత్తార్థం-ప్రాయశ్చిత్తం నామ ప్రారబ్ధకర్మోపజనితదురితనిరాకరణార్థం-అవశ్యకర్తవ్యకర్మవిశేషః, తదర్థం బహ్వీభి రనేకాభి శ్శతసంఖ్యాకాభి రిత్యర్థః, 'బహోర్గుణవచనా'దితి ఙీష్. గోభి ర్మూల్యభూతాభిః క్రీత్వా క్రయద్రవ్యదానేన స్వీకృత్య, నరపశుతాం నీయమానః,

---

1 సర్వగీర్వాణగణ.

దిశి పుష్కరే పుష్కలం తప శ్చరంత మము మంబరీషయజ్ఞపశునాశ ప్రాయశ్చిత్తార్థం బర్హిర్భి ర్గోభిః క్రీత్వా నరపశుతాం నీయమాన స్తావదృచీకస్య మధ్యమపుత్ర శ్శునశ్శేప శ్శరణ మయాచత. ౧౬౨

అయం భగవా న్నిజతనయవినిమయేన రక్షితు మేన ముస్ముఖః పరాఙ్ముఖేభ్య స్తేభ్యో హావిష్యందాదిభ్య శ్శాపేన వసిష్ఠతనయదశాం

తత్ప్రాయశ్చిత్తస్య నరపశుప్రాప్త్యత్వేన విధిబోధితత్వాదితి భావః, తావత్తదానీం. ఋచీకస్య ఋచీకనామ్నః, కస్యచి ద్దరిద్రబ్రాహ్మణస్య, శునశ్శేపనామానం ఇవ శేఫో యస్యేతి నిగ్రహః 'శేపపుచ్ఛలాంగూలేషు శునః' ఇత్యలుక్. మధ్యమపుత్రః, శునఃపుచ్ఛః శునోలాంగూలః, ఇత్యాద్యన్యపుత్రాపేక్షయా మధ్యమోఽయంపుత్రః మధ్యేభవో మధ్యమః, మధ్యాన్మ ఇతి మప్రత్యయః 'పితా జ్యేష్ఠ మవిక్రేయం మాతాచాహ కనీయసమ్, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజపుత్ర నయస్వమా'మితి శ్రీరామాయణే తేనైవోక్తత్వాత్. శరణ మయాచత, ఆపన్నోఽహం మత్ప్రాణ సంరక్షణం కుర్వితి ప్రార్థితవానిత్యర్థః, నను ఋచీకోఽయం బ్రాహ్మణః తత్కథంస్వోదరపూరణాయ ధనార్థం స్వపుత్రదానరూపం పాపం కృతవాన్, కించ 'ఆత్మా వై పుత్రనామాసీ'తి శ్రుతేః. పుత్రస్యాత్మరూపత్వాత్ ఆత్మహంతృత్వదోషప్రసంగాచ్చేతి చేత్. సత్యం బుభుక్షితస్యాస్య తాదృగ్వివేకశూన్యత్వాత్, తదుక్తమ్ 'త్యజేత్ క్షుధార్తా మహిళాపి పుత్రం భుక్తే క్షుధార్తా భుజగీ స్వమండమ్, బుభుక్షితః కింన కరోతి పాపం క్షీణా నరా నిష్కరుణా భవంతి.' అన్యచ్చ 'స్వోదరార్థే కిం న కుర్వంత్యసాంప్రత' మితి. అత స్తథా కృతవా నిత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౬౨

తతః కిం కృతవా న్ముని రిత్యత ఆహ-అయ మితి. అయ మితి పురోవర్తినో నిర్దేశః, భగవా 'నుత్పత్తించ వినాశంచే' త్యుక్తలక్షణః విశ్వామిత్రః, నిజతనయవినిమయేన - స్వపుత్రప్రత్యర్పణేన. ఏనం శునశ్శేపం, రక్షితుంపాలయితుం. ముస్ముఖః 'సర్వకామసమృద్ధస్యాశ్వమేధస్య యత్ఫలమ్, తత్ఫలం లభతే త్రస్తే రక్షితే శరణాగతే' ఇతి. శరణాగతరక్షణే మహాఫలశ్రవణాత్, నిజతనయార్పణేనాప్యేనం పశుభావనిర్బంధా న్మోచయితుం కృతనిశ్చయ స్సన్నిత్యర్థః. పరాఙ్ముఖేభ్యః వినిమయానంగీకారేణ ప్రతికూలేభ్యః హావిష్యందః ఆది ర్యేషాం తేభ్యో హావిష్యందప్రముఖేభ్యః తేభ్యః నిజతనయేభ్యః శాపేన, వసిష్ఠతనయదశాం శ్వభక్షకావస్థాం, దత్వా వసిష్ఠతనయా ఇవ శ్వమాంసభోజినో భవంత్వితిశప్త్వేత్యర్థః, ని. 'దశా పరావవస్థాయా' మితి విశ్వః.

దత్త్వా గాథాద్వయప్రీతాభ్యా మింద్రోపేంద్రాభ్యా మంబరీషం శునశ్శేఫం చ పరిపూర్ణమనోరథౌ కారయామాస. ౧౬౩

తత స్తపస్యంత మేనం మేనకాసంగత స్తపోభంగశ్చిర మంగీచకార. ౧౬౪

[1]పశ్చా త్పశ్చాత్తాపాభిభూతోఽయ ముత్తరే భూభృతి కౌశికీతీరే ఘోరం తప శ్చచార. ౧౬౫

తత్ర జంభారిప్రహితాం రంభాం 'శైలీభవే'తిశప్త్వాపూర్వస్యాం

గాథాద్వయప్రీతాభ్యాం - గాథయోరింద్రోపేంద్రప్రసాదకసూక్తివిశేషయోర్ద్వయేన శునశ్శేఫగీతేన ప్రీతాభ్యాం-సంతుష్టాభ్యా మింద్రోపేంద్రాభ్యాం, యాగాధిష్ఠాతృదేవతాభ్యాం, అంబరీషంశునశ్శేఫంచేత్యుభౌ పరిపూర్ణమనోరథౌ-సంపూర్ణాభిలాషౌ కారయామాస. ఇంద్రోపేంద్రసంతోషోత్పాదనపూర్వకం యజ్ఞస్య సాంగత్వాపాదనేన అంబరీషమనోరథం ప్రాణపరిత్రాణేన శునశ్శేఫమనోరథంచ పూరయామాసే త్యర్థః.౧౬౩

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, తపస్యంతం-తపశ్చరంతం, తపోనిష్ఠ మిత్యర్థః ఏనం విశ్వామిత్రం మేనకాయాః మేనకాఖ్యాయా అప్సరస, స్సంగతః-సంగాత్, పంచమ్యా స్తసిః. తపోభంగ స్తపో విఘ్నః, కర్తా, చిరం-బహుకాలం, అంగీచకార - అనుససార, మేనకా సంభోగతాత్పర్యేణ చిరకాల మయం పరిత్యక్తనియమోఽభూ దితి భావః. తపోభంగస్య ప్రాబల్యం బోధయితుం కర్తృకర్మవ్యత్యాసః. ౧౬౪

పశ్చాదితి. పశ్చాత్తదనంతరమయం విశ్వామిత్రః, పశ్చాత్తాపేన కిమేత దసదాచరిత మంగీకృత మిత్యనుతాపే, నాభిభూతః ఆక్రాంతస్సన్నుత్తరే ఉత్తరస్మిన్, భూభృతి-హిమవత్పర్వతే, 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యో వే'తి వికల్పాత్ తస్మి న్నాదేశాభావః. కౌశిక్యా స్తత్రత్యాయాః స్వభగిన్యా, నద్యా, స్తీరే. ఘోరమత్యుగ్రం, తప శ్చచార, తథాచ శ్రీరామాయణే 'కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తా చ మహానదీ, దివ్య పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా. లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీమమే'తి శ్రీరామంప్రతిస్వేనైవోక్తమ్. ౧౬౫

తత్రేతి. తత్ర హిమవత్పర్వతే, జంభారిణా - జంభాఖ్యదైత్యద్వేషిణేంద్రేణ, ప్రహితాం-తపోవిఘ్నార్థంప్రేషితాం, రంభా మప్సరసం, ని. 'స్త్రియాం బహుష్వప్సరస స్స్వర్వేశ్యా ఊర్వశీ ముఖాః, ఊర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ తిలోత్త

1 తతః.

దిశి నిరస్తనిశ్వాసం తపశ్చరత్యముష్మి న్నూష్మణా తపోగ్నే [1]రుద్విగ్నామరసఖ స్త్వామరసాసన స్సన్నిధాయ జితేంద్రియత్వా ద్బ్రహ్మర్షి రసి వసిష్ఠోఽప్యేవం వ్యాహరతు భవంత మిత్యభాషత. ౧౬౬

ప. అసౌ వసిష్ఠ నిర్దేశా ద్బ్రహ్మర్షిత్వ మవిందత,
యథోపనయసంస్కారా ద్ద్విజన్మా బ్రహ్మవర్చసమ్. ౧౬౭
ఇతి జనకపురోధఃశ్లాఘితో గాధిసూను
స్సహ నృపతనయాభ్యాం శర్వరీం తత్ర నీత్వా,

మే'త్యమరః. శైలీ-శిలామయూ, మయడర్థే అణ్, శిలారూపాభవేతి శప్త్వా శాపేన పాషాణావస్థాం దత్వేత్యర్థః; పూర్వస్యాందిశి-ప్రాచ్యాం, నిరస్తనిశ్వాసం-నిరుద్ధప్రాణసంచారం యథాతథా, రేచక పూరకకుంభకలక్షణ ప్రాణాయామసహిత మిత్యర్థః, అముష్మి న్విశ్వామిత్రే, తపశ్చరతి మహోగ్రతపోనిష్ఠాపరతంత్రే సతి, తపోగ్నే స్తపోరూపవహ్నే రూష్మణా సంతాపజనకజ్వాలయా, ఉద్విగ్నావిహ్వలాః, యే అమరా దేవా స్తేషాం సఖా తత్సఖః, భయసంభ్రాంతాఖిలగీర్వాణసహిత స్సన్నిత్యర్థః, 'రాజాహస్సఖిభ్యష్ట'జితి టచ్. తామరసాసనో-బ్రహ్మ, సన్నిధాయ సన్నిహితో భూత్వా, జితేంద్రియత్వా ద్విషయప్రవృత్తిప్రతిరోధేన శిక్షితేంద్రియగ్రామత్వా ద్ధేతోః బ్రహ్మర్షి రసీతి వ్యాహరతు-వదతు, మదనుగ్రహేణేతి శేషః. తథైవ తవ మనసి విద్యత ఇతి భావః. ఇతీత్థ మభాషత. ౧౬౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అసా వితి. అసౌ విశ్వామిత్రః, వసిష్ఠస్య, నిర్దేశా న్నిరూపణా, ద్బ్రహ్మర్షిత్వం-బ్రాహ్మణఋషిత్వం, ద్వేజన్మనీ ఉత్పత్తికర్మభ్యాం యస్యస ద్విజన్మా-బ్రాహ్మణః, ఉపనయసంస్కారా దుపనయనరూపసంస్కారా ద్బ్రహ్మవర్చసం యథా బ్రహ్మతేజ ఇవ, అవిందత-అలభత 'బ్రహ్మహ స్తిభ్యాం వర్చస' ఇతి అచ్ప్రత్యయః. అత్ర యథాశబ్దః ఇవార్థకః. 'ఇవ వద్వా యథా శబ్దా'ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనాత్-అత ఏవోపమా. ౧౬౭

ఇతీతి. ఇత్యుక్తప్రకారేణ, జనకస్య, పురోధసా-పురోహితేన, శతానందేన, శ్లాఘితః-ప్రశంసితః, గాధిసూను ర్విశ్వామిత్రః, నృపతనయాభ్యాం సహ-శ్రీరామలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, తత్ర యజ్ఞశాలాయాం, శర్వరీం-రాత్రిం, నీత్వా-గమయిత్వా, సరసిజదయితాయ-పద్మబాంధవాయ,ఛాందసాయ-ఛందోమయాయ, సంధ్యాత్రయేఽపి

1 ఉద్విగ్నమానసః.

విధివ దదిశ దర్ఘ్యం పుష్పదర్భాగ్రగర్భం
సరసిజదయితాయ జ్యోతిషే ఛాందసాయ ౧౬౮

౪. తదను రామలక్ష్మణనిరీక్షణకౌతుకా దనవరత[1]పతితేన వికచకువలయనిచయోపచీయమాన మేచక [2]మరీచిమలిమ్లుచేన [3]పౌరనారీజనలోచనరోచిషా కవచితనరపతిపథాం జనకరాజధానీం విశ్వామిత్రః ప్రవిశ్య దశరథతనయా [4]విద మభాషత. ౧౬౯

క్రమేణ ఋగాదివేదత్రయమయత్వా దితి భావః. తథాచ శ్రుతిః. "ఋగ్భిః పూర్వాహ్ణే దివి దేవ ఈయతే. యజుర్వేదేతిష్ఠతిమధ్యే అహ్నః, సామవేదేనాస్తమయేమహీయత' ఇతి జ్యోతిషే-సూర్యాయ, పుష్పదర్భాగ్రగర్భం-పుష్పదర్భాంకురమిశ్రం, తథాభూతస్యైవ శాస్త్రచోదితత్వా దితి భావః. ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే, 'దత్వార్ఘ్యం కీర్ణకుసుమం ప్రణమ్యాశు ప్రదక్షిణైః, విష్ణు మాహ ద్విజో వాక్యై రంభోదమివ చాతక' ఇతి. అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం జలాంజలిః, 'పాదార్ఘాభ్యాం'చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూల్యే పూజావిధా వర్ఘః, షట్సుత్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ' ఇతి చామరః. విధివత్-విధ్యర్హం, యథాశాస్త్ర మిత్యర్థః; 'తదర్హ'మితి వతిప్రత్యయః. అదిశత్ దత్తవాన్; అత్ర శ్రుతిః. 'తదుహ వా ఏతే బ్రహ్మవాదినః పూర్వాభిముఖా స్సంధ్యాయాం గాయత్ర్యాభిమంత్రితా ఆప ఊర్ధ్వం విక్షిపంతి తాఏతా ఆపో వజ్రీభూత్వా తాని రక్షాగంసి 'మందేహారుణే ద్వీపే ప్రక్షిపంతీ'తి మాలినీవృత్తమ్. ౧౬౮

తదన్వితి. తదను అర్ఘ్యప్రదానానంతరం. విశ్వామిత్రః, రామలక్ష్మణయోః కర్మణోః, నిరీక్షణకౌతుకా ద్విలోకనకౌతూహలాద్ధేతోః. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల' మిత్యమరః. అనవరతపతితేన-నిరంతరప్రసృతేన, వికచకువలయానా ముత్ఫుల్లనీలోత్పలానాం, నిచయేన సమూహేన, ఉపచీయమానా - ప్రవర్ధమానా, యా మేచకమరీచి శ్శ్యామలకాంతిః, ని. 'కృష్ణే నీలాసితశ్యామకాలశ్యామలమేచకా' ఇత్యమరః. తస్యాః మలిమ్లుచేన-పాటచ్చరేణ, తిరస్కారకేణేతి యావత్, తద్వన్నీలవర్ణేనేత్యర్థః. అత ఏవోపమా. ని. 'ప్రతిరోధిపరాస్కందిపాటచ్చరమలిమ్లుచా' ఇత్యమరః. పౌరనారీణాం-పురసుందరీణాం లోచనరోచిషా-నయనకాంత్యా, కవచితః-సంవలితః, నరపతేః, పంథా నరపతిపథః రాజమార్గో యస్యాస్తాం, 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతః; రాజానో ధీయంతేఽస్యా' మితి రాజధానీ. జనకస్య రాజ

1 పాతితేన. 2 మరీచివీచిమలి. 3 పౌరనారీలోచన. 4 విత్థ.

అస్యాం ఖలు నగర్యా మారబ్ధయజ్ఞస్య రాజ్ఞో జనకస్య భాగధేయా త్సీతానామధేయభాజన మజీజన త్కన్యారత్నం రత్నగర్భా భగవతీ. ౧౭౦

[1]అస్యాః [2]పురః కి [3]మపరం మాహాత్మ్యం. [4]కుతః ౧౭౧

ప. [5]దేవ్యా యస్యా వసన ముదధిః పీఠికా హాటకాద్రి
ర్హార స్సింధు స్సగరతనయస్వర్గమార్గైకబంధుః,

ధానీ జనకరాజధానీ మిథిలానగరీ, తాం, 'కరణాధికరణయో'శ్చే త్యధికరణార్థే ల్యుట్ప్రత్యయః. ప్రవిశ్య, దశరథతనయా- శ్రీరామలక్ష్మణౌ ప్రతీపం వచన మభాషత.

ఆ. తదే వాహ.—అస్యా మితి. అస్యాం నగర్యాం మిథిలాయాం, ఖలు శబ్దః ప్రసిద్ధార్థకః, భగవతీ పూజ్యా, రత్నాని మణయో గర్భేయస్యాస్సా రత్నగర్భా భూః, ని. 'జగతీ రత్నగర్భా చే'త్యమరః. ఆరబ్ధయజ్ఞస్యోపక్రాంతసవనస్య, రాజ్ఞః, హలముఖకర్షణేన-యజ్ఞభూమిం శోధయత ఇత్యర్థః. భాగధేయా ద్భాగ్యా ద్ధేతోః, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ర్విధి' రిత్యమరః, సీతాలాంగలపద్ధతి స్తజ్జన్యత్వా త్సీతేత్యన్వర్థసంజ్ఞా. ని. 'సీతాలాంగలపద్ధతి' రిత్యమరః. సీతేతి నామధేయస్య నామ్నో భాజనం పాత్రం, 'నామరూప భాగేభ్యః స్వార్థే ధేయో వక్తవ్య' ఇత్యుభయ త్రాపి ధేయ ప్రత్యయః. కన్యారత్నం-శ్రేష్ఠాం కన్యకామిత్యర్థః, అజీజనత్-జనయామాస; రత్నగర్భాభూమి స్తస్యాః రత్నజననం యుక్త మేవేతి భావః. జనేర్ణౌ చఙ్యుపధాయా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘ శ్చ. ని. 'రత్నం శ్రేష్ఠే మణా వపీ'తి విశ్వః. జాతౌజాతౌ చ యచ్ఛ్రేష్ఠం తద్రత్న మభిధీయత' ఇత్యభిధానాత్. ౧౭౦

అస్యా ఇతి. అస్యాః, పురో మిథిలానగర్యాః, అపరం-ఇతోఽన్యన్మాహాత్మ్యం, మహానుభావత్వం కిం వర్ణనీయమస్తి; నకించిదస్తీత్యర్థః, కుతః యతః యస్మాత్కారణాత్. ౧౭౧

దేవ్యా ఇతి. యస్యా దేవ్యా భూదేవ్యాః, ఉదకాని ధీయంతేఽస్మి న్నిత్యుదధిః-సముద్రః, 'ఉదకస్యోద స్సంజ్ఞాయా' మిత్యుదకశబ్దస్య ఉదాదేశః; వసనం-వస్త్రం, తథా, హాటకాద్రి స్స్వర్ణాచలః, ని. 'స్వర్ణం సువర్ణం కనకం హిరణ్యం హేమహాటక' మిత్యమరః; అల్పం పీఠం పీఠీ సైవ పీఠికా ఉపవేశనపీఠం, గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్; తతః స్వార్థేకః; 'కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః; తథా సగరతనయానాం కపిలకోపానల

---

1 తస్యాః. 2 పునః. 3 కిం పరం కిమపి. 4 యతః. 5 యస్యాః పృథ్వ్యాః.

క్రీడాశైలః [1]పరమపురుషక్రోడదంష్ట్రాచతస్యా
స్సీతామాతు ర్జగతి మిథిలాం సూతికాగేహ మాహుః. ౧౨౨

ప. [2]అత్ర సీతావివాహార్థ మమరై రపి దుష్కరమ్,
జనకః కల్పయామాస ధనురారోపణం పణమ్. ఇతి. ౧౨౩

దగ్ధానాంస్వర్గమార్గే ఏకబంధుః-ముఖ్యసుహృత్, స్వర్లోకప్రాపికేత్యర్థః; సింధు స్సరిత్, మందాకినీతి యావత్, హారో ముక్తాకలాపః, ని. 'దేశే నదవిశేషేఽబ్ధౌ సింధు ర్నా సరితి స్త్రియా' మిత్యమరః. తథా, పరమపురుషః-పురుషోత్తమో విష్ణుః, స చాసౌ క్రోడో వరాహ శ్చ తస్య దంష్ట్రా దంతవిశేష శ్చ క్రీడాశైలో-విహారాచలః, సర్వత్రాభూ దితి శేషః. తస్యా స్సీతామాతు స్సీతాజనన్యాః, భూదేవ్యాః జగతి-జగత్స్వి త్యర్థః. మిథిలాం పరిచ్ఛిన్నతయా వర్తమానాం, మిథిలానగరీం, సూతికాగేహం-సూతికాగృహ మాహుః- బ్రువంతి, యత ఏవ మపరిమేయానుభావాయా భూదేవ్యాః మిథిలాం సూతికాగేహం కథయంత్యతోఽస్యామాహాత్మ్యం కి మన్య ద్వక్తవ్య మస్తీ త్యర్థః; 'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినాఽహాదేశః. బ్రువ ఆహా దేశశ్చ. అత్రోదధ్యాది ష్వాపరంజక త్వేనవచనత్వాదిరూపణా త్సమస్తవస్తువర్తిరూపకాలంకారః. 'ఆరోపవిషయస్య స్యా దతిరోహితరూపిణః, ఉపరంజక మారోప్యమాణం తద్రూపకం మత' మితి లక్షణాత్. అత్ర తథాఽల్పీయస్యాం మిథిలాయాం సాగరాంబరాదిమత్తయా మహీయస్యా భూదేవ్యా ఆధేయత్వకథనా దధికప్రభేదోఽలంకారః, తదుక్తమ్. "ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావోఽధికో మత" ఇతి. అయంచోక్తరూపకానుప్రాణితఇతి సంకరః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౧౨౨

అత్రేతి. అత్ర మిథిలాయాం, సీతోత్పత్తిసమయే, జనకో రాజా పితాచ, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, సీతాయా వివాహార్థ మమరై రింద్రాదిభి రపి కిము తాన్యై రితి భావః, దుష్కరం కర్తుమశక్యం, 'ఈషద్దుస్సు'ష్విత్యాదినా ఖల్ ప్రత్యయః. ధనుషః హరకోదండస్య, ఆరోపణం అవనమనం పణం మూల్యం కల్పయామాస యోవా కో వా ఇదం ధను రారోపయతి తస్మై ఇయం కన్యా దీయతే నత్వన్యస్మై ఇతి ప్రతిజ్ఞాతవానిత్యర్థః. ఇతి. ఇదమభాషతేతి, పూర్వేణసంబంధః. ని. 'పణో ద్యూతాదిషూత్సృష్టే భృతౌ మూల్యే ధనేఽపి చే'త్యమరః. ౧౨౩

---

1 ప్రథమపురుష. 2 తత్ర.

తతో మహర్షి ర్జనకస్య రాజ్ఞ
స్సభాం సుధర్మాసదృశీం ప్రపేదే,
తౌ చాపతు శ్చాపవిలోకలోలౌ
[1]సచాపకౌ కోసలరాజపుత్రౌ. ౧౭౪

౧ తత్ర విధివ దభ్యర్చితః కథితదశరథతనయవృత్తాంతః కౌశికః - [2](కౌశికప్రముఖై)రమరై రస్మత్కులమహత్తరే దేవరాతే నిక్షిప్తం విశేషత స్సీతాశుల్కార్థం మయా రక్షిత మిద మితి జనకేన ప్రదర్శితస్య

తత ఇతి. తతః. సీతావృత్తాంత కథనానంతరం, మహర్షి ర్విశ్వామిత్రః, ఋషి లక్షణముక్తం, సుధర్మాసదృశీం దేవసభాసమాం. ని. 'స్యాత్సుధర్మా దేవసభే'త్యమరః. జనకరాజస్య సభా మాస్థానం, ప్రపేదే ప్రాప తథా చాపవిలోకలోలౌ ధనుర్దర్శనలాలసౌ. ని. 'లోలుపో లోలుభో లోలో లంపటో లాలస శ్చ స' ఇతి యాదవః. తతః చాపాభ్యాం సహ సచాపకౌ ధన్వినౌ, ఇతి, ధనుర్విద్యావిశారదత్వం సూచ్యతే. తేన సహేత్యాదినా బహువ్రీహిః. శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః, తౌ కోసలరాజపుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ చ, ఏతేన మహాకులీనత్వాదిసకలగుణసంపత్తి స్సూచ్యతే, ఆపతుః ప్రాప్తవంతౌ. ఉపజాతివృత్తం, లక్షణంతూక్తం. ౧౭౪

తత్రేతి. తత్ర సభాయాం, కుశవంశసంభూతత్వాత్, కౌశికో విశ్వామిత్రః 'కుశవంశసముద్భూతం కౌశికం రఘునందన' ఇతి, శ్రీరామాయణే, విధివ ద్యథాశాస్త్ర మభ్యర్చితః పూజితః, రాజ్ఞేతి శేషః, తథా కథితః ఉపవర్ణితః, దశరథతనయస్య వృత్తాంతో వంశప్రశంసాదిప్రవృత్తిర్యేనస తథోక్తస్సన్, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త'ఇత్యమరః. తథా కౌశికప్రముఖై ర్మహేంద్రాదిభి రమరైః, ని. 'మహేంద్రగుగ్గులూలూకవ్యాళగ్రాహిషు కౌశిక'ఇత్యమరః, అస్మత్కులమహత్తరే అస్మద్వంశశ్రేష్ఠే, దేవరాతే రాజ్ఞి, నిక్షిప్తం విన్యస్తం, విశేషతో విశేషాకారేణ, సీతాయా శ్శుల్కార్థం వివాహమూల్యార్థం, తదారోపణ స్యైవ సీతాప్రదానమూల్యత్వా దితి భావః, ని. 'శుల్కం స్త్రీ స్త్రీధనేఽపి చే'త్యమరః, మయా రక్షితం గుప్త మిదం ధనురితి శేషః ఇత్యుక్త్వా, ఇతి నైవగమ్యమానార్థత్వా దప్రయోగః. జనకేన ప్రదర్శితస్య చాపస్యారోపణాయ అధిరోపణాయ, రామ మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస, నన్వీశ్వరేణ ధనుర్దేవరాతే న్యాసభూతతయా నిక్షిప్త మితి రామాయణాదౌ శ్రూయతే, అత్రేంద్రాదిభి రితి

1 సచాపలౌ. 2 నైతదస్తిక్వచిత్.

చాప[1]స్యారోపణాయ రామ మాదిదేశ. ౧౭౫

ప. తతః.—రామే బాహుబలం వివృణ్వతి ధనుర్వంశే గుణారోపణం
మాఽభూ త్కేవల మాత్మనా తిలకితే వంశేఽపి వైకర్తనే,
ఆకృష్టం నితరాం తదేవ న పరం సీతామనోఽపి ద్రుతం
భంగ స్తస్య న కేవలం క్షితిభుజాం దోస్తంభదంభస్య చ ౧౭౬

కథ మేత త్సంగచ్ఛత ఇతి. చేత్-సదేవేభ్యో ధనుషి దిత్సితే తదానీ మేతై ర్దేవై స్స న్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతుం శ్రీతై రస్మదర్థేఽస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థిత స్సన్ తస్య హస్తే దత్తవా నితి న కోఽపి విరోధః. ౧౭౫

తతః ఆదేశానంతరం, రామ ఇతి. రామే, బాహుబలం నిజభుజబలం, వివృణ్వతి ప్రకటయతి సతి, ధనుర్వంశే కేవలం ధనూరూప వేణుదండ ఏవ, గుణారోపణం మౌర్వీయోజనం, శౌర్యాద్యర్పణం చ, మా భూత్ నాసీత్, అత్ర మాఙో నఞర్థత్వా 'న్మాఙి లు'ఙితి లుఙాశీరర్థత్వావకాశః, కిం త్వాత్మనా స్వేన, తిలకితే సంజాతతిలకే, అలంకృత ఇత్యర్థః. అత్ర స్వస్యావతీర్ణత్వా దితి భావః, 'తదస్య సంజాతం తారకా దిభ్య ఇత' జితీతచ్ప్రత్యయః-తారకాది రాకృతిగణః, వైకర్తనే వికర్తనసంబంధిని వంశే సూర్యకులేఽపి, ని. 'వంశో వేణౌ కులేఽపి చే'తి విశ్వః, గుణారోపణమభూ దితి విరోధస్య శౌర్యాదిగుణసమర్పణ మభూ దితి పరిహారా ద్విరోధాభాసః, ఇతరవంశజైః రాజభిః ధనుషోఽనారోపితత్వా త్సూర్యవంశావతంసేన శ్రీరామేణా రోపితత్వా దితి తద్వంశస్య మహతీ ప్రతిష్ఠా సంపాదితేత్యర్థః, ని. 'మౌర్వ్యాం ద్రవ్యాశ్రితే సత్త్వ శౌర్యసంధ్యాదికే గుణ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, కిం చ తద్ధను రేవ, నితరా మతిశయేన, కృష్టం, మాభూత్, కింతు పర మత్యంతం, ద్రుతం శీఘ్రం, సీతామనోఽప్యాకృష్ట మభూత్, ధనురాకర్షణ స్యైవ తన్మనస్సమాకర్షణహేతుత్వా దితిభావః, తథా, తస్య కేవలం ధనుష ఏవ, భంగో విభేదో, మా భూత్, కింతు, క్షితిభుజాం రాజ్ఞాం, దోస్తంభదంభస్య దోర్దండకైతవస్య, బలాడంబరస్య చ, ని. 'దంభ స్తు కైతవే కల్క' ఇతివిశ్వః, భంగోఽభూత్, భగ్నం ధనుః దృష్ట్వా రాజానో నిర్వాపితనిజభుజగర్వా బభూవు రిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭౬

---

1 ఆరోపణే.

ప. రామాకర్షణభగ్నకార్ముకభువా ధ్వానేన రోదోరుధా
దృప్తక్షత్త్రయశస్సితచ్ఛదకులే జీమూతనాదాయితమ్,
వీరశ్రీప్రథమప్రవేశసమయే పుణ్యాహఘోషాయితం
[1]మైథిల్యాః కిల మానసే పరిణయే మాంగల్యతూర్యాయితమ్.
ప. [2]రవః కఠినకర్షణత్రుటితచాపజన్మా క్షణా

రామేతి. రామాకర్షణేన శ్రీరామకర్తృకాకర్షణేన, భగ్నం విదళితం, యత్కార్ముకం, తస్మాద్భవతీతి తథోక్తేన, తథా, రోదసీ ద్యావాభూమీ రుణద్ధ్యావృణోతీతి రోదోరుధా, 'అన్యేభ్యోఽపిదృశ్యత' ఇతి క్విప్, సర్వవ్యాపి నేత్యర్థః. ని. 'ద్యావాభూమీ చ రోదసీ' ఇత్యమరః. ధ్వానేన ధ్వనినా కర్త్రా, దృప్తా మదోద్రిక్తా యే క్షత్త్రాః క్షత్త్రియాః అత్ర జాతివాచినా క్షత్త్రశబ్దేన తజ్జన్యాః క్షత్త్రియా లక్ష్యంతే తేషాం యశ ఏవ సితచ్ఛదకులం హంసశ్రేణీతిరూపకం తస్మిన్విషయే, ని. 'హంసాస్తు శ్వేతగరుత' ఇత్యమరః, జీవనస్య జలస్య మూతః పుటబంధో జీమూతో మేఘః, 'మూఙ్ బంధనే' పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా' విత్యమరః, జీమూతనాదేన జలధరగర్జితేనేవాచరితం జీమూతనాదాయితం, తస్య తన్నివారకత్వాదితి భావః, 'కర్తుః క్యఙ్సలోపశ్చ'-తతః భావే క్తః, 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం, తథా, వీరశ్రియో వీరలక్ష్మ్యాః, ప్రథమప్రవేశ సమయే ప్రథమప్రవేశకాలే. ని. 'సమయాః శపథాచారకాలసిద్ధాంత సంవిద' ఇత్యమరః, పుణ్యాహఘోషేణ స్వస్తివాచనరవేణేవాచరితం పుణ్యాహఘోషాయితం, పుణ్యంచ తదహశ్చ పుణ్యాహమితి విశేషణ సమాసః. 'రాజాహస్సఖిభ్యష్ట' జితి టచ్, 'పుణ్యసుదినాభ్యామహ్నః క్లీబతే'తి క్లీబత్వం, తథా మైథిల్యాస్సీతాయాః, మానసే మనసి, ప్రవర్తమాన ఇత్యర్థః, పరిణయే వివాహవిషయే, మంగల్యతూర్యేణ మాంగల్యార్థతూర్యధ్వనినేవాచరితం మాంగల్యతూర్యాయితం. కిలేతి సంభావనాయాం, ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః, లుప్తోపమాలంకారః, వృత్తంపూర్వవత్.

రవ ఇతి. కఠినకర్షణాద్దృఢాకర్షణాద్ధేతోః త్రుటితః భగ్నః యశ్చాపః తస్మాజ్జన్మ యస్యసః తథోక్త ఇతి, వ్యధికరణబహువ్రీహిః, 'అవర్జ్యో బహువ్రీహిః వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతివామనః, క్షణాదతిశైఘ్ర్యేణ, దిశాం ద్విరదఘీట్కృతైర్దిగ్గజఘీట్కారైః, హేతుభిః, స్వభయజనితైరే వేతి భావః, కృతో విహితః హరిత్పతిస్వాగ

---

1 సీతాయాః. 2 రవః.

ద్దిశాం ద్విరద[1]ఘీట్కృతైః కృతహరిత్పతిస్వాగతః,
జగద్భ్రమణకౌతుకోచ్చలితరామకీర్త్యంగనా
ప్రయాణపటహధ్వనిం ప్రథయతి స్మ [2]తారాధ్వని. ౧౭౮

గ. [3]తత్ర దశరథ స్సీతాపరిణయ విహిత[4]నిర్ణయజనకప్రహిత దూతహూతః పురోహితాభ్యుపగమా న్మిథిలా[5]మగమత్. ౧౭౯

ప. యత్కీర్తి స్తిలకాయతే సురవధూసంగీతగోష్ఠీముఖే
యేనాద్యాః పితృమా న్నృపమా న్వసుమతీ యే నైవ రాజన్వతీ,

తో దిగీశ్వర కర్తృకశోభనాగమన ప్రశ్నో యస్య స తథోక్తః, అతివేగేన దిగం తవ్యాపీత్యర్థః, రవః ధ్వనిః, తారాధ్వని నక్షత్రమార్గే, అంతరిక్షే, జగద్భ్రమణకౌతు కాత్ లోకసంచారకౌతూహలాద్ధేతోః ఉచ్చలితా ప్రవృత్తా రామస్య కీర్తిరే వాంగనేతి రూపకం తస్యాః ప్రయాణపటహధ్వనిం యాత్రారమ్భే భేరీఝాంకారం, ప్రథయతి స్మ ప్రకటయతి స్మ, తాద్రూప్య మవాపేత్యర్థః, అత్ర ధనుర్భంగజనిత ధ్వనౌ పటహధ్వనిత్వారోపణా ద్రూపకాలంకారః, తథాఽన్యనిష్ఠేషు ఘీట్కృతేషు స్వ స్యకర్తృకస్వాగతత్వరూపణా ద్వ్యధికరణరూపక మిత్యనయో ర్నైరపేక్ష్యా త్సం సృష్టిః పృథ్వీవృత్తం. 'జసౌజసయలావసుగ్రహయతి శ్చ పృథ్వీ గురు'రితి లక్షణాత్.

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, దశరథః, సీతాపరిణయే సీతావివాహే విహి తనిర్ణయేన కృత నిశ్చయేన, ని. 'సమౌ నిర్ణయనిశ్చయౌ' విత్యమరః, జనకేన ప్రహి తాః ప్రేషితా యే దూతాః ప్రేష్యాః తై రాహూత స్సన్, పురోహితాభ్యుపగమా ద్వసిష్ఠాంగీకారాత్, 'ని. 'అంగీకారోఽభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయః' ఇత్యమరః. మిథిలా మగమత్ ప్రాప. ౧౭౯

అ. తమేవ దశరథం వర్ణయతి.—యదితి. యస్య దశరథస్య కీర్తిః దానక్షా త్రోద్భవా సమాఖ్యా, సురవధూనాం దేవతాస్త్రీణాం సంగీతగోష్ఠీ సంగీతప్రస్తావః తస్యా ముఖం ప్రారంభః స ఏవ ముఖం వక్త్రమితి శ్లిష్టరూపకం, తస్మిన్. ని. 'ముఖం ప్రధానే ప్రారంభే వక్త్రే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, తిలకాయతే తిలకో భూషణవి శేషః స ఇవ ఆచరతి, సురవధూనామపి గేయాంతరాపేక్షయా ప్రథమత ఏవ వర్ణన యోగ్యా భవతీత్యర్థః. కర్తుః క్యఙ్ సలోపశ్చేతి క్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయో ర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, ని. 'తమాలపత్రతిలకచిత్రకాణి విశేషకం, ద్వితీయం చ తురీయం

1 ఘీంకృతైః. 2 తారధ్వనిః; తారాధ్వనిః. 3 తత్రసీతా. 4 నియమ. 5 ఉపాగమత్; ఉపాగమ ద్దశరథః ఇతిచ.

ఇంద్ర స్సంగరసంకటేషు విజహౌ వీరస్య యస్యోన్ముఖ
ప్రేంఖత్స్యందన కేతనాంబరదశాసందర్శనా ద్దుర్దశామ్. ౧౮౦
[1]జనక స్స్వకనీయాంస మాజువాలీవ కుశధ్వజమ్,
హత్వా యుధి సుధన్వానం సాంకాశ్యే స్థాపితం పురే. ౧౮౧
౫. తదను తాభ్యా మభ్యర్చిత స్సపురోహితో దశరథ స్తత్ర పు

చ న స్త్రియా' మిత్యమరః, తథా యేన దశరథేన, అస్యాః పుమాన్ పురాణపురుషో విష్ణుః, పితాస్యా స్తీతి పితృమానభూ దితి శేషః, శ్రీరామరూపేణాస్యత్తద్గర్భసంభూతత్వా దితి భావః, ఏతేనాస్య మహాభాగ్యసంపత్తి స్సూచ్యతే, యేన దశరథేన నాన్యేనే త్యేవకారార్థః, వసుమతీ పృథివీ, సురాజ్ఞాస్యా అ స్తీతి రాజన్వతీ సురాజ్ఞీ, అభూత్, ని. 'సురాజ్ఞి దేశే రాజన్వా' నిత్యమరః, 'రాజన్వాం త్సౌరాజ్యే' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః. 'ఉగిత శ్చే'తి జీప్, తథా యస్య వీరస్య దశరథస్యోన్ముఖం అభిముఖం యథా తథా ప్రేంఖంత్యో వాయువశా చ్చలంత్యః యాః స్యందనకేతనాంబరదశాః రథనిబద్ధధ్వజపటాంచలాని తాసాం సందర్శనా త్సమ్యగ్దర్శనా ద్ధేతోః, ని. 'వర్త్యవస్థాంశుకాంతేషు ద'శేతిరత్నమాలా, ఇందతీతీంద్రః. 'ఇదిపరమైశ్వర్యే' పరమైశ్వర్య సంపన్నః పాకశాసనః, 'ఉఖేం' ద్రే త్యాదినా ఔణాదికో రప్రత్యయః, సంగరసంకటేషు దేవాసురయుద్ధసంమర్దేషు. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సంగర' ఇత్యమరః. దుర్దశాం దురవస్థాం విజహౌ తత్యాజ, ఇంద్రస్యాప్యాశాస్యపౌరుష ఇతి భావః. సోఽయం దశరథః, మిథిలా మగమ దితి పూర్వేణ సంబంధః, 'తిలకాయత' ఇత్యత్ర లుప్తోపమా. సావోత్కరూపకేణ సంకీర్యతే శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం ౧౮౦

జనక ఇతి. జనకో రాజా, స్వస్య కనీయాంసం అనుజ మిత్యర్థః, ని. 'జఘన్యజే స్యుః కనిష్ఠయవీయోఽవరజానుజా' ఇత్యమరః 'యువాల్పయోః కనన్యతరస్యా' మితి వికల్పా త్కనాదేశః, తథా యుధి యుద్ధే, సుధన్వానం నామ రాజానం, హత్వా, సాంకాశ్యే సాంకాశ్యాఖ్యే పురే, సుధన్వపత్తనే, స్థాపితం ప్రతిష్ఠితం, కుశధ్వజ మాజుహావ తత్పుత్రికయో రపి వివాహ మహోత్సవం కర్తు మాకారయామాసేత్యర్థః.౧౮౧

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, తాభ్యాం జనకకుశధ్వజాభ్యాం అర్చితః యథార్హం పూజిత స్సపురోహిత స్సవసిష్ఠో, దశరథః, తత్ర తస్మిం త్సమయే, పుత్రాణాం శ్రీరామాదీనాం చతుర్ణాం కుమారాణాం, గోదాన మేవ మంగళం, నిర్వర్తయామాస,

1 తతః.—జనకః.

త్రాణాం గోదానమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮౨

ప. జగ్రాహ జనకాజ్జాతాం తాతాదేశేన రాఘవః,
ఆమ్నాయశాసనే నాగ్నిం యజమానా దివానలః.

గ. ఆశ్చర్య మేతత్. ౧౮౩

ప. గుణమనిమిషచాపే కంచిదారోప్య సీతాం
కుశికతనయవాక్యా దగ్రహీ ద్రామభద్రః,

వివాహదీక్షాంగత్వేన కృతవానిత్యర్థః. ని. 'గా ర్నాదిత్యే బలీవర్దే క్రతుభేదర్షిభేదయోః, స్త్రీ తు స్యా ద్దిశి భారత్యాం భూమౌ చ సురభా వపి, నృస్త్రియోః స్వర్గవజ్రాంబురశ్మిదృక్బాణలోమ స్వి'తి కేశవః. గావో లోమాని కేశాః దీయంతే ఖండ్యంతే ఇతి వ్యుత్పత్త్యా గోదానం నామ బ్రాహ్మణాదీనాం షోడశాదిషు వర్షేషు కర్తవ్యం కేశాంతాఖ్యం కర్మోచ్యతే, తదుక్తం మనునా, 'కేశాంతం షోడశే వర్షే బ్రాహ్మణస్య విధీయతే, రాజన్యబంధో ర్ద్వావింశే వైశ్యస్య ద్వ్యధికే తత' ఇతి, 'వేదా నధీత్య వేదౌ వా వేదం వాఽపి యథాక్రమం, అవిప్లుతబ్రహ్మచర్యో గృహస్థాశ్రమ మావసే'దితి.

జగ్రాహేతి. రఘో ర్గోత్రాపత్యం పుమాన్ రాఘవః శ్రీరామః, తాతస్య పితు ర్దశరథస్య ఆదేశేన ఆజ్ఞయా, ని. 'తాత స్తు జనకః పితే'త్యమరః, జనకా ద్ధాతుః, సీతాం. అనలో హుతాశనః. ఆమ్నాయశాసనేన శ్రుతిచోదనయా, యజమానా ద్యజనశీలా ద్గృహస్థాత్, యజతేః తాచ్ఛీల్యే శానచ్, 'ఆనేము' గితి ముగాగమః, అగ్నిం హోమాదిసత్క్రియా మివ, జగ్రాహ గృహీతవాన్, పరిణీతవానిత్యర్థః. బింబప్రతిబింబభావేన ఉపమాలంకారః. ఆశ్చర్య మేతత్ ఏత దాశ్చర్య మద్భుతం. ౧౮౩

అ. కిం త దిత్యత ఆహ—గుణ మితి. రామభద్రః శ్రీరామః, అత్ర భద్రశబ్దప్రయోగః సకలకల్యాణస్వరూపత్వాత్ వివాహకర్మదీక్షితత్వాచ్చే త్యవగంతవ్యం, ని 'శ్వఃశ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ' మిత్యమరః. కుశికతనయవాక్యా ద్విశ్వామిత్రనియోగవచనాత్, న నిమిషంతీత్యనిమిషా దేవాః, పచాద్యచ్, తేషాం చాపే మూర్తత్వా న్నిక్షేపణార్హ ఇతి భావః. కంచి దేకం గుణం మౌర్వీం, విద్యాదిష్వేకతమం గుణం చేతి గమ్యతే, ఆరోప్య నిక్షిప్య, 'సీతా మగ్రహీత్ గృహీతవాన్, తదను సీతాగ్రహణానంతరం, తస్య శ్రీరామస్య, అను పశ్చా జ్జన్మ యస్యా నుజన్మా లక్ష్మణోఽపి, మైథిలేంద్రస్య జనకస్య చిత్తే అమూర్తత్వా న్నిక్షేపణానర్హేఽపీతి భావః. నిహితాః పరయోగం వినైవ నిక్షిప్తాః బహవః అనేకే గుణాః విద్యావినయాదయో మార్దవ్యశ్చ యేన స తథోక్తస్సన్, ఊర్మిళాం జనకస్యౌరసీం, కన్యాం, మగ్ర

తదను తదనుజన్మా మైథిలేంద్రస్య చిత్తే
నిహితబహుగుణ స్సన్నూర్మిళాం లక్ష్మణోఽపి. ౧౮౪
తతో భరతశత్రుఘ్నౌ కుశధ్వజనియోగతః,
మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యా మభూతాం గృహమేధినౌ. ౧౮౫
గ. అథదశరథ[1]స్తనయైస్సహకృతవివాహైర్విదేహేభ్యఃప్రతినివర్త

హిత్, ఉక్తరీత్యా, శ్రీరామస్య సీతాగ్రహణం యుక్తం, లక్ష్మణస్యోర్మిళాగ్రహణ మేవాశ్చర్య మిత్యర్థః. దురారోపహరచాపారోపణాదమానుషవీర్యవత్తాం నిరీక్ష్య జనకః శ్రీరామాయసీతాం వీర్యశుల్కాం దదౌ, వీర్యవినయాదిసకలసద్గుణ సంపన్నతయా యోగ్యతా మాలోచ్య లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా మితి పరమార్థః, నాత్ర వ్యుత్క్రమ వివాహదోషః. 'భిన్నోదరత్వా త్తేషాం, పితృవ్యపుత్రసాపత్న్యపరజాతీసుతేషు చ' వివాహోపనయే యజ్ఞేన భవే త్సా హి దూషణీ, ని. 'గుణోఽప్రధానే రూపాదౌ మౌర్వ్యాం సూదే వృకోదరే, త్వంథ సత్వాదిసంధ్యాదివిద్యాది వినయాదిష్వి'తి విశ్వః. అత్ర ఉపమానాచ్ఛ్రీరామా దుపమేయస్య లక్ష్మణస్యాధిక్య ప్రతీతేః వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఉచ్యత' ఇతి లక్షణాత్, సచోక్తశ్లేషాను ప్రాణిత ఇతి సంకరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౪

తతఇతి. తతః రామలక్ష్మణవివాహానంతరం, భరతశత్రుఘ్నౌ, కుశధ్వజస్య జనకానుజస్య, నియోగతః నిదేశాత్, పంచమ్యాస్తసిః. 'నియోజితా' వితిపాఠే కుశధ్వజేన నియోజితౌ మదీయం కన్యాద్వయం యథాయోగ్యం ప్రతిగృహ్యతామితి నియుక్తౌ సంతౌ, మాండవీశ్రుతకీర్తిభ్యాం, గృహమేధినౌ, గృహస్థావభూతాం, మాండవీశ్రుతకీర్త్యాఖ్యే కుశధ్వజపుత్ర్యౌ క్రమేణ భరతశత్రుఘ్నౌ పాణీతవంతావిత్యర్థః. గృహై ర్దారై ర్మేధేతే సంగచ్ఛేతే ఇతి గృహమేధినౌ. ని. 'దారే ష్వపి గృహాః'ఇత్యమరః. 'జాయాచ గృహిణీ గృహా'ఇతిహలాయుధశ్చ 'మేధృసంగమ' ఇతి ధాతోర్ణినిః.

అథేతి. అథ తనయవివాహానంతరం, దశరథః, కృతవివాహైర్విహితపరిణయై, ర్న్యవోఢాసంగతై రిత్యర్థః. తనయైస్సహ రామాదిభి స్సాకం, విదేహేభ్యః జనపదేభ్యః. అపాదానే పంచమీ. ప్రతినివర్తమానః నిజరాజధానీం ప్రత్యావృత్తస్సన్, సంవర్తసమయే ప్రళయకాలే. ని. 'సంవర్తః ప్రలయః కల్ప'ఇత్యమరః. సముజ్జృంభితో జాజ్వల్యమానో యోహుతవహోఽగ్ని స్తద్వ ద్దుస్సహ స్సోఢు మశక్యోయో రోషః తేన

1 స్వతనయైః.

మాన [1]స్సంవర్తసమయసముజ్జృమ్భిత హుతవహ[2]దుస్సహరోషభీషణం దుర్వారపరాక్రమక్షత్రవర్గగర్వసర్వంకషపరశ్వథధారాధీనరుధిర[3]ధారా పరికల్పితపితృతర్పణం దర్పవతా మగ్రేసర [4]ముదగ్రప్రతాపం తప[5]స్సముచితం వల్కలమయం వసనం వసాన మపి వాసనావశా దనతిపరిముషితయుద్ధశ్రద్ధం మధ్యేమార్గ మన్విష్టరామభద్రం భార్గవం[6]ముని మద్రాక్షీత్. ౧౮౬

భీషణం భయంకరం, భీషణేత్యత్ర 'భీస్మ్యోర్హేతుభయ'ఇతి షుక్. దుర్వారో నివారితు మశక్యః పరాక్రమః భుజబలం యస్య తస్య క్షత్రవర్గస్య క్షత్రియనివహస్య గర్వస ర్వంకషా అహంకారసిరాసికా యా పరశ్వధస్య పరశోః ధారా అగ్రభాగః ని. 'ద్వయోః కుఠార స్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధ' ఇత్యమరః. తదధీనా తదాయత్తా తన్ని ష్పాదితేతి యావత్. యా రుధిరధారా రక్తప్రవాహ స్తయా ని. 'ధారా ప్రోః కాఽపి సేనాగ్రం పతదంబ్వాదిసంతతిః, ఖడ్గాదినిశితప్రాంత' ఇతి రత్నమాలా, పరిక ల్పిత మనుష్ఠితం, పితృతర్పణం యేన తం తథోక్తం, సప్రతిజ్ఞం త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రి యాన్ నిజకుఠారేణ నిహత్య తదీయరుధిరేణ పితృనివాపాంజలిం కృతవంత మిత్యర్థః. 'సర్వంకషే'త్యత్ర, 'సర్వకూలాభ్రకరీషే' ష్వితి ఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష'దిత్యా దినా ముమాగమః, దర్ప శ్శౌర్యాదిమదః, తద్వతామగ్రేసర, మతిమదోద్ధత మిత్యర్థః. ఉదగ్రప్రతాపం . ఆజ్ఞాదండప్రతిజ్ఞాదండాభ్యాం ప్రచండప్రతాప మిత్యర్థః. యద్యపి నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ, ఇతి కర్మధారయాన్మత్వర్థీయప్రత్యయో నోపప ద్యతే తథాప్యనుద్వేగకరత్వాత్సర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్మత్వర్థీయే ఇనిర్వోఢవ్యః తథా తపస్సముచితం తపశ్చర్యానుకూలం, వల్కలమయం వృక్షత్వఙ్నిర్మితం, వసనం వస్త్రం, వసాన మాచ్ఛాదయంతం, 'వస ఆచ్ఛాదన' ఇతి ధాతోశ్శానచ్, తథాపి వాసనావ శాత్ క్షత్రియక్షేత్రజనన సంస్కారవశా, దనతిపరిముషితా అత్యంతానపహృతా యుద్ధశ్రద్ధా యుద్ధాదరో యస్య తం, 'ఇదం బ్రాహ్మ మిదం క్షాత్రంశాపా దపి శరా దపీ'తివచనా దితి భావః, అన్విష్టరామభద్రం అన్వేషిత రామచంద్రం, మునిం మన నశీలం, భార్గవం భృగువంశోద్భవం, జామదగ్న్యం, మధ్యేమార్గం మార్గస్య మధ్యే; 'పారే మధ్యే షష్ఠ్యావే'త్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాంతత్వం చ మధ్య

---

1 దుర్నిమిత్తదూయమానాంతరంగః సంవర్త. 2 దుస్సహరోషం. 3 ధారాకల్పిత. 4 ఉగ్రప్రతాపినం. 5 సముచిత వల్కలవసాన మపి. 6 మునింరామ మద్రాక్షీత్.

౪. అప్రాక్షీ చ్చ. తన్నిరీక్షణక్షణా దేవ ప్రక్షీణహర్షోఽపి మహర్షిభి [1]స్సమం విధాయ [2]సపర్యా మార్యశీల కుశల మితి. ౧౮౭

౫. అథదశరథవాణీం తామశృణ్వ న్ప్రసన్నాం
భృగుపతి రిదమూచే [3]ప్రశ్రితం రామభద్రమ్,
అవజిగమిషు రాసం జీర్ణచాపాపరోపే
రవిదితపరశౌర్యే దోర్మదం కార్ముకే ఽస్మిన్. ౧౮౮

శబ్దస్య అప్రాక్షీత్ దృష్టవాన్. ధృశే ర్లుజి ఇతో వేతివికల్పా దభావపక్షేసిచి వృద్ధిః 'నదృశే'రితి క్సాదేశాభావః. ౧౮౬

అప్రాక్షీదితి. తస్య భార్గవస్య, నిరీక్షణక్షణా దేవ, న తు వ్యవహితకాలాది త్యేవకారార్థః. ప్రక్షీణహర్షోఽపి నిహంతానందోఽపి, మహర్షిభిస్సహ వసిష్ఠాదిమహర్షిభిస్సాకం, సపర్యాం పూజాం. ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యార్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. విధాయ. కృత్వా, అవశ్యకర్తవ్యత్వా త్కాలోచితత్వాచ్చేతి భావః, హే ఆర్యశీల సత్స్వభావసమ్పన్నేతి భయభక్తిభ్యా మామంత్రణం, కుశల మితి కాకుః, ఇత్యప్రాక్షీత్ పృష్టవాన్, 'బ్రాహ్మణం కుశలం పృచ్ఛేత్ క్షత్రబంధుమనామయ'మితిస్మరణాత్, దర్శనసముచ్చయార్థక శ్చశబ్దః. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే'త్యమరః. ౧౮౭

అ. తతః కి మి త్యత ఆహ.—అథేతి. అథ కుశలప్రశ్నానంతరం, భృగుపతి ర్భార్గవరామః, ప్రసన్నాం ప్రసాదగుణసంపన్నాం, శ్రావ్యామిత్యర్థః. తాం పూర్వోక్తాం, దశరథస్య వాణీంవచన, మశృణ్వన్ అనాదరా దనాకర్ణయన్, ప్రశ్రితం బ్రాహ్మణోఽయ మితి వినయప్రహ్వం, రామభద్రం, ప్రతి, ఇదంవచన, మూచే ఉక్తవాన్, కిం తద్వచన మత ఆహ—అవేతి. జీర్ణచాపేనశిథిలహరచాపారోపణేన హేతునా ఆత్తకీర్తే స్సంప్రాప్తయశస, ఇతి సావహేళనవచనం, తథా అవిదితపరశౌర్యే రజ్ఞాతనిజాయుధప్రభావస్యేతి భయోత్పాదనవచనం, యేన పరశునా త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రియా విదారితా ఇతి భావః. తే తవ, దోర్మదం భుజదర్పం, మస్మిన్నస్మదీయే, కార్ముకే కర్మణే ప్రభవతీతి కార్ముకం, 'కర్మణ ఉక'ఇతి ఉకఞ్ ప్రత్యయః, తస్మిన్నవజిగమిషుః జ్ఞాతుమిచ్ఛుః, ఆసం అభవం గమే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. శిథిలతరహరచాపస్య కిం నమనేన భంగేన వా మదీయ చాపారోపణేన త్వదీయభుజబలం జ్ఞాతు మిచ్ఛామీత్యుక్తవా నిత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౮

1 సహ. 2 ఆర్యశీలః కుశలమస్త్వయ ఇత్యుక్తి. 3 ప్రస్థితమ్.

ఆదాయ తత్సగుణ మాశు విధాయ తత్ర
సంధాయ బాణ[1]మవధాయ తపోధనత్వం,
[2]తజ్జీవితస్య దయమానమనా మనీషీ
సంభూతఘోరసమరా ద్విరరామ రామః. ౧౮౯
[3]తావుభౌ చ భృగువంశసంభవౌ చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ,

అథ తతః శ్రీరామః కిమకార్షీదిత్యత ఆహ — ఆదాయేతి. మనస ఈషీ మనీషీ వివేకసంపన్నః శకంధ్వాదిత్వాత్పరరూపం. వ్రీహ్యాదిత్వాన్మత్వర్థ ఇనిః, రామః, తద్భార్గవకార్ముకం, ఆదాయ గృహీత్వా, ఆశు శీఘ్రం, సగుణం సజ్జం, విధాయ కృత్వా, ని. 'మౌర్వీ జ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః, తత్ర కార్ముకే, శరం బాణం, సంధాయ యోజయిత్వా, తత, స్తపోధనత్వ, మవధార్య, అయం తపస్వీ బ్రాహ్మణః అవధ్య ఇతి నిర్ధార్యేత్యర్థః, అత ఏవ, తజ్జీవితస్య, భార్గవరామప్రాణధారణం ప్రతీత్యర్థః. 'కర్తృకర్మణోః కృ' తీతి కర్మణి షష్ఠీ, దయమానం తాచ్ఛీల్యేన దయాతత్పరం మనో యస్య స తథోక్తస్సన్, సంభూతఘోరసమరాత్ సముపస్థితదారుణరణాద్విరరామ విరతోఽభూత్ 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ. 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదం, ఉక్తరీత్యా చాపారోపణాద్యాడంబరమేవ కృతవాన్, న బ్రాహ్మణో హంతవ్య ఇతి న్యాయేన, యుద్ధం న కృతవానిత్యర్థః, న హి యుక్తాయుక్తవిచారతత్పరవివేకినో నిజభుజబలమేవ పశ్యంతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౮౯

తావితి. కించేతి చార్థః, భృగువంశౌ భృగుమునివేణూ సంభవః కారణం యయో స్తౌ, తజ్జన్యావిత్యర్థః, యద్వా, భృగువంశే శైలప్రపాతజవేణౌ భృగుమునికులే చ సంభవః ఉత్పత్తిర్యయో స్తౌ, ని. 'భృగు ర్దైత్యగురౌ శమ్భౌ జమదగ్నిప్రపాతయో' రితి నానార్థరత్నమాలా, తౌ పూర్వోక్తౌ, ఉభౌ, చాపదండజమదగ్నిసంభవౌ ధనుర్వ్యక్తి జామదగ్న్యౌ, కేవల మత్యంతం, ప్రహ్వాభావం ఆరోపణప్రయుక్తనమ్రత్వం, వినయావనతత్వం, చావలంబ్య, రాఘవే అర్పితః గుణః పరాక్రమః సత్వగుణశ్చ యాభ్యాం తౌ, బభూవతుః, ఏకత్ర స్వారోపణస్య మహాపరాక్రమసూచకత్వా దన్యత్ర విష్ణ్వవతారత్వేన తత్ర స్వసత్త్వగుణసమర్పణా చ్చేతి భావః. అత్ర చాపదండజమదగ్నిసంభవయోః కేవలప్రకృతయో రేవ ప్రహ్వాభావావలమ్బనరూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరః తుల్యయోగితాలం

---

1 అవధార్య. 2 తజ్జీవితాయ. 3 కించ.

ప్రహ్వాభావ మవలంబ్య కేవలం రాఘవార్పితగుణౌ బభూవతుః.

ప. యుగపత్ప్రాప్తగుణయో శ్చాప[1]భార్గవరామయోః,
ఋజుతా వక్రతాం ప్రాప వక్రతా చ తథార్జవమ్. ౧౯౧

గ. తత స్తత్క్షణ మమోఘేన రాఘవ శ్శరేణ భార్గవస్య [2]స్వర్గతిం రురోధ. స్థానే హి తత్. ౧౯౨

కారః, ప్రస్తుతానాం తథాఽన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః-''ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర సా మతా తుల్యయోగితే''తి లక్షణాత్, స చోక్తశ్లేషాంగేన సంకీర్యతే, రథోద్ధతావృత్తం. 'రా న్న రా విహ రథోద్ధతా లగా'వితి లక్షణాత్. ౧౯౦

యుగపదితి. యుగపదేకదా, ప్రాప్తః గుణో మౌర్వీ సాధుత్వంచ యయో స్తయోః, చాపభార్గవరామయోః, చాపభార్గవయో స్తయోరితి చ పాఠః, ఋజుతా ఆర్జనం, వక్రతాం నమ్రత్వం, ప్రాప, తథా వక్రతాకౌటిల్య, మార్జనం, ప్రాప, ఆప్నోతే ర్లిట్, సజ్యత్వా దృజు శ్చాపో నమ్రోఽభూత్తాదృగ్ధనుర్నమనదక్ష మిమ మహం కిం కర్తుం శక్నో మీత్యహంకారం పరిత్యజ్య సాధుత్వగ్రహణా ద్వక్రో భార్గవః ఋజు రాసీదితి వాక్యార్థః, అత్ర ప్రాప్తగుణపదార్థస్య విశేషణగత్యా ఋజుతావక్రతయో రితరేతరభావప్రాప్తిం ప్రతి హేతుత్వా త్పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః, 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత'మితి లక్షణాత్. తథా ధనుర్గుణప్రాప్త్యనంతరకాలీనత్వేఽపి, భార్గవగుణప్రాప్తేః యుగప దిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా తదసంబంధేఽపి సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః. సా చ స్వతస్సిద్ధకవిప్రౌఢోక్తసిద్ధకార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనేతి రహస్యం, తథా ఋజుతావక్రతాం వక్రతా చార్జవం ప్రాపేతి స్ఫురతో విరోధస్యోక్తరీత్యా సమాధానా ద్విరోధాభాస శ్చేతి సంకరః. ౧౯౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, రాఘవ స్తత్క్షణం తస్మిన్నేవక్షణే; 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా'. అమోఘే నావ్యర్థేన శరేణ, భార్గవస్య భృగునందనస్య, రామస్య స్వర్గతిం స్వర్లోకగమనం, రురోధ, బబంధేత్యర్థః, ని. 'స్వరవ్యయం స్వర్గనాక'ఇత్యమరః, 'దేశోపాయగమేగతి' రితి వైజయంతీ. స్థానే హి తత్ తద్గతినిరోధనం, స్థానే హి యుక్తం ఖలు, ని. 'యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థాన'ఇత్యమరః. ౧౯౨

1 భార్గవయో స్తయోః. 2 స్వర్గ గతిం.

స నూనం జనేన పురుషే మహతి ప్రయుక్త
మాగః పరం తదనురూపఫలం ప్రసూతే,
కృత్వా రఘూద్వహగతౌ క్షణ మంతరాయం
యద్భార్గవః పరగతే ర్విహతిం ప్రపేదే. ౧౯౩

౯. అథ సంక్రాంతయా జామదగ్న్యశక్తిసంపదా సంపన్నం పన్నగపరిబృఢభోగభుజాభిరామం రామ [1]మవిరళ మాలింగ్య మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ చ దశరథః [2]పరిఖయేవ పరిసరే పరిసరంత్యా సరయ్వా సరితాఽనువిద్ధా మయోధ్యాం సదాఽఽదారకాం త్వాదర మా

తత్కథ మిత్యత ఆహ.-నూన మితి. జనేన, మహతి పురుషే మహానుభావే విషయే, ప్రయుక్తం కృతం, ఆగోఽపరాధః, ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు శ్చే'త్య మరః. పర మత్యంతం. తస్యాగసః అనురూపం అనుగుణం ఫలం, ప్రసూతే జనయతి, నూన మితి వస్తువిచారత్వాన్మాయ ముత్ప్రేక్షాలంకారః. కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్; భార్గవః, ఉద్వహతీత్యుద్వహో రఘూణా ముద్వహో రఘునందనః. ని. 'తస్యాస్తు తోకాపత్యంచ ప్రసవోద్వహనందనా' ఇత్యమరశేషః. 'నంది గ్రహి'త్యాదినా పచాద్యచ్. తస్య గతౌ విషయే, క్షణం క్షణమాత్రం, మంతరాయంవిఘ్నం, నిరోధ మితి యావత్, కృత్వా, పరగతేః స్వర్లోకప్రాప్తేః, విహతిం హతిం, ప్రపేదే ప్రాప, ఐహికాముష్మికగత్యోరన్యతరవిచ్ఛేదం పృష్టస్సన్విహాలోకసంచారతాత్పర్యేణా ముష్మికగతి నిరోధ మేవాంగీచకార భార్గవః. అత స్తన్నిరోధ మేవ శ్రీరామ శ్చకారేత్యర్థః, విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసాలంకారః. 'సామాన్యవిశేష కార్యకారణభావాభ్యాం నిర్దిష్టప్రకృతసమర్థనమర్థాంతరన్యాస' ఇతి సర్వస్వసూత్రం. ౧౯౩

అథేతి. అథ జామదగ్న్యస్య పరలోకగతివిహత్యనంతరం, దశరథః, సంక్రాంతయా ప్రతిఫలితయా, జమదగ్నే రపత్యం పుమాన్ జామదగ్న్యః, గర్గాదిభ్యో యఞ్, తస్య భార్గవరామస్య, శక్తిసంపదా సామర్థ్యసంపత్త్యా, సంపన్నం సమృద్ధం, అవతారాదవతారాంతరసంక్రమణనియమా త్సంప్రతిపన్న వైష్ణవతేజఃపుఞ్జ మిత్యర్థః. పరిబృంహతీతి పరిబృఢః ప్రభుః, బృహే ర్బృంహే ర్వా కర్తరి క్తప్రత్యయః, 'ప్రభౌ పరిబృఢ' ఇతి నకారహకారయో ర్లోపో నిష్ఠాతకారస్య ఢత్వం చ నిపాత్యతే, పన్నగ పరిబృఢస్యభుజగేంద్రస్య భోగః కాయః తత్తుల్యాభ్యాం భుజాభ్యా మభిరామంమనో

1 అవిరళపులక మాలింగ్య. 2 సపరిఖ యేవ.

వలోకయంతీనాం పౌరపురంధ్రీణాం [1]నీరంధ్రితగవాక్షైః కటాక్షైః సౌం
దర్యవంచిత[2]తాపింఛైః[3]పింఛాతపత్రాయమాణధవళాతపత్రః ప్రవివేశ.
ప. [4]లజ్జావశా దవిశదస్మరవిక్రియాభిః

హారం, ని. 'భోగ స్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయో'రిత్యమరః. రామం
శ్రీరామభద్రమ్, అవిరళం గాఢ మాలింగ్య ఆశ్లిష్య, తథా మూర్ధని శిరసి, ఉపాఘ్రా
య ఆఘ్రాణం చ కృత్వా, కృచ్ఛ్రనిర్గతం పుత్రం పితా శిరసి జిఘ్రేతీతి శాస్త్రాచార
ప్రసిద్ధిః, పరిఖయా పత్తనస్య వలయాకారేణ నిఖాతజలాధారదుర్గవిశేషేణేవే త్యు
త్ప్రేక్షా. పరిసరే పర్యంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. పరిసరం త్యాప్ర
వహంత్యా, సరయూసరితా సరయ్వాఖ్యయా నద్యా, అనువిద్ధా మావేష్టితాం. అయో
ధ్యాం నిజరాజధానీం, సదారాం త్స్నుషాన్ సవధూకాన్, దారకాన్ శ్రీరామాదికుమారాన్,
ని. 'దారకౌ బాలభేదకా'విత్యమరః. సాదరం సస్నేహ మాలోకయంతీనాం, పౌరపురం
ధ్రీణాం, సంబంధిభి, స్తథా నీరంధ్రితగవాక్షై ర్నిరంతరం గవాక్షమార్గైః, ని. 'వాతా
యనం గవాక్ష' ఇత్యమరః. సౌందర్యవంచితతాపింఛైః సౌభాగ్యనిర్జిత తమాలకుసుమై
స్తత్సదృశై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమాలంకారః. ని. 'కాలస్కంధ స్తమాల స్స్యాత్తా
పింఛ' ఇత్యమరః, తాపింఛస్య పుష్పాణి తాపింఛం, 'పుష్పమూలేషు బహుళమితి లుక్,
ని. 'ద్వీపీనం ప్రసవే సర్వ'మిత్యమరః, కటాక్షై రపాంగావలోకనైః, యద్వా-'యద్గ
తాగతవిశ్రాంతివైచిత్ర్యేణ విసర్తనం తారకాయాః కలాభిజ్ఞాస్తం కటాక్షం ప్రచక్ష
తే' ఇత్యుక్తలక్షణైః పింఛాతపత్రం-బర్హమయచ్ఛత్రం తద్వదాచరతీతి పింఛాతపత్రా
యమాణం 'పింఛబర్హే నపుంసకే' ఇత్యమరః. పింఛాతపత్రశబ్దా దాచారక్యజంతా
ల్లటశ్శానజాదేశః, 'ఆనేము,' గితి ముగాగమః, తథాభూతం ధవళాతపత్రం శ్వేత
చ్ఛత్రం యస్య సః తథోక్తస్సన్, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, అత్రాతపత్రస్య స్వధవళిమ
పరిత్యాగేన కటాక్షనీలిమస్వీకరణోక్తే స్తద్గుణాలంకారః. తేనచోక్తోపమానిరూఢేన
ధవళాతపత్రస్య పింఛాతపత్రత్వ ముత్ప్రేక్ష్యత ఇతి త్రయాణాం సంకరః. ౧౯౪

లజ్జేతి. లజ్జావశా లజ్జాయత్తత్వా ద్ధేతోః, త్రపాపారతంత్ర్యా దిత్యర్థః, ని.
'వశ ఆయత్తతాయాం స్యా ద్వశ మిచ్ఛాప్రభుత్వయో'రితి కేశవః, అవిశదాః అస్ఫు
టాః స్మరవిక్రియా మన్మథచేష్టా యాసాం తాభిః, ఏతేన ముగ్ధావస్థా సూచ్యతే. 'ఉద
యద్యౌవనా ముగ్ధా లజ్జావిజిత మన్మథే'తి లక్షణాత్, తాభి ర్వధూభి స్సీతాదిభి ర్న

---

1 నీరంధ్రృత. 2 తా పిచ్ఛైః. 3 పిచ్ఛాతపత్రా. 4 తత్ర.—లజ్జా.

తాభి ర్వధూభి రతివేల మవాప్తసౌఖ్యాః,
ఇక్ష్వాకునాథతనయా న్ప్రథమో రసానాం
తారుణ్య యోగచతుర శ్చతుర స్సిషేవే. ౧౯౫
విద్యయేవ త్రయీదృష్ట్యా దర్భపత్రాగ్రధీ స్సుధీః,

వోఢాభిః, ని. 'వధూ ర్జాయానవోఢయో' రితి విశ్వః, అతివేల మత్యర్థ, మవాప్తసౌఖ్యాః ప్రాప్తానందాః, చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాః, ఇక్ష్వాకునాథస్య దశరథస్య తనయాః శ్రీరామాదీ న్కుమారాః, తారుణ్యయోగే యౌవనసంగతిదశాయాం చతురో నిపుణః, వినోదకర ఇతియావత్; ని. 'యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి'త్యమరః. రసానాం నవానాం, ప్రథమః శృంగారరస, స్సిషేవే సేవితవాన్, నవవధూకానాం తరుణానాం చతుర్ణాం రాజకుమారాణాం శ్రీరామాదీనాం సంభోగ శృంగారః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః; నవరసా స్త్వలంకారశాస్త్రే ఉక్తాః, 'శృంగారవీరకరుణారౌద్రహాస్యభయానకాః, బీభత్సాద్భుతశాంతాఖ్యా రసాః పూర్వై రుదాహృతా' ఇతి. తత్ర శృంగారో ద్వివిధః, 'సంభోగో విప్రలంభ శ్చే'తి, తదుక్తం శృంగారతిలకే, 'సమ్భోగో విప్రలంభ శ్చ ద్విధా శృంగార ఇష్యతే, సంయుక్తయో స్తు సమ్భోగో విప్రలంభో వియుక్తయోః. విప్రలంభ శ్చతుర్ధాత్ర వర్ణ్యతే రసకోవిదైః, పూర్వానురాగమానాఖ్యః ప్రవాసకరుణాత్మనా. ప్రాగసంగతయో ర్యూనో రాద్య స్స్యా దుత్తరేత్రయః, స్యుః ప్రాక్సంగతయో రేవ తత్ర పూర్వానురంజన' మితి, అత్ర చ సమవాయికారణత్వే నాలంబనయో ర్నాయికానాయకయో స్సమాగమజన్మా రతిస్థాయీ సమ్భోగ శృంగారః, రతి ర్నామ సమ్భోగవిషయ ఇచ్ఛావిశేషః, తదుక్తం. 'యూనో రన్యోన్యవిషయా స్థాయినీచ్ఛా రతి స్స్మృతే'తి. సమ్భోగశ్చ యూనో రన్యోన్యానందజనకం దర్శనాలింగనాదికం కర్మ, తదుక్తమ్. భావప్రకాశే. 'కామోపచారసంభూతకామ స్త్రీపుంసయో స్సుఖం, సుఖ మానన్దసందోహః పరస్పరవిమర్దజః. ఉపచార స్తథానందకారకం కర్మ కథ్యతే' ఇతి. తద్విషయ ఇచ్ఛావిశేషః స్పృహాపరపర్యాయః ప్రమోదాత్మకమనోవృత్తివిశేషో రతి రిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'సంపన్నైశ్వర్యసుఖయో రశేషగుణయుక్తయోః, నవయౌవనయో శ్లాఘ్యప్రకృత్యోః శ్లిష్టరూపయోః. నారీపురుషయో స్తుల్యపరస్పరవిభావనా, స్పృహాహ్వయా చిత్తవృత్తీ రతి రిత్యభిధీయతే' ఇత్యల మతిప్రసంగేన వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౯౫

విద్యయేతి. దర్భపత్రాగ్రధీః, నిశితబుద్ధి రిత్యర్థః. సుధీఃవిద్వాన్, కర్తా, విశేషణద్వయ మేత ద్రామేఽపి యోజ్యం, త్రయీ త్రివేదీ, ని. 'ఇతివేదా స్త్రయ స్త్రయీ'

రాజపుత్ర్యా తయా రామః ప్రపేదే ప్రీతి ముత్తమామ్.
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే చమ్పూరామాయణే బాలకాండః.

త్యమరః. తస్యాః దృష్ట్యా పర్యాలోచనేన, యా విద్యా జ్ఞానం తయైవ, రామః, తయా, రాజపుత్ర్యా జానక్యా, 'సుతోఽగ్ర్య రాజభోజమేరుభ్యో దుహితుః పుత్రపద్వక్తస్య' ఇతి దుహితృశబ్దస్య పుత్రపదాదేశః, ఉత్తమాం, ప్రీతిం పరమానందం, ప్రపేదే ప్రాప. ఉపమాలంకారః. ౧౯౬

అ. అథ కవిః కావ్యవర్ణనాఖ్యానపూర్వకం కాండ సమాప్తిం కథయతి—ఇతీత్యాది ఇతిశబ్దః పరిసమాప్తౌ, విదర్భాణాం జనపదానాం రాజా విదర్భరాజో భోజః తేన విరచితే ప్రణీతే, ఇతి కవిమహిమ కథనం, 'గద్యపద్యాత్మకం కావ్యం చమ్పూరిత్యభిధీయతే' ఇత్యుక్తలక్షణః చమ్పూః తథాభూతం రామ స్యాయనం చరితం వృత్తం చమ్పూరామాయణంతస్మిన్నితి కావ్యవర్ణ్యయోః కథనం, శిష్టం స్పష్టం.

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహామందానన్దలాఖాభినందితరఘునందనచరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేనాఖండతపః ప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్య మహాముని గోత్రావతంసస్యవచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోదండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భ రత్నాకరసుధాకరేణ శ్రీరామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికా సమాఖ్యాయాం బాలకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
బాలకాండస్య సంపూర్ణా వ్యాఖ్యా మంజూషికాభిధా.
శ్రీరామార్పణమస్తు.

అయోధ్యాకాణ్డః.

గచ్ఛతా దశరథేన నిర్వృతిం భూభుజా మసులభాం భుజాబలాత్,
మాతులస్య నగరే యుధాజిత స్థాపితౌ భరతలక్ష్మణానుజౌ. ౧
అథ దశరథః పుత్రం రామం స్వత స్త్రిజగత్పతిం

ఆ. అథ శ్రీమదయోధ్యాకాండో వ్యాఖ్యాయతే. గచ్ఛతేతి. భుజాబలాత్ నిజభుజశక్తేః ని. 'బలం శక్తౌ బలో౽సురే' ఇతి శాశ్వతః, అత్ర భుజాశబ్ద ష్టాబంతః. ని. 'దోః ప్రవరౌ ద్వయోః, భుజబాహూ' ఇత్యమరః, 'త్రేతాయాం రఘునాయకస్య మహితఖ్యాతా భుజాయా యథే'తి ప్రయోగశ్చ, భూభుజాం రాజ్ఞాం, అసులభాం దుర్లభాం, అనన్యసాధారణీ మిత్యర్థః. నిర్వృతిం సుఖం, ని- 'నిర్వాణం నిర్వృతి స్సుఖ'మితి పర్యాయః, గచ్ఛతా ప్రాప్తవతా, అనుభవతేతి యావత్, గుణవత్పుత్రలాభేన నిజభుజబలస్య సాఫల్యసిద్ధే రితి భావః, దశరథేన భరతలక్ష్మణానుజౌ భరతశత్రుఘ్నౌ, శత్రుఘ్నస్య రామానుజత్వే౽పిసై యత్యేన భరతానుజత్వం, శ్రీలక్ష్మణస్య చ శ్రీరామానుజత్వ, మిత్యుభయ స్యాపి స్వతస్సిద్ధత్వా దితి భావః, యుధాజితః యుధాజిన్నామ్నః, మాతులస్య మాతృభ్రాతుః, తయో రేవేతి భావః, 'పితృవ్యమాతుల మాతామహపితామహా'ఇతి సూత్రేణ మాతృశబ్దా ద్భ్రాత్రర్థే డులచ్ప్రత్యయః. ని. 'మాతృభ్రాతా తు మాతుల'ఇత్యమరః-నగరే కేకయస్య పురే, అశ్వమేధపురేవా, స్థాపితౌ-ప్రతిష్ఠాపితౌ, దౌహిత్రదిదృక్షో ర్వృద్ధస్య కేకయస్యాజ్ఞయా, తదానయనార్థ ముపాగతవతి యుధాజితి, రాజ్ఞా, తనయా ప్రేషితవానిత్యర్థః, శ్రీరామాయణే అయోధ్యాకాండప్రారమ్భే - 'గచ్ఛతామాతులకుల'మిత్యాద్యపద్యే-ప్రథమతః ప్రయుక్తం 'గచ్ఛ'తేతి పదం వాల్మీకినా, తదేత ద్భోజే నాత్రాపి మంగళాచరణతయా చమత్కారకారితయా వా ప్రయుక్త మిత్యనుసంధేయం, ఏవ ముత్తరత్రాపి తత్తత్కాండాద్యపదం తత్తత్కాండాదౌ ప్రయుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రథోద్ధతావృత్తం, 'రాన్నరా వివహ రథోద్ధతా లగా'వితి లక్షణాత్. ౧

ఆ. తదనంతరం రాజా శ్రీరామాభిషేకంకర్తు ముద్యుక్తవానిత్యాహ—అథేతి, అథ భరతశత్రుఘ్నయో ర్మాతులనగరప్రతిష్ఠాపనా నంతరం, దశరథః, స్వతః స్వభావా దేవ, త్రయాణాం జగతాం సమాహార స్త్రిజగత్, 'తద్ధితార్థే'త్యాదినా, ద్విగుః,తస్య,

స్వవిషయమహీమాత్రే కర్తుం పతిం విదధే మతిమ్,
భువనభరణే కల్యం కల్యాణభూధర మాదరా
త్స్వగృహపటలీధుర్యస్తంభం విధాతు మనా ఇవ. ౨

గ. తదనంతర మసౌ సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్సహ పౌరవృద్ధా
న్వృద్ధశ్రవః పురోధ[1]స్సమాం త్సమాహూయ సమాదిదేశ. ౩

పతిం త్రిలోకాధీశ్వరం, పుత్రం నిజభాగ్యోదయా త్పుత్రరూపేణావతీర్ణం, రామం శ్రీరామనామాంకితం విష్ణు మిత్యర్థః, స్వవిషయా స్వస్య పరిపాల్యత్వేన గోచరా, యా మహీ భూః, తన్మాత్రే తావత్యాం, మహ్యామిత్యర్థః. ని. 'మాత్రం కార్త్స్న్యేఽవధారణే' ఇత్యమరః, పతిం కర్తుం, మతిం విదధే నిర్ధారితవా నిత్యర్థః, 'అర్థనిర్ధారణం మతి'రితి తజ్జ్ఞాః, కథం భూత ఇవ భువనభరణే త్రిలోకోద్వహనే, ని. 'భువనం సలిలే లోక ఇ'త్యజయ్యః, కల్యం సమర్థం, కల్యాణభూధరం స్వర్ణాచలం, ని 'కల్యాణ మక్షయే స్వర్ణే కల్యాణం మంగళేఽపి చే'తి విశ్వః, ఆదరా చ్ఛ్లాఘ్యోఽయ మి త్యాసక్తేః, స్వగృహపటలీ నిజగృహానివహః, గౌరాదిత్వాత్ జీష్, తస్యాః ధురం వహతీతి ధుర్యః ధురంధరః, 'ధురో యడ్ఢకా వి'తి యత్ప్రత్యయః, స చాసౌ స్తంభ శ్చ తం విధాతు మనా ఇవ కర్తుకామ, ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమునో మకార లోపః, శ్రీరామస్య పరిమిత మహీపతిత్వకరణనిర్ధారణం సుమేరో ర్గృహాధారదారువిశేషత్వకరణ నిర్ధారణప్రాయమివేత్యుత్ప్రేక్షార్థః, తయా చ విశిష్ట మతివిధానమేరుస్తంభవిధానయో ర్వాక్యార్థయో ర్నిర్దిష్టైకత్వాసంభవా త్సాదృశ్య లక్షణాయా మసంభవద్వస్తుసంబంధవాక్యార్థవృత్తి ర్నిదర్శనాభేదో వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణాలంకార ధ్వనిః, స చాయం దృష్టాంతః, ధ్వనితో వాక్యభేదేన ప్రతిబింబకరణాక్షేపే తస్యోత్థానాత్, అత్ర తు 'వాక్యార్థే వాక్యార్థ సమారోపాత్ వాక్యైకవాక్యతాయాం తథాభావ' ఇత్యలంకారసర్వస్వకారః, హరిణీవృత్తం, 'భవతి హరిణీ న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో రసాంబుధివిష్టపై' రితి లక్షణాత్. ౨

తదితి. తదనంతరం మతివిధానానంతరం, అసౌ దశరథః, మంత్రిభి స్సుమంత్రప్రముఖై రమాత్యై స్సహేత్యర్థః. సహార్థవివక్షాయాం తృతీయా, అత ఏవ 'వినాపి సహశబ్దేన భవతీ'తి కాశికా, సంమంత్ర్య సమ్యగాలోచ్య, వృద్ధశ్రవః పురోధాః పురహూతపురోహితః, బృహస్పతి, స్తత్సమాన్, విద్యాబుద్ధ్యాభి ర్గుణై స్తత్కల్పానిత్య

---

1 సమాన్ పురోహితాన్.

విదిత మేవ హి భవతాం శివతాతి మేవ మతిం దధానా స్సుపథా సంచరమాణాః ప్రాణినాం దయమానమానసా మానధనా [1]యశస్సమార్జనజాగరూకా జనోపతాపసమ్మార్జనపరాః పరాం నిర్వృతి ముపేత్య దేవభూయం గతా స్సర్వే నః పూర్వపురుషా ఇతి. ౪

తస్మా దస్మాభి రపి [2]తేషా మేవ మనీషా మనుసరమాణై రేతా

ర్థః, ఉపమాలంకారః. పురే భవాః పౌరాః తే చ తే వృద్ధా శ్చ తా న్వయోవృద్ధా న్విప్రాం శ్చ సమాహూ యామంత్ర్య, సమాదిదేశ ఉక్తవా నిత్యర్థః. ౩

ఆ. సమాదేశప్రకార మేవ వివృణోతి—విదితమితి, శివతాతిం శివంకరీం, కల్యాణీ మే వేత్యర్థః, ‘శివతాతి శ్శివం కర’ ఇత్యమరః. మతిం బుద్ధిం, దధానాః ధారయంతః, న తు కదాచి దప్యన్యూహిత దుర్బుద్ధిగంధాః, సుపథా నీతిశాస్త్రోక్తమార్గేణ, సంచరమాణాః ప్రవృత్తితత్పరాః, నతూత్పథవర్తినః, ‘సమ స్తృతీయాయుక్తా’ దిత్యాత్మనేపదం, ‘సుపథి’ త్యత్ర ‘న పూజనా’ దితి నిషేధా త్సమాసాంతాభావః తృతీయావిధానే ‘ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన’ మితి తృతీయోపపత్తి రిత్యాద్యుక్తం ప్రాక్, తథా ప్రాణినాం, దయమానమానసాః సకలభూతదయాపూర్ణచిత్తా ఇత్యర్థః నతు కఠినహృదయాః, ప్రాణినా మితి ‘అధీగర్థదయేశా’ మితి కర్మణి షష్ఠీ, మానధనా మానైకచిత్తాః, నతు, యథాకథంచి త్ప్రాణత్రాణపరాయణాః, యశస్సమార్జనజాగరూకాః కీర్తిసంపాదన సావధానాః, న తు కేవలార్థార్జనతత్పరాః, ‘జాగర్తేరూక’ ఇత్యూకప్రత్యయః, జనోపతాపసంమార్జనపరాః, నిరుపాధిపరదుఃఖ ప్రహాణేచ్ఛాపరతంత్రాః న తూపేక్షాతత్పరాః, ఇత్థంభూతాః, నోఽస్మాకం, ఇదానీంతనపుత్రాభిప్రాయసంభావనయా ‘అస్మదో ద్వయో’ శ్చేతి వా న ఇతి బహువచనం, సర్వే నిఖిలాః, పూర్వపురుషాః ఇక్ష్వాకుప్రభృతయః పురాతననృపాలాః, పరాం నిర్వృతిం పరమసుఖముపేత్య, దేవభూయం దేవత్వం, భువోభావేక్యప్, గతాః ప్రాప్తాః, ఇత్యేతద్వృత్తం, భవతాం, విదిత మేవ భవద్భిర్జ్ఞాత మేవేత్యర్థః, న తు మయా జ్ఞాపనీయం, తథాపి, వక్తవ్యార్థ సంగత్యర్థం జ్ఞాపిత మిత్యేవకారార్థః, మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానార్థేక్తః, ‘క్తస్య చ వర్తమాన’ ఇతి షష్ఠీ విశేషణానా మభిప్రాయగర్భత్వా త్పరికరాలంకారః, ‘సాభిప్రాయవిశేషణం పరికర’ ఇతి లక్షణాత్. ౪

తస్మా దితి. తస్మా త్కారణాత్, తేషా మస్మత్పూర్వపురుషాణాం, సంబంధినీం,

---

1 అయశస్సంసరణిసమ్మార్జన జాగరూకాః. 2 ఏ తేషాంసరణిమ్.

వంతం కాలం పరిపాలితాః కిల సకలాః ప్రజాః ౫
ప్రమాణ మత్ర పరిపాలన[1]క్రియా మిమాం మదీయా మనుభ
వంతో నను భవంత ఏవ. ౬
భవతా మ[2]భ్యుపగమానాం నిగమానాం వా ప్రతీపగామినీం
పదవీం న ప్రత్యేతి ఖలు లోకః త దస్తి కిం చి దభ్యర్థనీయమ్. ౭
ప. మమ సురనరగీతఖ్యాతిభి ర్హేతిభి ర్వా

మనీషాం బుద్ధిం, ని. 'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణే'త్యమరః, సరణి మితి పాఠే సరణిం పద్ధతిం, మార్గ మిత్యర్థః, అనుసరమాణై రనువర్తమానైః తాచ్ఛీల్యే శానచ్, 'అపశ్యం పితు రాచార' ఇతి న్యాయేన శిక్షితాతిబుద్ధిధారణాదివైశిష్ట్యై రేవ ప్రవర్తమానై రిత్యర్థః. అత్రాన్యమనీషాయా అన్యత్రాసంభవా త్తత్సదృశీం మనీషామితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః, అస్మాభి రపి ఏతావంతం కాలం, బహుకాల మిత్యర్థః. 'కాలాధ్వనో రత్యంతసంయోగ' ఇతి ద్వితీయా. సకలాః ప్రజాః, పరిపాలితాః కిల నీతిశాస్త్రానుసారేణ సంరక్షితాః ఖలు, ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే'త్యమరః.

అ. న తు వార్తామాత్ర మేవ కిం తు భవతోఽప్యత్ర ప్రమాణ మిత్యాహ, ప్రమాణ మితి, అత్రాస్మిన్నర్థే, ఇమాం ప్రవర్తమానాం, మదీయాం, పరిపాలన క్రియాం ప్రజాసంరక్షణకృత్యం, అనుభవంతః ప్రత్యక్ష మనుసందధానాః, భవంతో యూయ మేవ, ప్రమాణం నను! సాక్షిణః ఖ ల్విత్యర్థః. న న్విత్యామంత్రణే వా కిం ప్రమాణాంతరోపన్యాసేనే త్యేవకారార్థః. ౬

అ. అస్తు తర్హి తతః కిం తత్రాహ. భవతా మితి. భవతా మభ్యుపగమానాం భవత్కర్తృకాంగీకారాణా మిత్యర్థః, ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమే'త్యమరః, నిగమానాం వా నీతిశాస్త్రాణామివ అత్ర వాశబ్ద ఇవార్థకః. ప్రతీపగామినీం ప్రతికూలగామినీం పదవీం మార్గం లోకో జనః, కశ్చి దపీతి శేషః, ని. 'లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. న ప్రత్యేతి నానువర్తతే ఖలు, యుష్మదుపదిష్టమార్గమే వానుసరతీత్యర్థః, తస్మా త్కారణా త్కించి త్ప్రయోజనం, అభ్యర్థనీయం యాచనీయం, ప్రష్టవ్య మితి యావత్, అస్తి. ౭

అ. కింత దభ్యర్థనీయ మిత్యత ఆహ—మమేతి. సురనరగీతఖ్యాతిభిః దేవమానుషాభిష్టుతప్రతిష్ఠైః, హేతిభి రాయుధై ర్వా, ని 'హేతి ర్జ్వాలాంశురాయుధ' మితి

---

1 క్రియామనుభవంతః. 2 అభ్యుపగతానాం.

దివి భువి చ సమానప్రక్రమైర్వా,
నియతమపరిహార్యా యా జరా సా మదంగే
వికచకమల[1]షండే చంద్రికేవావిరాసీత్. ౮

౯. తస్మాత్సమస్తక్షత్రవర్గగర్వపాటన [2]పటిష్ఠధార పరశ్వథభరణ భీషణవేషభార్గవభంగాదపరిచ్ఛిన్నతరశౌర్యశాలిని సౌజన్యభాజనే జనానురాగనిలయే నిర్మత్సరే [3]వత్సలే వత్సేఽస్మిన్విశ్వం విశ్వంభరాభారం

వైజయంతీ. 'హేతిశ్శస్త్రేఽపి నృస్త్రియో'రితి కేశవశ్చ. తథా దివి భువి చ స్వర్గమర్త్యలోకయోః, సమానప్రక్రమైః తుల్యప్రకారైః, లోకద్వయేఽప్యప్రతిహతప్రసారైరిత్యర్థః, విక్రమైః పరాక్రమైర్వా, యా జరా పలితాదిరూపజీర్ణావస్థా, ని. 'పలితం జరసా శౌక్ల్యం కేశాదౌ విస్రసా జరే'త్యమరః, నియతం నిశ్చితమపరిహార్యా పరిహర్తుమశక్యా, ఆయుఃశక్త్యా వీర్యేణ వా దుష్పరిహరేత్యర్థః, సా జరా, మదంగే మదీయశరీరే, వికచకమలషండే ప్రఫుల్లాంబుజకదంబే, చంద్రికా కౌముదీ వావిరాసీత్ ప్రాదురభూత్, యథా చంద్రికా కమలసంకోచమ్లానతాదిహేతుః తథా మదీయాంగసంకోచాదిహేతుర్జరా సముత్పన్నాఽభూదిత్యర్థః, ని. 'మృణాళమ్బిస మబ్జాదికదంబే షండమస్త్రియాం, చంద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నే'తిచామరః. ఉపమాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. ౮

౯. తతః కిమిత్యత ఆహ.—తస్మాదితి. తస్మాజ్జరావిర్భావాద్ధేతోః, సమస్తక్షత్రవర్గస్య క్షాత్రవీర్యాద్యశేషక్షత్రియనివహస్య, గర్వపాటనేన అహంకారవిదళనేన, పటిష్ఠా పటుతరా, దృఢతరేతి యావత్, పటుశబ్దాదిష్ఠని 'ఇష్ఠేమేయ'స్స్వితి టిలోపః, తాదృశీ ధారా యస్య స తథోక్తః, పరశ్వథః కుఠారః, తస్య, భరణేన ధారణేన, భీషణో భయంకరో వేషో నైపథ్యం యస్య సః తథోక్తస్య, భార్గవస్య జామదగ్న్యస్య, భంగేన గర్వనిర్వాపణేన, అపరిచ్ఛిన్నతరమతిగంభీరం యచ్ఛౌర్యం, తేన శాలతే ఆఢ్యత్వేనేతి తథోక్తే. బహుళమాయో సకలప్రాణిలోకప్రేమాస్పదే నిర్మత్సరే పరోత్కర్షాసహనం మత్సరః, తద్రహితే, అనసూయ ఇత్యర్థః, వత్సలే సర్వత్ర స్నిగ్ధే. వత్సః స్నేహః సోఽస్యాస్తీతి వత్సలం, ని. 'స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః; 'వత్సాంసాభ్యాం కామబల' ఇతి లచ్ప్రత్యయః, అస్మిన్ వత్సే, ఏతాదృశసకలసద్గుణసంపన్నే, శ్రీరామే, చిరకాలమారభ్య, ధార్యమాణ, మూహ్యమానం, విశ్వం

---

1 ఖండే. 2 పటుధారా. 3 వత్సమేవ.

చిరకాల[1]ధార్యమాణ మాఽఽర్యైరనుమతస్సన్నవతార్య విశ్రాన్తిసుఖ మనుభవితు మభిలషామీతి. ౯

తతస్తే ప్రావృషేణ్యపయోవాహవ్యూహస్తనిత[2]నినదాకర్ణనసముద్గీర్ణనిరతిశయాహ్లాదసంసర్గనిరర్గళనిర్గళత్కేకాలాపినః కలాపిన ఇవ జనాః ప్రముదభవకలకలరవముఖరితదిఙ్ముఖా బభూవుః. ౧౦

బిభర్తీతి విశ్వంభరా, 'సంజ్ఞాయాం భృతౄవృజీత్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః, విశ్వంభరాభార మశేషభూపరిపాలనవ్యాపారం, అవతార్య నివేశ్య, ఆర్యైస్తత్రభవద్భి, రనుమతః తపోవనాశ్రయార్థ మనుజ్ఞాతస్సన్, విశ్రాంతి సుఖం విశ్రమానందం, అనుభవితు మనుసంధాతు, మభిలషామీచ్ఛామీత్యేవ మాదిదేశేతి. పూర్వేణ సంబంధః. ౯

తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ.—తత ఇతి. తతః ఆదేశానంతరం, ప్రావృషి భవః ప్రావృషేణ్యో వార్షికః. ని. 'వార్షికం ప్రావృషేణ్యం స్యా'దిత్యమరః, 'ప్రావృష ఎణ్య' ఇతి ఎణ్యప్రత్యయః, తాదృశో యః పయోవాహవ్యూహో జలధరపటలం తస్య స్తనితం గర్జితమేవ నినదో ధ్వనిః. ని. 'స్తనితం గర్జితం మేఘనిర్ఘోషో రసితాది' చేత్యమరః- తస్యాకర్ణనేన శ్రవణేన, సముద్గీర్ణస్సముత్పన్న ఇత్యర్థః, గౌణార్థత్వా దగ్రామ్యత్వం ప్రత్యుతోత్కర్షావహ మేవ యథాహ దండీ. 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహతే' ఇతి, తథాభూతో, యో నిరతిశయాహ్లాదః పరమానందః, తస్య, సంసర్గేణావేశేన, నిరర్గళ మప్రతిబంధం. యథా తథా, నిర్గళంత్యో నిర్గచ్ఛంత్యో, యాః కేకాః స్వవాణ్యస్తాః, ఆలపంతి, తాచ్ఛీల్యేన కూజంతీతి తథోక్తాః, కేమూర్ధ్ని కాయతి ధ్వనతీతి విగ్రహః, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'త్యమరః, కలాపినో బర్హిణః, మయూరా ఇవేత్యుపమా. జనాః శ్రోతారః, ప్రముదభవః హర్షసముత్పన్నః, 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇత్యప్ప్రత్యయాంతో నిపాతః, యః కలకలరవః కోలాహలధ్వనిః, ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇత్యమరః, తేన ముఖరితాని ముఖరీకృతాని, వాచాలీకృతానీత్యర్థః, తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః, తాని దిఙ్ముఖాని దిగంతరాణి, తాన్యేవ ముఖాని వదనాని, యేషాం తే తథోక్తాః, బభూవురితి శ్లిష్టరూపక మత్రోపమయా సంకీర్యతే, శ్రీరామాభిషేకవార్తాశ్రవణజనితానందాతిశయోల్లసితకోలాహలేనాశేషదిగంతరాళాని ప్రతిధ్వనిం చక్రురిత్యర్థః. ౧౦

---

1 ఆర్యైరమాత్యైః. 2 నాదాకర్ణన.

ప. ఆనందబాష్పవిసరో [1]నయనే ప్రజానా
మావిర్బభూవ మకరంద ఇ వారవిందే,
రామస్య కాంతి మభిషేకదినే భవిత్రీం
ప్రక్షాళ్య చక్షు రివ వీక్షితు మాదరేణ. ౧౧

గ. రాజాఽపి తేషాం సంపత్స్యమానమహోత్సవోత్సుకజనసమ్మర్దజనిష్యమాణరజో రాజి[2]పాతపరిజిహీర్ష యేవ రోమాంచప్రపంచేన కంచుకితాంగానాం ప్రమాణాతీతాం ప్రీతిం ప్రపన్నానాం హర్షప్రకర్షేణ

ఆనందేతి ఆనందబాష్పవిసరః ఆనందాశ్రుపూరః, ప్రజానాం జనానాం, నయనే నేత్రే, అరవిందే పద్మే, మకరందః పుష్పరస, ఇవేత్యుపమా, ఆవిర్బభూవ ప్రాదురాసీత్, ని.'మకరందః పుష్పరస' ఇత్యమరః, కిం కర్తుమివ, అభిషేకదినే పట్టాభిషేకదివసే, భవిత్రీం భావినీం, రామస్య, కాంతిం శోభావిశేషం, చక్షు ర్నేత్రాణీత్యర్థః, ప్రక్షాళ్య సంశోధ్య, ఆదరేణ ప్రేమ్ణా, వీక్షితుం ద్రష్టుమివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా యథా లోకే చక్షుః ప్రక్షాళనపూర్వకం ద్రష్టవ్యం వస్తు పశ్యంతి, తథాఽత్రాపి జనావిశిష్టశ్రీరామశరీరకాంతిం ద్రష్టుకామాః చక్షుః ప్రక్షాళయితు మివానందాశ్రూణి ప్రవర్తయామాసు రిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. ఉక్తాలంకారయోరన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః, వసంతతిలకా వృత్తం. ౧౧

రాజాపీతి. రాజా దశరథోఽపి, సంపత్స్యమానః ప్రత్యాసన్నతయా సంభవిష్యన్, యో మహోత్సవః హర్షోత్పాదక శ్రీరామపట్టాభిషేకరూపవ్యాపారః, ఉక్తం చ భావప్రకాశే. 'ఉత్సాహే హర్షమిత్యేషఉత్సవః పరికీర్తిత'ఇతి తేనోత్సుకాః కాలాక్షమత్వ లక్షణౌత్సుక్య సంపన్నాః, 'ప్రసితోత్సుకాభ్యా' మిత్యాదినా తృతీయాసమాసః, యే జనాః, తేషాం, సమ్మర్దేన సంభ్రమేణ, జనిష్యమాణ ఉత్పత్స్యమానో, యో రజోరాజిపాతః, ధూళినికురుంబపతనం, తస్య, పరిజిహీర్షయా పరిహారణేచ్ఛయేవేతి హేతూత్ప్రేక్షా, 'ఉత్పన్నస్య ప్రతీకారా దనర్థస్యోత్పత్తిప్రతిబంధ ఏవ వర' మితి న్యాయేన ప్రాగేవ రజస్సంశ్లేషపరిహారణోపాయచికీర్ష యే వేత్యుత్ప్రేక్షార్థః, పరిపూర్వాద్ధరతేస్సన్నంతాత్ స్త్రియా మ ప్రత్యయే టాప్, రోమాంచప్రపంచేన రోమహర్షణవ్యాప్త్యా, ని. 'రోమాంచో రోమహర్షణ' మిత్యమరః. కంచుకితాని కంచుకవత్కృతాని, వర్మితా నీత్యర్థః. తాన్యంగాని యేషాం తేషాం, కంచుకశబ్దా

---

1 వదనే. 2 వ్రాత.

ద్విగుణీకృత మానంద మంత ర్నియమ్య సుమంత్ర ప్రముఖా న్మంత్రిము
ఖ్యా నేవ మాచఖ్యౌ. ౧౨

ప. అస్మా ననాశ్రితతపోవనభూమిభాగా
న్ముచ్య లోకపరిపాలనజాగరూకాన్,
అమ్లానమౌగ్ధ్య మచిరా దవలంబ్య రామ
మేవంవిధః కథ ముదేతి జనానురాగః? ౧౩

తత్కరోతీతి ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. సతః ప్రమాణాతీతాం ప్రీతి మపరిచ్ఛిన్నానం
దం, ప్రపన్నానాం, తేషాం, జనానాం, హర్షప్రకర్షేణ ఇష్టలాభజన్యో మనఃప్రసా
దో హర్షః, తస్య ప్రకర్షేణాతిశయేన హేతునా, ద్విగుణావావృత్తిర్యస్య సః ద్విగుణః,
ని. 'గుణస్త్వావృత్తి శబ్దాదిజ్యేంద్రియా ముఖ్యతంతు'ష్వితి వైజయంతీ, ద్విగుణీకృతః
ద్విరావృత్తః, పూర్వవత్కర్మణి క్తః. త మానంద మిష్టానుష్ఠానానుభవజన్య సుఖం, రా
జ్యాభిషేకస్య ప్రజాహర్షమూలత్వా త్తదుపబృంహితానందాతిరేక మిత్యర్థః. అంత
ర్నియ మ్యాంతరంగే నిరుధ్య, సుమంత్ర ప్రముఖాన్ సుమంత్రాదీన్, మంత్రిముఖ్యా
నమాత్యప్రవరాన్ప్రతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచఖ్యౌ ఉవా చేత్యర్థః, అత్ర
ప్రీతిహర్షానందశబ్దానాం వృత్తిభేదా ద్భేదోఽపనేయః. ౧౨

ఆఖ్యానప్రకారమేవాహ, అస్మానితి. అనాశ్రితః అనధిష్ఠితః, తపోవనభూమి
భాగః పుణ్యారణ్యభూప్రదేశః, యైస్తాన్ తథోక్తాన్, అస్వీకృతవానప్రస్థాశ్రమా
నిత్యర్థః; కిం చ లోకానాం, ప్రజానాం, పరిపాలనే-నీతిమార్గేణ సంరక్షణే, జాగరూ
కాన్ సావధానాన్, విశేషణద్వయేనాప్యపరిత్యాజ్యత్వం సూచ్యతే; ఏవంవిధా న
స్మాన్ నః, బహువచనమత్రాత్మసంభావనయా ద్రష్టవ్యం, ఉన్ముచ్య త్యక్త్వా, అమ్లా
న మక్షీణం, మౌగ్ధ్యం ముగ్ధభావో, యస్య త మనతిప్రౌఢ మిత్యర్థః. త్రిజగత్పతేః-
సకలకార్యధురంధరస్య, శ్రీరామస్య, తత్త్వతః అత్యంతప్రౌఢిమసంపన్నభావేఽప్యాద
రాతిశయా దిత్థం నిర్దిష్ట మిత్యనుసంధేయం. రామ, మచిరాత్-క్షిప్రమే వావలంబ్యా
శ్రిత్య, ఏవంవిధః. ఇత్థంభూతప్రకారోఽనిర్వాచ్య ఇతి యావత్, జనానురాగః
ప్రజాభిలాషవిశేషః, కథం కుతో వా, ఉదేతి ఉత్పద్యతే, ఏతదత్యంతాశ్చర్య మిత్యర్థః,
మనః ప్రవృత్తేః పరతంత్రా ఏవ ప్రజాః న స్వతంత్రా ఇతి భావః, ఏత చ్చ
'సర్వతో జయ మన్విచ్ఛేత్ పుత్రాదిచ్ఛేత్పరాజయ' మితి న్యాయేన రాజ్ఞోఽభిమత మే
వేతి రహస్యం, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩

గ. తేఽపి నియమితనిజమనోరథాయ దశరథాయ సవినయమేవం వ్యజిజ్ఞపన్. ౧౪

ప. దేవే స్థితేఽపి తనయం తవ రామభద్రం
లోక స్స్వయం భజతు నామ కి మత్ర చిత్రమ్?
చన్ద్రం వినా తదుపలమ్భనహేతుభూతం
క్షీరోద మాశ్రయతి కిం తృషిత శ్చకోరః?. ౧౫

గ. తదనన్తరం చత్వరే చత్వరే తత్పర స్తత్త్వవిదాం వరిష్ఠస్య వసి

త ఇతి. తే సుమన్త్రప్రముఖ మన్త్రిణోఽపి, నియమితో-నిర్ధారితః, నిజః-స్వకీయః, మనోరథః శ్రీరామాభిషేకకరణరూపో, యేన తస్మై, యద్వా, నియమితః ప్రజానురాగస్య శ్రీరామే ప్రవృత్తత్వా త్సంకోచితః, నిజమనోరథో రాజ్యాభిలాషో, యేన, యద్వా, నియమితః అన్తరాచ్ఛాదితః, నిజమనోరథః రామాభిషేకవిషయక స్వకీయాభిలాషో, యేన తస్మై, దశరథాయ, సవినయం సప్రశ్రయం యథా తథా, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, వ్యజిజ్ఞపన్-విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ — దేవ ఇతి. దేవే-రాజ్ఞి, త్వయి, ని. 'దేవ స్సురే ఘనే రాజ్ఞీ'తి విశ్వః, స్థితే ప్రజాపరిపాలనదక్షతయా వర్తమానే సత్యపి, లోకో-జనః, తవ, తనయం, రామభద్రం, స్వయం చోదనాం వినైవ, భజతు-సేవతాం, సమాశ్రయ త్విత్యర్థః, నామేతి సమ్భావనాయాం, అస్మిన్నర్థే కిం చిత్ర మాశ్చర్యం, న కిఞ్చి దపీత్యర్థః. కుత ఏత దిత్యాశఙ్క్య దృష్టాన్త మాహ. చన్ద్రమితి. తృషితః-పిపాసితః, చకోరః-చన్ద్రికాపాయీ పక్షి విశేషః, 'చకోర శ్చన్ద్రికాపాయీ'త్యుక్తత్వాత్. చన్ద్రంవినా-చన్ద్రం వినే త్యర్థః, పృథగ్వినేత్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, తదుపలమ్భనస్య, చన్ద్రోత్పత్తేః, హేతుభూతం-కారణభూతం, క్షీరాణ్యుదకాని, యస్య తం, క్షీరోదం-క్షీరసముద్రం, 'ఉదక స్యోదస్సంజ్ఞాయా' మి త్యుదకశబ్దస్యోదాదేశః, ఆశ్రయతి-సేవతే కిం? నాశ్రయత్యేవేత్యర్థః, అతఏవ తన్నచిత్ర మితి వైధర్మ్యేణ దృష్టాన్తాలంకారః, 'బిమ్బానుబిమ్బన్యాయేన సద్ధర్శో ధర్మధర్మిణోః, దృష్టాన్తాలంకృతిర్జ్ఞేయా భిన్నవాక్యార్థ సంశ్రయే'తి, విద్యాచక్రవర్తిలక్షణాత్, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౫

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం-రాజమన్త్రిసమ్భాషణానన్తరకాలే, తత్త్వవిదామాగమరహస్య వేత్తౄణాం, వరిష్ఠస్య శ్రేష్ఠస్య, వసిష్ఠస్య మహర్షేః, శాసనా దాజ్ఞావచనాత్, అభిషేకోపకరణానాం పుణ్యతీర్థపరిపూరితకనకకలశ భద్రాసనచ్ఛత్ర చామ

ష్ఠస్య శాసనా దభిషేకోపకరణాహరణాయ సామాత్యః పౌరవర్గః. ౧౬

ప. ఆహూయ రామం వినయాభిరామ
మావిః ప్రమోదః ప్రభు రేవ మూచే,
త వో త్తమాంగే మకుటం విధాతు
మహ్నాయ తిష్యే దివసే యతిష్యే. ౧౭

౮ అథ దశరథమనోరథం కౌసల్యాయై నివేద్య స్వభవన ముపగ

రాదిరాజ్యాభిషేకసాధనానాం, ఆహరణాయ తాన్యాహర్తు, మిత్యర్థః. తత్సర ఆసక్తస్సన్, ని. 'తత్పరే ప్రసితాసక్తా' విత్యమరః. సామాత్యః-మంత్రిసహితః, పౌరవర్గః-నాగరికసమూహః, చత్వరే-అంగణే, తత్వరే-త్వరాంచకార. ౧౬

అనంతరవృత్తాంత మాహ-ఆహూయేతి. ప్రభుర్దశరథః, పరాపేక్షయా స్వస్మిన్నుత్కృష్టతానుసంధానం స్వాపేక్షయా పరస్మి న్నుత్కృష్టతానుసంధానం వా వినయః, తేన వినయేన-ప్రశ్రయే ణాభిరామం-రమణీయం, రామ, మాహూయ, ఆవిః ప్రమోదః, సముత్పన్నానందస్సన్, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, ఊచే-ఉక్తవాన్, తదేవాహ.-అహ్నాయ ద్రుతం, తిష్యే-పుష్యనక్షత్రయుక్త ఇత్యర్థః, ని. 'పుష్యే తు సిధ్యతిష్యా'విత్యమరః. 'పుష్య స్సర్వార్థసాధక' ఇతి శాస్త్రాత్సకలకార్యసిద్ధిసాధకత్వేన ప్రశస్తత్వా దితి భావః. నక్షత్రేణ యుక్తః కాల ఇతి విహితాణః 'లుబవిశేషే' ఇతి లుప్, దివసే శ్వ ఏ వేత్యర్థః. తథా రామాయణే దశరథవచనం, 'శ్వ ఏవ పుష్యో భవితా శ్వోఽభిషేచ్యేత మే సుత' ఇతి. తవోత్తమాంగే-శిరసి, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మిత్యమరః. మకుటం మహారాజ్యలక్షణం కనక కోటీరం, విధాతుం-నిక్షేప్తుం, యతిష్యే యత్నంకరిష్యే, స్వాభావిక శాస్త్రాభ్యాం జనితభేదేన ద్వివిధస్యాపి వినయస్య త్వయి విద్యమానత్వా ద్రాజ్యాంగం త్వాంకరిష్యా మీత్యర్థః. అత్ర కామందకః 'వినయప్రగ్రహో న్యాత్మ్యే కుర్వీత నృపతి స్సుతాన్, అవినీతకుమారం హి కులమాశు విశీర్యతే. వినీతమౌరసం పుత్రం యౌవరాజ్యేఽభిషేచయే' దితి, ఇత్యూచే, ఇతి సంబంధః. ఉపజాతి వృత్తమ్. ౧౭

అథేతి. అథానంతరం, దశరథస్య మనోరథం మూర్ధాభిషేకకరణసంకల్పం, కౌసల్యాయై నిజజనన్యై, నివేద్య-విజ్ఞాప్య, స్వభవనం-నిజమందిర, ముపగతస్య-ప్రవిష్టస్య, రామస్య, భగవా న్పూజ్యో, వసిష్ఠః, సంజాతకౌతుకః, ఇదానీం ఖల్వహం కృతార్థః, యత శ్శ్రీరామాభిషేకప్రక్రియానువర్తనతాత్పర్యేణ సంభ్రమా మీతి సముత్పన్న హర్ష స్సన్, కౌతుకం హస్తసూత్రబంధనరూపం, మంగళం మంగళాచారం, నిర్వర్త

తస్య రామస్య భగవా న్వసిష్ఠ స్సంజాతకౌతుకః కౌతుకమంగళం నిర్వర్తయామాస. ౧౮

ప. ఆపూరయన్మంగళతూర్యఘోషై రాశావశావల్లభకర్ణతాళా౯,
ఉజ్జృంభితః కోఽపి గిరామభూమి రున్మస్తకః [1]పౌరజనప్రమోదః.
తత్ర — యామే వాహు ర్నిశిచరకులోన్మూలనే మూలహేతుం
యస్యా శ్చిత్తం ప్రకృతికుటిలం గాత్రమిత్రం బభూవ,

యామాస-చకారేత్యర్థః, క్షోణీపాణిగ్రహోత్సవేఽవశ్యకర్తవ్యత్వేన శాస్త్రబోధితత్వా దితి భావః, వి.'కౌతుకం మంగళే హర్షే హస్తసూత్రే కుతూహలే'ఇత్యుభయత్రాపి శాశ్వతః. ౧౮

ఆపూరయ న్నితి. మంగళతూర్యఘోషైః-మంగళార్థవాద్యధ్వనిభిః, ఆశాసు-దిక్షు, యే, వశానాం-కరిణీనాం, వల్లభాస్తేషాం దిగ్గజానాం, కర్ణతాళా౯-కర్ణసంఘట్టనవిఘట్టనజనితధ్వనీ౯, వి. 'వశా స్త్రీ కరిణీ వంధ్యే'త్యమరః, ఆపూరయ౯-విస్తారయ౯, కోఽప్యభూతపూర్వః, అతఏవ గిరా మభూమిః వాచామగోచరః, ఇయత్తయా ఇదం తయా వక్తు మశక్య ఇత్యర్థః, ఉన్మస్తకః-ఉన్నతశిరాః, మహానిత్యర్థః, అథవా, ఉన్మస్తకః-ఉల్లంఘితశిరస్కః, అతిప్రభూత ఇత్యర్థః, పౌరజనానాం, ప్రమోద ఆనందః, ఉజ్జృమ్భితః, ఉద్భూత ఇత్యర్థః, అత్ర తూర్యఘోషాణాం దిగ్గజకర్ణతాళపూరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౯

తత్ర తస్మి౯, ప్రమోదోజ్జృంభణసమయ ఇత్యర్థః, యామే వేతి. యాం మంథరాం, ఏవకారోఽన్యవ్యవచ్ఛేదార్థకః, నిశిచరాణాం-రావణాదిరాక్షసానాం, కులోన్మూలనే-వంశనాశనే, గణవిధ్వంసనే వా, వి. 'సజాతీయగణే గేహే గోత్రేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. మూలహేతు మాద్యకారణం, మాహుః-బ్రువతే, జనా ఇతి శేషః, 'బ్రువః పంచానా'మిత్యాదినా ణలాదేశో బ్రువ ఆహాదేశశ్చ, తద్దుర్బోధా ద్విపరీతబుద్ధ్యా కైకేయ్యా, రామే వనం ప్రవ్రాజితే తత స్సీతాపహరణే సతి శ్రీరామేణ రావణాదిసంహారస్య ప్రకృతత్వా దితి భావః, తథా, ప్రకృత్యా కుటిలం స్వభావేన వక్రం, 'ప్రకృత్యాదిభ్య స్తృతీయే'తి తృతీయాసమాసః. యస్యాః మంథరాయాః, శ్చిత్తం గాత్రమిత్రం తస్యా ఏవ శరీరసదృశం, బభూవ, యథా తద్గాత్రం స్వభావవక్రం

1 పౌరజనాతిమోదః.

అంభోజిన్యాః శ్శిశిర[1]సరసం కాసరీ వాచ్ఛమంభః
కైకేయ్యాః స్వం హృదయ మదయం మన్థరా నిర్మమన్థ. ౨౦
ప. అలఘుచలితజంఝావాతనిష్పేషదోషా
దశని రివ కఠోరశ్శీతలాంభోదపఙ్క్తేః,

తథా చిత్త మప్యాసీ దిత్యర్థః, 'ఆకారసదృశీ ప్రజ్ఞే'తి వచనాత్ప్రియేణ ప్రజ్ఞయా ఆకారసదృశత్వనియమా దితి భావః, సా, మన్థరా మన్థరాభిధానా, కైకేయ్యాగృహవాసినీ, కాసరీవ-వనమహిషీవ, ని. 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసరసైరిభా' ఇత్యమరః. 'జాతేరస్త్రీవిషయాదయోపధా'దితి ఙీష్, శిశిరం చ తత్సరసం మధురం చేతి విశేషణయో రపి మిథో విశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః, అచ్ఛం నిర్మలం, ఏతద్విశేషణద్వయం హృదయేఽపి యోజ్యం, అంభోజిన్యాః సరస్యాః, అంభ ఇవ, కైకేయ్యా హృదయం, అదయం దయారహితం యథాతథా, నిర్మమన్థ ఆలోడయామాస, యథా, తన్మనః శ్రీరామాభిషేకవిఘాతప్రవణం స్యాత్తథా-విజచిత్తగాత్రమిత్రైరేవ వాక్యైః ప్రలోభయామాసేత్యర్థః, మనోవాక్కాయకర్మసు కుటిలాయా స్తస్యాః కిం కపటం నాటయితు మశక్యమితి భావః, పూర్ణోపమాలఙ్కారః, మన్దాక్రాన్తావృత్తమ్. ౨౦

అల ఘ్వితి. అలఘు అమన్దం, చలితః ప్రవృత్తో యో జంఝావాతః ధ్వనివిశేషః; సూక్ష్మామ్బువర్షమిశ్రితో మహామారుతః, తేన, యో నిష్పేషః సంఘర్షణం, స ఏవ దోష, స్తస్మా ద్ధేతోః. ని. 'జంఝావాతస్సనివిశేషేస్యాదపి సూక్ష్మాంబువర్షణే' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, శీతలాంభోదపఙ్క్తేః శిశిరజలదపటలాత్, కఠోర స్తీక్ష్ణః అశనిః దంభోళి రివ, అసహ్యాత్మకం విధ్వంసితం, జనానాం సౌఖ్యం శ్రీరామాభిషేక మహోత్సవజనితానన్దో, యేన తస్మాత్, మన్థరాయాః, భేవ వాక్యాత్-'రాజా ఇమాం శ్రీరామ మభిషేక్తు ముద్యత స్తత స్త్వం శ్రీరామస్య-ప్రవ్రాజనం భరత స్యాభిషేకఞ్చ పూర్వదత్తవరద్వయే నాభ్యర్థయ-అన్యథా మహానర్థ స్స్యా'దిత్యుపజాపవచనా దిత్యర్థః ని. 'భేదోపజాపా' విత్యమరః, భరతజనన్యాం భరతస్య మాతరి, కైకేయ్యామపి, దౌర్జన్యం-శ్రీరామాభిషేకవిఘాతుకత్వరూపమసాధుత్వ, మాసీత్-ప్రాదురభూదిత్యర్థః. భరతజనన్యా మిత్యనేన భరతే సౌజన్యం సుప్రసిద్ధమేవ తథాచ. తజ్జనన్యామపి తథాత్వ ముపపద్యతే, కారణగుణపూర్వకత్వా త్కార్యగుణానాం, అత స్సౌజన్యయుక్తాయా మ

1 సరితః.

అపహృతజనసౌఖ్యా న్మంథరాభేదవాక్యా
దపి భరతజనన్యాం హంత దార్ఢ్య మాసీత్. ౨౧

గ. సైషా మంథరా[1]భిధాన పిశాచికావేశ పరవశ నిజాశయా పూర్వం దండకే వైజయంతపురవాస్తవ్యశంబరాసురసంగరసంగత వేదనా[2]పనోదనార్థ మాత్మనే వితీర్ణం వరద్వయం వరాయ దశరథాయ న్యవేదయత్. ౨౨

న్యస్యాం దార్ఢ్య మాసీ దితి విరోధసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఏతేన మంథరాయా వచనస్య తాదృశక్రూరత్వప్రకాశనే పాటవం సూచ్యతే, హంతేతి విషాదే. ని. 'హంత హర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభవిషాదయోః' రిత్యమరః. అలంకార స్తు పూర్వవత్. మాలినీవృత్తమ్. తథా శ్రీరామాయణే కైకేయీం ప్రతి మంథరావాక్యమ్. 'తవ దైవాసురే యుద్ధే సహ రాజర్షిభిః పతిః, అగచ్ఛ త్త్వా ముపాదాయ దేవరాజస్య సాహ్య కృ'దిత్యారభ్య 'తౌ వరౌ యాచ భర్తారం భరతస్యాభిషేచనమ్, ప్రవ్రాజనం చ రామస్య త్వం వర్షాణి చతుర్దశే'త్యంతమ్. ౨౧

అ. తతః కైకేయీ కి మకరో దిత్యాశంకాయా మాహ.—సేతి. మంథరేత్యభిధానం నామ యస్యా స్సా-తథోక్తా, యా పిశాచికా మహాభూతగ్రహః, 'స్వార్థే కః, కేఽణ' ఇతి హ్రస్వః తస్యాః, ఆవేశేన ఆవాహనేన, ఆక్రమణేనేతి యావత్. పరవశః. పరతంత్రః, వివేకశూన్య ఇత్యర్థః. నిజాశయ స్స్వకీయాంతఃకరణం, యస్యా స్సా తథోక్తా, సా ప్రాక్ప్రగుణా, ఏషా కైకేయీ, పూర్వం-పూర్వకాలే దండకే, వనే, వైజయంత మితి యత్పురం, తద్వా స్తవ్య స్తత్రత్యః, 'వసే స్తవ్య త్కర్తరి ణి' చ్చేతి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధిశ్చ, యశ్శంబరాసురః-శంబరాఖ్యో మహాదైత్యః, తస్య, సంగరే-యుద్ధే, సంగతా-ప్రాప్తా, యా, వేదనా, అసురశస్త్రక్షతిజనితఖేదః. ని. 'ఖేదేఽపి వేదనే' త్యమరశేషః. తదపనోదనం-తన్నివారణం, అర్థః-ప్రయోజనం, యస్య తత్, తత్సంభావిత మిత్యర్థః. ని. 'అర్థోఽభిధేయరైవస్తుప్రయోజననివృత్తి' ష్విత్యమరః. ఆత్మనే-స్వస్మై, వితీర్ణం, తాదృగ్రణసంకటా దపసార్య తత్రత్యబాధాయా నివర్తితత్వా త్పారితోషికతయా దత్త మిత్యర్థః, వరయోః ద్వయం, ద్వౌ వరా విత్యర్థః. ని. 'దేవాద్వృతే వరః శ్రేష్ఠే' ఇత్యమరః. వరాయ భర్త్రే, దశరథాయ, 'క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. న్యవేదయత్-విజ్ఞాప

---

1 ఆవేశనిజాశయా. 2 అపనోదనవేతనార్థం.

ప. తయో రేకస్య సంరంభో భరతస్యాభిషేచనమ్,
అన్యస్య వన్యవృత్త్యైవ వనే రామస్య వర్తనమ్. ౨౩
తస్మిన్ క్షణే వరయుగం [1]చిరతప్తతామ్ర
నారాచవేధపరుషం శ్రవసీ విదార్య,

యామాస, తథా రామాయణమ్ 'స్మర రాజన్ పురావృత్తం తస్మిన్ దైవాసురే రణే, తత్ర చాచ్యావయ చ్ఛత్రు స్తవ జీవిత మంతరా. తత్ర చాపి మయా దేవ యత్త్వం సమభిరక్షితః, జాగ్రత్యా యతమానాయా స్తతో మే ప్రాదదా వరౌ. తౌ తు దత్తౌ వరౌ దేవ నిక్షేపం మృగయా మ్యహమ్, తవైవ పృథివీపాల సకాశే సత్యసంగ' రేతి.

అ. విజ్ఞాపితస్య వరద్వయస్య వినియోగప్రకారమే వాహ. తయో రితి. తయో ర్వరయో ర్మధ్యే, ఏకస్య, వరస్యసంరంభస్సంభ్రమః, ప్రవృత్తి రితి యావత్, ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమేకోపే' ఇతి శబ్దార్ణవః, భరతస్యాభిషేచనం-రాజ్యాభిషేకః, అన్యస్య, వరస్య, సంరంభః, వన్యవృత్త్యా-మునివృత్త్యా, జటావల్కలధారణకందమూలఫలాశనరూపవ్యాపారేణేత్యర్థః, ఉకజాపబుద్ధిజనకవృత్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థ మేవకారః. రామస్య, వనే-దండకావనే, వర్తనం వృత్తి, రవస్థానమితి యావత్. పూర్వం సామాన్యేన దత్తౌ వరా విదానీం భరతాభిషేకరామవివాసనరూపేణ దాతవ్యా విత్యుక్తవ తీత్యర్థః. తథా చ రామాయణమ్. 'నవ పంచ చ వర్షాణి దండకారణ్య మాశ్రితః, చీరాజినజటాధారీ రామో భవతు తాపసః, భరతో భజతా మద్య యౌవరాజ్య మకంటక' మితి. ౨౩

అ. తదానీం కిం జాత మిత్యాహ. తస్మి న్నితి. తస్మిన్ క్షణే తత్కాలే, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. చిరం-చిరకాలం, తప్తః-అగ్నిసంతప్తః, అతఏవ, తామ్రో-రక్తవర్ణో, యో నారాచః శలాకాకారతీక్ష్ణశస్త్రవిశేషః, తస్య, వేధస్సంప్రహార, స్తద్వ, త్పరుషం కఠోరం, దుస్సహ మితి యావత్. వరయుగం కర్తృ, సత్యస్య-సూనృతభాషిత్వస్య, ప్రహాణం-ప్రచ్యుతిః, 'కృత్యచ' ఇతి ణత్వం. తస్మా చ్చకితస్య-భయసంభ్రాంతస్య, నృపస్య-రాజ్ఞో దశరథస్య శ్రవసీ, విదార్య-శ్రోత్రే విభిద్య, బాహ్యేంద్రియద్వారా అంతరింద్రియ స్యార్థగ్రాహకత్వాదితిభావః. ని 'కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతి స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః. హృదయే-తస్యైవ మానసే, పుటపాకరీతిం-మూషికాసంపుటమధ్యే సువర్ణాదికం నిగూఢం నిక్షిప్య అగ్నినా సంతాపనం పుటపాకః తస్యరీతిం, తత్సదృశీం, పరిపాటీ మిత్యర్థః, అత ఏవ నిదర్శనా,

1 క్షణతప్త.

సత్యప్రహాణచకితస్య నృపస్య కామ
మూరీచకార హృదయే పుటపాకరీతిమ్. ౨౪

[1]తనయవిరహవార్తామాత్రసంతప్యమానా
దథ దశరథచిత్తా చ్చేతనా నిర్జగామ,
దవహుతవహరోచిర్జ్వాలయా [2]లేహ్యమానా
జ్ఝడితి గహనగుల్మా దుజ్జిహానా మృగీవ. ౨౫

గ. అథ దశరథః కథ మపి లబ్ధసంజ్ఞః కైకేయీ మిద మభాషత. ౨౬

కామ మత్యంతం, ఊరీచకారాంగీచకార. ప్రతిశ్రుత స్యాశ్రవణే అగ్రహణేవా సత్య విధ్వంసో భవే దితి శ్రుత్వా గృహీతత్వా చ్చ తద్వచనారావమసహం వరయుగం ద్వార భూతశ్రవణవిదాహపూర్వకం రాజ్ఞోఽంతరంగం ప్రవిశ్య తం నిరుచ్ఛ్వాసం తాప యామాసేత్యర్థః. ని. 'ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్య మరః. 'ఊర్యాది చ్విడాచ' శ్చేతి గతిసంజ్ఞాయాం 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. వసం తతిలకావృత్తమ్. ౨౪

తనయేతి. అథ-అనంతరం, తనయవిరహవార్తామాత్రేణ శ్రీరామవియోగవృత్తాం తాకర్ణనేనైవ, సంతప్యమానా ద్దహ్యమానాత్, విరహఏవ సతి కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞా యత ఇతి మాత్రశబ్దార్థః, దశరథస్య చిత్తాద్ధృదయాత్, 'ధ్రువ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ. చేతనా సంజ్ఞా జీవనశక్తిః, దవహుతవహస్య-వనవహ్నేః, రోచిర్జ్వాలయా దీప్తశిఖయా రోచిషా జ్వాలయా వా. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావఇతీరితః'ఇతి శాశ్వతః. లేహ్యమానా దాస్వాద్యమానాత్, దహ్యమానా దితి యావత్. గహనగుల్మా త్కాననకుంజాత్, ఉజ్జిహానానిర్గమనశీలా, 'జిహాఙ్ గతా' వితిధాతో శ్శానచ్. మృగీవ కురంగీవ, 'జాతే రస్త్రీవిషయాదయోపధా' దితి జీష్, ఝడితి త్యంజసా. ని. 'ప్రాగ్ఝడి త్యంజసాఽహ్నాయే'త్యమరః, నిర్జగామ-నిరగాత్, శ్రీరామవిరహవార్తాం శ్రుత్వా అతిమాత్రపుత్రవత్సలో రాజా సపది మూర్ఛామగచ్ఛ దిత్యర్థః. పూర్ణోపమాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. ౨౫

అథేతి. అథ - చేతనానిర్గమనానంతరమ్, దశరథః కథమపి కృచ్ఛ్రేణ, లబ్ధ సంజ్ఞః - ప్రాప్తచేతనస్సన్, కైకేయీంప్రతి. ఇదం వచన, మభాషత - అవోచత. ౨౬

1 తదను. 2 లిహ్యమానాత్.

ప. రామః కామ ముపాశ్రయిష్యతి వనం త్యక్త్వా ధృతం కౌతుకం
లోక స్త్యక్ష్యతి కౌతుకం చిరధృతం తస్యాభిషేకే కథమ్?,
ధర్మాపాయభయేన వత్సవిరహం [1]వక్ష్యామి వక్ష్యామి కిం
యావత్కల్ప మకీర్తి రార్తిజననీ జాయేత జాయే తవ. ౨౭
వత్సం కఠోరహృదయే నయనాభిరామం

తత్ప్రకార మేవాహ. రామఇతి. రామః, ధృతం రాజ్యాభిషేకాంగత్వేనా ముక్తం, కౌతుకం హస్తసూత్రం, త్యక్త్వా లీలయైవ విసృజ్య, కామ మత్యంతం, అప్రతిబంధ మిత్యర్థః, వన, ముపాశ్రయిష్యతి - ప్రవేక్ష్యతి, ధర్మాచారతత్పరత్వా దనాయాసేనైవ ప్రవ్రజిష్య తీత్యర్థః, తథా, లోకోజనః, తస్య శ్రీరామ స్యాభిషేకే విషయే, చిరధృతం - చిరకాలమారభ్య సంభృతం, కౌతుకం - హర్షం, కథం-కథంచిత్, త్యక్ష్యతి, దుస్త్యజ మప్యతికృచ్ఛ్రేణ విసృక్ష్య తీత్యర్థః, తథా, ధర్మ స్యాఙ్గీకృత పరిపాలనరూపసుకృతస్య, అపాయా ద్వినాశా, ద్యద్భయం, తేన, వత్సవిరహం - రామ వియోగం, వక్ష్యామి, ధారయిష్యామి అహ మితి శేషః. 'వహ ప్రాపణే'ఇ త్యస్మా ద్ధాతో ర్లృట్, కిం ప్రతివచనం వక్ష్యామ్యాలపిష్యామి, వక్తు మవకాశాభావా దితి భావః, అత్ర. 'వచపరిభాషణే'ఇ త్యస్మాద్ధాతో ర్లృట్,అథవా, వక్ష్యామి వక్ష్యా మీతి వహనార్థో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః, పునఃపునః ధారయిష్యామీత్యర్థః, 'చాపలే ద్వే భవత'ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల'మితి కాశికా, అతిదుస్సహపుత్రవిరహవేదనాజనితో ద్వేగాత్సంభ్రమః, కింతు, హే జాయే హే భార్యే, తవ, యావత్కల్పం కల్పాంత పర్యంత మి త్యర్థః. 'యావదవ ధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః, ఆర్తిజననీ పీడాకరీ మర్మభేద నీతి యావత్, ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రి త్యమరః, అకీర్తిః శ్రీరామాభిషేకవిఘ్నాచరణజన్యాపఖ్యాతిః, జాయేత ప్రాదుర్భవేత్, జనే ర్లిఙితఙ్, యథాతథావాస్మాకం నిర్వాహో భవిష్యతి జాయాత్వేన సంభావితాయా స్తవైవ మహా ననర్థః, 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యతే' ఇతి గీతాయాం భగవతా ఉక్తత్వా దితి భావః. వృత్త్యనుప్రాసః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తం. ౨౭

వత్స మితి. హే కఠోరహృదయే కఠినచిత్తే, యతః స్వప్నేఽపి దుస్సహం శ్రీరామవిరహం సాక్షా త్త్వం బోధయసి - అత స్త్వద్ధృదయస్య కఠోరత్వం కిం వక్తవ్య మి తీత్యేతత్సంబోధనం, నయనాభిరామం నేత్రానందకరం, వత్సం బాలం, తవ

1 ద్రక్ష్యామి.

రామం వినా న ఖలు తిష్ఠతి జీవితం మే,
ధాతుర్బలా దుపయమ స్త్వయి జాతపూర్వః
కైకేయి మా ముపయమం నయతీతి మన్యే. ౭౮

గ. తదను నిజమనోరథైకపరి[1]పూరణకృతాదరా కైకేయీ [2]సాపహాసమవాదీత్. ౭౯

ప. సత్యవిప్లవ మపత్యసంగత స్సంగతం భృశ మపశ్యత స్తవ,

యం దారకం, విరహాసహిష్ణుత్వద్యోతనార్థ మేతద్విశేషణద్వయం. ని. 'వత్సో నా కుటజే వక్షే తర్ణకే తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ, రామంవినా రామంవిహాయేత్యర్థః, 'పృథగ్వినే' త్యాదినా వికల్పా ద్ద్వితీయా, మే మమ, జీవితం జీవనం, నతిష్ఠతి ఖలు, సునిశ్చితం మరిష్యా మీ త్యర్థః, అతః, హే కైకేయి, అత్ర యద్యపి భార్యానామ గ్రహణం శాస్త్రనిషిద్ధం తథాపి భా ర్యేయం చండీతి వ్యవహర్తుం యుజ్యత ఇ త్యేవ మామంత్రిత మిత్యవధేయం, ధాతుర్బలా ద్విధిబలాత్, త్వయి విషయే, పూర్వంజాతః జాతపూర్వః, సుప్సుపేతి సమాసః, ఉపయమో వివాహః, యమసమీపం చ ధ్వన్యతే, ని. 'వివాహోపయమౌ సమౌ' విత్యమరః. మాం యమ స్యాంతకస్య, సమీప ముపయమం, 'అవ్యయం విభక్తీ' త్యాదినా ఽవ్యయీభావః, నయతి ప్రాపయ తీత్యేవం, మన్యే బుధ్యామి, ఉపయమస్య ఉపయమప్రాపకత్వం యుక్త మతో మమా ప్యేవం మరణ ముపయుజ్యత ఇ త్యర్థః, లోకే లక్షణవతీనాం కన్యకానాం పరిణయో భర్తృజీవనాయ భవతి ఈదృగవలక్షణదుర్భగాయా స్తవ పరిణయస్తు మమ మరణాయ భవతీతి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౮

తదన్వితి. తదను దశరథభాషణానంతరం, నిజమనోరథస్య, ఏకస్య భరతాభిషేచన రామప్రవ్రజనరూపస్యాభిలాషస్యైవ, పరిపూరణే నిష్పాదనే, అత్ర మనోరథైక శబ్దయో శ్శివభాగవతవ త్సమాసః, అథవా ఏకపరిపూరణే ముఖ్యపరిపూరణే, ని. 'ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలా' ఇత్యమరః, కృతాదరా విహితాస్థా, కైకేయీ, సాపహాసం సోల్లుంఠన, మవాదీత్ ఉవాచ, ని. 'సోల్లుంఠనం తు సోత్ప్రాసం సోపహాసం సమా స్త్రయ' ఇతి హలాయుధః. ౭౯

అ. ఉక్తప్రకార మేవ వివృణోతి. సత్యేతి. అపత్యసంగతః పుత్రమోహాద్ధేతోః, పంచమ్యాస్తసిః, సంగతం ప్రాప్తం, సత్యవిప్లవం సత్యవాక్యప్రచ్యుతిం, భృశ మత్యంతం

1 పూరణే. 2 సోపహాసం.

ఆశ్రుతస్య విఫలత్వమస్తి చేదాశ్రితస్య రచితోఽయమంజలిః.
ప. కింనాగతస్తే శ్రవసోఽస్య కాశమరిందమస్సత్యవతాంపురోగః,

మపశ్యతః అనాలోచయతః, ఈషద ప్యననుసందధత ఇత్యర్థః, తవ, ఆశ్రుతస్య పరద్వయం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతవచనస్య, ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః - విఫలత్వం నైష్ఫల్యం, మస్తి చేత్ తర్హి శ్రుతం విఫలం భవతి యదీత్యర్థః ఆ ఇ త్యపహాసే విస్మయాంతో నిపాతః, శ్రుతస్య, 'సత్యం వద ధర్మం చర స్వాధ్యాయాన్మా ప్రమదః' 'అంగీకృతం హి సుకృతినః పరిపాలయంతీ' త్యాది ధర్మశాస్త్రస్య, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రి త్యమరః, అయం, అంజలిః ప్రణామః, ని. 'తే యంతావంజలిః పుమా' ని త్యమరః, రచితః విహితః, శాసనాచ్ఛాస్త్ర మితి వ్యుత్పత్త్యా మురధ్వప్రవృత్తిప్రతిషేధకత్వేన ప్రసిద్ధం శాస్త్రం, ఈదృశశాస్త్రజ్ఞస్యాపి భవతో యద్యేవం ప్రవృత్తి స్స్యాత్ తర్హ్యకించిత్కరత్వా త్తన్నమస్కారో మిత్యర్థః, 'తస్మాచ్ఛాస్త్రం ప్రమాణం తే కార్యాకార్యవ్యవస్థితా' విత్యాదిభగవద్వచనా చ్ఛాస్త్రమనుసరతా త్వయా ప్రతిశ్రుతనిర్వాహోఽవశ్యం కర్తవ్యః, నాన్యథా శ్రేయ, ఇతి తాత్పర్యం, భక్తిశ్రద్ధాదరబంధురాంతఃకరణతయా - విధీయమానో నమస్కారః ప్రసిద్ధః, తథాఽపహాసాదావపి నమస్కార స్సంభవతి, తథా ప్రయుక్తం పూర్వైః, 'బిందుద్వంద్వతరంగితాగ్రసరణిః కర్తా శిరోబిందుకం కర్మేతి క్రమశిక్షితాన్వయకలా యే కేఽపి తేభ్యోఽంజలిః, యే తు గ్రంథసహస్రశాణకషణత్రుట్యత్కళంకై ర్గిరా ముల్లాసైః కవయంతి బిల్హణకవి స్తేష్వేవ సన్నహ్య' తీతి, రథోద్ధతావృత్తమ్, 'రాన్నరా విహ రథోద్ధతా లగా' వితి లక్షణాత్. 30

అ. ప్రతిశ్రుత మవశ్యం కర్తవ్య మితి పురాతనరాజవృత్తాంతం దృష్టాంతయతి, కి మిత్యాదినా, సత్యవతాం పురోగః సత్యసంధాగ్రగణ్యః, అత ఏవానామిషమామిషం సంపద్యమాన మామిషీభూతం, 'అభూతతద్భావే చ్వి, కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః, శ్యేనస్య శ్యేనభూమికాధారిణ ఇంద్రస్య, ఆమిషీభూతః మాంసఖండీభూతః, ని. 'పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిష' మి త్యమరః, యద్వా భోగ్యవస్తుభూతః. ని. 'ఆమిషం భోగ్యవస్తు నీ'తి కేశవః, యః కపోతపోతః కపోతడింభవేషధారీ యమః. ని. 'పోతః పాకోఽర్భకో డింభ' ఇ త్యమరః, తస్య, జీవాతవే జీవనౌషధార్థం, తముపజీవయితు మిత్యర్థః, 'జీవాతుర్జీవనౌషధ'మిత్యమరః. 'తాదర్థ్యే చతుర్థీ' శస్త్రనికృత్తగాత్రః ఖడ్గవిదళితశరీరః, అరీన్ దమయతీ త్యరిందమః, శిబిచక్రవర్తీ

శ్యేనామిషీభూతకపోతపోతజీవాతవే శస్త్రనికృత్తగాత్రః.

కించ. ప. అభ్యర్థ్య కస్మైచి దుపాశ్రితాయ ౩౧
వితీర్య విప్రాయ విలోచనే స్వే,
ఆపూరయ త్కశ్చి దలర్కసంజ్ఞః

పరనామా త్వక్ష్వాంశ్యో మహారాజః 'సంజ్ఞాయాం భృతృవృజి' ఇత్యాదినా ఖచ్ 'అరుర్ద్విషత్' ఇత్యాదినా ముమాగమః. తేనైవ, శ్రవసో స్సకాశం శ్రోత్రపథం, నాగతః కిం త్వయా న శ్రుతః కి మిత్యర్థః, శ్రుతశ్చే త్కథ మేవం వక్ష్యసీతి భావః, పురా కిలేంద్రయమౌ శిబిసత్యసంధతాయాం వివదమానౌ తత్పరీక్షార్థం శ్యేనకపోతౌ భూత్వా తత్ర సంకేతపూర్వకం శ్యేనేనోపద్రుతత్వమాత్మనో నాటయన్ కపోతో యాగదీక్షితం శిబిం శరణం జగామ సోఽపి శ్యేనేన మదామిషీభూతోఽయం దేయ ఇతి పృష్టశ్శరణాగతపరిత్యాగే దోషస్మరణా త్తత్పరిమాణస్వశరీరమాంసపిండదానేనైవ విమోచయితుకామః కపోతం తులాయా మారోప్య స్వమాంసశకలదానే కైతవేన భారాయమాణకపోతవిప్రలబ్ధః ప్రతిజ్ఞాభంగభయాన శేషం శరీరం నికృత్తవా నితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా, పఠంతి చాత్రేమం శ్లోకమ్. 'కర్ణ స్త్వచం శిబి ర్మాంసం ప్రాణాన్ జీమూతవాహనః, దదౌ దధీచి రస్థీని కిమదేయం మహాత్మనా' మితి, వృత్తముపజాతిః. ౩౧

నను బహూనా మనుగ్రహో న్యాయ్య ఇతి లోకప్రసిద్ధే రేకేన దృష్టాంతేన కించరితార్థతే త్యత్రాహ,—కిం చేతి, నైక ఏ వాయం దృష్టాంతః కింతు రాజాంతర మపి విద్యత ఇ త్యర్థః, తమే వాహ, అభ్యర్థ్యేతి, ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః, ని. 'ధీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ' ఇత్యమరః, ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః, అథవా ప్రజ్ఞాఽస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః, 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యో ణ' ఇతి ణప్రత్యయః, ప్రథితప్రభావః ప్రఖ్యాతతేజాః, ని. 'స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ య త్తేజః కోశదండజ' మి త్యమరః, అలర్కసంజ్ఞో అలర్కనామా కశ్చి ద్రాజా, ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవే స్త్రియా' మితి విశ్వః, ఉపాశ్రితాయ నేత్రయాచనార్థ మతిథిభావేన సమీప మాశ్రితా యేత్యర్థః. కస్మైచి దజ్ఞాతకులగోత్రాయ, న తు పరిచితాయ, విశేషం ప్రాపయతీతి, విప్రాయ బ్రాహ్మణాయ, వేదవేదాంగపారగాయ, 'కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, అభ్యర్చ్య పూజయిత్వా, న త్వవజ్ఞా యేత్యర్థః, అన్యథా 'అసత్కృత మవజ్ఞాతం త త్తామస ముదాహృత' మితి గీతాయాం శ్రీభగవదుక్తరీత్యా అప్రఖ్యాపనీయతా స్యా దితి భావః, స్వే స్వకీయే, ని. 'స్వో జ్ఞాతా

ప్రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞాం ప్రథితప్రభావః. 3౨

అసురసమరవేళాజాతబాధావసానే
వరయుగమదిశ స్త్వం ప్రీతిపూర్వం యయా మే,
అశిథిలగుణబంధా స్సత్యసంధా నరేంద్రా
జలలిపి రితి కామం సంగిరంతాం గిరం తామ్. 33

వాత్మనిస్వం త్రిష్వాత్మీయ' ఇత్యమరః, విలోచనే-నేత్రే, ద్వితీయాద్వివచన మేతత్ నత్వేక మిత్యర్థః. వితీర్య దత్వా, ప్రతిజ్ఞాం-సత్యసంధతాం, అపూరయ త్స్వప్రూరయా మాస, సమర్థితవా నిత్యర్థః. సత్యసంధతా నిర్వాహేణ కీర్తిసంపాదనతత్పరా రాజానో నాత్మక్లేశం గణయంతీతి భావః, భవతు నైవంవిధక్లేశః, తస్మా దాశ్రుతం పరిపాల నీయ మితి శ్లోకద్వయస్య తాత్పర్యం. వృత్తంపూర్వవత్, 'శైబ్యః శ్యేనకపోతీయే స్వమాంసం పక్షిణే దదౌ, అలర్క శ్చక్షుషీ దత్వా జగామ గతి ముత్తమామ్. తథా. సంశ్రుత్య శైబ్యశ్శ్యేనాయ స్వాం తనుం జగతీపతిః, ప్రదాయ పక్షిణే రాజా జగామ గతి ముత్తమామ్. తథా హ్యలర్క స్తేజస్వీ బ్రాహ్మణే వేదపారగే, యాచమానే స్వకే నేత్రే ఉద్ధృత్యావిమనా దదౌ' ఇత్యేతత్ ఉక్తశ్లోకద్వయస్యాపి మూలమ్. 3౨

అ. య ద్యేవ మప్యాశ్రుతం న పరిపాల్యేత తర్హి సత్యసంధసమాజస్య గర్హణరూపానర్థ స్సమాపతే దిత్యాహ. అసురేతి. అసుర సమరవేళాయాం - శంబరాసురయుద్ధసమయే, జాతా - సముత్పన్నా, యా బాధా అసురశస్త్రక్షతిజనితవేదనా, తస్యా, అవసానే అంతే, సంగ్రామా దన్యత్రాపసారణేన తద్బాధాయా నివర్తితత్వా దితి భావః. త్వం, యయా గిరా వాచా, మే మహ్యం, వరయోః, యుగం - యుగళం. ని. 'యుగ్మం తు యుగళం యుగ' మిత్యమరః ప్రీతిపూర్వం బాధానివర్తనజనితపరితోషపూర్వకం యథాతథా, అదిశః - దత్తవానసి, పరితోషకతయా వరద్వయం దాస్యామీతి యాం గిరముక్త్వా న సీ త్యర్థః, తాం గిర, మశిథిలాః అవిచ్ఛిన్నాః, గుణబంధః దానదాక్షిణ్యాదిగుణానువృత్తి, ర్యేషాం తే, సద్గుణసంపాదనస్వీకరణతత్పరా ఇత్యర్థః, సత్యసంధా విశేషతః సత్యప్రతిజ్ఞాః, శిలాక్షరవిన్యాసతుల్యవచనా ఇత్యర్థః, ని 'సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదే'త్యమరః, నరేంద్రాః రాజానః, ని. 'నరేంద్రః పార్థివే రాజ్ఞి విష వైద్యేఽపి చ స్మృత' ఇతి వైజయంతీ. తాం గిరం, జలలిపిరితి జలాక్షర విన్యాసరూపేతి, ని. 'లిఖితాక్షరవిన్యాసే లిపి ర్లిబి రుభేస్త్రియా' మిత్యమరః, కామ మత్యంతం, సంగి రంతా మాలపంతాం, సంభావనాయాం లోట్, 'దశరథనవచనం జలలిపివ దప్రతిష్ఠిత మితి సత్యసంధకృతం గర్హణం సంభవిష్య తీ త్యర్థః, సంత్యసంధనరేంద్రవిరచితా ద్వాక్య

సత్యోద్యాం గిర మిహ నిర్వహస్వ మా వా
సన్తానం భువి న సహేయ రామ మాతుః,
సంస్థాస్యే విష ముపభుజ్య పశ్యత స్తే
సన్నాహం త్యజసి నచే త్ప్రవర్తమానమ్. 3౪

గ. ఏవంవాదినీ మేనాం భూయోఽపి భూపతి రవాదీత్. 3౫

అయి కఠినహృదయే కి ముక్త మున్ముక్తలోక మర్యాదయా ద

ప్రతిష్ఠార్థం గప్రయుక్తగర్హణా దన్యః కో వాఽనర్థపదార్థోఽస్తి సంభావితానా మితి భావః, జలలిపేః కర్మత్వేఽపి నిపాతే నాభిహితత్వాన్న ద్వితీయే త్యుక్తం. అత్ర గిరో జలలిపిత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః, మాలినీవృత్తమ్. 33

కిం బహునా, మన్నోరథాపరిపూరణే స్వస్య మరణం నిశ్చిత మి త్యాహ, సత్యేతి. గిరం వరయుగం దాస్యామీత్యేవంరూపాం వాచం, సత్యే నోద్యత ఇతి సత్యోద్యాం యథార్థవాచ్యాం, 'వదస్సుపిక్యప్చే'తి వదేః క్యప్ 'ఉపపద మతి'ఙితి సమాసః' ఇహేదానీం, నిర్వహస్వ సమర్థయస్వ వా, ఉత మా వా మానిర్వహస్వ, సత్యోద్యాం మృషోద్యాం వా కురు ఇత్యర్థః, నాత్ర మమాభినివేశ ఇతి భావః, కిం తు, భువి లోకే, రామ మాతుః కౌసల్యాయాం, స్సన్తానం రాజమాతృత్వప్రయుక్తసత్కారం, న సహేయ న క్షమిష్యే, సోఢుం నశక్నుయా మి త్యర్థః, సహేర్లిఙ్, రామసన్తానస్య సత్యత్వేఽపి సపత్నీసన్తానస్య హైన్యాపహత్వేన దుస్సహత్వా దితి భావః, అతః, ప్రవర్తమానం సంపద్యమానం, సన్నాహం-రామాభిషేకసంభ్రమం,న త్యజసి చేత్-న విసృజసియది, తే తవ, పశ్యత స్సతః, పశ్యన్తం త్వామనాదృత్యేత్యర్థః, 'షష్ఠీ చానాదరే'ఇతి షష్ఠీ, విష ముపభుజ్య గరళ మభ్యవహృత్య, ని. 'క్ష్వేళ స్తు గరళం విష' మి త్యమరః. సంస్థాస్యే మరిష్యే, హీనజీవనాద్వరం మరణ మే వేతి భావః, ని. 'సంస్థాఽఽధారే స్థితౌ మృతౌ' ఇత్యమరః, 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇ త్యాత్మనేపదం, ఉపసర్గవశా దర్థాంతరం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, 'తప్ప్రతిశ్రుత్య ధర్మేణ న చే ద్దాస్యసి మే వరమ్, అద్యైవ హి ప్రహాస్యామి జీవితం త్వన్నిమాని తే'తి, 'అహం హి విష మ ద్యైవ పీత్వా పిహిత వాగ్రతః, పశ్యత స్తే మరిష్యామి రామో యద్యభిషిచ్యత'ఇతి, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్, 'మ్నౌ జ్రౌ గ స్త్రిదశయతిః ప్రహర్షిణీయ' మితి లక్షణాత్. 3౪

ఏవ మితి. ఏవంవాదినీం, ఏనాం కైకేయీం, భూయః పునరపి, భూపతి ర్దశరథః, అవాదీత్ ఉవాచ. 3౫

తదేవాహ, అయీతి. కఠినహృదయే కఠినచిత్తే, పునఃపున రనునయేఽపి మార్ద

యాపేతయా త్వయా. ౩౮
నై వాభవ స్త్వ మిహ శీలవతీషు గణ్యా
నై [1]వాభజ త్పితృమతాం గణనాం స రామః,

వాభావా ద్ధృదయస్య ఇదం సంబోధనం, ఉన్మత్తా పరిత్యక్తా, లోకమర్యాదా సతీపతిన్యాయరూపా, యయా తయా, సమతిక్రాన్తకులవధూసమాచారయే త్యర్థః, దయాపేతయా దయాహీనయా, క్రూరయేతి యావత్, త్వయా, కిం కుత్సితవచన, ముక్తం, బహ్వనర్థమూలత్వా త్తత్రోద్యా మిత్యాదికుత్సితవచనం ప్రయుక్త మనుచిత మి త్యర్థః, ని. 'కుత్సాప్రశ్నవితర్కే ష్వాక్షేపే కింశబ్ద ఇష్యతే' ఇతి శాశ్వతః. ౩౮

అనర్థా నై వాహ—నేతి. హేఽనార్యే దుశ్శీలే, అతఏవ త్వ మిహాలోకే, శీలవతీషు సద్వృత్తిసంపన్నాసు, సాధ్వీష్వి త్యర్థః, 'శీలం స్వభావే సద్వృత్తౌ' ఇత్యమరః, గణ్యా గణనీయా, నై వాసీః, భువో లఙ్, పరోపతాపేఽప్యాత్మనశ్శ్రేయోఽభావేన 'భక్షితేఽపి లశునే వ్యాధి ర్న నివృత్తః' 'వ్రతభ్రంశేఽపి సుఖప్రాప్తి ర్'ఇత్యాదివత్ భ్రష్టాసీత్యర్థః. తథా, స రామః, పితృమతాం జీవత్పితృకాణాం, రాజన్యానాం మధ్యే గణనాం సంఖ్యాం, నై వాభజత్ నప్రాప్స్యత్, పిశాచికయేవ త్వయా కాన్తస్య మమ కింవిత్కరత్వాత్. పితృకర్తృకాభిషేకాదిసన్మానాసిద్ధే రితి భావః, తథాఽహ మప్య త్యజైర్యానిసుఖాని తాని, నైవాపం, వర్ధకే పుత్రకృతోపచారాదిజనితసౌఖ్యాని నైవ ప్రాప్నువ మిత్యర్థః, రామప్రవ్రాజనేన మహాదుఃఖపూర్వకమరణస్యావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, సర్వత్రైవకారోఽవధారణార్థః, ఆప్నోతేర్లుఙ్, పుషాదిత్వాచ్చ్లేరఙాదేశః, తథా భరతేన. మే మహ్యం, నివాపః పితృతర్పణం, ని. 'పితృదానం నివాప స్స్యా' దిత్యమరః, తస్య సంబంధి నైవాపం, సంబంధార్థేఽణ్, అంబు ఉదకం, న ప్రదేయం నదాతవ్యం, భరతస్యాగ్రత్వేఽప్యనార్యాయా స్తవ దుర్భగ గర్భసంభూతత్వాత్, 'సద్భిశ్శా స్త్యపి సత్యాని దుష్యేయుః క్షేత్రదోషతః' ఇతి న్యాయేన అయోగ్యతయా మదూర్ధ్వదైహికక్రియా నకర్తవ్యే త్యర్థః, భవద్వరణభయా ద్రామే ప్రవ్రాజితే ఆత్మనోఽపి మరణం సునిశ్చిత మేవేతి భావః, అత్ర పరేతస్య నివాపోదక మిష్ట మేవ తథాపి న దేయ మితి నిషేధితత్వా దనిష్టవిధే రిష్టనిషేధస్యాప్యనుపద్యమానతయా ఆభాసత్వాత్తేన నిజమరణ మాక్షిప్యతే ఇత్యాక్షేపాలంకారః, ఉక్తం చ విద్యానాథేన, 'సమానార్థతయాఽనిష్టవిధ్యాభాసోఽప్యాక్షేప' ఇత్యుపగమ్యతే.

1 అగమత్,

నైవాప మాత్మజసుఖా న్యహ మప్యనార్యే
నైవాప మంబు భరతేన న మే ప్రదేయమ్. 32

కించ.— వాస స్త్వచాం భవతు కించన తారవీణాం
ఛాయాద్రుమాశ్చ భవనాని భవంతు ధన్యాః,
కైకేయి తస్య శయనాని కథం భవేయుః

యథా చేష్టవిశేషస్యానుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వం తథా అనిష్టవిధే రప్యనుపపద్యమానతయా ఆభాసత్వ మితి రామాభిషేకవిఘాతేఽపి పుత్రస్య రాజ్యలాభస్స్యా దితి లోభేన శీలవతీషు గణ్యా త్వాభా వాద్యనర్థాంగీకారిత్వేఽపి స్వస్య వైధవ్యం స్వపుత్రస్య పితృకర్మాచారణానర్హత్వం చే త్యైహికాముష్మిక విరుద్ధ మనర్థద్వయం స్యా దితి వా మత్వా అస్మా దభినివేశా ద్విరతా భవిష్య తీతి మన్వానేన రాజ్ఞా భరతనివాపాంబుదానవిశేషోపన్యాసేన నిజః ధనం సూచిత మితి పరమరహస్యం, అత్ర రామాయణశ్లోకః, 'రామః కారయితవ్యో మే మృతస్య సలిలక్రియాం. సపుత్రయా త్వయా నైవ కర్తవ్యా సలిలక్రియే'తి: యద్వా భరతేన నైవాప మంబు మే న ప్రదేయ మితి కాకుః, ప్రదేయ మేవేత్యర్థః, రామప్రవ్రజనోత్తరక్షణమేవ నిజమరణస్యావశ్యంభావిత్వా త్తత్సన్నిధ్యభావేన భరత ఏవ మమౌర్ధ్వదైహికక్రియా చరణ తత్పరో భవిష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తం. 32

పక్షవ్యాంతరం విధ్యత ఇత్యాహ—కిం చేతి. హే కైకేయి తస్య రామస్య, దివ్యాంబరధారిణ ఇతి భావః, తారవీణాం తరుసంబంధినీనాం, సంబంధార్థేఽణ్, 'టిడ్ఢాణ'ఇత్యాదినా జీప్, త్వచాం సంబంధి కించన కించిద్వల్కలాదిక మిత్యర్థః, ని, 'త్వక్స్త్రీ వల్కం వల్కల మస్త్రియా'మి త్యమరః, వాసో వస్త్రం, భవతు, తథా, ధన్యాః శ్రీరామస్య నివాసత్వేన సఫలజన్మానః, ఛాయాప్రధానా ద్రుమా వృక్షాః ఛాయాద్రుమాః నమేరుప్రభృతయః, శాకపార్థివాదిత్వా న్మధ్యమపదలోపీ సమాసః, ని. 'ఛాయావృక్షో నమేరు స్సా' దితి శబ్దార్ణవః, నీరంధ్ర ద్రుమా వా భవనాని గృహాణి, భవంతు, దివ్యభవనసంచారిణ ఇతి భావః, 'వన్యా'ఇతి పాఠాంతరం 'కాననతారవీణాం, కానన రౌరవీణా' మితి పాఠద్వయే ఽప్యనుశతికాదిత్వా దుభయపదవృద్ధిః, అనుశతికాదే రాకృతిగణత్వాత్, రురు ర్మృగః, ని. 'కృష్ణసారరురున్యంకురంకుశమ్బరరౌహిషా' ఇత్యమరః, తత్సంబంధినీనాం, త్వచాం అజినానాం, కింతు, త్వచ్చేతసఃతవహృదయాదపి, కఠినాని కఠోరాణి, త్వచ్చేతఏవాతికఠినం తతోఽప్యతికఠినత్వేఽపి తేషాం

త్వచ్చేతసోఽపి కఠినాని శిలాతలాని. ౩౮
ఏవం భర్త్రా భ_ర్త్స_తా ప్యార్ద్రచిత్తా
[1]మాభూ దేషా మంథరా_క్రా_న్తవృ_త్తిః,
రాకాచంద్రే రాజమానే [2]ప్యబాధం
వీరుచ్ఛన్నా చంద్ర కా_న్తస్థ లీవ. ౩౯

యోగ్యతా కిం వక్తవ్యేతి భావః, శిలాతలాని శిలాప్రదేశాః, శయనాని శయ్యాః, కథం, భవేయుః, వల్కలచ్ఛాయామాత్రపూర్వకాకథంచిద్దేహయాత్రా భవిష్యతి, కిం తు శిరీషపుష్పాధిక సౌకుమార్యసంపన్న శరీరస్య హంసతూలికాతల్పస్యాపి ఉచితస్య కఠినతర శిలాతలాన్యేవ శయనాని భవితుం నార్హంతీత్యర్థః, ఏత దేవ మమ హృదయం నికృంతతీతి భావః, వృత్తంతు పూర్వవత్. ౩౮

ఏవ మితి. ఏవము క్తరీత్యా, భర్త్రా తాచ్ఛీల్యేన భరణకర్త్రా, తేన ప్రాణేశ్వరేణ దశరథేన, 'తృన్' ఇతి తాచ్ఛీల్యే తృన్' భర్త్సితా అపవాదితాపి, ని. 'భర్త్సనం త్వపవాదన' మిత్యమరః, మంథరయా పిశాచకల్పయా క్రాంతా ధన్యా నిహ్నుతేతి యావత్, వృత్తి స్సద్వర్తనం యస్యా స్సా, ని.'వృత్తి ర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః, ఏషా కైకేయీ, రాకాచంద్రే పూర్ణిమాచంద్రే, ని. 'పూర్ణేరాకానిశాకర' ఇత్యమరః, అబాధం మేఘావరణాది ప్రతిబంధరహితం యథాతథా, రాజమానే ప్రకాశమానేసత్యపి, వీరుచ్ఛన్నా లతాచ్ఛాదితా, ని.'లతా ప్రతాననీ వీరు'దిత్యమరః, చంద్రకాంతస్థలీ చంద్రకాంతమణి భూమి రివ, 'జానపదే'త్యాదినా అకృత్రిమార్థే జీప్, ఆర్ద్రచిత్తా స్నేహార్ద్రహృదయా, రామాభిషేక విఘాతాభినివేశపరాఙ్ముఖీతి యావత్, మాభూత్ నాసీత్, న హి దుష్టాక్రాంతాః ప్రయత్నే నాపి ప్రకృతిం ప్రతిపద్యంత ఇతి భావః. అత్ర మాఙో నఞర్థకత్వా న్నాజి లుఙో నాశీరర్థత్వావకాశః, అత్ర సత్యపి భర్త్సితత్వకారణే చిత్త స్యార్ద్రీభావరూపకార్యానుదయాత్ విశేషోక్తి రలంకారః, 'తత్సామగ్ర్యా మనుత్పత్తి ర్విశేషోక్తిర్నిగద్యతే' ఇతి లక్షణాత్, తథా మంథరాక్రాంత వృత్తిత్వస్య విశేషణగత్యా చిత్తార్ద్రీభావాభావం ప్రతి హేతుత్వా త్కావ్యలింగ మలంకారః, తథా చ చంద్రకాంతస్థలీ వేత్యత్ర ఉపమేతి త్రయాణా మన్యోన్యసాపేక్షత్వాత్సంకరః, శాలినీ వృత్తం,'శాలిన్యుక్తామ్తౌ తగౌ గోఽబ్ధిలోకైః' రితి లక్షణాత్. ౩౯

1 నాభూత్.2 నిశాయాం.

గ. తదను ముహూర్తమాత్ర మపి రామముఖావలోకనసుఖ మనుబుభూషుః కుమార మానయేతి దశరథ స్సుమన్త్ర మాదిదేశ. ౮౦

గ. తేన సత్వరం రాజభవనం[1]ప్రవేశితో రామః కృతప్రణామః పితర మయథాభూతముఖ[2]వికాస మారా దాలక్ష్య [3]చకితమతిః కి మిద మితి కైకేయీ మన్వయుఙ్క్త. ౮౧

సాఽపి పాపాశయా ప్రత్యవాదీత్. ౮౨

వత్స ప్రతిశ్రుతవరద్వయనిర్వహణే ప్రవీణేతరః తాత స్తే

తదన్వితి. తదను కైకేయీచిత్త స్యానార్ద్రీభావానన్తరం, ముహూర్తమాత్రం, క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వయమపి వా. సమనంతరం శ్రీరామ విరహస్యావశ్యం భావిత్వాదితి భావః, ఏతేనకైకేయ్యాఅనివార్యనిశ్చయత్వ మధర్మభీరో రాజ్ఞో రామప్రవ్రజన వినిశ్చితత్వం చ సూచ్యత ఇత్యవగంతవ్యం, ని. 'ముహూర్తమల్పకాలే స్యాద్ఘటికాద్వితయేఽపిచే'తి విశ్వః, రామముఖావలోకనేన యత్సుఖ మానంద స్త దనుబుభూషుః అనుభవితుమిచ్ఛుః, శ్రీరామం దిదృక్షుస్స న్నిత్యర్థః, భువ స్సన్నంతా 'త్సనాశంస భిక్షఉః,' దశరథః, కుమారంరామం, మానయ సమీపం ప్రాపయేతి, సుమంత్రం నామ, మంత్రిణ, మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౮౦

తేనేతి. తేన సుమంత్రేణ, సత్వర మవిలంబితం, రాజ్ఞోవిలంబాసహిష్ణుత్వా దితి భావః, ని. 'సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలంబిత మాశు చే'త్యర్థః, రాజభవనం దశరథగృహం, ప్రవేశిత స్సన్ విశ్లేష్ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః, రామః, కృతప్రణామః కృతాభివాదన స్సన్, అయథాభూతః పృథగ్భూతః పూర్వాపేక్షయా విలక్షణః ముఖవికాసో వక్త్రశ్రీర్యస్య తం, పితరం, దశరథ, మారా త్సమీపే. ని. 'ఆరాద్దూర సమీపయో' రిత్యమరః, ఆలక్ష్య దృష్ట్వా, చకితమతిః భయసంభ్రాన్తబుద్ధి స్సన్ ఇదం రాజ్ఞో ముఖవికాసరాహిత్యం, కిం కుతో వాజాత, మితి భీత్యా, ఇత్యేవం, కైకేయీం, మన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. ౮౧

సేతి. తతః, పాపాశయా పాపాభిప్రాయా, దుస్సంకల్పేతి యావత్. ని. 'ఆశయ స్స్యా దభిప్రాయే మానసాధారయోరపీ'తి విశ్వః, సా కైకేయ్యపి, ప్రత్యవాదీత్ ప్రత్యువాచ, శ్రీరామప్రశ్నస్యోత్తరం దదావిత్యర్థః, వదే ర్లుఙి సిచి వృద్ధిః. ౮౨

తదేవ వివృణోతి - వత్సేతి, హేవత్స రామ, తే తవ, తాతః పితా. ని. 'తాతస్తు జనకః పితే'త్యమరః. సంప్రతీదానీం, ప్రతిశ్రుతం పూర్వం ప్రతిజ్ఞాతం యద్వరద్వ

1 ప్రవేశిత స్తతః. 2 విలాస. 3 చకితః.

సంప్రతి సానుశయ స్తనయవాత్సల్యా త్సత్యవ్యత్యాసత్రాసా చ్చ గాఢ మగాధే శోకసాగరే నిమజ్జతీతి. ४३

వరద్వయం తావ త్తవ [1]మునివృ త్త్యైవ వనే వర్తన మపనే రవనం భరతస్యేతి. ४४

రామ స్త దాకర్ణ్య ప్రముదితహృదయః కృతాంజలి [2]రేనాం ప్రతి వ్యజిజ్ఞపత్. ४५

యం తస్య నిర్వాహణే సమర్థ నే, వరద్వయం సమనన్తరం స్వ య మేవ వివాస్యతి, ప్రవీణో నిపుణః తస్మా దితరః, అసమర్థ స్సన్నిత్యర్థః. ని 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞనిష్ణాత శిక్షితా' ఇత్యమరః, అత ఏవసానుశయ స్సానుతాపస్సన్. ని. 'రంధ్రే శబ్దేఽథా నుశయో దీర్ఘద్వేషానుతాపయో' రిత్యమరః, తనయే స్వాంచ, వాత్సల్యాత్ స్నేహాత్. ని. 'ప్రేమా స్నిగ్ధస్తు వత్సల' ఇత్యమరః, తథా సత్యస్య త్యాసః భవితాభిషేకాక రణ ప్రయుక్త సత్య విపర్యాసః, తత్రాసా త్తన్నభయాచ్చ హేతో, గాఢే గమ్భీరే, దుస్తర ఇత్యర్థః, శోకసాగరే దుఃఖార్ణవే, గాఢం భృశం, అసంభావితోన్మజ్జన మిత్యర్థః. ని. 'ప్రగాఢం భృశకృచ్ఛ్రయో' రిత్యమరః, మజ్జతి నిమగ్నో భవతీత్యేవం ప్రత్యవాదీదితి పూర్వేణసంబంధః. ४३

కిం తద్వరద్వయ మిత్యాశంకాయా మాహ—వరేతి వరద్వయం వరయుగళం, తావచ్ఛబ్దోఽవధారణార్థకః. ని. 'యావ త్తావచ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణే' ఇత్యమరః, తవ భవతః, మునివృత్త్యా తాపసవృత్త్యైవ, ఏవకారో భేదబుద్ధిజనక వృ త్త్యంతరవ్యవచ్ఛేదార్థకః, వనే దండకావనే, వర్తనం చతుర్దశవత్సరావస్థానం, తథా, భరతస్య. అవనే రవనం భూరక్షణంచ, 'అవ రక్షణే' ధాతోర్ల్యుట్, తవ వనవాస ఏకో వరః, భరతస్య భూపరిపాలన మపర ఇత్యర్థః. ఇతి వాక్య సమాప్తౌ, అథవా, ఇతి చ ప్రత్యవాదీ దితి సంబంధః, యద్వా, ఇతి వరద్వయం తావత్ వరద్వయం ఖల్వి త్యన్వయః. ४४

రామ ఇతి. రామ స్త ద్వరద్వయ, మాకర్ణ్య సవిశేషం శ్రుత్వా, ప్రముదిత హృదయః, ధీరోదాత్తతయా వికార మంత స్సం స్తభ్య, సంతుష్టాంతఃకరణ ఇవ సన్, ధీరోదాత్తలక్షణం తు, 'మహాసత్త్వోఽతిగంభీరః క్షమావా నవికత్థనః, సువర్ణాచలవ ద్ధీరో ధీరోదాత్త స్స సంమతః, ఇతి ఏతేన ధైర్య ముక్తమ్, 'మనసో నిర్వికారత్వం

---

1 వన్యవృత్త్యైవ. 2 ఏనాంవ్యజిజ్ఞపత్.

ప. భీతో భూభరతగ కి మంబ భరతః? కిం వా వనా త్పావనా
త్త్రస్తోఽహం? సగరాన్వవాయకకుద స్తాతః కుత శ్శోచతి?,
దివ్యాయా స్సరితో నివాపకరణా ల్లఘ్వీం ప్రతిజ్ఞా మిమా

ధైర్యం న త్స్వపి హేతు'ష్వితి రసికాః. అత ఏవ, కృతాంజలిః వినమితశిర సంపుటో, విభక్తివినయవిధేయతాలక్షణ మేతత్. ఏవాం కైకేయీం ప్రతి, వ్యజిజ్ఞపత్-విజ్ఞాపయామాస. ౪౫

త దేవాహ, భీత ఇతి. హే అంబ మాతః, ని 'అంబా మాతాఽథ బాలా స్యా'దిత్యమరః, 'అంబార్థనద్యో ర్హ్రస్వ' ఇతి హ్రస్వః. అత్ర సపత్నీ మాతృత్వేఽపి సాంప్రతికవిరోధాచరణతత్పరత్వేఽపి భర్తృప్రాతికూల్యపరాయణత్వేఽపి స్వయం నిర్వికారత్వా దేవ మామంత్రితవా నిత్యవగంతవ్యమ్. భరతః త్వత్పుత్రః, భూభరతః భూభారాత్, న తు పృథాభారాత్, పంచమ్యాస్తసిః. 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. భీతః భయవిభ్రాన్తః,కిం, న భీత ఏవేత్యర్థః తథాఽహం రామః, పావయతీతి పావనా త్పవిత్రతాహేతోః, న తు నైరర్థక్యాపాదకాత్ 'పూఞ్ పవనే' కర్తరిల్యుట్ వనాత్ తపోవనాత్, పూర్వవత్పంచమీ, త్రస్తో భీతః, కిం న త్రస్త ఏవేత్యర్థః. ని. 'చతుర్దశ పరత్రాసౌ భీతి ర్భీ స్సాధ్వసంభయ' మిత్యమరః. అత స్సగరస్య సగరచక్రవర్తినః అన్వవాయస్య కులస్య కకుదః శ్రేష్ఠః, అథవా, సగరాన్వవాయానాం రాజ్ఞాం శ్రేష్ఠః. ని 'వంశోఽన్వవాయ స్సంతాన' ఇత్యమరః. 'కకుద్వ త్కకుదా శ్రేష్ఠే వృషాంగే రాజలక్ష్మ'ణీతి విశ్వప్రకాశః. అత్ర సగరాన్వవాయగ్రహణం సర్వేఽపి సగరకులోద్భవా భగీరథాదయో రాజానః దుస్తరప్రతిజ్ఞాపారావారపారీణా ఏవ, అత స్తత్కులశ్రేష్ఠస్యాస్య ఈదృక్ప్రతిజ్ఞాతు[1]త్తరణం కియ దితి సూచనార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్, అతోఽస్మ త్పితా మాన్యశపుత్రజనకః, దశరథః, కుతో హేతోః, శోచతి ఖిద్యతి, న కుతోఽపి శోచితవ్య మిత్యర్థః. శోకకారణయో రుభయో రప్యన్యతర స్యాభావా దితి భావః, తత్కుత ఇత్యాశంక్యాహ, దివి భవా దివ్యా, తస్యా స్సరితో వియద్గంగాయాః, నివాపకరణా త్పితృతర్పణాంజలివిధానాత్, అస్మత్పూర్వమహారాజభగీరథ కర్తృకా దితి భావః. ని. 'నివాపః పితృతర్పణ' మిత్యమరః, లఘ్వీ మల్పాం, న తత్సమాం న తతోఽప్యధికాం వేత్యర్థః, 'వోతో గుణవచనా' దితి జీప్. ఇమాం ప్రతిజ్ఞాం వరద్వయరూపాం, అయ మస్మత్తాతః, ఆవాభ్యాం

1 ఇహాపూరయిష్యతి.

మావాభ్యా[1]మభిపూరయిష్యతి నచేత్పుత్రీ కథం స్యాదయమ్.
వనభువి తనుమాత్రత్రాణమాజ్ఞాపితం మే
సకలభువనభారః స్థాపితో వత్సమూర్ధ్ని,
తదిహ సుకరతాయాం మావయో స్తర్కితాయాం
మయి పతతి గరీయా నంబ తే పక్షపాతః. ౪౮

స చ అహం చ ఆవాం తాభ్యాం, సాధనభూతాభ్యాం, భరతేన మయా చేత్యర్థః, 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య'మితి సూత్రేణా దత్యదాదినా భరతేన సహోక్తౌ త్యదా దిత్వా దేకశేషః, 'యువావౌ ద్వివచనే' ఇత్యావాదేశః, యుష్మదస్మదో రనాదేశ ఇత్యాకారో౽న్తాదేశశ్చ. నాభిపూరయిష్యతి చేత్ న నిర్వహిష్యతి చేత్, కథం సుతః, పుత్రీ ప్రశస్తపుత్రవాన్, ప్రశంసాయామినిః, స్యాత్ భవేత్, న స్యా దేవ, పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా అనన్యసాధారణనిరయోద్ధరణైకసూత్రాణాం పుత్రాణామస్మాకం జననే బహుక్లేశభాగినో౽స్య రాజ్ఞో౽స్మత్పూర్వరాజస్య నిర్వ్యూఢప్రతిజ్ఞాపేక్షయా అల్పతరాయా అస్యా నిర్వహణాభావే కుతో వా నః పుత్రశబ్దవాచ్యతా? కుతో౽యం వా పుత్రవాం త్స్యాత్తస్మా దావాభ్యా మేత దవశ్య మఙ్గీక్రియతే తాతే నాపి న శోచితవ్య మిత్యర్థః శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౭

వనేతి. హేఅంబ, మేమహ్యం, వనభువి కాన్తారసీమ్ని, తనుమాత్రస్యమామక దేహస్యైకస్యైవ, త్రాణం రక్షణ మల్పభారభరణ మిత్యర్థః, ఆజ్ఞాపిత మాదిష్టం, మమైత త్సుకరమితిభావః, కింతు వత్సో బాలః, భారోద్వహనాసమర్థ ఇతి యావత్, తస్య భరతస్య స్వగర్భసంభూతస్య, మూర్ధ్ని శిరసి, సకలభువనభారః - అశేషభూభారః, గురుతరత్వా ద్దుర్వహ ఇత్యర్థః, స్థాపితో నిక్షిప్తః. ని 'భువనం విష్టపే లోకే సలిలే౽పి వియత్య' పీతి విశ్వః. త త్తస్మా త్కారణా, దిహ అస్మిన్ కార్యద్వయవిషయే, ఆవయోః, భరతస్య మమచే త్యర్థః; సుకరతాయాం సౌకర్యే, తర్కితాయాం ఆలోచితాయాంసత్యాం గరీయాన్ గురుతరః, గురుశబ్దాదీయసుని 'ప్రియస్థి రే'త్యాదినా గురోః గరాదేశః, తే తవ, పక్షపాతః ఆదరః, మయి, పతతి-ప్రసరతి, స్వతనయే భరతే సపత్నీనందనే మయి చాదరానాదరాభ్యాం సుఖాసుఖసంపాదకరాజ్యాభిషేకవనవాసవిధానార్థం ప్రయత్నః కృతః సో౽యం విచార్యమాణే విపరీతో జాతః. అత స్తదేత ద్గురూకరప్రవృత్తౌ మర్కటభావన్యాయప్రాయం సుఖార్థం చందనలేపే వాతోద్రేకప్రసంగకల్పం చాభూ దిత్యర్థః. అతఏవ విషమాలంకారః. విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా సా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే'తిలక్షణాత్, మాలినీవృత్తమ్. ౪౯

కించ.—తాత స్స్వవాచా వ్యవహృత్య హృద్యం
వత్సాభిషేకోత్సవమంగళం మే,
ప్రణామసంజ్ఞస్య మయార్పితస్య
కిం పూర్ణపాత్రస్య న పాత్రమాసీత్.

గ తత్క్షణ మశనిహత ఇవ పర్వతః సర్వతః పరీతదవదహన ఇవ

ఆ. ఆస్తాం తావ దుక్తిరచనాసు నిశ్చితం వక్తవ్యాంతర మస్తీత్యాహ-కించేతి. తత్ప్రకారమేవాహ—తాతేతి. తాతో ఽస్మత్పితా స్వవాచా స్వముఖోచ్చారితేన నియోగవచనేన, భవద్వచనేనైవ భరతాభిషేక మభినందయతో మమ స్వవచనేన చేత్యుభయముక్తవ్య మితి భావః. హృద్యం మనోహరం, వత్సస్య ఉభయోరప్యనుపాలనీయస్య భరతస్యాభిషేకో మూర్ధాభిషేకః స ఏవోత్సవః 'ఉత్సుతే హర్ష మిత్యేష ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇత్యుక్తలక్షణః స ఏవ మంగళం కల్యాణం, మే మహ్యం, వ్యవహృత్యోక్త్వా, కథయిత్వేతి యావత్. ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత'మిత్యమరః. మయా, అర్పితస్య దత్తస్య, ప్రణామసంజ్ఞస్య నమస్కారాఖ్యస్య, పూర్ణపాత్రస్య ఉత్సవాదిషు దేయ వస్తునః, పాత్రయోగ్యః. నాసీత్కిం నజాతః కిం? మితి కాకుః, తాతేన భరతాభిషేకః క్రియత ఇతి వక్తవ్యం. మయా చాంగీకారపూర్వకం నమస్కర్తవ్యం చేత్యర్థః. సత్యసంధస్య స్వస్య స్వముఖోచ్చారణే కః సంకోచః? తతో నిస్సంకోచం వదన్త్వితి తాత్పర్యమ్ 'ఉత్సవాదిషు యద్దేయం పూర్ణపాత్రం త దుచ్యత'ఇత్యభియుక్తాః. ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః; అత్ర నాసీత్కిమితి కాక్వా రాజ్ఞో యోగ్యతా పాదనద్వారా రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణ మాక్షిప్యత ఇతి గుణీభూత వ్యంగ్యమ్. తదుక్తమ్ 'అగూఢ మపర స్యాంగం వాచ్యసిద్ధ్యంగ మస్ఫుటమ్, సందిగ్ధ తుల్యప్రాధాన్యే కాక్వాక్షిప్త మసుందర'మితి వృత్త ముపజాతిః. ౪౮

తత్క్షణమితి. తస్మిన్నేవ క్షణే, రామస్య భరతాభిషేకాంగీకరణసమయ ఇత్యర్థః అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, పఙ్క్తిరథో దశరథః. ని. 'పఙ్క్తిః శాకురచ్ఛందోదశ సంఖ్యావళిషు స్త్రియా'మితి కోశః. అశనిహతో వజ్రవిదారితః, పర్వత ఇవ, సర్వత స్సమంతాత్, పరీతదవదహనో వ్యాప్తదవాగ్నిః, వనస్పతి ర్వృక్ష ఇవ, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ'ఇతి విశ్వః. దివస్స్వర్గస్య పతి ర్దివస్పతి రింద్రః. ని. 'శతమన్యు ర్దివస్పతి' రి త్యమరః షష్ఠ్యాః 'పతిపుత్రే' త్యాదినా అలుక్ కస్కాదిత్వాత్ విసర్జనీయస్య సత్వం; తస్య పదా ద్భ్రంశేన ప్రచ్యుత్యా విధురః విశ్లిష్టః, ని 'విధురః ప్రత్యవేతే స్యా ద్విశ్లిష్టవిశ్లిష్టయో రపీ'తి వైజయంతీ నహుషోపయాతవిపత్తేవ

వనస్పతి ర్దివచ్యుతిపద భ్రంశక్షుర ఇవ నహుషః పపాత నిస్సంజ్ఞః పఙ్క్తిరథః. ౪౯

తత స్స పితృ[1] నిదేశ మవిచారమచిరా దాచరేతి రామ మాదిదేశ
స ఏషః —

ప. మాతు రాజ్ఞాం వహ న్మూర్ధ్నా మాలా మివ మహాయశాః,
వనాయ రామో ప్రవ్రాజ జగతా మవనాయ చ. ౫౧

గ. అసౌ సమాసాద్య సద్యః కౌసల్యాసదన మభిషేకప్రతిబంధం కైకేయీనిర్బంధ మాత్మన శ్చ వనవాసం ప్రణామానంతరం తస్యై న్యవేదయత్. ౫౨

నిస్సంజ్ఞో విచేతనస్సన్ పపాత, రామవిరహాసహిష్ణుత్వాన్మూర్ఛిత ఇత్యర్థః, పురాకిల, నహుషః, కుతశ్చి త్పుణ్యోదయా త్స్వర్గే ఇంద్రత్వం ప్రాప్య, తత్ర నిజాహంకారహతం కారప్రకోపితేన కుంభసంభవేన భుజంగో భవేతి శప్తః; స్వర్గపదా త్ప్రచ్యుతో భువి పపాతేతి పౌరాణికీ కథా. వక్ష్యతి చారణ్యకాండే. ఉపమాలంకారః. ౪౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, సా కైకేయీ, పితుర్దశరథస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, అవిచార మనాలోచనం, అచిరా జ్ఝడితి, ఆచర, విధేహీతి రామ మాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస. ౫౦

తతో రామః కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ—స ఇతి. యోఽయం కైకేయ్యాజ్ఞప్త స్స ఏషః. మాతురితి. మహాయశాః కీర్తిసంపన్నః, రామః, మాతుః కైకేయ్యాః, ఆజ్ఞాం వనవాసాయ ప్రవ్రజేత్యేవం రూపశాసనం. మాలాం పుష్పస్రజమివ, మూర్ధ్నా, వహన్, శిరసా ధారయన్నిత్యాదరోక్తిః. వనాయ దండకావనం గంతు మిత్యర్థః. 'క్రియార్థోపపదస్యే'త్యాదినా చతుర్థీ. తథా, జగతా మవనాయ జగద్రక్షణాయ చ, ప్రవ్రాజ జగామ వనం ప్రతి గంతుమైచ్ఛదిత్యర్థః. వనవాసే దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనాభ్యాం లోకనిర్వాహస్య జాయమానత్వా 'జ్జగతామవనాయ చే'త్యుక్త మిత్యవగంతవ్యమ్. ఉపమాలంకారః. ౫౧

అసావితి. అసౌ రామః, సద్యః, అవిలంబేన, కౌసల్యాసదనం నిజమాతృగృహం, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, అభిషేకస్య నిజరాజ్యాభిషేకస్య, ప్రతిబంధ మంతరాయభూతం, కైకేయ్యా నిర్బంధం సంకటం, వరద్వయయాచ్ఞాపాశేన రాజానం నిర్బధ్య భరతస్యాభి

---

1 నిదేశవిచార మచిరమ్; నిదేశ మవిచారం.

[1]సైత దారుణకర్ణవిదీర్ణహృదయా విషదిగ్ధముఖశిలీముఖవిద్ధశ్రవణయుగళేవ సహసా [2]నిపత్య విలలాప. ౫౩

స రేఖారథాంగసరసీరుహశంఖచిహ్నే
క్షేమంకరే తవకరే జగతాం త్రయాణామ్,

శేషప్రవర్తనరూపాభినివేశ మిత్యర్థః. తథా, ఆత్మనో వనవాసంచ ప్రణామానంతరం వనప్రస్థానానంతరమాగతే, తస్యై కౌసల్యాయై, న్యవేదయత్ కథితవా నిత్యర్థః. ౫౨

సైతేతి. సా కౌసల్యా, ఏతత్ రామవనవాసవచన మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణ హృదయా విఘటితాంతరంగా సతీ, తస్య వజ్రప్రహారప్రాయత్వా దితిభావః. శిలీ శల్యం ముఖే యస్య శిలీముఖః విషదిగ్ధః విషరూషితం ముఖమగ్రభాగో యస్యస తథోక్తో యః శిలీముఖో బాణః, ని. 'ముఖం స్యాదగ్రభాగేఽపి', 'అలిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. తేన విద్ధం సంప్రహృతం శ్రవణయుగళం కర్ణయుగ్మం యస్యాస్సా, తథోక్తేవేత్యుత్ప్రేక్షా. తథావిధశ్రవణస్య విశిష్టబాణవదత్యంత దుస్సహత్వం సూచ్యతే. సహసా శీఘ్రం స్వరాది పాఠా దవ్యయ మితి శాకటాయనః. నిపత్య భువి పతిత్వా, స్థాతుమశక్యత్వాదితి భావః. విలలాప పరిదేవితవతీ. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౩

అ. తదేవాహ - రేఖేతి. రేఖాఏవ రథాంగాని చక్రాణిచ సరసీరుహాణి చ శంఖాశ్చ రథాంగాద్యాకారరేఖా ఇత్యర్థః. తే చిహ్నానియస్య తస్మిన్, సాముద్రికశాస్త్రోక్త మహాభాగ్య సంపత్తిసూచకతయా తాదృగ్లక్షణలక్షిత ఇత్యర్థః. త్రయాణాం జగతాం భూర్భువస్స్వర్లోకానాం, స్వర్గమర్త్యపాతాళానాం వా, ఉపలక్షణ మేతత్; అశేష లోకానామిత్యర్థః. క్షేమంకరోతీతి క్షేమంకరే, శుభకరే, 'క్షేమప్రియమద్రేఽణ్చ' ఇతి ఖచ్ 'అరుర్ద్విషద' దిత్యాదినా ముమాగమః. తవ, కరే హస్తే, ని. 'బలిహస్తాంశవః కరాః' ఇత్యమరః. కాంతారే అరణ్యే కందానా మభ్యవహారోచితానాం మూలవిశేషాణాం ఖననమవదారణం, ని. 'కాంతారం వర్త్మ దుర్గమ'మిత్యమరః. రచయ విధేహి, జీవనోపాయార్థ మితి భావః. ఇతి వక్ష్యతీతి శేషః, భగవాన్ 'ఉత్పత్తించ వినాశంచ భూతానా మాగతిం గతిమ్, వేత్తి విద్యా మవిద్యాంచ స వాచ్యో భగవా'నిత్యుక్తలక్షణః. వసిష్ఠః, ప్రతిసరం హస్తసూత్రం, ఆముక్తవాన్ నిబద్ధవాన్, ఆఙ్ప్రతిభ్యాం పరస్య ముచధాతో ర్గ్రంథనార్థత్వాత్. ని, 'ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చ' ఇత్యమరః. నూనం, అన్య

---

1 ఏతత్. 2 భూమ్యాం నిపత్య.

కాంతారకందఖననం రచయేతి నూన
[1]మామ్ముక్త్వా న్ప్రతిసరం భగవా న్వసిష్ఠః. ౫౪

౭. తత్ర సౌమిత్రి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుశ్శతమన్యుసమానమగ్ర
జన్మానం ప్రత్యేవ మకథయత్. ౫౫

ఆర్య [2]న కార్యమిదమ్. ౫౬

[3]లోకగర్హణార్హాయాః కైకేయ్యాః వచసా రజసా జరసా చ సమాక్రాంతస్వాంతతయా కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య రాజ్ఞః ప్రజ్ఞాశైథిల్యా

థా కథమేవం భవేదితిభావః. ని. 'నా చ కమూ జఘునే వా హస్తసూత్రే ప్రతిసరోఽస్త్రియామ్' మి'త్యమరః. అత్ర రాజ్యాభిషేకాంగత్వే నాముక్తస్య ప్రతిసరస్య కందఖననార్థత్వేనోత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షా. సా చ నూనమితి వ్యంజకసద్భావా ద్వాచ్యా 'యత్రాస్య ధర్మసంబంధా దన్యత్వే నోపకల్పితమ్, ప్రకృతం హి భవే త్ప్రాజ్ఞా స్తా ముత్ప్రేక్షాం ప్రచక్షత' ఇతి లక్షణాత్. ౫౪

ఆ. అత్రాంతరే రామాభిషేకవిఘాత మసహమానో నిరూఢాభిమానో లక్ష్మణ స్తాన దూచ ఇత్యాహ-తత్రేతి. తత్ర కౌసల్యావిలాపసమయే, సుమిత్రాయాః అపత్యం సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, 'బాహ్వాదిభ్యశ్చ' తీఞ్ ప్రత్యయః. అతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యుః శ్రీరామవనవాసకథాయాః శ్రోతుమశక్యత్వా దత్యంతప్రవృద్ధకోపస్సన్, శతమన్యుసమానం భోగైశ్వర్యాదిసంపత్త్యా ఇన్ద్రతుల్య, మిత్యర్థః. అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, శ్రీరామం ప్రత్యేవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవోచత్. ౫౫

అ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి—ఆర్యేతి. హే ఆర్య పూజ్య,ఇద మేత,న్న కార్యం అయుక్తం, తవై తన్నో పపద్యత ఇత్యర్థః. ౫౬

అ. కిమిప మిత్యతఆహ. లోకేతి. లోకగర్హణార్హాయాః ఈదృగకార్యకరణశీలత్వా ల్లోకనిందార్హాయాః, ని. 'కుత్సా నిందా చ గర్హణ' ఇ త్యమరః. కైకేయ్యాః వచసా విప్రలాపేన, రజసా రజోగుణేన చ,ని.'రజో రజోగుణే ధూళౌ పరాగా ర్తవయో రపీ' తి శాశ్వతః.జరసావార్ధకావస్థయాచ, 'జరాయాః జర సన్యతరస్యా' మితి జరాశబ్దస్య జరసాదేశః, సమాక్రాంతస్వాంతతయా సమభిభూతాంతఃకరణతయా, హేతునా, ని. 'స్వాంతం హృ న్మానసం మన' ఇత్యమరః. కృత్యాకృత్యవివేకమూఢస్య కార్యాకార్యవివేకశూన్యస్య,ఉక్తత్రితయమధ్యే ఏకైకమప్యనర్థాయ భవతి మేళనే తు కిము వక్తవ్య

---

1 ఆబద్ధవాక్. 2 అకార్యం. 3 లోకగర్హణీయాయాః.

న్నిస్సృతేన వచసా సంత్యజ్య రాజ్య మటవీపర్యటనం విధాతుమ్. ౫౭

కింతు తుభ్య మనర్థయమానాయ ప్రథమ మేవ పిత్రా ప్రదత్తా
నను పృథ్వీ. ౫౮

క్షత్రధర్మోఽపి [1]ధర్మ్యాత్పథః [2]ప్రమాద్యాపి వర్ణాశ్రమరక్షణతః

మితి భావః. రాజ్ఞః, ప్రజ్ఞాశైథిల్యా ద్బుద్ధిమాంద్యాత్, నిస్సృతేన వచసా నిర్గతే నానర్థకవాక్యేన, రాజ్యం ప్రజాపరిపాలనాత్మకం రాజకృత్యం సంత్యజ్య విహాయ, అటవీపర్యటన మరణ్యసంచారం విధాతుం కర్తుం, అకార్యమితి పూర్వేణ సంబంధః. ౫౭

అ. నను భవతు యథాతథావా శ్రేయస్కామేన పుంసా గురునిదేశోఽవశ్యం కర్తవ్యః, అన్యథా నిషేధస్మరణా దిత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి - కింత్వితి. కింతు, తతః కిముచ్యతే చే దిత్యర్థః. అనభ్యర్థయమానాయ అయాచమానాయ, పునఃపున ర్యాచ్ఞానిర్బంధేనానుపద్రవకారిణ ఇత్యర్థః. అభ్యర్థయమానాయైవ దత్తం పున ర్నగ్రాహ్యం అనభ్యర్థయమానాయ చేత్కిము వక్తవ్య మితి భావః. 'అత్రే మేర్థయతేరర్థాయానే యాచ్ఞావరోధయో'రితి వచనాత్ తుభ్యంభవతే, 'కర్మణా యమభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. పిత్రా, పృథ్వీ భూః, దత్తా నను వితీర్ణా ఖలు, అతః ప్రగృహీతాయాః పునరగ్రహణేన తవాపి ప్రతిగ్రహపరిత్యాగదోషః తస్యాపి నత్వయం దత్తాపహరణదోషః; తస్మా దుభయతారకత్వాత్త్వయా పున రవశ్యంపృథ్వీ గ్రాహ్యేతి తాత్పర్యమ్. ౫౮

అ. నను తథాపి న మమాయం ధర్మః పురుషార్థవ్యాఘాతి హేతుత్వా దితి న మంతవ్యమ్. 'క్షత్రియస్య పరో ధర్మః ప్రజానా మేవపాలన' మితి మనువచనాత్. వస్తుతః ధర్మమార్గభ్రంశేఽపి సమ్యక్ప్రజాపరిపాలనతత్పరస్య మోక్షసాధకత్వా దిత్యాహ—క్షత్త్రేతి, సమీచీన స్సమర్థః. క్షత్రధర్మః క్షత్రియకులాచారోఽపి, వస్తుస్వభావావధారణార్థకోఽయ మపిశబ్దః ధర్మా దనపేతో ధర్మ్యః 'ధర్మపథ్యర్థన్యాయాదనపేత' ఇతియత్ప్రత్యయః, తస్మా, త్పథో మార్గాత్, 'జుగుప్సావిరామే' త్యాదినా పంచమీ, ప్రమాద్యాపి ప్రమాదం ప్రాప్యాపి, ధర్మమార్గానవహితో భూత్వాపీత్యర్థః. వర్ణా బ్రాహ్మణాదయః ఆశ్రమాః బ్రహ్మచర్యాదయః తేషాం రక్షణతః పరిపాలనాద్ధేతోః, ప్రాయేణ భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, పురుషం, నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం అచతురాదినా సూత్రేణాచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః. తస్మిన్ సకలపురు

---

1 సత్యాత్పథః. 2 ప్రమాద్యోఽపి.

సమీచీనః ప్రాయేణ పురుషం నిశ్శ్రేయసే నియోజయేత్. ౫౯

నియతం నియతిబల మతిలంఘ్య పౌరుష మేవ [1]ధీరస్య పురుషా ర్థాన్ [2]సమర్థయేత్. ౬౦

స. మాభూత్త్వత్పదపద్మయో రరుణిమా కాంతారసంచారతః

షార్థాభ్యర్హే మోక్షే, నియోజయేత్ ప్రవర్తయేత్, మోక్షాధికారిణం కుర్యా దిత్యర్థః, కుతశ్చిత్కారణాద్ధర్మ మార్గప్రమాదేన వైగుణ్యేఽపి స్వధర్మత్వా త్సమ్యక్ప్రజాపరిపాల నాత్మకస్య క్షత్రధర్మస్య మునిజనోచితాటవీ పర్యటనరూప పరధర్మానుష్ఠానాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వా చ్ఛ్రేయస్కరత్వం సంభవతి 'శ్రేయాన్ స్వధర్మో విగుణః పరధర్మా త్స్వనుష్ఠి తాత్, స్వధర్మే నిధనం శ్రేయః పరధర్మో భయావహః' ఇతి భగవద్వచనా దితిభావః. ౫౯

ఆ. అథ దైవబలోల్లంఘనే నాపి పౌరుషస్య పురుషార్థసమర్థనసామర్థ్యసంభవా త్తత్రధర్మనిర్వాహకః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇత్యాహ. నియతమితి - పురు షస్య కర్మ పౌరుషం పురుషకార ఏవ, ని. 'పౌరుషం పురుషస్యోక్తే భావే కర్మణి తేజ సీ'తి విశ్వః. యువాదిత్వాదణ్, అవధారణార్థో ఽయ మేవకారః, నియతం నిశ్చితం యథాతథా, నియతిబలం దైవబలం, ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి విశ్వః. అతి లంఘ్యాతిక్రమ్య, ధీరస్య ధైర్యశాలినః, పుంసః, పురుషార్థాన్ ధర్మార్థకామమోక్షరూప చతుర్విధ పురుషార్థాన్, సమర్థయేత్ స్థిరీకుర్యాత్, స్వశక్త్యా పౌరుషనిర్వాహస్యైవ పురుషార్థలాభః న త్వన్యస్య, అతః పురుషకార ఏవ సమాశ్రయణీయ ఇతి భావః. ౬౦

అ. ఇత్థం స్వమత ముపన్యస్య తస్య ఫలిత మాహ — మాభూదితి. హే ఆర్యప్రాజ్య శౌర్యజలధే, అపారశౌర్యసంపన్నేత్యర్థః. త్వత్పదపద్మయో ర్భవచ్చరణారవిందయోః, కాంతారసంచారతః అరణ్యసంచారాత్, అరుణిమా ఆరుణ్యం, లౌహిత్య మితి యావ త్ 'వర్ణదృఢాదిభ్యష్ష్యఞ్చ' ఇతి చకారాదిమనిచ్. మాభూన్నాస్తు, 'మాఙిలు' ఙిత్యాశిషి లుఙ్. కింతు జ్యాకర్షణాత్ మౌర్వ్యాకర్షణాత్, ని. 'మౌర్వీ జ్యాశింజినీగుణ' ఇత్య మరః. మే మమ, పాణౌ హస్తఏవ, పాటలిమా రక్తిమా, ని. 'శ్వేతరక్తస్తు పాటల' ఇత్యమరః, పూర్వవదిమనిచ్. మనాగీషత్, ప్రసరతు ప్రవర్తతాం, తథా, భవాన్, కైకేయ్యుపాభూతస్య విమోహితస్య తాతస్య పితు ర్వచనే విషయే, నమ్రః ప్రహ్వః, విధేయ ఇతియావత్ మాస్మభూత్. మాభూదిత్యర్థః. స్త్రైణవచనస్యానాదరణీయ త్వాదితి భావః, 'స్మోత్తరే లఙ్చ' ఇతి చకారాదాశీర్లిఙర్థే లుఙ్ 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతి

---

1 పురుషస్యధీరస్య. 2 అర్థయేత్,

పాణౌ పాటలిమా మనాక్ప్రసరతు జ్యాకర్షణాదేవ మే,
కైకేయీపరిభూతతాతవచనే నమ్రో భవాన్మాస్మభూ
[1]త్కించిన్మామక మార్య శౌర్యజలధే నమ్రం ధనుర్వర్తతామ్.

గ. ఏవ మాచక్షాణం లక్ష్మణం రామ స్సాంత్వయన్నవోచత ౬౨

వత్స సవితృవంశజాతానాం రాజ్ఞాం పితృనిదేశ ఏవ దేశిక స్సర్వకర్మసు. ౬౩

షేధః. 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమపురుషత్వం; కింతు, కించిదీషన్మామకం మదీయం, 'తవకమమకా వేకవచన' ఇతి మమకాదేశః. ధనుః, నమ్రం నత్, వర్తతాం, స్త్రీపరతంత్రస్య పితుర్వచననియంత్రితతయా కాంతారసంచారతత్పరో మా భూః కింతు మౌర్వీకర్షణపూర్వకం మదీయం ధను రాయస్య బాణప్రయోగేన కార్యాకార్యవిచారవిధుర మమిత్రభూతం పితరం హనిష్యామీత్యర్థః. తథాచరామాయణమ్ 'ప్రోత్సాహితోఽయం కైకేయ్యా సంతుష్టో యది నః పితా, అమిత్రభూతో నిస్సంగం వధ్యతాం బధ్యతా' మితి, తథా స్మృతిశ్చ 'గురోరప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్యమజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య కార్యం భవతి శాసన' మితి. లక్ష్మణస్య ధీరోద్ధతత్వా దిత్థ ముక్తి రిత్యనుసంధేయం. లక్షణంతు 'దర్పమాత్సర్యభూయిష్ఠ శ్చండశ్చాత్మ వికత్థనః, మాయావీ సులభక్రోధ స్స ధీరోద్ధత ఉచ్యత' ఇతి. అత్ర సామయికత్వేన ప్రాప్తయోః శ్రీరామపాదపద్మహస్తారుణిమపాటలిమ్నోః శ్రీరామపాదపద్మారుణిమానం కంఠోక్త్యా నిషిధ్య పాణౌ నియమనా దేకః పరిసంఖ్యాలంకారః తథోత్తరార్ధే శ్రీరామధనుర్నమ్రత్వయోః ప్రాప్తయోః శ్రీరామనమ్రత్వం నిషిధ్య ధనుషి నియమనా దపర ఇతి తయోస్సాపేక్షితత్వా త్సంకరః. 'ఏకస్య వస్తునః ప్రాప్తా వనేకత్రైకదా యదా, ఏకత్ర నియమ స్సా హి పరిసంఖ్యా నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్, ౬౧

ఏవమితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ఆచక్షాణం వదంతం, 'చక్షిఙ్ వ్యక్తాయాం వాచీ' త్యస్మాద్ధాతో శ్శానచ్. లక్ష్మణం, రామ, స్సాన్త్వయన్ సామవాదై రుపలాలయన్,ని, 'సామ సాంత్వ ముభే సమే' ఇత్యమరః, అవోచత ౬౨

అ, తత్ప్రకార మేవాహ- వత్సేతి. హే వత్స, లక్ష్మణేత్యాదరేణామంత్రణమ్, సవితృవంశజాతానాం సూర్యవంశోద్భవానాం, రాజ్ఞాం, పితృనిదేశః పితృనియోగ ఏవ, సర్వకర్మసు సకలకార్యేషు, దేశికః ఆచార్యః, ఉపదేష్టేతి యావత్, ని. 'గురౌ దేశ్యేఽపి దేశిక' ఇత్యమరః, సూర్యవంశోద్భవా స్సర్వేఽపి గుర్వాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరా ఏవేత్యర్థః, అతో నాస్మాక మిదం విరుద్ధ మితిభావః. ౬౩

---

1 కిం వా.

బహవః ఖలు పితృ[1]నిదేశగౌరవా ద్గోహత్యా మపి మాతృవధ
మపి తారుణ్యవినిమయ మపి [2]కండురైణుకేయపూరుప్రభృతయః [3]కు
ర్వాణా నిర్విచారం తే సాచారవతా మగ్రగణ్యా ఇతి గణ్యంతే. ౬౪
తస్మా దవశ్యం వశ్య ఏవ పితు రవగాహే గహన మితి ౬౫

టీ, నకేవల మస్మాక మిదం మర్యాదా కింతు పూర్వేషా మన్యేషా మపీత్యాహ-బహవ ఇతి, కండుర్నామ మహర్షిః, రేణుకాయాః అపత్యం రైణుకేయో జామదగ్న్యో రామః, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' పూరుర్యయాతినందనః, ప్రభృతిగ్రహణా త్సగరపుత్రాదయః, కండుశ్చ రైణుకేయశ్చ పూరుశ్చేతి ద్వంద్వః, తే ప్రభృతి రాది ర్యేషాం తే తథోక్తాః, బహవః అనేకే, పూర్వే మహాత్మానః, పితృనిదేశే, పిత్రాజ్ఞాయాం, గౌరవా దాదరాతిశయాత్, గోహత్యామపి, నతు యస్యకస్య చిజ్జంతో ర్హత్యాం, 'హనస్తచే'తి హంతే ర్భావే క్యప్, తకారశ్చాంతాదేశః. స్త్రీత్వం లోకాత్, తథా మాతృవధమపి, నతు యస్యాః కస్యాశ్చి త్స్త్రియా వధం, తథా, తారుణ్యస్య యౌవనస్య వినిమయో బుద్ధిపూర్వకపరివృత్తిః తమపి, నతు యస్యకస్యచి ద్వయసో వినిమయం, అత్యంతాకృత్యవినియోజనేఽపి పితృనిదేశో న లంఘనీయః, ఇయత్కాలవనవాసమాత్రవినియోజక స్తు కిం వక్తవ్య ఇత్యభిప్రాయః, నిర్విచారం విచారరహితం యథాతథా, ధర్మశాస్త్రనిషిద్ధం గోహత్యాది మహాపాతకం కథంకారం కర్తుం యుక్తం స్యా దితి శంకాశూన్య మిత్యర్థః, కుర్వాణాః ఆచరితవంతః కరోతేస్తాచ్ఛీల్యేశానచ్, తేనాచరణేన, ఆచారవతాం సదాచారసంపన్నానాం, అగ్ర ముత్కర్షం నయంతి ప్రాప్నువంతీత్యగ్రణ్యాః శ్రేష్ఠాః, 'సత్సూద్విష' ఇత్యాదినా క్విప్, 'అగ్రగ్రామాభ్యాం నయతే ర్ణో వక్తవ్య' ఇతి ణత్వం. ఇత్యేవం, గణ్యంతే సంఖ్యాయంతే; ప్రశస్యంత ఇత్యర్థః పితృనిదేశం గురూకుర్వతా మిహాప్యకార్యకరణమేవ ప్రశంసాహేతుః కథా త్కిముత వనవాసాది కార్యకరణ మితిభావః, 'కుర్వాణా నిర్విచార మాచారవతా మగ్రగణ్యా' ఇతిపాఠః, 'నిర్విచార' మిత్యస్య గణనక్రియాయాం విశేషణత్వే నాన్వయః ఇతి కేచిత్. ౬౪

టీ. ఉక్తమర్థం నిగమయతి—తస్మాదితి. యస్మాత్పితృనియోగోఽవశ్య మనుష్ఠేయ స్తస్మా త్కారణా దిత్యర్థః అవశ్యం నిశ్చితం, పితు ర్వశ్యో వశం గత ఏవ సన్, నతు విమత ఇత్యేవకారార్థః, 'వశంగత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, గహన మరణ్యం,

1 వచన. 2 మృకండు. 3 కుర్వాణాస్తే.

తత్ర విస్మృతపుత్రవాత్సల్యా కౌసల్యా తేన సహ గన్తు మభిలషంతీ కృతప్రణామేన రామేణ సవినయ మేవ మభిహితా. ౬౮

ప. కాంతారభాజి మయి కేకయరాజపుత్ర్యాః
కార్కశ్యకందలితయా దళితస్య వాచా,
తాతస్య శోకదహనగ్లపితం శరీరం

మవగాహే ప్రవిశామి; ఇత్యవోచతేతి పూర్వేణ సంబంధః, అత్ర రామాయణమ్, 'ఋషిణా చ పితుర్వాక్యం కుర్వతా వ్రతచారిణా, గౌర్హతా౽౽నుజానతా ధర్మం జానతా౽పి విపశ్చితా, జామదగ్న్యేన రామేణ రేణుకా జననీ స్వయం, కృత్తా పరశునా౽రణ్యే పితుర్వచనకారణాత్, అస్మాకం తు కులే పూర్వం సగరస్యాజ్ఞయా పితుః, ఖనద్భిస్సాగరై ర్భూమి మవాప్తస్సు మహాన్వధ' ఇతి, పూరు స్తు న రామాయణే సంగృహీతః, తస్యేయం కథా మహాభారతాదౌ కథితా, పూర్వం శుక్రశాపవశా దసమయసంప్రాప్తమస్సహజరాభారవిహ్వలేన పిత్రా యయాతినా నియుక్తః పూరుః స్వతారుణ్యం తస్మై దత్వా తజ్జరాం స్వయం గృహీతవా నితి. అత్ర గోహత్యాద్యుద్దిష్టక్రమేణ కండ్వాదినా మద్దేశా త్క్రియమాపనామా యథా సంఖ్యాలంకారః 'ఉద్దిష్టానాం పదార్థానాం పూర్వం పశ్చాద్యథాక్రమమ్, ఉద్దేశస్తుభవేద్యత్ర తథాసంఖ్య ముచ్యతే' ఇతిలక్షణాత్. ౬౭

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, విస్మృతపుత్ర వాత్సల్యా సమధికపుత్రస్నేహా, కౌసల్యా, తేనసహ పుత్రేణసాకం, గన్తుం, వనం ప్రతీతిశేషః. అభిలషంతీ కామయమానా సతీ, కృతప్రణామేన విహితనమస్కారేణ,' రామేణ, సవినయం సప్రశ్రయం, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అభిహితా ఉక్తా. ౬౮

అ. తన్నిర్గమనమేవాహ. కాంతారేతి హేమాతః, మయి, కాంతారభాజి అరణ్యంగతే సతి, కేకయరాజపుత్ర్యాః పుత్రియతనయాయాః, కైకేయ్యాః, అతః క్షాత్రం యుక్త మేవ కరిష్య తీతి భావః. కార్కశ్యేన క్రౌర్యేణ ని. 'కర్కశం కఠినం క్రూర' మిత్యమరః. కందళితయా ఉత్పన్నయా వాచా, శస్త్రధారాకల్ప యేత్యర్థః, దళితస్య విదారితస్య, పీడితస్యేత్యర్థః. తాత స్యాస్మత్పితుః, సంబంధి శోకదహనగ్లపితం-మత్విరహజనితశోకానలేన పీడితం, సంతప్త మితి యావత్. శరీరం, త్వయా, కదాచిత్, క్షణ మాత్ర మపీత్యర్థః, నోపేక్షణీయం నానాదరణీయం, తు గవధారణార్థః. కింతు తత్తత్కాలోచితోపచారై స్సర్వదా పరితోషణీయ మిత్యర్థః, వాక్ఛస్త్రవిదళన మేవ దుస్సహం తత్రాపి శోకానలసంతాపశ్చేత్కిము వక్తవ్యం. నఖవ్రణోపరి ముసలాఘా

మాత స్త్వయా నతు కదాచి దుపేక్షణీయమ్. ౬౭

౫. తత స్సా తనయస్య స్వ స్త్యయనాయ సమ స్తదేవతా సంకీ ర్తన పురస్సరీ మాశిష మాచచక్షే. ౬౮

తదను రామ స్తా మభివంద్య నిష్క్రాంతః ప్రక్రాంతనైపథ్యా యా స్సీతాయాః ప్రాసాద మాససాద. ౬౯

ప. కల్యాణవాదసుఖితాం సహసైవ కాంతాం
కాంతారచారకథయా కలుషీచకార,
అంభోదనాదముదితాం విపినే మయూరీం
సంత్రాసయ న్నివ ధనుర్ధ్వనినా పుళిందః. ౭౦

తత్ప్రాయత్వా దితి భావః. మయ్యైకేనైవ వనం ప్రతి గమ్యతే పతిదేవ తయా త్వయాతు తదుపచారతాత్పర్యేణ గృహఏవ స్థాతవ్య మితి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౭

తతఇతి.తత స్తదనంతరం, సా కౌసల్యా, తనయస్య రామస్య, స్వ స్త్యయనాయ మాంగల్యసంపాదనార్థ మిత్యర్థః. సమ స్తదేవతాసంకీ ర్తనపురస్సరీం ఇంద్రాదిసకల దేవతాస్తుతిపూర్వికాం, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషు సరే'రితి టప్రత్యయే 'టిడ్ఢాణ'ఇ త్యాదినాఙీప్. ఆశిష మాచచక్షే ఉవాచ 'యన్మంగళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమ స్కృతే, వృత్రనాశే సమభవ త్తత్తే భవతు మంగళ'మిత్యాద్యాశీర్వాదం చకారేత్యర్థః.

తదన్వితి. తదను ఆశీరు క్త్యనంతరం, రామ స్తాం కౌసల్యా మభివంద్య నమ స్కృత్య, నిష్క్రాంతః మాతృగృహా ద్వినిర్గత స్సన్, ప్రక్రాంతం సఖిభిరారబ్ధం నైప థ్య మభిషేకోచితవేషో యస్యా స్తస్యా, స్సీతాయాః, ప్రాసాదం సదనం, మాససాద వివేశ.

అ. తతః శ్రీరామః కిమకరో దిత్యాహ-కల్యాణేతి. కల్యాణ వాదేన రాజ్యా భిషేకమంగళకథనేన సుఖితాం సంజాతసుఖాం, తారకాదిత్వాదితచ్. తాం కాంతాం ప్రియతమాం సీతాం, కాంతారచారకథయా అరణ్యసంచారవా ర్తయా, విపినే అరణ్యే, అంభోదనాదేన జలదగర్జితేన, ముదితా మానందితాం, మహ్యా మతిశయేన రౌతీతి మయూ రీ తాం మయూరాంగనాం, పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః. జాతేర స్త్రీవిషయాదితి ఙీప్. ధనుర్ధ్వనినా ధనుష్టంకారేణ, పుళిందో వ్యాధఇవ, సంత్రాసయన్ భీషయన్, సహసా సద్యఏవ, కలుషీచకార సంక్షోభయామాస, కైకేయీవచననియంత్రితేన రాజ్ఞా నియు క్తోఽహం వనం ప్రతి గమిష్యామీత్యేవం రూపవచనేన విమనీచకారేత్యర్థః. ఉపమాలం కారః. నాత్ర నీచోపమాశంకా ధర్మిప్రాధాన్యకథనే నైవ తథాత్వోపపత్తేః. కిం త్వత్ర సంత్రాసనమాత్రఏవ కవిని ర్భ్రాంతిః అన్యథాఽతిప్రసంగా దిత్యలం. వృత్తం పూర్వవత్,

గ. అయ మేనా [1]మనుగంతు ముపక్రాంతాం కాంతా మకథ
యత్. ౭౧

ప. ప్రియే జనకనందిని ప్రకృతిపేశలా మీదృశీం
కథం గ్లపయితుం సహే తవశిరీషమృద్వీం తనుం?,
గృహీతహరిణీగణత్రికవిసారినానాసిరా
[2]క్షతక్షరితశోణితారుణవృకాననే కాననే. ౭౨

గ. తదను నానావిధ [2] ప్రయత్నైనాప్యనున్మిషదనుజిగమిషాశైథి

అ. తతః కిమత ఆహ—అయమితి. అయం శ్రీరామః, అనుగంతు మనుసర్తుం, ముపక్రాంతాం కృతాదరాం, కాన్తాం మేనాం సీతాం, ప్రతి, అకథయదవోచత్.

అ. తదేవాహ - ప్రియఇతి ప్రీణాతీతి ప్రియా 'ఇగుపధే'తి కప్రత్యయః అకారాంతత్వాట్టాప్. హే ప్రియే, జనకనందిని జనకరాజపుత్రి 'కృత్యల్యుటో బహుళ'మితి బహుళగ్రహణసామర్థ్యా ల్ల్యుట్ప్రత్యయః. టిత్వాత్ జీప్.ఏతత్సంబోధనద్వయం కాంతారసంచారక్లేశానర్హతాద్యోతనార్థం; ప్రకృత్యా పేశలాం చారుతరాం, ని. 'చారా దక్షేచపేశల' ఇత్యమరః. అతఏవ, శిరీషమృద్వీం శిరీషపుష్పవన్మృదులాం, ఈదృశీ మిత్థంభూతాం, సుఖోపచారోచితా మిత్యర్థః. తవ, తనుం శరీరం, గృహీతం దష్టం యద్ధరిణీగణత్రికం కురంగనికురుంబత్రికప్రదేశః.వృకాహిజిఘృక్షితజంతోః త్రికప్రదేశమేవప్రథమం గృహ్ణంతీతి ప్రసిద్ధిః. ని 'పృష్ఠవంశాధరేత్రిక'మిత్యమరః. తత్ర విసారిణ్యో నిస్సరంత్యో యాః నానాసిరాః నానావిధనాడ్యః. ని. 'నాడీ తు ధమనీ సిరే' త్యమరః. తాభ్యః అక్షత మవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, యద్వా, తాసాం క్షతేభ్యో వ్రణేభ్యః క్షరితం పరిస్రుతం యచ్ఛోణిత మసృక్ తేనారుణాని వృకాణాం మీహామృగాణాం ఆననాని యస్మిన్ తస్మిన్, హింస్రప్రచురతయాత్యంతభయంకర ఇత్యర్థః. ని. 'కోక స్త్వీహామృగో వృక'ఇత్యమరః. కాననే అటవ్యాం, గ్లపయితుం పరిక్లేశయితుం, కథం సహే కథంవా మృష్యే, న కథంచి దపి సహ ఇత్యర్థః. ఏవ మకథయ దితి పూర్వేణ సంబంధః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్. ౭౨

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, మైథిల్యాం జానక్యాం, నానావిధేన 'హితబుద్ధ్యా ఖలు వచోమయైతదభిధీయతే, 'సదా సుఖం నజానామి దుఃఖమేవ సదావన'మిత్యాది రామాయణోక్తప్రకారేణాపి యత్నేన బహుప్రకారై రప్యుపాయై రిత్యర్థః. అను

1 ముపగంతు. 2 క్షతి. 3 ప్రయత్నశతేన.

ల్యాయాం మైథిల్యాం లక్ష్మణేఽప్యనవసితానుగమనవ్యవసాయే వాసిష్ఠాయ సుయజ్ఞాయ భూషణ మశేషం నాగసహస్రేణ సహ శత్రుంజయాహ్వాయం [1]మాతులదత్తం మత్తహస్తిన మగస్త్యకౌశికాభ్యాం చ వితీర్య మహార్ఘాణి రత్నాని తదను నిర్జరారాతివీర్యముషీ ధనుషీ నిరపాయత్రాణకర్మణీ వర్మణీ నిర్మర్యాదశిలీముఖకృతానుషంగౌ నిషంగౌ

న్నిష దనుదయత్ అనుజిగమిషా శైథిల్యమనుగమనేచ్ఛా దౌర్బల్యం యస్యా స్తస్యా, మనివృత్తానుసరణేచ్ఛాయాం సత్యా మిత్యర్థః. తథాలక్ష్మణేఽపి అనవసితానుగమన వ్యవసాయే అనువర్తితానుయాత్రోద్యోగే సతి, అనవసితేత్యత్ర 'షోంతకర్మణీ'తిధాతోః కర్మకర్తరి క్తః తతో నఞ్సమాసః. తతః వాసిష్ఠాయ వసిష్ఠపుత్రాయ, 'తస్యాపత్య'మిత్యణ్. సుయజ్ఞాయ సుయజ్ఞనామ్నే ఆచార్యాయ, అశేషం, భూషణం భూషణజాతం, కనకరత్నమయకేయూరకంకణకుండలాద్యశేషభూషణానీత్యర్థః. శత్రూన్ జయతీతి శత్రుంజయః సంజ్ఞాయాం 'భృతృవృ'జీత్యాదినాఖచ్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష'దిత్యాది నాముమాగమః. స ఇత్యాహ్వాయో యస్య తం, శత్రుంజయనామ్నా ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః. మాతులేన దత్తం మత్తహస్తినం మత్తేభంచ, నాగసహస్రేణ సహ గజసహస్రేణ సాకం, ని. 'గృహాభ్రాణిగజానాగా' ఇతివైజయంతీ. వితీర్య దత్వా, తథాగస్త్యకౌశికాభ్యాం కుంభసంభవవిశ్వామిత్రాభ్యాంచ, మహార్ఘాణ్యమూల్యాని, ని 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘ' ఇత్యమరః. రత్నాని మణికాంచనాదీని, శ్రేష్ఠవస్తూనిచ, ని. 'రత్నంశ్రేష్ఠే మణావపీ'తి విశ్వః. వితీర్య, తదను, నిర్జరారాతీనాం దేవద్విషాం దైత్యానాం వీర్యం ప్రభావం సామర్థ్యం వా ముష్ణతః అపహరత ఇతి తథోక్తే, ని. 'అమరా నిర్జరా దేవాః' 'వీర్యం శుక్లేప్రభావేచ తేజస్సామర్థ్యయోరపీ'త్యమరశాశ్వతౌ. ధనుషీచ, నిరపాయం నిరాతంకం త్రాణ కర్మ రక్షణకృత్యం యయోస్తే, తథోక్తే వర్మణీ కంచుకే, ని. 'తనుత్రం వర్మదంశన'మిత్యమరః. తథా నిర్మర్యాదా అసంఖ్యేయా యే శిలీముఖా బాణాః తైః కృతః అనుషంగో అనుబంధో యయోస్తౌ, అక్షయసాయకా విత్యర్థః, నిషంగౌ తూణీరౌచ, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధి ర్ద్వయో' రిత్యమరః. నిర్వర్తితం నిష్పాదితం వీరపాణం రణసమాప్త్యనంతరకర్తవ్యమధుపానం యాభ్యాం తౌ, శత్రుసంహారకావిత్యర్థః. ని.'వీరపాణంతు యత్పానం వృత్తే భావిని వారణ'ఇత్యమరః. కృపాణౌ ఖడ్గౌ, చేత్యేతత్సమస్తం, 'నపుంసకమనపుంసకేనే'త్యేకశేషః. జనకసదసి

1అతులం మాతులదత్తం హాస్తినం.

నిర్వర్తితవీరపాణౌ కృపాణౌ వరుణేన జనకసదసి మేదత్త మేతత్సమస్త మాయుధజాత మాదాయ మా మనుగచ్ఛేతి సౌమిత్రిమన్వగ్రహీత్.

సీతాపి నిజాభరణ [1]జాతం సుయజ్ఞపత్న్యై [2]న్యదాత్, [3]తత స్సౌమిత్రి రపి స్వాధీనేన ధనేన కంచిత్కౌసల్యాశ్రితముపాధ్యాయ మతోషయత్. ౭౪

జనకయజ్ఞసభాయాం, వరుణేన, మే మహ్యం, దత్త మాయుధజాత మస్త్రకలాపం, ఆదాయ గృహీత్వా, మాం, అనుగచ్ఛ అనుసరేతి, లక్ష్మణ మన్వగ్రహీత్ అనుగృహీతవాన్, ఆజ్ఞాపితవా నిత్యర్థః తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'యేచ రాజ్ఞో దదౌ దివ్యే మహాత్మా వరుణ స్స్వయమ్, జనకస్య మహాయజ్ఞే ధనుషీ తే ప్రదర్శయ, అభేద్యకవచే దివ్యే తూణీ చాక్షయసాయకౌ, ఆదిత్యా వివ తౌ చోభౌ ఖడ్గౌ హేమపరిష్కృతౌ, సత్కృత్య విహితం సర్వ మేతదాచార్యస్య సద్మని, సత్వ మాయుధ మాదాయ క్షిప్ర మావ్రజ లక్ష్మణే'తి అత్రైకే వ్యాఖ్యాతారః కించిదా శంక్య సమాదధుః తత్ప్రకారస్తు నను జనకయజ్ఞే ధను రాదిప్రదానస్యాశ్రవణాత్ కథమప్రసిద్ధస్యానువాదః క్రియతే సత్య మేతత్ భగవతో వాల్మీకే రియం శైలీ ప్రస్తుతార్థప్రతిపాదనపారవశ్యాత్ యత్రయో వక్తవ్యోఽర్థః తం తత్రానుక్త్వా ఉత్తరత్ర కేనచిద్వ్యాజేన ప్రసిద్ధవదను వదతీతి, యథా బాలకాండేఽనభిహితం మణిబంధనమ్, 'మణిరత్న మిదం దత్తం వైదేహ్యా శ్వశురేణ మే' ఇతి సుందరకాణ్డే అభిహితవాన్ అయోధ్యాకాండే వక్తవ్యం కాకాసురవృత్తాంతమ్, 'స పిత్రా చ పరిత్యక్త స్సురై శ్చ సమహర్షిభి'రిత్యాది సుందరకాండే ఉక్తవా నితి, అత స్తదనుసారిణా తత్రభవతా భోజేనాపి తథైవోక్తత్వాన్న విరోధ ఇతి మంతవ్యమ్. ౭౩

అ. తతః కి మిత్యత ఆహ—సీతాపీతి, చార్థోఽపిశబ్దః. నిజాభరణజాతం రత్నకేయూరకంకణరశనాదిస్వకీయభూషణకలాపం, సుయజ్ఞస్య పత్న్యై భార్యాయై, న్యధాత్ దత్తవతీ, మహాప్రభోః శ్రీరామస్యాచార్యసంభావనం తత్పత్న్యాస్సీతాయా స్తత్పత్నీసంభావనం చ యుక్తమితి భావః. తతః, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణోఽపి, స్వాధీనేన స్వాయత్తేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. ధనేన రత్నకాంచనాదిరూపేణ ద్రవ్యేణ, కౌసల్యాశ్రితం కౌసల్యాయాః ప్రత్యేకం పురోహిత మిత్యర్థః. కంచి త్తైత్తిరీయాచార్యం బ్రాహ్మణ మతోషయత్, స్వకీయద్రవ్యప్రదానేన సంభావయామా

---

1 గణం. 2 విదధే. 3 సౌమిత్రి రపి స్వధనేన.

తత్ర సకుటుంబాయ త్రిజటాభిధానాయ నిర్ధనాయ శమధనాయ ద్విజాతయే స్వహస్తవిక్షిప్తదండపతనదేశావధికం గోధనం చ [1]కపింజలాదిభ్యో ద్విజాతిభ్యశ్చ రఘుపతి ర్విత్తాని వివిధాని వితతార.

తతస్తే పౌరనారీణాం [2]నిశ్వాసజంఝానిలచలదధరకిసలయానా[3]మస్రసలిలాసారేణ శోకపావకేన చ వపూంషి మనాంసి చ సిక్త్వా

సేత్యర్థః. ఏతేన సౌమిత్రే ర్నిజజనన్యపేక్షయా కౌసల్యాయా మేవాత్యంతాదరస్సూచ్యతే. ౨౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రఘుపతిః,సకుటుంబాయ కుటుంబసహితాయ, పత్నీపుత్రసమేతాయేత్యర్థః. త్రిజట ఇత్యభిధానం నామధేయం యస్య తస్మై, శమధనాయ శాన్తాయ, కస్మైచి ద్ద్విజాతయే, ఇత్యర్థః. స్వహస్తేన త్రిజటహస్తేన విక్షిప్తః పరిక్షిప్తః దండపతనేన యావద్భూతలమాక్రమ్యతే తావద్భూతల పరిమితం గోధనమవాప్స్యసీతి బ్రాహ్మణానాం గోగ్రహణచాపల్య ప్రదర్శనార్థ ముదీరితశ్రీరామవచనప్రేరితో యో దండఃతస్య పతనం పాతః తదధికరణం యో దేశః సఏవావధిర్మర్యాదా యస్య తథోక్తం, తావద్దేశస్థ మిత్యర్థః. గోధనం గోవ్రజంచ. ని. 'గోకులంతు గోధనం స్యాద్గవాం వ్రజ'ఇత్యమరః. తథా, కపింజలో నామ బ్రాహ్మణ ఆది ర్యేషాం తే తథోక్తాస్తేభ్యో ద్విజాతిభ్యః కఠకలాపవందమాణవాదిభ్యో, బ్రాహ్మణేభ్య శ్చ వివిధాని నానారూపాణి,విత్తాని గోరత్నాంబరయానాదీని ద్రవ్యాణి, ని. 'ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయ'మిత్యమరః. వితతార విశ్రాణితవాన్ ని. 'విశ్రాణనం వితరణ' మిత్యమరః. ౨౫

తతఇతి. తతః విశ్రాణనానంతరం, తే సీతారామలక్ష్మణాః, నిశ్వాసైరేవజంఝానిలైస్సధ్వనిమహామారుతై శ్చలంతి చలమానాని అధరకిసలయా న్యోష్ఠపల్లవా యాసాం తా స్తథోక్తా స్తాసాం, పౌరనారీణాం, వపూంషి, మనాంసిచ, అస్రసలిలాసారేణ అశ్రుజలధారాసంపాతేన, ని. 'అస్ర మశ్రుణి శోణితే' ఇతి విశ్వః. శోకపావకేన శోకదహనేనచ, సిక్త్వా, ఆర్ద్రీకృత్య, దగ్ధ్వా సంతాప్యచ, వపూం ష్యస్రసలిలాసారేణ సిక్త్వా, మనాంసి శోకపావకేన దగ్ధ్వా చేతి, యథాక్రమమన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః, తథోద్వేలం విషాద ముత్పాద్యేత్యర్థః. నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ఐకాంతికత్వా న్నివారితభృత్యానుయాత్రతయా హేతునా. ప్రకాశితః ప్రకటీకృతః ప్రవాససిద్ధాంతో వనవాసరాద్ధాంతో యైస్తే తథోక్తాస్సంతః, శుద్ధాంతాదంతఃక

1 కామ్పిల్యాదిభ్యో. 2 విశ్వాసాన్నిశ్వాసజృంభానిల. 3 అశ్రు

దగ్ధ్వా చ నిషిద్ధపరిజనానుగమనతయా ప్రకాశితప్రవాససిద్ధాంతా శ్శుద్ధాంతా న్నిశ్చక్రముః. తత్ర. ౭౬

ప. సీతా పురా గగనచారిభి రప్యదృష్టా
మాభూ దియం సకలమానవనేత్రపాత్రమ్,
ఇత్యాకలయ్య నియతం పిదధే విధాతా
[1]బాష్పోదయేన నయనాని శరీరభాజామ్. ౭౭

తతః—రుద్ధాపి యాంత మనుగచ్ఛతి మైథిలీ మాం
వత్సో జహాతి న కదాచన లక్ష్మణోఽపి,

పురాత్, ని. 'సమౌ సిద్ధాన్తరాద్ధాంతౌ' 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే'తి చామరః. శుద్ధః కాపటికజనరహితః, అంతస్సమీపః యస్య సః, ని. 'అంతోఽస్త్రీ వసితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽంతికే' ఇతి విశ్వః. సిద్ధః నిష్పన్నః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ స సిద్ధాంతః. నిశ్చక్రము ర్నిర్జగ్ముః, తత్ర నిర్గమనసమయే. ౭౬

సీతేతి. సీతా, పురా-పూర్వం; గగనచారిభిః ఖేచరైరపి, కిముతాన్యై రితిభావః. అదృష్టా నావలోకితా, మహారాజ పరిగ్రహత్వా దితి భావః. ఇయం సీతా, సకలమానవనేత్రపాత్రం సమస్తజనదృష్టిగోచరా, మ భూత్ మాస్తు 'మాఙిలు'ఙిత్యాదినా ఆశీరర్థే లుఙ్ 'నమాఙ్యోగ' ఇత్యట్ప్రతిషేధః. ఇత్యేవ, మాకలయ్య విచార్య, కలిగకామధేనుః, విధత్త ఇతి విధాతా యుక్తాయుక్తసమాధానతత్పరో బ్రహ్మా, బాష్పోదయేన అశ్రూత్పాదనేన, శరీరభాజాం ప్రాణినాం, నయనాని నేత్రాణి, పిదధే ఆచ్ఛాదితవాన్, నియతం నిశ్చిత మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, 'మన్యే శంకే ధ్రువం ప్రాయో నూన మిత్యేవమాదిభిః, ఉత్ప్రేక్షా వ్యజ్యతే శబ్దై రివశబ్దోఽపి తాదృశ' ఇత్యాచార్యదండివచనే ఆదిపదేన నియతశబ్దస్యాపి గ్రహణాత్. శ్రీరామప్రవాస మసహమానా మానవాస్సోద్వేగం రురుదురి త్యర్థః. ని. 'అపిధానతిరోధానాచ్ఛాదనానిచే' త్యమరః. 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపే రకారలోపః. ౭౭

తత స్తదనంతరం, రుద్ధేతి. మైథిలీ సీతా, రుద్ధా బహుప్రయత్నేన నివారితాపి, యాంతం వనం ప్రతిగచ్ఛంతం, యాతే శ్శతృప్రత్యయః: మాం, అనుగచ్ఛ త్యనుసరతీతి, తథా, వత్సోఽనుజః, లక్ష్మణోఽపి, కదాచన, క్షణమాత్రమపీత్యర్థః, మాం న జహాతి నత్యజతి, సోఽప్యనుగచ్ఛతీత్యర్థః. ఇత్యనేన ప్రకారేణ జాతయోః సీతాలక్ష్మణయో రను

---

1 బాష్పోదకేన.

ఇత్యేతయో రనుగతిం ప్రతిబోధ్య గంతుం
భూయోఽపి రాజభవనం ప్రవివేశ రామః ౭౮

౫. తస్మిన్ సుమంత్రేణ విజ్ఞాప్య [1]ప్రదర్శితే భూపతి ర్భూతావిష్ట ఇవ విష్టరా న్నిపత్య సదార స్సదారచితపరిదేవనో వనోత్కంఠాం స్వయ మప్యకరోత్. ౭౯

తదా సుమంత్రః కైకేయీ మబ్రవీత్. ౮౦

దేవి[2]విరమ రామాభిషేకసమున్మిషితాహ్లాదాంకురావగ్రహా దాగ్రహాత్. ౮౧

గతి మనుయాత్రాం, ప్రతిబోధ్య విజ్ఞాప్య, దశరథాయేతి శేషః. గంతుం వనం ప్రతియాతుం, రామః, భూయః పునరపి, రాజసదనం దశరథగృహం, ప్రవివేశ; సర్వత్ర తదాజ్ఞాయా ఏవ ప్రాధాన్యాదితి భావః. ౭౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ శ్రీరామే, సుమంత్రేణ మంత్రివృద్ధేన, విజ్ఞాప్య రామోఽయం భవద్దర్శనార్థం సమాగత ఇతి విజ్ఞాపనం కృత్వా, ఉత్థంభూతవ్యవహారస్య రాజధర్మత్వా దితి భావః. ప్రదర్శితే దృష్టిగోచరీకృతేసతి, భూపతిః రాజా, భూతావిష్టః పిశాచాక్రాంత ఇవ, ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. విష్టరా దాసనాత్ 'వృక్షాసనయోర్విష్టర'ఇతిసూత్రనిపాతితః. 'ధ్రువమపాయేఽపాదాన'.మిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, నిపత్య, శోకవేగస్య సోఢు మశక్యత్వా న్మూర్ఛయా భువి పతిత్వేత్యర్థః, సదా అవిచ్ఛిన్నం పరిదేవన క్రియావిశేషణ మేతత్ రచితపరిదేవనః కృతవిలాప స్సన్, సదారః కౌసల్యాసహితః, స్వయమపి, వనోత్కంఠాం వనవాసౌత్సుక్యం, 'వనోత్కంఠమతిం' మితిపాఠే వనవాసోత్సుకాం బుద్ధిం, మకరోత్. ౭౯

తదేతి. తదా తస్మిన్ సమయే, సుమంత్రః, కైకేయీం, మబ్రవీత్ అవోచత్.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ — దేవీతి. హే దేవి కైకేయి,రామాభిషేకేణ శ్రీరామ రాజ్యాభిషేకోత్సవేన, సమ్యక్ జలసేకేన చ సమున్మిషిత స్సముత్పన్నో య ఆహ్లాదాంకురః ఆనందకందళ ఇతి రూపకం తస్యావగ్రహాత్ ప్రతిబంధకాత్, 'అవగ్రహో వర్ష ప్రతిబంధ' ఇతి వైకల్పికో ణత్వప్రత్యయః; ని, 'తద్విఘాతే వగ్రాహావగ్రహౌసమౌ' విత్యమరః. ఆగ్రహా దభినివేశాత్ 'జుగుప్సావిరామే'త్యాదినా పంచమీ. విరమ విరతా భవ, తాదృగాగ్రహం పరిత్యజేత్యర్థః 'వ్యాఙ్పరిభ్య'ఇతి పరస్మైపదం. ౮౧

---

1 ప్రదర్శితేదాశరథౌ. 2 విరమవిరమ.

పురా ఖలు [1]వరప్రసాదాదవగతసకలప్రాణిభాషణతయా పర్యంక పర్యంతపరిసరత్పిపీలికాలాపే కృతహాసం తవ పితరం హాసనకారణం పృష్ట్వా తద్వివరణం పత్యుర్మరణ[2]కారణ మిత్యవేత్యాపి భూయసో నిర్బంధాత్కుపితేన రాజ్ఞాఽవజ్ఞాతాయాః మాతుస్తే [3]విధాం మానుకుర్వీథాః ఇతి. ౮-౨

ప. కృతాసమంజనిర్వాసం సగరం కేకయాత్మజా,
[4]నిదర్శనత్వే నిర్దిశ్య నిరబధ్నాన్నిజం పతిమ్. ౮ 3

అ. పునస్తస్యా దాక్షిణ్యపరిత్యాజనార్థం తన్మాతృగోచర మితిహాస మాహ.—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే. వరప్రదాతుఃకస్యచి ద్యోగినః వరరూపాత్ప్రసాదాదనుగ్రహాత్, అవగతసకలప్రాణిభాషణతయా విజ్ఞాతసకలజంతువచనతయా హేతునా, పర్యంక పర్యంతే శయనసమీపేపరిసరంతీనాం ప్రసర్పంతీనాం పిపీలికానాం భూవివరసంచారిసూక్ష్మజంతువిశేషాణాం ఆలాపే భాషణే విషయే, కృతహాసం ఇమే తేఽజ్ఞానిజంతవః సమాలపంతీతి హసితవంతం, తవ, పితరం కేకయం, హాసనకారణం హాసహేతుం, పృష్ట్వా, కేన హేతునా మా మయం పరిహసతీతి జిజ్ఞాసయాఽనుయుజ్యేత్యర్థః. తద్వివరణం హాసనకారణకథనం, పత్యుర్భర్తుః మరణకారణ మిత్యవేత్య జ్ఞాత్వాపి తద్వచనాదేవేతి భావః. భూయసో బహులాత్, 'బహో ర్లోపో భూచ బహోః' ఇతి భూరాదేశః. బహోర్లోపశ్చ, నిర్బంధాత్ప్రయాసకరణాద్ధేతోః, కుపితేన క్రుద్ధేన, రాజ్ఞా కేకయేన, అవజ్ఞాతాయాః అవమానితాయాః, స్తే తవ, మాతుః, ర్విధాం ప్రకారం. ని. 'విధావిధా ప్రకారే చే'త్యమరః ' మార్గ'మితిపాఠాంతరం, మార్గంసరణిం, మానుకుర్వీథాః నానుకుర్విత్యర్థః. భర్తృప్రాతికూల్యాచరణేన మాస్మ దుర్గతిగ్రాహిణీయా మాభూరిత్యర్థః. కరోతేర్లిఙి రూపమ్. ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణ సంబంధః. ౮-౨

అ. సుమంత్రవచనం శ్రుత్వా సా కిమకార్షీ దిత్యత ఆహ—కృతేతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, కృతః విహితః అసమంజనామ్నః పుత్రస్య నిర్వాసః పరిత్యాగః యేన తం, అసమంజాఖ్యపుత్రత్యాగిన మిత్యర్థః. సగరం రాజానం, నిదర్శనత్వే దృష్టాంతత్వే, నిర్దిశ్య, సగరవత్త్వ మపి పుత్రం పరిత్యజేతి నిరూప్యేత్యర్థః, నిజం పతిం స్వభర్తారం, నిరబధ్నాన్నిరుత్తరం చకారేత్యర్థః. ౮ 3

1 బ్రహ్మణో వర. 2 హేతుః. 3 మార్గంమానుకుర్వీథాః. 4 నిదర్శనేన

తత్ర.—సిద్ధార్థకో మహామాత్య స్తత్పరిత్యాగ మబ్రవీత్,
సరయూ[1]పాతితానేకప్రజామరణకారణాత్. ౮౪

౫. అథ దశరథేన రామ స్సపరిచ్ఛదఏవ గచ్ఛేతి నిర్దిష్టః కేవలం ఖనిత్ర[2]పిటకౌ వల్కలయుగళం చ ప్రార్థయత. ౮౫

ప. సుఖోచితానాం సువ్యక్తదివ్యలావణ్యసంపదామ్,

అ. అత్రాంతరే కైకేయీవచన మసహమానః కశ్చి దమాత్యవృద్ధః ప్రత్యవోచ దిత్యాహ—తత్రేతి. తత్ర కైకేయీనిర్బంధవాక్య సమయే, సిద్ధార్థకః సిద్ధార్థకనామా, మహామాత్య స్సుమంత్రాదన్యోఽమాత్యప్రవరః, అమా సహ భవతీత్యమాత్యః, శుభాశుభకార్యేషు సదా సహ వర్తత ఇత్యర్థః. అవ్యయాత్త్యప్, సరయూపాతితానాం సరయూనదీనిక్షిప్తానా మనేకప్రజానాం బహుజనానాం మరణమేవ కారణం నిమిత్తం తస్మాత్, తత్పరిత్యాగం తస్యాసమంజస్య పరిత్యాగం నిర్వాస మబ్రవీత్, అసమంజస చరిత్రత్వా దసమంజస్యత్యాగ స్సమంజసః. సమంజసస్య సకలసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య తు పరిత్యాగః కథం సమంజస ఇతిభావః. ౮౪

అ. ఇత్థం బహూపాలంభేఽప్యవార్యనిశ్చయాం తామవబుధ్య రాజా రామమేవ మువాచేత్యాహ—అథేతి. అథామాత్యోక్త్యనంతరం, దశరథేన, రామః, సపరిచ్ఛదః సపరివార స్సన్నేవ, గచ్ఛ వ్రజేత్యేవం, నిర్దిష్టో నియుక్త స్సన్, పరిచ్ఛాద్యతే అనేనేతి పరిచ్ఛద ఇతి విగ్రహః 'పుంసి సంజ్ఞాయాం ఘః ప్రాయే'ణేతి ఘప్రత్యయః. 'ఛాదేర్ఘే ద్వ్యుపసర్గ'స్యేతి హ్రస్వః, ఖనిత్రపిటకౌ ఖనిత్ర మవదారణం ఖననసాధనం కుద్దాలాదికమిత్యర్థః. పిటకః కందమూలఫలాద్యాహరణయోగ్యః కండోలః తౌ కేవలం తావేవ, ని. 'ఖనిత్ర మవదారణం, కండోలపిటకా'వితి చామరః. కేవలశబ్ద స్త్వవధారణార్థకః. తథా వల్కలయుగళం వల్కలవస్త్రయుగ్మంచ, ప్రార్థయత అయాచత, త్యక్తసంగస్య మమ పరిచ్ఛదేన కిం కార్యం, అపి తు మునిజనోచితం వల్కలఖనిత్ర పిటక మాత్ర మేవ దాతవ్య మితి ప్రార్థితవా నిత్యర్థః. ౮౫

అ. అత్రాంతరే శ్రీరామవివాసనదీక్షితా కైకేయీ విలంబా సహిష్ణుతయా ద్రుతతరం వల్కలా న్యాజహా రేత్యాహ—సుఖోచితానామితి. కైకేయీ, సుఖోచితానాం సుఖార్హాణాం, సువ్యక్తే స్ఫుటే దివి భవే దివ్యే శ్రేష్ఠే 'తత్ర భవ'ఇతి భవార్థే యత్ప్రత్యయః. లావణ్యం శరీరసౌందర్యాది, సాపత్ లక్ష్మీ శ్చ తే యేషాం తే తథోక్తాః

---

1 పతిత. 2 పిటకే.

త్రయాణా మపి కైకేయీ వల్కలా[1]న్యుదపాహరత్. ౮౬

అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా
ద్గుణవతి పరిధానే మంగళార్హే నిరాశః,
అధికుచతటవల్గజ్జానకీబాష్పసేకా
దపగతఖరభావం వల్కలం పర్యధత్త. ౮౭

స్తేషాం, సకలగుణసంపన్నానా మిత్యర్థః. త్రయాణాం సీతారామలక్ష్మణానా మపి, నైక
స్యైవ రామస్యేత్యపిశబ్దార్థః వల్కలాని చీరాణి, ఉదపాహరత్, పరిదధ్వ మితి ప్రాదా
దిత్యర్థః. ౮౬

అథేతి. అథ వల్కలాహరణానంతరం, రఘుకులనాథో రఘువంశశ్రేష్ఠః, శ్రీరా
మః, మధ్యే భవా మధ్యమా 'మధ్యాన్మ' ఇతి మప్రత్యయః, సా చ సా అంబా చ
తస్యా మధ్యమాంబాయాః కైకేయ్యాః నియోగా దాజ్ఞావశాత్, మంగళార్హే రాజ్యా
భిషేకకల్యాణోచితే, గుణవతి మార్దవాదిగుణసంపన్నే, తంతునిర్మితే వా, పరిధానే
అధోంశుకే,. ని. 'అంతరీయోపసంవ్యానపరిధానాన్యధోఽంశుక' ఇత్యమరః. నిరాశః
నిస్పృహస్సన్, కుచతటే అధికుచతటం విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, తత్ర వల్గంతః
ప్లవంతః యే జానకీబాష్పాః సీతానేత్రాంబూని తైస్సేకాత్, కఠినతరకుచతటపతనోత్ప
తనా ద్బాష్పబిందూనాం తత్ర సంక్రమణా దితి భావః. ఏతేన జానక్యా భర్తు
రత్యంతసాన్నిధ్యం వల్కలధారణాసహిష్ణుత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'బాష్పో నేత్రాంబు
ధూమయో'రిత్యభిధానాత్, అపగతః ఖరభావః కార్కశ్యం యస్య తత్ సంప్రాప్త
మార్దవం, సుధారణానుకూల మిత్యర్థః. వల్కలం,పర్యధత్త పరిహితవాన్.అత్ర కేచిత్
రాజ్ఞః కైకేయీ తృతీయైవ మహిషీ, మధ్యమాశబ్దప్రయోగ స్తు మధ్యమాఛందోవత్
ప్రసిద్ధత్వా న్న తు మధ్యేభవత్వాత్ అర్జునే కుంతీసుతమధ్యమశబ్దప్రయోగవ దితి
వదంతి తదేత దవిచారరమణీయం బకబంధప్రయాసప్రాయత్వాత్, కించిజ్జప్రామాదిక
ప్రయోగాణా మేవ తాదృక్సమాధానత్వాత్, కిం తు స్వర్గపాతాళయోర్మధ్యే భవ
త్వా ద్భూలోకే యథా మధ్యమలోక ఇతి ప్రయోగః. తథా కౌసల్యాసుమిత్రయో
రన్యాసాం చ మాతౄణాం మధ్యేభవత్వా న్మధ్యమేయ మితి యుక్త ముత్పశ్యామః
అమధ్యమేతివాచ్యేచేత్, ఏతదభిప్రాయేణైవ 'న తేఽంబా మధ్యమా తాత గర్హితవ్యా
కథంచనే'తి ఆరణ్యకాండషోడశసర్గ సప్తత్రింశచ్ఛ్లోకానుసారేణ సర్వజ్ఞోభోజోఽపి

---

1 దీన్యుపాహరత్.

గ. [1]తత్రాచిత్రీయంత సర్వే నిర్వికారవదనలక్ష్మీక మిక్ష్వాకుకులాధ్యక్ష మధ్యక్షయంతః తేషా మేవ శోక[2]శంకుకీలితమానసానామాననేషు పారమ్పర్యే ణాస్ఫురద్వికారః. ౮౮

ప. [3]కింతు—సవల్కలే దాశరథౌ విషాదా
దామీలితాక్షో య దభూ ద్వసిష్ఠః,

'అథ రఘుకులనాథో మధ్యమాంబానియోగా'దితి ప్రయుక్త వా నిత్యలం ప్రసక్తానుప్రసక్త్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౮౭

తత్రేతి. తస్మిన్ కాలే శ్రీరామవల్కలధారణసమయే, సర్వే అశేషా జనాః, నిర్వికారా ధీరోదాత్తత్వా ద్వికారరహితా ప్రసన్నా వదనలక్ష్మీ ర్ముఖశోభా యస్య తం శైషికః కప్ ప్రత్యయః, ఇక్ష్వాకుకులాధ్యక్షం ఇక్ష్వాకుకులశ్రేష్ఠం, శ్రీరామం, అధ్యక్షం ప్రత్యక్షం కుర్వంతః అధ్యక్షయంతః, పశ్యంత స్సంత ఇత్యర్థః, అధ్యక్షశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, అచిత్రీయంత ఆశ్చర్య మకుర్వన్, ఆశ్చర్య మభజన్నిత్యర్థః, వికారకారణసత్త్వేఽపి వికారాదర్శన మాశ్చర్య మితి భావః, 'నమోవరివశ్చిత్రఙః క్యజ్' త్యత్ర 'చిత్రఙ ఆశ్చర్య' ఇతి క్యచ్ చిత్రఙో ఙిత్త్వా త్తఙ్. శోకఏవశంకుః తేన శోకశల్యేన కీలితమానసానాం విద్ధహృదయానాం, తేషామేవ జనానా మాననేషు ముఖేషు, 'మానసే'ష్వితి పాఠే మానసేషు హృదయేషు. ని 'చిత్తం తు చేతోహృదయం స్వాంతం హృన్మానసం మన' ఇత్యమరః. పారంపర్యేణ అవిచ్ఛేదేన, వికారః వైవర్ణ్యం, వైకల్యంచ అస్ఫురత్, వల్కలం వసానం శ్రీరామం దృష్ట్వాసర్వే జనావివర్ణవదనా వికలమానసా శ్చ బభూవురిత్యర్థః, నిర్వికారదర్శనేన వికారోత్పత్తే ర్విషమాలంకారః. ౮౮

అ. తదానీం సర్వసాధారణ్యా ద్వసిష్ఠ స్యాప్యుత్పన్నం వికార మన్యథా యోజయతి—కింత్వితి. తదేవాహ—సవల్కల ఇతి. దాశరథౌ శ్రీరామే, అత ఇఞ్, సవల్కలే, ద్రుమత్వగ్వికారవాసోధారిణి సతీత్యర్థః. విషాదాత్ ఖేదాత్, వసిష్ఠః, ఆమీలితాక్షః ద్రష్టు మశక్తతయా ఈషన్నిమీలితనయనః, 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాంగాత్షచ్.' అభూ దితి యత్, తన్నిమీలితాక్షత్వమేవ మహర్షేః ఋషిశ్రేష్ఠస్య వసిష్ఠస్య, మహర్షిలక్షణముక్తమ్. కాకుత్స్థయాథార్థ్య విలోకితస్య శ్రీరామదత్తదర్శనస్య, భావేక్తః, కరణం సాధనం, జాతం, ఆమీలితనయనానామృషీణాం తత్త్వావమ

---

1 తత్రయే చిత్రీయంతః. 2 సంకీలిత. 3 'కింతు' ఇతినాస్తి క్వచిత్.

తదేవ జాతం కరణం మహర్షేః
కాకుత్స్థయాథార్థ్యవిలోకితస్య. ౮౯
అస్య పీతాంబరత్యాగే కిం జాతా విక్రియాఽపురా,
ఇతి ప్రత్యగ్దృశాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో నాతివివ్యథే. ౯౦
౧. సోఽయం మైథిలీవల్కలధారణ మరుణ దరుణసారథికుల గురుః.

ర్మసంభవప్రసిద్ధేః. మహర్షే రముష్యామీలితనయనత్వం తారకబ్రహ్మణః శ్రీరామస్య తత్త్వావబోధకత్వేనోపకారకమభూదిత్యర్థః. తత్త్వానుసంధానసమయే సంయమినా మర్ధోన్మీలితనయనత్వం యోగశాస్త్రప్రసిద్ధం. కేవలనిమీలనే నిద్రాస్యాత్ కేవలోన్మీలనే విషయదర్శనేన చిత్తవిక్షేపస్స్యాదితి. అత్ర విషాద కృతమీలనస్య తత్త్వానుసంధాన పరత్వేనోత్ప్రేక్షణాదుత్ప్రేక్షా. వ్యంజకాప్రయోగాద్గమ్యా. వృత్తముపజాతిః.

అ. అత ఏవ నవ్యథితోఽభూదిత్యాహ—అస్యేతి. అస్య శ్రీరామస్య పీతాంబరత్యాగే - కాంచనాంబరవిసర్జనే సతి, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం దధానే సతీత్యర్థః, అపురా-అపూర్వా, పీతాంబరధారణసమయే అనుపలభ్యమానేత్యర్థః, పూర్వార్థవాచినా నిపాతేనపురాశబ్దేన నఞ్సమాసః; విక్రియా-వికారః, జాతా-ఉత్పన్నా కిం? నజాతైవేత్యర్థః, స్వతో నిర్వికారాణా మలంకారానలంకారయో రకించిత్కరత్వాదితి భావః, ఇత్యాలోచ్యేతి శేషః. ప్రత్యగ్దృశా మంతర్ముఖానాం, జ్ఞానినామిత్యర్థః. శ్రేష్ఠః ప్రశస్యః, 'ప్రశస్యస్య శ్ర' ఇతి శ్రాదేశః. వసిష్ఠః, నాతివివ్యథే అత్యంత వ్యథాం నప్రాప, లౌకికానువృత్త్యాకించిద్వ్యథాం ప్రాపైవేత్యతిశబ్దార్థః, పీతాంబరం త్యక్త్వా వల్కలం ధృతవతః శ్రీరామస్య బాహ్యాభ్యంతరవికారరాహిత్యేన విశుద్ధచిత్స్వభావ మనుసంధాయ న శుశోచేత్యర్థః, ఉక్తంచ జ్ఞానవాసిష్ఠే 'యోనిత్యమధ్యాత్మమయో నిత్య మంతర్ముఖస్సుఖీ, నిత్యం చిదనుసంధానస్స న శోకేన బాధ్యత' ఇతి, కేచిత్తు పురా క్షీరాబ్ధౌ రావణభీతదేవాక్రోశనసమయే తదసహిష్ణోర్భగవతస్త్వరయా పీతాంబరం విస్మృత్యాగమనాత్పీతాంబరత్యాగోఽజని, తదా కావిక్రియా జాతేత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౯౦

స ఇతి. సోఽయ మరుణసారథికులగురుః-అరుణోఽనూరు స్సారథి ర్యస్యారుణసారథి స్సూర్యః. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు' రిత్యమరః. తస్యకులం-వంశః తస్య గురు రాచార్యో వసిష్ఠః, మైథిలీవల్కలధారణ మరుణత్ - న్యవారయత్, అస్యాస్సుకుమార్యా-రాజకుమార్యాః, నేదృగ్వసనధారణం యోగ్య మితి నివారితవా నిత్యర్థః, రుధే ర్లఙి 'రుధాదిభ్యశ్శ్న' మితి శ్నమ్. 'శ్నసో రల్లోప' ఇత్యకారలోపే

తత్ర ప్రయాణాయ ప్రణిపతంతీం స్నుషామాలింగ్య ప్రస్నుత పుత్రవాత్సల్యా బాష్పగద్గద మవదత్. ౬౨

ప. ఘర్మే నిదాఘకిరణస్య కరైః కఠోరైః
కాంతారమధ్యపదవీషు నఖంపచాసు,
త్వాం వీక్ష్య [1]సంస్థులపదాం వనదేవతాభి
ర్నిందిష్యతే నియతమేవ నిమేషహానిః. ౬౩

గ. అథ మైథిలీనాథ స్సలక్ష్మణః ప్రదక్షిణం రాజానం జననీజనం

సంయోగాంతలోపః. రషాభ్యామిత్యాదినా ణత్వం, అత్ర లక్ష్మణపక్షే ఫలధారణాకథనేఽపి శ్రీరామస్య తద్ధారణకథనా త్సీతాయాశ్చ తన్నిషేధా త్సోఽపి ధృతవానేవేత్యనుసంధేయం. ౬౧

తత్రేతి తత్ర తస్మిన్ సమయే, ప్రయాణాయ వనవాసయాత్రార్థం, ప్రణిపతంతీం నమస్కుర్వాణాం, స్నుషాం శ్రీరామవధూం సీతాం, ని. 'సమాస్స్నుషాజనీవధ్వ' ఇత్యమరః, ఆశ్లిష్యాలింగ్య, ప్రస్నుతః-సముత్పన్నః పుత్రే శ్రీరామే ఇవ వాత్సల్యం-స్నేహో యస్యాస్సా, తథోక్తా. స్నుషాయామపి సుతనిర్విశేషం స్నేహవతీ త్యర్థః, కౌసల్యా, బాష్పైర్గద్గదం అవిస్పష్టం, వచన, మవదత్ - అవోచత్. ౬.౨

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి - ఘర్మ ఇతి. ఘర్మే గ్రీష్మర్తౌ, నిదాఘకిరణస్యోష్ణాంశోః, కఠోరైః తీక్ష్ణైః, కరైః కిరణైః, నఖా న్పచంతి సంతాపయంతీతి నఖంపచాసు, 'మితనఖే' చేతి ఖశి ముమాగమః కాంతారమధ్యపదవీషు గహనాంతరాళమార్గేషు, సంస్థులపదాం పరిస్ఖలితపాదవిన్యాసాం, పరిస్ఫుటితపాదాం వా, పదవీనామత్యంతసంతప్తత్వాత్ పరిక్లిష్టసంచారా మిత్యర్థః, త్వాం, వీక్ష్య, దృష్ట్వా, వనదేవతాభి, ర్వనాభిమానినీభి ర్దేవతాభి రిత్యర్థః, నిమేషహానిః స్వకీయ నిర్నిమేషత్వం, నిందిష్యతే గర్హిష్యత ఏవ, నిర్నిమేషత్వా దస్మాభి. రీదృశసుకుమారీపరిక్లేశావిచ్ఛిన్నదర్శనజనితసంతాపోఽనుభూయతే, సనిమేషత్వే తు నైవం స్యాదికష్టం బ్రహ్మణాకిమేత త్కృతమి త్యుపాలంభిష్యత ఇత్యర్థః. నియతమి త్యుత్ప్రేక్షాయాం. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౩

అథేతి. అథానంతరం, మైథిలీనాథః సీతాపతిః శ్రీరామః, మైథిలీగ్రహణం తయా చ సహిత స్సన్నితి సూచనార్థం, సలక్ష్మణః, లక్ష్మణసహితస్సన్, సప్రదక్షిణం,

---

1 నిస్థులపదామ్.

చ ప్రణమ్య ప్రతిషిద్ధప్రతీహారచక్రో నిశ్చక్రామ. ౯౪

రథో[1]ఽపి దశరథాజ్ఞాపరతన్త్రేణ సుమన్త్రేణ ద్వారి సమానీతః. ౯౫

ప. ప్రారబ్ధయాత్రస్య రఘూద్వహస్య ప్రాగేవ సీతారథ మారురోహ,
ఆనీలరథ్యం రథ మారురుక్షో రహ్నం ప్రభో రగ్రసరీ ప్రభేవ ౯౬

గ దాశరథీచ తం రథ మారురుహతుః. ౯౭

ప. యథాయథా రాఘవరాజధానీం విహాయసీతావిపినోత్సుకాభూత్,

ప్రదక్షిణప్రక్రమపూర్వక మిత్యర్థః, రాజానం దశరథం, జనన్య ఏవ జనాః తం చ, కౌస ల్యాది జననీశ్చే త్యర్థః. ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిషిద్ధ ప్రతిహారచక్రః నివారిత ద్వార్స్థనివహస్సన్, అనుసరతో ద్వారపాలకా న్నివారయ న్నిత్యర్థః, నిశ్చక్రామ నిర్జ గామ, అన్తఃపురాదితి శేషః. ని. 'ద్వార్ద్వార్స్థే ప్రతీహార' ఇత్యమరః. ౯౪

అ. తతః కి మిత్యత ఆహ—రథ ఇతి. దశరథాజ్ఞాపరతన్త్రేణ, రామప్రయా ణార్థం రథ మానయేతి దశరథనియుక్తేనే త్యర్థః, సుమన్త్రేణ, రథో ద్వారి ద్వార ప్రదేశే, సమానీతః సంప్రాపితః, ని. 'స్త్రీద్వార్ద్వారం ప్రతీహార' ఇ త్యమరః. ౯౫

అ. తదానీ మాత్సుక్య త్ప్రథమం సీతైవ రథ మారురో హే త్యాహ—ప్రార బ్ధేతి. సీతా, ప్రారబ్ధయాత్రస్య, ప్రక్రాన్తప్రయాణస్య, వనం ప్రతి జిగమిషో రిత్యర్థః, రఘూద్వహస్యరఘునందనస్య, అగ్రసరీ సతీ ఇదం చ వాక్యాంతరస్థ మ ప్యన్వయసౌ కర్యార్థమత్రానుషంజనీయం, అన్యథా 'అన్యారా దితరర్తే' ఇత్యాదినా పంచమీ స్యాత్. ప్రాక్ ప్రథమ మేవ, రథ, మారురోహ ఆరూఢవతీ, కథ మివ, రథం వహం తీతి రథ్యాః 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, ఆనీలా ఈషన్నీలా హరిద్వర్ణా ఇ త్యర్థః. రథ్యా రథం వోఢారః అశ్వా యస్యతం, రథం, ఆరురుక్షో రారోఢుమిచ్ఛోః, రుహే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, అహ్నం ప్రభో రహర్పతే స్సూర్యస్య, అగ్రే సరతీ త్యగ్రసరీ పురస్సరీ, 'పురోఽగ్రతోఽగ్రేషుసర్తే' రితి టప్ర త్యయః, బాహులకా దనేదంతత్వం. టిత్వాత్ జీప్, ప్రభా దీప్తి రి వేతి శ్రౌతీ పూర్ణో పమా. తయా చ సీతారామయోరత్యంతావినాభూతత్వరూపం వస్తు వ్యజ్యత ఇత్యలంకా రేణ వస్తుధ్వనిః, ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౯౬

దాశరథీఇతి. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ చ, తం రథ, మారురుహతుః ఆరూఢవంతౌ. ౯౭

యథేతి. సీతా, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః. రాఘవరాజధానీ మయోధ్యాం విహాయ త్యక్త్వా, విపినోత్సుకా వనవాసయాత్రోత్కం

1 అపీతి నాస్తిక్వచిత్,

తథాతథాఽజాయత యాతుకామా లంకాంవినా రాక్షసరాజలక్ష్మీః.

ఆబాలవృద్ధ మనుగచ్ఛతి రామభద్ర
మేషా పురీ తదిహ మా ఖలు నిర్గుణా స్యామ్,
ఇత్యాదరా దివ ధరా బహుధా విధాయ
ధూళిచ్ఛలా న్నిజతనుం తమను ప్రతస్థే. ౯౯

నృపసుఖవిముఖేన స్వేన కాంతేన సాకం
దుహితరి విధిపాకా త్కాననాయ వ్రజంత్యామ్,

రితాఽభూత్, తథాతథా తేనతేన ప్రకారేణ, పూర్వవ ద్విర్భావః. రాక్షసరాజస్య లక్ష్మీః రావణస్యసామ్రాజ్యశ్రీః, లంకాం వినా, లంకాం విహాయేత్యర్థః, 'పృథగ్వినే' త్యాదినా పాక్షికద్వితీయా. యాతుం కామో యస్యాస్సా యాతుకామా గంతుమనాః, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః. అజాయత జాతా, తద్వనవాసమూలత్వా త్తదపసరణస్యేతిభావః. వృత్త ముపజాతిః. ౯౮

ఆబాలేతి. ఏషా,పురీ-అయోధ్యా, బాలాశ్చవృద్ధాశ్చబాలవృద్ధాస్తానభివ్యాప్య ఆబాల వృద్ధం, అభివిధా వవ్యయీభావః. రామభద్రం ప్రశాంతం శ్రీరామ మనుగచ్ఛతి-అనుసృత్యగచ్ఛతి,త త్తస్మాత్కారణా, దిహ జగతి, అహం, నిర్గుణా అననుసరణా ద్గుణహీనా, మాస్యాం ఖలు నభవేయం కి మితి కాకుః, స్యామేవే త్యర్థః. భక్త్యాతిగౌరవేణ, సంగధర్మేణవా, మహాదనుసరణస్య కర్తవ్యత్వా దితి భావః. ఇతి మత్వేతి. శేషః, ధరా భూః, ఆదరా త్ప్రేమవశాత్, నిజతనుం స్వకీయమూర్తిం, ధూళీచ్ఛలా ద్రజోవ్యాజాత్, బహుధా, విధాయ-బహుప్రకారం కృత్వా, తమను - శ్రీరామస్య పశ్చా దిత్యర్థః. ని. 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో' రన్వి త్యమరః 'అనుర్లక్షణ' ఇతి కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేఽతి ద్వితీయా,పురత ఇతిపాఠే తస్య పురస్తా త్ప్రతస్థే జగామేతి క్రియాస్వ రూపోత్ప్రేక్షా వాచ్యా, వ్యంజకసద్భావాత్ సాచ ధూళిచ్ఛలా దితి ఛలశబ్దేనాసత్యత్వప్రతిపాదనరూపాపహ్నవోజ్జీవితేతి సంకరః, 'సమవప్రవిభ్యః స్థః' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౯౯

నృపేతి. నృపసుఖవిముఖేన-రాజభోగవిరక్తేన, స్వేన స్వకీయేన, కాంతేన సాకం-ప్రాణనాథేన శ్రీరామేణ సహ, ని. 'జీవితేశః ప్రాణనాథః కాంతో రమణవల్లభా' వితి ప్రతాపమార్తాండః. దుహితరి-స్వపుత్రికాయాం, విధిపాకా ద్దైవవిపర్యాసాత్, కాననాయ - వనాయ, 'క్రియార్థోపపదస్యకర్మణిస్థానిన' ఇతి చతుర్థీ. వ్రజంత్యాం-

అకుశల మితి మత్వా నూన మహ్నాయ ధాత్రీ
పరిజనముఖబాష్పం పాంసుభిః పర్యహార్షీత్. ౧౦౦

రామానుసార [1]రసనిర్గతపౌరవర్గా
సంస్థానమాత్రగృహచత్వరరాజమార్గా,
నిర్ముక్తభోజభుజగత్వగివ క్షణేన
లక్ష్మీ బభూవ రఘుపుంగవరాజధానీ. ౧౦౧

౧. అథ దశరథ స్సాంతఃపురజనః పురా న్నిర్గత్య గత్యంతరాభావాత్తమేవ రామం సుచిర [2]మాలోకయ న్నాలోకపథ మతిక్రాంతే

గచ్ఛంత్యాంసత్యాం, ధాత్రీ వసుమతీ జననీ చ 'ధాత్రీ జనన్యామలకీ వసుమత్యుపమాతృషు'ఇతి విశ్వప్రకాశః. అకుశల మమంగళమితి, మత్వా, పరిజనముఖేషు-భృత్యజనవదనేషు యో బాష్పః నేత్రాంబు, అహ్నాయ ద్రాక్, పాంసుభిః-పరాగైః, పర్యహార్షీత్-పరిహృతవతీ, పరిపూర్వాత్ హరతే ర్లుజి సిచి వృద్ధిః. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం. మాలినీవృత్తమ్.

రామేతి. రామస్యానుసరణే యో రసో రాగస్తేన నిర్గతః పౌరవర్గః - పురజననివహో యస్యాస్సా. ని. 'గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. అత ఏవ సంస్థానమాత్రా అవస్థిత్యై వావశిష్టాః నతు తత్తదనుగుణం సంభ్రమోజ్జృంభితా ఇత్యర్థః. తే గృహాః చత్వరాణి అంగణాని రాజమార్గాశ్చ యస్యాస్సా. ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. రఘుపుంగవానాం రాజధానీ - ప్రధాననగరీ. ని. 'ప్రధాననగరీ రాజ్ఞాం రాజధానీతి కథ్యత' ఇతి ప్రతాపమార్తాండః నిర్ముక్తః త్యక్తఃభోగః కాయో యయా సా తథోక్తా, యా భుజగత్వక్ నిర్మోకపట్టికా సేవ, క్షణేన, లక్ష్మీ నిస్సారా, శూన్యేతి యావత్. బభూవ ని.'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా వహే శ్చ ఫణకాయయో' రిత్యమరః. ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౦౧

అథేతి. అథ-శ్రీరామనిర్గమనానంతరం, దశరథః సాంతఃపురజనః-సావరోధవధూకస్సన్, పురా దయోధ్యానగరాత్, నిర్గత్య, గమ్యత ఇతి గతిః గంతవ్యదేశః అన్యాగతిః-గత్యంతరం 'సుప్సు'పేతి సమాసః. తస్యాభావా దసంభవాత్. ని. 'దేశోపాయగమే గతి' రితి వైజయంతీ, తం రామ మేవ, సుచిరం బహుకాల మాలోకయన్, తతః, సుమంత్రేణ సారథినా, ఆక్రాంతోఽధిష్ఠితః స్యందనో రథో యస్య తస్మిన్. ని. 'రథాంగ స్స్యందనో రథ'ఇత్యమరః, రఘునందనే, ఆలోకపథం దర్శన

---

1 నహా. 2 మవ,

సుమన్త్రాక్రాన్తే [1]స్యన్దనే రఘునన్దనే స్యన్దమానబాష్పప్రవాహో మోహ ముపగమ్య భూమ్యాం పపాత. ౧౦౨

తతః పరిజనకృతాశ్వాసో లబ్ధసంజ్ఞాయ రాజ్ఞే కౌసల్యాసదన మరోచత. ౧౦౩

[2]అథ [3]దాశరథి రహమహమికయా సంమూర్ఛన్మహాజనౌఘదు రవగాహతయా మన్దాయమానస్యన్దనవేగ స్సకలజనవివేకకోకనదం

మార్గం, ని. 'ఆలోకౌ దర్శనోద్యోతా'వి త్యమరః 'బుక్త్వా' రిత్యాదినాసమాసాంతః అతిక్రాంతే అతీత్యగతేసతి, స్యందమానబాష్పప్రవాహో విగళదశ్రుపూరస్సన్, మోహం మూర్ఛా, ముపగమ్య, భూమ్యాం, పపాత. ౧౦౨

అ. తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ-తత ఇతి. తత స్తదనంతరం పరిజనై స్స్వజనైః కృతః విహితః య ఆశ్వాస మూర్ఛాపగమోచితోపచారః తస్మాద్ధేతోః, లబ్ధసంజ్ఞాయ పునః ప్రాప్తచేతనాయ, రాజ్ఞే దశరథాయ, 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ' ఇతి చతుర్థీ. కౌసల్యాయాః సదనం గృహం, ఆరోచత నివాసార్హతయా ఇష్ట మభూత్, తద్గృహం ప్రవివేశేత్యర్థః, ఏతేన రాజ్ఞః పూర్వం కైకేయీగృహ మేవ నియతనివాస ఇతి సూచ్యతే. ౧౦౩

అ. తతః శ్రీరామవృత్తాంత మాహ-అథేతి. అథ, దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, అన్యోన్యం ప్రతిశ్రేష్ఠోఽహ మిత్యభిమానోఽహమహమికా. ని. 'అహమహమికాతు సాస్యాత్పరస్పరం యోభవేదహంకార' ఇత్యమరః, అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః సంజ్ఞాయాం కప్ప్రత్యయః. తయా, అహంప్రథమిక యేత్యర్థః, సంమూర్ఛన్ సమ్మిళన్ యో మహాజనౌఘః బహుజనసంఘః తేనదురవగాహతయా దుష్ప్రవేశతయా, మందాయమానో మందీభవన్ స్యందనవేగో యస్య స తథోక్తస్సన్, మోహ స్తమ ఇవ-మోహ ఇవ తమశ్చే త్యుపమితసమాసః. తేన మోహాంధకారేణ,సకలజనానా మశేషజనానాం వివేకః కోకనదం రక్తోత్పల మివ సఇవ చ కోకనదం. ని. 'రక్తోత్పలం కోకనద'మిత్యమరః. ముకుళయన్, విశేషణ మేత త్సూర్యేఽపి యోజ్యం తమసా నామ నదీ తస్యాస్తట ముపాగమత్ ప్రాప, తథా,సహ ప్రదీధితి స్సూర్యోఽపి,చరమగిరితట మస్తాచలకూటమగమ,దితిసంబంధః,అత్ర ప్రస్తుతాప్రస్తుతయో ర్దాశరథిసహస్రదీధిత్యో ర్ముకుళయ న్నితి సమానధర్మే ణౌపమ్య గమ్య

---

1 స్యన్దమాన. 2అథ ఇతి నాస్తిక్వచిత్. 3 దాశరథిరపి,

ముకుళయన్నో హాతమసా తమసాతట ముపాగమ చ్చరమగిరి [1]తట మపి సహస్రదీధితిః. ౧౦౪

ప. ఆవిష్కృతాప మటవీం భజతో జనస్య
కాకుత్స్థపాదవిరహాసహమానసస్య,
ఆ స్తీర్ణపర్ణశయనా న్యభవ న్గృహాణి
మూలస్థలాని తమసాతటభూరుహాణామ్. ౧౦౫

గ. అథ నిశీథే దాశరథి స్సుమన్త్రేణ సమ్మన్త్ర్య వంచితజన

త్వా ద్దీపకం. 'ప్రస్తుతాప్రస్తుతానాం చ సామాన్యే తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం గమ్యతే యత్ర దీపకం తన్నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. తచ్చోపమయా సంకీర్యతే. ౧౦౪

ఆవిరితి. ఆవిః ప్రకాశ మావిర్భవ త్పరిదేవనం యస్మి న్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అటవీం భజతః ప్రవిశతః, కాకుత్స్థపాదవిరహస్య శ్రీరామచరణారవిన్దవియోగస్య నసహత ఇత్యసహ మసహిష్ణు.పచాద్యచ్, తన్మానసం యస్య, తస్య, ఆ స్తీర్ణా న్యాస్తృతాని యాని పర్ణాని తాన్యేవ శయనాని శయ్యాయేషు తాని, తమసాతటభూరుహాణాం తమసానదీతీరరుహతరూణాం, మూలస్థలాని మూలప్రదేశాః, గృహాణి మందిరాణ్యభవన్, తేషు నిశశ్రము రిత్యర్థః. ‡ యద్యపి. ని. 'గృహాః పుంసి చ భూమ్న్యేవే' త్యమరః. తథాపి నపుంసకత్వే కవిరేవ ప్రమాణం. అత్ర మూలస్థలేషు గృహత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ౧౦౫

అథేతి. అథానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వా'విత్యమరః, సుమన్త్రేణ, సహ, సమ్మన్త్ర్య నిద్రాణానిమా న్పౌరా న్విలోక్య గమిష్యామీ త్యాలోచ్య, వచింతజనసంహతిః ప్రతారితానుగతపౌరవర్గ స్సన్ వినతానందన మతిక్రాంతో ఽతివినతానందనః తేన, వైనతేయాధికజవే నే త్యర్థః. 'అత్యాదయః క్రాంతాద్యర్థేద్వితీయయే'తి సమాసః, స్యందనేన రథేన, కరణేన, వేదశ్రుతి శ్చ

1 శిఖరమ్.

‡ 'యద్యపీ'త్యాది ప్రమాణ' మిత్యంతం వాక్యం చింత్యం. సుధాద వ్యమరవ్యాఖ్యానేషు పుంస్త్వేబహువచనాంత ఏవ గృహశబ్దః నపుంసకత్వే సర్వవచనాన్తోఽపీత్యుక్తేః. ఉత్తరరామచరితే'నీవారముష్టిపచనా గృహిణో గృహాణీ'తి.యాదవాభ్యుదయే సప్తమసర్గే, 'మణిప్రదీపై రతమాంసి గోప్యః ప్రవిశ్య రమ్యాణి గుహాగృహాణీ' ఇత్యాది ప్రయోగదర్శనా చ్చే త్యాహుః,

సంహాతి రతివినతానందనేన స్యందనేన వేదశ్రుతిగోమతీ [1]నిష్యందికానా మనదిత్రయపరిష్కృతా మిక్ష్వాకవే మనునా దత్తాం వసుమతీ మతీత్య వివిధవనగహనవీరుత్తృణపటలపిహితరథతురగఖురముద్రయా పదవ్యా గంగాతరంగసంగమూలం గగనగంగాలింగితశృంగ [2]శృంగిబేర పురాలంకార మింగుదీపాదప ముపాగమత్. [3]తత్ర. ౧౦౬

ప. దృష్ట్వా రామ మనేకజన్మరచితై ర్దుర్లభ్యం శుభైః కర్మభిః

గోమతీ చ నిష్యందికా చేతి నామాని యస్యాస్తత్త్రోక్తం యన్నదీత్రయం తేన పరిష్కృతాం, వేదశ్రుతిగోమతీనిష్యందికాఖ్యాభి స్తిసృభి ర్నదీభి ర్భూషితా మిత్యర్థః, 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతే ర్భూషణే సముదాయేచే'తి సుడాగమః, తథా, ఇక్ష్వాకవే రాజ్ఞే, మనునా పిత్రా వైవస్వతమనునా, దత్తాం, వసుమతీం భూమిం, కోసలదేశ మిత్యర్థః, అతీత్యాతిక్రమ్య, ఏతే నాస్య రాజ్యలక్ష్మ్యాం తృణీకార స్సూచ్యతే. వివిధాని నానాప్రకారాణి వనాని సఞ్చారయోగ్యాని గహనాని దుష్ప్రవేశాన్యరణ్యాని చ తేషు వీరుధాం లతానాం తృణానాంచ పటలేన జాలేన పిహితా ఆచ్ఛాదితా అనుపలభ్యమానేతియావత్, రథతురగఖురముద్రా 'రథాశ్వఖురన్యాసో యస్యాం తయా, పదవ్యా మార్గేణ, తృతీయావిధానే 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానా త్తృతీయోపపత్తిః. గంగాయా భూతలవాహిన్యా మందాకిన్యాః తరంగై రూర్మిభిః సంగతం సంశ్లిష్టం మూలం యస్యతం, గంగాతీరరుహ మిత్యర్థః, ఏతే నాత్యంతపవిత్రతా సూచ్యతే. తథా గగనగంగయా ఆకాశగంగయా ఆలింగిత మాశ్లిష్టం శృంగ మగ్రభాగో యస్యత, మిత్యౌన్నత్యాతిశయోక్తిః, శృంగిబేరపురస్య గుహనగరస్యాలంకార మాభరణభూతం, శోభావహ మిత్యర్థః, ఇంగుదీపాదపం తాపసతరు ముపాగమత్, తన్మూలప్రదేశ మశ్రయది త్యర్థః, ని. 'ఇంగుదీ తాపసతరు'రిత్యమరః, తత్ర తస్మిన్ తరుమూలే. ౧౦౬

దృష్ట్వేతి. నిషాదా వనగోచరా జాత్యంతరా స్తేషా మధిపో రాజా గుహః, అనేకజన్మరచితైః, జన్మాంతరసహస్రాచరితై రిత్యర్థః, శుభైః, కర్మభిః వ్రతనియమోపవాసాదిసత్కృత్యై ర్హేతుభి, ర్దుర్లభ్యం సాక్షాత్కరణీయం, రామం, దృష్ట్వా, తథా, మాతుః కైకేయ్యాః, వరద్వయా త్పూర్వోక్తా ద్వరయుగ్మా ద్ధేతోః, ఉపనతాం ప్రాప్తాం, వైఖానసానాం వానప్రస్థానాం సంబంధినీం వైఖానసీం, తస్యేద మిత్యణ్.టిడ్ఢాణఞి త్యాదినా ఙీప్.వృత్తిం చ, జటావల్కలధారణ కందమూలాద్యశనవనవాస వ్యాపారం చేత్యర్థః,

1 నిష్యన్దినీ.2 శృఙ్గిబేర. 3 తతః.

శ్రుత్వా మాతృవరద్వయా దుపనతాం వృత్తిం చ వైఖానసీమ్,
అత్యుజ్జృంభితహర్షశోకజనితై ర్బాష్పై ర్విషాదాధిప
శ్శీతాశీతగుణాన్వితై రవిరళై స్సంపృక్తవక్త్రోఽభవత్. ౧౦౬

గ. సోఽయం [1]ప్రియసుహృ ద్గుహ స్సమాసాద్య కృతాంజలి రంజసా రఘునాథ మనునాథితవాన్. ౧౦౭

దేవ, పితృనియోగ ప్రవణాంతఃకరణ మపి భవంతం [2]విజ్ఞాప

ని. 'వైఖానసో వనేవాసీవానప్రస్థ శ్చ తాపస'ఇత్యమరః, శ్రుత్వా, అత్యుజ్జృంభితాభ్యాం అత్యుత్కటాభ్యాం హర్షశోకాభ్యామానందవిషాదాభ్యాం జనితైః, శ్రీరామదర్శనాత్ హర్షః వనవాసశ్రవణాచ్ఛోక ఇతిచ వివేకః.అత ఏవశీతాశీతగుణాభ్యాం శీతోష్ణగుణాభ్యాం అన్వితై స్సమవేతైః, హర్షజత్వా చ్ఛీతగుణాన్వితత్వం శోకజత్వా దశీతగుణాన్వితత్వ మితి వివేకః, అవిరళై స్సాంద్రై, ర్బాష్పై రశ్రుభిః, సంపృక్తవక్త్రః పరిక్లిన్నవదనః, 'సంపృగాత్ర' ఇతి పాఠాంతరం. అభవత్. శ్రీరామదర్శనవనవాసశ్రవణజనితానందవిషాదాభ్యాం శీతాశీతగుణాన్వితాన్యశ్రూణ్యవర్తయదిత్యర్థః.అతఏవ యథా క్రమ మన్వయాత్క్రమాపరనామాయథాసంఖ్యాలంకారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.౧౦౬

స ఇతి. సోఽయం, ప్రియసుహృత్ ప్రియమిత్రం, 'సుహృద్దుర్హృదౌ మిత్రామిత్రయో' రితి నిపాతః. గుహ, స్సమాసాద్య సమీపమాగత్య, కృతాంజలి ర్విరచితకరసంపుటస్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, అంజసా యాథార్థ్యేన, న త్వౌపచారికతయేత్యర్థః, ని. 'తత్త్వే త్వద్ధాంజసా ద్వయ' మి త్యమరః. రఘునాథం శ్రీరామ మనునాథితవాన్ యాచితవాన్, ప్రార్థితవాని త్యర్థః, 'నాథృయాచ్ఞాయాం' మితిధాతోః క్తవతుప్రత్యయః. ౧౦౭

అ. తత్ప్రకార మేవ వివరిష్య న్నాదౌ తావ త్స్వవినయ మావిష్కరోతి. దేవేతి. హేదేవ స్వామిన్, పితృనియోగప్రవణం పిత్రాజ్ఞాపరతంత్ర మన్తఃకరణం యస్య తం, తథోక్త మపి, అనివార్యనిశ్చయమపీత్యర్థః. భవంతం ప్రతి. విజ్ఞాపయితుం వక్తవ్యార్థం కథయితుం, అజ్ఞాతా అవిదితా జానపదానాం జనపదవాసినాం పామరజనానాం రీతిశ్శైలీయస్యాస్సా, తథోక్తా, పామరసాధారణీ త్యర్థః, భారతీ సరస్వతీ మాం, ముఖరయతి ముఖం వాగస్యా స్తీతి ముఖరో రంతరభాషీ [3]నఖముఖకుంజే

---

1 'ప్రియ' ఇతిసాస్తికస్వచిత్. 2 విజ్ఞాపితుమ్. 3 రప్రకరణేనఖముఖకుజ్జేభ్య ఉపసంఖ్యానం,ఇతి,కా.

యితు [1]మజ్ఞాతజానపదరీతి ర్భారతీ మాం ముఖరయతి. ౧౦౯

అస్త్యేత దనివార్యవీరోద్భటభటదుర్గవర్గయుక్తమనుషక్తభోగ్యజాతమంథరం మంథరాహృదయతోదావహ మస్మదీయం రాజ్యమ్.

[2]త దిద మనిదంప్రథమప్రవృత్తం పరిగృహ్య కించి దనుగృహ్య [3]చ పరిజన[4]యోగ్యభాగ్యభాజన మముం జనం స్వయ మముంచ న్నేవ

ఖ్యైరోపవక్తవ్య' ఇతిరప్రత్యయః. ని. 'దుర్ముఖే ముఖరాబద్ధముఖా' విత్యమరః, * తతస్తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట్. ముఖరీకరోతి, వ్యాహారయతీ త్యర్థః. అతో విజ్ఞాపయామీతి భావః. ౧౦౯

అ సంప్రతి య ద్విజ్ఞాపనీయం త దాహ—అస్తీతి. అనివార్యవీరోద్భటా అనతిక్రమణీయపరాక్రమోజ్జృంభితా భటా వీరయోధాయస్మిం స్తథోక్తాః, యో దుర్గవర్గః గిరిదుర్గాదిగుప్తిస్థాననివహః తేన యుక్తం సంగతం, దుర్గే త్యత్ర దుఃఖేన గమ్యతేఽత్రేతి విగ్రహః. 'సుదురో రధికరణే' ఇతి గమే ర్డః. ఇత్థంభూతస్యైవ రాజ్ఞా మాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, తథాహ మనుః. 'ధను ర్దుర్గం మహీదుర్గ మబ్దుర్గం వార్క్ష మేవ చ, నృదుర్గం గిరిదుర్గం వా సమాశ్రిత్య వసే న్నృపః' ఇతి. తథా అనుషక్త మనపాయి యద్భోగ్యజాతం స్రక్చందనాదిభోగార్హవస్తువిశేషసమృద్ధిః. తేన మంథరం నిర్భరం, పరిపూర్ణ మిత్యర్థః, ఏవంభూత స్యైవోపాదేయత్వా దితి భావః. తథా మంథరాయాః యుష్మద్రాజ్యాభిషేకవిఘాతకారిణ్యాః కైకేయీదాస్యాః, హృదయతోదావహం మనోవ్యథాకరం, ఏతద్విఘటనే తస్యా అనధికారా దితిభావః. అస్మదీయ మస్మత్సంబంధి, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛః', ఏతద్రాజ్య, మయం దేశ ఇత్యర్థః. అస్తి వర్తతే. ౧౧౦

అస్తు ప్రస్తుతే కిం తత్రాహ—తదితి. హే రామ; భవాన్, ఇదం ప్రథమం ప్రవృత్తం ప్రవృత్తిః ప్రాప్తి ర్యస్య త దిదంప్రథమప్రవృత్తం త న్నభవతీ త్య నిదంప్రథమప్రవృత్తం. చిరప్రాప్త్య అనూతన మి త్యర్థః. ప్రవృత్త మితి భావే క్తః. పూర్వం యదా కదాచిదపీదృశ్మహారాజాపరిపాలితత్వా దితి భావః. త త్పూర్వోక్తప్రకార, మిదమేతద్రాజ్యం, పరిగృహ్య స్వీకృత్య, తథా, అముం జనం, మామిత్యర్థః, పరిజనస్య భృత్యవర్గస్య యోగ్య మర్హం య ద్భాగ్యం భాగధేయం తస్య భాజనం పాత్రం; కించి దీషత్, పూర్ణానుగ్రహ స్యానర్హత్వా దితి వినయోక్తిః అనుగృహ్య, భృత్యత్వేన

---

1 అజ్ఞా. 2 తదిదమనిశం. 3 'చ' ఇతిక్వచిన్నాస్తి. 4 యోగ్యభజనమ్.

[1]తాతాదేశం దేశేఽస్మిన్ విస్మయనీయానుభావమునిబృందే మన్దాకినీ సందర్శనే మందాయమానజననీజనవియోగదుర్దశ శ్చతుర్దశ దశరథ కథితా స్సమా స్సమాపయతు భవా నితి. ౧౧౧

ప. తస్మి న్నిత్థం ప్రార్థనాభాజి సఖ్యౌ
ప్రత్యాచఖ్యౌ రామభద్రః ప్రియోక్త్యా,
మాతు ర్వాక్యా ద్వల్కలేనావృతం మే
గాత్రం క్షాత్రప్రక్రియాం నార్హతీతి. ౧౧౨

నియుజ్యేత్యర్థః. తథా, తాతాదేశం మునివృత్త్యావనమాశ్రయేత్యేవంరూపంపితృనియోగ, మిత్యర్థః. స్వయ, మహంచ న్నపరిత్యజన్నేవ, విస్మయనీయః ఆశ్చర్యకరః అనుభావ స్తపస్సామర్థ్యం యస్య త త్తాదృశం మునిబృందం యస్మిన్ తస్మిన్, గంగాతీరత్వేనాస్యాత్యంతపుణ్యక్షేత్రత్వా న్ని రంతరమహాతపోనిష్ఠపరమహర్షిభి రధిష్ఠిత ఇ త్యర్థః. ఏతేన సహవాసయోగ్యసంపన్నతయా నివాసార్హ తా సూచ్యతే. అస్మిన్, దేశే జనపదే, మందాకినీసందర్శనేన హేతునా, మందాయమానా మందీభవంతీ జననీజనవిరహదుర్దశా మాతృవర్గ విశ్లేషజనితవిషాదో యస్య స, తథోక్తస్సన్ లోకజననీత్వా ద్గంగాయా ఇతి భావః. తేన మాతృత్వాంశా మత్యంతపవిత్రతాసూచ్యతే. దశరథేన కథితాః నిర్దిష్టా, శ్చతుర్దశసంఖ్యాకా, స్సమాః వత్సరాన్, సమాపయతు అతివాహయతు, ఇత్యనునాథితవా నితిపూర్వేణ సంబంధః సంపూర్వా దాప్నోతేః ణిచి ప్రార్థనాయాం లోట్ శేషే ప్రథమః, ని. 'సంవత్సరో వత్సరోఽబ్దో హాయనోఽస్త్రీ) శర త్సమా' ఇత్యమరః. ౧౧౧

తస్మిన్నితి. సఖ్యౌ మిత్రే, తస్మిన్ గుహే, ఇత్థ మనేనప్రకారేణ, ప్రార్థనాభాజి ప్రార్థనాం కుర్వతి సతి, రామభద్రః, ప్రియోక్త్యా ప్రియవచనేన, అన్యథా, తస్య మనఃక్లేశ స్స్యా దితి భావః. ప్రత్యాచఖ్యౌ - ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, తత్ప్రార్థనాం నిరాకృతవా నిత్యర్థః. కిమితి. మాతు ర్వాక్యాత్ కైకేయీనియోగవచనాత్, అత్ర మాతృగ్రహణం పితు ర్నిర్దోషత్వప్రకాశనార్థం, వల్కలేనావృతం, మునివేషధారీ త్యర్థః. మే మమ, గాత్రం శరీరం, క్షాత్ర ప్రక్రియాం క్షత్రియోచితప్రకారం, రాజవేష మి త్యర్థః, గృహీతు మితి శేషః. నార్హతి, యోగ్యం నభవతీత్యర్థః. గృహీతం న పరిత్యజే దితి న్యాయా ద్గృహీతపరిత్యాగస్య అనుచితత్వాదితి భావః. ఇతిప్రత్యాచఖ్యా వితి పూర్వేణ సంబంధః. శాలినీవృత్తమ్. ౧౧౨

---

1 తాతాదేశేన

౩. తతస్తదనురోధేన రోధస్తరో రధస్తాత్సుమంత్రే నియంత్రిత[1]రథ్యే దాశరథ్యో రాతిథ్యం సమధుపర్కం కర్తు మివ మందమంద మరవింద బృందస్యందమానమకరంద బిందు సందోహవాహిని వాహినీతరంగమరుతి వాతి కాననగమనావస్థాం కాకుత్స్థస్య ప్రేక్షితు మక్షమాయా మివ క్ష్మాభృతి చరమే తిరోహితాయా మహ్నో మధిదేవతా

తత ఇతి. తతః ప్రత్యాఖ్యానానంతరం, తదనురోధేన గుహానువర్తనేన, రోధస్తరో ర్గంగానదీతటరుహస్య, కస్యచి ద్వృక్షస్యే త్యర్థః. అధస్తా దధఃప్రదేశే, సుమంత్రే, నియంత్రితరథ్యే నియమితరథాశ్వే సతి, దాశరథ్యోః - రామలక్ష్మణయోః మధుపర్కః మధుగుడాదిమధురపదార్థమిశ్రితం పూజ్యానాం దేయద్రవ్యం తేన సహ సమధుపర్కం, ఆతిథ్య మతిథిసత్కారం, కర్తు మివేతి ఫలోత్ప్రేక్షా. అరవిందబృందా దబ్జషండాత్ స్యందమానం ప్రస్రవంతం మకరందబిందుసందోహం పుష్పరసశీకరనికురుంబం వహతీతి తథోక్తే, వాహినీతరంగమరుతి - గంగాతరంగమారుతే, మందమందం మందప్రకారం 'ప్రకారేగుణవచన'స్యేతి ద్విర్భావః. కర్మధారయసద్భావా త్సుపోఽలుక్. ఏతేన శైత్యమాంద్యసౌరభ్య సంపత్తి రుక్తా. వాతి ప్రసరతిసతి. వాతే శ్శతృప్రత్యయః. 'వహతీ'తి పాఠే, వహతి ప్రవర్తమానేసతి, తదా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య అత్రైకవచనగ్రహణం తస్యైవప్రాధాన్యా దిత్యవగంతవ్యమ్. కాననగమనావస్థా మరణ్యయాత్రాదుర్దశాం, ప్రేక్షితుం ద్రష్టుం, మక్షమాయా మసహమానాయా, మిత్యుత్ప్రేక్షా. అహ్నోమధిదేవతాయా మహాగపతౌ, చరమే క్ష్మాభృతి అస్తాచలే ని. 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృ' దిత్యమరః. తిరోహితాయా మంతర్హితాయాం సత్యాం, సూర్యేఽస్తంగతే సతీ త్యర్థః. రామ, శ్చరమాం పశ్చిమాం. సంధ్యాం, సముపాస్య. సాయంసంధ్యావందనం కృత్వే త్యర్థః. తస్యాం పూర్వోక్తాయాం, తరుమూలభువి ఇంగుదీవృక్షాధఃప్రదేశే, లక్ష్మణేన, పరికల్పితం విరచితం, పర్ణతల్పంపర్ణమయశయ్యాం. ని. 'తల్పంశయ్యాట్టదారేష్వి' త్యమరః, అభజత ప్రాపత్, తత్ర సంవివేశే త్యర్థః, అత్ర సకలలోకవంద్యమానచరణారవిందస్యాపి భగవతః శ్రీరామస్య సంధ్యావందనాచరణం లోకే సంప్రదాయప్రవర్తనార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్. తదుక్తం భగవతా గీతాసు. 'లోకసంగ్రహమేవాఽపి సంపశ్యన్ కర్తు మర్హసి, యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్త దేవేతరోజనః, స యత్ప్రమాణం కురుతే లోక స్తదనువర్తతే' ఇతి. అథవా, 'అహరహ

---

1 రథ్యయోః.

యాం సంధ్యాం చరమాం రామ స్సముపాస్య తస్యాం తరుమూలభువి లక్ష్మణపరికల్పితం పర్ణతల్ప మభజత. ౧౧౩

ప. రామే విదేహసుతయా తరుమూలసంజ్ఞ
మంతఃపురం విశతి లక్ష్మణసౌవిదల్లమ్,
నిధ్యాయ తం నియమితామితబాష్పవృష్టి
ర్నిద్రాం నిరస్య నిషసాద నిషాదనాథః. ౧౧౪

వ్యతీతాయాం విభావర్యా [1]మర్యమమరీచిమాలభారిణిపూర్వో

స్సంధ్యా ముపాసీతే' త్యాదిసకలశాస్త్రాభిజ్ఞస్య సమస్తధర్మాచరణతత్పరస్య లీలావిగ్రహధారిణః శ్రీరామస్యాయురారోగ్యాదిసకలశ్రేయఃప్రదత్వా త్సంధ్యావందనం యుక్త మేవేతి ద్రష్టవ్యమ్. తథాచ మహాభారతే, 'పితామహః పితౄన్ సృష్ట్వా మూర్తిం తా ముత్ససర్జ హ, సా ప్రాత స్సాయ మాగత్య సంధ్యారూపేణ వర్తతే. ఏతాం సంధ్యాంయతాత్మానో యే తు దీర్ఘ ముపాసతే, దీర్ఘాయుషో భవిష్యంతి నీరుజః పాండునందనే'తి. ౧౧౩

రామఇతి. రామే, విదేహసుతయా - వైదేహ్యా, సహేత్యర్థః, అత్ర సహార్థకాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధోయూనే' తి సూత్రనిర్దేశా దేవ జ్ఞాపకా త్సహార్థకానా మప్రయోగేఽపి 'సహయుక్తేఽప్రధాన' ఇతి సహార్థే తృతీయా. లక్ష్మణ ఏవ సౌవిదల్లః కంచుకీ దౌవారికో యస్య తత్, సౌమిత్రికృతసంరక్షణ మిత్యర్థః. ని. 'సౌవిదల్లాః కంచుకిన' ఇత్యమరః, తరుమూలం వృక్షాధఃప్రదేశ ఇతిసంజ్ఞా యస్యతం, తద్రూప మిత్యర్థః. అంతఃపురం శుద్ధాంతం, ప్రవిశతి ప్రవిష్టవతిసతి, నిషాదనాథో గుహః, తం తథాభూతం భూతలశాయినం, నిధ్యాయ దృష్ట్వా, ని 'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ' మిత్యమరః, నియమితా అంతర్నిరుద్ధా అమితా అవిచ్ఛిన్నా, బాష్పవృష్టి రశ్రుసంపాతో యేనసః తథోక్తస్సన్, శ్రీరామదుర్దశాదర్శనేన రోదనప్రవృత్తావపి అమంగలధియా గళనిరుద్ధరోదన ఇత్యర్థః, నిద్రాం, నిరస్య - త్యక్త్వా, నిషసాద, లక్ష్మణసల్లాపతాత్పర్యేణ జాగ్రదేవ తత్రోపవిష్టవా నిత్యర్థః వసంతతిలకావృత్తమ్. . ౧౧౪

వ్యతీతాయా మితి. విభావర్యాం - రజన్యాం, ని. 'విభావరీతమస్విన్యౌ రజనీ యామినీ తమీ' త్యమరః, వ్యతీతాయాం అపగతాయాం సత్యాం, పూర్వోర్వీధరమూ

---

1 అర్యమ్ణి మరీచివీచిమాలాహారిణి.

ర్వీధరమూర్ధ్ని విరచితజటాబంధౌ దాశరథీ భాగీరథీకచ్ఛ మగచ్ఛ
తామ్. ౧౧౫

తత్ర రామః ప్రహృష్టచేతా స్సీతా మాచష్ట. ౧౧౬

ప. మేధ్యాశ్వమార్గపరిమార్గణ [1]సంభవస్య
దివ్యౌషధీం కపిలకోపమహాజ్వరస్య,
తాతానుతర్పణపచేళిమభాగధేయాం

ర్ధ్ని ఉదయాచలశిఖరే, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, అర్యమ్ణ స్సూర్యస్య మరీచిమాలా కిరణపఙ్క్తిః తాం బిభ ర్తీతి అర్యమమరీచిమాలభారి. తథాభూతే, సతీత్యర్థః, సూర్యకిరణప్రసరణానంతర మితి యావత్. 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారి' ష్వితి హ్రస్వః. దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ విరచితః విహితః జటానాం బంధః వటవృక్షక్షీరైర్గ్రంథనం యాభ్యాంతౌ. సీతయా సహ, భాగీరథీకచ్ఛం గంగాతీర మగచ్ఛతాం ప్రాప్తవంతౌ, ని. 'జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పుంసి కచ్ఛ స్తథావిధ' ఇత్యమరః. ౧౧౫

తత్రేతి. తత్ర భాగీరథీకచ్ఛే, రామః ప్రహృష్టచేతాః, తద్దర్శనేనాత్యంతసంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్, సీతా, మాచ ష్టావోచత్. ౧౧౬

అ. తదేవాహ.—మేధ్యేతి. మేధ్యః పవిత్రః, యద్వా 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజత. యో మేధాయా లభ్యతే. ఆశాసానా మేధపతిభ్యాం మేధ' మిత్యాదిశ్రుతౌ దర్శనా న్మేధశబ్దో యాగవచనః, యథా, 'త్వ మేవ పితృమేధః' ఇతివత్, ని. 'మేధః క్రతౌ మతౌ మేధే' తివిశ్వ శ్చ, తథాచ మేధే సాధు ర్మేధ్యః 'తత్ర సాధు' రితి యత్ప్రత్యయః, అథవా మేధార్హః మేధ్యః 'తదర్హ' మితి యత్ప్రత్యయః, స చాసౌ పశ్వ శ్చ అశ్వమేధీయాశ్వ ఇత్యర్థః, తస్య మార్గపరిమార్గణే పద్మాన్వేషణే సంభవః ఉత్పత్తి ర్యస్య తస్య, కపిలకోపమహాజ్వరస్య కపిలమునిక్రోధరూపమహామయస్య, దివ్యౌషధీమసాధారణౌషధీభూతాం, తదుపశాంతికరీ మి త్యర్థః. తథా తాతానుతర్పణేనాస్మ త్పూర్వపితృసంతర్పణేన పచేళిమం పరిపక్వం భాగధేయం భాగ్యంయస్యా స్తాం, పరోపకారాచరణోపయోగిత యైవ జన్మసాఫల్యసంభవాదితి భావః పచేళిమేత్యత్ర 'కర్మకర్తరి' 'కేళిమరఉపసంఖ్యాన' మితి కేళిమర్ప్రత్యయః, భగవతీం

'తాతానువర్త' నేతి పాఠే తాతస్య పూర్వపురుషస్య భగీరథస్యకర్మణః అనువర్తనేనానుసరణేన పచేళిమం భాగధేయం భాగ్యం యస్యాస్తాం, భగీరథకర్మ ణానుసరణే నగంగాపుణ్యప్రభావః ప్రకటిత ఇతి భావః. 1 దుర్నయస్య.

భాగీరథీం భగవతీం శరణం భజామః. ౧౧౭

గ. తదనంతరం రామస్సాంత్వవచనవారితసుమంత్ర స్ససౌమిత్రి ర్మంగళాని ప్రార్థయమానయా తయా మైథిల్యా సహ గుహేనానీతాం నావ మారురోహ. ౧౧౮

స ఏష నిషిధ్య నిషాదాధిపతే రనుగమన మపి తూర్ణ మేవ [1]ని స్తీర్ణసురసరిత్పారసంపూర్ణసస్యే వత్సాభిధానే జనపదే కృత పద

పూజ్యాం, భాగీరథీం గంగాం, శరణం, భజామః ప్రాప్నుమః, యతో౽స్మత్కులమ హత్తరేణ భగీరథేనేంద్ర పరిముషితాశ్వమేధీయాశ్వాన్వేషణసమయే కాపిలకోపానల దగ్ధానాం పితౄణాం స్వర్లోకప్రాపణాయావతారితా కార్యసిద్ధిం కృతవతీ అతో భాగీరథీనామ్నా ఇయం వ్యవహ్రియతే. తస్మా దస్మాకమపి శరణాగతానాం కార్యసిద్ధిం కరిష్యతీతి తద్భజనం యుక్త మేవేతి భావః. స్పష్టో౽త్ర రూపకాలంకారః. వసం తతిలకావృత్తం. ౧౧౭

తదితి. తదనంతరం భాగీరథీభజనానంతరం, రామః, సాంత్వవచనైః ప్రియోక్తి భి రేవ వారితః త్వం పున రయోధ్యాం ప్రతి యాహీతి నివర్తితః సుమంత్రో యేన సః తథోక్తః. అత్ర సాంత్వ గ్రహణంతన్మనఃఖేదనిరాసార్థ మిత్యవగంతవ్యమ్, ససౌమిత్రి స్సలక్ష్మణ స్సన్, మంగళాని, 'పుత్రో దశరథస్యాయం మహారాజస్య ధీమతః, నిదేశం పారయి త్వేమం గంగే త్వదభిరక్షిత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తకల్యాణానీత్యర్థః, ప్రార్థయమానయా యాచమానయా, ని. 'యాచ్ఞాయా మభియానే చ ప్రార్థనా కథ్య తేబుధై' రిత్యభిధానాత్, తయా అనుసృతయా, మైథిల్యా సహ జానక్యా సాకం, గుహేన, ఆనీతాం, భృత్యద్వారా ప్రాపితా మిత్యర్థః, నావం తరి మారురోహ అధిష్ఠి తవాన్, ని. 'స్త్రియాం నౌ స్తరణి స్తరి' రిత్యమరః, ౧౧౮

స ఇతి. యో నావ మారురోహ స ఏష రామః, నిషాదాధిపతే ర్గుహస్యాపి, సుమంత్రానుసరణనిషేధసముచ్చయార్థో౽య మపిశబ్దః, అనుగమన మనుసరణం, నిషి ధ్య, త్వయా సమ్యగ్భక్తిః ప్రదర్శితా అత స్త్వ మత్రైవ వసేతి నివార్య తూర్ణం క్షి ప్ర మేవ, విలంబేఽంతరాయ స్స్యా దితి భ యా దితి భావః, నిస్తీర్ణ సురసరిత్పారః విలంఘితగంగాప్రవాహ స్సన్, సంపూర్ణసస్యే, వ్రీహ్యాదిసకలసస్యసమృద్ధ ఇత్యర్థః,

---

[1] వితీర్ణ; అవతీర్ణ.

[1]శ్చలలక్ష్యవేధనచతుర శ్చతురో మృగాన్నిహత్య కుత్రచి ద్వనస్పతి మూలే నిశా మన్వైషీత్. ౧౧౯

అన్యేద్యు ర్వన్యేన పథా ప్రయాతాస్తే [2]ప్రయాగే [3]ప్రతాయమానహోమధూమప్రాగ్భారం భరద్వాజాశ్రమ [4]మాశ్రయంతః పశ్చాదభివాద్య త మమందహర్షం [5]మహర్షి మనేనాదిష్టవర్త్మనా వైకర్త నీపూరోపప్లవం ప్లవేన వైణవేన నిస్తీర్య శమధనజనసన్నిధానశమిత

వత్సఇ త్యభిధాన మాఖ్యా యస్య తస్మిన్, జనపదే దేశే, ని. 'నీవృజ్జనపదౌ దేశవిషయౌ' వి త్యమరః, కృతపదః ప్రవిష్ట ఇత్యర్థః. చలలక్ష్యవేధనచతుర శ్చంచలశరవ్యప్రహారనిపుణః, అతఏవ చతురశ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, మృగాన్ వరాహాదీన్, నిహత్య ప్రహృత్య, క్షత్రధర్మత్వేనానిషిద్ధత్వా దితి భావః, కుత్రచి త్కస్మింశ్చి ద్వనస్పతి మూలే వృక్షాధః ప్రదేశే, నిశాం రాత్రి మన్వైషీత్ వ్యగమయత్, మత్స్యాభిధాన ఇతి ప్రామాదికః పాఠః, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'తత స్సమృద్ధాన్ శుభసస్యమాలినః క్షణేన వత్సా న్ముదితా నుపాగమత్, తౌ తత్ర హత్వా చతురో మహామృగాన్ వరాహ మృశ్యం పృషతం మహారురు' మి త్యాది. ౧౧౯

అన్యేద్యు రితి. అన్యేద్యు రన్యస్మిన్ దినే 'సద్యః పరు' దిత్యాదినా నిపాతిత మవ్యయం, ని. 'అద్యాత్రాహ్న్యథ పూర్వేఽహ్నీ' త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్. ని. 'తథాధరాన్యాన్యతరేతరా త్పూర్వేద్యురాదయ' ఇత్యమరః, తే సీతారామలక్ష్మణాః, వనే భవో వన్యస్తేన పథా అరణ్యకవర్త్మనా, ప్రయాతాః ప్రస్థితాస్సంతః, ప్రయాగే ప్రయాగాఖ్యే పుణ్యక్షేత్రే, ప్రతాయమానః స్వయం ప్రతన్యమానో,వ్యాప్నువాన ఇతి యావత్, తనోతేః కర్మకర్తరి యకి లటశ్శానచిముమాగమః, 'తనోతే ర్యకీతి' అనునాసికస్య వైకల్పిక అకారః.హోమధూమప్రాగ్భారో హోమధూమసమూహో యస్మిన్ తం, హవ్యగంధిధూమానుమేయ మి త్యర్థః, ప్రాగ్భారశబ్ద స్సమూహే రూఢః, భరద్వాజాశ్రమం భరద్వాజాఖ్య మహర్షే స్తపోవనం,ఆశ్రయంతః ప్రాప్నువంత స్సంతః, అమం

గంగాయమునయో ర్మధ్యే ప్రయాగప్రదేశో వత్సదేశః, తతః పశ్చిమభాగే పాంచాలః, యమునాదక్షిణదేశే శూరసేనః, తస్మా త్పశ్చిమతో మత్స్యదేశ, ఇతి, ఇత్థం దేశవ్యవస్థాయాదృశ్యమానత్వా న్మత్స్యేతిపాఠః ప్రామాదిక ఇతి శ్రీరామాయణాయోధ్యాకాండత్రిపంచాశసర్గ వ్యాఖ్యానే గోవిందరాజీయే.

1 చలల్లక్ష్య. 2 ప్రభాతే. 3 ప్రతీయమాన. 4 శ్రయన్తః. 5 మహర్షిణానేన.

[1]శాన్త్రవసకలసత్త్వ [2]చరిత్ర విచిత్రం [3]చిత్రకూటాచల [4]మభజత్. ౧౨౦

ప. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు మాద్య
త్పరభృత [5]గళచంచత్పంచమై [6]రంచితాసు,
జనకదుహితృయోగా జ్జాతసాకేతసౌఖ్య
శ్చిర మరమత రామ శ్చిత్రకూటస్థలీషు. ౧౨౧

దహర్షం నిజాగమనా దమందః అనల్పః హర్షః ఆనందో యస్యతం, మహర్షిం ఋషి శ్రేష్ఠం, తం భరద్వాజం, అభివాద్య నమస్కృత్యచ, రామ స్స్వయం తారకబ్రహ్మాఽపి క్షత్రియరూపే ణావతీర్ణత్వాత్ 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ' ఇత్యాదిస్మరణాత్ క్షత్రియ మర్యాదాం ప్రవర్తితవా నితి సూచితం, అనేన మహర్షిణా, ఆదిష్టంయద్వర్త్మ చిత్ర కూటమార్గ స్తేన, వికర్తనస్య సూర్యస్యాపత్యం వైకర్తనీ యమునానదీ 'తస్యాపత్య' మి త్యణ్. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్. తస్యాః పూరః ప్రవాహా ఏవ ఉపప్లవ ఆపత్ తం, మార్గనిరోధకత్వా దితిభావః. ని. 'కాళిందీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్వ సే' త్యమరః, వైణవేన వేణుమయేన, ప్లవే నోడుపేన, ని. 'ఉడుపం తు ప్లవః కోల' ఇత్యమరః, నిస్తీర్య తీర్త్వా, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం సఏవ ధనం యేషాం తే శమధనా మహర్షయ స్త ఏవ జనాః తేషాం సంనిధానేన సాన్నిధ్యేన శమితశాత్రవాణి ప్రశాంతవైరాణి యాని సకల సత్త్వాని గోవ్యాఘ్రాదిసమ స్తజంతవః తేషాం చరిత్రే ణాన్యోన్యసాహచర్యరూపేణ విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, నిర్వైరదేశత్వా న్నివాసార్హ మిత్యర్థః. చిత్రకూటం నామ అచలం పర్వత మభజత్ ప్రాపుః. ౧౨౦

అనుజేతి. అనుజరచితపర్ణాగారహృద్యాసు సౌమిత్రినిర్మితపర్ణశాలామనోహరా సు, తథా మాద్యత్పరభృతాం మత్తకోకిలానాం గళేషు కంఠకుహరేషు చంచంతః ప్రస రంతో యే పంచమాః స్వరవిశేషాస్తైః, ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మి త్యభిధానాత్. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక' ఇత్యమరః, అంచితాసు మనోహరాసు, 'అంచేః పూజాయా' మితీడాగమః, చిత్రకూటస్య స్థలీష్వకృత్రిమభూమిషు. 'జానపదే' త్యా దినా అకృత్రిమార్థే జీప్, రామః, జనకదుహితృయోగాత్. జానకీసాంగత్యాద్ధేతోః, ని. యోగ స్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః, జాత ముత్పన్నం సా కేతే అయోధ్యాయాం య త్సౌఖ్య మానందః. తత్సదృశం సౌఖ్యం యస్యస, తథో

1 శాన్త్రవసత్త్వచారిత్రమ్. 2 చరిత్రం విచిత్రం. 3 చిత్రకూటమచలం. 4 అభ జన్త. 5 కులమ్. 6 రక్షితాసు.

౧. అథ మాం వనవాసవైరస్యా దపి నామ రామ స్సమాహ్వయే దితి ప్రత్యాశాపరతంత్ర స్సుమంత్రః కానిచి దహాని గుహసకాశే నీత్వా నిరాశ స్తతః ప్రతినివృత్తో నివృత్తోత్సవా మయోధ్యామాసాద్య నిర్దాశరథి స్సారథి రయం సమాగత ఇతి [1]శోకాతిరేకాతురపౌరజనజనిత దీనాక్రందమందీభూత[2]నేమిఘోషా దవరుహ్య రథా ద్దశరథం ప్రయాణోన్ముఖప్రాణం ప్రాణంసీత్. ౧౨౨

క్తస్స న్నితి నిదర్శనాలంకారః. చిరం బహుకాలు, మరమత ఆక్రీడత్, ని. 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయాం కోసలానందినీత థే' తి యాదవః. ౧౨౧

అథేతి. అథ చిత్రకూటభజనానంతరం వనవాసే క్లేశభూయిష్ఠేవనసంచారే వైరస్యాత్ ద్వేషా దపినామ, అస్మత్సహవాసానురాగాభావే౽పీ త్యపిశబ్దార్థః, నామేతి సంభావనాయాం. ని. 'నామ ప్రకాశ్య సంభావ్యకుత్సాభ్యుపగమేషు చే' తి విశ్వః, రామః, మాం, సమాహ్వయేత్, ఆకారయే ది త్యేవం భూతాయాః, ప్రత్యాశాయాః ప్రత్యాకాంక్షాయాః పరతంత్రః పరాధీనః, తాదృగాశాబద్ధ స్స న్నిత్యర్థః, సుమంత్రః, గుహసకాశే గుహనికటే, కానిచిదహాని, ద్విత్రాణి దినానీత్యర్థః. తథారామాయణమ్ 'తతస్సాయాహ్నసమయే తృతీయే౽హని సారథి' రితి, నీత్వా గమయిత్వా,తత స్తదనంతరం, నిరాశః దృఢప్రతిజ్ఞస్య కుతో వైరస్యం? కుతః పునరాహ్వానమి? త్యాశారహితస్సన్, ప్రతినివృత్తః ప్రత్యావృత్తః, నివృత్తోత్సవాం - నిరానందామిత్యర్థః, అయోధ్యాం, సమాసాద్య - ప్రాప్య, నిర్దాశరథిః - దాశరథిరహితః, అయం సారథి స్సుమంత్రః సమాగత ఇతి హేతోః య శ్శోకాతిరేకః విషాదాతిశయ స్తేనాతురైః విహ్వలైః పౌరజనై ర్జనితః ఉత్పాదితః యో దీనాక్రందః ఆర్తఘోష స్తేన మందీభూతో౽ంతర్హితో నేమిఘోష శ్చక్రధారాధ్వని ర్యస్య తస్మా దిత్యాక్రందాతిశయోక్తిః, ని. 'చక్రధారా ప్రధి ర్నేమి' రిత్యమరశేషః. రథాదవరుహ్య ప్రయాణోన్ముఖా ఉత్క్రమణోద్యుక్తాః ప్రాణాః యస్య తం, పుత్రవియోగవేదనాసహిష్ణుత్వేన ఆసన్న మరణ మిత్యర్థః, దశరథం, ప్రాణంసీత్ ప్రణతవాన్, నమే ర్లుఙ్.'యమరమనమాతాం స' క్చేతి సగాగమః. చకారా దిడాగమ శ్చ 'ఇటఈ' టీతి సిచో లుక్ 'నే' టీతి ప్రతిషేధాద్వృద్ధ్యభావః 'అడభ్యాసవ్యవాయే౽పీ' తి ణత్వం. ౧౨౨

---

1 శోకాతిరేకాత్పౌర. 2 నేమి.

ఏతద్దర్శనేన విసంజ్ఞో దశరథః కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం సమాశ్వాసితః కథం ప్రయాతం రామేణ కథం కథితం మైథిల్యా కింవృత్తస్సౌమిత్రి రితి ముహుర్ముహు రశ్రుకుంఠితకంఠ స్సుమంత్ర మన్వయుఙ్క్త సోఽపి రాజ్ఞే వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౨౩

దేవ కథం బ్రవీమి? కఠినహృదయోఽహం. కుతః? ౧౨౪

ప. సేవారసానుగతపౌరమనోరథస్య

[1]దూరే రథస్య చ సుతౌ తవ వర్తమానౌ,

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన సుమంత్రస్య కేవలస్యాలోకనేనేత్యర్థః. విసంజ్ఞో విచేతనః, మూర్ఛిత ఇతి యావత్, అథ, కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనభిమతతయా బహిర్భూతత్వా దితి భావః. సమాశ్వాసితః యథా ససంజ్ఞస్స్యాత్ తథోపలాలిత స్స న్నిత్యర్థః, దశరథః, రామేణ, కథం కేనప్రకారేణ, ప్రయాతం ప్రస్థితం, భావేక్తః. న తు దుఃఖేన ప్రయాతం కి మిత్యర్థః, తథా మైథిల్యా, కథం కయారీత్యా, కథిత ముక్తం, న తు నిర్వేదేన కథితం కి మిత్యర్థః, తథా, సౌమిత్రిః, కింవృత్తః కథంభూతవ్యాపారః, అనువర్తనతత్పరో వా ఉత న వే త్యర్థః, ఇత్యేవం, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, అశ్రుకుంఠితకంఠః బాష్పగద్గదవచనస్సన్, సుమంత్ర, మన్వయుఙ్క్త అపృచ్ఛత్, నిః 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. సోఽపి సుమంత్రోఽపి, రాజ్ఞే దశరథాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౧౨౩

తత్ప్రకార మే వాహ—దేవేతి. హేదేవ రాజన్, కథం కుతోవా, బ్రవీమి కథయామి, ప్రత్యుత్తర మితి శేషః, కుతః, అహం, కఠినహృదయో నిర్దయచిత్తః, అరణ్యే రామం విహాయ పున రాగతత్వా త్తస్య తాదృగ్యాత్రాకథనవ్యాలోలరసనత్వాచ్చేతి భావః. ౧౨౪

అ. ఏవ మాత్మానం వినింద్య సంప్రతి ప్రశ్నత్రయస్య క్రమేణోత్తర మాహ- సేవేతి. హేదేవ, తవసుతౌ త్వత్పుత్రౌ రామలక్ష్మణౌ, సేవారసేన భజనానురాగేణ అనుగతాః అనుసృతా యే పౌరాఃపురవాసినో జనా స్తేషాం మనోరథస్యానువర్తనరూపాభిలాషస్య, తథారథస్య స్యందనస్యచ, దూరే విప్రకర్షే, వర్తమానౌ, తమసాతీరే నిద్రాణానాం పౌరాణాం విసృష్టత్వా ద్వనవాసతత్పరాణా మస్మాకం కిమనేన రథేనేతి పరిత్యక్తత్వా చ్చేతి భావః, భాగీరథీతటే య ద్వనంతత్ర, విదేహదుహితు ర్వైదే

1 పాఠః.

భూత్వా విదేహదుహితు ర్నవసౌవిదల్లా
భాగీరథీతటవనే పథికా వభూతామ్. ౧౨౪

[1]కించ — దేవ త్వత్తనయస్య కుంతలభరం క్షీరై స్స్వధేనూద్భవై
స్సేక్తుం నాల మరుంధతీపతి రభూ త్తస్యాభిషేకోత్సవే,
సిక్తో హంత స ఏష మైథిలసుతాబాష్పోదకోత్పాదకై
ర్న్యగ్రోధక్షురితై ర్జటా రచయితుం క్షీరై ర్నిషాదాహృతైః.

వ్యాః, నవసౌవిదల్లా నూతనకంచుకినౌ, భూత్వా, తత్పరిరక్షణతత్పరౌ సంభూయేత్యర్థః. ఏత త్సౌవిదల్లస్యేదం ప్రథమత్వా జ్జాగరూకత్వద్యోతనార్థత్వా న్న పత్వం ద్రష్టవ్యమ్. పంథానం గచ్ఛత ఇతి పథికౌ పాదచారిణా వితి యావత్ 'పథష్క' న్నితి ష్కన్ప్రత్యయః. అభూతాం. అత్ర పూర్వార్ధే మనోరథరథయోః కేవలప్రకృతయో ర్ధూరీకృతత్వరూపతుల్యధర్మే ణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ఉత్తరార్ధే తు దాశరథ్యో ర్నవసౌవిదల్లత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారః. ఇత్యనయో రన్యోన్యనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౫

వక్తవ్యాంతర మప్యస్తీ త్యాహ-కించేతి. తదేవాహ — దేవేతి. హే దేవ, అరుంధతీపతి ర్వసిష్ఠః అభిషేకోత్సవే రాజ్యాభిషేకమహోత్సవే, తస్య త్వత్తనయస్య యుష్మత్పుత్రస్య రామస్య, కుంతలభరంచికురనికురుంబం, ని. 'చికురః కుంతలో వాల' ఇత్యమరః, స్వధేనూద్భవైః స్వస్య యా ధేనుః కామధేనుః తదుద్భవై స్తత్సంభూతైః, అత్యంతశ్లాఘ్యై రిత్యర్థః, క్షీరై స్సేక్తు మార్ద్రీకర్తుం, తదానీం గోక్షీరాభిషేకస్య శాస్త్రవిహితత్వా దితి భావః. అలం శక్తో నాభూత్, వైవర్ణ్యాపత్తిభయాదితి భావః, అలంశబ్దయోగే 'పర్యాప్తివచనే ష్వలమర్థేషు' ఇతి. తుమున్, ని, 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మి త్యమరః, స ఏవ కుంతలభరః, మైథిలసుతాయాః సీతాయాః బాష్పోదకోత్పాదకై రశ్రుజలోత్పత్తిహేతుభిః, నిషాదాహృతైః గుహపరిజనానీతైః, న్యగ్రోధక్షురితై ర్వటవృక్షోద్భవైః, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః, క్షీరైః, జటాః, రచయితుం గ్రంథయితుం, సిక్తః ఆర్ద్రీకృతః, హంతేతి ఖేదే. అత్రారుంధతీపతేః కామధేనుక్షీరాభిషేకశక్తత్వేఽపి తదశక్తత్వోక్తేః సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, తయా చ కుంతలభరస్య తాదృగ్రామణీయకం వ్యజ్యత ఇత్యలంకారేణ వస్తుధ్వనిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౬

---

1 కింతు.

తస్యా విదేహదుహితుః పదయోర్నఖేషు
లాక్షాం వినాఽప్యరుణిమా సహసా బభూవ,
వన్యే పథి ప్రియతమేన సహ వ్రజన్త్యా
వైవర్ణ్య మావిరభవన్న కదాఽపి వక్త్రే. ౧౨౭

సీతాపతేః కిసలయైః పరికల్ప్య తల్పం
సంచార్య సత్త్వదమనాయ నిశాసు దృష్టిమ్,
ధన్వీ తదంఘ్రిభజనా దివ పుణ్యలభ్యా
దస్వాప్న ఏవ వనవర్త్మని లక్ష్మణోఽభూత్. ౧౨౮

తస్యా ఇతి. వన్యే పథి కాన్తారమార్గే, ప్రియతమేన భర్త్రా, శ్రీరామేణ సహ వ్రజన్త్యా గచ్ఛన్త్యా స్తస్యాః విదేహదుహితు ర్వైదేహ్యాః, పదయో శ్చరణయో ర్నఖేషు, లాక్షాం వినాఽపి, అలక్తకద్రవ్యాభావేఽపీత్యర్థః, 'పృథగ్వినే' త్యాదినా ద్వితీయా, అరుణిమా లౌహిత్యం, 'వర్ణదృఢాదిభ్యః ష్యఞ్ చే'తి చకారా దిమనిచ్, సహసా శీఘ్రం, బభూవ ప్రాదుర్బభూవ, పల్లవకోమలత్వా చ్చరణనఖేష్వారుణ్య మరణ్యసంచారేణావిరభూదిత్యర్థః, వక్త్రే- ముఖేతు, కదాపి కదాచిదపి, వైవర్ణ్యం కాన్తిహైన్యం, నావిరభవత్ నప్రాదురభూత్, పూర్వవదేవ వక్త్ర మశోభతేత్యర్థః, ప్రియతమసాహచర్యా దితిభావః. తద్వచనం తు కిమపి న శ్రుత మితి వాక్యశేషః. అత్ర లాక్షారూపకారణం వినాఽప్యరుణిమరూపకార్యోత్పత్తికథనా ద్విభావనాలంకారః. తథా కాన్తారసంచారరూపకారణసద్భావేఽపి వైవర్ణ్యరూపకార్యానుత్పత్తికథనా ద్విశేషోక్తి రిత్యనయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః స్పష్టా, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

సీతేతి. ధన్వీ ధనుర్ధరః, ప్రీత్యాదిత్వాదినిః. లక్ష్మణః, వనవర్త్మని కాన్తారమార్గే నిశాసు రాత్రిషు, సీతాపతే స్సీతాసమేతస్య, శ్రీరామస్యే త్యర్థః, కిసలయైః పల్లవైః, తల్పం శయ్యాం, పరికల్ప్య నిర్మాయ, సుఖశయనార్థ మితి భావః. తథా, సత్త్వదమనాయ దుష్టజన్తూ న్దమయితు మిత్యర్థః, ని 'సత్త్వ మస్త్రీ తు జన్తుష్వి' త్యమరః, దృష్టిం, సంచార్య దిక్షు ప్రసార్య. పుణ్యలభ్యాత్ పుణ్యైర్వ్రతోపవాసాదిసుకృతవిశేషై ర్లభ్యా త్ప్రాప్యాత్, తదంఘ్రిభజనా త్తస్య శ్రీరామస్యాంఘ్రిభజనా చ్చరణసేవనా దివేతి హేతూత్ప్రేక్షా. అస్వాప్నో నిర్నిద్రః, జాగరూక ఏవేతి యావత్, దేవశ్చేతిగమ్యతే. ఏవకారః క్షణమాత్రనిద్రాసంబంధ మపి వ్యవచ్ఛినత్తి, అభూత్ జాతః, మహాత్మనః తత్రభవతః శ్రీరామస్యపాదసేవాయా దేవభూయప్రాపకత్వా

గ. ఏవంసుమన్త్రనివేదితపుత్రచరిత్ర శ్చరమగిరిశిఖరజుషి నిగమవపుషి జ్యోతిషి హృదయలగ్నశోకశల్యాం కౌసల్యాం [1]సమాశ్వాస్య నరపతి రిత్థ మకథయత్. ౧౨౯

పురా ఖలు సరయూరోధసి వివిధతరునివహపిహిత [2]దివస్పతౌ మృగయాస్పృహయా క మపి సమయ మగమం, తత్ర. ౧౩౦

ప. తోయాదాన[3]సనాదపుష్కరగజభ్రాన్త్యా తపస్వీ మయా
విద్ధః కశ్చన శబ్దవేధనవిదా పాథ [4]స్సరయ్వాం హరన్,

దితి భావః, అస్వప్న ఇ త్యత్ర అభిధాయాః ప్రస్తుతైకగోచరత్వా ద్దేశవిషయశబ్దశక్తి మూలో ధ్వనిః. స చోత్ప్రేక్షానిర్వాహకత్వా ద్వాచ్యసిద్ధ్యఙ్గం. ౧౨౮

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, సుమన్త్రేణ నివేదితం విజ్ఞాపితం పుత్రయోః రామలక్ష్మణయోః చరిత్రం వ్యాపారో యస్యసతథోక్తః, సుమన్త్రముఖా దాకర్ణితపుత్రస్నుషావృత్తాన్త ఇత్యర్థః, నరపతిర్దశరథః, నిగమవపుషి త్రయీతనౌ, జ్యోతిషి సూర్యే, చరమగిరిశిఖరజుషి అస్తాచలకూటభాజి, అస్తంగతే సతీత్యర్థః, హృదయలగ్నం శోకఏవ శల్యం శఙ్కుః యస్యా స్తాం, దురన్తశోకాక్రాన్తాన్తఃకరణామిత్యర్థః, కౌసల్యాం, సమాశ్వాస్య తత్కాలోచితై ర్వచనైః ఉపలాల్య, ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అకథయ దవోచత్. ౧౨౯

అ. తత్ప్రకారమే వాహ—పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే వివిధతరునివహేన నానావిధవృక్షసన్దోహేన, పిహితదివస్పతౌ ఛాదితసూర్యే, సూర్యతేజసోఽప్యనవకాశప్రద ఇతితరూణాం సాన్ద్రత్వాతిశయోక్తిః 'తృతీయాదిషు భాషితపుంస్కంపుంవద్గాలవస్యే'తి పుంవద్భావాతి దేశవికల్పా ద్వనస్పతా వితి సిద్ధం. సరయూరోధసి సరయూనదీతీరే, మృగయాస్పృహయా ఆఖేటకేచ్ఛయా, క మపి సమయం, కస్మింశ్చిత్కాల ఇత్యర్థః. ని. 'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిదః' ఇత్యమరః 'కాలాధ్వనోరత్యన్తసంయోగే' ద్వితీయా. అగమ మగచ్ఛం, తతః కి మత ఆహ—తత్రేతి. తత్ర సరయూరోధసి. ౧౩౦

తోయేతి. తోయాదానే నోదకగ్రహణేన, సనాదం సబృంహితం పుష్కరం శుణ్డాగ్రం యస్య స తథోక్తో యో గజస్సఇతి భ్రాన్త్యా భ్రమేణ, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాణ్డముఖేజల' ఇత్యమరః, శబ్దవేధనవిదా. శబ్దానుసారేణ లక్ష్య

---

1 ఆశ్వాస్య, 2 వివస్వతివేతస్వతి. 3 సదాన. 4 సరయ్వాహరన్.

తత్పిత్రో ర్జరదంధయో రనుమృతిం కర్తుం [1]చితించిన్వతో
శ్శాపో మయ్యపత ద్భవా నపి సుతప్రేమ్ణా ప్రణశ్యే దితి.
అహం వైశ్యస్య శూద్రాయాం జాత స్తస్మా న్నసంభవేత్,
బ్రహ్మహత్యేతి మా ముక్త్వా స్వర్గతో దుర్గతో మునిః. ౧౩౨

సంప్రహారాభిజ్ఞేనే త్యర్థః. మయా, సరయ్వాం నద్యాం, పాథః ఉదకం, ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇ త్యమరః, హరన్ పిత్రర్థం కమండలునా సశబ్దం సంగృహ్ణన్. కశ్చన. తపస్వీ మునిపుత్రః, శరేణ విద్ధః సంప్రహృతః, తతః కిం మత ఆహ-తదితి. జరంతౌ జరాజీర్ణౌతౌ చ తౌ వంధౌ చ తయోః. ని. 'జరాజీర్ణో జరన్నపీ' త్యమరః. విశేషణయో రపిమిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాసః. అత ఏవానుమృతిం పుత్ర మనుసృత్య మరణం, కర్తుం చితి మగ్నిదీప్తకాష్ఠసంచయం, చిన్వతోః ప్రార్థయతోః, న చా త్రాత్మఘాతదోషః. 'అనుష్ఠానాసమర్థస్య వానప్రస్థస్య జీర్యతః, భృగ్వగ్నిజలసంపాతై ర్మరణం ప్రవిధీయత' ఇతి స్మరణాత్. తస్య తపస్వినః, పిత్రో ర్మాతాపిత్రోః, 'పితామాత్రే' త్యేకశేషః, శాపః, మయ్యపతత్పపాత, అగ్నితాళనివ దితి భావః. కిమితి. భవాన్ త్వ మపి, సుతప్రేమ్ణా పుత్రస్నేహేన, ప్రణశ్యేత్ మ్రియా దితి 'శేషేప్రథమ' ఇతిప్రథమః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౧

శరవిద్ధ స్తపస్వీ కింజాత ఇత్యత ఆహ—అహమితి. అహం, వైశ్యస్య వణిజః శూద్రాయాం శూద్రజాతీయాంగనాయాం, ని. 'శూద్రా తజ్జాతి రంగనే' త్యమరః 'శూద్రా చామహత్పూర్వా జాతి' రిత్యుక్తత్వా న్న జీప్, జాతః కరణః, న తావ ద్ద్విజోఽస్మీత్యర్థః, 'వైశ్యా త్కరణ శ్శూద్రాయా' మితి యాజ్ఞవల్క్యః. ని. 'శూద్రావిశో స్తు కరణ' ఇత్యమర శ్చ. తస్మా త్కారణాత్, బ్రహ్మహత్యా. నసంభవేత్, కుతో బ్రహ్మహత్యేతి భావః. ఇతి, మాంప్ర త్యుక్త్వా, దుర్గతః శరసంప్రహారదురవస్థాక్రాంతః మునిః స్వర్గతః స్వర్లోకం గతః, ని. 'స్వ రవ్యయం స్వర్గనాకత్రిదివత్రిదశాలయా' ఇత్యమరః' తథా చ శ్రీరామాయణే 'బ్రహ్మహత్యాకృతం పాపం హృదయా దపనీయతామ్, న ద్విజాతి రహం రాజన్ మా భూత్తే మనసో వ్యథా, శూద్రాయా మస్మి వైశ్యేన జాతో జనపదాధిపే' తి. ౧౩౨

---

1 చితాం.

గ. తదవశ్యం వశ్యైవ వాస్మిమృత్యో రితి [1]స్మృతిపథగతరామ ఏవ విరరామ.. ౧౩౩

[2]ప. మునిశాపకృతోత్పత్తి ర్విపత్తి ర్నిష్ప్రతిక్రియా,
తతో దశరథాయాశు దిదేశ దశమీం దశామ్. ౧౩౪

[3]నాక్రాంత స్త్రిదివః పరై స్సుమనసాం కాంతా న బందీకృతా
నాకీర్ణం పురుహూతశాసనధరై స్సాకేతబాహ్యాంగణమ్,

తదితి. తత్తస్మాన్మునిశాపకారణాత్, అవశ్యం నిశ్చితం, మృత్యో రంతకస్య, వశ్యో వశం గత ఏవాస్మి, నాత్ర సందేహ ఇత్యేవకారార్థః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్మృతిపథగతః స్మరణగోచరో రామో యస్య స తథోక్త స్సన్నేవ రామ మనుశోచ న్నేవే త్యర్థః. విరరామ నిర్వచనోఽభూత్, కంఠగతప్రాణోఽభూ దిత్యర్థః 'వ్యాఙ్పరిభ్యోరమ' ఇతి పరస్మైపదమ్. ౧౩౩

మునీతి. తతో విరామానంతరం, మునిశాపే నోక్తరూపేణకృతా ఉత్పత్తి ర్యస్యా స్సా తథోక్తా, మునిశాపజనితేత్యర్థః, నిష్ప్రతిక్రియా ప్రతిక్రియారహితా, ఉపాయాంతరై రపరిహార్యేత్యర్థః, విపత్తిరాపత్, దశరథాయ దశానాం పూరణీదశమీ 'తస్య పూరణేడ' డితిడట్. 'నాంతా దసంఖ్యాదే ర్మ' డితి డటో మడాగమః. 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా జీప్, తాం, దశమీం దశాం మరణావస్థాం, దిదేశ - దత్తవతీ, అమోఘమునిశాపానుసారేణ వాయం మమారేత్యర్థః, మన్మథావస్థాసు అస్యా దశమత్వాదిత్థం నిర్దేశః తదుక్తమ్. 'దృఙ్మనస్సంగ సంకల్పా జాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగో న్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశా దశే' తి దశరూపకే. ౧౩౪

నేతి. అత్ర యద్యపీతి పదం సర్వత్రానుబధ్యతే. యద్యపివిచార్యమాణే, పరైః శత్రుభిః, స్వర్గో నాక్రాంతః నాస్కందితః, తథా, యద్యపి, సుమనసాం దేవానాం, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీదివ్యబుధయోః పుమా' నితి వైజయంతీ, కాంతాః, న బందీ కృతాః, నోపగృహీతాః. శత్రుభి రితి శేషః. ని. 'ప్రగ్రహోపగ్రహౌ బంద్యా' మి త్యమరః. తథా, యద్యపి, పురుహూతశాసనధరైః ఇంద్రాజ్ఞాకరైర్దూతైః, సాకేతబాహ్యాంగణం అయోధ్యాపురబహిశ్చత్వరం, ని. 'స్యా త్సాకేత మయోధ్యాయా' మి త్యమరః. నాకీర్ణం నసంకీర్ణం, ఇంద్రాజ్ఞయా నిజాహ్వానార్థ మాగతై ర్దేవదూతై ర్నసంకులమి త్యర్థః, తథా, యద్యపి భూతలపరిత్రాణాయ భూమండల సంరక్ష

---

1 దశరథశ్చ్యుతి మార్గగతరామ. 2 కింబహునా.— 3 నాక్రాంతం త్రిదివం.

నాదిష్టా స్సచివా శ్చ భూతలపరిత్రాణాయ యద్యప్యహో
నాకం శోకవశా దగా ద్దశరథో నాస్థాం వహ న్వాహనే. ౧౩౫

గ. అథ దశరథప్రశంసామాంసలైః కైకేయీనిందా కందళితైః రామగుణకీర్తన ద్విగుణితై రవరోధవధూజనపరిదేవనరవై ర్ముఖరితేషు దిఙ్ముఖేషు ౧౩౬

వ. అభూ దరాజకం మ్లానసద్గణం గగనాంగణమ్,

ణార్థం, సచివా మంత్రిణో, నాదిష్టా నాజ్ఞప్తాః, రాజ్ఞో దేశాంతరగమనే భూభారస్య సచివేషు నిక్షేప్యత్వా దితి భావః. తథాపీతి శేషః. దశరథః శోకవశా త్పుత్రవిరహజనితశోకాయత్తత్వా ద్ధేతోః, ని. 'వశ ఆయత్తతాయాం చే' త్యమరః. వాహనే రథే, ఆస్థా మాదరం, నవహన్న గృహ్ణన్నేవ, వాహనం విహాయైవే త్యర్థః. నాకం స్వర్గం, ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః, అగా త్ప్రాప, అహో, పూర్వం త్రిదివస్యపరాక్రమణాది నిమిత్తసంభవే తత్ర గచ్ఛతి స్మ ఇదానీం తు తాదృఙ్ని మిత్తాభావేఽప్యగా దిత్యాశ్చర్య మిత్యర్థః, ని. 'అహో హీ చ విస్మయే' ఇత్యమరః, అతఏవ విభావనాలంకారః. పుత్రశోకాతురతయాస్థూలశరీరంవిహాయ సూక్ష్మశరీరేణ స్వర్లోకం జగామేతి తాత్పర్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

అథేతి. అథ రాజ్ఞః స్వర్లోకగమనానంతరం, దశరథస్య ప్రశంసయా మహారాజోఽయం సత్యసంధః స్వర్లోకం గత ఇత్యాద్యుపశ్లోకేన మాంసలైః ప్రచురై స్తద్భూయిష్ఠైరిత్యర్థః, సిధ్మాదిత్వా న్మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, కైకేయ్యాః నిందయా పాపిష్ఠయా అనయా రామే ప్రవ్రాజితే తద్విరహశోకాతురో రాజా కాలధర్మం గత ఇత్యాదిగర్హణేన కందళితైః కందళః కిసలయః తద్వంతఃకృతాః కందళితాః తైః, సంవర్ధితై రిత్యర్థః 'కందళవచ్ఛబ్దా ణ్ణిచి ఇష్ఠవద్భావాత్ విన్మతోర్లుగితి లుక్. రామస్య గుణకీర్తనేన గుర్వాజ్ఞాపరతంత్రః సత్యధర్మపరాయణోఽయం మునివ్రతచారీ వనం గత ఇత్యాది సద్గుణవర్ణనేన ద్విగుణితైః ద్విరావర్తితైః, అవరోధవధూజనపరిదేవనరవైః అంతఃపురస్త్రీజనవిలాపాక్రందైః, దిఙ్ముఖేషు - హరిదంతరాళేషు, వదనేషు చేతి గమ్యతే. ముఖరితేషు వాచాలితేషు ప్రతిధ్వనితేషు సత్స్విత్యర్థః. ౧౩౬

తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—అభూ దితి. తదాతస్మిన్ సమయేన విద్యతే రాజా చంద్రో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, కృష్ణపక్షరాత్రిత్వాచ్చంద్రరహిత మిత్యర్థః శైషికః కప్ప్రత్యయః. అతఏవ మ్లానః - తేజోహీన స్సద్గణో నక్షత్రమండలంయస్మిన్ తత్తథోక్తం, గగనాంగణం - నభఃస్థల, మాలోక్య, దృష్ట్వేవేత్యుత్ప్రేక్షా, అశేషం కృ

ఆలోక్యేవ తదా శాంత మశేషం చ మహీతలమ్. ౧౩౭

౫. తతః ప్రభాతే వసిష్ఠవచసా [1]సచివాస్తైలద్రోణ్యాం [2]నిక్షిప్య క్షితిపతేస్తనుం క్షిప్ర మేవ భరత మకథితదశరథకథా ఏవానయ తేతి దూతాన్ కేకయేషు ప్రేషయామాసుః. ౧౩౮

తేఽపి జితపవన [3]జవనహయసంకోచితపథాః తురగపతిపురే

త్స్వితం, మహీతలం - భూమండలంచ, అరాజకం - దశరథరహితం, అతఏవ వమ్లాన స్సద్గుణః సాధుజననివహో యస్మిన్ తత్తథోక్తంసత్, శాన్తం - స్తిమిత, మభూత్, 'వా దాన్తశాంతే' త్యాదినానిపాతః, చంద్రరాహిత్యేన గగనం యథా తేజోహీననక్షత్రకం భవతి తథా దశరథమహారాజరాహిత్యేన భూతల మపి ఖిన్నసాధుజనమభూ దిత్యర్థః. ని. 'రాజా మృగాంకే క్షత్రియేనృపే' ఇత్యమరః. ని 'సన్ సత్యే విదుషి శ్రేష్ఠే సాధౌ భవతి చ త్రిషు. సత్ క్లీబన్నృష' ఇతి నానార్థరత్నమాలా, అత్రోత్ప్రేక్షాశ్లేషయో స్సాపేక్షత్వా త్సంకరః. ౧౩౭

తతఇతి. తతః - పరిదేవనానన్తరం ప్రభాతే ప్రాతఃకాలే, సచివాః - మంత్రిణః. ని. 'మంత్రీధీసచివోఽమాత్య' ఇ త్యమరః, వసిష్ఠస్యవచసాభరతాగమనపర్యన్తమేతచ్ఛరీరంరక్షంత్వితినియోగవచనేన, క్షితిపతేః పరేతస్య దశరథస్య, తనుం-కళేబరం, తైలద్రోణ్యాం - తైలపూరితకాష్ఠాంబువాహిన్యాం, నిక్షిప్య - ఉచ్ఛూనత్వాదినా వైరూప్యాభావార్థ మితి భావః, 'ద్రోణీ కాష్ఠాంబువాహినీ' త్యమరః, అకథితదశరథకథాః అనివేదితదశరథవృత్తాన్తా స్సంత ఏవ, అన్యథా కార్యవిఘాతాపత్తే రితి భావః. భరతం, క్షిప్ర మవిలంబితమేవ, ఆనయత - ప్రాపయత, ఇత్యాదిశ్యేతి శేషః. దూతాన్ - సందేశహారిణః, కేకయేషు - తన్నామకదేశేషు, ప్రేషయామాసుః - ప్రహితవంతః, ని. 'స్యా త్సందేశహారో దూత' ఇ త్యమరః. ౧౩౮

తేఽపీతి. తేఽపి దూతా శ్చ జితపవనాః - పవనాధికవేగాః - జవనాః- జవశీలాశ్చ 'జుచంక్ర మ్య' త్యాదినా యుచ్, యే హయాఅశ్వాస్తై స్సంకోచిత స్సంకోచంప్రాపిత ఇవ పంథా యేషాం తే, తథోక్తాస్సంతః, తాదృగశ్వవేగవశా త్సంకుచితతయా ప్రతీయమానమార్గదైర్ఘ్యా ఇ త్యర్థః. తురగపతేరశ్వపతేః కేకయస్య పురే - పత్తనే, దుస్స్వప్నదర్శనేన స్వపితుర్దురవస్థాశంసిస్వప్నదర్శనేన, దూయమానం - పరితప్యమాన మానసం యస్య తం, తాదృశం, భరత, మభివంద్య - నమస్కృత్య, కరో

1. 'సచివా' ఇతినాస్తిక్వచిత్. 2 నిక్షిప్యక్షిప్రమేవ. 3 యవన.

[1]దుస్స్వప్నదర్శనదూయమానమానసం భరత మభివంద్య గురు[2]నియోగం వ్యజిజ్ఞపన్. ౧౩౯

సోఽయం మాతామహేన మాతులేన యుధాజితా చానుజ్ఞాతః కతిపయైరేవ దినై [3]రనిమిత్తసంపాతసాతంక స్సాకేత మాససాద. ౧౪౦

స చకితమతిః పురైవ పశ్యన్
పురమయథాపురచారపౌరవర్గమ్,
న్యవిశత భరతః పరీతదూతః
[4]పితృభవనం పితృకాననా దనూనమ్. ౧౪౧

ర్వసిష్ఠస్య నియోగం శీఘ్ర మాగంతవ్యమి త్యేవంరూపా మాజ్ఞాం, వ్యజిజ్ఞపన్ - విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౩౯

సోఽయ మితి. సోఽయం భరతః, మాతామహేన - మాతుఃపిత్రా కేకయేన, మాతులేన - మాతృభ్రాత్రా యుధాజితా, చానుజ్ఞాతః, కతిపయై రేవ దినైః కైశ్చిదే వాహోభిః, మాతులగృహనిర్గమనదిన మారభ్యాష్టమే దిన ఇత్యర్థః. తథా రామాయణే 'అద్య మే సప్తమీ రాత్రి శ్చ్యుత స్యార్యకవేశ్మన' ఇతి కైకేయీం ప్రతిభరతవచనమ్, అనిమిత్తసంపాతేన - దుర్నిమిత్తపరంపరయా, సాతంకస్సభయసంభ్రమ స్సన్, సాకేత మయోధ్యా, మాససాద - ప్రాప. ౧౪౦

అతీతి. పరీతదూతః - పరివేష్టితదూతో, భరతః, పురా - పురాభావ మనతిక్రమ్య యథాపురం - యథాపూర్వం, యథార్థే అనతిక్రమణేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే' తి నపుంసకత్వం. 'హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే' తి హ్రస్వత్వం, తన్నభవతీత్యయథాపురం తత శ్చారశబ్దేన 'సుప్సుపే' తి సమాసః, అయథాపురం చారః ప్రచారః పరిపాటీ యస్యస తథోక్తః, పౌరాణాం వర్గః సమూహో యస్మిన్ తత్తథోక్తం. శ్రీరామవనవాసరాజవిపత్తిభ్యాం విషణ్ణజనసఙ్కుల మిత్యర్థః, పుర మయోధ్యాం. పురా నికటఏవ, పశ్య న్నవలోకయన్, ని. 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికేపురే' త్యమరః, అత ఏవాతిచకితమతి రత్యంతభయసంభ్రాంతాంతఃకరణ స్సన్, పితృకాననాత్ - శ్మశానా, దనూన మన్యూనం, భూతాక్రోశభూయిష్ఠత్వాత్తత్కల్ప మిత్యర్థః, పితు ర్దశరథస్య భవనం - గృహం, న్యవిశత - ప్రవిష్టవాన్, ని. 'శ్మశానం

---

1 దుఃఖప్రదూయ. 2 నిదేశం. 3 అతినిమిత్తభూతసాతఙ్కః. 4 పితృభవనే పితృకాననాదనూనే

సపితర మనవేక్ష్య తత్ర మాతు
స్సదనగతః ప్రణిపత్య తా మపృచ్ఛత్,
క్వ ను మమ గతవా౯ పితేతి సైషా
పరుషతరం భరతాయ వాచ మూచే. ౧౪౨
వనచర ఇవసాకం మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం
పితృవిధి మనురోద్ధుం ప్రస్థితో రామభద్రః,
తదను తవ పితాఽభూ త్కాల ధర్మా[1]నుకూల
స్త్వ మనుభవ యథేచ్ఛం నిస్సపత్నాం ధరిత్రీమ్. ౧౪౩
మయూ రీవ మహానాగం కేకయా కేకయాత్మజా,

స్యా త్పితృవన' మి త్యమరః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్ 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగాశ్చపుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౪౧

స ఇతి. స భరతః, తత్ర భవనే, పితరందశరథ మనవేక్ష్యాఽదృష్ట్వా, మాతుః కైకేయ్యాః, స్సదనగతో - గృహం ప్రవిష్ట స్స౯, తాం మాతరం, ప్రణిపత్య గురుజనాదరతత్పరత్వా న్నమస్కృత్య మమ, పితా దశరథః, క్వను కుత్ర, గతవా నిత్య పృచ్ఛత్ పృష్టవా౯, అథ, సైషా కైకేయీ, భరతాయ, భరతం ప్రతీత్యర్థః, 'క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య' మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. పరుషతర మత్యంతకర్ణకఠోరం యథా తథా, వాచ, మూచే ఉక్తవతీ, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౪౨

అ. తత్ప్రకార మే వాహ—వనచర ఇతి. రామభద్రః, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం సాకం, పితృవిధిం పితృనియోగం; అనురోద్ధు మనువర్తితుం, వనచరో ముని రివ, ప్రస్థితో గతః, మునివేషధారీ స౯ త్వం గచ్ఛేతి పిత్రాజ్ఞప్త స్స౯ అరణ్యం గత ఇత్యర్థః, తదను తదనంతరం తవ, పితా దశరథః, కాలధర్మస్య మరణస్య అనుకూలః యోగ్యః అభూ జ్జాతః, మృత ఇత్యర్థః, ని. 'స్యా త్పంచతా కాలధర్మ' ఇత్యమరః, అత స్త్వం, నిస్సపత్నాం నిష్కంటకాం, ధరిత్రీం, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛంద మనుభవ, పరిపాలయే త్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౩

మయూరీతి. కేకయాత్మజా కైకేయీ, భారత్యా ఉక్తరూపయా వాచా, భరతం, మయూరీ బర్హిణీ, 'జాతే ర స్త్రీవిషయా దయోపధా' దితి జీప్, కేకయా స్వవాణ్యా, ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే' త్యమరః, మహానాగం మహాభుజంగ మివ,

1 అనుకూలః.

భారత్యా భరతం చక్రే పరిక్షుభితమానసమ్. ౧౪౪

గ. తదను భరత శ్చిరతరం విలప్య విలుప్యమానవివేకః కైకేయీ మిత్థ మకథయత్. ౧౪౫

ప. పరిణతిపరుషాణాం పాప్మనాం సన్నిపాతా
న్నహి భవసి చతుర్ణాం సా త్వ మస్మాక మంబా,
త దిహ తనయవత్య స్సల్లపిష్యంతి కామం
శ్రుతిపుటరచితార్తే స్త్వాం సవిత్రీమకీర్తేః. ౧౪౬

పరిక్షుభితమానసం క్షుబ్ధహృదయం, చక్రే, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానా న్మయూర్యా స్తద్విరోధిత్వా దితి భావః, పూర్ణోపమాలంకారః. ౧౪౪

తదన్వితి. తదను కైకేయీవచనాదనంతరం, భరత, శ్చిరతరం బహుకాలం, విలప్య, పితృభ్రాత్రుద్దేశేన పరిదేవనం కృత్వే త్యర్థః. విలుప్యమానో లోపం ప్రాప్నువన్ వివేకో యస్య స తథోక్తః, పితృమరణభ్రాతృప్రవ్రజనశ్రవణలుప్తబుద్ధిస్ఫురణతయా కర్తవ్యాకర్తవ్యవిచారవిధుర ఇత్యర్థః. కైకేయీ, మిత్థ మకథయ దవోచత్. ౧౪౫

అ. త దేవ వివృణోతి— పరిణతీత్యాదినా. హే కైకేయి, పరిణతిపరుషాణాం పర్యంతే దుర్దశానుసంధాయకానాం, పాప్మనా మేవంవిధపాపానాం, ని. 'అస్త్రీ పంకం పుమా న్పాప్మా' ఇత్యమరః, సన్నిపాతాత్సంఘాతాద్ధేతోః, సా తథాభూతా, త్వం చతుర్ణాం శ్రీరామాదీనాం, అస్మాకం, అంబా మాతా, న భవసి హి న జాయసే ఖలు, ఈదృశ్యాః పాపిష్ఠా త్వ మస్మాక మమ్బా భవితుం నార్హసీ త్యర్థః, తత్తస్మాత్కారణాత్, ఇహ అస్మిన్ లోకే, తనయవత్యః పుత్రవత్యః, స్త్రియః, తథాభూతానా మేవ పరిజ్ఞానసంభవా దితి భావః, త్వాం, శ్రుతిపుటయోః శ్రోత్రగోళకయోః రచితా విహితా ఆర్తిః పీడా యయా సా తథోక్తా తస్యాః, శ్రోత్రకటూనా మత్యంతఖేదకారిణ్యా ఇత్యర్థః, అకీర్తే రపకీర్తేః, సవిత్రీ మంబాం, కామ మత్యంతం, సల్లపిష్యంతి, పాపాచారేయం ః మేత దకృత్య మకరోత్ యతో దుర్నివారాపకీర్తిమూలమభూ దిత్యన్యోన్యసంభాషణం కరిష్యంతీ త్యర్థః, ని. 'సల్లాపో భాషణం మిథ' ఇత్యమరః, 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి భగవద్వచనా దితి భావః, అత్ర కైకేయ్యా నిజమాతృత్వమపహ్నుత్య అకీర్తిమాతృత్వ స్యారోపా దపహ్నవభేదః, ఏతదాది శ్లోకచతుష్టయం మాలినీవృత్తమ్. ౧౪౬

గ. తదను తన్ముఖా దాకృష్టదృష్టి రనుజ మిద మవాదీత్. ౧౮౭

ప. [1]అవిరళ మినవంశం దగ్ధు మాశ్రిత్య తాపం
జనమనసి కిరన్త్యాం హంత సత్యాం భవత్యామ్,
అనుసవన మహాపై ర్దేవతా పూజ్యమానా
వహతి కథ మిదానీ మాశ్రయాశాభిధానమ్? ౧౮౮
అవిరత[2]కృషితాంతం వత్స మాలోక్య ధేనో

తదితి. తదను తదనంతరం, తన్ముఖా త్కైకేయీవచనా, దాకృష్టా అపసారితా దృష్టిర్యేన స తథోక్తః, ఈదృగపకారకారిణ్యా ముఖం కి మవలోకనీయ మితి జుగుప్స న్నిత్యర్థః, అనుజం శత్రుఘ్నం ప్రతీదం వచన, మవాదీ దవోచత్. ౧౮౭

తదేవ వివృణోతి.-అవిరళమితి. భాతీతి భవత్యాం పూజ్యాయాం, 'భాతే ర్డవతు' రి త్యౌణాదికో డవతుప్రత్యయః. 'ఉగితశ్చే' తి ఙీప్, సత్యాం సాధ్వ్యాం, మస్యాం కైకేయ్యాం, మితి సోల్లుంఠనోక్తిః, ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః, అవిరళం సాంద్రం, ప్రవృద్ధ మితి యావత్, 'అవికల' మితి పాఠే వైకల్యరహిత మక్షత మిత్యర్థః, ఇనవంశం సూర్యవంశం, వేణువనం చ గమ్యతే, దగ్ధుం నాశయితుం, భస్మీకర్తుం చ, ఆశ్రిత్యాధిష్ఠాయ, జనానాం మనసి హృదయే, తాపం సంతాపమూష్మాణంచ, కిరంత్యాం విక్షిపన్త్యాం, ప్రవర్తయన్త్యాం సత్యా మిత్యర్థః, వంశవినాశకారిణ్యాస్తస్యా స్స్వజనమనస్సంతాపహేతుత్వా దితి భావః, సవనే ష్వనుసవనం, ప్రాతరాదిసవనత్రయే ఽపీ త్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, అహాపై స్సుకృతిభి ర్యజమానైః, పూజ్యమానా, దేవతా, పావక ఇత్యర్థః, ఇదానీ మస్మి న్నవసరే, ఆశ్రయం కాష్ఠగుల్మాదిక మశ్నాతీ త్యాశ్రయాశః స ఇ త్యభిధానం నామధేయం, కథం, వహతి ప్రాప్నోతి, నహోఢవ్య మి త్యర్థః, సతి ప్రతిపక్షే స్వప్రతిష్ఠాయా అసిద్ధ్వవ్యత్వాదితి భావః, ని. 'ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశానుః పావకోఽనల' ఇత్యమరః. హంత అప్రచ్యుత స్యాస్మద్వంశ స్యేయం ప్రచ్యుతిం సంపాదితవ తీతి ఖేద ఇత్యర్థః. అత్రోపమేయ స్యాధిక్యకథనాపేక్షయోపమానస్య పావక స్యాశ్రయాశాభిధానవహనాక్షేపా త్ప్రతీపాలంకారః 'యత్రోపమాన స్యాక్షేపః కైమర్థ్యేనకథ్యతే, యద్వోపమేయభావోఽత్ర ప్రతీప స్సా స్య దలంకృతి' రితిలక్షణాత్. ౧౮౮

అ. పుత్రపీడన మతిదుస్సహదుఃఖకారణ మితి దర్శయితు మితిహాస మాహ - అ

1 అవికలమ్. 2 కృషితార్తమ్.

రపి తనుజశతానాం మాతు రస్రం బభూవ,
త దిహ తనయశోకం సంతరే దేకపుత్రా
కథయ కథ మిదానీం కోసలేంద్రస్య పుత్రీ. ౧౪౯
అపిబ దియ మమంత్రే కాలయోగా న్నరేంద్రే
వరయుగరసనాభ్యాం ప్రాణవాయుం తదీయమ్,

విరతేతి. అవిరతా అవిచ్ఛిన్నా మధ్యావన్నా పర్యంతేతియావత్. తయా కృష్యా కర్షణేన తాన్తం గ్లానం ఖిన్నం, వత్సం తనయా, బలీవర్దా వి త్యర్థః, జాతావేకవచనం, స్వవంశ్యత్వా ద్వత్సత్వేననిర్దేశః. ని. 'వత్సౌ సా కుటజే వర్షే తర్ణకే తనయాదికే' ఇతి వైజయంతీ, ఆలోక్య దృష్ట్వా, తన్వాం, జాతా స్తనుజాః, పుత్రాః తేషాం శతానాం, మాతుః, అనేకపుత్రజనన్యా అపీ త్యర్థః, ధేనోః కామధేనోః, గగనస్థాయా ఇతి శేషః. అస్ర మశ్రు, బభూవ, తనయక్లేశజనితశోకవశాద్రుదితవ తీ త్యర్థః, ని. 'రోదనం చాస్ర మశ్రు చే' త్యమరః. తత్తస్మాత్కారణా, దేకః శ్రీరామః పుత్రో యస్యా స్సా తథోక్తా ఏకపుత్రా, కోసలేంద్రస్య పుత్రీ కౌసల్యా, ఇహాస్మిన్ లోకే, ఇదానీం, తనయశోకం పుత్రవిరహజనితశోకం, అతిదుస్తర మితి భావః. కథం కేనోపాయేన, సంతరేత్ తరితుం శక్నుయాత్, న కేనాపి సంతరే దేవే త్యర్థః, కథయ బ్రూహీతి విషాదాభినయవచనం. బహుపుత్రసంపన్నాఽపిస్వర్లోకనివాసిన్యపి కామధేనురపి సాక్షా దనాత్మజ స్యాపి వత్సస్యక్లేశ మసహమానా శోచితవతీ. ఏవంభూతా కౌసల్యా శోచిష్యతీతికిము వక్తవ్య మిత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్ 'యస్యాః పుత్రసహస్రాణి సాఽపి శోచతి కామధుక్, కింపున ర్యా వినా రామం కౌసల్యా వర్తయిష్యతి, ఏకపుత్రా చ సాధ్వీ చ వివత్సేయం త్వయాకృతే' తి. అత్ర కామధేన్వపేక్షయా అసారాయాః కౌసల్యాయాః శోకసంతరణాశక్తత్వస్య కైముత్యన్యాయేన కథితత్వా దర్థాపత్తి రలంకారః, 'ఏకస్య వస్తునో భావా ద్యత్ర వస్త్వన్యథా పతేత్, కైముత్యన్యాయత స్సా స్యా దర్థాపత్తి రలంక్రియే' తి లక్షణాత్. ౧౪౯

అపిబదితి. ఇయం కైకేయీ, భుజగీ చ ప్రతీయతే నరేంద్రే రాజ్ఞి దరశథే, విషవైద్యేచ. ని. 'నరేంద్రః (వార్తికే) పార్థివే రాజ్ఞి విషవైద్యేచ కథ్యత' ఇతి విశ్వః. కాలయోగా త్కాలవశాత్, న విద్యతే మంత్ర ఉపాయచింతనం భుజగస్తంభనమంత్రశ్చ యస్య తస్మిన్ అమంత్రే, పూర్వం మంత్రసంపన్నత్వేఽపి కాలవశాత్తద్విహీనే సతీ త్యర్థః. వరయుగమేవ రసనే తాభ్యాం, తదీయం నరేంద్రసంబంధినం, 'త్యదాదీని' చేతి వృద్ధసంజ్ఞాయాం 'వృద్ధాచ్ఛ' ఇతి ఛప్రత్యయః. ప్రాణవాయుం. మపిబత్ పీతవతీ,

అపనగర మముష్యా వర్తనం యుక్తరూపం
పితృవనవసుమత్యాం క్వాపి వల్మీకవత్యామ్. ౧౫౦
ఏషా నికృష్టమతి రాత్మగుణోచితేషు
వంశేషు సత్సు బహుధా పిశితాశనానామ్,
మాకందశాలిని వనే విషవల్లరీవ
హా హంత కేకయకులే కథ మావిరాసీత్ ?. ౧౫౧
జననీతివిహీనా మే జననీతి స ధర్మవిత్,

వరయుంగాపదేశేన నరేంద్రం నిహతవతీ త్యర్థః, 'పాప్మార్థే' త్యాదినా పిబాదేశః. అముష్యాః కైకేయ్యాః, నగరాదపసృత్య అపనగరం, అయోధ్యానగరం వర్జయిత్వే త్యర్థః, 'అపపరి బహిరంచవః పంచమ్యా' ఇ త్యవ్యయీభావసమాసః. 'అవ్యయీభావ శ్చే' తి నపుంసకత్వం, వల్మీకవత్యాం భుజగీనివాసోచిత వామలూరుప్రచురాయాం. ని. 'వామలూరు శ్చ నాకు శ్చ వల్మీకం పున్నపుంసక' మిత్యమరః. క్వాపి కస్యాంచి త్, పితృవనవసుమత్యాం శ్మశానభువి, వర్తనమవస్థానం యుక్తరూపం ప్రాశస్త్యేన యుక్తం, ప్రశంసాయాంరూపప్, ఈదృశక్రూరసమాచారేయం నగరా న్నిర్వాసనీ యేత్యర్థః, అత్ర వరయుంగే రసనాత్వరూపణా త్తైక్రకేయ్యా భుజగీత్వప్రతీతేః శ్లేషసంకీ ర్ణైకదేశవర్తిసావయవరూపకం యథా పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థం ప్రతి హేతు త్వా ద్వాక్యార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మిత్యనయో రంగాంగిభావేన సంకరః. ౧౫౦

ఏషేతి. నికృష్టమతి ర్నీచబుద్ధి రేషా కైకేయీ, ఆత్మగుణోచితేషు నిజదుర్గ ణానుగుణేషు, పిశితాశనానాం రాక్షసానాం, వంశేషు బహుధా బహుప్రకారేణ, స త్సు విద్యమానేషు, మాకందై శ్చూతవృక్షై శ్శాలతేఽభీక్ష్ణ మితి మాకందశాలిని 'బహు ళ మాభీక్ష్ణ్య' ఇతిణినిః, తస్మిన్, వనే ఉద్యానే, విషవల్లరీ విషమంజరీవ, ని. 'వల్లరీ మంజరీ సమే' ఇత్యమరః, కేకయస్య రాజ్ఞః కులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే, మహారాజవంశ ఇత్యర్థః. కథం కుతః, ఆవిరాసీత్ ఉదితాఽభూత్, తాదృఙ్మహారాజకులే అస్యా ఉ త్పత్తి రనుచితేత్యర్థః, ఉపమాలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౧

జననీతి. వీరః దేయదానాదిషు వీర్యశాలీ, ధర్మవి ద్ధర్మజ్ఞః, స భరతః, మే మమ, జననీ మాతా, జనానాం నీత్యా మర్యాదయావిహీ నేత్యుక్త్వేతి శేషః. సానుజ స్సశత్రుఘ్న స్సన్, నిరయాత్ రలయోరభేదా న్నిలయాత్ కైకేయీగృహాత్, నిర యా న్నరకాదివ, ని. 'స్యా న్నారక స్తు నరకో నిరయో దుర్గతి స్త్రియా' మిత్యమ

నిరయా న్నిరయా ద్వీరో నిరయా దివ సానుజః. ౧౫౨

గ. [1]తత్ర సామాత్య [2](స్సముపేత్య) పత్యు శ్చితాధిరోహణ మభిలషంతీం కౌసల్యాం భరత శ్శపథశతై ర్నివార్య [3]వసిష్ఠా దిష్టేన పథా దశరథాయ [4](సదా యాగశీలాయ) యాయజూకాభిప్రేతం [5]ప్రేతకృత్య మకరోత్. ౧౫౩

ప. తాతే పితృవనం యాతే యాతుం భ్రాతృవనం తదా,

రః, నిరయాత్ నిరగాత్, నిర్పూర్వాత్ 'యా ప్రాపణే' ఇత్యస్మా ద్ధాతోర్లఙ్, ఉపమానుప్రాసయో స్సంసృష్టిః. ౧౫౨

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, భరత, స్సామాత్య స్సమంత్రివర్గ స్సన్, సముపేత్య సమీప మాగత్య, కౌసల్యాయా ఇతి శేషః. పత్యుః భర్తు ర్దశరథస్య, చితాధిరోహణ మనుగమన, మభిలషంతీం కామయమానాం 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే'తి,స్మృత్యా తస్య పతివ్రతా ధర్మత్వాదితి భావః. కౌసల్యాం, శపథశతైః 'కృతాశాస్త్రానుగా బుద్ధి ర్మాభూ త్తస్య కదాచన, సత్యసంధ స్సతాం శ్రేష్ఠో యస్యార్యోఽనుమతే గత' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తానేకశపథై రిత్యర్థః, నివార్య చితాధిరోహణాభినివేశా న్నివర్త్య, వసిష్ఠేన నిజకులాచార్యేణ మహర్షిణా ఆదిష్టేన, పథా అంత్యేష్టిమార్గేణ, సదా, యాగశీలాయ దశరథాయ, యాయజూకః అశ్వమేధాదిబహుయజ్ఞకర్తా. ని. 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇత్యమరః, 'యజజపదశాంయజ' ఇతి యజతే ర్యఙంతా దూకప్రత్యయః, తస్యాభిప్రేత మభిమతం, ప్రేతకృత్యం దహనాదిమృతసంస్కార మకరోత్, ని. 'మృతః ప్రేతః పరాసు శ్చే' తి వైజయంతీ. ౧౫౩

అ. తతః కిం జాత మిత్యత ఆహ-తాత ఇతి. కృత మనేన కృతీ కుశలః, కృతకృత్య ఇత్యర్థః, 'ఇష్టాదిభ్య'శ్చేతి ఇనిప్రత్యయః. భరతః, తాతే పితరి దశరథే, పితృవనం శ్మశానం, యాతే గతే సతి, పరలోకగామిని సతీత్యర్థః; తదా తస్మిన్ సమయే, స్వయం,భ్రాతృవనం శ్రీరామాధిష్ఠితం, దండకావన మిత్యర్థః, యాతుం గంతుం,ప్రాంజలిః కృతాంజలిస్సన్, 'కుగతిప్రాదయః' ఇత్యాదినా ప్రబద్ధోఽంజలి ర్యేనేతి బహువ్రీహిః, ప్రకృతీ రమాత్యాదీన్, ని. 'ప్రకృతి స్సహజేయోనా వమాత్యే పరమాత్మ

---

1 తతః. 2 నైతద స్తిక్వచిత్. 3 వసిష్ఠాధిష్ఠితేన. 4 ఏతన్నా స్తిక్వచిత్. 5 ప్రేతకృత్యమశేషం.

భరతః ప్రార్థయామాస ప్రాంజలిః ప్రకృతీః కృతీ. ౧౫౪
గ. [1](అథ) తాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యామంతఃపురజనేన చ
సాక మనునీతో భరతో భవన మభజత. ౧౫౫
అథ యథావిధి విహితౌర్ధ్వదైహికం గమితచతుర్దశదివసం దివ

నీ'తివిశ్వః, 'స్వామ్యమాత్యసుహృత్కోశరాష్ట్రదుర్గబలాని చ, రాజ్యాంగాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయోఽపి చే'త్యమరః, ప్రార్థయామాస యాచితవాన్. ౧౫౪

అ. తదనంతరవృత్తాన్త మాహ—అథేతి. భరతః, అనునీతః వసిష్ఠసుమంత్రాదిభిః ప్రార్థిత స్సన్, తాభ్యాం మాతృత్వేన ప్రసిద్ధాభ్యాం కౌసల్యాసుమిత్రాభ్యాం, కైకేయ్యా అనాదరాభిభూతత్వా దితి భావః, తథాంతఃపురజనేన, అన్యేన రాజావరోధవధూజనేన చ సాకం, భవనం గృహం, అభజత ప్రవివేశ. ౧౫౫

అథేతి. అథ గృహప్రవేశానంతరం, విధి మనతిక్రమ్య యథావిధి యథాశాస్త్రం, 'యథాసాదృశ్య'ఇత్యవ్యయీభావః. †ఊర్ధ్వం దేహా ద్భవ మౌర్ధ్వదైహికం పరలోకక్రియాం, ని. 'మృతార్థం తదహ ర్దానం త్రిషు స్యా దౌర్ధ్వదేహిక'మిత్యమరః, 'ఊర్ధ్వదేహాచ్చే'తి వక్తవ్యా ట్ఠక్. †అనుశతికాదే రాకృతిగణత్వా దుభయపదవృద్ధిః, విహిత మాచరిత మౌర్ధ్వదైహికం యేన తం తథోక్తం, గమితా నీతా శ్చతుర్దశసఙ్ఖ్యకా దివసా యేన తం, భరతం, అమా సహ వసంతీత్యమాత్యాః మంత్రిణః, అవ్యయాత్త్యప్, దివసకరకులహితేన, పురోహితేన వసిష్ఠేన. తథా, నగరే పత్తనే యేవృద్ధాః జ్ఞానవిద్యావయోవృద్ధాః తైశ్చ, సార్థం, సముపేత్య-సమీప మాగత్య, ముకుటస్య రాజచిహ్నస్య కోటీరస్య భరణాయ, భరతం, ప్రార్థయామాసుః యాచితవంతః, మూర్ధాభిషిక్తో భూత్వా భువం పరిపాలయేత్యనునీతవంత ఇత్యర్థః, నను 'క్షత్రియస్య షోడశాహః' నీతి షోడశాహాశౌచసద్భావాత్ కథం చతుర్దశదివసమిత్యుచ్యత ఇతి చేత్సత్యం. 'క్షత్రియస్తు దశాహేన స్వకర్మనిరత శ్శుచి'రిత్యాది విశేషశాస్త్రానుసారేణ దశాహేనాశౌచనివృత్తౌ ద్వాదశేఽహని శ్రాద్ధం కృతవానితి మంతవ్యం. చతుర్దశ దివస మితి తు వాస్తవత్వా దవిరోధః. తథాచ రామాయణమ్. 'తతో దశాహేఽతిగతే కృత

---

† దేహాదూర్ధ్వ మూర్ధ్వదేహః రాజదంతాదిః, ఊర్ధ్వదేహేభవం ఔర్ధ్వదైహికం అధ్యాత్మాదిత్వా ట్ఠఞ్. అనుశతికాదిత్వా దుభయపద వృద్ధిః, కేచి దుత్తరపద వృద్ధిం నేచ్ఛంతీత్యమరసుధాయాం.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

సకలకులహితేన పురో[1]హితేన నగరవృద్ధైశ్చ సార్ధ మమాత్యాస్సము
పేత్య ముకుటభరణాయ భరతం ప్రార్థయామాసుః. ౧౫౬
తత స్తాన్నిర్బధ్నతో భరతః ప్రత్యవాదీత్. ౧౫౭

ప. బహుభి రిహ కిముక్తై స్త్యక్త సౌమిత్రి[2]వృత్తి
ర్మకుట [3]మపి వహేయం యుష్మదాజ్ఞా హి పూజ్యా,
మమ పర మవకాశః పర్ణశాలానుకూలః

శాచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేఽహని సంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్'. తథా. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసే చ చతుర్దశే, సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్య మబ్రువ' న్నితి. 'తతః ప్రభాతసమయే దివసేఽథ త్రయోదశే, విలలాప మహాబాహు ర్భరత శ్శోకమూర్ఛిత' ఇతి. త్రయోదశేఽహ్ని భరతస్య శోకవిహ్వలత్వేన ప్రసాధయితు మయుక్తత్వా 'ద్దివసేచచతుర్దశ' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తమ్. అత్ర తు గమిత చతుర్దశదివస మిత్యనేన చతుర్దశస్యాప్యహ్నో గమితత్వా త్పంచదశేఽహ్నీత్యాయాతం. తథా చ శ్రీరామాయణవిరోధ ఇతి చేత్. సత్యం యద్యపి విరోధో దుర్వారః. తథాఽపి యథాకథంచిదుపాంత్యన్యాయేన చతుర్దశ దివస ఏవ పరిణమయితవ్యమ్. యద్వా గమిత ఇత్యత్ర వర్తమానార్థే క్తప్రత్యయే క్రియమాణే గమితో గమ్యమానః నీయమాన ఇతి యావత్. చతుర్దశః దివసో యేన త మితి చతుర్దశదివస ఏవ పర్యవస్యతి తథా న కోఽపి విరోధ ఇత్యల మతిప్రసంగేన. ౧౫౬

తతః ప్రార్థనానన్తరం, నిర్బధ్నతః ముకుటభరణార్థం నిర్బంధం కుర్వతః, తాన మాత్యాన్, ప్రత్యవాదీత్ ఉవాచ. ౧౫౭

తదేవాహ.-బహుభిరితి. ఇహేదానీం, బహుభి రనేకై, రుక్తైః ఉక్తిభిః, భాషితైః. కిం నకించిదపీత్యర్థః. వృథా కాలక్షేపావహత్వా దితి భావః. కిం తు త్యక్తా విసృష్టా సౌమిత్రే ర్లక్ష్మణస్య వృత్తి ర్వర్తనం శ్రీరామకైంకర్యరూపం యేన స తథోక్త స్సన్, ముకుట మపి, వహేయం ధారయేయం, రాజ్యాధిపత్య మంగీకుర్యా మిత్యర్థః, అపి శబ్ద స్సంభావనాయాం, కుతః, యుష్మాక మాప్తానాం భవతా మాజ్ఞా నియోగః, పూజ్యా హి మాననీయా ఖలు, అవశ్యకర్తవ్యేత్యర్థః, కథం చేత్, విపులాయాం విస్తృతాయాం దండకాయాం, క్వచి త్కుత్రచి దపి, మమ, పర్ణశాలానుకూలః పర్ణశాలా నిర్మాణానుగుణః, తావన్మాత్ర ఇత్యర్థః. అవకాశోఽంతరం పర మత్యంతం, నాస్తి

---

1 హితకరై ర్నగరవృద్ధైః. 2 వృత్తి. 3 అథ.

క్వచి దపి విపులాయాం నాస్తి చే ద్దండకాయామ్. ౧౫౭

గ. ఇత్యుక్త్వా [1]శ్రీరామసేవోత్సుకమనా నిశ్చక్రామ. తత్ర. ౧౫౮

ప. [2]అనుపధి రచయిత్వా సత్పథే పాంసులత్వం
[3]సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం చ కృత్వా,
నరపతిగృహమధ్యా త్తూర్ణ ముద్ఘూర్ణమానా
కుటిలగతి రుదస్థా న్మంథరా నామ వాత్యా. ౧౬౦

చేత్, తదా, వహేయమ్ ఇతి సంబంధః. అతో లక్ష్మణవత్ శ్రీరామకైంకర్యతత్పరేణైవ మయా భూయతే న తు ముకుటభరణాదరేణే తి తాత్పర్యమ్. ౧౫౭

ఇతీతి ఇత్యనేనప్రకారేణోక్త్వా, శ్రీరామసేవోత్సుకం శ్రీరామకైంకర్యోత్కంఠితం మనః చిత్తం యస్య సః తథోక్తస్సన్, నిశ్చక్రామ నిర్జగామ, గృహా దితి శేషః. తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ భరతనిర్గమన సమయే. ౧౫౮

అనుపధీతి. అనుపధి అకపటం, అగూఢ మితి యావత్. క్రియావిశేషణమేతత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ) వ్యాజదంభోపధయ' ఇత్యమరః. సత్పథే శ్రీరామాభిషేకాచరణరూపసాధుమార్గే, అన్యత్ర, సతాం నక్షత్రాణాం పంథాస్తస్మి న్నాకాశే, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతః. పాంసవో దోషా అస్యా స్సంతీతి పాంసులా. ని. 'స్వైరిణీ పాంసులా చ స్యా'దిత్యమరః, సిధ్మాదిత్వా ల్లచ్ప్రత్యయః, తస్యాభావస్తత్త్వంతద్విఘాతకరణరూపదోషకారిత్వ మి త్యర్థః 'త్వతలో ర్గుణవచన'స్యేతి పుంవద్భావో వక్తవ్యః, అన్యత్ర, పాంసవః పరాగా అస్య సంతీతి పాంసులః తద్భావస్తత్త్వం, రచయిత్వా ప్రకటయిత్వా, ఆసాద్యచ, అతఏవ సుజననయనసౌఖ్యప్రాతికూల్యం సజ్జననేత్రోత్సవవిఘాతం, అన్యత్ర సుష్ఠు జనానాం నయనసౌఖ్యస్య నేత్రసుఖస్థితేః ప్రాతికూల్యం విరోధంచ, కృత్వా, ఉద్ఘూర్ణమానా పరిభ్రమమాణా, ఏకత్రోన్మత్తత్వా దన్యత్ర స్వాభావ్యాచ్చేతిభావః. కుటిలగతి ర్వక్రగతిః, ఏకత్ర కుబ్జత్వా దన్యత్ర తాదృక్చక్రచంక్రమణశీలత్వా చ్చేతిభావః, మంథరా నామకుబ్జరేతి ప్రసిద్ధా, వాత్యా వాతసంహతిః, 'పాశాదిభ్యోయ' ఇతి యప్రత్యయః, నరపతిగృహమధ్యాత్ రాజభవనాంతరాత్, తూర్ణం శీఘ్ర ముదస్థా దుత్థితవతీ, నిర్గతవతీత్యర్థః. 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' త్యేతస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. అత్ర ప్రకృతాప్రకృతగతః శ్లేషాలంకారః. 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చేచ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యం. శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం న త్వ ర్థాద్యద్వయే నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్. ౧౬౦

---

1 రామ. 2 అనపధి. 3 భువన.

కేశహస్తం స్వహస్తేన గృహీత్వా తద్వధోద్యతమ్,
కౌసల్యా వారయామాస క్రుద్ధం రామానుజానుజమ్. ౧౬౧

గ. తత స్సాంతఃపురజన ఏవ పురా న్నిర్గత్య శిల్పివర్గసమీకృతసరణిర్భరతః [1](పురతః) ప్రసృతనరగజరథతురగచరణక్షుణ్ణక్షోణీతలసముత్కీర్ణేన రేణునికురుమ్బేణ జమ్బాలయ న్నమ్బరగఙ్గాం గఙ్గాం చ

కేశహస్తమితి. తత స్తదనన్తరం, క్రుద్ధం తద్దర్శనాతో్కపోద్రిక్తం, అతఏవ, స్వహస్తేన నిజకరేణ, కేశహస్తం మన్థరాకేశకలాపం. ని. 'పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ కలాపార్థాః కచాత్పర' ఇత్యమరః, గృహీత్వా, తస్యాః మన్థరాయాః వధే ఉద్యతముద్యుక్తం, ఈదృశ్యాపిష్ఠాయా వధేన స్త్రీహత్యాదోషో న ప్రసజ్యేతేతి తద్విధ్వంసనే విహితాగ్రహ మిత్యర్థః. రామానుజస్య భరతస్య, లక్ష్మణస్యవా, అనుజం శత్రుఘ్నం, కౌసల్యా వారయామాస, కి మనేన క్షుద్రదాసీనిగ్రహేణేతి తన్నిర్బన్ధాభినివేశాన్నివారితవ తీత్యర్థః, ఏతే నాస్యాస్సాధ్వీజనోచితదయాసౌశీల్యాదిగుణసంపత్తి స్సూచితేతి మన్తవ్యమ్. ౧౬౧

తత ఇతి. తతః తదనన్తరమ్, భరత స్సాన్తఃపురజన ఏవకౌసల్యాద్యన్తఃపురస్త్రీసహిత స్సన్నేవ, శిల్పివర్గేణ ఖనకవర్ధకి వృక్షతక్షకప్రముఖశిల్పినివహేన సమీకృతా గర్తపాషాణగుల్మాదినిరసనేన ఋజూకృతా సరణి ర్మార్గో యస్య స, తథోక్తస్సన్, పురతః పురస్తాత్, ప్రసృతానాం ప్రవృత్తానాం నరాణాం గజానాం రథానాం తురగాణాం చ చరణైః పాదైః క్షుణ్ణ మవదారితం యత్ క్షోణీతలం తస్మా త్సముత్కీర్ణేన సముత్థితేన, రేణునికురుమ్బేణ పాంసుభరేణ, అమ్బరగఙ్గా మాకాశగఙ్గాం, జమ్బాలయన్ జమ్బాలవతీం, కుర్వన్, పఙ్కిలయ న్నిత్యర్థః, అసమ్బన్ధే సమ్బన్ధరూపాతిశయోక్తిః. ని. 'నిషద్వర స్తు జమ్బాలః పఙ్కోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్యమరః. జమ్బాలశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యన్తా ల్లట శ్శత్రాదేశః. తథా సుమన్త్రేణ ఫణితో వర్ణితః గుణనివహ స్సౌశీల్యసౌహార్దాది సద్గుణసంపత్తి ర్యస్య తథోక్తస్య గుహస్య నిషాదరాజస్యానుమత్యాఙ్గీకారేణ, గఙ్గాం, భూతలవాహినీం చ, నిస్తీర్య తీర్త్వా, అత్రాస్మాభిః క్రియమాణ మతిథిసత్కారం పరిగృహ్య పునర్గన్తవ్య మితి ప్రార్థయమానం గుహంసాన్త్వవచనైః ప్రసాద్య తదనుమత్యా తేనసహైవగఙ్గాం సన్తీర్యేత్యర్థః. దూరా ద్దూరతఏవ విప్రకృష్టదేశఏవ, మహర్షే రవరోధభయా దితి భావః 'దూరాన్తికార్థేభ్యో ద్వితీయా

[1] ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

సుమన్త్రభణితగుణనివహాగుహానుమత్యా నిస్తీర్య దూరాదేవాశ్రమద్వారి నివేశితబలభారో భరద్వాజాభివన్దన మకరోత్. ౧౬.౨

సోఽయం ప్రీతమనా ముని ర్భరద్వాజో భరతం జననీజన మపి ప్రత్యేక మాలోక్య సేనా [1]మ ప్యాహూయ యథోచిత మాతిథ్య మకురుత. ౧౬.౩

ప. తథాఽఽతిథ్యం చక్రే భరతబలభాజాం తనుభృతాం
భరద్వాజ స్సోఽయం భ్రుకుటిభటకల్పాఖిలసురః,

చే' తిచకారా త్పంచమీ, ఆశ్రమద్వారే తపోవనప్రతిహారప్రదేశే, నివేశితబలభార స్సంస్థాపితసేనానివహ స్సన్, మహర్ష్యాశ్రమపీడాభయా త్క్రోశా దేవ విసృష్టసైన్య ఇత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'భరద్వాజాశ్రమం దృష్ట్వా క్రోశా దేవ నరర్షభః, బలం సర్వ మవస్థాప్య జగామ సపురోహిత' ఇతి. అథ, భరద్వాజస్య మునే రభివందనం పాదవందన మకరోత్. ౧౬.౨

స ఇతి. సోఽయం, ముని ర్మననశీలః, భరద్వాజః, ప్రీతమనాస్సంతుష్టాంతఃకరణ స్సన్, భరతం, జననీజన మపి కౌసల్యాదిభరతమాతృజనం చ, ప్రత్యేకం వివిక్త మాలోక్య, దయాదృష్ట్యాఽనుగృహ్యేత్యర్థః, సేనాం, భరతచమూ మ ప్యాహూయ, ఆనీయతా మిత స్సేనేతి భరత మాజ్ఞాప్య, తద్భృత్యముఖేనాకారయిత్వేత్యర్థః, యథోచితం యథార్హం, మాతిథ్య మతిథిసత్కారం, అకురుత కృతవాన్. ౧౬.౩

అ. తత్ప్రకార మేవ వర్ణయతి—తథేతి. భ్రుకుట్యా భ్రూభంగమాత్రేణైవ హేతునా ఈషదసమాప్తా భటా భటకల్పాః కింకరప్రాయా ఇతి యావత్ 'ఈషదసమాప్తౌ కల్ప ద్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పప్ ప్రత్యయః, ని. 'కల్పబ్దేశ్య శ్చ దేశీయరః ప్రత్యయాః కించిదూనకే' త్యమరః, తే అఖిలసురా అఖిలదేవా యస్యస తథోక్తః, లోకత్రయేఽప్యస్యాసాధ్యం న కించి దస్తీతి భావః. అత ఏవ సోఽయం భరద్వాజః, భరతస్య బలభాజాం చమూచరాణాం, భజోణ్విః, తనుభృతాం శరీరిణాం, తథా తేన ప్రకారేణ, ఆతిథ్యం అభ్యంగస్నానవాసోగంధమాల్యాలంకారమృష్టాన్నపానాద్యతిథిసత్కారం, చక్రే చకార, 'అతిథేర్ఞ్య' ఇతి తాదర్థ్యే ఞ్యప్రత్యయః కథం చకారేత్యత ఆహ— ఘోరం దుష్కరం. తపః వ్రతోపవాసాదిరూపం. తప్త్వా కృత్వా, సుమనసో దేవా స్సంతః, అతఏవ దివి స్వర్గే, తత్ఫలభుజః తస్య తపసః ఫలభుజః రంభాసంభోగాది ఫల

1 అస్యాహూయ.

తప స్తప్త్వా ఘోరం దివి సుమనస స్తత్ఫలభుజో
యథా తేషాం తోషం క్షణ మభిలషేయు ర్మునికృతమ్. ౧౬౪

గ. ఇతి తద్దినం దినశతకల్పం తత్ర నీత్వా మునే ర్నిదేశేన [1]సర్వే చిత్రకూటవనోద్దేశ మవిశన్. ౧౬౫

తత్ర సన్య స్తసైన్య స్తతఇతో గుహేన సహ రామ మన్విష్యన్ హవ్యగన్ధినా గన్ధవహేన [2]హోమధూమేన చ దూరా దేవ విభావ్య

భోక్తారః, పురుషాః, మునికృతం భరద్వాజేన విహితం. తేషాం భరత చమూచరాణాం, తోష మానందం, క్షణం క్షణమాత్రం, యథాఽభిలషేయుః క్షణమాత్రమపీదృక్పరితోషోఽస్మాకం సంభవేద్యది, తర్హి కృతార్థాభవేమేతి యథా వాంఛేయు స్తథాచకారే త్యర్థః. సర్వేఽపి చమూచరా మునికృతాతిథ్యవశా త్స్వర్గసుఖాద ప్యధికం సుఖమనుబభూవురిత్యర్థః. అత్ర స్వర్గిణాం తత్పరితోషణాభిలషణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. శిఖరిణీవృత్తమ్. 'రసై రుద్రై శ్ఛిన్నా యమనసభలాగ శ్శిఖరిణీ'తి లక్షణాత్. ౧౬౪

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, తద్దినం మునిదర్శనదివసం, దినశతకల్పం, శ్రీరామదర్శనాత్సుక్యా ద్బహుదినతుల్య మి త్యర్థః. ‡ తత్ర భరద్వాజాశ్రమే నీత్వా గమయిత్వా. అథ మునేః నిదేశేన భరద్వాజాజ్ఞయా, సర్వే భరతాదయ శ్చిత్రకూటస్య పర్వతస్య, వనోద్దేశం వనప్రదేశ మవిశన్ ప్రవిష్టవంతః. ౧౬౫

తత్రేతి. భరతః, తత్ర వనోద్దేశ ఏవ, సన్య స్తసైన్య స్త్యక్తానీకస్సన్, శ్రీరామ మనస్యన్యథా ప్రతీత్యనుదయార్థ మితి భావః, తథాగుహేన సహ గహనమార్గవేదినా నిషాదాధిపేన సాకం, తతఇతః ప్రదేశే, రామ మన్విష్య న్మృగయన్, హూయత ఇతి హవ్య మాజ్యాది తద్గంధోఽస్యాస్తీతి తథోక్తేన హవ్యగన్ధినా, గంధవహేన వాయునా. హోమధూమేన ఔపాసనాద్యగ్నిసూచకహోమధూమేన చ, దూరాద్విప్రకృష్టదేశఏవ, విభావ్య మాన మనుమీయమానం, అచలాః నిర్భయదేశత్వా దపలాయమానాః మృగగణాః హరిణాది మృగయూథాని, యస్మిన్ తం, అదృశ్యరూపాభి రంతర్హితాకారాభి ర్వనదేవతాభి ర్వనాభిమానినీభి ర్దేవతాభిః అవకీర్యమాణాని విక్షిప్యమాణాని

---

‡ స్యరు త్తరపదేత్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయఇత్యత్ర ఆదిశబ్దపరిగృహీతకల్పశబ్దేన సమాసపదవిగ్రహః.

[1] సర్వేఽపి. [2] ధూమగన్ధేన.

మాన [1]మచబలమృగగణం అదృశ్యరూపాభి ర్వనదేవతాభి రవకీర్యమాణ బలికుసుమ [2]మశేషపిశితాశనపిశాచోచ్చాటనమన్త్రాయమాణ లక్ష్మణ చాపఘోషశ్రవణ సముచితసామీప్యదేశం నూతనపరికల్పితపర్ణశాలా వాస్తవ్య వైఖానసకుటుంబినీ [3]నిబిరీసభూభాగం అనోకహశాఖావలంబమానవల్కలాజిన [4]మమరతరుశాఖాపచితై రంబరచరపతి[5]కరకిసలయ విముక్తైః అభినవపల్లవభంగశబలై రవిరళైః కుసుమనికరై రభ్యర్చ్య

బలికుసుమాని పూజోపహారపుష్పాణి యస్మిన్ తం, వనదేవతానా మభ్యర్చనీయ మిత్యర్థః. ని. 'కరోపహారయోః పుంసి బలి' రిత్యమరః, అశేషాస్సమస్తాయే పిశితాశనాః, క్రవ్యాదా స్తఏవ పిశాచా భూతగ్రహవిశేషా స్తేషాం సముచ్చాటన మన్త్రవదాచర న్నుచ్చాటనమన్త్రాయమాణో యో లక్ష్మణచాపఘోషః సౌమిత్రిధనుష్టంకారః తచ్ఛ్రవణస్య తదాకర్ణనస్యసముచితో యోగ్యస్సామీప్యప్రదేశః. ప్రాంతభూమి ర్యస్యతం; నిరంతరలక్ష్మణచాపఘోషఘుమఘుమాయమానసమీప దేశ మిత్యర్థః. నూతనపరికల్పితాః శ్రీరామసహవాసేన కృతార్థస్వసంపాదనార్థం ప్రత్యగ్రం నిర్మితా స్తాసు పర్ణశాలాసు వసంతీతి వాస్తవ్యా వసంతః 'వసేస్తవ్యత్కర్తరి ణిచ్చే'తి కర్తరి తవ్యప్రత్యయో వృద్ధి శ్చ. వైఖానసా స్తపోవిశేషలబ్ధసంజ్ఞా స్తాపసవిశేషాః, యద్వా, బ్రహ్మణో నఖజాతా వైఖానసాః. †'యేనఖా స్తే వైఖానసా'ఇతి శ్రుతేః, యద్వా, విఖనసమునినా ప్రోక్తం సూత్ర మధికృత్య తన్మార్గానుసారిణో వైఖానసాః నూతనపరికల్పితపర్ణశాలావాస్తవ్యా శ్చ తే వైఖానసా శ్చ తేషాం కుటుంబిన్యః పురంధ్ర్యః తాభి ర్నిబిరీసః నిబిడో భూభాగో భూప్రదేశో యస్య తం. ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ 'నేర్బిడజ్బిరీసచా'వితినిశ్శబ్దా ద్బిరీస చ్ప్రత్యయః, 'నిబిడీతేతిపాఠే నిబిడశబ్దా న్నిరుక్తా త్తత్కరో తీతి ణిచి కర్మణి క్తః సాంద్రీకృతే త్యర్థః, అనోకహానాం వృక్షాణాం శాఖాసు లంబమానాని స్రంసమాన సంస్థానకాని వల్కలాని చీరవసనా న్యజినాని కృష్ణాజినాని చ యస్మిన్ తం, తథా. అమరతరుశాఖాభ్యః కల్పవృక్షశాఖాభ్యః అపచితై ర్విలూనైః, అంబరచరపతయః సిద్ధగంధర్వాదిఖేచరాధీశ్వరా ఇంద్రాదయః తేషాం కరకిసలయవిముక్తైః పాణిపల్లవవికీర్ణైః, అభినవపల్లవభంగశబలైః బాలప్రవాళశకలమిశ్రణకర్బురవర్ణైః. ని. 'చిత్రంకిమీ

† మంత్రవదాచరతీత్యర్థే 'కర్తుః క్యఙ్సలోప శ్చే'తిక్యఙన్తా ల్లట శ్శానచ్.

1 అచపలమృగ. 2 అశేషిత. 3 నిబిడిత. 4 అమూం తరుశాఖారచితైః. 5 కృత నాగణకర.

మానజానకీ నివాసతరుమూలవేదిక మాలక్ష్యమాణ ఖడ్గకార్ముకని షంగ మతిథిజనసపర్యా పర్యుత్సుకసౌమిత్రిసమాహృత కందమూలఫల కలితైకదేశమవినాభూతజనకదుహితృచరణనళినవిన్యాస మపహాసిత[1]సాకేతరామణీయకం రామాశ్రమం భరత స్ససంభ్రమ మభజత. ౧౬౮

ప. అథావాసం శాంతే రకృతసుకృతానా మసులభం
నవాంభోదశ్యామం నళిననయనం వల్కలధరం,
జటాజూటాపీడం భుజగపతిభోగోపమభుజం

రకల్మాషశబలైతాశ్చకర్బుర' ఇత్యమరః. అవిరలైస్సాంద్రైః, కుసుమనికరైః పుష్పనికురుంబైః, అభ్యర్చ్యమానా సంపూజ్యమానా జానకీనివాసతరుమూలవేదికా సీతానికేతనవృక్షాధఃప్రదేశవితర్దికా యస్మిన్ తం, ని. 'స్యాద్వితర్దిస్తు వేదికే'త్యమరః, ఆలక్ష్యమాణాః పరిదృశ్యమానాః, ఖడ్గకార్ముకనిషంగా యస్మిన్ తం. అతిథిజనానాం సపర్యాయాం పర్యుత్సుకేన ప్రోత్సాహవతా సౌమిత్రిణా సమాహృతై రానీతైః, కందమూలఫలైః కలిత స్సమృద్ధః ఏకదేశో యస్య తం కన్దావర్తులమూలపిండాః, మూలాని దీర్ఘాకారాణీతివివేకః. అవినాభూతాః నిరంతరానువృత్తాః జనకదుహితృచరణనళినవిన్యాసాః జానకీపాదపద్మముద్రాః యస్మిన్ తం. అతఏవ అపహాసితం పరిహాసితం ధిక్కృతమితి యావత్. తత్సాకేతరామణీయక మయోధ్యాపుర సౌభాగ్యం యేన తం రమణీయస్య భావో రామణీయకం యోపధాద్గురూపోత్తమాద్వుఞ్. రామాశ్రమం శ్రీరామనివాసస్థానం, సంభ్రమేణ సంతోషజనితవేగేన, సహితం యస్మిన్ కర్మణి తద్యథాభవతి తథాససంభ్రమం అభజత ప్రాప, అత్ర సాకేతరామణీయకస్యాపహాసితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిభేదః. ౧౬౮

అథేతి. అథాశ్రమభజనానంతరం, శాంతే రావాసం శమైకనికేతనం అకృతసుకృతానా మనాచరితపుణ్యకర్మణాం జనానా మసులభం దుష్ప్రాపం, నవాంభోదశ్యామం నీలమేఘకోమలాంగం, నళిననయనం పుండరీకాక్షం, వల్కలధరం వల్కలవస్త్రధారిణం, జటాజూట ఏవ ఆపీడః శేఖరో యస్య తం. ని. 'శిఖా స్వాపీడశేఖరా'విత్యమరః. భుజగపతేరాదిశేషస్య భోగః కాయః సఏవ ఉపమా సదృశః యయోస్తాదృశౌభుజౌ యస్య తం, ఉపమోపమానం స్యాది త్యత్ర పఠితోపమాశబ్దస్యనిత్యస్త్రీలింగస్య సదృశ సాదృశ్యోభయార్థకత్వాత్, వృత్తాయతపీవరబాహుమి త్యర్థః,

1 సాకేతక.

దదర్శ శ్రీమంతం విపినభువి సీతాసహచరమ్. ౧౬౭
తత స్తస్యోపాంతే జనకయజనాధీనజననాం
నవాం దేవై దేహీం రజనికరలేఖామివనవామ్,
అరణ్యానాం పుణ్యా త్పదకమలముద్రాపరిచయా
దయోధ్యాసధ్రీచీ మవికల మవస్థాం విదధతీమ్. ౧౬౮

† శ్రీమంతం సహజశోభాసంపన్నం నిత్యయోగే మతుప్, సీతాసహచరం జానకీసమేతం, శ్రీరామం, విపినభువి కాంతారసీమ్ని, దదర్శ, ఏతదాదిశ్లోకత్రయం శిఖరిణీ వృత్తం. ౧౬౭

తత ఇతి. తతః శ్రీరామదర్శనానంతరం, తస్య శ్రీరామస్యోపాంతే పార్శ్వదేశే, నవాం నూతనాం, రజనికరరేఖాం చంద్రకలా మివస్థితా మిత్యుత్ప్రేక్షా, భూలోకగతాయా శ్చంద్రకలాయా అప్రసిద్ధత్వా న్నోపమా, ‡జనకస్య రాజ్ఞో యజనాధీనం యజ్ఞాయత్తం జననం జన్మ యస్యా స్తాం, హలముఖకృష్టజనకయజ్ఞక్షేత్రసముత్పన్నా మిత్యర్థః. ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః, తథాపుణ్యాత్పవిత్రాత్, పదకమల ముద్రాపరిచయాత్ నిజపాదపద్మవిన్యాససంస్థానాద్ధేతోః, అరణ్యానాం విపినానాం, ని. 'అటవ్యరణ్యం విపిన' మిత్యమరః, అవికలం దృఢంయథాతథా, అయోధ్యాసధ్రీచీ మయోధ్యాసహచరీం, తత్సదృశీ మిత్యర్థః, అతఏవోపమాలంకారః, అవస్థాం దశాం, విదధతీం, సంపాదయంతీ మిత్యర్థః, యత్ర నిజసంచార స్తస్యైవాయోధ్యాపురసబ్రహ్మచారిత్వాదితి భావః, దధాతే శ్శత 'ర్యుగిత శ్చే'తి జీప్ 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు'రితి నుమభావః. వైదేహీం జానకీం, నవందే నమశ్చకార, శ్రీరామస్య దర్శనం సీతాయా శ్చ వందనం చేతి నైతచ్చోద్య ముద్భావనీయం. శ్రీరామాపేక్షయాఽపి తత్పత్న్యాం పరమపతివ్రతాయాం తస్యా మేవాత్యంతాదరసంభవాదితి భావః 'సధ్రీచీ'మిత్యత్ర సహాంచతీతి సధ్రీచీ అంచతేః 'ఋత్వి'గిత్యాదినాక్విన్ ప్రత్యయః

† యద్వా, భుజగపతిభోగస్య సదృశో భోగోపమా తాదృశౌభుజౌ యస్యతం, 'వాచ్య లింగా' ఇత్యారభ్య, 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇత్యుక్తేః, ప్రకృతే విశేష్యనిఘ్నేన సదృశార్థోపమశబ్దేనాస్వపదవిగ్రహః.

‡ యదాయ ముపమానాంశోలోకసిద్ధి మపేక్షతే, తదోప మైవ యేనేవశబ్దస్సాధర్మ్యవాచకః. యదా పున రయం లోకా దసిద్ధేః కవికల్పితః, తత్రోత్ప్రేక్షైవ యేనేవ శబ్దస్సంభావనాపరః' ఇతిహరివచనాత్.

స్వతస్సిద్ధం యస్మి న్నితరదురవాపం విజయతే
సుమిత్రాపుత్రత్వా దపి జగతి రామానుజపదమ్,
యదీయాక్షిద్వంద్వప్రతినిధి భవే దంబుజయుగం
నిశీథే నిర్నిద్రం యది త మపి సౌమిత్రి మకృత సః. ౧౬౯

'సహస్య సధ్రి'రితి సహశబ్దస్య సధ్ర్యాదేశః. 'అనిదితా'మిత్యాదినా నకారలోపః. అచః ఇత్యకారలోపే 'చా'వితి దీర్ఘః. 'ఉగిత శ్చే'తి ఙీప్, ఉక్తాలంకారయోః పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః. ౧౬౮

స్వతస్సిద్ధ మితి. ఇతరదురవాపం భ్రాత్రంతరదుష్ప్రాపం, భిన్నోదరదుర్లభ మిత్యర్థః, † రామానుజ ఇతి పదం శబ్దః యస్మిన్ లక్ష్మణే సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సపత్నీమాతృజన్యత్వేన భిన్నోదరత్వా దపీత్యర్థః, కౌసల్యాగర్భసంభూతత్వాభావేఽపీత్యపిశబ్దార్థః. తథాత్వే రామానుజత్వస్య స్వతస్సిద్ధత్వే అవివాద ఏ వేతి భావః. యద్వా, సుమిత్రాయా అపుత్రత్వా దీషత్పుత్రత్వాత్ అస్య సుమిత్రాగర్భ సముద్భూతత్వమాత్రమేవ పుత్రలాభఫలస్య తు కౌసల్యాగామిత్వా దితిభావః, అత్రాపి రసధారణార్థకః, అథవా, సుమిత్ర మకృత్రిమసుహృత్ అపుత్ర మీషత్పుత్రః పుత్రకల్ప ఇత్యర్థః 'పితృసమో జ్యేష్ఠ' ఇతి న్యాయ స్యాత్రైవ ప్రసిద్ధత్వా దితి భావః; సుమిత్రం చాసా వాపుత్రశ్చేతి విశేషణసమాసః తస్య భావ స్తత్త్వాత్, అస్య స్త్రైతాదృశత్వాభావా దిత్యపిశబ్దార్థః, యద్వా, సుమిత్రాపుత్రత్వాత్ సుమిత్రాపుత్రత్వం విహా యేత్యర్థః 'ల్యబ్లోపే కర్మ ణ్యధికరణే చే'తి పంచమీ, అత్రాపిరేవకారార్థకః, స్వతస్సిద్ధం నిసర్గసిద్ధం సత్, జగతి లోకే, విజయతే సర్వోత్కర్షేణ వర్తతే, 'పుత్రైశ్వర్యే లభ్యత' ఇతి న్యాయా దితిభావః, 'విపరాభ్యాం జే'రిత్యాత్మనేపదం. తథా, అంబుజయుగం అరవిందయుగ్మం, కర్తృ, నిశీథే అర్ధరాత్రే, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ' విత్యమరః, నిర్నిద్రం యది ప్రఫుల్లం చేత్, ‡ యస్య లక్ష్మణస్య సంబంధి యదీయం, తచ్చ తత్, అక్షిద్వంద్వం నేత్ర

---

† 'రామానుజ స్తావదిశేషే లక్ష్మణేఽపి ధనంజయ' ఇత్యభిధానా ద్రామానుజశబ్దస్య తత్రైవ రూఢేః స్వతస్సిద్ధం స దితరదురవాపం విజయతే ఇత్యన్వయః. రూఢ్యా స్వతస్సిద్ధత్వ మత్ర, అన్యత్ర రూఢ్యభావా త్తయా తదితరదురవాపత్వం చ సిద్ధమ్.

‡ యదీయాక్షిద్వంద్వం ప్రతినిధి ర్యస్యేతి బహువ్రీహిః పుంసి ప్రతినిధిరిత్యుక్త్యా తస్య నిత్యపుంస్త్వాత్. ఉపమానస్య కమలద్వంద్వస్యోపమేయత్వప్రకల్పనా త్ప్రతీపాలంకారః * 'ప్రతీప ముపమాన స్యోపమేయ త్వప్రకల్పన' మితి లక్షణాత్.

౫. తదనంతరం మరుపథే [1]పృథుతరగ్రీష్మోష్మణి దైవాత్కృతోప లంభ మంభోరుహతటాకం సుధా[2]సారపూరితాపం భూరితాపః సతృష్ణ ఇవ కృష్ణసారో భరత స్సరభసం సముపేత్య రామం [3]పాదయో ర్ని పత్య చిరం రుదన్ దశరథకథా మపి కథయిత్వా మైథిలీసహితాయ సలక్ష్మణాయ రామాయ శోకమూర్ఛాం ప్రాయచ్ఛత్. [4](జననీజనో ఽపి తత్ర నిపత్య సుచిర మరోదీత్). ౧౭౦

యుంగళంచ, తస్య ప్రతినిధి ఉపమానం, భవేత్ స్యాత్ నా స్త్యేవ మానాంకించిత్స శ్యామ ఇతి భావః, ఏతేన లక్ష్మణస్య సర్వదా నిద్రారాహిత్యం సూచ్యతే, తం లక్ష్మణ మపి, సః భరతః, సాక్షాదకృత ప్రత్యక్షీ చకార, అపశ్యదిత్యర్థః. కరోతే ర్లుఙి సిచః కిత్త్వా న్న గుణః 'హ్రస్వాదంగా'దితి సలోపః, అత్రాంబుజయుగస్య నిశీథే నిద్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంభావనయా సంబంధకథనా దతిశయోక్తిః; తదేతత్, 'పుష్పం ప్రవాళోపహితం యది స్యా'దిత్యాద్యుదాహృత్యాలంకారసర్వస్వకారః స్పష్టీచకార.

తదనంతరమితి. తదనన్తరం శ్రీరామసీతాలక్ష్మణదర్శనానంతరం, పృథుత రోఽత్యంతబహుళః గ్రీష్మోష్మా గ్రీష్మర్తుజనితసంతాపో యస్మిన్ తస్మిన్, దుస్సహసంతాప కారిణీత్యర్థః. మరుపథే ఊషరస్థల వర్త్మని, నిర్జలదేశ ఇతి యావత్, 'ఋక్పూ'రిత్యా దినా సమాసాంతః, దైవా ద్భాగ్యవశాత్. ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్య'మి త్యమరః, కృతోపలంభ ముపలబ్ధిం ప్రాప్త మిత్యర్థః, సుధాయా అమృతస్య సార ఇవ సార ఉత్కృష్టాంశో యాసాం తాః పూరితాః పరిపూర్ణాశ్చ కర్తరి క్తః, ఆపో యస్మిన్ తం, అమృతప్రాయ పయఃపరిపూర్ణమిత్యర్థః, 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతః, అంభో రుహతటాకం పద్మసరోవిశేషం, భూరితాపః బహుళసంతాపః, అతఏవ సతృష్ణః పిపాసాతురః, కృష్ణసారో హరిణవిశేష ఇవేత్యుపమా భరతః సరభసం సవేగం యథా తథా, ని. 'రభసో వేగహర్షయో'రిత్యమరః, రామం, సముపేత్య ప్రాప్య, పాదయో ర్నిపత్య, చిరం, రుదన్, రోదనం కుర్వన్, దశరథస్య, కథాం పరలోకయాత్రారూపాం, వార్తామపి, కథయిత్వా, మైథిలీసహితాయ, సలక్ష్మణాయ, రామాయ, శోకేన యా మూర్ఛా తాం, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, భరతముఖాత్ దశరథపరలోకయాత్రాం శ్రుత్వా సీతారామలక్ష్మణాః శోకవశా న్మూర్ఛాం ప్రాపు రిత్యర్థః, 'పాఘ్రాధ్మే'త్యా దినా దాణో యచ్ఛాదేశః (జననీజనోఽపీత్యాదిస్పష్టం, తతః కిమిత్యత ఆహ.) ౧౭౦

---

1 ప్రథితతర. 2 ధారా. 3 నిపత్యపాదయోశ్చిరతర. 4 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

ప. వేలోల్లంఘున మేతేషాం శోకోదన్వతి తన్వతి,
అగస్త్యాయిత మేతస్మి న్వసిష్ఠే నాత్మ వేదినా. ౧౭౧

గ. తతః [1]ప్రతిపద్య సంజ్ఞా మనుజ్ఞయా గురో రమరసరితి విరచిత సముచితనివాపకృత్యం ప్రణిపత్య [2]రామం ప్రతినివర్తయితుం భరతః [3]ప్రావర్తత. ౧౭౨

వికర్తనకులస్య యదనుకూలం గుణగణస్య యదనుగుణం యశో

వేలేతి. ఏతేషాం శ్రీరామాదీనాం, సంబన్ధిని, ఏతస్మిన్ పూర్వోక్తే, శోకఉదన్వానివేత్యుపమితిసమాసః, అగస్త్యాయిత మిత్యుపమాలింగాత్ తస్మిన్ శోకోదన్వతి దుఃఖసాగరే, 'ఉదన్వానుదధౌ చే'తినిపాతనాత్సాధుః, వేలోల్లంఘునం కూలాతివర్తనం, మర్యాదాతిక్రమణంచ, ని. 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయో రపీ' త్యమరః; తన్వతికుర్వతి, ఉద్వేలేసతీ త్యర్థః, ఆత్మవేదినా ఆత్మతత్త్వజ్ఞేన, శోకాపనయనోపదేశేనేత్యర్థః. వసిష్ఠేన మహర్షిణా, అగస్త్యేనేవాచరిత మగస్త్యాయితం, కుంభసంభవోఽంభోధిమివ వసిష్ఠ స్తదీయశోకసంరంభం స్తంభితవాని త్యర్థః 'కర్తుఃక్యఙ్సలోపశ్చే'తిక్యఙ్. 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ'ఇతి దీర్ఘః. తతో భావే క్తః, ఉపమాలంకారః. ౧౭౧

తత ఇతి. ఇత స్తదనంతరం, సంజ్ఞాం, చేతనాం, ప్రతిపద్య ప్రాప్య, ప్రతిబుధ్యేత్యర్థః. ని. 'సంజ్ఞా నామని గాయత్ర్యాం చేతనాయాం రవిస్త్రియా' మితి విశ్వః, గురో రనుజ్ఞయా వసిష్ఠనిదేశేన, అమరసరితి గంగాయాం, విరచిత మాచరితం సముచితం న్యాయ్యం తత్కాలోచితం వా నివాపకృత్యం పితృతర్పణకర్మ యేన తం, 'ఇదం భుంక్ష్వ మహారాజ ప్రీతో యదశనా వయం, యదన్నః పురుషో భవతి తదన్నాస్తస్య దేవతాః' ఇతి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా, తదానీం సంభవద్భిః పదార్థైర్నిర్వర్తితపితృయజ్ఞ మిత్యర్థః, రామం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, భరతః, ప్రతినివర్తయితుం వనవాసాత్ప్రత్యావర్తయితుం; ప్రావర్తత ప్రవృత్తోఽభూత్, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం విజ్ఞాపయితు ముపాక్రమతేత్యర్థః. ౧౭౨

తత్ప్రకారమేవ వివృణోతి—వికర్తనేతి. తత్రానుకూలాదిశబ్దానాం ప్రాయశస్తావదేకార్థకత్వం. తథాపి కించిద్వ్యాఖ్యాయతే. వికర్తనకులస్యార్కవంశస్య. ని. 'వికర్తనార్కమార్తండ' ఇత్యమరః, యత్. యాదృగితి సర్వత్ర యచ్ఛబ్దార్థః, అను

---

1 ప్రపద్య. 2 రామమసకృత్ప్రవర్తయితుం. 3 ప్రార్థయత్.

రూపస్య యదనురూపం [1]సమాచారస్య యత్సముచితం ప్రాచీనభాగ్యస్య యద్యోగ్యం లోక[2]గర్హణాయా యదనర్హం శ్రుతస్య యత్సదృశం తాదృశ మాశయం ప్రకాశయంతీ భరతోపజ్ఞం విజ్ఞాపనా. ౧౭౩

తత్క్షణం క్షణప్రభాభంగుర లక్ష్మీసమావేశలక్షణే క్షోణీపతిశత ధృతోజ్ఝితే ముకుటే విఘటితాశం [3]సాదరం ప్రణిపత్య మాం పాదుకాభ్యాం పరిష్కుర్వతం యువా మితి రఘువర[4]చరణౌ స్వయ మేవ

శీలం సమ్మతం, గుణగణస్య విద్యావినయాదిసంపత్తేః, యదనుగుణ మనువృత్తం యోగ్యమిత్యర్థః, యశోరూపస్య ప్రశస్తయశసః, ప్రశంసాయాం రూపప్ 'ప్రశంసావచనై శ్చే'తి సమాసః. య దనురూప మర్హం, సమాచారస్య సమ్యగాచారస్య, యత్సముచితం న్యాయ్యం, ప్రాచీనభాగ్యస్య పురాతనపుణ్యస్య, యత్, యోగ్యం యుక్తం, లోకగర్హణాయా లోకాపవాదస్య, య దనర్హ మయోగ్యం లోకనిందానివర్తకం యాదృగిత్యర్థః శ్రుతస్య, శాస్త్రస్య, య త్సదృశం, సమాన మవిరుద్ధ మిత్యర్థః, ని. 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః. తాదృశం తాదృక్ప్రకార మేవ, విధేయ ప్రాధాన్యా త్పుల్లింగనిర్దేశః, ఆశయ మభిప్రాయం, ని. 'ఆశయ స్స్యాదభిప్రాయేమానసాధారయో రపీ'తి విశ్వః. ప్రకాశయంతీ, ప్రకటయంతీ విజ్ఞాపనా ప్రార్థనా, ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానవిషయః 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతి కర్మణ్యఙ్ప్రత్యయః, భరతస్యోపజ్ఞా భరతోపజ్ఞం భరతేనాదావిజ్ఞాతేత్యర్థః. కర్తరి షష్ఠ్యా సమాసే 'ఉపజ్ఞోపక్రమ' మిత్యాదినా నపుంసకత్వం, ని. 'ఉపజ్ఞోపక్రమాంతాశ్చ తదాదిత్వప్రకాశనే' ఇత్యమరః, మహాకులీనత్వాదిగుణసంపన్నత్వస్య యథా యుక్తం స్యాత్తథా భరతో విజ్ఞాపితవా నితి ఫలితార్థః, శ్రీరామప్రతినివర్తనార్థం అనన్యసాధారణీం విజ్ఞాపనాం కృతవా నితి తాత్పర్యమ్. ౧౭౩

తతః కింజాత మిత్యత ఆహ—తత్క్షణ మితి. తస్మిన్నేవ క్షణే తత్క్షణం, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' క్షణం ప్రభా ద్యుతిర్యస్యాస్సా క్షణప్రభా విద్యుత్ తద్వద్భంగురా భంగశీలా అతిచంచలేత్యర్థః 'భంజభాసమిదో ఘురచ్' తస్యా లక్ష్మ్యాః రాజ్యశ్రియః సమావేశస్య సంప్రాప్తేః లక్షణే చిహ్నే, తథా, క్షోణీపతిశతై రనేకక్షోణీపతిభిః ధృతంచ త దుజ్ఝితం త్యక్తం చేతి స్నాతానులిప్తవ 'త్పూర్వకాలే'త్యాదినా

1 సమయాచారస్యేతి పాఠే సంప్రదాయాచరణస్యేత్యర్థః.

2 గర్హణీయాయా. 3 రామం ప్రణిపత్య సాదరం. 4 చరణద్వయం.

ప్రార్థ్య[1] ప్రతిశ్రయితుం స్థండిలశాయి[2]చరిత మివ ఋభార భరతస్యోత్తమాంగమ్. ౧౭౪

ప. [3]త్వయా మయా చ[4]కర్తవ్య స్సత్యవాచః పితు[5]ర్విధిః,
ఇతి ప్రత్యాదిశ ద్రామో భారతీ మపి భారతీం. ౧౭౫

సమాసః, తస్మిన్ విశేషణద్వయే నాపి హేయత్వం సూచ్యతే. ముకుటే కోటీరే, విఘటితాశం త్యక్తస్పృహం, భరతస్యోత్తమాంగం శిరః, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మిత్యమరః. అత ఏవ, సాదరం సగౌరవం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, యువాం పాదుకాభ్యాం, భవదీయాభ్యాం, పరిష్కురుతం, మా మలంకురుతం, న హి మే తద్వ్యతిరేకేణ ముకుటమలంకార ఇతి భావః. 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ' ఇతి సుట్. కరోతే ర్లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం, ఇత్యేవం రఘువరచరణౌ రఘునాయకపాదౌ ప్రార్థ్య యాచయిత్వా, ప్రతిశ్రయితుం నిజప్రార్థనా మంగీకర్తుం, ని 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయః' ఇత్యమరః. స్థండిలే భూతలే శేతే వ్రతవశా దితి స్థండిలశాయీ ని. 'యస్స్థండిలే వ్రతవశా చ్ఛేతే స్థండిలశాయ్యసా' వి త్యమరః. 'స్థండిలాచ్ఛయితరి వ్రత' ఇతి ణినిః తస్య, యచ్చరిత మాచరణం స్థండిలశాయిత్వరూపం త ద్బభారే వేత్యుత్ప్రేక్షా. యథా కశ్చిద్వ్రతీ స్వేష్టదేవతాయా యావదనుగ్రహ మధశ్శయనే వ్రతనియమాది తాత్పర్యేణావతిష్ఠతే తథా భరతస్యోత్తమాంగమపి శ్రీరామచరణనికటే పాదుకాదానరూపానుగ్రహపర్యంతం నిపత్యాతిష్ఠదిత్యుత్ప్రేక్షార్థః. ౧౭౪

అ. తత శ్శ్రీరామః కిమకరో దిత్యత ఆహ-త్వయేతి. సత్యవాచ స్సత్యవచనస్య, పితుర్దశరథస్య విధిః, చతుర్దశవత్సరావధికభూపరిపాలనవనవాసనియోగ ఇత్యర్థః, త్వయా, మయా చ, పుత్రాభ్యా మావాభ్యా మిత్యర్థః, కర్తవ్యః అవశ్యం విధేయః, అన్యథా దోషస్స్యా దితి భావః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. భారతీం భరతసంబంధినీ మపి, భారతీం ప్రార్థనావాచం, ప్రత్యాదిశ త్ప్రత్యాఖ్యాతవాన్, పుత్రస్య పిత్రాజ్ఞోల్లంఘన మనుచిత మతోఽవశ్యం మయా నియతకాలం వనేవస్తవ్యం త్వయా చ ప్రజాపరిపాలనతత్పరేణ భవితవ్యమితి నిరాకృతవానిత్యర్థః, తాదృగ్వినయాదిసద్గుణసంపన్నస్య భరతస్యైవ ప్రార్థనాం ప్రత్యాఖ్యాతవాన్ కిము తాన్యస్యేతి కింవక్తవ్య మస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలకత్వ మపీత్యపిశబ్దార్థః. ౧౭౫

---

1 పరిరచయితుం. 2 చరణమివ. 3 ఏతత్పూర్వం-'తథాహి'ఇతిక్వచిత్. 4 కర్తవ్యమ్. 5 వచః.

క. [1](తత్ర)జాబాలిప్రార్థనాయామపి వ్యర్థాయామ్. ౧౭౬
ప. భరతస్తదను ప్రార్థ్య లేభే లాభవిదాంవరః,
కాకుత్స్థపాదుకాకారం [2]మహార్ఘంముకుటద్వయమ్ ౧౭౭
స ఏష సానుజః ప్రాయాదయోధ్యాం భ్రాతృశాసనాత్,

అథ కిం తత్రాహ—తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే. జాబాలీతి. అత్ర రామాయణం. 'ఆశ్వాసయంతం భరతం జాబాలి ర్బ్రాహ్మణోత్తమః (ఆలోచ్యేతి శేషః) ఉవాచ రామం ధర్మజ్ఞం ధర్మాపేత మిదం వచః. సాధు రాఘవ మాభూత్తే బుద్ధిరేవం నిరర్థికా, ప్రాకృతస్య నరస్యేవహ్యార్యబుద్ధే స్తపస్వినః. కః కస్య పురుషో బంధుః కిమాప్యం కస్య కేనచిత్, యదేకో జాయతే జంతురేక ఏవ వినశ్యతి, తస్మా న్మాతా పితా చేతి రామ సజ్జేత యోనరః, ఉన్మత్త ఇవ స జ్ఞేయో నాస్తి కశ్చిద్ధి కస్యచి'దిత్యేవం భూతాయాం జాబాలే ర్మహర్షేః ప్రార్థనాయాం రాజ్యస్వీకార మపి, వ్యర్థాయాం మనంగీకృతాయాం సత్యాం, జాబాలివచనేఽపి నిరాకృతే స ఇత్యర్థః. మహర్షేరపి వచనం నాంగీకృతం కిముతాన్యస్యేత్యపిశబ్దార్థః, భరతప్రార్థనానంగీకారసముచ్చయార్థో వా.

భరతఇతి. తదను జాబాలిప్రార్థనానంతరం, లాభవిదా మధికఫలప్రాప్తివ్యవహారపరిజ్ఞాతౄణాం, విదేర్ జ్ఞానార్థా త్సంపదాదిత్వా త్క్విప్, వరః. శ్రేష్ఠః, ని. 'దేవా ద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ' ఇత్యమరః, భరతః, ప్రార్థ్య, 'అధిరోహార్య పాదాభ్యాం పాదుకే హేమభూషితే, ఏతే హి సర్వలోకస్య యోగక్షేమం విధాస్యత' ఇతి రామాయణోక్తరీత్యా, యాచయిత్వా, కాకుత్స్థస్య శ్రీరామస్య, పాదుకాభ్యాం, మహార్ఘం మహామూల్యం, ని. 'మూల్యే పూజావిధావర్ఘ' ఇత్యమరః, ముకుటద్వయం కోటీరయుగళం, లేభే ప్రాప, కిమేతే నాపకర్షావహేన రాజలక్షణకోటీరేణేతి పరిహృత్యోత్కర్షావహం మస్తకాలంకారోత్తమం పాదుకాద్వయం స్వీకృతవానిత్యర్థః, ధర్మిష్ఠం జ్యేష్ఠం పరిత్యజ్య రాజ్యపరిపాలన మపూజ్యమితి మత్వా తదీయపాదుకాద్వయపురస్కారేణ రాజ్యం కర్తుం తద్ద్వయం సంగృహీతవానితి భావః. అత్ర లాభవిద్వరపదార్థస్య విశేషణగత్యా ముకుటద్వయప్రాప్తి పదార్థహేతుత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగ మలంకారః. 'హేతో ర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత' మితి లక్షణాత్ ౧౭౭

అనంతరవృత్తాన్త మాహ-సఇతి. సఏషభరత స్సానుజ స్సశత్రుఘ్న స్సన్, భ్రాతృశాసనా ద్భ్రాత్రా రామనియోగాత్, అయోధ్యాం, ప్రాయాత్ ప్రాపత్. తథా, రామః

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 మహార్ఘమ్.

అటవీం పితృసందేశా ద్యయౌ రామ స్సలక్ష్మణః. ౧౭౮

విలంఘ్య వివిధా న్దేశా న్భరతో ధృతవల్కలః,
విషయం [1]స్వముపాశ్రిత్య విషయే విముఖోఽభవత్. ౧౭౯

౧. తతశ్చాయం యావ దార్యస్య ప్రత్యాగమనం తావ దయోధ్యాం నాధ్యాస్యే, తస్మి న్నవధి మతిక్రమ్య చిరాయతి సతి సద్య ఏవాశ్ర

సలక్ష్మణస్సన్, పితృనియోగా త్పితృశాసనాత్, అటవీం దండకారణ్యం, యయౌ. యథా శ్రీరామస్య పిత్రాజ్ఞా పరిపాలనీయత్వేన గరిష్ఠా, తథా భరతస్య భ్రాత్రాజ్ఞేతి భావః. ఏతేన భరతస్య పిత్రాజ్ఞాపేక్షయాపి భ్రాత్రాజ్ఞైవ గరీయసీతి సూచ్యతే.

విలంఘ్యేతి. భరతః ధృతవల్కల స్సన్, జ్యేష్ఠే భర్తృ ష్ఠే వల్కల ధారిణిసతి మమ సమీచీనవస్త్రధారణమయుక్తమితి పరిధృతవల్కల వసన ఇత్యర్థః. వివిధా న్నానావిధాన్, దేశాన్, భరద్వాజాశ్రమాది ప్రదేశాన్, జనపదాన్వా, విలంఘ్యాతిక్రమ్య, తతః, స్వం స్వకీయం, విషయం కోసలదేశ, ముపాశ్రిత్య, విషయే రాజార్హే భోగే, విముఖో నిరాస్థోఽభవత్ భ్రాతృపత్కందమూలఫలాహారేణ శరీరయాత్రాతత్పరోఽభూ దిత్యర్థః అత్రాయం ధ్వనిః, భరతో నామ కశ్చన మునిః వివిధా న్తిర్యఙ్మనుష్యాదిరూపేణ బహుప్రకారాన్ దిశ్యంత ఇతి దేశాన్ శరీరాణి విలంఘ్య తత్తత్కర్మానుసారేణ తత్తచ్ఛరీరోపాధ్యవచ్ఛిన్నతయా యావత్కర్మానుభవం స్థిత్వా తత్తత్కర్మక్షయే తాని సర్వా ణ్యతిక్రమ్యేత్యర్థః. ధృతవల్కలః చరమశరీరావచ్ఛిన్నదశాయాం వైరాగ్యా ద్వల్కలధారీ సన్ స్వం స్వహృదయాకాశాంతస్థం విషయం జ్ఞేయతయా నిర్దిష్టం చిదానందాత్మకం బ్రహ్మోపాశ్రిత్య కుతశ్చి ద్భాగ్యోదయా ద్ధ్యానగోచరంకృత్వా విషయే తుచ్ఛే సాంసారికసుఖే విముఖః విరక్తోఽభవత్, అత్రాభిధాయాః ప్రకృతార్థనియంత్రణా దప్రకృత మునిగోచరశబ్దమూలోఽయం ధ్వని రితి సంక్షేపః. ౧౭౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, మయం భరతః, యావత్ యావత్పర్యంతం, ఆర్యస్య శ్రీరామస్య, ప్రత్యాగమనం ప్రత్యావృత్తిః, తావత్ తావత్పర్యంతం, అయోధ్యాం నగరీం, 'అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మే'తి కర్మత్వం, నాధ్యాస్యే నాధితిష్ఠామి, సతి వనవాసిని జ్యేష్ఠే తత్ర రాజ్యస్యకర్తుమనర్హత్వాదితి భావః. తథా, తస్మిన్ శ్రీరామే

1 సముపాశ్రిత్య.

యాశ మాశ్రిత్యాపి [1]ప్రాణా న్నందయిష్యా మీతి నందిగ్రామసంజ్ఞ మాశ్రయ మశిశ్రయత్. ౧౮౦

దాశరథి రపి శమధనజనకథితనిశిచరగణ [2](రచిత) కదన పరివారణాయ గహనజఠర మవజగాహే. ౧౮౧

వ. విస్తీర్ణాక్షై ర్విపినహరిణై ర్వీతభీతిప్రరోహైః

అవధిం చతుర్దశవత్సరాత్మకమర్యాదా, మతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, †చిరాయతి సతి, నశీఘ్రం నాయాతి చే దిత్యర్థః, సద్య ఏవ-అవిలంబేనైవ, ఆశ్రయ మశ్నాతీత్యాశ్రయాశ మనలం, ఆశ్రిత్యాపి, ప్రాణాన్, నందయిష్యామి - సంతోషయిష్యామి, తదనంతరవిరహస్యాగ్నిప్రవేశా దప్యత్యంతదుస్సహత్వా దితి భావః, ప్రాణపరితోషకోపాయాంతరాత్యంతాభావసూచకోఽయ మపిశబ్దః. ఇతి ప్రతిజ్ఞా యేతి శేషః. నందిగ్రామ ఇతి సంజ్ఞా నామధేయం యస్య తం, ఆశ్రమం-తపోఽర్హనివాసం, అశిశ్రయత్ ఆశ్రితవాన్, తత్రార్యపాదుకయోః రాజ్యాభిషేకం కృత్వా తత్పరతంత్రయా రాజ్యం పరిపాలయ న్నతిష్ఠ దిత్యర్థః, శ్రయతే ర్లుఙి 'ణిశ్రిద్రుస్రుభ్యః కర్తరి చఙి'తి చఙ్. చఙీతి ద్విత్వం, నను 'అసూర్యా నామ తే లోకా అంధేన తమసా వృతాః, తాం స్తే ప్రేత్యాభిగచ్ఛంతి యే కేచాత్మహనో జనా' ఇతి శ్రుతే రాత్మహంతౄణాం మహానర్థశ్రవణా ద్ధర్మశాస్త్రరహస్యాభిజ్ఞోఽయం భరతః కథమాశ్రయాశాశ్రయణరూపప్రతిజ్ఞాం కృతవానితి చే త్సత్యం ఏవం కథయతి భగవతీ శ్రుతిః. తథా ప్యాతురస్య భరతస్యాత్యంతసౌభ్రాత్రప్రదర్శనార్థకత్వా దిత్థం ప్రతిజ్ఞేతి వేదితవ్యమ్. ౧౮౦

దాశరథిరితి. దాశరథిః - శ్రీరామోఽపి, శమధనజనై ర్మహర్షిభిః, కథితం - నివేదితం, నిశిచరగణరచితం - రాక్షసనివహకృతం, యత్కదన మాశ్రమోపప్లవరూపం తస్య పరిహరణాయ - నిరసనార్థం. మహోపద్రవకారిరాక్షససంహారణేన మహర్షీన్ స్వస్థాన్ కర్తుమి త్యర్థః, గహనజఠరం - కాంతారాంతరాళం, అవజగాహే ప్రవివేశ.

విస్తీర్ణేతి. రామః, సీతోఽనుగతో భీతిప్రరోహో భయావిర్భావో యేషాం తైః, ప్రసన్నత్వాది గుణదర్శనజనితవిస్రంభాదనుత్పన్నభయై రిత్యర్థః, అతఏవ, విస్తీర్ణా న్యౌత్సుక్యా ద్విస్తారితా న్యక్షిణి యేషాం తైః 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాత్షచ్'

---

† (భావలక్షణసప్తమ్యాః 'గోషుదుహ్యమానాసుగత' ఇత్యాదౌ జ్ఞాప్యజ్ఞాపక భావః. 'పాథసి పీతే తృష్ణాశామ్యతీ'త్యాదౌ హేతుహేతుమద్భావః; ప్రకృతే శ్రీరామాగమనవిలంబస్యాగ్నిప్రవేశహేతుత్వా ద్ధేతుహేతుమద్భావోఽర్థః.

1 ప్రాణానపినన్దయిష్యామి, 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

దర్భగ్రాసేఽప్యకృతరుచిభి స్సస్పృహం వీక్ష్యమాణః,
రామః ప్రాప్య ప్రకృతిమహితం స్థాన మత్రే ర్మహర్షే
ర్జగ్రాహాస్య ప్రముదితధియః ప్రేమవర్యాం సపర్యామ్. ౧౮౨
౧. సీతామప్యనసూయాభిధానా తస్య పత్నీ స్వభూషణై రతోషయత్. ౧౮౩
౨. ఖండనాయ వసుధావధూమనః

తథా దర్భాణాం గ్రాసే - కబళేఽపి, అకృతరుచిభిరవిహితాదరైః, శ్రీరామదివ్యమూర్తి శ్శనవ్యాసంగా న్నిజదేహయాత్రాయా మప్యాసక్తిరహితై రిత్యర్థః, విపినహరిణైః అరణ్యమృగవిశేషైః, సస్పృహం - సాభిలాషం యథాతథా, వీక్ష్యమాణః - అవలోక్యమానస్సన్, శ్రుతిశతపద్మభవప్రముఖానా మప్యగోచరో భగవాన్ సీతాలక్ష్మణోపేత శ్శ్రీరామః పంచవటీగంగాప్రవాహావ దస్మాకం పురతః ప్రాదురాసీ దితి సకల జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహదర్శనానన్దనిచ్ఛేదభయేన నిమేషరహితైర్నేత్రై ర్వీక్షితమృగాదిభి రపి సవిస్మయం పరిదృశ్యమాన ఇత్యర్థః, తిరశ్చా మప్యయం విలోకనీయః కిముతాన్యేషా మితి భావః, ప్రకృత్యా - స్వభావేనైవ, మహితం - పూజ్యం, అత్రేః అత్రి నామ్నో, మహర్షేః - ఋషిశ్రేష్ఠస్య, స్థాన మాశ్రమం, ప్రాప్య, ప్రముదితధియః-నిజాగమనాత్సంతుష్టాంతఃకరణస్య, అస్యాత్రిమహర్షేస్సంబంధినీం, ప్రేమవర్యాం - ప్రీతిపూర్వకత్వా దుత్కృష్టాం, సపర్యా మతిథిపూజాం, జగ్రాహ - స్వీకృతవాన్, యథా హ్యాతిథిసత్కారాచరణతత్పరేణ మహర్షిణా యావదుత్సాహం సంభావితాం - పూజాం, గృహీతవా నిత్యర్థః. ని. 'పూజా నమస్యాఽపచితి స్సపర్యార్చార్హణా స్సమా' ఇత్యమరః. సకలలోకపూజ్య స్యాస్య భగవతో రఘునందనస్య మహర్షిపూజ్యత్వం యుక్తమేవేతి భావః. ౧౮౨

౧. తతఃకిమత ఆహ—సీతామపీతి. అనసూయేత్యభిధాన మాఖ్యా యస్యాస్సా తథోక్తా, తస్య మహర్షే రత్రేః, పత్నీభార్యా, సీతాం శ్రీరామధర్మపత్నీమపి, స్వభూషణైః స్వకీయాలంకారైః, అతోషయదమోదయత్, వస్త్రమాల్యాదిదానేన సంభావయామాసే త్యర్థః. సాధ్వీమణే స్సాధ్వీమణితోషణం యుక్త మితి భావః, తథా రామాయణం 'ఇదం దివ్యం వరం మాల్యం వస్త్ర మాభరణాని చ, అంగరాగం చ వైదేహి మహార్హం చ విలేపనమ్ మయా దత్త మిదంసీతే తవ గాత్రాణి శోభయే'దితి.

ఖండనాయేతి. రాఘవః రఘువంశోద్భవః, శ్రీరామః, వసుధావధూః భార్యా తత్త్వత స్తస్య శ్రీమహావిష్ణుత్వేనభూపతిత్వా దితి భావః. తస్యా మన ఏవ పుండరీకం

పుండరీకతుహినత్విషాం ద్విషామ్,
దండకావన మవాప రాఘవ
శ్చండభాను రివ మేఘమండలమ్. ౧౮౪
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే
అయోధ్యాకాండ స్సమాప్తః.

సితాంభోజం. ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ'మి త్యమరః. తస్య తుహినత్విషాం హిమక రాణాం, చంద్రాణామితి యావత్, చంద్రవ త్తద్గ్లానినిరసనహేతుభూతానా మిత్యర్థః, అధర్మాచరణతత్పరత్వేన మనస్సంతాపకారిత్వా దితి భావః. న చానేకచంద్రగ్రహణం దోషాయ, విశేష్యబాహుళ్యేనోపచరితత్వా దిత్యుక్తం విద్యానాథేన. 'ప్రోద్యన్ముక్తాఫలతారాప్రకరపరిష్కృతసర్వధూవక్త్రచంద్రాః' ఇతి. ద్విషాం రాక్షసానాం, ఖండనాయ సంహారణార్థం వస్తుతః స్వయం దుష్టరాక్షసశిక్షణార్థ మవతీర్ణత్వా త్తేషాం చావశ్య ముప లాలనీయాయా వసుధారూపనిజభార్యాయా మానసోల్లాసనిరాసనకృత్యకారిత్వా చ్చేతి భావః. చండభాను స్సూర్యో మేఘమండల మభ్రబృందమివ, దండకావన, మవాప, తత్సమీపం జగామే త్యర్థః, రూపకోపమయో స్సంసృష్టిః. స్పష్టా. శబ్దాలఙ్కార స్త్వనుప్రాసః, చమత్కారకారితయా సంప్రదాయశుద్ధిద్యోతకతయా చ శ్రీరామా యణాయోధ్యాకాండాంతిమశ్లోకతురీయపాదాంతిమోపమామత్రాప్యంతే ప్రయుక్తవా నిత్యనుసంధేయం. తథాచ శ్రీరామాయణం 'ఇతీవ తైః ప్రాంజలిభి స్తపస్విభి ర్ద్విజైః కృతస్వస్త్యయనః పరంతపః, వనం సభార్యః ప్రవివేశ రాఘవః సలక్ష్మణస్సూర్య ఇవాభ్రమండల'మితి రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రాన్నరావిహ రథోద్ధతా లగా'వితి లక్ష ణాత్. ౧౮౪

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్ర బృందమానసేందిందిరసందోహానందానందలాభాభి నందిత రఘునందనచరణారవిందమకరన్దాస్వాదనకందళితసారస్వతే తాఖండతపఃప్రచం డమునిప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య వచనాన్వయసుధా పారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్య ఆయుర్వేదప్రముఖాఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండోపంతితపర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం అయోధ్యాకాణ్డః.

అరణ్యకాండః.

ప్రవిశ్య విపినం మహ త్తదను మైథిలీవల్లభో
మహాబలసమన్విత శ్చలితనీలశైలచ్ఛవిః,
నిశాచరదవానలప్రశమనం విధాతుం శరై
శ్చచారసశరాసన స్సురపథే తటిత్వా నివ ౧

అథ శ్రీమదరణ్యకాండో వ్యాఖ్యాయతే— ప్రవిశ్యేతి. తదనుదండకావనప్రాప్త్యనంతరం, మహాబలసమన్వితః, అప్రమేయపరాక్రమశాలీత్యర్థః. ఏతేన అవిసంవాదితయా సకలరాక్షసశిక్షణదక్షత్వం సూచ్యతే. అన్యత్ర మహాబలో వాయుః తేన సమన్వితః, తత్ప్రేరిత ఇత్యర్థః. చలితస్య సంచలతో నీలశైలస్య ఇంద్రనీలాచలస్య ఛవిరివ ఛవి ర్యస్య స తథోక్తః. సమానమేతత్. ఏతేనాత్యంతాశ్చర్యకరత్వం మహత్వం చ సూచ్యతే. మైథిలీవల్లభః సీతాపతిః, శ్రీరామః, మహ ద్విపులం, విపినం దండకారణ్యం, ప్రవిశ్య, శరై ర్బాణైర్నీరైశ్చ. ని. 'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరంతునీర' ఇతి నానార్థరత్నమాలా. నిశాచరా రాక్షసాః దవానలాః వనవహ్నయ ఇవేత్యుపమితసమాసః. తటిత్వా నివేతి స్పష్టోపమాలింగాత్. తేషాం ప్రశమనం వినాశముపశమనం చ, విధాతుం కర్తుం, సశరాసనో ధనుర్ధర స్సన్, అన్యత్ర సేంద్రచాపః, సురపథే ఆకాశే, 'ఋకృప' రిత్యాదినా సమాసాంతః. తటితోఽస్య సంతీతి తటిత్వాన్ మేఘఇవ, 'తసౌ మత్వర్థ'ఇతి భసంజ్ఞాయా మేకసంజ్ఞాధికారే నాపదత్వాత్పదకార్యం జశ్త్వం నభవతి. కింతు 'ఝయ' ఇతిమతుపో మకారస్యవకారః. చచార విజహారేత్యర్థః. అత్రోత్తరార్ధే శ్లేషానుప్రాణితోఽయ ముపమాలంకారః స్పష్టః, చలితనీలశైలేత్యత్ర నీలశైలస్య చలనాసంభవాత్. ఇయ మభూతోపమేత్యాచార్యదండిప్రభృతయో బభణుః. అతఏ వాప్రసిద్ధ స్యోపమానత్వాయోగా దుత్ప్రేక్షేత్యాధునికాలంకారికాస్సర్వే వర్ణయంతి. పక్షేచ్ఛేదా త్పూర్వం యదివిపక్షా తదోపమైవేత్యలం, పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణంతూక్తమ్. అత్ర శ్రీరామాయణారణ్యకాండాద్యపద్యాద్యపదం ప్రయుక్తమిత్యవగంతవ్యమ్.తచ్చ 'ప్రవిశ్యతు మహారణ్య'మితి.

గ. [1]తదను [2]కండూలవనశుండాలకపోలకషణవిషమితా [3]మిత విటపసాలషండనిర్యాతనిర్యాసగంధాన ప్యాత్తగంధా న్విదధానై రాహులిత [4]గంధై రనుమీయమానా నవినాభూతజలాశయా నాశ్రమ భాగా నభిత శ్చరతో రాతిథ్య[5]ప్రశమిత మార్గశ్రమయో [6]రామలక్ష్మ ణయో రధ్వానం [7]తరసా రురోధ విరాధాభిధానో యాతుధానః. ౨

తదన్వితి. కండూర్నామ నఖాద్యుల్లేఖనాపనేయ స్త్వగ్రోగ విశేషః సా ఏషా మస్తీతి కండూలాః సిధ్మాదిత్వాల్లచ్. ని. 'కండూః ఖర్జూశ్చ కండూయే'త్యమరః. శుండా స్తుండా ఏషాం సంతీతి శుండాలాః 'ప్రాణిస్థా దాతోలజన్యతరస్యా'మితి మత్వ ర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, రేఫాంతపక్షే'కుటీశమీ శుండాభ్యోర'ఇతి రప్రత్యయః. కండూ లాః యే వనశుండాలకపోలాః ఆరణ్య మత్తేభగండస్థలాని తేషాం కషణేన సంఘర్షణే న విషమితాః విశకలీకృతాః, అమితా అసంఖ్యాతా శ్చవిటపా శ్శాఖాయస్యస తథోక్తః, ని. 'విటపః పల్లవే షిద్గే విస్తారే స్తంభశాఖయో' రితివిశ్వః. తాదృశో య స్సాలషండ స్సర్జకతరునివహః తస్మాన్నిర్యాతః నిర్గతః నిర్యాసగంధో మజ్జావిశేషామోదో యేషాం తేతథోక్తా నపి, ఆత్తగంధాన్ పునః స్వీకృతామోదాన్. అభిభూతామోదా నితి చ గమ్యతే,విదధానైః,నిర్యాసగంధవిధురత్వేఽపి పునస్సాన్ద్రాభివ్యాప్త్యా బహుళతరగంధసంప న్నాన్ కుర్వాణై రిత్యర్థః. ని, 'సాలే తు సర్జకార్శ్యాశ్వకర్ణకా స్సస్యసంవరః, ఆత్త గంధోఽభిభూత స్స్యా'దితి చామరః,ఆహులిగంధైః హూయమానహావిరాద్యామోదైర్హో తుభిః.ని.'గంధో గంధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో'రితి విశ్వః.అనుమీయమానా నభ్యూహ్యమానాన్, దూరాదేవేతి శేషః, ఇమే ఋష్యాశ్రమా భవితు మర్హంతి ఆహులిగంధవత్త్వా త్సంప్రతిపన్నాశ్రమవత్. ఇత్యనుమితివిషయీక్రియమాణాని త్య ర్థః. అవినాభూతాః సర్వతః ప్రతిపన్నాః జలాశయాః హ్రదా యేషు తాన్, శ్రమహారిణ ఇత్యర్థః, ఆశ్రమభాగానభితః తపోవనానాం సమంతాత్. 'అభితఃపరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా. చరతో స్సంచారతత్పరయోః, ఆతిథ్యేన మునివిరచితాతిథిసత్కారేణ 'అతి థేర్ణ్య'ఇతి ణ్యప్రత్యయః, ప్రశమితః శాంతిం గమితః, మార్గశ్రమోఽధ్వ గమనప్రయుక్తఖేదో యయో స్తయోః 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే'రితి లక్షణమ్.

---

1 తతః. 2 కండూలాపనయనపటుశుండాల. 3 మితానమితవికటవిటప. 4 గంధైర్ధూమస్తోమైః. 5 శ్రమిత ప్రశ్రమిత. 6 దాశరథ్యోః. 7 తరసారురోధ సహసారురోధ.

స ఏష [1]రోషభీషణవేష స్త్రిశిఖ[2]శిఖావతంసితవివిధమృగశవశత హృదయ శ్శతహ్రదాతనయ స్సీతా మపజహార వ్యాజహార దాశరథీ చ.

కౌ యువాం యువానౌ కుత స్త్వౌ? వామాచారవ త్ప్రతిభాతి మే వామాచారః చీరం వపుషి జటా శ్శిరసి కరే చ చండకోదండదండః

రామలక్ష్మణయోః దాశరథ్యోః అధ్వానం మార్గం, తరసా వేగేన. ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్స్యద' ఇత్యమరః. విరాధ ఇత్యభిధానం నామయస్య స తథోక్తః యాతుధానో రాక్షసః, రురోధ నిరుద్ధవాన్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజనో నైరృతో యాతు రక్షసీ' ఇత్యమరః. ౨

సఇతి. రోషేణ సహజామర్షేణ భీషణో భయంకరః వేషో యస్య స తథోక్తః, సంద్యాదిత్వాల్ల్యుట్, త్రిశిఖశిఖయా త్రిశూలాగ్రేణ అవతంసితాని ప్రోతాని వివిధ మృగశవశతహృదయాని శతసంఖ్యాక సింహాదినానావిధమృతమృగశరీరవక్షఃప్రదేశాః యస్య స తథోక్తః, భక్షణార్థం శూలాగ్రప్రోతసింహాద్యనేకమృగనివహ ఇత్యర్థః, తథారామాయణమ్ 'త్రీన్ సింహాన్ చతురో వ్యాఘ్రాన్ ద్వౌ వృకౌ పృషతాన్ దశ, స పాణా వసాదిగ్ధం గజస్య చ శిరో మహత్, అవసజ్యాయసే శూలే వినదం తం మహాస్వన' మితి. శతహ్రదాయా స్తనయః స ఏషః సోఽయం విరాధః, సీతా, మపజహార అపహృతవాన్, దాశరథీ రామలక్ష్మణౌ, ప్రతి, వ్యాజహారోవాచచ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తి ర్లపిత' మి త్యమరః. 3

అ. వ్యాహారప్రకారమేవాహ.-కావితి. యువానౌ తరుణౌ,యువాం భవంతౌ, కౌ, కస్మిన్ వంశే జాతా విత్యర్థః, కుతః కస్మా ద్దేశాదాగతౌ కుత స్త్వౌ, అవ్యయా త్త్యప్. వాం యువయోః, 'యుష్మదస్మదోష్షష్ఠీ చతుర్థీ ద్వితీయాస్థయో ర్వాన్నావా' వితి వామాదేశః, ఆచారః ప్రవృత్తిః, వామాచారవ ద్వక్రాచారవ దతిరమ్యాచారవ దితి పరమార్థః,ని.'వామ స్తు వక్రే రమ్యే స్యా త్సవ్యే వామస్థితేఽపిచే'తి శబ్దార్ణవే 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, మే మమ, ప్రతిభాతి పరిస్ఫురతి, కుతః, వపుషి దేహే, చీరం వల్కలం, శిరసి, జటాః, కరేచ, చండః ప్రకాశమానః కోదండదండః ధనుర్యష్టి శ్చాస్తి, అయం పరిదృశ్యమానః, ఆకల్పః జటావల్కలశరచాపాసిధారణరూపో వేషః, ని. 'ఆకల్పవేషౌ నైపథ్య' మి త్యమరః. క్వ, ఈషదసమాప్తా కల్పలతా కల్పలతాకల్పా కల్పవల్లీసదృశీ, సకలమనోరథపూరణీ

4 భీషణస్త్రిశిఖ 2 శిఖరావతంసిత.

క్వాయ మాకల్పః? క్వచన కల్పలతాకల్పేయ మనల్పాభరణా తరుణీతి. ౪

దాశరథి రపి కథితనిజాన్వయో విరాధాంకే వేపమానాం [1]విదేహదుహితరం విలోక్య సకోప స్సౌమిత్రిణా సాకం రక్షోవక్షసి శిలీముఖా [2]న్నిచఖాన. ౫

ప. [3]విశిఖే విశిఖే [4]తస్మి న్విధాతృవరవర్మణి,
సీతాం [5]నిక్షిప్య చిక్షేప శూలం రక్షో రఘూద్వహే. ౬
తదను శూల మఖండయ దంజసా

ఇత్యర్థః, 'ఈషదసమాప్తౌ కల్పబ్దేశ్యదేశీయర' ఇతి కల్పప్రత్యయః, అనల్పాభరణా సకలాభరణభూషితా, ఇయ మేషా తరుణీ సుందరీ, క్వచన, మునివేషధారణ స్త్రీసాహచర్యయో రత్యంతవిరుద్ధత్వాదితి భావః, ఇతి. వ్యాఘాతోలిసంబంధః. ౪

దాశరథి రితి. దాశరథిః శ్రీరామోఽపి, కథితః ఉక్తః నిజాన్వయ నిజవంశో యేన స తథోక్తస్సన్, ఇక్ష్వాకు వంశప్రభవత్వాది నిజకథాం కథయిత్వేత్యర్థః, విరాధస్యాంకే, కటిప్రదేశ ఇతి యావత్. వేపమానాం భయసంభ్రాంతతయా కంపమానాం, విదేహదుహితరం వైదేహీం, విలోక్య, అత ఏవ, సకోపస్సామర్షస్సన్, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేనసహ, రక్షోవక్షసి విరాధోరఃస్థలే, శిలీ శల్యం ముఖే యేషాం తే శిలీముఖా బాణా స్తాన్, నిచఖాన నిఖాతితవాన్, సప్తభి ర్బాణైః రక్షోవక్షో విదారయామాసే త్యర్థః, 'ధనుషాజ్యాగుణవతా సప్తబాణాన్ముమోచహే'తి శ్రీరామాయణే ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖా'వి త్యమరః. ౫

అ. తతః కిం తత్రాహ.- విశిఖ ఇతి. విధాతృవరో బ్రహ్మావర ఏవ వర్మ కంచుకం యస్య తస్మిన్, వరరూపాభేద్యకవచ ఇ త్యర్థః, ని. 'తనుత్రం వర్మదంశన' మిత్యమరః, అత ఏవ తస్మిన్ విరాధే విషయే విశిఖే రామబాణే ష్వి త్యర్థః. జాతావేకవచనం, అతఏవ శిలీముఖానితి న బహువచనవిరోధః. విగతా, శిఖాః అగ్రాణి యస్య తస్మిన్, అకించిత్కరేషు స త్స్వి త్యర్థః. రక్షః విరాధః, సీతాం నిక్షిప్య నిధాయ, రఘూద్వహే రఘునాయకే విషయే, శూలం, చిక్షేప ప్రయుయోజ. ౬

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, రఘునాయకస్యసాయకో బాణః, శితశిఖం తీక్ష్ణాగ్రం, శూలం విరాధప్రయుక్తం త్రిశూలం, అంజసా శీఘ్రం, అఖండయ దచ్ఛినత్,

1 విదేహరాజ. 2 నిజఘాన. 3 ఏతత్పూర్వం తతః ఇతిక్వచిత్. 4 తత్ర. 5 విక్షిప్య.

శితశిఖం రఘునాయకసాయకః,
నియత మేవవిరాధవిరోధినాం
హృదయశూల మపిత్రిదివౌకసామ్. ౭

౮. విరాధోఽపి క్రుధా సరభస మభిపత్య స్కంధే నిధాయ రామలక్ష్మణౌ గతినిరోధాపరాధ [1]పరిహారాయేవ మిహిరహిమకరౌ ప్రస్థేవహ న్వింధ్య ఇవ ప్రతస్థే. ౮

రామ స్తత్ర సౌమిత్రిం విరాధవధోద్యుక్త మభిదధే. ౯

ప. యా తు నగపదవీ [2]సైషా యాతున శ్చాస్య లక్ష్మణ,

తథా, విరాధవిరోధినాం, విరాధోపద్రుతానా మిత్యర్థః. త్రిదివః స్వర్గః, ఓకః స్థానం యేషాం తేషాం దేవానాం, నియతం నిత్యానుస్యూతం, ఏవకార స్త్వయోగవ్యవచ్ఛేదార్థకః, హృదయశూలం హృచ్ఛల్యం, మప్యఖండయత్ శ్రీరామబాణఖండితం విరాధశూలం నిరీక్ష్య దేవావిశల్యాంతఃకరణా బభూవు రిత్యర్థః. అత్ర ద్వయో శ్శూలయోః ప్రకృతయో రేవ ఖండనక్రియారూపసామ్యాదౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ద్రుతవిలంబితం. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరౌ' ఇతి లక్షణాత్. ౭

విరాధ ఇతి. విరాధోఽపి, క్రుధా శూలఖండనజనితక్రోధేన, సరభసం సవేగం, ని. 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః. అభిపత్యాభ్యుపగమ్య, గతినిరోధాపరాధపరిహారాయేవ నిజాగమనప్రతిబంధనిరాకరణార్థమివ, రామలక్ష్మణౌ, స్కంధే, అంసయో రిత్యర్థః, నిధాయారోప్య, మిహిరహిమకరౌ సూర్యాచంద్రమసౌ, ప్రస్థే సానోః, ని. 'స్నుః ప్రస్థ స్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః, ఉభయత్ర జాత్యేకవచనమ్. వహన్ ధారయమాణో, వింధ్యః వింధ్యాచల ఇవ, ప్రతస్థే చచార, 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. అత్ర వింధ్యస్య మేరుస్పర్ధయా సూర్యచంద్రగతి నిరోధకాన్నత్య సంభవేఽపి ప్రస్థానాసంభవా దుత్ప్రేక్షా. ౮

రామఇతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, రామః, విరాధస్య వధే,హింసాయా ముద్యుక్తం సన్నద్ధం, సౌమిత్రిం, అభిదధే ఉవాచ. ౯

ఆ. తదేవాహ.- యేతి. హేలక్ష్మణ,యాతు త్వైవ, తుశబ్ద స్త్వవధారణార్థకః, నః అస్మాకంసంబంధినీ, పదవీ మార్గః, యాఽస్మాభిర్జిగమిషితా పదవీ త్యర్థః. సైషైవ, అస్య, యాతునో రక్షస శ్చ, పదవీ. ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ'ఇత్యమరః, అస్త్యేవ

1 పరిహారణాయైవ. 2 సేయమ్.

యాతు కామం తయోవేదం యాతుకామం న హన్యతామ్.౧౦
అయికబళయమామముమావిముంచేత్యతికరుణంరుదతీమవేక్ష్యసీతాం,
అరమరచయతాముభావసిభ్యాంపిశితభుజంభుజభారహీనమేనమ్.౧౧
౫. తత స్తేన తీక్ష్ణ[1]తరప్రహరణ గవాక్షితవక్షసాఽపి రక్షసా న

వం కింత్వాహ- ఇదం రక్షః, తయా పథవ్యైవ, యాతుంకామో యస్య తత్ యాతుకామం గంతుకామం, 'తుంకామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, అతః, కామం యథేచ్ఛం, యాతు గచ్ఛతు, యాతేర్లోట్, నహన్యతాం నవధ్యతాం,దుర్గమే అస్మిన్ కాంతారమార్గే అస్మద్వహనతాత్పర్యేణోపకారకత్వాత్ అయం నహంతవ్య ఇ త్యర్థః, న హ్యస్మాభిరస్మాత్ క్షుద్రరక్షః కీటకా ద్భేతవ్యం, కింతు కలిపయత్ర దేశోద్వహనేన సుఖం గత్వా అనంతర మముంనిహనిష్యామః, అతో యథేచ్ఛం గచ్ఛత్వితి భావః. ఏతేనా స్యాత్యంతధైర్యసంప త్తి స్సూచ్యతే 'మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యం స త్స్వపి హేతుష్వి'తిరసికాః. అత్ర శ్రీరామస్య కాంతారసుఖసంచారే కాకతాళీయన్యాయేన నాన్యస్యార్థస్య రక్షోవహనస్య కారణత్వకథనా త్సమాధి రలంకారః, 'కారణాంతరయోగాత్కార్యస్య సుకరత్వం సమాధి'రతి సూత్రమ్. ౧౦

అయీతి. అయి హేరాక్షస, మాం, కబళయ-భక్షయ, అమూ రామలక్ష్మణౌ, విముంచ-త్యజ, 'శేముచాదీనా' మితినుమ్, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. స్వాపేక్షయాఽపి తయో రత్యంతప్రేమాతిశయవిషయత్వస్య సంభవా దితి భావః. అతికరుణ మతిదీనం, రుదతీం రోదనం కుర్వాణాం, సీతాం, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, ఉభౌ రామలక్ష్మణౌ, అరం శీఘ్రం, ని. 'లఘు క్షిప్రమరంద్రుత'మిత్యమరః. అసిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ఏనం. పిశితభుజం క్రవ్యాదం విరాధం, భుజా వేవ భారః తేన హీనం రహితం, అరచయతాం అకురుతాం, లక్ష్మణ స్సవ్యబాహుం రామో దక్షిణంచ చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'తస్యరౌద్రస్యసౌమిత్రి స్సవ్యం బాహుం బభంజహ, రామోఽపి దక్షిణం బాహుం తరసా తస్యరక్షస' ఇతి, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. 'అయుజినయుగరేఫతో యకారోయుజిచ నజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౧

తతఇతి. తతో భుజచ్ఛేదానంతరం, తీక్ష్ణతర ప్రహరణేన - గాఢతరప్రహారేణ, గవాక్షవత్కృతంగవాక్షితం ఛిద్రితం + 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. తద్వక్షః ఉరస్థలం యస్య తేన తథోక్తేన శైషికస్య కపోవై భాషికత్వాన్న కప్. తేన రక్షసా విరాధేన. ప్రాణేషు న పరిత్యక్తేషు సత్సు, తస్మిన్నమృతే స తీ త్యర్థః నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ఏతౌరామలక్ష్మణౌ, పరాక్రమస్య భుజబలస్యా

1 క్షురప్రహరణ.

పరిత్యక్తేషు ప్రాణేషు పరాక్రమావిషయపరాక్రమాయాం ప్రాక్రమేతా మేతౌ తదంగగలితరుధిరధారాసేకేన ఖననక్షమాయాం కాననక్షమాయాం రాక్షసశవోచిత [1]మతివిశంకట మవట ముత్పాదయితుమ్. ౧౨

తత్క్షణ మేవ క్షణదాచరోఽపి సంజాత [2]ప్రత్యభిజ్ఞో రామాయ వ్యజిజ్ఞపత్. ౧౩

ఆత్మనో గంధర్వకులసంభవం రమ్భా [3]పరిరమ్భణారమ్భసంరం

విషయః అగోచరః పరాక్రమః కాఠిన్యం యస్యాస్సా † తస్యాం ఖననాశక్యాయా మిత్యర్థః, తథా తస్య విరాధస్యాంగేభ్యోఽవయవేభ్యో గలితయా పరిస్రవంత్యా రుధిరధారయా రక్తప్రవాహేణ. య స్సేక ఆప్లవస్తేన ఖననక్షమాయాం కాంతారక్షిత్యాం, ని. 'క్షితిక్షాన్త్యోః క్షమాయుక్తే క్షమం శక్తే హితే త్రిషు' త్యమరః, రాక్షసశవస్య రక్షఃకుణపస్య ఉచిత మనురూపం, 'తాదృశాం తాదృశీ గతి' రితివచనా ద్రాక్షసానాం ప్రేతానాం గర్తప్రక్షేపణస్య ధర్మత్వా దితి భావః. తేనైవోక్తం శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి 'రక్షసాం గతసత్వానా మేష ధర్మ స్సనాతనః, అవటే యే నిధీయంతే తేషాం లోకాస్సనాతనా' ఇతి, అతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, ని. 'విశంకటం పృథుబృహ ద్విశాలం పృథులం మహ' దిత్యమరః. అవటం గర్తం, ని. 'గర్తావటౌ భువి శ్వభ్ర' ఇత్యమరః. ఉత్పాదయితుం రచయితుం, ప్రాక్రమేతాం ఉపక్రాంతవంతౌ. ౧౨

తత్క్షణమేవేతి. తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవక్షణే, గర్తరచనాసమయఏవేత్యర్థః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా', క్షణదాచరః విరాధోఽపి, సంజాతా స్మృత్యారూఢా ప్రత్యభిజ్ఞా పూర్వానుభూతస్వవృత్తాంతపరామర్శో యస్య స తథోక్తస్సన్, రామాయ, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస, నిజవృత్తాన్త మితి శేషః క్రియాగ్రహణ మపి కర్తవ్య మితి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. ౧౩

ఆ. తత్ప్రకారమేవవివృణోతి.—ఆత్మన ఇతి ఆత్మనః స్వస్యేతి సర్వత్ర సమపధ్యతే. గంధర్వాణాం దేవయోనివిశేషాణాం దేవగాయకానాం కులే వంశే సంభ్వ

---

1 వికటమవటమ్. 2 ప్రత్యభిజ్ఞస్సన్ రామం. 3 పరంభ.

† 'పరాక్రమావిషయపరాక్రమా'వితిద్వివచనాంతపాఠే పరేషా మరీణాం ఆక్రమస్యావస్కందనస్య అవిషయః అగోచరః పరాక్రమః నిజశక్తిర్యయోస్తావితి రామలక్ష్మణౌ.

భంతచ్ఛ్రవణకుపితవైశ్రవణదత్తాం రక్షోరూపిణీం శాపవ్యాపదం త
స్యా స్తథావిధ మవసానం చ. ౧౪

ప. రక్షోవధః ప్రకృత ఇత్యయ మేవ శంసే
త్స్వర్గాయ గాయకపదం గమితో విరాధః,
నాగాలయాయ వపు రస్య వదే దితీవ
శ్వభ్రే త దక్షిపదిషుప్రహతం స రామః. ౧౫

ముత్పత్తిం, తథా రంభాయాః వైశ్రవణస్నుషాయాః పరిరమ్భణారమ్భసంరమ్భా ఆలింగ
నోద్యోగసంభ్రమం చ, తథా తచ్ఛ్రవణేన రమ్భా పరిరంభణారంభ సంరంభా కర్ణనేన కుపి
తః క్రుద్ధో వైశ్రవణః కుబేరః తేనైవ దత్తా మతిసృష్టాం విశ్రవసోఽపత్యం వైశ్రవణ
ఇతి విగ్రహః. తస్యాపత్యమిత్యణి 'విశ్రవసో విశ్రవణరవణౌ' ఇతి ప్రకృతే ర్విశ్రవణాదే
శః. ని. 'కిన్నరేశో వైశ్రవణః' ఇత్యమరః, రక్షోరూపిణీం రాక్షసరూపదాయినీ, మిత్య
ర్థః, శాపవ్యాపదం శాపరూపమాపత్తిం చ, తస్యాశ్శాపవ్యాపద, స్తథావిధం తాదృ
క్ప్రకారం, వనవాససంచారతత్పరేణ శ్రీరామేణ శ్వభ్రప్రక్షేపణరూపమి త్యర్థః, అ
వసాన మంతం చ, వ్యజిజ్ఞపదితి సంబంధః - అత్రేదం శ్రీరామాయణవచనం. * 'అభి
శాపా దహం ఘోరాం ప్రవిష్టో రాక్షసీం తనుం, తుమ్బురు ర్నామ గంధర్వః శప్తో వై
శ్రవణేన హ. ప్రసాద్యమాన శ్చ మయా సోఽబ్రవీ న్మాం మహాయశాః, యదా దా
శరథీ రామస్త్వాం వధిష్యతి సంయుగే, తదా ప్రకృతి మాపన్నో భవాన్ స్వర్గం గమి
ష్యతి. ఇతి వైశ్రవణో రాజా రమ్భాసక్త మువాచ హే'తి. ౧౪

రక్ష ఇతి. రక్షోవధః రాక్షససంహారః, ప్రకృతః ప్రక్రాంతః, రామేణేతి శేషః,
ఇతి ఏతద్వచన మి త్యర్థః, గాయకపదం గంధర్వస్థానం, గమితః ప్రాపితః, అయం వి
రాధ ఏవ, స్వర్గాయ, స్వర్గలోకవాసిభ్య ఇ త్యర్థః, శంసేత్. స్వర్లోకగత మముం దృ
ష్ట్వా దేవాః ప్రక్రాంతో రాక్షసవధ ఇతి జానీయు రి త్యర్థః, తథాఽస్య విరాధస్య వ
పు ర్మృతశరీరం, కర్తృ, నాగాలయాయ పాతాళలోకవాసిభ్య ఇత్యర్థః, ని. 'అధో
భువనపాతాళబలిసద్మరసాతలం, నాగలోక' ఇత్యమరః, రక్షోవధః ప్రవృత్త ఇతి
వదేత్, కథయేత్, భూలోకే తు ప్రసిద్ధ మేవేతి భావః, ఇతి మత్వేతి శేషః,
స రామః, ఇషుభి ర్బాణైః, ప్రహతం ప్రకర్షేణ హతం, తద్విరాధవపుః, శ్వభ్రగర్తే,
అక్షిపత్, క్షిప్తవానిత్యుత్ప్రేక్షా, పాతాళపర్యంతగంభీరే గర్తే తద్వపుర్నిపాతి
తవా నిత్యర్థః. ౧౫

గ. తదను నాకలోకభజనాయ పురుహూతేన సమాహూతస్య భగవత శ్శరభంగస్యాశ్రమపదం రఘుపతి రభజత. ౧౬

ప. తత్ర దశశతనయనేఽపివీక్ష్యమాణేదశరథపుత్రసిషేవిషైవజాతా,
మనసిజశరభంగకారివృత్తేర్మనసి మునే శ్శరభంగనామభాజః. ౧౭

గ. స ముని రాశ్రమస్థం కాకుత్స్థమాతిథ్యేన సమారాధ్య తత్సా

తదన్వితి. తదను విరాధవధానంతరం, రఘుపతిః శ్రీరామః, నాకలోకభజనాయ స్వర్లోకనివాసార్థం, పురుహూతేనేంద్రేణ, సమాహూతస్య తావకం తపః ఫలితం అతః స్వర్లోకం భజే త్యాకారితస్యేత్యర్థః, సమస్తమునిజన సమభిలషణీయసాన్నిధ్యేనేంద్రేణ స్వయం సమాహూతత్వోక్త్యా తస్య మాహాత్మ్యం కథనీయ మితి భావః భగవతః పూజ్యస్య, శరభంగస్య, శరభంగనామ్నో మునేః, ఆశ్రమపదం తపోవనస్థాన, మభజత ప్రాప. తత్ర, తస్మిన్. ౧౬

దశేతి, దశశతాని నయనాని యస్య తస్మిన్ సహస్రాక్షే, వీక్ష్యమాణేదృశ్యమానేఽపీత్యపి, అలభ్యదర్శనే దృష్టే సత్యపీ త్యపిశబ్దార్థః, మనసిజశరాణాం మన్మథబాణానాం భంగంకరో తీతి తద్భంగకారిణీవృత్తిర్వర్తనం యస్య తథోక్తస్య, జితేంద్రియస్యే త్యర్థః, భంగకారీ త్యత్ర 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా పుంవద్భావః, శరభంగ ఇతి నామ భజతీతి తథోక్తస్య మునేః,'నిర్వృత్త స్సర్వత త్త్వజ్ఞః కామక్రోధాదివర్జితః, ధ్యానస్థో నిష్క్రియో దాంతః తుల్యమృత్కాంచనో ముని' రిత్యుక్తలక్షణస్య శరభంగమునే, ర్మనసి, దశరథపుత్ర సిషేవిషైవ శ్రీరామభజనేచ్ఛైవ, సేవతే స్సన్నంతాత్ స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్, జాతా సముత్పన్నా, నిరతిశయనిర్మలనిత్యానందస్వరూపస్య భక్తజనపారిజాతస్య భగవత శ్రీరామస్య భజనానందం విహాయ స్వర్లోకే న కిమపి భోక్తవ్య మస్తి. అత స్తత్సేవాం కృత్వా స్వర్లోక మాగమిష్యామీతి ఇంద్రం వాక్య ముల్లంఘ్యాపి శ్రీరామభజన మస్య యుక్త మితిభావః, పుష్పితాగ్రావృత్తం. ౧౭

సఇతి. స ముని శ్శరభంగః, ఆశ్రమే తిష్ఠతీ త్యాశ్రమస్థం నిజభాగ్యవశాదాశ్రమం ప్రత్యాగతమిత్యర్థః, 'సుపిస్థ' ఇతి కప్రత్యయః. కాకుత్స్థం కకుత్స్థాన్వయేఽవతీర్ణం, శ్రీరామ, మాతిథ్యే నాతిథిసత్కారేణ, సమారాధ్య - సమ్యక్ పూజయిత్వా, తస్య శ్రీరామస్య, సాన్నిధ్యేన సన్నిధాన, శుద్ధాం పవిత్రా, మాత్మనః స్వస్య, తనుం శరీరం, మంత్రేణ ఋగ్యజుస్సామాదినా మంత్రవాదేన, పూతాం - పవిత్రా, మాహుతి, మాజ్యాహుతి మి వే త్యుపమా, అతనుః అమందః ఊష్మా యస్య తస్మిన్, జాజ్వల్యమాన ఇత్యర్థః, తనూనపాతి జాతవేదసి; ని. 'జాతవేదాః

న్నిధ్యశుద్ధాం మంత్రపూతా [1]మాహుతి మివా[2]త్మన స్తను మత
మూష్మణితనూనపాతి పాతయిత్వా శాశ్వతం పద మాశ్రితవాన్. ౧౭

తత స్తీక్ష్ణతపస [3]స్సుతీక్ష్ణస్య [4]నిదేశేన దేశా త్తస్మా దుచ్ఛలిత
స్సలిలనిధిపానసంభావితజీవనాభావశంకయా శరణాశ్రయణాయ లంబ
మాననీలాంబుదసందోహసందేహావహేన నానానోకహనివహేన పిహి
తాభోగ మగస్త్యాశ్రమం [5](రామస్ససంభ్రమ) మాససాద అకథయ
చ్చ మైథిలీమ్. ౧౮

స్తనూనపా'ది త్యమరః, పాతయిత్వా విక్షిప్య, శాశ్వతం పదం బ్రహ్మస్థాన మాశ్రిత
వాన్, ముక్తి మభూ దిత్యర్థః, 'ఆత్మా వా అరే ద్రష్టవ్య శ్శ్రోతవ్యో మంతవ్యో నిది
ధ్యాసితవ్య' ఇత్యాదిశ్రుత్యా పరమాత్మరూపశ్రీరామదర్శనస్య మోక్షహేతుత్వా న్ము
క్తి ర్యుక్తై వేతి భావః, 'వృద్ధశ్శౌచక్రియాలుప్తః ప్రత్యాఖ్యాతభిషక్క్రియః, ఆత్మా
నం ఘాతయేద్యస్తు భృగ్వగ్న్యనశనాంబుభి' రితి వచనాత్. శరభంగస్యన్యాయ్య ఏ
వాగ్నిప్రవేశ ఇతిమంతవ్యమ్. ౧౭

తత ఇతి. తత శ్శరభంగమోక్షానంతరం, రామః, తీక్ష్ణం నిశితం తపః వ్రతోప
వాసాదిరూపం యస్య తథోక్తస్య సుతీక్ష్ణస్య, మునే ర్నిదేశే నాజ్ఞయా ఏతేన సుతీక్ష్ణ
సందర్శన మపి కృత మితి సూచితం, తస్మాద్దేశాత్ సుతీక్ష్ణాశ్రమప్రదేశాత్, 'అపాదా
నేపంచమీ'. ఉచ్ఛలితః ప్రస్థితస్సన్, సలిలనిధిపానేన - సముద్రాచమనేన సంభావితా
సంప్రతిపన్నా, యా జీవనాభావశంకా జీవనస్యోదకస్య జీవికాయాశ్చేతిగమ్యతే
అభావశంకా అభావోత్ప్రేక్షా తయా హేతునా, ని. 'అనిష్టాభ్యాగమోత్ప్రేక్షాం
శంకామాహుర్మనీషిణ' ఇ త్యభిధానాత్. ఉత్ప్రేక్షా ఊహః, శరణాశ్రయణాయ,
శరణం గంతు మిత్యర్థః. లంబమానః స్రంసమానో యో నీలాంబుదసందోహః నీలమేఘ
నికురుంబం స ఇతి సందేహావహేనసంశయప్రదేన, నానానోకహనివహేన నానావిధవృ
క్షసంఘేన, పిహితాభోగ మాచ్ఛాదితదేశవిస్తారం, 'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుప
సర్గయో' రిత్యపే రకారలోపః. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే'
త్యమరః. అగస్త్యమునే, రాశ్రమం, ససంభ్రమ, మాససాద ప్రాప, అకథయదితి మైథి
లీంప్రత్యకథయ దుక్తవాంశ్చ, మనోవినోదార్థమాఖ్యాయికాః కథయితు మారబ్ధవానితి
భావః, అత్రానోకహనివహావిశిష్టనీలాంబుదసందోహసందేహవత్త్వోత్ప్రేక్షణాత్సందేహో

---

1 ఆహుతిమ్. 2 ఆత్మతనుమ్. 3 సుతీక్ష్ణ. 4 నిదేశాత్. 5 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. తస్యైవ మాశ్రమపదం [1]సరసీరుహాక్షి
సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య,
భర్తా సమస్తసరితాం కుపితస్య యస్య
హస్తారవిందమకరందదశా మవాప. ౨౦
ఇహ సమదగజేంద్రన్యస్తహస్తాతిభారా
త్పథి [2]నియమితశాఖ స్సల్లకీవృక్ష ఏషః,

జ్జీవినీ గుణనిమిత్తా జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షేతి సంకరః, సందేహశబ్దస్య భ్రాంతిపరత్వేన భ్రాంతిమదలంకార ఇతి వివేకః. ౧౯

అ. కథనప్రకారమేవాహ- తస్యేత్యాదిభి శ్చతుర్భిః. హే సరసీరుహాక్షి పద్మలోచనే, మైథిలి. ఇద మేత త్పరిదృశ్యమానం, సంఖ్యావిహీనమహిమైకనికేతనస్య అగణనీయమాహాత్మ్యైకనిలయస్య మునే, రాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం, యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తచ్ఛబ్దస్య యచ్ఛబ్దాకాంక్షాయా మాహ- సమస్తసరితాంభర్తా సముద్రః కుపితస్య క్రుద్ధస్య, యస్య మునే రగస్త్యస్య. హస్త ఏవ అరవిందం తత్ర మకరందదశాం పుష్పరసావస్థా మవాప, ఈదృశమాహాత్మ్యసంపన్నో ఽయం ముని రితి భావః రూపకాలంకారః, తథా పరిచ్ఛిన్నే మునిహస్తే అపరిచ్ఛిన్నసముద్ర స్యాధేయత్వకథనాత్ అధికప్రభేదో ఽలంకారః, 'ఆధారాధేయయో రానురూప్యాభావో ఽధికో మతః' ఇతిలక్షణాత్. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౦

ఇహేతి. ఇహాస్మిన్, పథి ఆశ్రమమార్గే, సమదగజేంద్రేణ మత్తమహామతంగజేన న్యస్తో విశ్రమార్థం, పల్లవభక్షణార్థం వా నిక్షిప్తో యో హస్తో నిజతుండః స ఏవ అతిభారో భారాతిశయ స్తస్మా ద్ధేతోః. వినమితశాఖో భుగ్నశాఖః, అతఏవ నికామ మత్యంతం, సంగతా ప్రాప్తా కుచ్ఛ్రాయమహసి రౌన్నత్యం గతో యస్య సతథోక్తః, ఉత్కృష్టః శ్రాయః ఉచ్ఛ్రాయః ఇతి ఘఞంతేనోపసర్గస్య సమాసో ఽస్పృష్టా ద్ఘఞ్ ప్రత్యయః. 'శ్రిణీభువో ఽనుపసర్గే' ఇతి నియమాత్, ఏషో ఽయం పరిదృశ్యమానః సల్లకీ చాసౌ వృక్ష శ్చేతి విశేషణసమాసః, గజభక్ష్యాఖ్యవృక్షవిశేషః. అత్ర వృక్షశబ్దస్య సామాన్యవాచకత్వాన్న పౌనరుక్త్యం చూతవృక్ష ఇత్యాదివత్. ని. 'గంధినీ గజభక్ష్యా తు సువహా సురభీ రసా, మహేరణా కుందురుకీ సల్లకీ హ్లాదినీతి చే' త్యమరః. 'సల్లకీ స్యాద్గజప్రియే' తి హలాయుధశ్చ. మునివర స్యాగస్త్యస్య మహామునేః కరపాతాత్ హస్తేన నియమ

---

1 సరసీరూహాక్షి. 2 వినమిత.

అభినయతి నికామం సంగతోఽచ్ఛ్రియహాని
ర్మునివరకరపాతా ద్భుగ్నవింధ్యాద్రిముద్రామ్. ౨౧

[1]అస్మి న్మహాపథధియా వదనం విగాహ్య
నిర్గంతు మక్షమతయా జఠరే లుఠద్భిః,
వన్యై ర్గజై రజగరైః పిశితాశనేభ్యో
వాతాపిదానవదశా ముపదేశయంతి. ౨౨

నాద్ధేతోః, భుగ్న స్యావనతస్య వింధ్యాద్రే ర్ముద్రాం పరిపాటీ మభినయతి నాటయత్యను కరోతి, ప్రకటయతీ త్యర్థః. ఏతస్మా న్నియమిత వింధ్యాద్రిముద్రానుకరణ మేతస్యాశ్రమస్థ వృక్షస్యాయుక్త మితి భావః, పురా కిల మేరుస్పర్ధయా ప్రవర్ధమానం సూర్యమార్గనిరోధినం వింధ్యాచలం త్రిదశాభ్యర్థితోఽగస్త్యః స్వహస్తేన నియమితవా నితి పౌరాణికీ కథా. అత్రాభినయతే స్సాదృశ్యపర్యవసానాదుపమా. తథా ముద్రా మిత్యత్ర తత్సదృశీం ముద్రా మితి సాదృశ్యస్యాక్షేపాత్. అసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకార ఇత్యనయో స్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౧

అస్మిన్నితి. అస్మిన్నాశ్రమే అజగరా స్థిలితస్పరనామానః మహాంగా స్సర్పవిశేషాః కర్తారః ని 'తిలిత్స స్స్యాదజగర' ఇత్యమరః. మహాపథధియా మహామార్గ ఇతి భ్రాంత్యా, అత ఏవ భ్రాంతిమదలంకారః వదనం నిజవక్త్రకుహరం, విగాహ్య ప్రవిశ్య, నిర్గంతుం పునరాగంతు మక్షమతయా అసమర్థతయా, సంకటత్వాదితి భావః, జఠరే కుక్షిగోళకే, లుఠద్భి ర్వివర్తమానై ర్వనే భవై ర్వన్యై ర్గజైః, పిశితాశనేభ్యః క్రవ్యాదేభ్యః వాతాపిదానవదశాం వాతాపినామకదానవావస్థాం, ఉపదేశయంత్యుపదేశం కారయంతి. ఉపమా. ఉపపూర్వా ద్దిశతే ర్ణ్యంతా ల్లట్ ణ్యర్థోఽపివక్షితః పూర్వమముష్య మహాత్మనోఽగస్త్యస్య ఉదరే వాతాపినామాదానవః ఏవమేవ పరిలుఠన్ జీర్ణోఽభూ దతో యుష్మాభిః కైతవాచరణైః నభవితవ్యమితి బోధయంతీత్యర్థః. అతో ప్రక్తార్థాసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనా దతిశయోక్తిభేదః సచ పూర్వోక్త భ్రాంతిమతా సాపేక్షత్వా త్సంకీర్యతే. అత్ర శ్రీరామాయణం 'అగస్త్యేన తదా దేవైః ప్రార్థితేన మహర్షిణా, అనుభూయకిల శ్రాద్ధే భక్షిత స్స మహాసురః' ఇతి. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౨

---

1 తస్మిన్.

[1]కించ.—[2]చుళకగతసముద్రాస్వాదనే కుంభయోనే
రితరకరనిరస్తా మక్షికోత్సారరీత్యా,
గగనగతివిహీనా యే ఘనాః పల్వలాంతే
విపినమహిషవేషైః కేవలం తే వలంతే. ౨౩

గ. ఏవం విపినవిలోకనవిస్మితమతి స్తదుటజనికట మాసాద్య రామ శ్శిష్యైః ప్రవేశిత స్సకలలోకవంద్యమానచరణారవింద [3]మరవిందసంభవ మివ బృన్దారకై ర్మునిబృందారకై శ్చ పరివృతం కోపహుంకార

అ. ఆశ్చర్యాంతరమపివిశ్యత ఇత్యాహ- కించేతి. తదేవాహ, చుళకేతి. యే ఘనా మేఘాః, చుళకగతసముద్రస్య గోకర్ణాకృతిదక్షిణకరతలస్థ సాగరస్య ఆస్వాదనే పానసమయ ఇత్యర్థః. మక్షికోత్సారరీత్యా మక్షికానిరాకరణప్రక్రియయా, కుంభయోనే రగస్త్యస్య, ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః, ఇతరకరేణ సవ్యహస్తేన నిరస్తాః నిరాకృతాః జాతా ఇతి శేషః. తే ఘనాః, గగనగతివిహీనాః నిరాకరణజనిత దౌర్బల్యాన్నభోమార్గ సంచారసామర్థ్యరహితా స్సంతః పల్వలాంతే అల్పసరోమధ్యే, ని. 'వేశంతః పల్వలంచాల్పసర' ఇత్యమరః, విపిన మహిషవేషైః అరణ్యాలులాయభూమికాభిః, కేవల మత్యంతం, వలంతే సంచరంతి, వన్యమహిషవ్యాజేన పరిలుఠంతీత్యర్థః, అత్ర వేషశబ్దేన మహిషత్వ మపహ్నుత్య విశిష్టఘనత్వప్రతిపాదనాత్ సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. మాలినీవృత్తమ్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, విపినవిలోకనేన తపోవనదర్శనేన విస్మితా విస్మయం ప్రాప్తా మతి ర్యస్య స తథోక్తః, రామః, తస్యాగస్త్యస్య మునే రుటజనికటం పర్ణశాలాభ్యర్ణం, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః, ఆసాద్య ప్రాప్య, శిష్యై ర్మున్యంతేవాసిభిః. శ్రీరామోఽయంమునిసందర్శనాకాంక్షయా సమాగత స్తస్మై నివేదయంత్వితి లక్ష్మణవాక్యేన మునయే నివేద్య తదనుమత్యా పున రాగతై రిత్యర్థః, ప్రవేశితో మునిసమీపం ప్రాపిత స్సన్, సకలలోకేన అశేషభువనస్థజనేన వంద్యమానే నమస్క్రియమాణే చరణారవిందే పాదపద్మే యస్య తం, ని. "లోక స్తు భువనే జన' ఇత్యమరః, బృందారకైర్దైవతైః, తథా మునిబృందారకై ర్మునిముఖ్యైశ్చ, పరివృతం పరివేష్టితం. సకలసురమునిసేవ్య మిత్యర్థః, ని, 'బృందారకా దైవతాని పుంసివా దేవతాస్త్రియాం' 'బృందారకౌ రూపిముఖ్యా' వి త్యుభయ త్రాప్యమరః, అతఏవారవింద

1 తత్ర. 2 చులుక. 3 అరవిందభవమివ బృందారక బృందైః.

నిరహంకారాయ నహుషాయ భుజంగభావదూషితాయ దత్తభుజంగభావం ఖగగతినిరోధకల్యౌ వైపుల్యయోర్దురవగాహమహావనయోర్విన్ధ్యశైలసిన్ధురాజయోర్గాధతాఽగాధతాతస్కరకరోదర ముదరజాతజాతవేదో [1]విరచితవాతాపిదానవావలేపలోపం లోపాముద్రావల్లభం సకలసరిద్వల్లభనిశ్శేషీకరణబాడబం [2]బాడబప్రశస్తమపాస్తసమస్తాశ మప్ర్య

సంభవం బ్రహ్మాణమివస్థితం, మిత్యుపమా, తథా కోపహుంకారేణ నిజరోషజనితహుంకారేణ నిర్గతః అహంకారో యస్యతస్మై, భుజంగభావేన శచీవిటభావేన దూషితాయా వలిప్తాయ, నహుషాయ యయాతిజనకాయ, రాజ్ఞే, దత్తః భుజంగభావః సర్పత్వం యేన తస్మై 'భుజంగో విటసర్పయో' రిత్యుభయత్రాప్యభిధానాత్, పురా కిల నహుషో రాజా కుతశ్చిత్పుణ్యవశాత్ సశరీరః స్వర్గం ప్రాప్య తత్రేంద్రస్య శచీజారణార్థం యాన మధిరుహ్య గచ్ఛన్ సాహంకారం స్సర్ప సర్పేతి భగవంత మాక్షిప్య కోపహుంకారకారిణా తేన సర్పో భవేతి శప్త ఇతి పౌరాణికాః కథాం కథయంతి. ఖేగచ్ఛంతీతి ఖగాః పక్షిణః తేషా మపి గతినిరోధే గమనప్రతిబంధే కల్యం సమర్థం వైపుల్యం విశాలత్వం యయో స్తయో, ర్దురవగాహం దుష్ప్రవేశం మహావనం మహాకాననం అగాధజలం యయో స్తయోః, ని. 'వనేసలిలకాననే' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః, విన్ధ్యశైలసింధురాజయోః వింధ్యాచలసముద్రయోస్సంబంధిన్యౌ. యేగాధతాగాధతే ఔన్నత్యగాంభీర్యే, తయో స్తస్కర మపలాపకం కరోదరం కరో హస్తః ఉదరంకుక్షి శ్చ యస్యతం, తథోక్తం, కరతలనియమితవింధ్యత్వాత్ కుక్షినిక్షిప్తసముద్రత్వా చ్చేతి భావః, అసాధారణసామర్థ్యైక నికేతనమిత్యర్థః, అత్ర వింధ్యస్య గాధతా సముద్రస్య అగాధతేతి చ యథాక్రమ మన్వయాత్ వనే త్యత్ర శ్లేషసంసృష్టో యథాసంఖ్యాలంకారః, తథా ఉదరజాతజాతవేదసా జాఠరాగ్నినా విరచితో విహితః వాతాపిదానవావలేపలోపో వాతాపి నామక దానవ గర్వనిర్వాపణంయేన తం తథోక్తమ్, ని. 'అవలేపస్తుగర్వస్స్యాల్లేపనే దూషణేఽపిచే' తి విశ్వః, లోపాముద్రాయాః వల్లభం దయితం, ని. 'మైత్రావరుణిరస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ' త్యమరః, 'వల్లభో దయితేఽధ్యక్షే' ఇతి విశ్వః సకలానా మశేషాణాం సరితాం నదీనాం వల్లభః పతిః, సముద్రః తస్య నిశ్శేషీకరణే నిరవశేషతాపాదనే బాడబం బడబానలం, పూర్వం నిజోదరస్య సామర్థ్యవర్ణన మిదానీం స్వస్యేతి న పౌనరుక్త్యం, అత్ర మునౌబాడబత్వరూపణా ద్రూపకం తేనప్ర

1 జితవాతాపి. 2 బ్రాహ్మణశ్రేష్ఠమ్.

పగతదక్షిణాశం వృష్టైకతానజన్మాన మపి కుంభజన్మానం భగవంత మగస్త్య మపశ్యత్. ౨౮

ప. ప్రభా మివార్కీం తమసాం నిహంత్రీం
బ్రాహ్మీం దధానం నియమేన లక్ష్మీమ్,
తపోనిధిం శౌర్యనిధిః ప్రసన్నః

సిద్ధం బడబానల స్యైతచ్ఛోషకత్వ మిత్యపూర్వత్వరూపం వస్తువ్యజ్యతే, బాడబప్రశస్తం బ్రాహ్మణోత్తమం. ని. 'బాడబో బడబానలః, ఆశ్రమోఽస్త్రీ ద్విజాత్యగ్రజన్మభూ దేవబాడబా' ఇతి చామరః, అహస్తసమస్తాశం నిరస్తాశేషతృష్ణ మపి, ఉపగతదక్షిణాశం ప్రాప్తదక్షిణాగూపద్రవ్యాతిశ్యృష్ణ మితి విరోధః. అధిష్ఠితయామ్యాదిశ మితి పరిహారాద్విరోధాభాసోఽలంకారః, ని, 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రి త్యుభయత్రాపి వైజయంతీ, ఉక్తంచ బ్రహ్మాండపురాణే 'అగస్త్యో దక్షిణా మాశా మాశ్రిత్య నభసి స్థితః, వరుణస్యాత్మజో యోగీ వింధ్యవాతాపిమర్దన' ఇతి, తథావృష్టైకతానం సుకృతైకాయనం జన్మ యస్యతం. సకలధర్మైకనికేతనావతారతయా మహానుభావ మిత్యర్థః, వృషభాయత్తజన్మాన మితి చ ప్రతీయతే, తథా కుంభజన్మానం క్షుద్రకుంభోద్భవ మితివిరోధః, ఊర్వశీదర్శనాత్ ప్రస్కన్నస్య మిత్రావరుణతేజసః కుమ్భే నిక్షిప్తత్వాత్ తత్సంభవత్వేనాస్య వస్తుగత్యాపరిహారాత్ పూర్వవదలంకారః, మాహాత్మ్యైతావన్మాత్రోత్పత్తిస్థానం ప్రయోజక మితిభావః, భగవంతం షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం, అగస్త్య మపశ్యత్, ని 'సుకృతే వృషభేవృషః' 'ఏకతానోఽనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీ' తిచామరః. ౨౮

అ. తతః శ్రీరామః కిమకార్షీ దిత్యాశంక్యాహ- ప్రభా మితి ఆర్కీ మర్కసంబంధినీం, ప్రభాం దీప్తి మివ, తమసా మజ్ఞానజనిత మోహానాం అంధకారాణాం చ నిహంత్రీం విధ్వంసకారిణీం, 'కర్తృకర్మణోః కృతీ' తి కర్మణి షష్ఠీ. బ్రాహ్మీం లక్ష్మీం, బ్రహ్మతేజః, నియమేన నైయత్యేన, నిష్ఠాపాంతంత్ర్యేణ సమిత్కుశాద్యాగన్తుకసాధననిష్పాద్య కర్మవిశేషేణవా హేతునా దధానం ధారయంతం, ని.'నియమ స్తు సయత్కర్మ నిత్య మాగంతుసాధన' మిత్యమరః. తపసః ప్రతోపవాసాదిసహితమేధ్యాశనరూపస్య నిధింనిధానం, అగస్త్యం,శౌర్యనిధిర్మహాశౌర్యసంపన్నః, ప్రసన్నః నిర్మలాంతఃకరణః, ఇతిచ విశేషణద్వయేన దుష్టనిగ్రహశిష్టానుగ్రహసామర్థ్యోక్తిః. ప్రపన్న ఇతి పాఠే ప్రాప్త ఇత్యర్థః, రామః, స్వనామ, సంకీర్త్య, ననామ, శ్రీరామవర్మాహంభో అభివాదయ ఇతి నిజనామోచ్చారణపూర్వకం నమశ్చకారేత్యర్థః. జ్యాయసాం నమ

స్వనామ సంకీర్త్య ననామ రామః. ౧౫

౧. తతః పరమహర్షేణ మహర్షిణా ప్రణీతాభి రాశీర్భి స్సహ మురశాసనశరాసనం సరసిజాసనాస్త్రం సౌత్రామణం తూణీరయుగ్మం రుక్మమయకోశం ఖడ్గం చ [1]ప్రతిగృహ్య తదాజ్ఞయా గోదావర్యాస్తటనికట ప్రకటితాం పఞ్చవటీ మసేవత. ౧౬

తత్ర విస్తృతపక్షద్వంద్వ[2]మప్రతిద్వన్ద్వ మతిశౌర్యావస్థా[3] ప్రత్య

స్కారే తథా శాస్త్రాచారా దితిభావః. 'అభివాదపరం విప్రం జ్యాయాంస మభివాదయేత్, అసౌ నామాహ మస్మీతి స్వనామ పరికీర్తయే' దితి మనుస్మరణాత్. అత్ర శ్లేష సంకీర్ణోపమా. వృత్త ముపజాతిః. ౧౫

తత ఇతి. తతః నమస్కారానంతరం, రామ ఇత్యధ్యాహారః. పరమహర్షేణ సాక్షాత్పరబ్రహ్మరూపోఽయం శ్రీరామః మదాశ్రమపదే శైనాగత్య స్వయం ప్రత్యక్షోఽభూ త్కృతనమస్కార శ్చాభూ దిత్యుత్పన్నా మందానందతుందిలాంతఃకరణేనేత్యర్థః, మహర్షిణా అగస్త్యేన ప్రణీతాభిః స్వయం మహర్షిత్వాత్ తస్యచ ప్రీత్యా రాజపుత్రత్వాచ్చ విరచితాభి రాశీర్భి స్సహ ఆశీర్వాదైస్సాకం, మురశాసనశరాసనం వైష్ణవచాపం, సరసిజాసనాస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, సుత్రామ్ణ ఇదం సౌత్రామణం ఐంద్రం, తూణీరయుగ్మం అక్షయసాయకతూణయుగళం, తథా రుక్మమయకోశం హిరణ్మయపిధానం ఖడ్గంచ, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్యేతి. 'కోశోఽస్త్రీ కుడ్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోః' ఇత్యమరః, తదాజ్ఞయా తస్యాగస్త్యస్యాదేశేన, గోదావర్యాః, తటనికటే రోధస్సమీపే ప్రకటితాం ప్రసిద్ధాం, పంచానాం వటానాం సమాహారః పంచవటీ తాం, మధుపలక్షితత్వా త్తదాఖ్యయా ప్రఖ్యాతంకంచి దాశ్రమ మిత్యర్థః. అసేవత నివాసార్థమభజత, పంచవటీ త్యత్ర తద్ధితార్థే త్యాదినా సమాసః. 'సంఖ్యాపూర్వోద్విగు' రితి ద్విగుసంజ్ఞా, 'అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యత' ఇతి స్త్రీత్వం 'ద్విగో' రితి ఙీప్. ౧౬

తత్రేతి. తత్ర పంచవట్యాం, శ్రీరామః, విస్తృతం విశాలం పక్షద్వంద్వం గరుద్యుగ్మం యస్యతం, 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్య సహాయబలభిత్తిషి' తి యాదవః. అప్రతిద్వంద్వ మవిద్యమాన ప్రతిభటం. ఆగ దేః వీర మి త్యర్థః, అతఃశౌర్యావస్థాయాః మహాశౌర్యమర్యాదాయాః, ప్రత్యయమధీనం, లోకోత్తరశౌర్యసీమాన మిత్యర్థః, య

1 ప్రగృహ్య. 2 అప్రతిద్వంద్వశౌర్యం. 3 ప్రత్యయాయ.

యం కృతాపరోక్ష్య మివ తార్క్ష్యం మహామహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజ మద్రాక్షీత్. ౨౭

ప. పానేన హీనజల మబ్ధి మపాస్య నూనం
మైనాక ఏష ముని మాశ్రయతీతి జాతామ్,
శంకా మిమాం రఘుపతేః కథితాత్మవంశ

ద్వాశౌర్యావస్థాయాః ప్రత్యయో నిశ్చయో యస్మిన్నితి బహువ్రీహిః, ని. 'ప్రత్యయో ఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుః' ష్విత్యమరః, 'అప్రతిద్వంద్వశౌర్యావస్థా ప్రత్యయ' మితి పాఠే అప్రతిద్వంద్వాయా నిరుపమాయాశ్శౌర్యావస్థాయాః, ఇత్యన్వయః ప్రత్యయంకృతమాపరోక్ష్యం అపరోక్షతాయేనతం, ప్రత్యక్ష మిత్యర్థః, తార్క్ష్యం గరుడమివ స్థితమిత్యుపమా. ని. 'గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్య' ఇత్యమరః, మహీం ధరతీతి మహీధ్రః మూలవిభుజాదిత్వా త్క ప్రత్యయః. యథాహ వామనః. 'మహీధ్రాదయో మూలవిభుజాదౌ తథాదర్శనా' దితి మహామహీధ్రకల్పం ఈషదసమాప్తమహాపర్వతం, ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్రత్యయః, గృధ్రాణాం రాజానం గృధ్రరాజం జటాయుషం, 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్ట' జితి టచ్, అద్రాక్షీ దపశ్యత్, దృశే ర్లుజి సిచి వృద్ధిః. ౨౭

పానేనేతి. ఏషోఽయం మైనాకః పర్వతః, సిద్ధవత్కృత్య నిర్దేశోఽత్ర తథా ప్రతీయమానత్వా దిత్యవగంతవ్యం. పానేన మునికర్తృకపానక్రియయా హేతునా, హీనజలం జలరహితం, స్థలప్రాయ మిత్యర్థః, అబ్ధిం సముద్ర మపాస్య త్యక్త్వా, పూర్వం పక్షచ్ఛేదోద్యతపురందరభయా త్తత్ర నిలీనత్వాదితి భావః. యథాహ కాలిదాసః. 'మైనాకమంభోనిధిబద్ధసఖ్య' మితి.ముని మగస్త్య మాశ్రయ త్యనుసరతి స్వాశ్రయభంగకారిణ స్తస్య న్వైనాశ్రయణీయత్వా దితి భావః, నూనమిత్యుత్ప్రేక్షాయామ్. ఇత్యేవం ప్రకారేణ జాతా ముత్పన్నా, మిమాం, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, శంకాం వితర్కం, ని. 'శంకావితర్కభయయో' రితి శాశ్వతః, జటాయుః, కథితాత్మవంశః, వినతాయాం కశ్యపా జ్జాత స్యారుణస్య గరుడాగ్రజస్య తనయోఽహం శ్యేనీగర్భసంభవః సంపాతే రనుజ ఇత్యాద్యుపవర్ణితనిజాన్వయవృత్తాంతస్సన్, అహం, త్వత్తాతస్య దశరథస్య మిత్రం సుహృత్, ని. 'మిత్రం సుహృదిమిత్రోఽర్కే' ఇతివిశ్వః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, అహర త్పరిహృతవాన్, శ్రీరామముక్తసందేహరహిత మకార్షి దిత్యర్థః, తథా రామాయణమ్ 'ద్వౌ పుత్రౌ వినతాయా స్తు గరుడోఽరుణ ఏవ చ, తస్మా జ్జాతోఽహ మరుణా త్సంపాతి శ్చ మమాగ్రజః, జటాయు రితి మాంవిద్ధి శ్యేనీపుత్ర మరిందమే'

స్తవ త్తాతమిత్ర మహా మిత్యహర జ్జటాయుః. ౨౭

గ. రామ స్తు దశరథ మివ తం పశ్య [1]న్కాశ్యపసమ్భూతం సమ్పా తే రనుజ మనుజరచితపర్ణశాలః పఞ్చవట్యాం కంచి త్సమయం గమయామాస ౨౮

అథ కదాచి దుపచీయమానమనోభవవైభవః పాకకపిశ [2]కలమ మంజరీపుంజరీభూతకేదారప్రపఞ్చః [3]పఞ్చబాణరణప్రయాణోచితవీర పాణవత్పత్రపుటపాత్ర దృశ్యావశ్యాయబిందుసందోహః చన్ద్రి

తి. అత్ర కవిసమ్మతసాదృశ్యా న్మహోన్నతే జటాయుంషి మైనాకసందేహోదయా త్తస్య చ తేనైవ పరిహృతత్వాత్. నిశ్చయాంత స్సందేహాలంకారః, అత్ర శంకాశబ్దస్య భ్రాంతి పరత్వే భ్రాంతిమదలంకారః, నచోత్ప్రేక్షయాంగేన సంకీర్యతే. వసంతతిలకా వృత్తమ్, ౨౭

రామ ఇతి. రామస్తు రామోఽపి, కాశ్యపసంభూతం కశ్యపస్య పౌత్ర మిత్యర్థః, సంపాతే రనుజం తం జటాయుషం, దశరథమివ, పశ్యన్, పితు రతిసుహృత్త్వా త్తమివ బహుమన్యమాన స్సన్ అనుజరచితపర్ణశాలః లక్ష్మణనిర్మితోటజ స్సన్, పంచవట్యాం, కంచిత్సమయం కియంతం కాలం. గమయామాస యాపయామాస. ౨౮

అ. అథ శూర్పణఖాగమనం వక్తుం తత్కాలోద్దీపకం హేమంతం వర్ణయతి. అథేత్యాదినా. అథ, పంచవట్యాం, కియత్కాలయాపనానంతరం, కదాచి త్కస్మిం శ్చి త్సమయే, శరత్కాలావసాన ఇత్యర్థః, హేమంతసమయ స్సముపజృంభతే త్యన్వ యః, కీదృశో హేమంతసమయ ఇత్యాకాంక్షాయాం తమేవ విశినష్టి, ఉపచీయమానం స్వయం ప్రవర్ధమానం, చినోతేః కర్మకర్తరి శానచ్, మనోభవవైభవం మన్మథప్రభా వః కామోత్సవో వా యస్మిన్ స తథోక్తః. ఉద్దీపకత్వా దితిభావః. పాకేన పక్వా వస్థయా, కపిశాః పిశంగ్యో యాః కలమమంజర్యః శాలివిశేషకణిశగుచ్ఛాః తాసాం పుంజైః కదంబైః పింజరీభూతః కేదారప్రపంచః వ్రీహిక్షేత్రవిస్తారః యస్మిన్ స తథో క్తః. తత్ర తేషాంపచేళిమత్వసంభవా దితి భావః, అపింజరః పింజర స్సంపద్యమానః పింజరీభూతః 'అభూతతద్భావేచ్వః'. 'అస్యచ్వౌ' ఇతి దీర్ఘః. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతి సమాసః. ని. 'శాలయః కలమాద్యా శ్చ కణిశం సస్యమంజరీ' తి చామరః, పంచబా ణస్య మారమహావీరస్య రణప్రయాణే జైత్రయాత్రా ప్రారంభే ఉచిత మనురూపం

---

1 కాశ్యపకులసంభూతం. 2 కమలమంజుమంజరీ. 3 పంచబాణప్రయాణ.

తపే నిరానన్దతాం చన్దనానులేపే నిర్లోలుపతాం చన్ద్రశాలాయాం నిరాశతాం [1]చన్ద్రోపలస్థలే నిరాస్థతాం వాతాయనసేవనే నిరుత్సుకతాం వాపీకూపోపకణ్ఠే నిరుత్కణ్ఠతాం వాసరావసానే నిరాదరతాం వారివిహారే నిరాకాంక్షతా ముత్పలమాలాయా ముపేక్ష్యతా ముపవనభజనేఽప్యుద్విగ్నతాం చ జనానాం జనయన్ గమ్భీరాభోగగర్భగృహస్య [1]ఘనేష్టకచితభిత్తే రశ్మితిరస్కరణీపటలస్య శశోదరలోమ

యద్వీరపాణం వీరాణా మవశ్యకర్తవ్యం మధుపానం తేషాం తథాచారాదితి భావః. ని. 'వీరపాణం తుయత్పానం వృత్తే భావిని వారణే' ఇత్యమరః.'తేనతుల్యం తద్వది'తి తద్ధితగతార్థ ఉపమా 'తేన తుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః. 'తద్ధితశ్చాసర్వవిభక్తి' రి త్యవ్యయసంజ్ఞారుత్రపుటాని తరుపలాశసంపుటాని, తాన్యేవ పాత్రాణి చషకా ఇతి రూపకం తేషు దృశ్యాః సంలక్ష్యమాణాః అవశ్యాయబిందుసందోహాః నీహారశీకరనికురుంబాయస్మిన్ స తథోక్తః. ని. 'అవశ్యాయస్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమ' మి త్యమరః. తథా, చంద్రాతపే చంద్రికాయాం, నిరానందతాం ప్రీతిరాహిత్యం, చందనానులేపే పటీరచర్చాయాం, నిర్లోలుపతాం నిరపేక్షతాం' చంద్రశాలాయాంశిరోగృహే. ని. 'చంద్రశాలా శిరోగృహ' మిత్యమరః, నిరాశతా మభిలాషరాహిత్యం, చంద్రోపలస్థలే చంద్రకాంతమణికుట్టిమే, ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా' వితి విశ్వః. నిరాస్థతా మాసక్తిరహితత్వం, వాతాయనసేవనే గవాక్షమార్గానువర్తనే, ని. 'వాతాయనం గవాక్ష స్స్యా' దిత్యమరః, నిరుత్సుకతా మపరితోషతాం, వాపీనాం దీర్ఘికాణాం కూపానాం ఉదపానానాం చోపకంఠేఽంతికసంచారే, నిరుత్కంఠతాం నిరుల్లాసతాం, వాసరావసానే సాయంకాలే, నిరాదరతా మతత్పరతాం, వారివిహారే జలక్రీడాయాం నిరాకాంక్షతాం నిస్పృహత్వం, ఉత్పలమాలాయాం కువలయదామ్ని, ఉపేక్ష్యతా మౌదాసీన్యవిషయతాం, ఉపవనభజనే ఉద్యానవనసేవనేఽప్యుద్విగ్నతాం భీరుతాంచ, జనానాం, జనయన్ ఉత్పాదయన్, కాలాంతరోపయోగినాం చంద్రాతపాదిశీతలోపచారాణాం తదానీమనుపయుక్తత్వేన అనపేక్షితత్వా త్తేషు నిరానందత్వాదిజనక ఇత్యర్థః, అత్ర చంద్రాతపనిరానందత్వాదీనాం కేవలప్రకృతానామేవోత్పాదనక్రియారూపధర్మసంబంధే నౌపమ్యస్యగమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తదుక్తమ్. 'ప్రస్తుతానాం తథాన్యేషాం కేవలం తుల్యధర్మతః, ఔపమ్యం

---

1 చంద్రకాంతస్థలే. 1 ఘనేష్టకారచితభిత్తిశ్లక్ష్ణ.

మృదులకమ్బలస్య కాలాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగరాగస్య నిర్ధూమాం గారభరితహసన్తికాయన్త్రస్యచ సుభగంకరణః మదన[1]కరేణుకరవికీర్ణ

గమ్యతే యత్ర సాస్మృతా తుల్యయోగి తే, తి లక్షణాత్, తథా గంభీరః తుషార వాతాదిదుష్ప్రవేశగాంభీర్యయుక్తః ఆభోగో విస్తారోయస్య త త్తథోక్తం యద్గర్భ గృహ మావాసాగారం. ని. 'గర్భాగారం వాసగృహమి' త్యమరః, తస్య, ఘనం నీ రంధ్రం యథాతథా ఇష్టకాభిశ్చితారచితాభిత్తిః కుడ్యం తస్యాశ్చ శీతబాధానివర్తక త్వేన తస్యా అప్యుపయోగిత్వా దితి భావః, ని. 'భిత్తి స్త్రీన కుడ్య మేడూకమి త్య' మరః, 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారిష్వి' తి హ్రస్వః. అశ్లక్ష్ణం అతను సుఘటిత మితి యావత్. తస్య, తిరస్కరిణీ పటలస్య ప్రతిసీరానికరస్య, ని 'శ్లక్ష్ణందభ్రంకృశం తను' 'ప్రతిసీరా యవనికా స్యాత్తిరస్కరణీచసే' తి చామరః. 'తిరసోఽన్యతరస్యా' మితి సత్వం, శశస్య మృగవిశేషస్య, ఉదరే కుక్షిప్రదేశే యాని రోమాణి కోమలతనూ రుహాణి, తన్నిర్మితం యన్మృదులకంబలం అథవా తద్వన్మృదులం యత్కంబలం సుఖ సంస్పర్శకంబలం తస్య, 'శీతం నైవ వితీర్యతే, ప్రియతమై రాలింగనం కమ్బల' మితి చారు చర్యావచనా దితి భావః. కాలాగురుధూమస్య కృష్ణాగురుధూమస్య కాశ్మీరాంగ రాగస్య కుంకుమవిలేపనస్య 'కాశ్మీరపంకేన కృతప్రలేపో హైమంతికా నాశు నిహం తిదోషా 'నితి. తస్య దోషనివర్తకత్వేన తదానీ మపేక్షితత్వాదితి భావః. ని. 'కుంకు మం ఘుసృణం పుణ్యం ప్రోక్తం లోహితచందనమ్, కాశ్మీరజన్మ విద్వద్భిః కాలేయం జాంగలం స్మృత' మితి హలాయుధః. నిర్ధూమాంగారైః ధూమరహితాంగారైః భరితం పూర్ణం, యద్ధసంతికాయంత్రం అంగారశకటీరూపయంత్రం తస్యచ, ని. 'అం గారధానికాంగారశకట్యపి హసంత్య పీ' త్యమరః. నిర్ధూమగ్రహణం నేత్రయో రనుద్వేజకత్వార్థ మిత్యవగంతవ్యం, అసుభగం సుభగం కుర్వంత్యనేనేతి సుభ గంకరణః సౌభాగ్యకరః, గర్భాగారాదీనాం శైత్యక్లేశనివర్తకత్వేనోపయోగిత్వా త్తజ్జన్మసత్తాసాఫల్యసంపాదక ఇత్యర్థః, 'ఆఢ్యసుభగస్థూలపలితనగ్నాంధప్రియేషుచ్వ్యర్థే ష్వచ్వౌ కృఞః కరణే ఖ్యు' న్నితి ఖ్యున్ప్రత్యయః. 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. అత్రాపిపూర్వవ ద్గర్భగృహాదీనాం ప్రకృతానా మేవ సౌభాగ్యలాభరూ పధర్మ సమ్బంధే సాదృశ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. తథా మదన ఏవ కరేణుః గజః తస్యగణ్డో ప•. తస్య కరశ్శుండా తేన వికీర్ణాః యే

---

1 రేణుకణాయమాన ; కరేణుకరనికరవర్తకణాయమాన.

శీకరనికరాయమాణతుషారధూళీధూసరవాసర స్సరసీరుహ[1]దావపావక స్తుహినవ్రణితలాసికాధరదళదూరీ[2]భూతదంశకృత్యః ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాఙ్గనాఙ్గవ త్ప్రియాతసౌభాగ్యప్రపాసన్నివేశ స్తాలవృన్తవిశ్రాన్తి[3]కాలః కామినీస్తరభరగిరిదుర్గసీమ్ని నిర్భయనిలీననిదాఘభావోదివాభీత

శీకరనికరాః సూక్ష్మబిన్దుసన్దోహాః, తద్వదాచరన్తః అతిసూక్ష్మాకారా ఇత్యర్థః. శాకమో త్తేజకా ఇతి యావత్. ఆచారక్యజన్తా ల్లట శ్శానజాదేశః తాదృశాః యే తుషారాః నీహారా స్త ఏవ ధూళ్యః పరాగా ఇతి రూపకం. తాభి ర్ధూసరాః ధూమ్రాః వాసరాః దివసాః యస్యస, తథోక్తః. ని. 'క్లీబే దివసవాసరా' విత్యమరః. సరసీరుహాణాం దావ పావకో దవాగ్నిః. తుషారతుహినలేన తద్ధ్వంసకత్వా దితి భావః. ని. 'వనే చ వన వహ్నౌ చ దవో దావ శ్చ కథ్యత' ఇతి శాశ్వతః. తుహినేన వ్రణితాని వ్రణవన్తి కృతాని స్ఫుటితానీత్యర్థః. వ్రణవచ్ఛబ్దా త్తత్కరోతీతిణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, తాదృ శాని యాని లాసికానాం పణ్యస్త్రీణా మధరదళాన్యధరోష్ఠపల్లవాని తేషాం దూరీ భూతం దూరతోఽపాస్తం దంశకృత్యం దన్తక్షతక్రియా యస్మిన్ స, తథోక్తః, స్వతః స్ఫుటితానాం దంశకృత్యాసహత్వా దితి భావః, 'వంశకృత్య' ఇతిపాఠే దూరీ భూతం దూరతః పరిహృతం వంశకృత్యం వేణునాదక్రియా యస్మిన్, స్ఫుటితానా మధరాణాం వేణుపూరణాసమర్థత్వా దితి భావః, కులపధూజనాధరపుటానాం దంశ కృత్యవంశకృత్యానౌచిత్యాల్లాసికాగ్రహణం ద్రష్టవ్యం. ని. 'నర్తకీలాసికేసమే' ఇ త్యమరః. ప్రక్షీణతారుణ్యపణ్యాఙ్గనాఙ్గవత్ వృద్ధవేశ్యావయవసదిత్యుపమా. ప్ర యాత సౌభాగ్యోఽపగతరామణీయకః ప్రపాసన్నివేశః పానీయశాలికాసంస్థానం యస్మిన్ స, తథోక్తః, విటానాం పాన్థానాం చానపేక్షితత్వా త్ప్రీసాధనాభావేన వృద్ధపణ్యాఙ్గనాఙ్గానాం ప్రపాసన్నివేశానాం చ అపగతరామణీయకత్వం ద్రష్టవ్యం. ని. 'ప్రపా పానీయశాలి కే'త్యమరః. ఘుణ్ణర్థే కవిధానం, తాలవృన్తానాం వ్యజనా నాం విశ్రాంతికాలో విశ్రమసమయః విశ్రాన్తికర ఇతి పాఠే విశ్రమసంపాదక ఇత్యర్థః. గ్రీష్మర్తా వితస్తతో వ్యజనవ్యాధూననజనితజనానందసంభవా దితి భావః. ని. 'వ్యజ నంతాళవృంతక' మిత్యమరః. కామినీనాం తరుణీనాం స్తనభరః కుచభార ఏవ గిరిదు ర్గసీమా గిరిదుర్గస్థానం తత్ర నిర్భయం నిరాతంకం యథా తథా నిలీనో నిగూఢతయా ప్రవర్తమానో నిదాఘభావః ఊష్మా యస్మిన్ స తథోక్తః 'కూపోదకం వటచ్ఛాయా

---

1 గహనదావ. 2 దూరీకృతవంశకృత్యః. 3 కరః.

వ్రాతస్యాప్యనతిభయంకరదివాకరశ్చకోరనికరస్యాప్యనతిక్షేమంకర [1]సుధాకరః కాదంబకదంబస్యాప్యనతి [2]ప్రియంకరకమలాకర [3]కృతకరయుగళస్వస్తికబంధనతయా నీహారాతంకశంకయా హృదయకమల మివ గోపాయంత మశ్రాంతదంతవీణావ్యాపారేణ వేపమానాధరపుటతయా శీ

తాంబూలం తరుణీస్తనా, శీతకాలే భవే దుష్ణ ముష్ణకాలేతు శీతల'మిత్యుక్తేః తదానీం కామినీకుచతటేషు అత్యంతౌష్ణ్యస్య విద్యమానత్వాత్, ఇయ ముత్ప్రేక్షా గమ్యారూపకసంకీర్ణా. ఏతేన హేమంతనిదాఘయోః జేతృజేతవ్యభావో వ్యజ్యతే. ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపి', 'భావ స్సత్తాస్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మజన్మస్వి'తి విశ్వప్రకాశామరౌ. దివాభీతవ్రాతస్య దివా అహని భయశీలస్య, ఘూకనికరస్యాపి. ని. 'దివాంధః కౌశికో ఘూక' ఇత్యమరః. అనతిభయంకరః మందప్రకాశత్వా దీషద్భయంకరః దివాకరః సూర్యః యస్మిన్ సః, 'మేఘర్తిభయేషు కృఞః' ఇతి ఖచి అరుర్ద్విషదిత్యాదినా ముమాగమః. చకోరనికరస్యాపి చంద్రికాపాయిపక్షివిశేషనివహస్యాపి. ని. 'చకోర శ్చంద్రికాపాయీ'త్యభిధానాత్, అనతి క్షేమంకరః నీహారావరణేన మందరశ్మిత్వా దీషత్తృప్తికరః సుధాకరశ్చన్ద్రః యస్మిన్ సః, క్షేమప్రియమద్రే౽ణ్చేతి ఖచి ముమాగమః కాదంబకదమ్బస్యాపి కలహంసనికురుంబస్యాపి. ని. 'కాదమ్బః కలహంసస్స్యా'దిత్యమరః, అనతిప్రియంకరాః పద్మోల్లాసహైన్యా దీషత్ప్రీతిజనకాః కమలాకరా స్సరాంసి యస్మిన్ సః ప్రియంకరేత్యత్ర పూర్వవత్ఖచ్ప్రత్యయ ముమాగమౌ. తథాకరయుగళస్య హస్తయుగ్మస్య స్వస్తికః స్వస్తికాకార స్సన్నివేశవిశేషః. వ్యత్యాసస్థాపనం స్వస్తిక శబ్దార్థః. తద్రూపం యద్బంధనం తత్ కృతం శీతబాధానివర్తకవసన కమ్బళా ద్యాచ్ఛాదనాభావా దురసి విరచితో యేన సతథోక్తః. శీతబాధయా వ్యత్యస్తహస్తాచ్ఛాదితోరస్థల ఇత్యర్థః. తస్యభావస్తత్తా తయా హేతునా నీహారాతంకా తుహినోపద్రవాత్ యా శంకాభీతిః తయా. ని. 'శంకావితర్కభయయో'రితి యాదవః. హృదయకమలంహృత్పద్మం, గోపాయంతం రక్షంతమివేత్యుత్ప్రేక్షా, 'గుపూధూపవిచ్ఛిపణిపనిభ్య ఆయ'ఇత్యాయప్రత్యయః. దంతా ఏవ వీణా వల్లకీవాద్యవిశేషః. శైత్యజనితకంపవశేన ధ్వననశీలత్వాత్, అశ్రాంతం నిరంతరం యో దంతవీణావ్యాపారః చలనరూపక్రియావిశేషః. తేన, వేపమానాధరపుటతయా కమ్పమానాధరోష్ఠతయా హేతునా, శీతికాయాః శైత్యబాధాయా ఏవ పిశాచికాయాః

---

1 నిశాకరః. 2 ప్రీతికర. 3 కరయుగకృత.

తికాపిశాచికానిర్వారణాయ నిపుణం మంత్రజప మివ కుర్వంత మవిరళ పులకపాళీకబళితకళేబరతయా సకరుణవిధివితీర్ణరోమకంబలకృతాంగ రక్ష మివ భిక్షా మటంతం దుర్గతవర్గం నిర్ఘృణా కదాచి దపి కమలా[1]నాలోకితవతీతి తస్యై సాసూయ ఇవ తదీయవాస[2]తామరసం సపత్రకోశం వినాశయ న్నంగజమతంగజకరపుష్కరోత్థిత[3]శీకరనికరా

సిర్వారణాయ, తాం నిరాకర్తు ముచ్చాటయితు మిత్యర్థః, నిపుణం సమర్థం, మంత్రజపం మంత్రోచ్చారణం, కుర్వంత, మివే త్యుత్ప్రేక్షా, అవిరళపులకపాళ్యా సాన్ద్రరోమాంచప్రపంచేన కబళితం గ్రస్తం ఆచ్ఛాదిత మితి యావత్. కళేబరం శరీరం, యస్య తత్తయా హేతునా, సకరుణేన దయాళునా విధినా బ్రహ్మణా వితీర్ణం దత్తం యద్రోమకమ్బలం తనూరుహరూపకంబలం తేన కృతాంగరక్షం విరచితాంగసంగోపన మివ స్థిత మిత్యుత్ప్రేక్షాణాం తిసృణాం సంసృష్టిః. భిక్షా మటంతం భిక్షాచరణతత్పరం, దుర్గతవర్గం దరిద్రసమూహం, ని.'దరిద్రో దుర్గతో౽పిస' ఇత్యమరః, నిర్ఘృణా నిష్కరుణా, ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే'త్యమరః, కమలం లీలాపద్మం అస్యాః అస్తీతి కమలా లక్ష్మీః అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః, 'ని. 'లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీ ర్హరిప్రియే'త్యమరః, నాలోకితవతీ న దృష్టవతీ, కరుణాకటాక్షవీక్షణేన తస్య ధన్యతాం నాపాదితవ తీత్యర్థః, నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః, అథవా ఆలోకితవతీ న భవతీత్యర్థః, 'అస్తి ర్భవంతీపరో ప్రయుజ్యమానో౽ప్యస్తీ'తి భాష్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇతి మత్వేతి శేషః. తస్యై కమలాయై, తస్యాం కమలాయా మిత్యర్థః, 'క్రుధద్రుహేర్ష్యాసూయార్థానాం యం ప్రతి కోప'ఇతి చతుర్థీ, సాసూయ స్సేర్ష్యస్స, న్ని వేత్యుత్ప్రేక్షా, సపత్రకోశం సపర్ణకుట్మలం, సవాహనార్థాఘుంచ, ని. 'పత్త్రం వాహన తామరసం నివాసపంకేరుహం. ని. 'పంకేరుహం తామరస' మిత్యమరః, తద్వినాశయన్విధ్వంసయన్, తత్రస్థాయాః కమలాయాః ప్రతీకారస్య దుష్కరత్వేన తదీయావాసతామరసప్రతీకారకథనా త్ప్రత్యనీకాలంకారః. తదుక్తమ్ బలినః ప్రతిపక్షస్య ప్రతీకారే సుదుష్కరే, య స్తదీయతిరస్కారః ప్రత్యనీకం తదుచ్యత'ఇతి, సహోక్త్యోత్ప్రేక్షో జ్జీవిత ఇతి సంకరః. సపత్రకోశ మితి శ్లేషస్తు విశేషః.తథా అంగజః మన్మథ ఏవమతంగజః కుంజరః.ని. 'మతంగజో గజో నాగః కుంజరో వారణః కరీ' త్యమరః, తస్య కరపుష్కరేణ హస్తాగ్రే

1 నాలోకయతీతి. 2 తామరసకోశన్నాశయన్నగనమతంగజ. 3 శశికర.

కాలై రతిపరుషస్మరశర[1]నిపాతప్రతప్తగగనాఙ్గనాఙ్గప్రవ[2]త్స్వేదపృషత్కై రక్షీణమహిమమహిమప్రసరైరధ్వగాంతఃకరణాని సీమన్తయన్ హేమంత సమయస్సముదజృంభత ౩౦

స యత్ర కాంతా నపశ్యంతి క్లాంతా విరహవహ్నినా,
నిశావసానవేలాం చ వేలాం చ వ్యసనామ్బుధేః. ౩౧

౨. తత్ర పర్ణశాలాధ్యమధ్యాసీనం లక్ష్మణాగ్రజ [3]ముపససాద

ణోత్థితః ఉత్క్షిప్తః యః శీకరనికరో జలబిందుసందోహః తదాకారైః స్తద్రూపై రితిరూపకసంకీర్ణతాద్రూప్యోత్ప్రేక్షా గమ్యా, ని. 'పుష్కరం కరిహస్తాగ్రే వాద్యభాండముఖే జల'ఇత్యమరః, అత్ర పుష్కరశబ్దేనైవ కరాగ్రప్రతీతేః పునః కరగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం, అతిపరుషస్మరశరనిపాతేన అత్యంతకఠోరమన్మథబాణనిపతనేన ప్రతప్తం సంతప్తం యద్గగనమేవ అంగనా తస్యాః అంగం శరీరం తస్మాత్ప్రవత్ స్యందమానః యస్స్వేదః ఘర్మాంబుకణగణః తత్పృషత్కైః తత్పృషత్కై, రిత్యుత్ప్రేక్షా. అభూతోపమా. గగనస్యాంగస్వేదయో రప్రసిద్ధత్వా దిత్యుక్తం ప్రాక్ 'దృశేః క్స'ఇతి క్సప్రత్యయః, అమూర్తస్య గగనస్యైవ స్మరశరసంతప్తత్వే కిముతాన్యస్యేత్యాశ్చర్య మితి భావః, అక్షీణమహిమమహిమప్రసరైః అవిచ్ఛిన్నవైభవతుషారాసారైః అధ్వగాంతఃకరణానిపాంథహృదయాని, సీమంతయన్విదారయన్, హేమంతసమయః హేమంతకాలః, సముదజృంభత విజృంభితోఽభూత్. ౩౦

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ హేమంతే, విరహవహ్నినా ప్రియవియోగాగ్నినా, క్లాంతా నిపీడితాః, కాంతాః స్త్రియః, నిశావసానవేలాం రజనీవిరామకాలం, వ్యసనాంబుధేః దుఃఖసాగరస్య, వేలాం కూలంచ, నపశ్యంతి, దుస్సహవిరహవేదనావశాత్ తయోస్తథా అనవధికత్వేన ప్రతీయమానత్వా దితి భావః, ని 'అబ్ధ్యంబువికృతౌ వేలా కాల మర్యాదయో రపీ'త్యమరః, అత్ర వేలయో రుభయో రపి ప్రకృతయో రేవాదర్శనక్రియారూపధర్మసామ్యే నౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వాత్ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. ౩౧

తత్రేతి. తత్ర హేమంతే శూర్పం శోణితభాజనం 'నఖవిదూషణ' ఇతి ధాతోః కః, శూర్పేణ శోణితభాజనేనయజ్ఞాదిసత్క్రియాః నఖయతి దూషయతీతి శూర్పణఖా, యద్వా శూర్పాకారాణి నఖాని యస్యాస్సా శూర్పణఖా నామ రా

1 తాపప్రతప్త; జాతతాప. 2 స్వేదబిందు. 3 ఉపససర్ప.

శూర్పణఖా. ౩౨

ప. తస్మిన్నుజ్జృమ్భితోష్ణస్తనతటదయితాహీనసంహారకాలే
కాలే ప్రాలేయధారాకవచితగగనాభోగదిక్చక్రవాళే,
కామాన్ధా రాక్షసీ సా పతిమతి మతనోన్మైథిలీప్రాణనాథే

క్షసీ రావణస్వసా, 'పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయా మగ' ఇతి ణత్వం. 'నఖముఖాత్సంజ్ఞాయా' మితి నజీప్, పర్ణశాలామధ్యం, తన్మధ్య ఇత్యర్థః, 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, అధ్యాసీన మధిష్ఠితం 'ఉదాస' ఇతీకారః, లక్ష్మణాగ్రజం రామ, ముఖస సాదప్రాప, కామాతురత యేతి భావః, భావికార్యకరణదక్షత్వా ల్లక్ష్మణగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. ౩౨

తస్మిన్నితి, ప్రలయాదాగతం ప్రాలేయం 'తతఆగత' ఇత్యణ్ 'కేకయమిత్రయుప్రలయానాం యాదేరియ' ఇతి యశబ్దస్యఇయాదేశః. ప్రాలేయధారాభిర్నీహారాసారైః, కవచితః ఆవేష్టితః, గగనాభోగో గగన విస్తారః, దిక్చక్రవాళం దిఙ్మండలంచ యేనతస్మిన్, తథోక్తే, ని. 'చక్రవాళం తు మండల' మిత్యమరః, అతఏవోజ్జృంభితోష్ణం ప్రవృద్ధోష్ణస్తనతటం కుచమండలం యాసాం తాభి ర్దయితాభి ర్వధూభిః హీనావిహీనా వియుక్తావిరహిణఇత్యర్థః, తేషాం సంహారకాలే, అథవా తేషాం సంహారే సంహరణక్రియాయాం, కాలే కృతాంతరూపే, ని. 'కృతాంతానేహసోః కాల' ఇత్యమరః, 'హసంతీం చహసంతీం చ హసంతీం వామలోచనామ్, హేమంతే యే న సేవంతే తేనరాదైవవంచితా' ఇతి వచనాత్. విరహిజనమారక ఇత్యర్థః. తస్మిన్ కాలే హేమంతసమయే, కామే నాంధా వివేకదృష్టిశూన్యేత్యర్థః, సా పూర్వోక్తా, రాక్షసీ శూర్పణఖా, 'జాతేర స్త్రీవిషయాదయోపధా' దితిజీప్, లక్ష్మ్యాః లీలారవిందే విహారపద్మే. లీలయా కరధృతకమలేవా, నవపిశితధియం నూతనమాంసబుద్ధిం, తన్వతీ కుర్వతీ తాదృగ్భ్రాన్తింప్రాప్నువతీత్యర్థః. ని. 'పిశితం తరసం మాంస' మిత్యమరః, నవగ్రహణం జిఘృక్షోత్పాదనార్థ మిత్యవగన్తవ్యమ్. శ్యేనికేవ శ్యేనాంగనేవ, వర్తమానా సతీతి శేషః. శ్యేనో గృధ్రజాతీయః కపింజలాదిక్షుద్రఖగగ్రాహీ పక్షివిశేషః 'జాతే రస్త్రీ త్యాదినా జీప్, తతః స్వార్థేకః, 'కేణ' ఇతిహ్రస్వః, మైథిలీప్రాణనాథే సీతావల్లభే, శ్రీరామే, ఏతేనాస్య సమ్భోగార్థం స్త్ర్యంతరాత్యన్తాభావస్సూచ్యతే. పతిమతిం పతిరయంమేభూయాదితిబుద్ధిం, మతనోత్ అకరోత్, పతిత్వే నావృణో దిత్యర్థః, శ్యేనికా లీలారవిందే మాంసబుద్ధి మివ శూర్పణఖాపి శ్రీరామే ప్రియతమబుద్ధిం చకారేత్యర్థః అథవా రాక్షసీ శ్యేనికా లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియ మివ మైథిలీ ప్రాణనాథే పతి

లక్ష్మీలీలారవిందే నవపిశితధియం తన్వతీ శ్యేనికేవ. 33

౪. తత స్తేన జానకీజాని రితి జానీహి [1]జన మిమం మమానుజ మతిమనుజభుజ[2]బల మబలావియుక్తం యుక్తమాశ్రయితుం తవేతి

మతిం. తన్వతీ విదధానాసతీ అతనో ద్వరణ మితి శేషః. త్వం మే పతిర్భవేతి శ్రీరామమవృణో దిత్యర్థః, ఉపమాలఙ్కారః. స చారవిందే శ్యేనికాయాః పిశితభ్రాన్త్యుదయకథనా ద్భ్రాన్తిమతాంగేన సంకీర్యతే. స్రగ్ధరావృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. 33

తత ఇతి. తతః పతిత్వేన వరణానన్తరం, ఇమ మేనం జనం, మా మిత్యర్థః. తస్యా ఖండితమహిమాతిశయద్యోతనార్థ మిదంశబ్దేన నిర్దేశః. జానకీ జనకమహారాజపుత్రీ జాయా యస్య జానకీజానిః సీతాపతిః, 'జాయాయానిఙ్'ఇతినిఙా దేశః. ఈదృక్సౌభాగ్యశాలినీ మహాకులప్రసూతేయం సన్నిహితా మమ భార్యా నిసర్గతోఽహం చైకపత్నీ వ్రతశీలః తస్మా న్మమ త్వయా వరణ మయుక్త మితి భావః, ఇతి జానీహి జానకీపతిమవబుధ్యస్వేతి ప్రాతీతికోఽర్థః పరమార్థస్తు దశరథనందనరూపేణ జననా ఙ్జనం దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలనార్థం రాజపుత్రత్వే నావతీర్ణ మి త్యర్థః, ఇమం మాం, జానీహి సీతారూపిణ్యాలక్ష్మ్యాః పతిః శ్రీమహావిష్ణుః. తథా చ రాక్షససంహర్తు ర్విష్ణోః న రాక్షసీవరణం యుక్తమితిభావః. ఇతి జానీహి, తతః కిమిత్యాశంక్యాహ 'గురుణాఽపి సమం హాస్యం కర్తవ్యం కుటిలం వినే'త్యాది న్యాయేన భ్రాతృవిషయక మపి పరిహాసం ప్రయోజయన్ రామో లక్ష్మణవిషయత్వేన ప్రవృత్త్యాభాసప్రత్యాయకైః తాత్పర్యేణ నివృత్తిప్రతిపాదకైః శ్లిష్టశబ్దైః ప్రలోభనార్థ ముత్తర మనుభాషతే. మమేత్యాదినా. మమానుజం సోదరం, నతు యంకఞ్చన, సౌశీల్యసౌన్దర్యాదిభిర్మత్తుల్యమిత్యర్థః, మనుజానతిక్రాన్త మతిమనుజమ్, అత్యాదయః క్రాన్తాద్యర్థే ద్వితీయయేతిసమాసః. తద్భుజబలం యస్య తం, అమానుషబాహుపరాక్రమశాలిన మి త్యర్థః, అబలావియుక్త మసన్నిహితభార్య, మసన్నిహితభార్యంవా, అతో భార్యాపేక్షిణ మిత్యర్థః. సాపత్న్య మేవ భవిష్యసీతిభావః, ఈదృశం, లక్ష్మణం, మాశ్రయితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, తవయుక్త మనురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రాతీతికార్థః, అన్తరాశయ స్తు మమానుజం ధర్మశీలత్వాదినా మత్సబ్రహ్మచారిణ మిత్యర్థః, అతి మనుజః పురుషోత్తమో విష్ణురితి యావత్. తస్యేవ భుజబలం యస్య తం, విష్ణుతుల్యపరాక్రమ మి త్యర్థః, అబలావియుక్తం పరదారపరిగ్రహాదివిముఖం, ఏకపత్నీవ్రత మిత్యర్థః. ఆశ్రయితుంయుక్త, మితి కాకుః,

---

1 జనమామం, 2 బలమబాలం.

ప్రత్యాఖ్యాతా రామేణ సా సౌమిత్రి ముపేత్య యథామనీషిత మభాషత. 34

తేనాపి భద్రే తస్యార్యస్య దాసోఽహం దాసభార్యాపద మనార్యం నను నార్యాః కుల[1]జాతాయా స్తస్మాత్త మేవభజేథాః. 35

న యుక్త మిత్యర్థః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, రామేణ ప్రత్యాఖ్యాతా ప్రత్యుక్తా, నిరాకృతా వా, శూర్పణఖా, సౌమిత్రి, ముపేత్య, తాత్పర్యానభిజ్ఞతయా శ్రీరామవచనం స్వానుకూల మేవ మన్వానా మన్దబుద్ధి రియం లక్ష్మణసమీపం గత్వే త్యర్థః, అభాషత మాం పరిగృహాణే త్యవోచత, 'యథాసాదృశ్య' ఇ త్యవ్యయీభావః, ని. 'యథా సాదృశ్యవీప్సార్థపదార్థానతివృత్తి ష్వి' త్యభిధానాత్. 34

అ. తతః కిం జాత మి త్యత ఆహ.—తేనేతి, భద్రే హేకల్యాణి, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, తస్య శ్రీరామస్య, య స్త్వయా ప్రథమం వృత స్తస్యే త్యర్థః. అహం,దాసో భృత్యః. అతః, కులజాతాయాః సత్కులప్రసూతాయాః, ఆర్యాయా ఇతియావత్. నార్యాః వధ్వాః, తి. 'నారీ సీమన్తినీ వధూ'రి త్యమరః, దాసభార్యాపదం భృత్యభార్యాస్థానం, తథా భూతత్వ మి త్యర్థః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః, అనార్యం నను అయుక్తంఖలు, దాసభార్యా భూత్వా దాసీభావం గంతు మసామ్ప్రత మి త్యర్థః, తస్మా త్కారణా, త్తమార్యం శ్రీరామ మేవ, భజేథాః ప్రాప్నుయాః, ఆర్యాయా ఆర్యభజనం యుక్త మి త్యక్షరార్థః. వాస్తవార్థస్తు విరుద్ధలక్షణయా అశుభ్యా వేన హేభద్రే అమంగళే, కుజవాసరే అమంగళే మంగళశబ్దప్రయోగవత్, 'అభద్రే జాతే సర్వం భద్రంజాత' ఇత్యాదిప్రయోగవచ్చ ద్రష్టవ్యమ్, ఆర్యస్య శ్రేష్ఠస్య, శ్రీరామస్య భార్యాత్వ మేవ భవిష్య సీతి భావః, ఈదృశం లక్ష్మణ, మాశ్రయితుం భార్యాత్వే నానువర్తితుం, త వాఽయుక్త మనురూప, మితి పరిహాసానుకూలః ప్రతీతికోఽర్థః, సర్వసుపర్వసార్వభౌమస్య తస్య ప్రసిద్ధస్య శ్రీమహావిష్ణురూపిణోఽహం దాసః భక్తః, శ్రీవిష్ణురూపశ్రీరామభక్తత్వేన అత్యంతపావన ఇ త్యర్థః, అతః కులజాతాయాః నార్యాః భవత్యాః దాసస్య శ్రీవిష్ణుభక్తస్య భార్యాయాః యత్పదం తద్వరణ మయుక్తం, శున్యాః ఆందోళికారోహణ వాంఛావ ది త్యర్థః, తస్మా త్తం విష్ణురూపం రామమేవ, భజేథాః శరణం గచ్ఛేః, యత ఈదృగపకారిణీ త్వం ముక్తా భవిష్య సీ త్యర్థః. అథ 'గురుణాఽపి సమం హాస్య' మిత్యాదిన్యాయేన లక్ష్మణః శ్రీరామే సీతాయా మపి పరిహాసం ప్రయుంక్తే. 35

---

1 సంభూతాయాః.

[1]కించ. [2]క్రూరసత్వభయానక కాననసంచారాచతురాం విదేహ రాజపుత్రీం విహాయ తత్ర భవతీ భవతీ మేవాసౌ పరిగ్రహీష్య తీతి లక్ష్మణేనాభిహితా పీతమతి స్సా హిత మితి తదీయం [3]వచన మమనుత. 38

అ. కిం చే త్యాదినా. క్రూరసత్త్వైర్వ్యాఘ్రాదిభి శ్శ్వాపదైః భయానకే భయంకరే కాననే సంచారాచతురాం సంచరణాశక్తాం, భీతామిత్యర్థః, యద్వా సంచారే ణాచతురాం విహ్వలాం ఖిన్నాం, ఉభయథాఽపి వనవాసప్రతిబంధకీభూతా మిత్యర్థః, వై దేహీంవిదేహరాజపుత్రీం న తు సదేహరాజపుత్రీం అతఏవ కృశాంగీ మిత్యర్థః, 'అనుదరాకన్యా అలవణా యవాగూ ' రిత్యాదిభాష్యకారవచనా దీషదర్థవాచిన్నఞర్థ కోఽయం విశబ్దః, అవ్యయానా మనేకార్థత్వాత్. విదేహశబ్దోఽయం రాజవిశేషణం రాజపుత్రీవిశేషణం వా, త్వం తు నోక్తవిశేషణవిశిష్టేతి భావః. ఈదృశీం సీతా, మవహాయత్యక్త్వా, తత్ర భవతీం పూజ్యాం, భవతీం త్వా మే, వేత్యర్థః, 'ఇతరేభ్యోఽపి దృశ్యత'ఇతిప్రాగ్దిశీయ స్త్రల్ప్రత్యయః. 'సుప్సు' పేతి సమాసః. ఉగితశ్చేతిజీప్. ని. 'త్రిషు తత్ర భవా న్పూజ్య స్తథైవాత్ర భవానపీ'తి యాదవః, అసౌ శ్రీరామః, పరిగ్రహీష్యతి స్వీకరిష్యతీతి, ప్రాతీతికోఽర్థః. వస్తుతస్తు అతిదుష్ట శ్వాపదవిశిష్టకాననసంచారేణాచతురాం పీడితాం, సుకుమారీ మి త్యర్థః, యద్వా తత్సంచారేభీరు మిత్యర్థః, భీరుత్వస్యైవ కులస్త్రీధర్మత్వాదితి భావః, విదేహరాజపుత్రీం జనకమహారాజకన్యకాం, మహాకుల ప్రసూతాం విశిష్టదేహరాజపుత్రీంచ, అత ఏవ, తత్ర భవతీం బహుమాననీయాం, సీతా మేతాదృక్సకలగుణసంపన్నత్వేనాపరిత్యాగార్హామిత్యర్థః. విహాయ, కఠోరహృదయాం కులవధూధర్మపరిత్యాగేన ఆతతాయితయా కాననస్వైరసంచారతత్పరాం, రాక్షసీత్వేనాకులజాతాం, వికృతాకారాం చ, అతఏవ తత్ర భవతీం విరుద్ధలక్షణయా అపూజ్యాం పరిత్యాగార్హాం, త్వాం, పరిగ్రహీష్యతీతికాకుః, న పరిగ్రహీష్యత్యేవేత్యర్థః, ఇత్యేవంప్రకారేణ, తేన లక్ష్మణే నాభిహితా ప్రత్యుక్తా సతీ, పీతమతిః పరిహాసాశయానభిజ్ఞతయానష్టబుద్ధిః, స్సా శూర్పణఖా, తదీయం లక్ష్మణోక్తం వచనం, హిత మనుకూలమితి, అమనుత అబుధ్యత, తత్ర పీతమతిపదార్థస్య విశేషణగత్యామననక్రియార్థం ప్రతి హేతుత్వాత్పదార్థ హేతుకం కావ్యలింగ మలఙ్కారః. 38

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 అక్రూరసత్వాం. 3 వచనమనుకూలమమనుత.

ప. దశరథాత్మజయుగ్మనిరీక్షణక్షణసమాకులబుద్ధిరియందధౌ,
ఉభయకూలసమస్థితశాద్వలభ్రమగతాగతఖిన్నగవీదశామ్. ౩౨
వృషస్యంతీ వృషస్కంధం రాఘవం రావణానుజా,

అ. తత స్సా కిమకరోదిత్యత ఆహ.—దశరథేతి. దశరథాత్మజయుగ్మస్య రామలక్ష్మణయోః నిరీక్షణక్షణేన దర్శనోత్సవేన దర్శనావ్యవహితకాలేన వా సమాకులా ససంభ్రమా బుద్ధి ర్యస్యా స్సా, అనయోః కతరం భజామీతి దోలాయమానమానసే త్యర్థః, ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః. ఇయం శూర్పణఖా, ఉభేచ తేకూలేచ ఉభయకూలే 'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య' మితి పృథక్సూత్రకరణా దేవ నిత్యత్వే సిద్ధే పున ర్నిత్యగ్రహణసామర్థ్యాద్వృత్తివిషయే ఉభశబ్దస్థానే ఉభయశబ్దప్రయోగ ఏవ సాధురిత్యనుసంధేయం. యథాహ కైయటః.'అత్రోభాదుదాత్తో నిత్య'మితి నిత్యగ్రహణ స్యేదం ప్రయోజనం వృత్తివిషయే ఉభశబ్దప్రయోగో మాభూత్. ఉభయశబ్దస్యైవ యథాస్యాదిత్యుభయపుత్ర ఇత్యాదిభవతీతి.ఏతద్వ్యాఖ్యాతం మదీయశృంగారనాటకే. తయోః పూర్వోక్తనదీతీరయో స్సమం తుల్యం యథాతథా స్థితౌ శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాదా శ్శష్పా ణ్యనయో ర్దేశయో స్సంతీతి శాద్వలౌ శష్పశ్యామదేశౌ శాదాశ్శష్పా ణ్యనయో ర్దేశయో స్సంతీతి శాద్వలావితి విగ్రహః. ని. 'శాద్వలశ్శాదహరిత' ఇత్యమరః. 'శాదఃకర్దమశష్పయో' రితి విశ్వశ్చ 'నడశాదా ద్వల'జితి వలచ్ప్రత్యయః, తయోర్యో భ్రమః కుత్ర వాగచ్ఛామీతి చిత్తసంభ్రమః. తేన హేతునాగతాగతాభ్యాంయాతాయాతాభ్యాం ఖిన్నా ఖేదం ప్రాప్తా యా గౌః ధేనుః ఖిన్నగవీ 'గో రతద్ధితలుకి' ఇ సమాసాంత ష్టచ్. టిత్వాత్ ఙీప్, తస్యా దశా మవస్థాం దధౌ ధృతవతీ, ని, 'దశా వర్తా వవస్థాయా'మితి విశ్వః, రామలక్ష్మణయో రన్యతరప్రాప్త్యాశాందోళనేన పర మఖిద్యతే త్యర్థః. అత్రాన్యధర్మస్యాన్యత్రాసంభవా త్తత్సదృశీం దశా మితి సాదృశ్యాక్షేపాదసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలంకారః. తదు క్తమ్. 'అసంభవద్వస్తుయోగా దుపమానోపమేయయోః, ప్రతిబింబక్రియా గమ్యా యత్ర సాస్యా న్నిదర్శనే'తి లక్షణాత్. 'ఉభయకూలసముత్థితే'తి పాఠే ఉభయకూలయోః సముత్థిత ఉత్పన్నో యశ్శాద్వలభ్రమ ఇత్యన్వయః. ౩౨

వృషస్యంతీతి. వృషః పుమాన్, ని. 'వృష స్స్యాదాసవేధర్మే సౌరభేయేచ శుక్లలే, పుంరాశిభేదయో శ్శృంగ్యాంమూషికశ్రేష్ఠయోరపీ'తి విశ్వః, వృషంపురుషమాత్మనః ఇచ్ఛ తీతి వృషస్యంతీ కాముకీ, ని. 'వృషస్యంతీ కాముకీ'త్యమరః. 'సుప ఆత్మనః క్య' జితిక్యచ్. 'అశ్వక్షీరవృషలవణానా మాత్మప్రీతౌ క్యచి' త్యసుగాగమః,

భూయశ్శూర్పణఖా భేజే శూర్పకారాతిబాధితా. ౩౮

గ. తదను జనకదుహితు రనితర[1]యువతియోగ్యభాగ్యం[2]రామస్య రూపరామణీయకం చ నిరూప్య పున రియమేవ మచింతయత్. ౩౯

ప. లావణ్యాంబునిధే రముష్య దయితామేనా మి వైనం జనం

'అశ్వవృషభయో ర్మైథునేచ్ఛాయా'మితి వక్తవ్య మిత్యర్థనియమః, తతశ్శతృప్రత్యయః 'ఉగిత'శ్చేతి జీప్. రావణానుజా రావణస్వసా, శూర్పణఖా శూర్పకశ్శంబరాపరనామా కశ్చి దసురః, తస్యారాతి ర్మదన స్తేనబాధితా పీడితాసతీ, జగన్మోహనదివ్యమంగళవిగ్రహశ్రీరామదర్శనజనిత మదనాతురా సతీత్యర్థః. వృషస్య వృషభస్య స్కంధా వివ స్కంధౌ భుజశీర్షే యస్య తం, స్కంధౌన్నత్యస్య మహాపురుషలక్షణత్వాదితి భావః. రాఘవం శ్రీరామం, భూయః పునరపి, భేజే ప్రాప. ౩౮

తదన్వితి. తదను తజ్జనానంతర, మియం శూర్పణఖా జనకదుహితుర్జానక్యా, స్సంబంధి అనితరయువతియోగ్యం అనన్యవధూసాధారణం భాగ్యం శ్రీరామపత్నీత్వరూపం భాగధేయం, తథా, రామస్య, రూపరామణీయకం ఆకారసౌందర్యం చ, ని. 'రూపం స్వభావేసౌందర్యే ఆకారశ్లోకయోరపీ'తివిశ్వః 'యోపధా ద్గురూపోత్తమా ద్వుఞ్', యద్వా కుండలముక్తాహారనూపురాంగదాది చతుర్విధభూషణాభావేఽపి భూషితవదవభాసమాన ఆకారవిశేషో రూపం, తదుక్తం భావప్రకాశే 'ఆవేధ్యారోప్యనిక్షేప్య బంధనీయైరభూషితమ్, యద్భూషిత మివాభాతి తద్రూపమితికథ్యత' ఇతి. 'అంగాన్యభూషితాన్యేవ ప్రేక్షణీయైర్విభూషణైః, యేన భూషితవ ద్భాంతి తద్రూపమితికథ్యత'ఇతి భూపాలశ్చ. తస్య రామణీయకం రమణీయత్వం చ, నిరూప్య నిర్వర్ణ్య, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణాచింతయత్ చింతితవతీ. ౩౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—లావణ్యేతి, అస్మదన్వయగురో రస్మత్కులశ్రేష్ఠస్య అస్మత్కులకూటస్థస్యపులస్త్యస్యేత్యర్థః. ని. 'గురుస్తు గీష్పతౌశ్రేష్ఠ'ఇతి విశ్వః, ఉత్పత్తిభూ ర్జన్మస్థానం, సాక్షాజ్జనక ఇతి యావత్, తథాచాస్మత్ప్రపితామహాత్వే నాస్మాకం హితాచరణతత్పరేణభవితవ్య మితి భావః. పద్మభూ ర్బ్రహ్మా, లవణఏవలావణ్యం కాంతివిశేషః. చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః. ని. 'లవణో రసరక్షోబ్ధిభేదేషు లవణా రుచీ'తివిశ్వః, యద్వా 'ముక్తాఫలేషుచ్ఛాయాయా స్తరళత్వ మివాంతరా, ప్రతి

---

1 యూవతీ. 2 రామస్యరామణీయకం.

కస్మా న్నాసృజ దస్మదన్వయగురో రుత్ప త్తిభూఃపద్మభూః,
[1]ఆస్తా మేతదరణ్యవాసరసికే హా కష్ట [2]మస్మి న్నిమాం
కాంతిం కాననచంద్రికాసమదశాం కిం నిర్మమే నిర్మమే. ౪౦
సీతా మాహర్తుకామా వసులభవిషయప్రార్థనోద్దామకామాం

భాతి యదంగేషు తల్లావణ్యమిహోచ్యత'ఇతి భూపాలః, తస్యాంబునిధేః అపరిచ్ఛిన్న లావణ్యసంపన్న స్యేత్యర్థః, అముష్య శ్రీరామస్య, దయితాం భార్యాం, మేనాం సీతా మివ, ఏనంజనం, మామిత్యర్థః, కస్మాద్ధేతోః, నాసృజత్ నసృష్టవాన్, ప్రపితామహత్వ రూపసంబంధా దిత్థమేవ స్రష్టవ్యా తథా, మామకాంగం న సృష్టవాన్ కుహాకో విధా తేత్యర్థః. ఏవం చేదియమివాహ మప్యస్య లావణ్యాంభోధేః భార్యాభూత్వా ధన్యతాం ప్రాప్నుయా మితి భావః. కిమనయా అకాండచింతయేతి స్వమనసి స్వయమేవ నిషేధతి. ఆస్తా మితి. ఏత త్సర్జనవిషయకచింతన, మాస్తాం తిష్ఠతు, గతజలసేతు బంధనప్రాయేణా నేన కిమిత్యర్థః, కిం త్వరణ్యవాసరసికే వనవాసతత్పరే, రాజ్యస్త్రీసంభోగాదినిస్పృహ ఇత్యర్థః. 'అతఇనిఠనా' ఇతి రసశబ్దా న్మత్వర్థీయ ష్ఠన్ప్రత్యయః, కుతః నిర్మమే మమే త్యేతస్వభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం. మమత్వా ద్వాంధితా ద్రహితో నిర్మమః తస్మి న్వైరాగ్యసంపన్న ఇత్యర్థః, అస్మిన్ శ్రీరామే, కాననచంద్రికాసమదశామరణ్యచంద్రికాప్రాయాం, ముపభోగానుపయోగితయా నిష్ఫలా మిత్యర్థః. ఇమా మేతాదృశీం, కాంతిం లావణ్యసంపత్తిం, కిం కిమర్థం, నిర్మమే నిర్మితవాన్, అరణ్యచంద్రికావన్నిర ర్థకత్వా దీదృశ్యాంకాంతి నిర్మాణ మయుక్త మిత్యర్థః, ప్రాయశ ఏతాదృశానుపయుక్త నిర్మాతేవాయం విధాతేతి భావః, హేతి ఖేదే. కష్టం. బ్రహ్మణః ఏతాదృశకాంతి నిర్మాణప్రయాసవైఫల్యా త్కృచ్ఛ్ర మిత్యర్థః, అథవా ఈదృశ్యపురుషాలాభా దాత్మనః కష్ట మిత్యర్థః. ఏవమచింతయదితిసంబంధః. ౪౦

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ—సీతామితి. సీతామాహర్తుం కామో యస్యాస్తాం రామలక్ష్మణకృతావమానజనితక్రోధాత్సీతాగ్రహణేచ్ఛయా భ్యుద్గచ్ఛంతీ మిత్యర్థః,'తుం కామమనసో రపీ'తి తుమునోమకారలోపః. అసులభో దుర్లభోయో విషయః. శ్రీరా మసంభోగరూపార్థః.తస్య ప్రార్థనాయాంతత్పాప్తియాచ్ఞాయా ము ద్దామో బహుళః, కామోఽభిలాషో యస్యాస్తాం, మూర్ఖతయాఽత్యన్తాలభ్యలాభాకాంక్షిణీ మిత్యర్థః, ని.'కామోఽభిలాష స్తర్ష శ్చే'త్యమరః. అతఏ వానార్యాం దుర్బుద్ధిమతీం, తాం పూర్వో

1 ఆస్తాంతావత్; ఏతత్తావత్. 2 అస్మిన్ జనే.

సౌమిత్రిశ్శస్త్రపాణి ర్దశముఖభగినీం తా మనార్యాం నివార్య,
కామక్రో[1]ధాత్మకానామహమహమికయా ప్రేంఖతామాయతానాం
తస్యాశ్శ్వాసానిలానా మకురుత తరసా మార్గవిస్తారకృత్యం. ౪౧
౫. తత స్తస్యా నికృత్తకర్ణనాసికాయాః కనీయస్యాః పరిభవం

క్తాం, దశముఖభగినీం రావణానుజాం, సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, శస్త్రం పాణౌ యస్య సః శస్త్రపాణిః ఖడ్గహస్తస్సన్, 'సప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌభవత'ఇతి వక్తవ్యాత్పాణిశబ్దస్యోత్తరనిపాతః, నివార్య నిరుధ్య, అలభ్యవస్తువాంఛావిశేషః కామః తదభావాన్మనఃప్రజ్వలనంక్రోధః తదాత్మకానాం తన్మయానాం, అహమధికోఽహమధిక ఇత్యన్యోన్యం ప్రతియోఽభిమానోఽసావహమహమికా.ని 'అహమహమికా తు సాస్యాత్పరస్పరం యోభవత్యహంకారః' ఇత్యమరః, అహ మితి విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయం నిపాతితం. తస్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః. సంజ్ఞాయాం కన్ప్రత్యయః, 'పృషోదరాదిత్వా' దితి సుభూతిచంద్రః.తయా అహమహమికయా హేతునా, ప్రేంఖతాం పరిలుఠతాం, నాసావివరయో స్సంకుచితత్వేన సంకటత్వా దితిభావః. ఆయతానాం దీర్ఘాణాం,తస్యాః శూర్పణఖాయాః, శ్వాసానిలానాం నిశ్వాసమారుతానాం, తరసా బలేన, రంహసా వా, ని. 'తరసీబలరంహసీ' ఇత్యభిధానాత్, మార్గస్య విస్తారక్రియాం, అకురుత కృతవాన్, సంకుచితమార్గే తద్విస్తారకృత్యస్య యుక్తత్వా దితిభావః, శ్రీరామాజ్ఞయా ఖడ్గేన తన్నాసికాం చిచ్ఛేదేత్యర్థః, తస్యా స్తత్పాపప్రాయశ్చిత్తత్వా దితి భావః ఏతేన కర్ణచ్ఛేదోఽపిలక్ష్యతే. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఇత్యుక్త్వా లక్ష్మణ స్తస్యాః క్రుద్ధో రామస్య పశ్యతః, ఉద్ధృత్య ఖడ్గం చిచ్ఛేద కర్ణనాసం మహాబల' ఇతి. అత్ర నాసికాచ్ఛేదనరూపకారణేన ప్రస్తుతేనైవ మార్గవిస్తారరూపస్య కార్యస్య గమ్యతయా పర్యాయోక్తిరలంకారః. 'కారణం గమ్యతే యత్ర ప్రస్తుతా త్కార్యవర్ణనాత్, ప్రస్తుతత్వేన సంబద్ధం తత్పర్యాయోక్తిరిష్యత' ఇతిలక్షణాత్. ౪౧

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, జనస్థానం నామ దండకారణ్య మధ్యభూప్రదేశః తత్ర వర్తితుం శీల మస్యాస్తీతి జనస్థానవర్తీ, తదధిప ఇత్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే ణినిప్రత్యయః సమరముఖే రణాగ్రే ముఖరః సింహనాదాడంబరతత్పరః, రణశూర ఇత్యర్థః, ఖరో నామ, రాక్షసాధిపతిః, నికృత్తం ఛిన్నం కర్ణనాసికం యస్యాస్తస్యాః, తథాభూ

---

1 అధికానాం.

వదనే వచనే చ దృష్ట్వా శ్రుత్వా చ జనస్థానవర్తీ సమరముఖ ముఖరః ఖర శ్చతుర్దశ[1]సహస్రసంఖ్యాకశాఖం చతుర్దశాధ్యక్షరక్షితం రక్షోబలం రామలక్ష్మణౌ జిఘృక్షుః ప్రేషయామాస. ౪౨

అథ దాశరథిర్నిరీక్ష్య రక్షోగణముపసర్పంతమపసర్ప[2]భూతయా శూర్పణఖయా [3]దర్శితసరణి [4]మరణిరివమంథనా[5]త్పూర్వమనావిష్కృత

తాయాః, కనీయస్యాః. అనుజాయా, స్తస్యాశ్శూర్పణఖాయాః, పరిభవం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపం భంగం, వదనే, వచనేచ, దృష్ట్వా, శ్రుత్వాచ, వదనేదృష్ట్వా వచనేశ్రుత్వా ఇతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తదనంతర మేవ శూర్పణఖయా తత్సమీపం గత్వా ప్రత్యక్షం స్వముఖభంగం ప్రదర్శ్య శ్రీరామలక్ష్మణకథాయాః కథితత్వా దితిభావః. వచన ఇత్యత్ర అపాదానే వక్తవ్యేఽవ్యధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, రామలక్ష్మణౌ, జిఘృక్షుః గ్రహీతు మిచ్ఛుస్సన్, గ్రహేస్సన్నన్తా దుప్రత్యయః, చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాః శాఖాః వ్యూహాః విభాగాః యస్య తత్తథోక్తం, స్వయంచతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసాధిపతిత్వా దేకైకసహస్రకల్పితైకైకవ్యూహ మిత్యర్థః, అతఏవ చతుర్దశాధ్యక్షైః చతుర్దశసంఖ్యాకసేనానాయకైః రక్షితం పరిపాలితం, ఏకైక వ్యూహ స్యైకైకనాయకేన భావ్యత్వా దితి భావః, రక్షోబలం రాక్షససైన్యం, ప్రేషయామాస ప్రహితవాన్. ౪౨

అథేతి. అథానంతరం దాశరథిః శ్రీరామః అపసర్పభూతయా చారసమావస్థానం ప్రాప్తయేత్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరః స్పశః, యుంక్తే క్ష్మాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు' ఇతిచామరః, శూర్పణఖయా దర్శితా నివేదితా సరణి ర్మార్గో యస్య తం, అతఏవ ఉపసర్పంతం సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛంతం, రక్షోగణం రాక్షససైన్యం, నిరీక్ష్య. మంథనా త్పూర్వ మరణి రగ్నినిర్మంథనదార్వివ, ని. 'యూపాగ్రం తర్మ నిర్మంథ్య దారుణి త్వరణి ర్ద్వయో' రిత్యమరః, అనావిష్కృతః అప్రకటితః తేజఃప్రసరః ప్రభావస్ఫూర్తి రనలప్రకాశశ్చ యస్యసః, నిర్మంథనదారుణ్యగ్నివహ్నిగూఢప్రతాప ఇత్యర్థః, శ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా. ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావేఽహ్నిజ్యోతి ష్యర్చిషి రేతసీ'తి వైజయంతీ, లక్ష్మణం, సీతారక్షణే, ఆదిశ్యాజ్ఞాప్య, స్వయ మసహాయశూరత్వా త్తాదృక్సంకటే వధూనాం రక్షణీయత్వా చ్చేతిభావః, తథావిధం తా

1 సహస్రసంఖ్యః. 2 భూతయాతయా. 3 నిదర్శిత. 4 అరణిమివ. 5 ప్రాక్.

తేజః[1] ప్రసరన్నీతారఙ్గణే లక్ష్మణమాదిశ్య యాతుధానవధం తథావిధ[2]మకరోత్. ౪౩

[3](యథా) తపోధననిధనకరం కరనికురుంబ మిదంపరుషభాషణస్పృహయాళుతాలుజాత మిదం పరదార[4]నిరీక్షణనిరపత్రపంనేత్రబృంద మిదం [5](తాపసావసథచారణచతురం చరణయుగళమిద) మితినిశితతర నిజ[6]శరశకలితనిశిచరశరీరావయవా నాహృత్యాహృత్య ప్రత్యుటజం

దృశ్ప్రకారం, యాతుధానవధం రాక్షససంహారం, అకరోత్, ని. 'యాతుధానః పుణ్యజన' ఇత్యమరః. ౪౩

అ. కీదృగ్విధంరాక్షసవధ మకరో దిత్యత ఆహ—యథేతి.యథా యేన ప్రకారేణ, ఇద మేతత్, తపోధననిధనం మునిహింసాం కరోతీతి తథోక్తం కరనికురుంబం హస్తకదంబకం, ని. 'నికురుంబంకదంబక' మిత్యమరః, ఇదం, పరుషభాషణాయ కఠోరవచనాయ, స్పృహయాళు స్పృహావత్,స్పృహయతే రదంతా చ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగృహి'త్యాదినా ఆళు చ్ప్రత్యయః, అతోలోపస్య స్థానివత్త్వాన్న లఘూపధాగుణః. తాలుజాతం కాకుదనివహః, ని. 'తాలు తు కాకుద' మిత్యమరః. ఇదం, పరదారాణాం పరస్త్రీణాం నిరీక్షణే సస్పృహావలోకనే నిరపత్రపం నిర్లజ్జం, ని. '...స్యా సాఽపత్రపాఽన్యత' ఇత్యమరః. నేత్రబృందం నయనసమూహః, ఇదం, తాపసావసథేషు తపస్వినివాసేషు చారణే సంచారే చతురం నిపుణం, చరణయుగళ, మిత్యేవం ప్రకారేణ, నిశితతరై రతితీక్ష్ణై ర్నిజశరై స్స్వకీయబాణై శ్శకలితాని ఖండితాని యాని నిశిచరశరీరాణి రాక్షస కళేబరాణి తేషా మవయవాన్ పూర్వోక్తకరప్రభృతీ న్యంగాన్యాహృత్యాహృత్య వీప్సాయాం ద్విరుక్తిః, ప్రత్యుటజం ప్రతిపర్ణశాలం, 'అవ్యయం విభక్తీ'త్యాదినా వీప్సాయా మవ్యయీభావః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రియా' మిత్యమరః, ప్రదర్శయద్భిః ప్రత్యక్షీ కుర్వద్భిః, తేషా మానందార్థ మితి భావః. వ్యంజకాభావా ద్గమ్యోత్ప్రేక్షా, తపోధనాధ్వశుద్ధిం ఆశ్రమమార్గశోధనం, విదధ్వం రాక్షసశవభక్షణేన కురుధ్వమిత్యేవంభూతాత్, గృధ్రరాజస్య జటాయుషో నిదేశా దాజ్ఞావచనా దివేతి హేతూత్ప్రేక్షా, అన్యోదేశో దేశాంతరం తస్మాత్, తద్విషయేభ్య ఇత్యర్థః, 'సుప్సుపే'తి సమాసః. ని. 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ' విత్యమరః ఆపతద్భి రాగచ్ఛ

---

1 ప్రసరం. 2 అతనుత. 3 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 4 నికురుంబ. 5 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 6 శరశతశకలిత.

ప్రదర్శయద్భి స్తపోధనాథ్వశుద్ధిం విదధ్వ మితిగృధ్రరాజనిదేశా దివ దేశాంతరా దాపతద్భిః కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః పతద్భి రనవకాశమభూ దాకాశమ్. ౪౪

[1]తతో నికృత్తశిరసి త్రిశిరసి విస్రగంధినా శరీరస్రుతవసా స్రోతసా

ద్భిః, కంకకాకప్రాచీకప్రాయైః కంకాః లోహపృష్ఠాపరనామకాః పక్షివిశేషాః. ని. 'లోహపృష్ఠ స్తు కంక స్స్యా' దిత్యమరః, 'కంకో గృధ్రో లోహపృష్ఠ' ఇతి వైజయంతీచ, కాకాః ధ్వాంక్షాః ప్రాచీకాః మాంసభుజః పక్షివిశేషాః తత్ప్రాయైః తద్భూయిష్ఠైః తద్రూపై ర్వా. ని. 'ప్రాయోభూమాయోమృత్యుతుల్య బాహుళ్యానశనేషు చే' త్యేకాక్షరః, ప్రాచీకశబ్దః పక్షివాచకో నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, యద్వా. ని. ప్రాచికోలా పిపీలికే'తి స్త్రీలింగవిశేషేఽప్యమరః. తత్ర మధుమక్షికాః ప్రాచికా ఇతి తద్వ్యాఖ్యాతారః, తదా కంకకాకాః ప్రాచీకా ఇవ నీరంధ్రత్వసామ్యా త్తత్ప్రాయై స్తత్ప్రచురైః, పతద్భిరండజైః, ని. 'పతత్రిపత్రిపతగపతత్పత్రరథాండజా' ఇత్యమరః, ఆకాశ మంతరిక్షం, అనవకాశ మవకాశరహితం, నీరంధ్రమితి యావత్, అభూత్, తథావిధం యాతుధానవధ మకరో దితి సంబంధః. ౪౪

తత ఇతి. తతః రాక్షసబలవధానంతరం, త్రిశిరసి త్రిశిరోనామ రాక్షససేనానాయకే, నికృత్తం రామబాణచ్ఛిన్నం, శిరో యస్య తస్మిన్ తథోక్తే సతి, తథా దూషణే - దూషణాఖ్య సేనాధిపతౌ, ప్రేక్ష్య మృతేఽపి, జీవద్దశాయాం కిం వక్తవ్య మితిభావః. విస్రగంధోఽస్యాస్తీతి విస్రగంధినా - ఆమగంధినా, ని. 'విస్రం స్యా దామగంధియ' దిత్యమరః, 'అత ఇని ఠనా' వితి మత్వర్థీయ ఇని ప్రత్యయః. అథవా విస్ర మామగంధి వస్తు తస్యేవ గంధో యస్య తత్తథోక్తేనేత్యుపమానపూర్వపదో బహువ్రీహిః ఉపమానా చ్చేతి గంధస్యేకారో ఽన్తాదేశః. శరీరాత్ - శరవిదళిత నిజగాత్రాత్, స్రుతేన - స్రవతా, వసాస్రోతసా మేదఃప్రవాహేణ, ని. 'హృన్మేదస్తు వపా

సర్వత్ర కోశేషు ప్రాచీకప్రాయైరితి చకారోత్తరదీర్ఘహ్రస్వాంతపాఠో దృశ్యతే, స చాసాధు రితి 'ప్రాచికోలా పిపీలికే'తి స్త్రీలింగశేషామరసుధాయాం ''ప్రాచతి 'అచగతౌ' ణ్వుల్, వనమక్షికేఽపి ముకుటః పక్షిభేద ఇతిస్వామీ'' ఇతి ప్రక్రియార్థయోః ప్రదర్శనాత్ ప్రాచికాప్రాయై రితి చకారోత్తరహ్రస్వేకారదీర్ఘాంతపాఠ ఏవ సాధు రితి భాతి.

1 తత్ర.

ప్రేత్యాపి క్రియమాణాశ్రమదూషణే దూషణే చ రోషభీషణవీక్షణ ఖరః ఖరో రాఘవ మాహవాయాహ్వయత. ౨౫

తత్ర విపశ్చిద్భిరప్యనిశ్చీయమానజయాపజయ [1]మనిమిషై రప్య ననుసంధీయమానశరసంధానమోక్ష మభూ దభూతపూర్వం ద్వంద్వ యుద్ధమ్. ౨౬

వసే' త్యమరః, క్రియమాణ మాశ్రమదూషణం తపోవనబీభత్సంయేన తస్మిన్, తథోక్తే. తస్మిన్నపి నిహతే సతీత్యర్థః, రోషభీషణాభ్యాం క్రోధావేశభయంకరాభ్యాం వీక్షణాభ్యాం నేత్రాభ్యాం ఖర స్తీక్ష్ణః, దుర్ధర్ష ఇ త్యర్థః, ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వ' దిత్యమరః, ఖరో రాక్షసః, ఆహవాయ ఆహవార్థం, యోద్ధుమిత్యర్థః, రాఘవం - శ్రీరామ మాహ్వయత - స్పర్థయాహూతవాన్, నిహతై రేభీ రాక్షసైః కా శ్లాఘా మాం జిత్వా ఖలు తవ కృతకృత్యతేత్యాత్మనోఽసహాయశూరత్వగర్వా దాకారితవాని త్యర్థః, హ్వాయతే ర్లుజి 'స్పర్ధాయా మాఙ' ఇత్యాత్మనేపదమ్, 'లిపి సిచి హ్వాశ్చ' 'ఆత్మనేపదే ష్వన్యతరస్యా' మితి ర్ణే రఙాదేశః. తత్రాయం పరమార్థః స్ఫురతి. తత్ప్రకార మే వాహ — శ్రీరామోఽయం సాక్షా ద్విష్ణ్వవతారః, తదేతేన నిహతానాం - నిశ్చితానను పరమపదప్రాప్తిః. ఏవం చ సత్యేతావతో రాక్షసా న్నిహత్య హతశేష మేక మముం కిం హనిష్యామీతి యద్యుపేక్షేత తర్హి తదేత న్మమానిష్టం స్యాత్. తస్మాత్. 'ఆహూతో న నివర్తేత ద్యూతా దపి రణా దపీ'తి క్షత్రియధర్మత్వే నాహ్వానే సతి పున ర్న నివర్తేత తథా చ మమేష్టసిద్ధి స్స్యా దితి మత్వా హూతవానితి. ౨౫

తత్రేతి. తత్ర - తస్మిన్ సమయే, విపశ్చితో - విద్వాంసః, సందిగ్ధార్థనిర్ధారకా ఇతి యావత్. తైరపి, కిముతాన్యై రితి భావః. అనిశ్చీయమానా వనిర్ధార్యమాణౌ జయాపజయా అన్యతరవిషయా యస్మిన్ తత్తథోక్తం అన్యోన్యం తుల్యబలతయా నిర్ధారితు మశక్యత్వాదితి భావః, న విద్యతే నిమేషో యేషాం తై రనిమిషైః సురై రితి యావత్. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిషా' వి త్యమరః. తైరపి కిముతాన్యైస్సనిమిషై రితి భావః అనను సంధీయమానా వవిభావ్యమానౌ శరాణాం రామఖరబాణానాం సంధాన మోక్షౌ మార్వీ యోజనవిసర్గౌ యస్మిన్ తత్తథోక్తం తథా క్షిప్రహస్తత్వా దితి భావః. పూర్వం భూతం భూతపూర్వం సుప్సుపేతి సమాసః, తతో నఞ్ సమాసః, నిరు

---

1 అనిమేషైః.

[1]తతః ఖరో గృహీతకోదండ †స్సకృ దనుభూయమాన సమనో న్నమనాయాస స్సమరసమాపన [2]చతురం చతురాననాస్త్ర [3]సంధాన దశార్హాం దాశార్హ శరాసనం గ్రాహయితుకామ ఇవ రామహస్తౌ

పమ మిత్యర్థః, ద్వంద్వ స్యాసహాయశూరయో ర్యుద్ధం ద్వంద్వయుద్ధమభూత్. శ్రీరామఖరయో రితి భావః. అత్ర జయపరాజయయోర్నిశ్చయసంబన్ధేఽప్యసంబంధాభిధానా త్సంబంధే అసంబంధరూపాతిశయోక్త్యోశ్చ పరస్పరనైరపేక్ష్యా త్సంసృష్టిః.

తతఇతి. తతః ద్వంద్వ యుద్ధానంతరం, గృహీతకోదండ శ్చాపపాణిః, ఖరః సకృ దేకవార మను భూయమానః అనుభవగోచరీక్రియమాణః సమనోన్నమనాయాసః జ్యాకర్షణప్రయాసః శరసంధానమోక్షప్రయాసో వా యేన స తథోక్తస్సన్ అసకృచ్ఛరసంధానమోక్ష ప్రయాసేఽపి క్షిప్రహస్తత్వా త్తథాభూత ఇవ ప్రతీయమాన ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. సమరసమాపనే రణసమాప్తికరణే, చతురం - నిపుణం, క్షిప్రమేవ రిపుమారకత్వా దితి భావః, చతురాననాస్త్ర సంధాన దశార్హాం బ్రహ్మాస్త్రసంధానక్రియాయోగ్యం, తేనైవ స్వశిరసశ్ఛేత్స్యమానత్వా దితి భావః. దశార్హస్య సంబంధి దాశార్హం వైష్ణవం, పూర్వ మగస్త్య దత్తం శరాసనం చాపం, గ్రాహయితుం గ్రహణం కారయితుం, కామో యస్యసతథోక్త ఇవేతి ఫలోత్ప్రేక్షా, రామేణేతి శేషః. ఉత్తరత్ర తస్యైవ గృహీష్యమాణత్వా దితి భావః. గ్రహేర్ణ్యన్తాత్, తుమున్, తతః 'తుంకామమనసో రపీ' తితుమునోమకారలోపః, రామహస్తౌ త్సనాతా త్ప్రాక్తనం, పురాతనం, పూర్వధృత మిత్యర్థః, 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుల్ప్రత్యయ స్తుడాగమ శ్చ, చాపం, శరై, రపజహార, అపహృతవాన్, నిజహస్తలాఘవం ప్రదర్శయన్

†'అసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస'మితి ద్వితీయాంతపాఠేదాశార్హ శరాసనస్య విశేషణమిదం. 'అనుభూయమానే' త్యత్ర 'వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వే' త్యనేన వర్తమానసమీపే భవిష్యతి కర్మణి లట శ్శానచ్. అసకృదాకర్షణసహత్వరూపదార్ఢ్యం ద్యోతయ దేతద్విశేషణ ముత్ప్రేక్షాం ద్రఢయతి. కించ 'ఖరగృహీతః కోదండ దండోఽసకృదనుభూయమానసమనోన్నమనాయాస' ఇతిపాఠే ఖరసమ్బంధి కోదండదండస్యైవ శ్రీరామేణ ధనురంతరస్య గ్రహణేప్రయోజకత్వం. తచ్చ ఝడితి యుద్ధసమాపన ద్వారా స్వకీయనమనోన్నమనాయాసపరిహారార్థం భవేదితి భావో వర్ణనీయః.

1 తత్ర 2 చతుర. 3 సంధానార్హా.

త్పాప్రిక్తనం చాపం శర్రైరపజహార. ౪౭

సోఽపి కోప[1]పావకేన యావకితాననః కుంభసంభవదత్తం ధను రాదత్త. ౪౮

ప. ఖరపరుషిశరాసనే గృహీతే ఖరకిరణాన్వయశేఖరేణ తేన,
ఖరరఘువరయోరణంసమాప్తంఖరనఖరాయుధయోరివక్షణేన.

శ్రీరామచాపం ముష్టిప్రదేశే అఖండయ దిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణే 'తతోఽస్య సశరం చాపం ముష్టిదేశే మహాత్మనః, ఖర శ్చిచ్ఛేద రామస్య దర్శయన్ హస్తలాఘవ' మితి. ౪౭

సోఽపీతి. సః శ్రీరామోఽపి, కోపపావకేన చాపఖండనజనితకోపాగ్నినా,యావకవ త్కృతం యావకితం, శోణీకృత మిత్యర్థః, తత్కరోతీతి ణ్యన్తాత్కర్మణి క్తః, తదాననం యస్య సః తథోక్తస్సన్ కుంభసంభవదత్త మగస్త్యమునిదత్తం, ధనుర్వైష్ణవం చాపం, ఆదత్తగృహీతవాన్. ని. 'అగస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. ౪౮

ఖరేతి. ఖరకిరణాన్వయ శేఖరేణ సూర్యవంశావతంసేన, యద్వా, ఖరకిరణాన్వయానాం సూర్యవంశజన్యరాజన్యానాం, శేఖరేణ శిఖామణినా, ని. 'శిఖా స్వాపీడశేఖరా' విత్యమరః, తేన శ్రీరామేణ, ఖరాణి దృఢాని నిబిడాని పరూంషి పర్వాణి యస్య తస్మిన్ దుష్ప్రధర్షణ ఇత్యర్థః. ని. 'గ్రంథి ర్నా పర్వపరుషీ' ఇత్యమరః. శరాసనే వైష్ణవధనుషి, గృహీతే స్వీకృతేసతి, ఖరరఘువరయోః ఖరాసురశ్రీరామయోః, ఖర నఖరాయుధయోః రాసభసింహయోరివ, ని. 'రాసభా గర్దభాః ఖరా' ఇత్యమరః క్షణేనాల్పకాలేన,రణం సమరం. ని. 'అస్త్రియాం సమరానీకరణా' ఇత్యమరః. సమాప్తం, అభూదితిశేషః. గర్దభసింహయో ర్యావదంతరం తావదంతరం ఖరరాఘవయోరపీ త్యపమార్థః, శ్రీరామేణ వైష్ణవధను ర్గృహీత్వా తత్రేంద్రదత్తమహాస్త్రసంధానేన క్షిప్ర మేవ ఖరవధోఽపి కృత ఇత్యర్థః సచప్రకృతః ప్రకృతేనైవ స్వకార్యేణ గమ్యతఇతి పర్యాయోక్త మలంకారః సంసృజ్యతే. ఇంద్రశరేణ ఖరవధే శ్రీరామాయణవచనమ్ 'ధనుర్దత్తం మఘవతా సుదీప్తేనైవ ధీమతా, సందధే చ స ధర్మాత్మా ముమోచ చ ఖరం ప్రతి. స వృత్ర ఇవ వజ్రేణ ఫేనేన నముచి ర్యథా, బలో వేంద్రాశనిహతో నిపపాత వధః ఖర' ఇతి. కేచిత్తు 'ఖరనఖరాయుధయో' రిత్యత్ర, ని. 'నఖరోఽస్త్రీ నఖాయుధ' ఇత్యభిధానాత్, ఖరనఖకుక్కుటయో రితి వ్యాచక్షతే, తదత్యంతారమణీయం. శ్రీరామే హీనోపమాదోషప్రసంగాదిత్యలమ్. ౪౯

---

1 పావకయావకితాననః.

ఖరవధపరిశుద్ధే దండకారణ్యభాగే
మునిభి రభిహితానా మాశిషాం తాదృశీనామ్,
స్వయమచరమపాత్రం స్వైర్గుణై ర్మంథరాఽభూ
త్తదను మనుకులేందు స్సానుజ శ్శౌర్యరాశిః. ౫౦

తథాహి.—ప్రాజ్ఞంథరేతి మహిషీతి వరద్వయీతి
ధర్మవ్యయవ్యథితభూపతిభారతీతి,

ఖరేతి. దండకారణ్యభాగే దండకావనప్రదేశే, ఖరవధేన ఖరాసురసంహారేణ పరిశుద్ధే పరిపూరితే, నిర్బాధే సతీత్యర్థః. అతఏవ మునిభి స్తద్విషయవాసిభిః తాపసైః, రభిహితానాం నిర్బాధస్థితిలాభజనితానందాతిరేకేణోక్తానాం, తాదృశీనాం తథావిధానాం, మమోఘానా మిత్యర్థః, ఆశిషాం స్వస్తివచసాం. ని. 'స్వస్త్యాశీః క్షేమపుణ్యాదా' విత్యమరః, మంథరా కైకేయీదాసీ. స్వైస్స్వకీయైర్గుణైః, కైకేయీదుర్మంత్రబోధన శ్రీరామరాజ్యాభిషేకవిఘాతతుకత్వవనవాసప్రేరకత్వాదిభిః స్వయ, మచరమపాత్ర మాద్యభాజన, మభూత్ 'దైవాఽనుకూల్యే కిం నామ న శివాయ ప్రవర్తతే' ఇతిన్యాయేన దైవానుకూల్యే అగుణ మపి సగుణం భవతి, యతో విరుద్ధాచరణతత్పరాఽపి మంథరా మున్యాశీర్వాదానా మపాత్రం నాభూత్. కింతు ప్రథమపాత్ర మిత్యేత చ్చిత్ర మిత్యర్థః, తస్యా ఏవో క్తరీత్యామునివిరోధిరాక్షసనాశనిదానత్వా దితి భావః. ని 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మి త్యమరః, తదను తదనంతరం, శౌర్యరాశి రతిశౌర్యశాలీత్యర్థః, సానుజ స్సలక్ష్మణః, మనుకులేందు ర్వైవస్వతమనుసంతానాహ్లాదకరః, శ్రీరామః స్వైర్గుణైః శ్శౌర్యాదార్యమునిజనక్షేమంకరత్వాదిభి శ్చరమపాత్ర మభూ దితి సంబంధః. మంథరామూలేనాయం సమాగత్యాస్మాకం నిరుపద్రవం చకారేతి సానందం మునయః శ్రీరామ స్యాశిషం ప్రయుంజతే స్మేత్యర్థః, అత్ర శౌర్యరాశి రితి శౌర్యతద్వతో రభేదోక్తే ర్భేదే అభేదరూపాతిశయోక్తిః. తథా మంథరాయా అచరమపాత్రత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తి రిత్యనయో స్సంసృష్టిః. ౫౦

నను సాక్షా ద్రాక్షసహంతారం సకలసద్గుణాభిరామం శ్రీరామం విహాయ అమాన్యాయాః మంథరాయాః కథం మునిజనాశీర్వాదాచరమపాత్రత్వమితి కవిరాశంక్యనైతావద్రాక్షససంహార ఏవేయం మూలం కింతు త్రిలోకకంటకరావణాదిసంహారేఽపిచేతి మనసి కృత్వాతదుక్త మేవేత్యాహ—తథాహీతి. త దేవ వివృణోతి—ప్రాగితి.

కాకుత్స్థకాననకథేతి చ సంతి సంజ్ఞాః
† పౌలస్త్య [1]హీనభువనత్రయభాగ్యపఙ్క్తేః. ౫౧

౫. అథ శూర్పణఖా లంకాపుర మపి జనస్థాన మివ విజనస్థానం కాకుత్స్థేన కారయితుం దశకంఠోపకంఠే కృత్యేవ నిపత్య రాము

ప్రాక్ప్రథమం, మంథరేతి, తతః మహిషీకైకేయీతి, తదను వరద్వయీ పూర్వదత్త వరద్వయ మితి, అనంతరం, ధర్మవ్యయవ్యథితస్య ధర్మచ్యుతినిపీడితస్య భూపతే ర్దశరథస్య భారతీ రామవనవాసప్రేరకవాక్య మితి, కాకుత్స్థకాననకథా శ్రీరామవనవాసవార్తేతి చ, ఏవం పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరప్రేరకత్వేన ప్రసిద్ధా మంథరాదయ ఇత్యర్థః. పౌలస్త్యేన లోక కంటకేన రావణేన హీనం రహితం య ద్భువనత్రయం త్రైలోక్యం తస్య భాగ్యపఙ్క్తేః నిర్బాధస్థితి హేతుభూతభాగధేయశ్రేణ్యాః, సంజ్ఞాః నామధేయాని, వర్తంతే, అతో మంథరాయా అచరమపాత్రత్వం యుక్త మితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౧

౫. అథ శూర్పణఖాయా లంకాగమనవృత్తాంత మాహ—అథేతి. అథఖరప్రముఖరాక్షససంహారానంతరం, శూర్పణఖా, లంకాపురం రావణరాజధానీమపి, జనస్థానం ఖరాసురదేశ మివ, విజనం జనరహితం స్థానం యస్యత త్తథోక్తం, శూన్యమిత్యర్థః, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణ, కారయితుం, విధ్వంసయితు మిత్యేర్థః, అత ఏవ ఫలోత్ప్రేక్షాగమ్యోపమేయాంగేన సంకీర్ణా. సీతాహరణోపదేశాదినా తథా భావయిష్యమాణత్వా దితిభావః. కరోతే ర్ణ్యంతా త్తుముఙ్, 'హృక్రో రన్యతరస్యా'మిత్యణికర్తుః కర్మత్వవికల్పా 'త్కర్తృకరణయో స్తృతీయే' తి తృతీయా. దశకంఠోపకంఠే రావణసమీపే, కృత్యేవ మారణాధిదేవతేవ, ని. 'కృత్యా క్రియాదేవతయో స్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభి' రిత్యమరః 'కృఞశ్చ చే'తిచకారాత్ క్యప్. నిపత్య భువిపతిత్వా, రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యంయథా తథాభావ మనతిక్రమ్య యథాతథం యథాస్వరూప మితి యావత్. ని.'యథార్థంతు యథాతథ'మి త్యమరః. యథార్థేఽవ్యయీభావః. 'అవ్యయీభావశ్చే'తి నపుంసకత్వమ్. 'హ్రస్వోనపుంసకే ప్రాతిపదికస్యే'తిహ్రస్వత్వం, తస్య

---

† పౌలస్త్యభీతభువనత్రయేతిపాఠస్తుసాధుః. పౌలస్త్యహీనేతిపాఠేతు తదానీం హైన్యాభావాదాశంసాయాం భూతవచ్చేతిభవిష్యదర్థే భూతవత్ప్రత్యయః కల్పనీయః యద్వా పౌలస్త్యేనహీనంరావణహేతుకాపకర్షవద్యద్భువనత్రయమితిసంబంధః.

1 భీత.

లక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్యం వైదేహ్యా దేహసౌందర్యం ఖరప్రముఖై స్సాక మనీకస్య చతుర్దశసహస్ర [1]సంఖ్యాకస్య పంచతాకరణకారణభూతా మాత్మావజ్ఞాంచ విజ్ఞాపయామాస. ౫౨

ప. స దండకాయాం కృతదండకాయాం
స్వసార మేనాం ప్రథితస్వసారః,
నిశామ్య రామస్య నిశమ్య వృత్తం

భావః యాథాతథ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వా ద్భావే ష్యఞ్ ప్రత్యయః. ఞిత్వా దాదివృద్ధిః, 'దీర్ఘబాహు ర్విశాలాక్ష శ్చీరకృష్ణాజినాంబరః, కందర్పసమరూప శ్చ రామో దశరథాత్మజ' ఇత్యాదిరామలక్ష్మణతత్త్వస్వరూప మిత్యర్థః. తథా వైదేహ్యా దేహసౌందర్య మన్యూనానతిరిక్తావయవసన్నివేశప్రయుక్తజగన్మోహన దివ్యమంగళవిగ్రహరామణీయక మిత్యర్థః. తదుక్తమ్. 'అంగప్రత్యంగకానాం య స్సన్నివేశో యథోచితమ్, సంశ్లిష్ట సంధిబంధం య త్సౌందర్య మితి చోచ్యత' ఇతి. తథా ఖరప్రముఖైస్సాకం ఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతిభి స్సహ. ని. 'సాకం సత్రాసమంసహే' త్యమరః. చతురధికాః దశ చతుర్దశ సహస్రాణి యస్యాం సా తథోక్తా సంఖ్యా యస్య త తథోక్తస్య అనీకస్య రాక్షససైన్యస్య. ని. 'అనీకం తు రణే సైన్యే' ఇతి విశ్వః, పంచతాకరణే మరణకర్మణి కారణభూతాం కారణత్వేన పర్యవసితాం, ని. 'స్యా త్పంచతా కాలధర్మో దిష్టాంతః ప్రలయో౽త్యయః, అంతో నాశో ద్వయో ర్మృత్యుర్మరణం నిధనో౽స్త్రియా' మి త్యమరః, ఆత్మావజ్ఞాం కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపనిజావమాననాం చ, విజ్ఞాపయామాస విజ్ఞాపితవతీ. సీతారామ కథాకథనేన రావణస్య కామక్రోధావుద్దీపయామాసే త్యర్థః. ని. 'రీఢా౽వమాననా౽వజ్ఞే' త్యమరః. ౫౨

అ. తతో రావణః కిం కృతవా నిత్యత ఆహ—సఇతి. ప్రథితః సకలలోక ప్రఖ్యాతః స్వసారః స్వకీయభుజబలం యస్య స, తథోక్తః, ని. 'సారో బలే స్థిరాంశే చే' త్యమరః, రాక్షసచక్రవర్తీ రాక్షససార్వభౌమస్స రావణః, దండకాయాం దండకారణ్యే, కృతో లక్ష్మణేన విరచితో దండః కర్ణనాసికాచ్ఛేదనరూపశాసనం యస్యాసః తథోక్తః. కాయో దేహో యస్యాస్తా మితి బహువ్రీహిః. ని. 'దండో౽స్త్రీ శాసనే రాజ్ఞాం హింసాయాం లగుడే౽పి చ, మర్యాదాయాం సైన్యభేద' ఇతి వైజయంతీ. 'కాయో దేహః క్లీబపుంసో' రిత్యమరః. ఏనాంస్వసారం భగినీం శూర్పణఖాం, నిశామ్య

---

1 సంఖ్యస్య.

చక్రే రుషం రాక్షసచక్రవర్తీ. ౫౩

౪. తతః ప్రస్థాప్య జనస్థానే రాక్షసానష్ట [1]నష్టనీతి రయం తా
టకేయహాటకమృగం పురస్కృత్య [2]సీతాహ్వయాంహారిణీం గ్రహీతుం ౫౪
తస్యావసథ మాససాద.

మారీచోఽప్యాకర్ణితరావణ[3]మతః ప్రయత్నశతైర ప్యనివార్య

దృష్ట్వా, 'శమోఽదర్శన' ఇత్యనేన శామ్యతే ర్దర్శనార్థే అమిత్త్వా ద్ధ్రస్వాదేశాభావః. తథా రామస్యవృత్తం పూర్వోక్త మాచరితం. నిశమ్య శ్రుత్వా, తన్ముఖాదేవేతి శేషః. ని. 'నిశామ్యతీతి శ్రవణే తథా నిశమయత్యపీ'తి భట్టమల్లః, అత్ర నిశామ్యతే రిదం రూప మన్యథా నిశమయ్యేతిస్యాత్. అతఏవాహ వామనః. 'నిశమ్య నిశమయ్యశబ్దౌ ప్రకృతిభేదా' దితి. రుషంచక్రే, మత్పరాక్రమానభిజ్ఞతయా వనగోచరోఽయం రామః కియత్కార్యం కృతవానితి చుకోపేత్యర్థః. వృత్త ముపజాతిః. ౫౩

తతఇతి. తతః రోషానంతరం, జనస్థానే ఖరాలయే, అష్టరాక్షసా, న్ప్రస్థాప్య తత్పరిపాలనార్థం ప్రేషయిత్వా, నష్టనీతి ర్హ్వాతనయః, అమార్గవర్తీత్యర్థః. అయంరావణః, తాటకాయాః అపత్యంతాటకేయో మారీచః 'స్త్రీభ్యోఢ'గితి ఢక్యేయాదేశః. త(ద్రూ)పో హాటకమృగః మాయాకల్పితహిరణ్మయహరిణః. ని. 'హిరణ్యంహేమహాటక' మిత్యమరః, హాటకస్య హాటకమయో వా మృగో హాటకమృగ ఇతి విగ్రహః షష్ఠ్యా వివక్షితార్థలాభే సతి మయడాదిగ్రహణాభావేఽప్యదోషః. తం, పురస్కృత్య పురోధాయ, సీతాహ్వయాం సీతాభిధానాం, హారిణీం మృగీం, గ్రహీతుం విచార్యేతి శేషః. యథా లోకే లుబ్ధకః కంచన మృగం పురస్కృత్య వనం గత్వా తద్విప్రలబ్ధం మృగాంతరం గ్రహీతు మిచ్ఛతి తద్వదిత్యర్థః. తస్య మారీచస్యావసథం స్థానం, ఆససాద ఆవివేశ, ని. 'స్థానావసథవాస్తు చే'త్యమరః, అత్రైవం జనస్థానం ప్రతిరాక్షసప్రేరణం సీతాపహరణా త్పూర్వ ముక్తం. శ్రీరామాయణే తు తదనంతర మిత్యేవం పౌర్వాపర్య విపర్యయనిబంధనో విరోధః పురాణాంతరా త్సమాధేయః, 'తాటకేయహాటక మృగ' మిత్యత్ర రూపకశంకా నకార్యా. తస్యారోపహేతుకత్వాత్. మారీచే తు హాటకమృగత్వస్యాగమసిద్ధే రనారోప్యమాణత్వా దితి. ౫౪

మారీచఇతి. మారీచోఽప్యాకర్ణితం శ్రుతం, రావణస్య మతం సీతాపహరణరూపం చికీర్షితం యేన స తథోక్త స్సన్, తస్మిన్ రావణే ప్రయత్నశతైరపి 'అపి రామో న సంక్రుద్ధః కుర్యా ల్లోకా నరాక్షసాన్, అపితే జీవితాంతాయ నోత్పన్నా జనకా

1 నష్టమతిః. 2 సీతాహ్వం. 3 మతిః.

మాణే [1]తస్మిన్ సుబాహుమేవ బహుమన్యమానో గత్యంతరాభావా
త్తదభ్యర్థనా మంగీకృత్య జాతరూపమయ మృగరూపం గృహీత్వా సీ
తాం వంచయితుం పంచవటీ [2]మగాహత. ౫౫

దశముఖోఽపిజలధరపథస్థాపితరథఃదాశరథివిఘటనేకృతాస్థస్తస్థౌ.

ప. విపిన మవజగాహే రాక్షసానాం కరోటీ

రసకృ దసకృదావి ర్బాష్ప మాలోక్య శోచన్,

త్మజా' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తబహుప్రయత్నై రిత్యర్థః, అనివార్యమాణే నివార
యితు మశక్యే సతి, తద్వినాశకాలస్య ప్రత్యాసన్నత్వా దితి భావః, సుబాహుం సుబా
హునామానం,స్వభ్రాతర మేవయోహి విశ్వామిత్రాధ్వరే శ్రీరామేణనిహత ఇతి భావః,
బహు భూయిష్ఠం, మన్యమానః, సుబాహువత్పూర్వ మేవ ఆత్మనో మరణే ఇదానీ
మేతాదృశ నిర్బంధో న స్యాత్, అతః స ఏవ ధన్య ఇత్యవబుధ్యమాన స్స న్నిత్యర్థః,
గత్యంతరాభావాత్తద్విపరీతబుద్ధి నివర్తనే ఆత్మవిమోచనే వాఉపాయాంతరాభావాత్,
ని. 'దేశోపాయగమే గతి'రితి వైజయంతీ, అభ్యర్థనా, మంగీకృత్య, తతః, జాతరూప
మయః కాంచనవికారః వికారార్థేమయట్, యోమృగస్తద్రూపం తదాకారం, గృహీ
త్వా స్వీకృత్య, రాక్షసానాం కామరూపత్వాన్మాయాకనకమృగభూమికాం ధృత్వే
త్యర్థః, ని. 'చామీకరం జాతరూపం మహారజతకాంచనే' ఇత్యమరః, సీతాం, వంచయి
తుం ప్రలోభయితుం, పంచవటీ, మగాహత ఆసేవత, ప్రవివేశేత్యర్థః, పంచవటీ
వ్యాఖ్యాతా. ౫౫

దశముఖఇతి. దశముఖో రావణశ్చ, జలధరాణాం మేఘానాం పంథాః జలధ
రపథః అంతరిక్షం 'ఋక్పూ'రిత్యాదినా సమాసాంతోఽకారప్రత్యయః. ని. 'తారాప
థోఽంతరిక్షంచే'త్యమరశేషః, తత్ర స్థాపితో నిక్షిప్తో రథో యేన స తథోక్తః, నిజక
పటాప్రకాశార్థ మితి భావః. దాశరథివిఘటనే రామలక్ష్మణవియోజనే, కృతాస్థో విహి
తాదరః, తదేకాగ్రచిత్త స్సన్నిత్యర్థః, తస్థౌ స్థితవాన్. ౫౬

విపినమితి. అథానంతర, మేవ, న్యంకుః కనకమృగరూపోమారీచః, ని. 'న్యంకు
ర్గురుకలస్థాయాం శిష్యే మీనే మునౌమృగ'ఇతి నానార్థ రత్నమాలా, 'కృష్ణసారరురు
న్యంకురంకుశంబరరోహిషా' ఇత్యమరశ్చ, రాక్షసానాం ఖరాదీనాం కరోటీః శిరోస్థీని
కపాలానీతియావత్. ని 'శిరోస్థీని కరోటి స్త్రీ'త్యమరః. అసకృ దసకృత్ పునఃపునః
బహువార మిత్యర్థః, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఆవిర్బాష్పం ప్రాదుర్భవదశ్రుజలం యథా

---

1 తస్మిన్ రావణే. 2 అవగాహత.

కృతరుచి రివ వర్త్మ న్యంకుశానాం కుశానాం
పథికచరణలావిన్యంకురే న్యంకురేషు. ౫౭
తదను జనకపుత్రీయాచ్ఞయా [1]తం జిఘృక్షు
ర్హరిణ మనుజగాహే చాప మాదాయ రామః,
సమయ ఇతిచ భేజే [2]వక్త్ర మాతత్య మృత్యుః

తథా, ని. 'బాష్పోఽశ్రు ణ్యమ్బుధూమయో' రితి వైజయంతీ ఆలోక్యదృష్ట్వా, శోచన్ హాకష్టం జనస్థానవాసినా రామేణఖలు నిహతా స్సర్వేఽపి బాంధవా స్తదేషామిమాః కరోట్యః పరిలుఠంత్యో దృశ్యంతే స్వాత్మనోఽపి అస్మిన్ దేశే మరణం నిశ్చిత మితి మనసి విషీదం త్సన్నిత్యర్థః. తథా వర్త్మని విపినమార్గే, అంకుశానాం నైశిత్యసామ్యాత్సృణిప్రాయాణాం, ని. 'అంకుశోఽస్త్రీ సృణి ర్ద్వయో' రిత్యమరః. కుశానాం దర్భాణాం, సంబంధిని. ని. అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భ' ఇత్యమరః. అతఏవ పథికానాం పాంథానాం చరణా న్పాదతలాని లునాతీతి పథికచరణలావీ, కర్మణ్యణ్, అంకురే అంకురేష్విత్యర్థః, కృతరుచిః కృతాభిలాష ఇవ, పశ్యతాం స్వకపటాప్రకాశనార్థం మృగజాతిధర్మ మనువర్తమాన ఇవేత్యర్థః. వస్తుతస్తు న తథేతిభావః. విపినం పంచవటీనికటారణ్యమ్, అవజగాహే ప్రవివేశ, వైదేహ్యా విలోచనగోచరీభవితు మితిభావః మాలినీవృత్తమ్. ౫౭

తదన్వితి. తదను మృగప్రవేశానంతరం, రామః జనకపుత్ర్యా జానక్యా యాచ్ఞయా. 'ఆర్యపుత్రాభిరామోఽసౌ మృగో హరతి మే మనః, ఆనయైనం మహాబాహో క్రీడార్థం నో భవిష్య తీ'త్యాదిప్రార్థనయా హేతునా తం హరిణం మాయాకనకమృగం, జిఘృక్షుః గ్రహీతు మిచ్ఛు స్సన్, గ్రహే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. 'నలోకావ్యయే'త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః. చాపమాదా యానుజగాహే అనుసృత్య జగామ, తథా మృత్యు రంతకశ్చ, సమయః అయ మేవ కబళనావసర, ఇతి మత్వేతి శేషః. వక్త్రిమాతత్య వ్యాదాయ, కుశికసుత మఖాజౌ విశ్వామిత్రాధ్వరసమయప్రవృత్తయుద్ధే, ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధః' ఇత్యమరః. భ్రష్టం గళితం, శ్రీరామబాణేన సముద్రమధ్యే జీవత ఏవ తస్య ప్రవేశితత్వా దితి భావః. ఏనం మారీచం మాయామృగం జిఘాంసుః హంతుమిచ్ఛుస్సన్, హంతేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః, పూర్వవత్ షష్ఠీప్రతిషేధః, భేజే,

1 తజ్జిఘృక్షుః.

2 'పాశమాతత్యే'తి పాఠే పాశం రజ్జుం ఆతత్య తద్గ్రహణార్థం విస్తీర్యేత్యర్థః.

కుశికసుతమఖాజ్ఞౌ భ్రష్ట మేనం జిఘాంసుః. ౫౮
ఆకృష్య దూర ముటజా దథ [1]దర్శితాశః
క్రవ్యాశ ఏష రఘునాథశరేణ విద్ధః,
కార్తస్వరైణ తనుతాం విజహౌ హతోఽస్మీ

తదంతికం ప్రాపేత్యర్థః. శ్రీరామజిఘృక్షితస్య తస్యావశ్యం భావిమరణకత్వా దితి భావః. అత్ర పూర్వవాక్యార్థస్యోత్తరవాక్యార్థహేతుత్వాత్కావ్యలింగభేదః. వృత్తం పూర్వవత్. ౫౮

ఆకృష్యేతి. అథానంతర మేషః పూర్వోక్తః క్రవ్యం మాంస మశ్నాతీతి క్రవ్యాశః మాయామృగరూపో మారీచః కర్మణ్యణ్, ని. 'పలలం క్రవ్య మామిష' మిత్యమరః. దర్శితా ఉత్పాదితా ఆశా గ్రహణకాంక్షా యేన స, తథోక్తస్సన్, హస్తలభ్యవ త్పునఃపున ర్మాయయా సన్నిహితత్వా దితి భావః. శ్రీరామ, ముటజా త్పర్ణశాలాయా స్సకాశాత్, దూరం విప్రకృష్టం, ఆకృష్యోత్తరోత్తరాశోత్పాదనేన దూరం నీత్వేత్యర్థః. 'ప్రలోభయిత్వా వైదేహీం యథేష్టం గంతుమర్హసీ'తి. రావణస్య కృతసంకేతస్య తథాభూతత్వా దితి భావః. అథ రఘునాథస్య శ్రీరామస్య శరేణ బాణేన, విద్ధః ప్రలోభనేన దూరాకర్షణజనితకోపాత్సంప్రహృత స్సన్, హతోఽస్మీ మృతోభవామీత్యేవం రూపేణ రామవచసా సదృశేన రామవచోనిభేన; నిత్యసమాసత్వా దస్వపద విగ్రహః, అత ఏవ. ని. 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ, నిభసంకాశనీకాశప్రతీకాశోపమాదయ' ఇ త్యమరః. ఆర్తస్వరేణ సహ హాసీతే హాలక్ష్మణేతి దీనాక్రందనేన సాకం, ఏవం చేత్సీతా రామం ప్రతి లక్ష్మణం ప్రేషయేత్తచ్ఛూన్యే పర్ణశాలాభ్యంతరే సీతాం రావణోఽపహరేదితి కపటోపాయా దితి భావః. కార్తస్వరమయీ హిరణ్మయీ ఏణ తను ర్మృగశరీరం యస్య కార్తస్వరైణతను స్తస్య భావ స్తత్తా తాం, విజహౌతత్యాజ, ని. 'హిరణ్యం హేమహాటకం, రుక్మం కార్తస్వరం జాంబూనద మష్టాపదోఽస్త్రియా' మిత్యమరః. దీనాక్రందనపూర్వకం కృత్రిమమృగశరీరం పరిత్యజ్య పూర్వరూపం ధృతవా నిత్యర్థః. తథాచ రామాయణమ్ 'మ్రియమాణస్తు మారీచో జహౌ తాం కృత్రిమాం తనూమ్' కృత్వా తద్వచనం రక్షో దధ్యౌ యేన తు లక్ష్మణమ్. ఇహ ప్రస్థాపయేత్సీతా శూన్యే తాం రావణో హరేత్, సంప్రాప్తకాల మాజ్ఞాయ

1 'దర్శితాంగః క్రవ్యాదఏష' ఇతి పాఠే దర్శితాంగః ప్రదర్శితమృగదేహః, క్రవ్యం పక్వ మాంస మత్తీతి క్రవ్యాదః, కర్మణ్యణ్. ఆమమాంసార్థకత్వే 'క్రవ్యే చే'తి విట్ క్రవ్యా దితి రూపం స్యాత్.

త్యార్తస్వరేణ సహ రామవచోనిభేన. ౫౯

౫. ఏత దాకర్ణ్య విదీర్ణహృదయా హృదయదయితప్రేమ్ణా కర్తవ్యాకర్తవ్యమజానానా జానకీ జానీహి భ్రాన్తరమితి సౌమిత్రి మాదిదేశ. ౬౦

తత శ్చార్యే న కార్య మిద మాదిష్టం దిష్టదోషా న్మిథ్యా ప్రతీతిః పరం [1]పరిభవతి భవతీమ్. ౬౧

త్రిభువనైక ధనుర్ధరస్య శౌర్యరాశే [2]రార్యస్య క శ్శ్రద్దధీత [3]కోణప

చకార చ తత స్స్వరమ్. సదృశం రాఘవ స్యైవ హా సీతే లక్ష్మణేతి చ, మృగరూపం తు త త్త్యక్త్వా రాక్షసం రూప మాస్థితః. చక్రే స సుమహాకాయో మారీచో జీవితం త్యజ' న్నితి. అత్రా ర్తస్వరేణ సహ దేహత్యాగకథనా త్సహోక్తి రలంకారః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే. 'సహోక్తి స్తు సహార్థస్య బలా దేకార్థవాచక'ఇతి. ౫౯

ఏతదితి. ఏతచ్ఛ్రీరామవచనసదృశ మార్తవచనం, జానకీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హృదయదయితే మనోవల్లభే ప్రాణేశ్వర ఇతి యావత్. శ్రీరామే ప్రేమ్ణా స్నేహేన హేతునా, ని. 'ప్రేమా నా ప్రియతా హార్దం ప్రేమస్నేహ' ఇత్యమరః. విదీర్ణహృదయా విదళితాంతరంగా, అతఏవ కర్తవ్యాకర్తవ్యం విధేయావిధేయం కృత్యాకృత్యం, మజానానా అనవబుద్ధ్యమానా, ఇతికర్తవ్యతాశూన్యా స తీత్యర్థః. 'జ్ఞా అవబోధనే' ఇత్యస్మా చ్ఛానచ్, 'జ్ఞాజనో' ర్జేతి జాదేశః, భ్రాన్తరం శ్రీరామం, జానీహి పరామృశేత్యేవం ప్రకారేణ, సౌమిత్రి, మాదిదేశ. రాక్షసేభ్యో రామస్య విపత్తిమాశంక్యేత్థ మాజ్ఞాపయామా సేత్యర్థః. తథా రామాయణమ్ 'ఆర్తస్వరం తు తం భర్తు ర్విజ్ఞాయ సదృశం వనే, ఉవాచ వచనం సీతా గచ్ఛ జానీహి రాఘవ'మిత్యాది. ౬౦

తత ఇతి. తత శ్చ నిదేశానంతరంచ, హే ఆర్యే పూజ్యే, జానకి, ఇద మాదిష్ట మయమాదేశః, భావే క్తః, న కార్యం న కర్తవ్యం భ్రాతరం జానీహీ త్యేవ మాజ్ఞప్తుం న యుక్త మి త్యర్థః, కుతః దిష్టదోషా త్కాలవిపర్యాసాత్, ని. 'కాలో దిష్టోఽప్యనేహాపి' త్యమరః, అథవా దిష్టదోషాద్దైవప్రాతికూల్యాత్, ని. 'దైవం దిష్టం భాగధేయ' మి త్యమరః, మిథ్యాప్రతీతి ర్విపర్యయజ్ఞానం, అరామసంబంధి న్యార్తస్వరే తత్సంబంధిత్వేన భ్రాన్తి రిత్యర్థః, భవతీం త్వాం పర మధికం, పరిభవతి తిరస్కరోతి. లోకే చాకచక్యదోషా చ్ఛుక్తౌ రజతప్రతిపత్తివ త్తవాపి అతస్మిం స్తద్గ్రహణ ముత్పన్న మభూత్ అతః పరం భ్రాన్తా సీ త్యర్థః. ౬౧

అ. నను త్వయా ప్యయ మార్తస్వరః ప్రత్యక్ష మనుభూతః స చ రామస్య విపత్తి మంతరా నోపపద్యతే అతః కథం మమ భ్రాన్తత్వ మి త్యాశంక్య నైత ద్వి

---

1 పరాభవతి. 2 రామార్యస్య. 3 కాణప.

ఘుణనిమిత్తాం విపత్తి మితి ప్రణిపత్య ప్రత్యాచక్షాణం (¹లక్ష్మణం) హృదయతోదకారిణ్యా వాణ్యా మోహవిహ్వలా సా బహ్వతర్జయత్.

భూయోఽపి లక్ష్మణః ²ప్రజావతీం పరుషభాషిణీ మేవ

శ్వసితుం యోగ్య మి త్యాహ. త్రిభువనేతి. త్రయాణాం భువనానాం సమాహార స్త్రిభువనం 'తద్ధితార్థే' త్యాదినా సమాహారసమాసః 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్య' ఇతి స్త్రీలింగతాప్రతిషేధః. ని 'పాత్రాద్యదంతై రేకార్థో ద్విగుర్లక్ష్యానుసారత' ఇత్యమరః. తత్త్రైక ధనుర్ధరస్య జగదేక ధానుష్క స్యేత్యస్త్రబలసంపన్నతోక్తిః, శౌర్యరాశే ర్మహాశౌర్యసంపన్న స్యేతి శారీరబలసంపన్నతోక్తిః, ఏవంవిధ స్యార్యస్య మహాత్మన శ్శ్రీరామస్య, కౌణపా రాక్షసాస్తే ఘుణాః కీటవిశేషా ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, యద్వా, మృగభూమికయా ప్రచ్ఛన్నమప్యముం నిజబుద్ధ్యా రాక్షసం నిశ్చిత్యాహ. కౌణపో రాక్షసో మారీచః సః ఘుణ ఇవ తన్నిమిత్తాం తన్మూలాం, ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా' దిత్యమరః. విపత్తిం ప్రాణసంకటం, కః వివేకీ, శ్రద్దధీత విశ్వసేత్, న శ్రద్దధీతై వేత్యర్థః, 'పన్నగాసురగంధర్వదేవదానవరాక్షసైః, అశక్య స్తవ వైదేహి భర్తా జేతుం నసంశయ' ఇతి శ్రీరామాయణేఽప్యుక్తత్వా దితి భావః. 'శ్రదంతరో రుపసర్గవ ద్వృత్తి ర్వాచ్యే' తి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, ప్రత్యాచక్షాణం ప్రత్యాలపంతం, లక్ష్మణం, హృదయతోదకారిణ్యా మనోవ్యథోత్పాదికయా, వాణ్యా వాచా 'అనార్యాకరుణారంభ నృశంస కులపాంసన, అహం తవ ప్రియం మన్యే రామస్య వ్యసనం మహా' దిత్యారభ్య 'న త్వహం రాఘవా దన్యం పదాఽపి పురుషం స్పృశే' ఇత్యంతేన శ్రీరామాయణోక్తప్రకార యేత్యర్థః. మోహేన ప్రియవిపత్త్యా శంకాజనితచిత్తవైకల్యేన విహ్వలా విక్లబా సతీ, సా జానకీ. బహుభూయిష్ఠం, అతర్జయ దభర్త్సయత్. అనిందయ దితియావత్, తర్జయతేః పరస్మైపదం కవిప్రయోగా త్సిద్ధం. తరయతే రనుదాత్తత్వేఽపి తస్యానుదాత్తేత శ్చక్షిఙో ఙిత్కరణేన అనుదాత్తనిమిత్త స్యాత్మనేపద స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపద మితి. అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యత' ఇతి భట్టమల్లః. ౬౨

అ. తామేతాం సీతావాణీ మసహమానో లక్ష్మణః పునరువాచేత్యాహ—భూయ ఇతి. భూయః పున రపి, లక్ష్మణః, పరుషభాషిణీం కర్ణకఠోరాలాపినీం, ప్రజావ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 పరుషభాషణభాషిణీం ప్రజావతీం.

మభాషత. ౬౩

ప. సుముఖి మమ సుమిత్రా సత్య మంబాయ [1]దాసీ
స్త్వ దభజ మవితర్కం మాతృ[2]సంపర్కసౌఖ్యమ్,
సపది విధివిపాకా ద్వ్యాహరంతీ దురుక్తిం
త్వ మసి విపినమధ్యే మధ్యమాంబాఽపి జాతా. ౬౪

గ. ఇ త్యుక్త్వా [3]భ్రాతృసమీపగామిని లక్ష్మణే తత్క్షణ మేవ రంధ్రాన్వేషీ దశకంధర స్స్యందనం విహాయ విహాయస్స్థలా దవతీర్య సజాం

తీం భ్రాతృభార్యాం సీతా, మేవం వక్ష్యమాణరీత్యా అభాషత అవోచత. ని.'ప్రజావతీ భ్రాతృజాయే' త్యమరః. ౬౩

అ. లక్ష్మణవాక్య మేవ వివృణోతి.సుముఖీతి. హే సుముఖి మధురభాషిణి జానకి, 'స్వాంగా'దిత్యాదినా జీప్. యద్యస్మా త్కారణా, త్త్వం, మమ, సత్యం యథార్థం, అకపట మితి యావత్, సుమిత్రా సుమిత్రారూపి ణ్యంబా మాతా, ఆసీః అభూః, సువచనోపలాలనాదినా నిజజననీ జాతా ఆసీ రిత్యర్థః, తత్తస్మా త్కారణా, దవితర్కం నిశ్శంకం,మాతృసంపర్కేణ మాతృసాన్నిధ్యేన యత్సౌఖ్యం మానన్ద స్త మభజం ప్రాప్నవం, అన్వభూవ మిత్యర్థః, ఏతావత్పర్యంత మితి శేషః, మాతృత్వేఽపతత్సహవాససౌఖ్యానుభవస్య యుక్తత్వాదితిభావః. సపదీదానీం తు, విధివిపాకా ద్దైవప్రాతికూల్యాద్ధేతోః, ని 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ' త్యమరః విపినమధ్యే, అరణ్యమధ్యే, త్వం, దురుక్తిం కర్ణకఠోరవచనం, వ్యాహరంతీ ఆలపంతీ సతీ, ని. 'వ్యాహార ఉక్తిర్లపిత' మిత్యమరః మధ్యమాంబా కైకేయ్యపి జాతాఽసి,నకేవలం సువచనేన సుమిత్రైవ,కిం తు దుర్వచనేన కైకేయ్యపి జాతేతి కృత్వా ఉభయథాఽపి త్వం మ మాంబైవ భవసి, అతః పుత్రే మయి కాఽన్యశంకా కార్యేతి. భావః మధ్యమాంబా వ్యాఖ్యాతా. మాలినీవృత్తం. ౬౪

ఇతీతి. ఇ త్యేవముక్త్వా, లక్ష్మణే, భ్రాతృసమీపం శ్రీరామనికటం ప్రతిగచ్ఛతీతి తద్గామిని సతి తత్క్షణమేవ తస్మిన్నేవ క్షణే, విలంబే కార్యాఘాతా దితి భావః. 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, రంధ్రమపహరణోచితసమయ మన్విష్య త్యాకాంక్షత ఇతి రంధ్రాన్వేషీ, దశకంధరో రావణః, స్యందనం శతాంగం. ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇ త్యమరః, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయస్స్థలా దాకాశమండలా, దవతీర్య అవరుహ్య, ని. 'పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇ త్యమరః. నిజాంతరంగరంణే నిజమానసేఽప్య

---

1 ఆసీత్. 2 సాన్నిధ్య. 3 భ్రాతృజామాం భ్రాతృ.

తగకరణేఽప్యమాన్త రాగం బహిః ప్రకటయ న్నివ [1](ధృతకాషాయపటః) కపటసన్న్యాసివేషః [2]పర్ణశాలాభ్యర్ణ మాససాద. ౬౫

ప. రామాశ్రమా ద్విగతలక్ష్మణసన్నిధానా
త్సీతాం జహార చపలః పిశితాశనేన్ద్రః,

మాన్తం, అత్యుత్కటత్వా ద్బహిర్నిర్గచ్ఛన్త మిత్యర్థః. రాగ మనురాగం, లౌహిత్యం చ, ని. 'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదిష్వి'తి విశ్వః. బహి ర్బాహ్యేఽపి ప్రకటయన్ ప్రకాశయ న్నివస్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా. తస్యా శ్చ రాగయోః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయ మూలాతిశయోక్త్యనుప్రాణితత్వాత్సంకరః, కపటసన్న్యాసివేషః మాయాభిక్షువేషధారీ సన్, సద్య ఏవ తస్యా అనుద్వేగార్థ మితి భావః. పర్ణశాలాభ్యర్ణం సీతానివాసపర్ణశాలోపకణ్ఠం, ఆససాద ప్రాప, సదేర్లిటి ద్విత్వం, ని. 'ఉపకణ్ఠాన్తికాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అ ప్యభితోఽవ్యయ'మి త్యమరః. ౬౫

రామేతి. చపలశ్చఞ్చలః, అనియతచిత్త ఇ త్యర్థః. పిశితాశనేన్ద్రః రాక్షసచక్రవర్తీ రావణః, విగతం లక్ష్మణస్య సన్నిధానం సాన్నిధ్యం యస్య తస్మాత్, లక్ష్మణరహితా ది త్యర్థః, రామాశ్రమాత్ శ్రీరామనివాసాత్, 'ధ్రువ మపాయేఽపాదాన' మిత్యపాదానత్వాత్పఞ్చమీ. సీతాం. జహారాపహృతవాన్, సాధారణవధూభ్రాన్త్యేతిభావః. కథ మివ నిరస్తజనాత్ అర్చకాదిజనశూన్యాత్, దేవాలయాత్ దేవాయతనాత్, పూర్వవ త్పఞ్చమీ, నవోత్పలమయీం నూతనేన్దీవరవికారాం, తద్ఘటితా

1 'ధృతకాషాయపటః' ఇతి క్వాచిత్కపాఠేతు కషాయేణ రక్తః కాషాయః 'తేన రక్తం రాగా' దిత్యణ్. తాదృశః పటః ధృతో యేన సః కాషాయవస్త్రధారీ త్యర్థః, భట్టికావ్యే పఞ్చమసర్గే 'కమణ్డలుకపాలే' నేతి ద్విషష్టితమశ్లోకే దణ్డవాన్ త్రిదణ్డీత్యర్థః, అత ఏవ పూర్వశ్లోకే శిఖీ త్యుక్తం. 'ఏకదణ్డిన శ్శిఖాభావా' దితి మల్లినాథసూరివ్యాఖ్యానం. కిఞ్చ శ్రీరామాయణారణ్యకాణ్డే షట్చత్వారింశే సర్గే 'శ్లక్ష్ణకాషాయసంవీతశ్శిఖీ ఛత్రీ ఉపానహీ, వామేచాంసేఽవస జ్యాథశుభే యష్టికమణ్డలూ' ఇతిశ్లోకవ్యాఖ్యానే 'యష్టిస్త్రిదణ్డం శిఖీ త్యనేన సాహచర్యా' దితి విలిఖ్య. 'యతేర్లింగం ప్రవక్ష్యామియేనాసౌ లక్ష్యతే యతిః, బ్రహ్మసూత్రం త్రిదణ్డంచ వస్త్రం జన్తునివారణం శిక్యం పాత్రం బృసీ చైవ కౌపీనం కటివేష్టనమ్, య స్యైత ద్విద్యతే లింగం స యతి ర్నేతరోయతి' రిత్యంగిరస్స్మృతి ర ప్యుదాహృతా. తస్మా త్త్రిదణ్డసన్న్యాసివేష ఏవాత్రేతి నిర్ణయః.

2 పర్ణశాలా మాససాద.

మాలాం [1]నవోత్పలమయీం పలలభ్రమేణ
దేవాలయా దివ నిరస్తజనా దలర్కః. ౬౬
హా నాథ క్వ చిరాయసీతి బహుశో వ్యాక్రుశ్య బాష్పావిలం

మి త్యర్థః. నవగ్రహణ మమ్లానతాద్యోతనార్థం, వికారార్థే మయటి ఙీప్, మాలాం స్రజం, పలలభ్రమేణ సకాలఖండాం త్రభ్రాన్త్యా, అన్యథా పలలశబ్దస్య కేవలమాం సపరత్వే తస్య రక్తవర్ణత్వేన నీలోత్పలమాలాయాం తద్భ్రాన్త్యనుదయాత్. అలర్కః సాపస్మారశునక ఇ వే త్యుపమా, అలర్కస్య మాలాపహరణే యో లాభ స్స ఏవ సీతాపహర్తుః రావణస్యాపీ త్యుపమార్థః, ని. 'శునకో భషక శ్శ్వా స్యా దలర్కస్తు స యోగిత' ఇత్యమరః. అత్ర కశ్చి ద్రహస్యోపదేశః కథితః శ్రీరామాయణవ్యాఖ్యాతృభిః. యద్యపి లక్ష్మీరూపా సీతా విష్ణురూపరామస్య మృగాన్వేషణసమయే రామ ఏవ తిరోహితా తథాఽపి తస్మిన్ సమయే దేవైః స్వకార్యార్థం శ్రీరామానుమత్యా మాయయా నిర్మితా సీతా తత్రస్థితా, తాం రావణో జహా రేతి. అన్యథా రామస్య సీతావియోగాంగీకారే క్షణమాత్ర మపి విశ్లేషాభావప్రతిపాదకం 'విష్ణోరేవానపాయి నీ' తి వాక్య మప్రమాణం స్యాత్. నను క్షణమాత్రవిశ్లేష స్యానంగీకారే వివాహా త్పూర్వం సంబంధాభావః కథ మితి చేన్న. సర్వదా స్వస్మిన్ విద్యమానాయా ఏవ సీతాయాః లోకవ్యవహార మనుసన్ జనకస్యగృహే ఆవిర్భావం పరికల్ప్య వివాహాదిలీలాకరణాత్. అన్వేషణవిలపనాది అనుకరణమాత్రం, తచ్చ స్త్రీసంగినా మియ మవస్థేతి ప్రఖ్యాపనార్థం అత ఏవోక్తం శ్రీభాగవతే. 'స్త్రీసంగినా మితిగతిం ప్రథయంశ్చచారే' తి, రావణకుంభకర్ణయోః పూర్వం వరప్రదానా దేవ స్వవధ్యత్వే సిద్ధే యద్యపి ప్రకారాంతరేణాపి తయో ర్వధ స్సంభవతి తథాపి మాయారూపసీతాం కల్పయిత్వా తదపహరణాపరాధేన రావణహననాదికథాప్రవర్తనేన లోకం పవిత్రీకర్తుం పరదారాపహర్తురేవం వినాశ ఇతి జ్ఞాపనార్థం చేత్యల మతికథయా. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౬

అ. తతఃకింజాత మి త్యత ఆహ.—హానాథేతి. హేతి ఖేదే, నాథప్రాణేశ్వర, శ్రీరామ, క్వ కుత్ర, చిరాయసి విలంబసే? యే నైతాదృశ్యవస్థా సంప్రాప్తేతి భావః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బహుశః బహువారం, 'బహ్వల్పార్థా చ్ఛస్కారకా దన్యతరస్యా' మితి శస్ప్రత్యయః. వ్యాక్రుశ్య ఉచ్చై రాక్రంద్య, బాష్పావిల మశ్రుక

---

1 మహోత్పల.

చక్షు ర్దిక్షు విముంచతీం దశరథస్యాద్యా మవేక్ష్య స్నుషామ్,
రేరే[1] రాక్షస మా వధూం [2] ప్రరుదతీం ముంచేతి గృధ్రాధిపో
రుద్ధ్వాఽధ్వాన మనల్పకోప మకరో దగ్రేవణం రావణమ్. ౬౭
సమభూ త్సమయే తస్మిం త్సమరం సమరంహసోః,
మిథోమథనసంక్రుద్ధ గృధ్రరాక్షసరాజయోః. ౬౮

లుషం, చక్షుః, దిక్షు దిగంతరేషు, విముంచతీం ప్రసారయంతీం, శ్రీరామాగమనాశయేతి భావః. దశరథ స్యాద్యాం స్నుషాం జ్యేష్ఠపుత్రకళత్రత్వాత్ జ్యేష్ఠస్నుషాం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, రే ఇతి ప్రకృతే ర్భర్త్సనేచాపలా ద్ద్విరుక్తోఽయం శబ్దో హీనసంబోధనవాచీ, ని. 'హీనసంబోధనే తు రే' ఇ త్యమరః, 'చాపలే ద్వేభవత' ఇతి ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికోపదేశా చ్చ సంభ్రమః. అత్ర 'స్వరిత మామ్రేడితే' ఇత్యాదినా ప్రాప్తస్య ప్లుతస్య, 'స్వరః ప్లుతః సాహస మనిచ్ఛతా విభాషా వక్తవ్య' ఇతిపాక్షికః ప్రతిషేధః. 'శాస్త్రత్యాగ స్సాహస' మితి హరదత్తః, రాక్షసేతి తస్య నా మాప్యుచ్చరితు మనుచిత మిత్యామంత్రిత మితి మంతవ్యం. మా, సీతాపహరణసాహసం మా కు ర్విత్యర్థః, మేతి వారణే, ని. 'మాస్మ మాలం చవారణే' ఇ త్యమరః. ప్రరుదతీం ప్రకర్షేణ క్రోశంతీం, వధూం స్నుషాం, ముంచ త్యజ, † 'మా ప్రతిరుధ' ఇతి వా పాఠః. తత్పక్షే నిరోధం మాకు ర్విత్యర్థః. ని. 'సమా స్నుషా జనీవధ్వౌ' ఇ త్యమరః. అత్ర దశరథస్యాత్మప్రియసుహృద్భావేన భ్రాతృత్వా త్తత్స్నుషాయా అపి స్వస్నుషాత్వా ద్వధూగ్రహణం ద్రష్టవ్యమ్. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః. గృధ్రాధిపో జటాయుః, అగ్రేవణం వనపురోభాగ ఇ త్యర్థః, 'వనంపురగామిశ్రకా సిధ్రకా సారికా కోటరాగ్రేభ్య' ఇతి వనన కారస్య ణత్వం. అధ్వానం మార్గం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, రావణంప్ర త్యనల్పకోప మధికక్రోధ మకరోత్, అనుచితకారిణం రావణం విజిత్య సీతాం మోచయితు ముద్యుక్తవా ని త్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౭

సమభూ దితి. తస్మిం త్సమయే సీతాపహరణకాలే, సమరంహసో స్తుల్యవేగయోః, అతఏవ మిథోమథనేన పరస్పరప్రహారేణ సంక్రుద్ధౌ సమ్యక్కుపితౌ యౌ గృధ్రరాక్షసరాజౌ జటాయూరావణౌ తయో, స్సమరం యుద్ధం, సమభూత్ సమ్యక్ప్రవృత్త మి త్యర్థః. ౬౮

† 'రుధిరావరణే' ఇతిధాతోః 'మాఙిలుఙి' తి లుఙి సిపి 'ఇరితో' వేతి చ్లేరఙాదేశే. 'న మాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధే 'మాప్రతిరుధ' ఇతిరూపం.

1 రావణ. 2 ప్రతిరుధః.

దశముఖరథ మాశు ధ్వస్తరథ్యం విసూతం
శిథిలతరవరూథం శీర్ణచక్రం స చక్రే,
గరుదభిహతశక్తిప్రాస[1]బాణాసఖడ్గ
త్రిశిఖవిశిఖతూణీపాశకుంత శ్శకుంతః. ౬౯
రాక్షసాసిక్షతః క్షిప్రం పపాత పతతాం వరః,

అ. తతః కిం తత్రాహ—దశముఖేతి.' స, శకుంతః పక్షీ జటాయుః,ని. 'శకుంతిపక్షిశకునిశకుంతశకునద్విజా' ఇత్యమరః, శక్తయః ఆయుధవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయా ఆయుధవిశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'అకర్తరిచ కారకేసంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర 'ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా' ఇతి, బాణా ఇషవః అస్యంతే అనేనేతి బాణాసః కార్ముకం 'హలశ్చే'తి కరణే ఘఞ్. ని. 'ధనుశ్చాపౌ ధన్వశరాసనకోదండ కార్ముకం ఇష్వాస' ఇత్యమరః. ఖడ్గశ్చంద్రహాసః ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. త్రిశిఖం త్రిశూలం విశిఖా బాణాః. ని. 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇత్యమరః తూణ్యో తూణీరా, ని. 'తూణోపాసంగతూణీరనిషంగా ఇషుధిర్ద్వయోః, తూణ్యా' మిత్యమరః. పాశాః రజ్జ్వపరపర్యాయా ఆకర్షణసాధనాయుధవిశేషాః కున్తాః ప్రాసాః ప్రసిద్ధాః. ని. 'ప్రాసస్తు కుంత' ఇత్యమరః. తే రావణప్రయుక్తా ఆయుధవిశేషాః. గరుద్భ్యాం పక్షాభ్యామభిహతాః పరాహతా యేన స తథోక్తస్సన్, ని. 'గరుత్పక్షచ్ఛదాః పత్ర' మిత్యమరః. దశముఖరథం రావణస్యందనం, ఆశు క్షిప్రం, ధ్వస్తావినాశితా రథ్యా రథవోఢారోఽశ్వా యస్య తం, ని. 'రథ్యో వోఢారథస్య య' ఇత్యమరః. 'తద్వహతి రథయుగప్రాసంగ' మితి యత్ప్రత్యయః, విగత స్సూతః సారథి ర్యస్య విసూతం, ని. 'సూతః క్షత్తా చసారథి' రిత్యమరః, శిథిలతరోఽత్యంతవిశ్లిష్టోఽవరూథో రథగుప్తి ర్యస్యతం, ని. 'రథగుప్తి ర్వరూథో నే' త్యమరః. శీర్ణే విచ్ఛిన్నే చక్రేరథాంగే యస్య తం, తథోక్తం, చక్రే కృతవాన్, సీతావిమోచనాభినివేశవత్తయా రావచ్ఛక్తి బీభత్సం చకారే త్యర్థః, మాలినీవృత్తమ్. ౬౯

అ. తతః కిం తత్రాహ—రాక్షసేతి. సః, పతతాంవరః అండజమండలేశ్వరో జటాయుః, మైథిల్యాం, పక్షపాతేన ఆసక్తివిశేషేణ హేతునా, రాక్షసాసిక్షతః రావణచంద్రహాసవిదళిత స్సన్, పక్షపాతం గరుద్భంగ, మవాప్య, క్షిప్రం, పపాత, పక్ష

1బాణాపి.

మైథిలీపక్షపాతేన పక్షపాత[1]మవాప్య సః. ౭౦

౮. తత్క్షణమన్యరథాధిరూఢేన రావణేన భూయోఽపి నీయమానా జానకీ [2]శృంగసంగతప్లవంగపంచకే [3]పంచచూడ ఇవ [4]క్ష్మాధరకుమారకే కస్మింశ్చిత్ క్ష్మాధరే సుగ్రీవసాత్కృతదశగ్రీవప్రతాపానలసదృశం

పాతతత్పరాణాం పక్షపాతప్రాప్తిర్యుక్తైవేతి భావః. అసినిర్భిన్నపక్షో భువి న్యపతదిత్యర్థః, ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి వైజయంతీ. తథా రామాయణమ్ 'స చ్ఛిన్నపక్ష స్సహసా రక్షసా రౌద్రకర్మణా, నిపపాత హతో గృధ్రో ధరణ్యా మల్పజీవిత' ఇతి. ౭౦

తత్క్షణ మితి. తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, జటాయునిపాతానంతరక్షణ ఇత్యర్థః. అన్యరథాధిరూఢేన రథాంతరాధిష్ఠితేన, పూర్వరథస్య జటాయుషా విధ్వస్తత్వా దితి భావః, రావణేన. భూయఃపున రపి, నీయమానా అపహ్రియమాణా, జానకీ, శృంగసంగతం శిఖరోపవిష్టం ప్లవంగానాం సుగ్రీవాదికపీనాం పంచకం యస్య తస్మిన్ తథోక్తే, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇ త్యమరః. అత ఏవ పంచచూడాః శిఖాః యస్య తస్మిన్, ని. 'శిఖా చూడా కేశపాశ' ఇత్యమరః. క్ష్మాధరకుమారః రాజకుమార ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా. రాజకుమారస్య పంచచూడత్వాసంభవాత్. యద్యుపనయనకాలీనత్వ వివక్షా తదా ఉపమైవేతి వివేకః. కస్మిన్ చిత్, క్ష్మాధరే పర్వతే, ఋశ్యమూక ఇత్యర్థః. సుగ్రీవసాత్కృతః బ్రహ్మణా సుగ్రీవాధీనః కృతః, 'దేయేత్రా చే'త్యత్ర చకారా త్సాతిప్రత్యయః, తథాభూతో యో దశగ్రీవప్రతాపానలః రావణప్రతాపాగ్ని స్తత్సదృశం తత్తుల్యం, అత్ర రావణప్రతాపానలస్య సుగ్రీవసాత్కృతత్వేన స్వతస్సిద్ధత్వసందేహా దుపమోత్ప్రేక్షయోస్సందేహసంకరః, వాలివినాశస్య పిశునస్సూచకో యో మహోల్కాపాతః తత్ప్రతిమం తత్సదృశ, మితి పూర్వవత్సందేహసంకరః. ఉత్తరత్ర ఏతత్ప్రత్యక్షీకరణతత్పర సుగ్రీవప్రత్యాయితేన శ్రీరామేణ తథాకరిష్యమాణత్వా దితి భావః. ని. 'కర్ణేజపస్సూచకస్స్యాత్పిశున' ఇ త్యమరః. రామస్య యత్సాహాయ్యకం సహాయకర్మ, 'యోపధా ద్గురూపోత్తమా ద్వుఞ్' తత్ర ప్రోత్సాహనాయ ప్రేరణార్థం, పుత్రం సుగ్రీవం, ప్రత్యభిపతతః అభ్యాగచ్ఛతః, పతంగస్య యద్బింబం మండలం, ని. 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ చే' త్యమరః. తచ్ఛంకావహం తత్సందేహజనకం, తద్భ్రాంతిజనకం వా అతస్తావేవాలంకారౌ తథా

1 అవాప. 2 ఋష్యమూక. 3 పంచచూడాధర ఇవ. 4 క్ష్మాధరే.

వాలినాశపిశునమహోల్కాపాతప్రతిమం రామసాహాయ్యకప్రోత్సాహనాయ పుత్ర మభిపతత్పతంగబింబశంకావహం కనక [1]కపిశకౌశేయోత్తరీయాంతరిత మాభరణ[2]జాల మపాతయత్. ౭౧

తత్పతన మపి స్వతేజఃపతన మివ [3]నాలక్షయన్ లంకాలంకారభూతా మశోకవనికాం మైథిలీ మనయ [4]దనయాభిజ్ఞో దశగ్రీవః. ౭౨

పతంగబింబస్య పతనాసంభవాత్ అభూతోపమోత్ప్రేక్షా వా మతభేదా దిత్యుక్తం తదేతదుజ్జ్వలిత ముక్తాలంకారద్వయ మితి సంకరః. కనకేన కనకవ ద్వా కపిశం పిశంగం యత్కౌశేయం, ని. 'కౌశేయం క్రిమికోశోత్థ'మి త్యమరః. తన్మయం తద్రూపం య దుత్తరీయం సంవ్యానం తేనాంతరితం నిబద్ధం, ని. 'సంవ్యాన ముత్తరీయంచే' త్యమరః. ఆభరణజాలం హారనూపురాద్యాభరణకలాపం, అపాతయత్, రావణేన నీయమానాం మా మిమే వానరాః శ్రీరామాయ కథయిష్యంతి ఇతి మత్వా పాతయామాసే త్యర్థః. ౭౧

తదితి. తత్పతన మపి తస్యాభరణజాలస్య పతన మపి, స్వతేజః పతన మివ నిజప్రతాపనిపాత మివ, నాలక్షయన్ న ప్రత్యక్షయన్, 'న కలయ'న్నితి పాఠే ప్యయ మేవార్థః. కామాంధత్వా దితి భావః. నఞర్థస్యనశబ్దస్య 'సుప్సు' పేతి సమాసః. నయాభిజ్ఞో నీతినిపుణః, ని. 'ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞవిజ్ఞనిష్ణాతశిక్షితా' ఇత్యమరః. స న భవతీత్యనయాభిజ్ఞః దుర్నీత ఇ త్యర్థః. 'అనయజ్ఞ' ఇతి పాఠే నయం జానాతీతి నయజ్ఞః సనభవతీత్యనయజ్ఞః అత్ర 'ఆతోఽనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః న 'త్విగుపధే'త్యాదినా కప్రత్యయః. అత ఏవాహ భగవాన్ కాత్యాయనః 'అకారా దనుపసర్గా త్కర్మోపపదో భవతి విప్రతిషేధే' నేతి, వార్తిక వ్యాఖ్యానే భాష్యకారేణార్థజ్ఞశబ్ద ముదాహృత్యార్థస్య సమర్థనాత్తతోఽనఞ్సమాసః, అనయజ్ఞః, నీతిశాస్త్రాచారశూన్యఇ త్యర్థః. దశగ్రీవో రావణః, మైథిలీం సీతాం, లంకాయాః అలంకారభూతాం అలంకారోపమితాం, తత్ప్రియా మి త్యర్థః, ని. 'భూతం క్ష్మాదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యేసత్యోపమానయో'రితి విశ్వః. అశోకవనికాం నిజవిహారోచితోద్యానవనికాం, అనయత్, తత్ర నిక్షిప్తవా ని త్యర్థః. దుహాదిత్వా న్నయతే ర్ద్వికర్మకత్వం, అత్ర రామాయణమ్ 'హ్రియమాణా తు వైదేహీ కంచి న్నాథ మపశ్యతీ, దదర్శ గిరిశృంగస్థాన్ పంచ వానరయూథపాన్. తేషాం మధ్యే విశాలాక్షీ కౌశేయం కనక ప్రభమ్. ఉత్త

---

1 పిశఙ్గ. 2 భారం. 3 నపశ్యన్. 4 అనయజ్ఞో.

ప. అశోకవనికా లేఖే రాక్షసీపరివేష్టితాం,
సీతాం మారుతివాలాగ్ని స్తంభనార్హా మి వౌషధీమ్. ౭౩
కాకుత్స్థోఽప్యథ రక్షసా మధిపతే ర్వాగ్వాగురావేష్టితే
కృత్వా హాటకతాటకేయహరిణే శార్దూలవిక్రీడితమ్,
ఆగచ్ఛ న్ననుజేన తత్ర గదితా మాకర్ణ్య వార్తాం తత

రీయం వరారోహా శుభా న్యాభరణానిచ. ముమోచ యది రామాయ శంసేయు రితి భామినీ, వస్త్ర ముత్సృజ్య తన్మధ్యే వినిక్షిప్తసుభూషణమ్, సంభ్రాన్త స్తు దశగ్రీవ స్తత్కర్మ చ నబుద్ధవా' నిత్యాది. ౭౨

అశోకేతి. అశోక వనికా కర్త్రీ, రాక్షసీభిః నిగూఢసంగోపనార్థం రావణ నియుక్తరాక్షసస్త్రీభిః పరివేష్టితాం పరివృతాం, సీతాం మారుత స్యాపత్యం పుమాన్ మారుతిః హనుమాన్ 'అత ఇ' ఞితీఞ్, తస్యవాలే లాంగూలే యోఽగ్ని స్సుందర కాండే వక్ష్యమాణరూపః తస్య స్తంభనే నిరోధనే అర్హాం యోగ్యాం, శక్తా మిత్యర్థః. ఓషధీం లతావిశేష మివ, లేఖే ప్రాపే, వేత్యుత్ప్రేక్షా. సీతాన్వేషణసమయే లంకాం ప్రవిష్టో హనుమాన్ సీతా మాలోక్య నిజాగమనజ్ఞాపనార్థ మశోకవనికాం భఙ్త్వా పితృనియుక్తే నేంద్రజితా నిబధ్యానీతః వాలే వస్త్రైస్సంవేష్ట్యాగ్నినా ప్రజ్వాలితో వైదేహీనివాసత యైకామశోకవనికా మన్తరేణ కృత్స్నాం లంకాం దదాహేతి సుందర కాండే వక్ష్యతి. ౭౩

అ. అనంతరవృత్తాంత మాహ—కాకుత్స్థ ఇతి. కాకుత్స్థో రఘునాయ కోఽపి. రక్షసా మధిపతేః రావణస్య, వాక్ ప్రేరణవచనం సైవ వాగురా మృగబంధినీ రజ్జునిర్మితజాలవిశేష ఇతి యావత్. తయా ఆవేష్టితే ఆవృతే, నియమిత ఇ త్యర్థః. ని. 'వాగురా మృగబంధనీ' త్యమరః. హాటకస్య వికారో హాటకమయో య స్తాటకేయో మారీచ స్తస్మి న్నేవ హరిణే మృగే, శార్దూలవిక్రీడితం శార్దూలో వ్యాఘ్రః. ని. 'శార్దూల ద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే' ఇత్యమరః. తస్యవిక్రీడితవ ద్విక్రీడితం, కృత్వా, శార్దూలవ త్తం నిహత్యే త్యర్థః. అథానంతర, మాగచ్ఛన్, త త్రాగమన సమయే, అనుజేన లక్ష్మణేన, గదితా ముక్తాం, వార్తాం దీనాక్రందశ్రవణవిషణ్ణసీతానిష్ఠురవచనప్రేరితో ఽహ మాగతోఽస్మీ త్యేవంరూపవృత్తాన్త మిత్యర్థః, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇ త్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, తత స్తదనంతరం, సీతాయాస్సంగమే లాలసోఽత్యన్తాభిలాషీ సన్, విజనే వనే తద్విపత్తే రవశ్యంభావిత్వా దితి భావః. తదుటజం తస్యాస్సీతాయాః ఉటజం పర్ణశాలాం ప్రతి, త దితి వా చ్ఛేదః, ని. 'పర్ణశాలోటజోఽస్త్రీ

సీతాసంగమలాలస స్తదుటజం రామః ప్రతస్థే ద్రుతమ్. ౭౪
అయం కథం స్యా దితి బాష్పగర్భ
మాలోక్యమానో వనదేవతాభిః,
విలోకయ న్కేవలపర్ణశాలాం
[1]వినష్టచేతా విలలాప రామః. ౭౫
హా కష్ట మత్ర న హి సా కి మిదం ప్రవృత్త

యా' మిత్యమరః. రామో, ద్రుతం శీఘ్రం, ప్రతస్థే చచాల, అత్ర భిన్నవాక్యస్థత్వాత్కాకుత్స్థరామశబ్దయో ర్నపౌనరుక్త్యం. యద్వా కాకుత్స్థః కకుత్స్థవంశోద్భవ ఇతి విశేషణత్వేన వా యోజనా, అత్ర వాక్తాటకేయయో ర్వ్యాగురాహారిణ రూపణేన కాకుత్స్థే మృగయుత్వప్రతీతేః ఏకదేశవర్తిరూపకం. తచ్చ 'శార్దూలవిక్రీడిత' మిత్యత్ర తత్సదృశం విక్రీడిత మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూప నిదర్శనయా సాపేక్షితత్వా త్సంకీర్యతే. 'శార్దూలవిక్రీడిత' మిత్యత్ర అస్యాపి వృత్తస్య శార్దూలవిక్రీడితత్వాత్ కవే శ్చాతుర్య మనుసంధేయమ్. 'సూర్యాశ్వై ర్మసజా స్తతా స్సగురవ శ్శార్దూలవిక్రీడిత' మితి లక్షణాత్. ౭౪

అయమితి. అయం శ్రీరామః, కథం కథంభూతః, స్యాత్ భవేత్, ప్రియతమారహితపర్ణశాలాం దృష్ట్వేతి శేషః. ఇతి మత్వే త్యర్థః. బాష్పా అశ్రూణి గర్భే యస్మిన్ కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా, వనదేవతాభి, రాలోక్యమానో దృశ్యమాన స్సన్, తాసా మపి శోచనీయ ఇతి భావః. రామః, కేవలాం సీతారాహిత్యేన శూన్యాం, పర్ణశాలా ముటజం, విలోకయన్, అత ఏవ వినష్టచేతాః భగ్నోత్సాహ స్సన్ విలలాప పరిదేవయామాస. ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. 'మహాత్మగురుదేవానా మశ్రుపాతః క్షితౌ యది, దేశభ్రంశో మహద్దుఃఖం మరణం చ భవే ద్ధ్రువ' మితి. క్షితౌ దేవతాశ్రుపాతనిషేధ దర్శనాత్ శ్రీరామస్య క్షిప్ర మేవ మహద్దుఃఖప్రాప్తి సూచనార్థం బాష్పగర్భ మిత్యుక్తమ్. వృత్త ముపజాతిః. ౭౫

అ. విలాపప్రకారమే వాహ—పంచభిః. హాకష్ట మితి. హేతి ఖేదే, కష్టం కృచ్ఛ్రం ప్రాప్త మితి శేషః. కుతః? అత్రాస్యాం పర్ణశాలాయాం సా సీతా, న హి నాస్తి ఖలు, 'అస్తి ర్భవతిపరోఽప్రయుజ్యమానోఽప్యస్తీ'తి బాష్యకారవచనాత్. భవంతీతి లటః పూర్వాచార్యాణాం సంజ్ఞా, ఇద మేతత్సీతాఽభావరూపం కార్యం,

1 విలీన.

మాలోకయామి చటులా మిహ పాదముద్రామ్,
మాం వీక్ష్య నూన మగృహీతమృగం ముహూర్త
మంతర్హితా తరుషు రోషవతీవ సీతా. ౭౮
త్వదభిలషిత[1]పూర్త్యా వంచితస్య పంచవట్యా
మచరమచరమోఽహం మోహభాజాం ప్రజానామ్,

కిం ప్రవృత్తం, కేన కారణేన సంజాత మిత్యర్థః. తథా ఇహాస్మిన్ ప్రదేశే చటులాం పాదముద్రాం, వికలితాన్ పాదవిన్యాసా నిత్యర్థః. ఆలోకయామిపశ్యామి, కి మేత దిత్యర్థః. ఇత్యేవ ముక్త్వా స్వయం కథంచి దన్యథోత్ప్రేక్షతే. మామితి. అగృహీతమృగ మనానీతహిరణ్మయహరిణం, మాం, వీక్ష్య, సీతా, రోషవతీ కుపితేవ, వస్తుతస్తు న తథా పరమప్రేమాస్పదే మయి రోషాభావా దితిభావః. తరుషు వృక్షేషు, ముహూర్తం క్షణమాత్రం, ఘటికాద్వితయం వా. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽపి చే'తి విశ్వః. అంతర్హితా అంతర్ధానం గతా, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షా, లోకే హి కాంతాః కాంతే స్వాభిమతార్థాసంగ్రహీతరి సతి రోషనిదర్శనయా కుత్రచి న్నిగూఢతయా కంచిత్కాలం గమయంతి తద్వ దిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౮

అ. ఏవం సామాన్యాకారేణ విలప్య సంప్రతి సీతా మామంత్ర్యావిలపతి. త్వదితి హేసరళబుద్ధే ఋజుబుద్ధే, సుముఖి సుందరాననే. 'జానకీ'తి సంబోధనద్వయేన నైవం విప్రలంభ స్త్వయా కర్తు ముచిత ఇతి సూచ్యతే, త్వదభిలషితపూర్త్యా తవ అభిలషితం అరణ్యేఽపి సహసంచారరూపమనోరథః చిత్రమృగాహరణరూపమనోరథో వా తస్య పూర్త్యాపూరణేన హేతునా, వంచితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహితః విప్రలబ్ధః ప్రతారితః, వ్యామోహిత ఇతి యావత్. అహం, మోహభాజాం, స్త్రైణప్రియాణా మిత్యర్థః. ప్రజానాం జనానాం. ని. 'ప్రజా స్యా త్సంతతౌ జన' ఇత్యమరః, చరమోఽంతిమో న భవతీ త్యచరమః ఆద్యః అగ్రేసర స్సన్నిత్యర్థః, పంచవట్యామచరం సంచరితవా నస్మి, ఏతావత్పర్యంతం త్వత్సాహచర్యాత్తస్మాత్కారణా, దిహ మహారణ్యే రోషస్యైషకాలో న, రోషం కర్తు మయం సమయో న భవతీ త్యర్థః. సత్యపి రోషహేతా వీదృగ్వనవాససంకటే మన స్సమాధాయానుకూల్యేనైవ వర్తితవ్యత్వా దితి భావః. అస్తు వాఽయం రోషకాలః. మమ విరహాసహిష్ణుత్వా ద్వా త్వయైవం

1 'పూర్త్యై'ఇతి చతుర్థ్యంతపాఠే తదర్థం పూరణోద్దేశేనే త్యర్థః.

తదిహ సరళబుద్ధే నైవ రోషస్య కాల
స్సుముఖి మమ ముఖం కిం సోఢసీతావియోగమ్. ౭౭
యద్యస్తి కౌతుక మపూర్వమృగే మృగాక్షి
చాంద్రం హరామి హరిణం మమ సన్నిధేహి,
యావ న్న ముంచసి మయా హృత మేణ మేనం
తావ ద్దధాతు తవ వక్త్రతులాం మృగాంకః. ౭౮

కర్తుమయుక్త మిత్యాహ—హేసుముఖిమమముఖం యత్త్వత్సహవాసేనైవ సోల్లాస మితి భావః. సోఢః క్షాంతః సీతాయా స్తవ వియోగః విరహో యేనత త్తథోక్తం కిం నభవత్యేవేత్యర్థః. అత స్సర్వథారోషం పరిత్యజ్య సన్నిధేయ మితి భావః. అత్ర సీతే త్యన్యాపదేశగ్రహణమఖండితప్రేమాస్పదత్వద్యోతనార్థం మాలినీవృత్తమ్. ౭౭

అ. తథాప్యపూర్వమృగాహరణే యది తవాభిలాష స్తదానేన తుచ్ఛేన మాయామృగేణ కిం ఇతో౽ప్యత్యంతశ్లాఘ్యమానేష్యామీత్యాహ—యదీతి. హే మృగాక్షి కురంగనయనే, జానకి, అపూర్వమృగే, అసాధారణమృగే, కౌతుకం కుతూహలం, అభిలాష ఇతి యావత్. ని. 'కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహల'మి త్యమరః, అస్తియదివర్తతే చేత్, తవేతి శేషః, తర్హి చంద్రస్యాయం చాంద్రః చంద్రనిష్ఠ ఇత్యర్థః 'తస్యేద' మి త్యణ్ తం,హరిణం,హరా మ్యానయామి,యు ద్వా హరిష్యామీత్యర్థః. వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, అతః మమ, సన్నిధేహి సన్నిహితా భవ, మత్సమీపం ప్రత్యాగచ్ఛేత్యర్థః. అతః మయా, హృత మానీతం, ఏనం చాంద్ర మేణం హరిణం యావత్ యావత్పర్యన్తం, న విముంచసి న త్యజసి, కౌతుకా దితి భావః. తావత్,మృగః అంక శ్చిహ్నం యస్య మృగాంక శ్చంద్రః. తవవక్త్రేణ నిష్కళంకేన త్వదీయవదనేన, తులాం సాదృశ్యం, దధాతు ధారయతు, సంభావనాయాం లోట్. తదనంతర మిదానీం వా వక్త్రసాదృశ్య ధారణక థైవ నాస్తీ త్యర్థః. అత్ర 'తులాం దధా'త్వితి సంభావితా ఆర్థీ ఉపమా తయాచోపమానా దుపమేయస్యాధిక్య ప్రతిపాదనరూపో వ్యతిరేకోవ్యజ్యత ఇ త్యలంకారేణాలంకారధ్వనిః. లోకోత్తరలావణ్యసంపన్న భవన్ముఖావలోకనాభావే మమ కథం నిర్వాహ ఇతి ఫలితార్థః 'వక్త్రతులా' మిత్యత్ర 'తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యా'మి త్యత్ర అసాదృశ్యపర్యాయస్యైవ తులాశబ్దస్య ప్రతిషేధా దత్ర సాదృశ్యవాచిత్వా త్తద్యోగే౽పి తృతీయాసమాసః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౭౮

సప్రాణా చే జ్జనకతనయా కిం న తిష్ఠేత మహ్యాం
హింస్రై స్సత్త్వై ర్న [1]ఖలు నిహతా ర క్తసిక్తా న [2]పృథ్వీ
[3]గోదావర్యాం పులినవిహృతిం రామశూన్యా న కుర్యా
ద్వ్యక్తం న క్తంచరకబళనా త్సర్వథా సంస్థితా సా. ౭౯
లోకాంతర ప్రణయినం శ్వశురం ప్రణంతు
మాజ్ఞప్తకాల మతిలంఘ్య యది ప్రయాసి,

అ. ఇత్థం విలాపేఽప్యసన్నిహితాయా స్తస్యా మృతిం నిశ్చినోతి—సప్రాణేతి. జనకస్య తనయా జానకీ, విశిష్టపితృజన్యత్వా త్పరమసాధ్వీత్యర్థః. సప్రాణా చేత్ సజీవితా యది, మహ్యా మత్యంతవిరహాసహిష్ణవ ఇతిభావః.న తిష్ఠేత కిం ఆత్మానం ప్రకాశయంత్యేవ న వర్తేత కిం, వర్తేతైవే త్యర్థః. అతో న ప్రాణసహితేతి తిష్ఠతే ర్లిజి 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్యయోశ్చ' త్యాత్మనేపదం. తర్హి వ్యాఘ్రాదిభిః భక్షితా కిం, నే త్యాహ.—హింస్రైః సత్త్వై ర్వ్యాఘ్రాదిఘాతుకజంతుభిః, ని, 'శరారుర్ఘాతుకోహింస్ర' ఇత్యమరః. న నిహతా ఖలు న హింసితాఖలు, కుతః. పృథ్వీ భూః, రక్తసిక్తా రుధిరక్లిన్నా న భవతీ త్యర్థః. తథాచే ద్రక్తసిక్తా భవేదే వేతి శేషః. తర్హి గోదావరీతీరే విహర్తుం గతవతీ కిం? తథాభూతాపి నభవతీత్యాహ. గోదావర్యాం, లక్షణయా గోదావరీతీర ఇత్యర్థః. 'గోదావర్యా' ఇతి షష్ఠ్యంతపాఠే తస్యాః, పులినేషు సైకతేషు విహృతిం విహారం, ని. 'తోయోత్థితం తత్పులినం సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః, రామేణ ప్రియతమేన మయా, శూన్యా విరహితా సతీ, న కుర్యాత్ న విదధ్యాత్, యుక్తం, ప్రియతమవిరహితవిహారస్య పతివ్రతానామధర్మత్వాదితి భావః. కిం తు సా జానకీ సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, న క్తంచరకబళనా ద్రాక్షసకర్తృకభక్షణా ద్ధేతోః, సంస్థితా నష్టా, యుక్త మేత ద్విచారణం సంగత మిత్యర్థః. ని 'సంస్థా స్థితౌ వ్యవస్థాయాం నాశ' ఇతి విశ్వః. 'వ్యక్త' మితి పాఠే స్ఫుటమి త్యర్థః. అత్రైవం బహుధా సందిహ్య నిశ్చయపర్యవసానకథనా న్నిశ్చయాంతస్సందేహాలంకారః. మందాక్రాంతావృత్తమ్. ౭౯

లోకాంతరేతి. హేజానకి, లోకాంతరప్రణయినం స్వర్గస్థం, శ్వశురం పత్యుః పితరం దశరథం, ప్రణంతుం నమస్కర్తుం, 'ఉపసర్గా దసమాసేఽపి ణోపదేశస్యే' తి ణత్వం, ఆజ్ఞప్త శ్చతుర్దశవత్సరాత్మకతయానియుక్తః యః కాలస్త, మతిలంఘ్యోల్లంఘ్య, తావంతం కాల మయాపయిత్వైవే త్యర్థః. ఇ దానీం సాగ్రైకవత్సరస్యైవ

---

1 కిల. 2 భూమిః. 3 గోదావర్యాః.

విజ్ఞాప్య మా మపి సమాహ్వయ సాధ్వి తస్మై
సౌమిత్రి రేవ భరతే నిదధాతు రాజ్యమ్. ౮౦
ఇత్థం విలప్య విపినే దయితాం విచిన్వన్
రామో న తత్ర ధృతిమా న్నహి లక్ష్మణ శ్చ,
తాదృగ్విధా మపి [1]కథాం కథయన్ స్వవాచా
వల్మీకజన్మముని రేవ కఠోరచేతాః. ౮౧

శిష్టత్వా దితి భావః. 'అవిలం' మిత్యేతి పాఠే స్పష్టోఽర్థః. ప్రయాసి యది గచ్ఛసి చేత్, యద్యపి పరమపతివ్రతాయా స్తవ మాం పతి ముత్సృజ్య పురస్తా ద్గమ నమనుచితంతథాఽపి శ్వశురప్రణామాత్సుక్యేన గచ్ఛసి చేదిత్యర్థః. తర్హి హే సాధ్వి పతివ్రతే, అతో మద్విరహాం న సహిష్యసే ఇతి భావః. ని. 'సతీ సాధ్వీ పతివ్రతే' త్యమరః. తస్మై శ్వశురాయ, విజ్ఞాప్య ప్రియవియుక్తాఽహం స్థాతుం నశక్నో మీతి నివేద్య, మా మపి, సమాహ్వాయ ఆకారయ, ప్రవేశయేత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకార ణాహ్వానే' ఇ త్యమరః. త్వద్వినాశాదాత్మనోఽపి వినాశో నిశ్చిత ఇతి భావః. తర్హి రాజ్యస్య కాగతి రి త్యత్రాహ—సౌమిత్రిర్లక్ష్మణ ఏవ భరతేరాజ్యంనిదధాతు నిక్షిపతు స్వర్లోకయాత్రాతత్పరేణ శ్రీరామేణాహం ఇతికర్తవ్యతాయాం నియుక్త ఇతిభరతం మదాజ్ఞాపరిపాలనతత్పరం సామ్రాజ్యే అభిషేక్ష్యతీతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్.

కవే ర్వాక్యం. ఇత్థ మితి.ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రామ, స్తత్ర తస్మి, న్విపినే అరణ్యే, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం,విచిన్వ న్మృగయన్, ధృతిమాన్ ధైర్యవాన్, నాభూత్, కిం తు సీతావిరహవేదనయా విషణ్ణహృదయోఽ భూదిత్యర్థః. తథా లక్ష్మణ శ్చ, ధృతిమా న్నహి, నాభూదే వే త్యర్థః. తద్దుఃఖస్యైవ తద్దుఃఖత్వాదితి భావః.కిం తు తాదృశీ విధాప్రకారో యస్యా స్తాం, ఇత్థ మితి వక్తుం శ్రోతుంవా అశక్యా మిత్యర్థః,తథాభూతా మపి, కథాం శ్రీరామవిలాపప్రకారవాక్య ప్రబంధం, స్వవాచా నిజకంఠోక్త్యా, కథయన్ పునః పున ర్వర్ణయన్, కఠోరచేతాః కఠినహృదయః, నిర్దయ హృదయ ఇతి యావత్. వల్మీకాజ్జన్మ యస్య స తథోక్త స్స చాసౌ ముని శ్చ స ఏవ వాల్మీకి రేవ ధృతిమా నభూత్. సకలలోకానందకరసమస్త సద్గుణాభిరామస్య తత్ర భవతః శ్రీరామస్య తాదృగ్విషాద వైక్లబ్యాభివ్యంజకవిలాప కథాకథనానిర్విణ్ణచిత్తతయా స ఏ వాతిధైర్యసంపన్నోఽభూ దిత్యర్థః. పేలవచిత్తానా మస్మాకం కథం ధృతి మత్త్వ మితి భావః. వృత్తం పూర్వవత్. ౮౧

---

1 దశామ్.

గ. [1]తతః ప్రారభ్యమాణప్రయాణా న్ప్రాణా నవష్టభ్య జటాయు [2](స్తతఇతః) క్రియమాణసీతాన్వేషణం రామం సలక్ష్మణ మాలక్ష్య స్నవోచత. ౮ ౨

ఆయుష్మ న్మాం ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం క్షితితలే నిక్షిప్య[3] క్షిప్ర మప జహార జానకీం రావణ ఇతి. ౮ 3

ప. స్వయ మపి శరభఙ్గస్వీకృతాం భఙ్గహీనాం

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, ప్రారభ్యమాణ ముపక్రమ్యమాణం ప్రయాణం పరలోకయాత్రా యై స్తా నుత్క్రమణశీలాని త్యర్థః. ప్రాణాన్, జటాయుః, రవష్టభ్య సంస్తభ్య, నిరుధ్యే త్యర్థః. శ్రీరామాయ వార్తాకథనార్థ మితి భావః. తత ఇతః ప్రదేశేషు క్రియమాణసీతాన్వేషణం, సీతామన్విష్యన్త మి త్యర్థః, సలక్ష్మణం సౌమిత్రిసహితం, రామ, మాలక్ష్య న్పశ్య, న్నేవ, మవోచత ఉక్తవాన్, 'బ్రూఞో వచేర్వా లుఙివచ ఉ'మి త్యూమాగమే గుణః. ౮ ౨

అ. కి మి త్యవోచ తేత్యత ఆహ—ఆయుష్మ న్నితి. హే ఆయుష్మన్, ప్రశంసాయాం మతుప్, సకలలోకహితాచరణతత్పరతయా సఫలజీవనే త్యర్థః, ఖడ్గవిక్షతపక్షతిం చన్ద్రహాసవిదళితపక్షమూలం, ని. 'స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూల' మి త్యమరః. మాం క్షితితలే నిక్షిప్య పరిశ్రాన్తం మాం పక్షవిచ్ఛేదపూర్వకం భూమౌ పాతయిత్వే త్యర్థః, రావణః, క్షిప్రం ద్రుతం, జానకీం మైథిలీ, మపజహా రాపహృతవా, నిత్యవోచ తేతి పూర్వేణ సంబన్ధః, తథా చ రామాయణమ్. 'పరిశ్రాన్తస్య మే పక్షౌ ఛిత్వా ఖడ్గేన రావణః, సీతా మాదాయ వైదేహీ ముత్పపాత విహాయస' మితి. ౮ 3

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ—స్వయమితి. జటాయుః, సపది సద్య ఏవ, శ్రీరామస్యసీతాపహారణవార్తాకథనసమయ ఏవే త్యర్థః. సంహృతాయుః స్త్యక్తజీవిత స్సన్, స్వయ మపి. శరభఙ్గేన మునినా స్వీకృతాం ప్రాప్తాం, భఙ్గహీనా మక్షతాం, శాశ్వతీ మి త్యర్థః. గతిం వైకుణ్ఠస్థాన, మవాప్తః ప్రాప్త స్సన్, నిజభాగ్యోదయేన పరబ్రహ్మరూపస్య శ్రీరామస్య దివ్యమంగళవిగ్రహసాక్షాత్కారాత్ శరభఙ్గవ న్ముక్త స్స న్ని త్యర్థః. నయనసలిలమిశ్రం బాష్పోదకమిశ్రితం, పితృసఖత్వేన తస్య పితృవ ద్రోదనార్హత్వా దితి భావః, రామహస్తేన దత్తం, దశరథేన దురవాపం దుర్లభం, అసాన్నిధ్యా దితి భావః. నైవాపం పితృతర్పణసంబన్ధి, ని. 'పితృదానం నివాపస్స్యాదీ' త్య

---

1 తత్ర. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 క్షిప్రతర.

సపది గతి మవాప్తస్సంప్రాప్తాయు † ర్జటాయుః,
నయనసలిలమిశ్రం రామహస్తేన దత్తం
దశరథదురవాపం ప్రాప నైవాప మంభః. ౮౪

౫. అథ దక్షిణారణ్యానీం ప్రతి ప్రస్థితే కాకుత్స్థే రాక్షసీ కాచి దయోముఖీ నామ సౌమిత్రి మభిభూయ తదీయశస్త్రేణ శూర్పణఖాసిద్ధి మలభత. ౮౫

మరః. అంభః, ప్రాప, పితృనిర్విశేషం తస్యౌర్ధ్వదైహికం రామ శ్చకారేత్యర్థః, ఉక్తం చ రామాయణే. 'తతో గోదావరీం గత్వా నదీం నరవరాత్మజౌ, ఉదకం చక్రతు స్తస్మై గృధ్రరాజాయ తౌ శుభౌ' ఇతి. నను తిరశ్చాం కర్మానధికారా దగ్నిసంస్కారానర్హత్వా చ్చ ఉత్తమలోకాభావేన కథ మస్య ముక్తియుక్తత్వ మితి చేన్న 'మయా త్వం సమనుజ్ఞాత శ్శాశ్వతీం ముక్తి మాప్నుహీ'తి శ్రీరామాయణోక్తత్వాద న్యైవాస్య ముక్తిః. తదుక్తం నృసింహపురాణే. 'మత్కృతే మరణం యస్మా త్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మా న్మమ ప్రసాదేన విష్ణులోక మవాప్స్యసీ'తి. 'సుగ్రీవో హనుమా నృక్షో గజో గృధ్రోపణిక్షథ' ఇతి ముక్తమధ్యపరిగణనా చ్చ జటాయుషో ముక్తిప్రాప్తిస్సి ద్ధేత్యవగమ్యత ఇత్యుపరమ్యతే. మాలినీవృత్తం. ౮౪

అథేతి అథ జటాయుర్ముక్త్యనంతరం, కాకుత్స్థే శ్రీరామే, మహదరణ్య మరణ్యానీ, 'మహారణ్య మరణ్యానీ'త్యమరః. 'ఇంద్రవరు' ణేత్యాదినా మహత్త్వే జీప్. ఆనుగాగమ శ్చ. దక్షిణాదక్షిణదిగవస్థితాసాచసా అరణ్యానీ చతాం ప్రతి, ప్రస్థితే చలితే సతి, జటాయుహాతద్దిగవస్థితేన రావణేన సీతాహరణ స్యోక్తత్వా దితి భావః. అయోముఖీనామ అయోముఖీతి నామ్నా ప్రసిద్ధా, కాచి ద్రాక్షసీ, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, అభిభూయ 'ఏహి రంస్యావ హే' త్యుక్త్వా సమాలంబత లక్ష్మణ'మిత్యాద్యుక్తప్రకారేణాక్షిప్య, తదీయేన సౌమిత్రిసంబంధినా, శస్త్రేణ ఖడ్గేన, శూర్పణఖాయాః రావణభగిన్యాః యాసిద్ధిః ముఖభంగరూపనిష్పత్తిః తత్సదృశీం సిద్ధి. మితి నిదర్శనా, అలభత ప్రాప, శూర్పణఖేవ లక్ష్మణఖడ్గనికృత్తకర్ణనాసికా బభూవే త్యర్థః. ఉపలక్షణ మేతత్ నికృత్తస్తనా చ బభూవ. తథా చోక్తం శ్రీరామాయణే 'ఏవ ముక్త స్తు కుపితః ఖడ్గ ముద్యమ్య లక్ష్మణః, కర్ణనాసే స్తనౌ తస్యాః విచకర్తారిసూదన'ఇతి. ౮౫

† 'జటాయుః' రితి సకారాంతః, ఉకారాంతోఽపి 'జటాయో మావమంస్థా స్త్వ' మితి భట్టిప్రయోగాత్.

[1] తతః క్రౌంచారణ్యసరణ్యాం ప్రయాతౌ వేతౌ మహర్షేః స్థూలశిరస శ్శాపా త్కౌణపతాం ప్రపన్నః పన్నగపతిభోగభీషణాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ యథార్థనామా కబంధః. ౮౯

తదనంతర మనశ్రుపాత్రేషు రాక్షసీనేత్రేషు సదోత్పాదితతర

తత ఇతి. తతః అయోముఖీకర్ణనాసికా స్తనచ్ఛేదనానంతరం, క్రౌంచారణ్యస్య సరణ్యా మార్గేణ, ని. 'అయనం వర్త్మమార్గాధ్వపంథానః పదవీ సృతిః, సరణి' రిత్యమరః, అత్ర తృతీయోపపత్తి ర్వ్యాఖ్యాతా. ప్రయాతౌ ప్రస్థితౌ, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, కర్మ, స్థూలశిరస స్తన్నామ్నో, మహర్షేః ఋషి శ్రేష్ఠస్య, శాపాత్కౌణపతాం రాక్షసత్వం, ప్రపన్నః ప్రాప్తః, యథార్థనామా అన్వర్థాభిధానః, కబంధః రాక్షసః, పన్నగపతేః కుండలీశ్వరస్య భోగః కాయ స్తద్వద్భీషణాభ్యాం, భయంకరాభ్యాం భుజాభ్యాం బబంధ రురోధే త్యర్థః. వస్తుతస్తు శ్రీరామస్య సాక్షాద్విష్ణోః శేషాంకశాయిత్వా ల్లక్ష్మణస్య శేషావతారత్వా చ్చ తయోర్నాయం బంధో న దుఃఖ హేతు శ్చేతి జ్ఞాపయితుం 'పన్నగపతి భోగభీషణాభ్యా' మితి భుజవిశేషణ ముక్త మిత్యనుసంధేయం, 'కబంధ' ఇత్యత్ర నిరుద్ధలక్షణయా కస్య శిరసో బంధోఽస్యా స్తీతి కబంధ ఇతివిగ్రహః. అపమూర్ధకళేబర మి త్యర్థః. ని, 'కబంధం సలిలే ప్రోక్త మపమూర్ధకళేబరమ్, కబంధోఽస్త్రీ క్రియాయుక్త మపమూర్ధకళేబర' మితి విశ్వామరౌ ప్రకృతేపీంద్రవజ్రాభిఘాతా ద్వక్షోవిభుగ్నశిరస్కతయా కబన్ధత్వా ద్యథార్థనామత్వ మస్యేతి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణే లక్ష్మణం ప్రతి కబంధవాక్యమ్ 'పురా రామ మహాబాహో మహాబలపరాక్రమ, రూప మాసీ న్మ మాచింత్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతమ్. తత స్స్థూలశిరా నామ మహర్షిః కుపితో మయా, విచిన్వన్ వివిధం వన్యం రూపే ణానేన ధర్షితః. తే నాహ ముక్తః ప్రేక్ష్యైవం ఘోరశాపాభిధాయినా, ఏతదేవ నృశంసం తే రూప మస్త్వితి గర్హితమ్.ఇంద్రకోపా దిదం రూపం ప్రాప్త మేవ రణాజిర' ఇతి. ౮౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం నిరోధానంతరం, అనశ్రుపాత్రేష్వబాష్పయోగ్యేషు. నిజభర్తృమహిమ్నా కదాఽపి శోకాద్యుపహత్యభావా దనాఘ్రాతాశ్రుగంధేష్విత్యర్థః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః. రాక్షసీనేత్రేషు రాక్షసాంగనానయనేషు. సదా సర్వదా, ఉత్పాదితతరాణ్యతిశయేనోత్పాదితాని. 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా, తరప్ప్రత్యయః. తాని వారీణి బాష్పోదకాని యాభ్యాంతౌ తాభ్యాం,

1 తదను.

వారిభ్యాం రామ లక్ష్మణయో స్తరవారిభ్యాం కబంధబాహుయుగళం
కదళీలావ మలూయత ౮౭

ప. తదను దనుకబంధేనాదరా దర్థితౌ తౌ
గిరితటభువి దేహం దేహతు స్తస్య భీమమ్,

రాక్షస ఖండనేన శోకోత్పాదకత్వా న్నిరంతరరాక్షసీనేత్రజలోత్పాదకాభ్యామి త్యర్థః రామలక్ష్మణయో, స్తరవారిభ్యాం ఖడ్గాభ్యాం, ని. 'తరవారి ర్మండలాగ్రః ఖడ్గకౌక్షేయకౌ సమౌ' ఇత్యమరశేషః, కబంధబాహుయుగళం, కదళీ మివ లూత్వా కదళీలావ, మలూయత అచ్ఛిద్యత, కదళీకాండ మివా నాయసే నాఖండతేత్యర్థః, కదళీలావవది త్యపపాఠః 'ఉపమానే కర్మణిచే'తి ణముల్ ప్రత్యయః. 'కషాదిషు యథా విధ్యనుప్రయోగ'ఇతి లూఞోఽనుప్రయోగః, నిర్బంధకుపితౌ శ్రీరామలక్ష్మణౌ నిజాసిభ్యాం కబంధస్య దక్షిణసవ్యబాహూ చిచ్ఛిదతు రి త్యర్థః, అత్ర కరణయో రపి తరవార్యోః కర్తృత్వవ్యపదేశ స్తయో రఖండితతీక్ష్ణత్వద్యోతనార్థం తథా రామాయణమ్ 'దక్షిణో దక్షిణం బాహు మసక్త మసినా తతః, చిచ్ఛేద రామోవేగేన సవ్యంవీర స్తు లక్ష్మణ' ఇతి. ౮౭

తదన్వితి. తదను బాహుచ్ఛేదానంతరం, దనువంశోద్భవత్వాద్దనుః స చాసౌ కబంధ శ్చేతి విశేషణసమాసః, యద్వా దనురి త్యస్యపూర్వనామ, తథా శ్రీరామాయణే అరణ్యకాండే 'ఏవముక్త స్తు రామేణ వాక్యం దను రనుత్తమ'మితి, 'దనోస్సకాశాత్తత్త్వేన ప్రభావం తే మహాత్మన'ఇతి. శబరీం ప్రతి శ్రీరామవాక్యంచతథా'దనుర్నామ శ్రియః పుత్ర శ్శాపా ద్రాక్షసతాంగత' ఇతి కిష్కింధాకాండేచోక్తమ్. తథా చ, దనునామా చాసౌ కబంధ శ్చ దనుకబంధ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః. శాకపార్థివాది రాకృతిగణః. తేన దనుకబంధే నాదరాద్గౌరవాత్ అర్థితౌ 'మిత్రం చైవోపదేక్ష్యామి యువాభ్యాం సంస్కృతోఽగ్నినే' తియాచితౌ, తౌ రామలక్ష్మణౌ, గిరితటభువి గిరిప్రదరసీమ్ని, 'గిరిప్రదర మాసాద్య పావకం విససర్జతు'రితి శ్రీరామాయణాత్. భీమం భయంకరం, తస్య కబంధస్య, దేహం కళేబరం, దేహతు ర్భస్మీచక్రతుః 'దహభస్మీకరణ' ఇతి ధాతో ర్లిట్. 'అతఏకహల్మధ్యేఽనాదేశాదేర్లిటి'ఇ త్యేత్వాభ్యాసలోపౌ, అథ దహనానంతరం, శాపాపాయేన ముని ప్రయుక్తశాపాంతేన, తుష్టస్తోమం గత స్సన్, కబన్ధః, రామం ప్రత్యకథయత్ అవోచత్. కిమితి, తపనతనయమైత్ర్యా సుగ్రీవస్నేహేన మైథిలీం సీతాం, ప్రాప్నుహి లభ

అకథయ దథ శాపాపాయతుష్ట స్స రామం
తపనతనయమైత్ర్యా మైథిలీం ప్రాప్స్యసీతి. ౮౮

౯. తస్మి న్నృశ్యమూకమార్గ ముపదిశ్య స్వర్గం గతే మతంగాశ్రమవాసిన్యా ([1]తపస్విన్యా) శబర్యా కృతాం సపర్యాం ప్రతిగృహ్య రామ స్తదనుజ్ఞయా [2]మనోజ్ఞవివిధవిహగకూజితం మృగగణ[3]విహరణమనోహరంగహనపదమవగాహ్య [4]వ్యాకోచకుశేశయపరిచయకషాయైర్వనదేవతా

స్వేతి ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే. 'శ్రూయతాం రామ వక్ష్యామి సుగ్రీవో నామ వానర' ఇత్యారభ్య 'సతే సహాయో మిత్రం చ సీతాయాః పరిమార్గణ' ఇత్యంతేన. మైత్ర్యేతి మైత్రీ బ్రాహ్మణాదిత్వా 'ద్గుణవచనే' త్యాదినా ష్యఞ్ప్రత్యయః. 'షిద్గౌరాదిభ్యశ్చే' తి జీష్. న చ 'మాతరిషి చ్చే' తి షిత్త్వాదేవ సిద్ధే మాతామహశబ్దస్య గౌరాదిషు పాఠేనానిత్యత్వజ్ఞాపనాద్వైకల్పికః. అతఏవ వాహ వామనః 'ష్యఞః షిత్కరణాదీకారో బహుల' మితి. ని. 'స్త్రీనపుంసకయో ర్భావక్రియోః ష్యఞ్ క్వచి చ్చ వుఞ్', 'ఔచిత్య మాచితీ మైత్ర్యం మైత్రీ వుఞ్ప్రాగుదాహృత' ఇత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౮౮

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ కబన్ధే, ఋశ్యమూకమార్గం సుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతవర్త్మ, ఉపదిశ్య నివేద్య. స్వర్గం గతే సతి, మతంగస్య మహర్షే రాశ్రమే వసతి తాచ్ఛీల్యే నేతి మతంగాశ్రమవాసిన్యా తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తపస్విన్యా వ్రతోపవాసాదితపోనిష్ఠయా 'అస్త్రాయామేధాస్రజో విని' రితి వినిప్రత్యయః శబర్యా శబరస్త్రియా, మతంగశిష్యయా కయాచి ద్విరక్తరమణ్యా. కృతాం విహితాం, సపర్యా మర్ఘ్యపాద్యాదిరూపపూజాం, ని. 'పూజా నమస్యాపచితి స్సపర్యార్చార్హణా సమా' ఇత్యమరః. రామః, ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య, నిరంతరభక్తిపరతంత్రత్వా చ్ఛబర్యాస్తద్విరచితాయా అపి పూజాయా మహాత్మనా భక్తవత్సలేన శ్రీరామేణ గ్రాహ్యత్వా దితి భావః. తతః. తదనుజ్ఞయా తస్యా శ్శబర్యాః అనుజ్ఞయా నియోగేన, మనోజ్ఞాని మనోహరాణి వివిధాని అనేకప్రకారాణి విహగకూజితాని శుకశారికాదిపక్షిరుతాని యస్మిన్ తత్తథోక్తం, మృగగణానాం హరిణచమరదుర్వారమృగయూథానాం విహరణేన స్వైరసంచారేణ. మనోహరం హృదయానందకరం, గహనపద మరణ్యస్థాన, మవగాహ్య ప్రవిశ్య, అథ వ్యాకోశకుశేశయపరిచయేన సంఫుల్లకమల పరిశీలనేన కషాయై స్సౌరభ్యసంపన్నైః, ని. 'ప్రఫుల్లోత్ఫుల్ల వ్యాకోచవికచస్ఫుటాః' 'సహస్రపత్రం కమలం శతపత్రం కుశేశయ' మితి చామరః. రాగద్రవ్యే

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 మనోజ్ఞకూజితవిహంగమృగ. 3 విహార. 4 వ్యాకోశ.

లతాదోలానుకూలైః కూలాయతలీలాపరవశవశావల్లభమదాంబు చుం
బిభిః శంబరారాతిశరధిసదృశ[1]తటరుహసహకారశిఖరవిసరదాసవాసార
శీకరశేఖరై ర్వివిధలతాలాసికాలాస్యోపదేశదేశికాయమానైః కాయ
మానసమానాభోగలతాగృహ కేళీలుబ్ధలుబ్ధకపురంధ్రీశిథిలధమ్మిల్లమల్లి

కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస'ఇతి యాదవః. వనదేవతానాం యాలతా
దోలాః లతారూపప్రేంఖోళికాః తాసా మనుకూలై రనుగుణైః, స్వప్రయత్నంవినైవ
తత్తత్సంచాలనహేతుత్వా దితి భావః, కూలే సంహారోధసి, ఆయతలీలాపరవశాః
అవిచ్ఛిన్నక్రీడాపరతంత్రాః, తిర్యగ్దంతప్రహారరూపవ్యాపారతత్పరాః ఇత్యర్థః
యేవశానాం కరిణీనాం వల్లభా మత్తమతంగజాస్తేషాంమదాంబు దానోదకం చుంబ
త్యపబధ్నంతీతి తథోక్తైః, మదగంధసంబంధబంధురై రిత్యర్థః. ని. 'వశా స్త్రీ కరిణీ
వంధ్యే' త్యమరః. శంబరారాతిశరధిసదృశాని పంచబాణతూణీరసరూపాణీత్యుపమా.
యాని తటరుహసహకారశిఖరాణితీరరుహాతిసౌరభరసాలాగ్రమంజర్యఃఅత్రశిఖరశబ్దేన
తద్గతమంజర్యో లక్ష్యంతే. ని. 'శిఖరం శైలవృక్షాగ్రశిఖాపులకకోటిష్వి'తి విశ్వః. తే
భ్యో విసరన్ స్రంసమానో య ఆసవాసారో మకరందధారాసంపాతః తస్య శీకరాః
కణా ఏవ శేఖరా అవతంసాః యేషాం తైస్తథోక్తైః, మాకందమకరందబిందుసందో
హసుందరై రిత్యర్థః. ని. 'ఆమ్రశ్చూతోరసాలోఽసౌ సహకారోఽతిసౌరభః,' 'శీక
రోఽంబుకణః స్మృత'ఇతి చామరః.వివిధానానాప్రకారాః లతాఃమల్లికామాలత్యాది
వల్లర్యస్తా ఏవ లాసికాః నర్తక్య ఇతి రూపకం తాసాం లాస్యోపదేశే నాట్యక్రియా
సంశిక్షణే దేశికాః గురవ ఇవాచరంతో దేశికాయమానా స్తైః నాట్యవిద్యాచార్యై
రివ, తాసాం నర్తనప్రవర్తకై రిత్యర్థః. ఆచారక్యజంతా ల్లట శ్శానజాదేశః, అత్ర
విచిత్రలతాచలనేన మారుతానాం దేశికాయమానత్వోత్ప్రేక్షణా త్క్రియానిమిత్తా
జాతిస్వరూపోత్ప్రేక్షా. ని. 'నర్తకీలాసికే సమే, తాండవం నటనం నాట్యం లాస్యం
నృత్తం చ నర్తన' మితి చామరః. కాయమితం మానం ప్రమాణం యస్య కాయమానః
అంగనాదౌ స్తంభాదినిర్మిత పురుషప్రమాణోన్నతో మండపవిశేషః తత్సమాన స్తత్స
దృశః ఆభోగోవిస్తారో యేషాం తేషు లతాగృహేషు లతావితానమయనికేతనేషు కేళీ
లుబ్ధానాం క్రీడాగృధ్నూనాం లుబ్ధకపురంధ్రీణాం పుళిందసుందరీణాం యే శిథిలధమ్మి
ల్లాః విశ్లథకచభరాః తేషు యాఃమల్లికాః తృణశూల్యకుసుమాని తాసాం గంధేన సౌర

1 తటరుహాకార.

† మల్లికాయాః కుసుమాని మల్లికాః 'పుష్పమూలేషు బహుల'మితి లుపి 'లుపి

కాగన్ధమాంసలైర్మల్లికాక్షపక్షవిక్షోభక్షోదీభూతపాథఃపాథేయైస్తటవన పవనై రనుకంప్యమానః పంపా మభజత. ౮౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతిచంపూరామాయణే

అరణ్యకాండః.

ర్భ్యేణ మాంసలైః పరిపూర్ణైః, ని. 'కబరీ కేశవేశోఽథ ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః, 'మల్లీ తు మృత్పాత్రతృణశూల్యయో'రితి రత్నమాలాయాం, మల్లికాక్షా మలినచంచుచరణా హంసవిశేషాః. ని. 'రాజహంసా స్తు తేచంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః, మలినై ర్మల్లికాక్షా స్తే' ఇత్యమరః. తేషాం పక్షవిక్షోభేన గరుదభిఘాతేన క్షోదీభూతం మార్జ్ఞీభూతం నీహారాకారేణ శకలీకృత మిత్యర్థః. తాదృశం యత్పాథ ఉదకం త దేవ పాథేయం సంబళం యేషాం తై, స్తత్సహాకృతై రిత్యర్థః. ని. 'కబంధ ముదకం పాథ' ఇత్యమరః. 'క్షోదీభూత' మిత్యత్ర అక్షోదః క్షోదః సంపద్యమానం క్షోదీభూత మితి విగ్రహః. అభూతతద్భావే చ్విః. 'కుగతిప్రాదయ' ఇతిసమాసః. పాథేయ మిత్యత్ర పథి సాధు పాథేయం 'పథ్యతిథి వసతిస్వపతేర్ఢ' ఞితిఢఞ్ ప్రత్యయః.ఏవం శైత్యమాంద్య సౌరభ్యసంపన్నై, స్తటవనపవనైస్తీరకాంతారమారుతైః, అనుకంప్యమానో దోధూయమాన స్సన్, విరహిణాం వేదనోద్దీపకత్వా దితి భావః. పంపాంనామ పుష్కరిణీం అభజత తత్తీరం ప్రాపే త్యర్థః. ౮౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందీవరసందోహమందానన్దలాభాభినందితరఘునందనచరణారవిందమకరందాస్వాదనకన్దళితసారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండమునిప్రకాండమండలేశ్వర శాండిల్యమహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావారపారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతర స్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసారసర్వజ్ఞసార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చంపూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాఖ్యాయాం అరణ్యకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
ఆరణ్యకాండవ్యాఖ్యాఽసౌ పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

యుక్తవద్వ్యక్తివచనే' ఇతి స్త్రీత్వం,ని. 'పుష్పే జాతిప్రభృతయ స్స్వలింగా' ఇత్యమరశ్చ 'గంధా స్సురభయో వాతా స్తరవః కుసుమాంచితాః, భ్రమరాః కోకిలా హార్ద్యా మృద్వీకయ్యా సురాసవః, ఇత్యాదయో విభావా స్స్యు ర్వసంతే రాగదీపనాః' ఇతి తేషాం విరహవేదనోద్దీపకత్వేనాభియుక్తోక్తేః.

కిష్కిన్ధాకాణ్డః.

ప. స తాం సతాం బుద్ధిమివ ప్రసన్నాం
పంపాం వియోగజ్వరజాతకంపః,
విలోకయన్ లోకనివిష్టకీర్తి
రార్తిం రఘూణాం ప్రవరః ప్రపేదే. ౧

గ. తత స్తస్యా స్తటవనే నానానోకహ నివహపరిష్కృతే నిభృతేతర

అథ కిష్కింధాకాండో వ్యాఖ్యాయతే—సతామితి. స విరాధత్రిశిరోదూషణ ఖరకబంధాదీనా మయత్నసంహరణేన ప్రసిద్ధపరాక్రమయుక్తః, అత ఏవ లోకనివిష్ట కీర్తి ర్జగద్విఖ్యాతయశస్సంపన్నః, రఘూణాం ప్రవరో రఘునాయకః, సతాం సాధూనాం, బుద్ధిం చిత్తవృత్తిమివ, ప్రసన్నాం నిర్మలాం, ఏకత్ర స్వాభావ్యా దన్యత్ర రాగాద్యనుపహతత్వా చ్చేతి భావః, తాం చికీర్షితరావణవధోపయోగిసుగ్రీవాధిష్ఠితఋశ్యమూకసమీపవర్తినీం, పంపాం, విలోకయన్ పశ్యన్, అతఏవ వియోగేన సీతావిరహశోకాతిశయేన, యో జ్వరః సంతాపః ఇంద్రియక్షోభ ఇతి యావత్. తేన జాతః ఉత్పన్నః కంపో గాత్రవేపథు ర్యస్య స తథోక్త స్సన్, ఆర్తిం మదనపీడాం, ప్రపేదే ప్రాప, తస్యాః ప్రసన్నత్వేఽపి విరహిణా ముద్దీపకత్వా త్పర మయం వ్యథా మనుబభూవేత్యర్థః. ని. 'ఆర్తిః పీడాధనుష్కోట్యో' రి త్యమరః. అత్ర 'బుద్ధిమివే'త్యేకం పదం 'ఇవేన సహ నిత్యసమాసో విభక్త్యలోపః పూర్వపదప్రకృతిస్వరత్వం చే'తి వక్తవ్యాత్, అత ఏవ సమాసగా శ్రౌతీ పూర్ణోపమా. వృత్త ముపజాతిః. అత్రాదౌ 'స తాం పుష్కరిణీం గత్వా పద్మోత్పలఝషాకులామ్, రామ స్సౌమిత్రిసహితో విలలాపాకులేంద్రియ' ఇతి. శ్రీరామాయణకిష్కింధాకాండాద్యపద్యాదిమపదప్రయోగేణ చాతుర్యం దర్శితం కవినే త్యనుసంధేయమ్. ౧

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం నానావిధానా మనోకహానాం చూతచాంపేయాది తరువిశేషాణాం నివహేన నికురుంబేణ, పరిష్కృతే భూషితే 'సంపర్యుపేభ్యః కరోతౌ భూషణ'ఇతి సుడాగమః. తస్యాః పంపాయా, స్తటవనే పరిసరవర్తికాననే, నిభృతేతర మనిభృత మతిచపలం భ్రమణ మాత్సుక్యప్రయుక్తసంభ్రమో యస్య తథోక్తః

[1]భ్రమణపరభృతవ్రాతచంచూమయవిపంచీసముదంచితపంచమాంచితా, సన్తతాకుంచిత పంచశరశరాసనశరాసారవంచితపథిక జనసంచార ప్రపంచా ప్రమద[2]భరభరిత చంచరీకకులకంచుకితమాధవీ మాధవీవిభూతి రుదజృమ్భత. ౨

ప. యత్ర కాన్తై ర్వియుక్తానాం యుక్తానా మపి సుభ్రువామ్,

యః పరభృతవ్రాతః పికనికరః. ని. 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీ'త్యమరః. తస్య చంచూమయీ త్రోటీరూపా; అత్ర చంచూశబ్దేన కంఠో వివక్ష్యతే, తత్రైవ స్వరావిర్భావాత్. ని. 'చంచుస్త్రోటి రుభే స్త్రియా' మిత్యమరః. తాద్రూప్యే మయట్ 'స్త్రియాః పుంవ'దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాదృశీయా విపంచీ వీణా. ని. 'విపంచీ వల్లకీ వీణే'తి వైజయంతీ 'వీణాతు వల్లకీ, విపంచీ'త్యమరశ్చ. తస్యాస్సకాశాత్సముదంచితా స్సముత్పన్నాః యే పంచమాః పంచమాఖ్యాః స్వరవిశేషాః ని. 'పికః కూజతి పంచమ' మిత్యభిధానాత్. తైరంచితా మనోజ్ఞా, అంచేః 'పూజాయా' మితీడాగమః. తథా సంతతం ఆకుంచితం శరసంధానార్థ మవనమితం పంచశరశరాసనం మన్మథకార్ముకం తస్మాన్నిర్గతోయ శ్శరాసారః అవిచ్ఛిన్న బాణవృష్టిః, తేన వంచితో నివారితః పథికజనానాం విరహిణాం సంచారప్రపంచః యాతాయాతప్రచారో యస్యాం సా, తథా ప్రమదభరేణ మకరందలాభజనితసంతోషాతిశయేన, భరితం పూర్ణం యచ్చంచరీకకులం రోలంబనికురుంబం తేన కంచుకితాః కంచుకవత్యః కృతాః ఆవేష్టితా ఇత్యర్థః. కంచుకవచ్ఛబ్దాత్తత్కరోతీతి ణ్యంతాత్కర్మణి క్తః. తా మాధవ్యోఽతిముక్తలతాః యస్యాం సా, ని. 'ఇందిందిర శ్చంచరీకో రోలంబో బంభర శ్చ సః, అతిముక్తః పుండ్రక స్స్యా ద్వాసంతీ మాధవీలతే'తి చామరః. మధోర్వసంతస్య ఇయం మాధవీ, ని. 'మధు ర్వసంతే చైత్రే చే'తి విశ్వః 'తస్యేద' మిత్యణ్ 'టిడ్ఢాణ' ఇత్యాదినా ఙీప్. విభూతి స్సంపత్, ఉదజృంభత ఉజ్జృంభితవతీ. ని. 'భూతి ర్భస్మని సంపదీ'త్యమరః. ౨

యత్రేతి. యత్ర యస్మిన్ వసంతసమయే, కాంతైః ప్రియతమైః, ర్వియుక్తానాం, కాంతైః, ర్యుక్తానా మపి, సుభ్రువాం సుందరీణాం, మనాంసి హృదయాని చ, వపూంషి శరీరాణిచ, దోలాకర్మ దోలాలీలాం, వితన్వంతి కుర్వంతి, విరహిణాం మనాంసి ప్రియవియోగవేదనయా దోలాయమానాని భవంతి ప్రియసంగతానాం వపూంషి తు వసంతోత్సవే ప్రియైస్సాకం దోలాఖేలనలాభా త్తాదృశఖేలనజనితసుఖమను

1 పరిభ్రమణ. 2 చంచల.

దోలాకర్మ వితన్వంతి మనాంసి చ వపూంషి చ. 3
కరతలై [1]రపచాయ మథేక్షణై రపచయం చ వనేషు జనేషు చ,
సుమనసాం మనసా మపి యద్దినే విరచయంతి విలోలవిలోచనాః.
౫. తస్మిన్ససమశరసమరసమయే పంపాం[2]సమయా పర్యటన్ పర్యా
కులహృదయో హృదయదయితాం హృది లక్షయన్ లక్ష్మణ మిత్థ
మభాషత. ౫

భవం తీత్యర్థః. అతఏవ యథాక్రమ మన్వయా త్క్రమాపరనామా యథాసంఖ్యా
లంకారః. తథా మనసాం వపుషాం వర్ణ్యతయా ప్రకృతానా మేవ దోలాకర్మవితన్వ
నక్రియారూపధర్మసంబంధేనౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా
తుల్యయోగితా ఇయం చోక్తాలంకారే ణాంగేన సఙ్కీర్యతే. 3

కరతలై రితి యద్దినే, యస్య వసంతస్య దినే ష్విత్యర్థః. విలోలవిలోచనా
శ్చంచలాక్ష్యః, కరతలైర్హస్తప్రదేశై ర్వనే షూద్యానవనేషు, సుమనసాం పుష్పా
ణాం, ని. 'స్త్రియ స్సుమనసః పుష్ప' మిత్యమరః. అక ఏ యత †ఇత్యపచాయః లవనం,
'ఉపసృష్టా ద్ఘఞ్' అ థేతి వాక్యారంభే, ఈక్షణై ర్దృష్టిభిః, జనేషు, మనసాం, అప
చీయత ఇత్యపచయః అపహారః ఆకర్షణ మితి యావత్. ని. 'అపహార స్త్వపచయ'
ఇత్యమరః. తం, విరచయంతి, వితన్వంతి, అలంకారా పూర్వపదున్నేయా. ద్రుతవిలం
బితవృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌభరౌ' ఇతి లక్షణాత్. ४

తస్మిన్నితి. తస్మిన్ససమశరసమరసమయే పంచబాణరణకాలే, వసంతసమయ
ఇత్యర్థః. పంపాం సమయా పంపాయా స్సమీపే, ని. 'సమయానికషాశబ్దౌ సామీ
ప్యేఽప్యన్యయే మతౌ' ఇతి హలాయుధః, 'అభితః పరితః సమయానికషాహా ప్రతియో
గేఽపీ'తి ద్వితీయా. పర్యటన్ సంచరన్, పర్యాకులహృదయః వ్యాకులాంతఃకరణః,
శ్రీరామః, హృదయదయితాం సీతాం, హృది, లక్షయన్ నిరంతరభావనయా హృదయే
విలోకయన్, లక్ష్మణం ప్రతి, ఇత్థ మనేన ప్రకారే ణాభాషతావోచత. ౫

---

† అపచాయఇత్యత్ర 'హస్తాదానేచేర స్తేయే' ఇతి ఘఞ్, 'అపచయ' ఇత్యత్ర
'ఏర' జి త్యచ్, 'ఈక్షణైరుపచయ' మితి పాఠే జనేషు మనసాం ఉపచయః వృద్ధిః
ఉల్లాస ఇతియావత్ తం విరచయంతీత్యర్థో బోధ్యః.

1 ఉపచారమ్. 2 సమస్తాత్.

ప. అథా సిద్ధౌషధి రివ హితా కేళికాలే వయస్యా
పత్నీ త్రేతా యజనసమయే క్షత్రియాణ్యేవ యుద్ధే,
శిష్యా దేవద్విజపితృసమారాధనే బంధు రార్తౌ

అ. తత్ప్రకారమే వాహ—అథా వితి. అత్ర యత్తదో ర్నిత్యసంబంధా దుత్తర వాక్యే తచ్ఛబ్దస్య విద్యమానత్వా ద్యచ్ఛబ్దోఽధ్యాహార్యః. యా సీతా, మే మమ, ఆధౌ మానసవ్యథాయాం సత్యాం, ని. 'పుం స్యాధి ర్మానసీ వ్యథే' త్యమరః. ఆధిగ్రహణేన తజ్జన్యశారీరామయో లక్ష్యతే. సిద్ధౌషధి రివ సంజీవన్యాద్యోషధివిశేష ఇవ హితా పథ్యా, ఆరోగ్యకరీ త్యర్థః, తాదాత్వికోపచారాచరణహితోపదేశాదినా ఆధిం నిరస్య తజ్జనితవ్యాధే రపి నివర్తకత్వాదితి భావః. తదుక్తం జ్ఞానవాసిష్ఠే 'ఆధిజా వ్యాధయ స్తత్ర ద్రవ్యమంత్ర శుభ క్రమైః, చికిత్సనాదిశాస్త్రోక్తైర్నశ్యంతి త్వం చ వేత్సి త' దితి. కేళికాలే క్రీడాసమయే, వయస్యా సఖీ, అనపాయినీ త్యర్థః. ని. 'ఆళి స్సఖీ వయస్యా చే' త్యమరః. తథా త్రేతాయజనసమయే త్రేతాయాః ఆహవనీయాద్యగ్నిత్రయస్య, యజనసమయే హవిరాదిద్రవ్యదాన పూజాకాలే, ని. 'త్రేతా త్వగ్నిత్రయే యుగే'ఇ త్యమరః. త్రేతాశబ్దో వ్యాఖ్యాతో బాలకాండే 'త్రయ స్త్రేతాగ్నితేజస' ఇత్యత్ర. పత్నీ సహ ధర్మిణీ, †పత్యుర్నయా యజ్ఞ స్సంపద్యత ఇతి పత్నీతి విగ్రహః, ని. 'పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయాసహధర్మిణీ'త్యమరః. యుద్ధే క్షత్రియాణ్యేవ క్షత్రియకులోద్భవైవ, క్షాత్రయుక్తధర్మోపదేశతత్పరై వేత్యర్థః. పలాయనాద్యుపదేశవ్యవచ్ఛేదకోఽయ మేవకారః. 'ఆర్యక్షత్రియాభ్యాం వే' తిస్వార్థేఙీష్. ఆనుగాగమ శ్చ, తథా దేవానా మిష్టదేవానాం ద్విజానాం వసిష్ఠాదిబ్రాహ్మణానాం పితృణాం దశరథకౌసల్యాదీనాం చ సమారాధనే పూజాయాం విషయే, శిష్యా అంతేవాసినీవ యథోక్తశ్రద్ధాపూర్వక ముచితోపచారకరణతత్పరేత్యర్థః. ని. 'ఛాత్రాన్తేవాసినౌ శిష్యే' ఇత్యమరః. తథా ఆర్తౌ ఆగంతుకపీడాయాం సత్యాం, బంధుః ప్రియసుహృత్, హితోపాయోపదేశాదినా తన్నిరసననిపుణేత్యర్థః, జాతేతి సర్వత్రానుషజ్యతే. సా సీతా, మే మమ శిశిరితం స్వసాహచర్యేణ పూర్వం శిశిరీకృతం, య న్మహాకాననం మహారణ్యం తస్మిన్ కా న జాతా కాపి నాభూత్. ఆధ్యాదిషు పూర్వం తత్తదానుగుణ్యేన తథా తథా జాతా ఇదానీం తస్మి న్మహారణ్యే న కాఽపి జాతేతి మహత్కష్ట మాపన్న మి త్యర్థః.

---

† 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగే'ఇతి జ్ఞాపి నకారాదేశే చ పత్నీతి రూపమ్.

సీతా సా మే శిశిరితమహాకాననే కా న జాతా. ౬

మలయగిరిచరోఽయం మన్మథాధోరణాజ్ఞా-
మథితపథికవర్గో మారుత[1]వ్యాళహస్తీ,
విరచయతి మదీయే శైత్యసౌరభ్యమాంద్యైః
త్రివిధమదసమృద్ధో మానసే వప్రలీలామ్, ౭

౮ [2]ఏవం దుస్సహవిరహకృశాను([3]భావ)కృశానుభావం భావసంధు

ఈదృగ్గుణగణశాలిన్యాః సీతాయాః విరహే కథం మమ నిర్వాహ ఇతి భావః. సిద్ధౌషధి రివేత్యుపమా స్పష్టా, అన్యత్ర రూపక మిత్యనయో స్సంసృష్టిః. మందాక్రాంతా వృత్తమ్. ౬

మలయేతి. మలయగిరిచరో మలయాచలవర్తీ, ఏకత్ర దాక్షిణాత్యత్వా దన్యత్ర తద్భవత్వా చ్చేతి భావః. తదుక్తమ్ 'హిమవద్వింధ్యమలయా గజానాం ప్రభవా నగా' ఇతి. తథా మన్మథ ఏవాధోరణో హస్తిపకః తస్యాజ్ఞయా నియోగేన, మథితో వ్యాకులితో మర్దితశ్చ పథికవర్గః పాంథనివహో యేన తథోక్తః. ఏకత్రోద్దీపకత్వా దన్యత్ర నిరంకుశత్వా చ్చేతి భావః. ని. 'ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదిన' ఇత్యమరః. అయం ప్రవర్తమానః, మారుత ఏవ వ్యాళహస్తీ మత్తగజః, ని, 'వ్యాళో దుష్టగజే సర్పే' ఇత్యభిధానాత్. వ్యాళశబ్దేనైవ హస్తిప్రతీతౌ పునర్హస్తిగ్రహణం కరికలభకర్ణావతంసాదివద్ద్రష్టవ్యం. శైత్య సౌరభ్యమాంద్యరూపః త్రివిధ స్త్రిప్రకారో యో మదో దానోదకం పరప్రహరణహేతుభూతదర్పో వా తేన సమృద్ధ స్సంపూర్ణస్సన్, శైత్యాదిగుణత్రితయరూపమదోన్మత్త ఇత్యర్థః. మదీయే మానసే, వప్రలీలాముత్ఖాతకేళిం, విరచయతి తనోతి, అత్యంతవైకల్యాపాదకవేదనోత్పాదనేన మన్మనోవిదారణం కరోతీత్యర్థః. ని. 'ఉత్ఖాతకేళి శ్శృంగాద్యైర్వప్రక్రీడా నిగద్యత' ఇతి శబ్దార్ణవే. హస్తిమాత్రస్యైవ వప్రక్రీడా దుస్సహా తస్య తు పునరాధోరణాజ్ఞప్తత్వం దుష్టత్వం త్రివిధమదసమృద్ధత్వం చ యది తదా కిముపవక్తవ్య మితి భావః. మారుతే శైత్యాదిగుణవర్ణనస్య కవిసమయసిద్ధత్వా దితి ద్రష్టవ్యం. అత్ర మారుతే వ్యాళహస్తిత్వరూపణా న్మన్మథస్యాధోరణరూపణం గమ్యత ఇత్యేకదేశవర్తిసావయవరూపకం. మాలినీవృత్తం. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, దుస్సహ స్సోఢు మశక్యః యో విరహకృశానో ర్విరహానలస్య భావ శ్చేష్టావ్యాపార ఇతి యావత్. తేన కృశః క్షీణః అనుభావ స్సామ

---

1 వ్యాజహస్తీ. 2 తతః. 3 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

క్షణవిచక్షణలక్ష్మణవచనధార్యమాణధైర్యం రాఘవ మగ్రత స్సుగ్రీవో విలోక్య వాలి[1]ప్రహితాపసర్పధియా సుదూర మపససర్ప. ౮

స తు సమ్మంత్ర్య మంత్రిభి స్తయో రాశయ మవజిగమిషుః [2]ప్రభంజనాత్మజం ప్రాహిణోత్. ౯

ర్యం చిత్తస్వాస్థ్యం యస్య తం తథోక్తం, ని 'కృశానుః పావకో౽నల'ఇ త్యమరః. అను గతో భావో౽నుభావ ఇతి సుఖంతేన ప్రాదిసమాసః న తూపసృష్టాద్ఘఞ్ ప్రత్యయః. 'శ్రిణీభువో౽నుపసర్గే'ఇత్యనుపసర్గా ద్భవతేర్ఘఞ్విధానాత్. అత ఏవ కాశికాయాం. 'కథం ప్రభావో రాజ్ఞాం ప్రకృష్టో భావఇతి ప్రాదిసమాస'ఇతిచోద్యపరిహారః, భావసాధు క్షణం స్వభావానుసంధానం పునః ప్రకృతిప్రాపణమితి యావత్ ధుక్షేర్ల్యుట్. తత్ర విచక్షణాని నిపుణాని లక్ష్మణవచనాని తై ర్ధార్యమాణం ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం చిత్తస్థైర్యం యేన తం తథోక్తం, 'సంస్తంభ రామభద్రం తే మా శుచః పురుషర్షభ, నేదృశానాం మతి ర్మందా భవ త్యకలుషాత్మనా' మితి శ్రీరామాయణస్థలక్ష్మణోక్తవచనావలంబితధైర్య మి త్యర్థః ని. 'భావ స్సత్తా స్వభావాభిప్రాయచేష్టాత్మ జన్మస్వి'త్యమరః. రాఘవం శ్రీరామ, మగ్రతః పురోభాగే, సుగ్రీవో, విలోక్య దృష్ట్వా, వాలినా ప్రహితః వృత్తాంతపరిజ్ఞానార్థం ప్రేషితః యో౽పసర్పో గూఢచార స్స ఇతి ధియా, తద్భ్రాంత్యే త్యర్థః, ని. 'అపసర్ప శ్చరస్స్పశః, చార శ్చ గూఢపురుష' ఇత్యమరః. సుదూర మతివిప్రకృష్ట మపససర్ప అపసృతవాన్, పూర్వాభిష్ఠిత స్థలం పరిత్యజ్య స్థలాంతరం జగామే త్యర్థః. ౮

స ఇతి. స తుసో౽పి,సుగ్రీవః షాడ్గుణ్యచింతనం మంత్రః స ఏషామ స్తీతి మంత్రిణః తై రమాత్యై స్సహ. ని. 'మంత్రీ ధీసచివో౽మాత్య' ఇత్యమరః. తత్ర సహాదిశబ్దాప్రయోగే౽పి తదర్థస్య గమ్యతాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపకాత్తృతీయా, సమ్మంత్ర్య సమ్యగ్విచార్య, తయోః రామలక్ష్మణయో రాశయ మభిప్రాయం, అవజిగమిషు రవగంతు మిచ్ఛు, ర్జిజ్ఞాసు స్స న్నిత్యర్థః అవపూర్వాద్గమేస్సన్నంతా దుప్రత్యయః. ప్రభంజనాత్మజం పవమానతనయం హనూమంతం, ప్రాహిణో త్ప్రేషితవాన్ తత్సమీప మితి శేషః. తస్యైవ మహాబుద్ధిసంపన్నత్వేన దూత్యే ప్రేషణీయత్వా దితి భావః. ౯

---

1 ప్రణిహితా. 2 అంజనేయం ప్రభంజనసంజాతమ్.

ప. తపనపవనయో ర్యః ప్రాప్తవాన్ పుత్రభావం
శతమఖకృత[1]పాళి ర్విద్యయా జన్మనా చ,
స తు దశముఖకీర్తి స్తోమ సోమస్య పక్షః

అ. సోఽపి శ్రీరామం ప్రతి జగామే త్యాహ.—తపనేతి. యః హనూమాన్, విద్యయా సకలశాస్త్రాభ్యాసేన, జన్మనా ఉత్పత్త్యా చ హేతునా, తపనపవనయో స్సూర్యపవమానయోః, పుత్రభావం పుత్రత్వం, ప్రాప్తవాన్ గతవాన్, 'మార్తండ స్త్వబ్రవీ త్తత్ర భగవాన్ తిమిరాపహః, తేజసోఽస్య మదీయస్య దదామి శతికాం కలామ్. యదా చ శాస్త్రా ణ్యధ్యేతుం శక్తి రస్య భవిష్యతి, తదాఽస్యశాస్త్రం దాస్యామి యేన వాగ్మీ భవిష్యతి. భవితా త్రిషు లోకేషు న కశ్చి చ్ఛాస్త్రదర్శన' ఇతి ఉత్తరకాండే భగవత స్సూర్యా ల్లబ్ధవరత్వకథనా త్తత్సకాశాత్సకలశాస్త్రాధ్యయనేన సూర్యపుత్రత్వం ప్రాప్తవాన్, శిష్య స్యోపాధ్యాయపుత్రత్వం చోక్తమ్. శ్రీరామాయణే వాలినం ప్రతి శ్రీరామవాక్యం, 'జ్యేష్ఠభ్రాతా పితా వాఽపి యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మ్యే చ పథి వర్తిన' ఇతి 'ధర్మశ్చే దత్ర కారణ' మితి పాఠాంతరమ్. 'జనితా చోపనేతా చ యశ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి. తథా 'తత్ర రాజా ప్రశాస్త్యస్య కేసరీ నామ వై పితా, యస్య భార్యా బభూవేష్టా హ్యంజనేతి పరిశ్రుతా. జనయామాస తస్యాం వై వాయు రాత్మజ ముత్తమ' మితి. తత్రైవోక్తత్వా జ్జన్మనా వాయుపుత్రత్వం చ ప్రాప్తవా నిత్యనుసంధేయమ్. అత ఏవ యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. తథా శతమఖేనేంద్రేణ, కృతా విరచితా, పాళి రంకః వామహనుభంగరూపో యస్య స తథోక్తః, బాల్యే క్షుధా ర్తస్య ఫలమోహా త్సూర్యం గ్రహీతుకామస్యా స్యేంద్రవజ్రాభిఘాతేన గిరిపతనే వామహనుభంగస్య జాతత్వాదితిభావః. ని. 'పాళి స్త్ర్యశ్ర్యంకపఙ్క్తిషు' త్యమరః. ఏతేన బాల్య ఏవేంద్రవజ్రప్రహారసహన శక్త స్యాస్య కిం వక్తవ్యం శక్తిసంపన్నత్వ మితి సూచ్యతే, తథాచోక్తగుణవిశిష్టతయాఽస్యైవ దూతత్వం యుక్త మి త్యవగమ్యతే, యథాహ కామందకః. 'ప్రగల్భ స్స్మృతిమా న్వాగ్మీ శస్త్రే శాస్త్రే చ నిష్ఠితః, అభ్యస్తకర్మా నృపతే ర్దూతో భవితు మర్హతీ'తి. దశముఖస్య రావణస్య కీర్తిస్తోమో యశోమండలం స ఏవ సోమ శ్చంద్రః తస్య,

1 'శతమఖకృతవాణీ విద్యయే' తి పాఠే శతమఖకృతా వాణీ విద్యా ఐంద్రం వ్యాకరణమ్. వాణీ.

శ్చరమ ఇవ తనూమాన్ ప్రాప రామం హనూమాన్. ౧౦

గ. స ఏష స్వీకృత [1]భిక్షువేష స్సవినయ మేతౌ వాబభాషే. ౧౧

భవన్తౌ కతరౌ కాంతాకారౌ కాంతారం కథ మిద మవాతరతామ్. ౧౨

విచిత్రతరజిష్ణుకోదండమండితా వపి దినస్యాస్య సుదినత్వాద్భవంతౌ న జీమూతౌ. ౧౩

తనూమాన్ మూర్తిమాన్, ని. 'స్త్రియాం మూర్తి స్తను స్తనూ' రిత్యమరః. చరమః పక్షః కృష్ణపక్ష ఇవ స్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా, కాలక్రమే ణాస్య తత్క్షయకరత్వా దితి భావః. స తు సోఽపి హనూమాన్, 'శరాదీనాం చే'తి దీర్ఘః, రామం ప్రాప, ఉక్తాలంకారయో స్సంసృష్టిః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౦

స ఇతి. స్వీకృతభిక్షువేషః స్వీకృతసన్యాసివేషః, స ఏషః హనుమాన్, చారాణాం తత్త్వాచారాదితి భావః 'భిక్షురూపం తతో భేజే శఠబుద్ధితయా కపి' రితి శ్రీమద్రామాయణే సవినయం సప్రశ్రయం, ఏతౌ రామలక్ష్మణౌ, వాబభాషే ఉవాచ, అత్ర మహాపుణ్యస్య పరమభాగవతాగ్రగణ్యస్య హనూమతోఽపి రూపాంతరస్వీకరణే కిముతాతిక్రూరస్య దుర్వినీతస్య రావణస్య సీతాపహరణసమయ ఇత్యనుసంధేయమ్. ౧౧

అ. భా ష ణ ప్ర కా ర మే వా హ.—భవంతావిత్యాదినా. కాంతాకారౌ మనోహరరూపౌ, ని. 'కాంతం మనోహరం రుచ్య' మిత్యమరః. భవంతౌ, ఇద మేత, ద్దుష్ప్రవేశ మిత్యర్థః, కాంతారం కాననం, ని. 'గహనం కాననం వనం, కాంతార'మిత్యమరః. కథం కేన హేతునా, అవాతరతా మవతీర్ణవంతౌ, ప్రవిష్టవంతావిత్యర్థః.

విచిత్రత రేతి. కిం చ విచిత్రతరాభ్యా మత్యంతాశ్చర్యకరాభ్యాం, జిష్ణుకోదండాభ్యాం. జైత్రచాపాభ్యాం, తథా విచిత్రతరేణ నానావర్ణసంపూర్ణత్వా దతిచిత్రేణ జిష్ణుకోదండేనేంద్రధనుషా చ మండితౌ, 'మడిభూషణ'ఇతి ధాతోః కర్మణి క్తః ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయే, జైత్రే చే'తి విశ్వః, తథా ప్యస్య దినస్య సుదినత్వాత్ యుష్మద్దర్శనా న్మేఘచ్ఛన్నత్వాభావేన చ సుదినత్వా ద్ధేతోః, భవంతౌ యువాం, జీమూతౌ మేఘౌ, న భవత, ఇత్యర్థః. తథా చే'న్మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యభిధానా ద్దుర్దినత్వ మేవ స్యా దితి భావః ని. 'జీమూతౌ మేఘపర్వతా'విత్యమరః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః ౧౩

---

1 భిక్షుకః.

జటావల్కలయుతావపి జంగమత్వాద్భవంతౌ న కల్పవృక్షౌ. ౧౪
తమోపహాలోక[1]కలితావపి యౌగపద్య[2]భాస్వరతేజస్సాన్నిధ్యా
ద్భవంతౌ న పుష్పవంతౌ† ౧౫
ప. కుశస్తంబేఽపి సంభూతం సౌరభ్య మివ భాసతే,

జటేతి. కిం చ జటావల్కలై ర్గ్రథితకపచవల్కలవసనైః శిఫాత్వగ్భిశ్చ యుతౌ సహితావపి, ని. 'శాఖాశాలే శిఫాజటే' 'త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కల మస్త్రియా' మిత్యమరః, జంగమత్వా త్సంచారశీలత్వా ద్భవంతౌ, కల్పవృక్షౌ, న భవతః, తథాత్వే స్థావరత్వం స్యా దితి భావః. ౧౪

తమోపహేతి. కిం చ తమోపహాలోకేన అజ్ఞాననిరాసకదర్శనేన తద్వ ద్ధ్వాంతవిధ్వంసకద్యోతనేన కలితౌ యుక్తౌ, ని. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమః' 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతా'వితి చామరః, తథాపి యౌగపద్యభాస్వరయోః యుగపత్ప్రకాశనశీలయోః, యువయోః, సాన్నిధ్యా త్సన్నిధానా ద్ధేతోః, భవంతౌ, పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరౌ న భవతః. తథాత్వే యౌగపద్యభాస్వరసాన్నిధ్య మేవ న స్యా దితిభావః, అతః 'కౌ యువా' మితి వాక్యశేషః 'స్థేశభాసపిసకసో వరచ్' ఇతి వరచ్, పుష్పం వికాసః అనయో ర స్తీతి పుష్పవంతా వితి విగ్రహః. ని. 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతౌ దివాకరనిశాకరా'విత్యమరః. అత్ర స్థానత్రయేఽపి శ్లేషభంగ్యా జీమూతత్వాదినా సందిహ్య సుదినత్వాదిహేతుభి ర్నిషేధేఽపి నిశ్చయపర్యవసానాభావా చ్ఛ్లేషసమాహితవిరోధానుప్రాణితశుద్ధవిషయ స్సందేహాలంకారః 'విషయో విషయీ యత్ర సాదృశ్యాత్కవిసమ్మతౌ, సందేహగోచరౌ స్యాతాం సందేహాలంకృతిస్త్రిధే'తిలక్షణాత్. ౧౫

కుశేతి. కుశస్తంబే దర్భకాండే, అపిశబ్దో విరోధసూచకః, తత్ర యదా కదాఽపి సౌరభ్యానుదయా దితి భావః. సంభూతం సముత్పన్నం, సౌరభ్య మామోద ఇవ, తపోవేషే, జటావల్కలధారణరూపతపస్విసముచితవేషేఽపీ త్యర్థః, యువానౌ చ తౌ యోగినౌ చ తయో ర్యువయోగినోః తరుణతపస్వినోః, యువయో ర్భవతోః,

---

† అత్ర మతుప్ప్రత్యయప్రదర్శనాత్తాంతత్వం, అతఏవ 'క్రమోదితాభ్యా మివపుష్పవద్భ్యా' మిత్యాది ప్రయుక్తం అకారాంతత్వ మప్యస్తి, 'రవిశశినౌ పుష్పవంతాఖ్యా' విత్యమరమాలాయాం ప్రయోగదర్శనాత్, 'ప్రాక్ప్రత్యగ్ధరణీధరశిఖరస్థిత పుష్పవంతాభ్యా' మిత్యాదిప్రయోగదర్శనా చ్చ, అమరసింహ స్తు పక్షద్వయం మనసి నిధాయ 'ఏకయోక్త్యా పుష్పవంతా' వితి సామాన్యతో నిర్దిష్టవాన్,

1 లలితౌ. 2 భాస్వరసాన్నిధ్యాత్.

తపోవేషేఽపి సౌందర్యం యువయో ర్వ్యవయోగినోః. ౧౬
యుష్మద్వార్తాసుధాస్వాద లుబ్ధయో శ్శ్రోత్రయో స్సుఖమ్,
స్వయ మేవ గ్రహీతుం మే జిహ్వా ప్రహ్వా ప్రవర్తతే. ౧౭

గ. కశ్చి దస్తి సమస్తవానరపతి స్సుగ్రీవ ఇతి. ౧౮

తేన భ్రాతృభయా దృశ్యమూక ముపాశ్రితేన యువాభ్యాం [1]సమం సఖ్య మిచ్ఛతా ప్రేషితం [2]హనూమదభిధానంభిక్షురూపప్రతిచ్ఛన్నం వానర మిమం జన మాంజనేయం ప్రభంజనసంజాతం జానీతమితి.

సౌందర్యం రామణీయకం, భాసతే ప్రకాశతే, భవతో రివ తపస్విషు సౌందర్యావభాసనం న కుత్రాపి దృష్టచరం అతో యువా మపూర్వతపస్వినా విత్యాశయః. అత్ర కుశ స్తంబస్య పవిత్రత్వాదిధర్మైః ప్రశస్తత్వేఽపి హేమ్న ఇవ కదాఽపి సౌరభ్యాసంభవా దభూతోపమేయం, తయా చ పరమపవిత్రత్వనిరుపమసౌందర్యసంపన్నత్వాదివస్తువ్యజ్యతే. ౧౬

అ. అథ మహతాం నికటే కపట మనుచిత మితి మత్వా స్వాశయం ప్రకాశయన్నాహ.—యుష్మదితి. యుష్మద్వార్తా యుష్మద్వృత్తాన్తః సైవసుధా అమృతం తస్యా ఆస్వాదే లుబ్ధయో గృధ్నోః, యుష్మత్సుఖావహపదీయవార్తాకర్ణనలోలుపయో రిత్యర్థః, శ్రోత్రయో ర్మదీయకర్ణయోః, స్సుఖ మానందం, కర్మ. మే మమ, జిహ్వా రసనా ని. 'రసజ్ఞా రసనా జిహ్వా' ఇత్యమరః, స్వయ మేవ గ్రహీతు మనుభవితుం ప్రహ్వా నమ్రా సతీ, ప్రవర్తతే యుష్మచ్ఛ్రీముఖాత్ భవదీయవార్తా మనాకర్ణ్యైవ మహత్త్వం దర్శనజనితప్రభావవశా దహ మేవ వాం వక్తుం ప్రవృత్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౧౭

కశ్చి దితి. సుగ్రీవ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః, కశ్చిత్, సమస్తవానరపతిః సర్వకపీశ్వరః. అస్తి వర్తతే. ౧౮

అ. అస్తు తతః కిం తత్రాహ,—తేనేతి. భ్రాతు ర్వాలినో భయా ద్ధేతోః, ఋశ్యమూక మృశ్యమూకాఖ్యంగిరి, ముపాశ్రితేనాధిష్ఠితేన, మతంగశాపాద్వాలి న స్తత్రాగంతు మశక్యత్వా దితి భావః, అత ఏవ యువాభ్యాం సమం భవద్భ్యాం సాకం. సఖ్యం మైత్రీ మిచ్ఛతా కాంక్షతా, తేన సుగ్రీవేణ, ప్రేషితం వృత్తాన్తపరిజ్ఞానార్థం ప్రహితం, అత ఏవ భిక్షురూపేణ సన్యాసివేషేణ ప్రతిచ్ఛన్నం గుప్తమిమం జనం మాం, ఆంజనేయ మంజనాగర్భసంభూతం, 'స్త్రీభ్యో ఢక్' ప్రభంజనాద్వాజని

---

1 సహ. 2 హనుమదభిధానం దధానమ్.

తత స్తదీయం వచన మాకర్ణ్య కర్ణయుగళసుధావర్షి దేవర్షి ప్రతిమో దాశరథి స్తముపాశ్లిష్య [1]తద్దర్శితేన పథా విరచితభువనసౌఖ్యం సఖ్యం తపనతనయేన సాక మగ్నిసాక్షిక మకరోత్. ౨౦

ప. యోగం వితన్వతి హనూమతి రాఘవస్య
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ,

షేత్తుః పవమానా, త్సంజాతం సముత్పన్నం, ని. 'నభస్వద్వాతపవనపవమానప్రభంజనా' ఇ త్యమరః. హనూమా నిత్యభిధానం యస్య తం తథోక్తం, హనూమదభిధానం, వానరం, జానీత మవధారయత, మిత్యాబభాషే ఇతి సంబంధః. ౧౯

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, కర్ణయుగళసుధావర్షి, స్వాభిలషితార్థావేదకత్వా చ్ఛ్రవణానందకర మిత్యర్థః. తదీయం హనూమత్సంబంధి, వచన, మాకర్ణ్య, దేవర్షి ప్రతిమః స్వమాహాత్మ్యాద్దేవర్షిసదృశః. మహానుభావ ఇత్యర్థః, దాశరథః శ్రీరామః. సానుజ ఇతి శేషః, తం హనూమంత, ముపాశ్లి ష్యాలిఙ్గ్యేత్యర్థః 'పృష్ఠమారోప్య తౌ వీరౌ జగామ కపికుంజర' ఇతి శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, తద్దర్శితేన హనూమన్నిర్దిష్టేన, పథా మార్గేణ, గత్వేతి శేషః, తపనతనయేన సాకం సుగ్రీవేణ సహ, విరచితభువనసౌఖ్య ముత్పాదితనిఖిలలోకానందం, తస్య సకలలోకకంటకరావణసంహారమూలత్వా దితిభావః, సఖ్యం మైత్రీం, 'సఖ్యు ర్య'ఇతి యప్రత్యయః, అగ్నిఃసాక్షీసాక్షా ద్ద్రష్టా యస్మి న్కర్మణి తద్యథా తథా అగ్నిసాక్షిక, మకరోత్, 'సాక్షా ద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా'మితి సాక్షాచ్ఛబ్దా దిని ప్రత్యయః, తత శ్శైషికః కప్ ప్రత్యయః, 'స్వరక్షణేఽప్యశక్తస్య కో హేతుః పరరక్షణ'ఇతి న్యాయేనాన్యోన్యాయురభి ర్నజాతా అవశ్యం భావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివర్తయితు మశక్యత్వా దితి భావః. తథాచ శ్రీరామాయణమ్ 'తతోఽగ్నిం దీప్యమానం తౌ చక్రతు శ్చ ప్రదక్షిణమ్, సుగ్రీవో రాఘవ శ్చైవ వయస్యత్వ ముపాగతా'వితి. ౨౦

యోగ మితి. హనూమతి ఆంజనేయే, రాఘవస్య, వివస్వతః సూర్యస్యాపత్యేన వైవస్వతేన, 'తస్యాపత్య'మి త్యణ్. సమం వర్తితుం శీల మస్యాస్తీతి సమవర్తినా సర్వదాఽపి స్థామ్యే నైవ, వర్తన శీలే నే త్యర్థః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః. హరిణా కపినా. సుగ్రీవేణ, యోగం సంగతిం, వితన్వతి కుర్వతి సతి. ని. 'యోగ స్సన్నహనోపా

---

1 'దాశరథి స్తద్దర్శితేనపథా తముపాశ్రిత్యే'తి పాఠే తం నిజకృచ్ఛ్రాపనోదకం సుగ్రీవ ముపాశ్రిత్య ఆశ్రయణీయత్వేన ప్రాప్యేత్యర్థః.

మేనే విధి ర్ఘటయితుం [1]హరి మిన్ద్రపుత్రం
వైవస్వతేన హరిణా సమవర్తినా చ. ౨౧

గ. తత స్తత్క్షణసంభూతవిస్రంభాయ ప్రతిశ్రుతవాలివధాయ [2]కథితనిజమన్మథదశాయ దాశరథయే సుగ్రీవో దశగ్రీవనీయమానసీతాపాతితాని కానిచి దాభరణాని న్యదర్శయత్. ౨౨

ప. ప్రత్యర్పితానాం కపిపుంగవేన

య ధ్యానసంగతియుక్తిష్వి' త్యమరః. విధి ర్దైవం చ ని. 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ' త్యమరః. ఇంద్రపుత్రం హరిం కపిం, వాలిన మి త్యర్థః, వైవస్వతేన సూర్యతనయేన సమవర్తినా, ప్రాణినాం కర్మానురూపదండప్రవర్తనశీలేనే త్యర్థః. హరిణా యమేన ఘటయితుం, మేనే, శ్రీరామసుగ్రీవసఖ్యాత్ మృత్యుః ప్రత్యాసన్నో వాలిన ఇతి ఫలితార్థః, ని. 'శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తకః సమవర్తీ పరేతరాట్', 'యమానిలేన్ద్రచన్ద్రార్క-విష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి'తి చామరః. అత్ర విధే రీప్సితసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధకథనా దతిశయోక్తిభేదః. తథా ద్వితీయపాదస్య చతుర్థే సంయమనాత్సంసృష్టయమక శ్శబ్దాలంకారః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౨౧

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం. తత్క్షణసంభూత స్సఖ్యకరణక్షణ ఏవ సంజాతః విస్రంభో విశ్వాసో యస్య తస్మై, తత్సమాగమస్య సద్య ఏవ ప్రత్యయజనకత్వా దితిభావః. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసా' వి త్యమరః, ప్రతిశ్రుతః ప్రతిజ్ఞాతో వాలివధో యేన తస్మై, భవద్వేషిణం వాలినం హత్వా తారయా సహ తత్సామ్రాజ్యం తుభ్యం దాస్యామీతి కృతప్రతిజ్ఞాయే త్యర్థః. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మి త్యమరః, కథితా ఉక్తా. నిజా స్వీయా మన్మథదశా సీతావిరహప్రయుక్తమన్మథావస్థా యేన తస్మై ప్రియతమావియోగే నాహ మేవం విషణ్ణో జాత స్త్వయాఽపశ్యం తదన్వేషణార్థం ప్రయత్నః కర్తవ్యః ఇత్యావేదితాత్మీయవేదనాయే త్యర్థః, ని. 'దశావర్తావవస్థాయా' మితివిశ్వః, దాశరథయే శ్రీరామాయ, సుగ్రీవః, దశగ్రీవేణ రావణేన నీయమానయా హ్రియమాణయా, సీతయా, పాతితాని త్యక్తాని, కానిచి త్రిచాణి, స్వాభరణాని, భూషణాని, న్యదర్శయ ద్దర్శయామాస. ౨౨

ప్రత్యర్పితానామితి రామః, కపిపుంగవేన కపిశ్రేష్ఠేన, సుగ్రీవేణ, ప్రత్యర్పి

1 కపిమ్ 2 'కథితనిజకథాయ : కథితనిజదశాయ.

రామ స్స్వకాంతాధృతభూషణానామ్,
సంస్కార[1]హైన్యా త్పరిధూసరాణాం
ప్రక్షాళనం బాష్పజలై శ్చకార. ౨౩

౪. తత స్సౌమిత్రిఫణితినిర్బంధసంధుక్షితధైర్యేణ రామేణానుయుక్తో వాలివైరకారణం భానుసూను రిత్థ మకథయత్. ౨౪

పురా ఖలు నిఖిలరిపుకులతిమిరనిచయమరీచిమాలినం వాలినం మాయావీ నామ దానవః కశ్చన దుందుభే ర్భ్రాతా యుద్ధాయ రుద్ధ్వా తద్బల [2]చలితధృతి రురగనగరకుహర [3]మగాహత. ౨౫

తానాం, తథా సంస్కారహైన్యాత్ క్షాళనశోధనాద్యభావాత్, పరిధూసరాణాం పరితో మలినానాం, స్వకాంతాధృతభూషణానాం, బాష్పజలై ర్నిజనేత్రాంబుభిః. ప్రక్షాళనం పరిశోధనం, నిర్మలభావ మితి యావత్, చకార, తాని నూనం ఖలు తదీయాని భూషణానీతి పునఃపునః పశ్య న్నశ్రూణి ముమోచే త్యర్థః, అత్ర క్షాళనకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తయా చ తస్య తాదృశీ ప్రియతమావిషయప్రేమాతిభూమి రితి వ్యజ్యతే. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౨౩

తతఇతి. తతో భూషణదర్శనజనితశోకానంతరం, సౌమిత్రిఫణితిభిః మహాత్మన స్తవ నైవం శోకలాలసత్వం యుక్త మిత్యాద్యుపలాలన వాక్యై ర్యో నిర్బంధ స్తేన సంధుక్షితం సందానితం, ధైర్యం యస్య తేన, లక్ష్మణవాక్యవశా త్పునః ప్రకృతి మాపన్నే నేత్యర్థః, రామేణ, భానుసూను స్సుగ్రీవః, వాలివైరకారణ, మనుయుక్తః పృష్టస్సన్, అనుపూర్వా ద్యుజేః కర్మణి క్తః. ని 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః. అత ఏవ దుహాదిత్వా ద్ద్వికర్మకత్వం, ఇత్థ మకథయత్ కథయామాస. ౨౪

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి. - పురా ఖల్విత్యాదినా. పురా పూర్వకాలే, ఖలుశబ్దో వాక్యాలంకారే,నిఖిలరిపుకుల మశేషశత్రుమండల మేవ తిమిరనిచయోఽంధకారపటలం తస్య మరీచిమాలినం సూర్యం సకలశత్రుకులసంహారిణ మిత్యర్థః, వాలినం దుందుభే, ర్భ్రాతా జ్యేష్ఠః,మాయావీతి యథార్థనామ్నా ప్రసిద్ధః, 'అస్మాయా మేధాస్రజోవిని' రితి మత్వర్థీయో వినిప్రత్యయః, కశ్చన కోఽపి, దానవః, యుద్ధాయ యుద్ధం కర్తుం, రుద్ధ్వా నిరుధ్య, తస్య వాలినోబలేన పరాక్రమేణ చలితా భ్రష్టా ధృతి ర్ధైర్యం యస్య స తథోక్త స్సన్, ఉరగనగరకుహరం పాతాళగుహాం, అగాహత ప్రావిశత్. ౨౫

---

1 హాన్యా. 2 చకిత. 3 మవగాహత.

తదను గుహాం గాహమానేన మానశాలినా హేమమాలినా వాలినా బిలముఖపాలనాయ నిహిత స్తస్యోత్థానవేళాం [1]పరిపాలయన్ సన్ చిరకాలే[2]వ్యతీతే ఫేనస్త్యానమాంస[3]విస్తృత మసృక్పూర మవేక్ష్య భ్రాతా మే నిహత ఇతి నిరచినవమ్. ౨౬

తదను విపులోపలఫలకపిహిత [4]బిలముఖ స్తస్మై దత్త్వా స్వయ ముదశ్రురుదకం నైవాప మాపం శోకాన్ధః కిష్కిన్ధామ్. ౨౭

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం, గుహాం దానవప్రవిష్టకుహరం, గాహమానేన ప్రవిశతా, కుతః మానశాలినా పరవిదారణాభిమానధనేన, న తు యథాకథంచి జ్జీవన తత్పరేణేత్యర్థః, హేమమాలా ఇన్ద్రదత్త కనకమాలికాఽస్యాస్తీతి హేమమాలినా, వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, వాలినా బిలముఖపాలనాయ గుహాద్వారసంరక్షణాయ, దానవాన్తరాప్రవేశార్థమిత్యర్థః, నిహితః నియుక్తః, అహ మితి శేషః, తస్య వాలినః ఉత్థానవేళాం పునరాగమనసమయం, పరిపాలయన్, తదా చిరకాలేఽవ్యతీతే సాగ్ర సంవత్సరే అతీతేసతీ త్యర్థః, 'తస్య ప్రవిష్టస్య బిలం సాగ్రస్సంవత్సరో గత' ఇతి శ్రీరామాయణాత్. తతః ఫేనేన సూక్ష్మతరబుద్బుదమణ్డలేన స్త్యానం ఘనీభూతం య న్మాంసం పిశితం తేన విస్తృతం పర్యాప్తం, అసృక్పూరం రక్తప్రవాహం, అవేక్ష్య దృష్ట్వా, మే మమ, భ్రాతా వాలీ, నిహత ఇతి, నిరచినవం నిరధారయం, తాదృగసృగ్దర్శనేన తథా భ్రాన్తోఽస్మీ త్యర్థః. ౨౬

తదన్వితి. తదను నిర్ధారణానన్తరం, విపులోపలఫలకేన † విస్తృతశిలాఫలకేనపిహిత మాచ్ఛాదితం బిలముఖం గుహాద్వారం, యేనస తథోక్త స్సన్, దానవస్య పునర్నిర్గమనాభావార్థ మితి భావః, ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని చే'త్యమరః, 'వష్టి వాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపే రకారలోపః, స్వయ ముదశ్రు రుద్గతబాష్ప స్సన్, తస్మై వాలినే, నైవాప ముదకం పితృతర్పణజలం, దత్త్వా, శోకేన భ్రాతృనిధనజనితవిషాదేన, అన్ధః ఇతికర్తవ్యతామూఢ స్సన్, కిష్కిన్ధాం వాలిపాలితనగరీం, అవాపం ప్రాప్నవం, ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ౨౭

---

† 'విపులోపలపటలే' తి పాఠే మహత్తరశిలానికరేణేత్యర్థః.

1 ప్రతిపాలయన్. 2 అవ్యతీతే. 3 నిస్సృత. 4 బిలముఖస్సవలీముఖబలః ఇత్యధికం క్వచిత్.

అథ విదితవృత్తాంతై రమాత్యై రభిషేచితే మయి స వాలీ మాయావినం నిహత్య ఖరతరభుజపరిఘవిఘటితబిలవదనపిధాన స్తరసా రసాతలా న్నిర్గత్య పురం ప్రవిష్టోఽతీవ రుష్టః ప్రభ్రష్టాశయం బహుశః ప్రణిపతంతం ప్రతిపాదితయాథాతథ్య మముం జనం నిరాగస మపి నగరా న్నిరకాసయత్. ౨౮

తదను తదనుధావనా త్కాందిశీకస్య మమ పర్వతేఽస్మి న్నకుతోభయసఞ్చారకారణ మాకర్ణ్యతామ్. ౨౯

అథేతి. అథానంతరం, విదితో విజ్ఞాతో వృత్తాంతః వాలివినాశరూపవార్తా యై స్తై రమాత్యై ర్మంత్రిభిః, మయి, అభిషేచితే రాజ్యాభిషిక్తే సతి, స వాలీ, మాయావినం దానవం, నిహత్య సంహృత్య, ఖరతరాభ్యా మతిశయేన కఠినాభ్యాం భుజపరిఘాభ్యాం నిజభుజార్గళాభ్యాంవిఘటితం విదారితం బిలవదనపిధానం గుహాద్వారాచ్ఛాదనశిలాఫలకం యేన స తథోక్తస్సన్, తరసా రంహసా, రసాతలాత్పాతాళకుహరాత్, నిర్గత్య బహిరాగత్య, పురం కిష్కింధానగరీం, ప్రవిష్టః, బిలమధ్యేఽయం దానవేన నిహత స్స్యాదితి తన్ముఖమాచ్ఛాద్య స్వయమజానన్నివాగత్య రాజ్యసుఖమనుభవత్యేవ ద్రోహీ త్యత్యంతరోషాక్రాంతచిత్త స్స న్నిత్యర్థః, ప్రభ్రష్టాశయ మేతద్దర్శనా ద్వినష్టబుద్ధి, మితికర్తవ్యతాశూన్య మిత్యర్థః, అతఏవ బహుశో బహువారం, ప్రణిపతంత మజ్ఞానాదేవ కృత మతోమదపరాధం క్షమస్వేతి పునః పునః పాదయో ర్నిపతంత మి త్యర్థః, తథా ప్రతిపాదితం సమ్యక్కథితం యాథార్థ్యం యేన తం తథోక్తం, రక్తప్రవాహదర్శనేన త్వదీయనిధన మాశంక్య దానవోఽయం పునర్నిర్గమనాక్షమతయా బిలమధ్యే మ్రియతా మితి తన్ముఖ మాచ్ఛాద్యాగతోఽస్మి న తు ద్రోహేణేతి కథితవస్తుగతి మిత్యర్థః, యాథాతథ్య మరణ్యకాండే వ్యాఖ్యాతం 'రామలక్ష్మణయో ర్యాథాతథ్య' మి త్యత్ర. నిరాగసం వస్తుతోనిరపరాధమపి, ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతుశ్చే' త్యమరః. అముం జనం, మా మిత్యర్థః, నగరా త్కిష్కింధానగరాత్, నిరకాసయత్ నిష్కాసితవాన్, 'నిరాసయ' దితి పాఠేఽప్యయమేవార్థః. ౨౮

తదన్వితి. తదను నిష్కాసనానంతరం, తదనుధావనాత్ తస్య వాలినః కర్తుః అనుధావనా దనుసృత్య ధావనాత్, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, కాందిశీకస్య భయద్రుతస్య. ని. 'కాందిశీకో భయద్రుత' ఇత్యమరః, మమాస్మిన్ పర్వతే ఋశ్యమూకే నాస్తి కుతో భయ మత్రే త్యకుతో భయః వాలి

పురైకదా వాలిన[1] మతనుభుజబల మఖిలకులాచలచాలన చతురం చతురర్ణవలంఘనజంఘాలం దున్దుభి ర్నామ బృన్దారకారి ర్లులాయకాయః పరిభూయ సమరే సమతిష్ఠత. ౩౦

గ. తదను నిహతస్య తస్య శరీరం వాలీ బలావలేపేన సకలలోక విలయ[2]విలోలలలితాతులబలపవనచలితలఘుతూలలీలయా మతఙ్గాశ్ర మమభితో బహుప్ర మభిపత్. ౩౧

భయశఙ్కాశూన్య ఇత్యర్థః, మయూరవ్యంసకాది 'ష్వచోచ్చనీచోచ్చ పరా చోచ్చావచాకించనాకుతోభయా' దితి తత్పురుషే నిపాతనాత్సాధుః, స చాసౌ సంచార శ్చ తస్య కారణం హేతు రాకర్ణ్యతాం శ్రూయతాం. ౨౯

అ. తదేవ వివృణోతి - పురేతి. పురా పూర్వకాలే, ఏకదా ఏకస్మిన్ దినే, అతనుభుజబల మనల్పబాహుపరాక్రమశాలినం, అతఏవ వాఖిలకులాచలానాం మహేన్ద్రాదిసప్తకులపర్వతానాం, చాలనే విలోలతాపాదనే, చతురం, శక్త మిత్యర్థః, 'మహేన్ద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, విన్ధ్య శ్చ పారియాత్ర శ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇత్యాది విష్ణుపురాణవచనం, తథా చతుర్ణా మర్ణవానాం లంఘన మతిక్రమణ మిత్యుత్తరపదసమాసః, తత్ర జంఘాలం జఙ్ఘావేగవన్తం, అతిజవ మిత్యర్థః. ని. 'జంఘాలోఽతిజవ స్తుల్యా' విత్యమరః, 'ప్రాణిస్థా దాతో లజన్యతరస్యా' మితి మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః, వాలినం, లులాయకాయో మహిషాకృతిః 'లులాయో మహిషో వాహద్విష'దిత్యమరః, దున్దుభిర్నామ దున్దుభి రితి ప్రసిద్ధః, బృన్దారకారిః సురరిపుః, కశ్చిద్దానవ ఇత్యర్థః, పరిభూయ తిరస్కృత్య, ని. 'అనాదరః పరిభవః పరీభావ స్తిరస్క్రియే' త్యమరః, సమరే యుధి, సమతిష్ఠత సంస్థితః మృతః, వాలినాభిహతోఽభూదిత్యర్థః, ని. 'సంస్థాచారే స్థితౌ మృతా' వి త్యమరః, సంపూర్వా త్తిష్ఠతే ర్మరణార్థా ల్లఙ్. 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదం. ౩౦

తదన్వితి. తదను, నిహతస్య, తస్య దున్దుభేః, శరీరం, వాలీ, బలావలేపేన నిజభుజబలగర్వేణ హేతునా, ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యాల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః, సకలలోకవిలయే జగత్ప్రళయే విలోలః విశేషేణ చంచలః. ని. 'లోల శ్చల సతృష్ణయో' రిత్యమరః, లలితో వికసితః వ్యాపనశీల ఇతి యావత్. 'లలవికాస' ఇతి

---

1 అతుల.

2 'విలోలదకులబలపవనచలితలఘుతూలకులలీల యే'తి పాఠే విలోలన్ విశేషేణ చలన్. ని. 'చల ల్లోలం చలాచల'మిత్యమరః, తూలకులం కార్పాస సమూహ ఇత్యర్థః.

ప. తత్ర వాలికరనున్ననిష్పతద్దుందుభి [1]ప్రభవరక్తబిందుభిః,
పాటలంతదభవన్మునేర్వనంతస్యవక్త్రమపి [2]రోషరూషితమ్. 32

గ. తతో మతంగశాపబలా దవాలివశ్య మృశ్యమూకం విమృశ్యాస్మిన్ విస్మృతపురనివాససుఖే మయి సుచిరం నివసతి సతి. 33

ప. అయ మసుఖయ దేవం దేవ ధీమాన్ హనూమాన్

ధాతోః కర్తరి క్తః, అతులబలః నిరుపమశక్తిశ్చ యః పవనః ప్రలయకాలప్రచండమారుత ఇత్యర్థః, తేన చలిత ముద్ధూతం యల్లఘుతూలం, తస్య లీలయా తత్సదృశలీలయేతి నిదర్శనా, మతంగస్యమహర్షే రాశ్రమక్షితౌ తపోవనసీమ్ని, క్షిప్రం ద్రుతం, ఆక్షిప త్ప్రేరయామాస, నిపాతయామాసే త్యర్థః. 31

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ క్షేపణసమయే, వాలినః కరాభ్యాం నున్నః ప్రేరితః 'నుదవిదే'త్యాదినా నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అతఏవ నిష్పతన్నిర్గచ్ఛన్ యోదుందుభికాయః తత్ప్రభవైస్తదుత్పన్నైః రక్తబిందుభి శ్శోణితపృషతైః, మునేర్మతంగస్య సంబంధి, తత్ప్రసిద్ధం. వనం తపోవనం, పాటలం రక్తవర్ణ, మభవత్, తథా తస్య మునేః వక్త్రం వదన మపి, రోషేణ నిజతపోవన మలినీకరణజనితకోపేన రూషితం ఆలిప్తం సత్, పాటల, మభవత్, కోఽయం 'మదీయతపోవనస్య కాలుష్య మాపాదితవానితి మునిర్భృశ మాగ్రహావిష్టోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర మునివనరక్తయోః ప్రకృతయో రేవ పాటలితత్వ సంబంధా దౌపమ్యస్య గమ్యత్వాచ్చ కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా. రథోద్ధతావృత్తమ్. 32

తత ఇతి. తతస్తదనంతరం, మతంగస్య వాలినైవ తత్కృత మితి నిజతపోబలేన విజ్ఞాతవతో మతంగమహామునేః శాపబలాత్, ఇహానే నాప్రవేష్టవ్యం ప్రవిష్టస్య వధోభవే దిత్యేవంరూపశ్రీరామాయణోక్త శాపవశాదిత్యర్థః. ఋశ్యమూక మవాలివశ్యం, వాలినః ప్రవేష్టుమశక్య మిత్యర్థః. విమృశ్యాలోచ్య, అస్మిన్ ఋశ్యమూకే, మయిపురవాసేన పత్తనవాసేన యత్సుఖం జాతం తద్విస్మృతం యేన తస్మిన్, తథోక్త ఇతి విధేయవిశేషణం, రాజ్యసుఖా దప్యధిక సుఖ మనుభవితరీత్యర్థః. సుచిరం బహుకాలం, నివసతి వర్తమానే సతి. 33

అయమితి. హేదేవ స్వామిన్, ఊహాపోహార్థవిజ్ఞానేన తత్త్వనిర్ధారణంధీః సానిత్యమస్యాస్తీతి ధీమాన్, నిత్యయోగే మతుప్, అయ మితి హస్తనిర్దేశః, హనూమాన్, రిపుః వాలిప్రహితోఽయం యః కశ్చన శత్రు రితి, మత్వేతి శేషః, భవతస్త్వ

1 ప్రసృత. 2 రోషదూషితం; రోషపాటలం.

రిపు రితి భవతోఽపి త్రస్త మస్త్రాజసం మామ్,
దవహుతవహధూమస్తోమ ఇత్యంబువాహా
చ్చకిత మివ మయూరం మారుతో వారిశీతః. ౩౮

౫. శ్రుత్వా తు రామ శ్శోకోదగ్రాం సుగ్రీవగిర మథ యద్యేవం మహాభాగ మాభైషీ ర్మమ శిలీముఖ ఏవ వలీముఖస్య తస్యాసూన్ కాలక్షేప మపాస్య పాస్యతీత్యుక్త్వా తత్ప్రత్యయార్థం పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితదుందుభికళేబరభర స్తత్కర్మణాఽప్యతృప్తస్య తస్య సుగ్రీవస్య

తోఽపి, మత్సఖ్యార్థం సమాగతా దపీ త్యపిశబ్దార్థః. త్రస్తం భీత, మస్త్రాజసం నష్టతేజస్కం, మాం, ఏవ మనేన ప్రకారేణ, యుష్మత్ప్రవృత్తిపరామర్శపూర్వకసఖ్యానుసంధానరూపేణేత్యర్థః. అసుఖయత్ అతోషయత్, కథ మివ వారిశీతః సలిలసంపర్కశీతలః మారుతః వాయుః, దవహుతవహస్య దవానలస్య ధూమస్తోమో ధూమపటల, మితి, మత్వా, అంబువాహా జ్జలధరాత్, ఆత్మోల్లాసకరాదేవేతి భావః. చకితం భయసంభ్రాంతం, మహ్యామతిశయేన రాతీతి మయూరం బర్హిణ మివ, ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః. పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః, అత్ర శ్రౌతీపూర్ణోపమా. సా చాంబువాహే ధూమస్తోమభ్రమా ద్భ్రాంతిమతాంగేన సంకీర్యతే. మాలినీవృత్తమ్. ౩౮

శ్రుత్వేతి. అథానంతరం రామః, శోకోదగ్రాం శోకబహుళాం, సుగ్రీవగిరం, శ్రుత్వా, అథానంతరం, హే మహాభాగప్లవగమండలసార్వభౌమ, యద్యేవం, త్వదుక్తప్రకారఏవ నిశ్చిత శ్చేది త్యర్థః, మాభైషీః భయపరవశో మాభూః, కుతః మమ శిలీముఖఏవ, ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖౌ' విత్యమరః. తస్య, వలీముఖస్య కపేః వాలినః, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖా' ఇత్యమరః. అసూ న్ప్రాణాన్, ని. 'పుంసి భూమ్న్యసవః ప్రాణా' ఇత్యమరః. కాలక్షేపం కాలవిలంబనం, అపాస్య త్యక్త్వా, క్షిప్రమేవేత్యర్థః. పాస్యతి, హరిష్యతి, ఇత్యేవ, ముక్త్వా, తత్ప్రత్యయార్థం విశ్వాసోత్పాదనార్థం, ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుష్వి' త్యమరః. పాదాంగుష్ఠేన ప్రేరితో దశయోజనపర్యంతం క్షిప్తో దుందుభికళేబర మేవ భరో యేన సతథోక్తస్సన్, పూర్వం వాలీ నిజభుజాభ్యాం యావ ద్బల ముద్ధృ త్యేదం కళేబర ముత్క్షిప్తవాన్ తదేత త్పాదాంగుష్ఠేన వినిక్షిప్తం చే త్తస్మా దప్యధికబలోఽయ మితి మయి విశ్వాసోఽస్య భవేదిత్యాశయేన తథా కృతవా నిత్యర్థః. తతః తత్కర్మణా పాదాంగుష్ఠేన దుందుభికళేబరప్రేరణరూపకృత్యేనా ప్యతృప్తస్య, పూర్వం మేదోమాంసాది

ప్రార్థనయా సప్త[1]భువనస్తంభసంభావనయా కిల సప్తధా [2]ధాత్రా ప్రవర్ధ్యమానపరిణాహారోహాన్ సప్తసాలానవిధేయయాతుధాన[3]కులవధవిధాయకేన సాయకేన వివ్యాధ. ౩౫

సోఽయం సాయకో నికటగిరికటకమపి పాటయామాస. ౩౬

ప. నిర్భిన్నసాలకటకోఽస్మి యథా తథా త్వం
పౌలస్త్యసాలకటకం యుధి పాటయేతి,

నా అతిభారవదిదమిదానీంతు కేవలాస్థిప్రాయమత ఏవ తత్ప్రేరణేన కథం మమ విశ్వాసో భవేదిత్యపరితుష్టస్యేత్యర్థః. సుగ్రీవస్య, ప్రార్థనయా యాచ్ఞయా, హేతునా, సప్తానాం భువనానాం లోకానాం స్తంభసంభావనయా ఆధారస్తంభకరణేచ్ఛయా, కిలేత్యలీకే, వస్తుతస్తు స్వభావత ఏవేతి భావః, అతఏవోత్ప్రేక్షా సప్తధా సప్తప్రకారైః, ప్రకారవచనే ధాల్, ధాత్రా బ్రహ్మణా, ప్రవర్ధ్యమానా వుపచీయమానా పరిణాహారోహా విశాలతోచ్ఛ్రాయా యేషాం తాన్. అతివిశాలాన్ సభ్రంకషాంశ్చేతిభావః. ని. 'పరిణాహో విశాలతా' 'నగాద్యారోహ ఉచ్ఛ్రాయ'ఇతి చామరః. సప్తసప్తసంఖ్యాకాన్, సాలాన్ సర్జకతరూన్. అవిధేయయాతుధానకులవధవిధాయకేన దుర్వినీతరాక్షసవంశవినాశకేన, సాయకేన బాణేన, వివ్యాధ బిభేదేత్యర్థః. ౩౫

సఇతి. సోఽయం, సాయకః, యేన సాలాన్ బిభేద సోఽయమిత్యర్థః. నికటగిరికటకం సమీపస్థపర్వతనితంబమపి పాటయామాస, ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే'రిత్యమరః. దుందుభికాయప్రేరణమాత్రేణాయం మాం న విశ్వసితవాన్, కింతు నిజవానరస్వాభావ్యేన మత్ప్రభావం జ్ఞాతుమశక్నువన్నేవ సప్తసాలనిర్భేదనం యాచితవాన్ తథా చ తావన్మాత్రభేదనే మమ కియద్ధస్తలాఘవమిత్యభినివేశవతా శ్రీరామేణ తస్య తథాప్రయుక్తత్వాదితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణం, 'స విసృష్టో బలవతా బాణస్స్వర్ణపరిష్కృతః, భిత్త్వా సాలాన్ గిరిప్రస్థం సప్తభూమిం వివేశహ'ఇతి. ౩౬

నిర్భిన్నేతి. యథా యేనప్రకారేణాహం, నిర్భిన్నాః విదారితాః సాలకటకాః సప్తసాలగిరినితంబా యేన స తథోక్తోఽస్మి, తథా తేన ప్రకారేణ త్వం, పౌలస్త్యరావణస్య సాలకటకం పురప్రాకారనితంబప్రదేశం, ని. 'ప్రాకారవృక్షయోస్సాలస్సాలస్సర్జతరుస్స్మృతః' 'కటకం వలయే సానౌ రాజధానీ నితంబయో'రిత్యుభయత్రాపి విశ్వః, యుధి యుద్ధే పాటయ విదారయ, ఇత్యేవంప్రకారేణ, సలీలము

---

1 భువనభవన. 2 ధాత్ర్యావర్ధమాన. 3 కులవివిధవధ.

ఊచే శిలాదళనజాతరవేణ నూనం
తస్మై వలీముఖవరాయ శిలీముఖ స్సః. 32

గ. తత [1] స్తత్ప్రత్యయా దాహవాతేన పురుహూతతనయేన సార్థం తస్య తలాతలియుద్ధే ప్రవృత్తే సుజనదుర్జనయో ర్భేదం రూపతో వివేక్తు మక్షమతయా [2]సదసి వాచంయమతా ముపేత ఇవ వాగ్మితయో రవిశేషవేషకర్మణో ర్భేద మనవగచ్ఛ న్నముక్తశరో ఽభూ ద్దాశరథిః. 33

ఖో రామబాణః, శిలాదళనజాతరవేణ పాషాణవిదారణజనితధ్వనినా, తస్మై వలీముఖవరాయ సుగ్రీవాయ, ఊచే ఉక్తవాన్, నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం, తాదృగ్రామబాణసామర్థ్యం నిరీక్ష్య సుగ్రీవో వాలినం నిహనిష్యత్యయ మితి విశ్వసితవా నిత్యర్థః, వసంతతిలకావృత్తమ్. 32

తత ఇతి. తత స్సాలవిదారణానంతరం, తత్ప్రత్యయా సాలవిదళనరూపవిశ్వాసా, దాహవాతేన యుద్ధార్థ మాకారితేన, పురుహూతతనయేన సార్థం వాలినా సహ, తస్య సుగ్రీవస్య, తలైశ్చ తలైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్త మితి తలాతలి 'తత్ర తేనేద మితి సరూపే' ఇతి సమాసః, 'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః 'ఇచ్కర్మవ్యతిహారే' ఇతీత్త్వం తచ్చ తద్యుద్ధం చ తస్మిన్, ముష్టియుద్ధ ఇత్యర్థః, ప్రవృత్తే జాతే సతి, సుజనదుర్జనయోః, భేద మంతరం, రూపతః ఆకృతివశాత్, వివేక్తుం వివిచ్య వక్తుం, అక్షమతయా అసమర్థతయా హేతునా. సదసి సభాయాం, వాచం యచ్ఛతీతి వాచంయమః మౌనీ, ని. 'తపస్వీ తాపసః పారికాంక్షీ వాచంయమో మునిః' ఇత్యమరః, 'వాచి యమో వ్రతే' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః 'వాచంయమపురందరౌ' చేతి నిపాతనా న్మమాగమః, తస్య భావ స్తత్తా తాం, నిర్వచస్త్వ మిత్యర్థః, ఉపేతః ప్రాప్తః, వాచోఽస్య సంతీతి వాగ్మీ వావదూకః, ని. 'వాచోయుక్తిపటు ర్వాగ్మీ వావదూకోఽతివక్తరి' త్యమరః 'వాచోగ్మిని' రితిగ్మిని ప్రత్యయః. స ఇవే త్యుపమా, దాశరథిః శ్రీరామః, అవిశేష కర్మణోః అభిన్నహారాద్యాభరణజనితశోభా చేష్టితయోః, తయో ర్వాలిసుగ్రీవయోః, భేద మంతరం, మనవగచ్ఛ న్నజానన్, నముక్తశరః అప్రయుక్తబాణోఽభూత్, యథా వాగ్మీ తుల్యరూపత్వా త్సుజన దుర్జనయో ర్భేద మజానన్నయ మేష ఇతి వక్తుం న శక్నోతి తథా శ్రీరామోఽపి తయో స్తుల్యవేషకర్మత్వా

1 ప్రత్యాహవాతేన. 2 మనసివిచారయ న్సదసి.

సుగ్రీవ స్తు వాలిబలా[1]సహతయా లబ్ధదైన్యో వదాన్య ఇవ రామమార్గణాపాతమార్గే చక్షు ర్విక్షిప న్నపగతధృతి స్సుదూర మపాసరత్. ౩౭

గత మేన మృశ్యమూకే మూకవత్త్రపయా నిషణ్ణం విషణ్ణహృదయం [2]దయాళు రాలోక్య త్రైలోక్యైకధన్వీ రామ స్తద్భేద మవగన్తుకామః కా మ ప్యభిజ్ఞానమాలాం సుగ్రీవగ్రీవాయాం బాణని

త్తత్స్వరూపభేద మజానానో మూలఘాతభయా చ్ఛరం ప్రయోక్తు మశక్నువం స్తూష్ణీ ముదా స్తేస్మే త్యర్థః. ౩౮

ఆ. తతః కి మిత్యత ఆహ—సుగ్రీవ ఇతి. సుగ్రీవస్తుతుశబ్దోఽవ్యర్థకః, నసహత ఇత్యసహః పచాద్యచ్. వాలిబలస్య వాలిపరాక్రమస్య అసహతయా అక్షమతయా, లబ్ధదైన్యః ప్రాప్తదీనభావః, విహ్వలస్సన్ని త్యర్థః, వదాన్యో బహుప్రద ఇవ, ని. 'స్యు ర్వదాన్యస్థూలలక్షదానశౌండా బహుప్రద' ఇత్యమరః, మార్గణాపాతమార్గే శ్రీరామసాయకాగమనమార్గే, అర్థిజనాగమనమార్గే, చేతి శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ని. 'మార్గణా సాయకార్థినా' వితి నిఘంటుః. చక్షు ర్విక్షిపన్ దృష్టిం ప్రసారయన్, తదాగమనాశయేనేతి భావః. తతః, అపగత ధృతిః నిరస్తస్థైర్య స్సన్, సుదూర మతివిప్రకృష్టదేశ, మపాసర దపసృతవాన్, పలాయితవా ని త్యర్థః. ౩౭

అ. తతః కిమత ఆహ—తమితి. త్రపయా పరాజయలజ్జయా హేతునా, ఋశ్యమూకే ఋశ్యమూకగిరౌ, భాషణశ్రవణాశక్తితో మూకః తేన తుల్యం తద్వత్, నిర్వచ ఇవేత్యర్థః. ని. 'మూక స్తు వక్తుం శ్రోతు మశక్షిత' ఇత్యమరః 'తేన తుల్యం క్రియా చేద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, నిషణ్ణ ముపవిష్టం, విషణ్ణహృదయం విషాదాక్రాంతచిత్తమ్. 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రితి లక్షణం, త మేనం సుగ్రీవం, విలోక్య. దయాళుః, కారుణికః, పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛు రిత్యర్థః, ని. 'స్యు ర్దయాళుః కారుణిక' ఇత్యమరః, తథా త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థేష్యఞ్ప్రత్యయః, తత్రైకధన్వీ, జగదేకధానుష్క ఇ త్యర్థః. ని. 'ధన్వీ ధనుష్మా న్ధానుష్క' ఇ త్యమరః. వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః, విశేషణద్వయే నాప్యస్య కార్యనిర్వహణదక్షత్వం సూచ్యతే, సరామ, స్తద్భేదం తయో ర్వాలిసుగ్రీవయో ర్భేద మంతరం, అవగంతు కామో జ్ఞాతు మిచ్ఛు స్సన్, 'తుం కామమనసో రపీ'తి తుము నో మకారలోపః, కా మపి కాంచిత్, అభిజ్ఞాయతేఽనేనే త్యభిజ్ఞానం లక్షణం తథాభూతా

---

1 సహనతయా. 2 హృదయాళు.

వారణనిపుణాం సిద్ధౌషధీ మివ బద్ధ్వా భూయోఽపి వాలిన మాహవా యాహ్వయేతి త మాదిదేశ. ౪౦

పునరప్యవాప్య కిష్కిన్ధాం పర్జన్యఇవ గర్జతి తస్మిన్ సుత్రామ పుత్రస్తారాభిహితాం హితోక్తి మతిక్రమ్య దురతిక్రమతయా నియతే స్సమారబ్ధసమరో [1]దాశరథినిశితతరశరశకలితవక్షఃస్థలః క్షితితలే [2]నిప పాత. ౪౧

అథ విదితవృత్తాంతా సంతతాశ్రునిష్యందకలుషతర తారా[3]తా రా నగరా న్నిర్గత్య వారివారిత మివ వారణయూథపతిం [4]నిర్భయనిరీక్ష

చ సామాలాచ తా మభిజ్ఞానమాలాం. భేదప్రత్యాయకగజపుష్పీమాలా మిత్యర్థః, గజ పుష్పీ నాగపుష్పీనామ లతా, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే 'తతో గిరితటే జాతా ము త్పాట్య కుసుమాయుతామ్, లక్ష్మణో గజపుష్పీం తాం తస్య కంఠే వ్యసర్జయ' దితి, న చైవం శ్రీరామ స్యాత్ర కర్తృత్వవిరోధః. ప్రయోజకకర్తరి తథాత్వోపచారా దితి, సుగ్రీవగ్రీవాయాం, బాణనివారణే శరనిపాతనివర్తనే నిపుణాం సమర్థాం, సిద్ధౌషధీమి వేత్యుత్ప్రేక్షా. బద్ధ్వా ఆబధ్య, భూయః పున రపి, వాలినం, ఆహవాయ ఆహవం కర్తుం, ఆహ్వయ ఆకారయేతి, తం సుగ్రీవ, మాదిదేశ ఆజ్ఞప్తవాన్. ౪౦

పున రితి. తస్మిన్ సుగ్రీవే, పునః భూయోఽపి, కిష్కిన్ధా, మవాప్య, పర్జన్యే మేఘ ఇవ, గర్జతి గర్జనం కుర్వతి సతి, సుత్రామపుత్రో వాలీ, తారయా నిజభార్యయా, అభిహితా ముక్తాం, హితోక్తిం హితవచనమ్. 'ససహాయ మహం మన్యే సుగ్రీవం త ముపాగతం, అవష్టబ్ధ సహాయ శ్చయ మాశ్రిత్య స గర్జతీ'త్యాది శ్రీరామాయణోక్త రూపా మిత్యర్థః. అతిక్రమ్యోల్లంఘ్య, నియతేః దైవస్య, ని. 'నియతి ర్నియమే దైవ' ఇతి శాశ్వతః, దురతిక్రమతయా దుర్విలంఘ్యతయా హేతునా, అతిక్రమణస్య కర్తు మశక్యతయే త్యర్థః, సమారబ్ధసమరః ప్రక్రాంత యుద్ధ స్సన్, తథా దాశరథేః శ్రీ రామస్య నిశితతరోఽతితీక్ష్ణః స చాసౌ శర శ్చ తేన శకలితం విదళితం వక్షఃస్థల మురః ప్రదేశో యస్య స తథోక్త స్సన్, క్షితితలే భువి, నిపపాత న్యపతది త్యర్థః. ౪౧

అథేతి. అథ పతనానంతరం, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతో వాలి వధరూపవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏవ సంతతాశ్రునిష్యందేన నిరంతరబాష్పసంపాతే కలుష

---

1 దాశరథే ర్నిశితతరశరశకలితనిజవిశాలవక్షస్స్థలః. 2 సహసావపాత. 3 తారా న్తరాత్. 4 సుగ్రీవంనిర్భయనిరీక్ష్యమాణమ్.

మాణసుగ్రీవ ముద్గతగ్రీవ ముత్థాతు మక్షమం క్షమాతలార్పితకూర్పర యుగళం [1]దళదసృక్ప్రసరశారశరీరం శరాసనశిఖరన్యస్తహస్తేన సన్నికర్షస్థితేన కాకుత్స్థేన కృతసల్లాపముపేతాడంబరమివా[2]మ్బునిధి మస్తోన్ముఖ మివ మయూఖమాలినం వాలిన మాలింగ్యస్వాఙ్కోత్తంసితతదుత్తమాంగా రఘునాథ మిత్థ మకథయత్. ౪౨

తలే అత్యంతదూషితే తారే కనీనికే యస్యాస్సా. ని. 'తారకాఽక్ష్ణః కనీనికే' త్యమరః. తారా వాలి పత్నీ, నగరాత్ పురా, న్నిర్గత్య, వార్యాం గజబంధనస్థానే, ని. 'వారీ తు గజబంధనీ' త్యమరః. వారితం నిరుద్ధం, వారణయూథపతిం గజయూథనాథ మివ స్థిత మిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః. ని. 'యూథనాథ స్తు యూథప' ఇత్యమరః. అత ఏవ నిర్భయం భయరహితం యథా నిరీక్షమాణః అవలోకమానః సుగ్రీవో యం తం, ఉద్గతగ్రీవమాత్మప్రహర్తృప్రతీక్షణార్థ మున్నమితకంధరం, తథాప్యుత్థాతు, మక్షమ మసమర్థం, దృఢప్రహారవేదనయా ఇంద్రియపాటవాభావాదితి భావః. అతఏవ క్షమాతలే అర్పితం నిక్షిప్తం కూర్పరయుగళం కఫోణిప్రదేశయుగ్మం యేన తం, తథోక్తం, తదవష్టంభేన స్థిత మిత్యర్థః, ని. 'స్యా త్కఫోణి స్తు కూర్పర' ఇ త్యమరః. గళదసృక్ప్రసరేణ స్యందమానశోణితాభివ్యాప్త్యా శారం కృష్ణరక్తసితవర్ణయుక్తం శరీరం యస్య తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసితే శార'ఇతి యాదవః. అథవా శారం సంపృక్తం శరీరం యస్య తమ్, ని. 'కరంభః కరభ శ్శార స్సంపృక్తః ఖచిత స్సమా' ఇతి హలాయుధః. తథా శరాసనశిఖరే చాపకోట్యాం న్యస్తో నిక్షిప్తః హస్తో యేన తేన, తథోక్తేన, ధానుష్కాణాం తథా ఆచారాదితి భావః. సన్నికర్షస్థితేన సమీపవర్తినా, కాకుత్స్థేన శ్రీరామేణసహ కృతసల్లాపం విహితసంభాషణమ్, 'పరాఙ్ముఖవధం కృత్వా కోనుప్రాప్తస్త్వయా గుణః, యదహం యుద్ధసంరబ్ధస్త్వత్కృతే నిధనం గత' ఇత్యాదిరామాయణోక్తసంభాషణతత్పర మిత్యర్థః, ని. 'సల్లాపో భాషణం మిథః' ఇత్యమరః. తథా అపేతాడంబరం అపగతసంరంభం, కల్లోలాద్యభావేన స్తిమిత మిత్యర్థః, ని. 'ఆడంబరోఽస్త్రీ సంరంభ'ఇ త్యమరః. ఆడంబరశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. 'అంబరుహాడంబరచౌర్యే' త్యత్ర, అంబునిధిం సముద్ర మివ, తథా అస్తోన్ముఖ, మస్తం గచ్ఛంత మిత్యర్థః. మయూఖమాలినం సూర్య మివ స్థిత, మిత్యుపమాద్వయం, వాలిన, మాలింగ్యాశ్లిష్య, స్వాంకోత్తంసితం నిజోత్సంగక్షిప్తం తస్యవాలినఉత్తమాంగం శిరో యయా సా,

---

1 గళగళదసృక్పూర. 2 అమ్బుధిం.

ప. కారుణ్యం నిరవధి య త్తవ ప్రసిద్ధం
శీతాంశో స్సహజ మి వార్తిహారి శైత్యమ్,
తత్సర్వం మనుకులనాథ రమ్యకీర్తే
మత్పాపా త్కథయ కథం త్వయా నిరస్తమ్. ౮3

ప. ఏవంవిధే ప్రియతమేఽప్యనపేతజీవాం
మాం రాక్షసీతి రఘుపుంగవ సాధు బుద్ధ్వా,
బాణం విముఞ్చ మయి సంప్రతి తాటకారే

తథోక్తా సతీ, ని. 'ఉత్సంగచిహ్నయో రంకః', 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష' మితి చామరః. రఘునాథం శ్రీరామం ప్రతి, ఇత్థం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, అకథయ దవోచత్.

వ్యా. తత్ప్రకార మేవాహ—కారుణ్యమిత్యాదినా శ్లోకషట్కేన. హే మనుకులనాథ మనువంశనాయక, మహాకులీనే త్యర్థః. తాదృశస్యాపి మనువంశస్య త్వయైవ సనాథత్వ మత స్త్వన్మాహాత్మ్యం కిం వర్ణనీయ మితి భావః. తథా హే రమ్యకీర్తే రమణీయకీర్తిసంపన్న శ్రీరామ శీతాంశో శ్చంద్రస్య, సహజం నైసర్గిక, మార్తిహారి పరోపతాపశాంతికరం, విశేషణద్వయ మేతత్కారుణ్యేఽపి యోజ్యం, శైత్యం శిశిరత్వ మివ, తవ, నిరవధి నిర్మర్యాద మియత్తానవచ్ఛిన్నం, పరిమాణశూన్య మి త్యర్థః, యత్కారుణ్యం కరుణా, స్వార్థే ష్యఞ్, ప్రసిద్ధం లోకవిఖ్యాత, మభూదితి శేషః. ని. 'కారుణ్యం కరుణా ఘృణే' త్యమరః. సర్వం, సమగ్రం, తత్కారుణ్యం, మత్పాపా న్మదీయదుష్కృతా ద్ధేతోః, పతివిపత్తేః పత్నీదురదృష్ట హేతుకత్వా దితి భావః. త్వయా, కథం కుతః, నిరస్తం త్యక్తం, కథయ అభిధేహి, నిరపరాధోఽయం మత్ప్రాణేశ్వర స్త్వయా అకారుణికేనేవ కథం నిష్కారణం నిహత ఇతి భావః, ప్రహర్షిణీవృత్తం.

అ. ఏవం సాధారణ్యేనోపాలభ్య సంప్రతి స్వస్యా ప్యుపహతిం ప్రార్థయతే, ఏవంవిధ ఇతి. హే తాటకారే తాటకాన్తక, రఘుపుంగవ రఘుశ్రేష్ఠ శ్రీరామ, ప్రియతమే ప్రాణేశ్వరే, ఏవంవిధే ఈదృక్ప్రకారే, మృతేసత్యపీ త్యర్థః, అనపేతజీవా మనిర్గతప్రాణాం, మాం, రాక్షసీతి రాక్షసీప్రాయేతి, సాధు సమ్యక్, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, ప్రియతమవిపత్తిసహనస్య రాక్షసీలక్షణత్వా దితి భావః. మయి ఉక్తప్రకారేణ రాక్షస్యాం, సంప్రతీదానీం బాణం, విముఞ్చ, మాం ప్రహరే త్యర్థః, తాటకాన్తకస్య తవ రాక్షసీసంహరణ ముచిత మేవేతి భావః. నను తాటకాసంహననేన పరోపద్రవశాంతిరూపం ఫలం లబ్ధం త్వత్ప్రహరణా త్కింఫల మిత్యతఆహ, శ్రేయఇతి. దయితేన సహ సంగమం కరోతీతి దయితసంగమకారిణః, ప్రాణేశ్వరేణ మాం యోజయత ఇ

శ్రేయో మహ ద్దయితసంగమకారిణ స్తే. ౪౪
ప. సాధారణీ [1]క్షితిభృతాం మృగయేతి పూర్వ
[2]ము క్తం త్వ యైవ జనసంసది సత్యవాదిన్,
శాఖామృగీం తదిహ మారయ మాం శరేణ
కో నామ రామ మృగయు ర్దయతే మృగీణామ్. ౪౫

త్యర్థః. తే తవ, మహచ్ఛ్రేయః మహానభ్యుదయః, పుణ్యం వా, భవిష్యతీతి శేషః. 'మృతే మిత్రే యేత యా నారీ సా విజ్ఞేయా పతివ్రతే' తేతి స్మరణాత్, మమాయం ధర్మ ఏవ తథా చ తాదృశధర్మప్రవర్తకస్య తవ సుకృతం కిం వర్ణనీయమితి భావః ని. 'స్యాద్ధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యశ్రేయసీ సుకృతం వృష' ఇత్యమరః, ఏతదారభ్య శ్లోక చతుష్టయ పర్యంతం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౪౪

అ. నను తథాఽపి హింసామహ్యంనరోచతఇత్యాశఙ్క్యతత్రోపపత్తి మాహ— సాధారణీతి. హే సత్యవాదిన్ యథార్థభాషణశీల, అత స్త్వయా సత్య మేవ సర్వథా పరిపాలనీయ మితి భావః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, క్షితిభృతాం రాజ్ఞాం, మృగయా ఆఖేటః, ని. 'ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్యా దాఖేటో మృగయా స్త్రియా' మి త్యమరః. సాధారణీ సకలసమ్మతా, 'మృగయాఽఘాయ న భూభృతాం ఘ్నతా' మితి తస్యాః న్యాయ్యత్వా దితి భావః, 'అగ్నేర్ధ్రసాధారణా దఞ్వక్తవ్య' ఇతి వికల్పా త్తత్పక్షే జీప్, ఇ త్యేవం, పూర్వం పురా, త్వయైవ త్వన్ముఖేనైవ, జనసంసది జనసమాజే, న త్వసాక్షిక మిత్యర్థః. ఉక్తం, 'యాన్తి రాజర్షయ శ్చాత్ర మృగయాం ధర్మకోవిదా' ఇతి కథిత మిత్యర్థః. త త్తస్మా త్కారణా, దిహేదానీం, శాఖామృగీం వానరీం, 'జాతే రస్త్రీవిషయా దయోపధా'దితి జీప్, మాం, శరేణ బాణేన, మారయ వినాశయ, ప్రాణైర్వియోజ యే త్యర్థః. యదుక్తం చైతది త్యర్థాంతరం న్యస్యతి. హే రామ, కో నామ కో వా, మృగా న్యాతీతి మృగయుః మృగసంహరణశీలః, 'మృగ' య్వాదయ, శ్చేత్యౌణాదికః కుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, మృగీణాం మృగాంగనానాం, దయతే దయాం కురుతే, దయయా మృగాంగనాః కోవామృగయు రుపేక్షత ఇత్యర్థః. అత స్త్వం సత్యవచనానుసారే ణావశ్యం మాం ప్రహరేతి భావః. 'దయాక్రియాం ప్రతి కర్మత్వేఽపి అనుకరోతి భగవతో నారాయణస్య' 'తస్య వానుకరోతీ' త్యాదివ త్సం బన్ధమాత్ర వివక్షాయాం, 'మృగీణా' మితి షష్ఠీ చ న విరుధ్యతే, యథాహ భారవిః, 'సాలక్ష్మరుపకురుతే యయాపరేషా' మితి, తథా శ్రీహర్షేణ చ, 'సాధూనా ముప

1 క్షితిభుజాం. 2 ఉక్తా.

సంత్రస్య పూర్వ మముత స్తవ బంధు రేష
భేజే యథాఽద్రి మకుతో భయ మృశ్యమూకమ్,
భర్తా మమాయ మపి రామశరై రభేద్యం
ప్రాప్తో మదీయహృదయచ్ఛల మద్రిదుర్గమ్. ౪౮
నాహం సుకేతుతనయా న చ సప్తసాలీ
వాలీ న చ త్రిభువనప్రథితప్రభావః,

కర్తుం సఖ్యం ద్రష్టుం వినేయసా గన్తుమ్, సముత్సాహే తస్య మన శ్చరితం చ మహా
త్మనాం శ్రోతు' మితి. † ౪౭

అ. సంప్రతి వాలిప్రహారణప్రయుక్తాభిమానోఽపి న కార్య ఇత్యాహ—సంత్రస్యేతి. హేరామ, ఏషోఽయం, తవ, బంధు స్సుహృత్, సుగ్రీవః, పూర్వ, మముతోఽనుష్టాద్వాలినః, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచ మ్యాస్తసిః, సంత్రస్య సంత్రాసం ప్రాప్య, యథా యేన ప్రకారేణ, నాస్తి కుతోఽపి భయ మత్రేత్యకుతోభయం, వాలిభయశంకాశూన్య మి త్యర్థః. మయూరవ్యంసకా దిషు నిపాతనా త్సాధు రి త్యుక్తం, ఋశ్యమూక, మద్రిం, గిరిదుర్గ మిత్యర్థః. భేజే ప్రాప, తథా అయం, మమ, భర్తా ప్రాణేశ్వరో వాల్యపి, అముతోఽనుష్టాత్త్వత్త, స్సుగ్రీవాద్వా, సంత్రస్య, శరై స్తావకబాణై, రభేద్యం భేత్తు మశక్య, మితి కాకిన్యా తిశయోక్తిః, అకుతోభయ మి త్యర్థః, మదీయహృదయం మామకమానస మితి ఛలం కపటం యస్యేత త్తథోక్త, మద్రిదుర్గం, ప్రాప్తః ప్రవిష్టః, అతో మద్ధృదయప్రహా రణే తద్గతస్యాపి ప్రహారణసంభవాత్తవాయ మభిమానో యుజ్యేతేతి భావః, మృతోఽసి మద్ధృదయా దనపేతో మత్ప్రాణేశ్వర ఇతి ఫలితార్థః. అత్ర ఛలశబ్దేన హృద య మపహ్నుత్యాద్రిదుర్గత్వే నాసత్యత్వ ప్రతిపాదనా దపహ్నవాలంకారః 'ఛలాది శబ్దై రసత్యత్వ ప్రతిపాదన మపహ్నవ' ఇతి సర్వస్వసూత్రమ్. ౪౮

అ. కించ మత్ప్రహారణాభావే తవ ధన్వత్వప్రసిద్ధి రపి న సిద్ధ్యేదిత్యాహ.—నేతి. అహం, సుకేతుతనయా తాటకా, న, నభవామీత్యర్థః. 'యక్ష స్సుకేతు ర్దుహిణ ప్రసాదా ల్లేభే సుతాం కా మపి తాటకాఖ్యా' మి త్యుక్తం బాలకాండే, తథా, సప్తానాం సమాహార స్సప్తసాలీ సాలతరుశ్రేణి శ్చ, న, నభవామి, అత్ర పంచవటీవ త్ప్రక్రియా, తథా త్రిభువన ప్రథిత ప్రభావః, సకలలోకవిఖ్యాతప్రతాపకా లీత్యర్థః.

---

† వస్తుతస్తు 'సఖ్యం కర్తుమ్' ఇతి కర్మణశ్చైవ చ్యావణాయాం పఙ్క్తి. 1 స్థలమ్.

తారాఽస్మి వజ్రహృదయా విశిఖై రభేద్యా
ధన్వీ కథం భవసి రాఘవ మా మవిద్ధ్వా. ౪౭
క్షితిపతితనయానాం హన్త గర్భేశ్వరాణాం
కిము నిరవధి మౌగ్ధ్యం శౌర్యవ జ్జన్మసిద్ధమ్,
మమ హృది నిరపాయే వర్తమానే కపీన్ద్రే
రఘువర యదముష్మై తిష్ఠసే చాపపాణిః. ౪౮

వాలీవ, న నశ్యామి, యద్యేవం తర్హి త్వయాఽహ మపి ప్రహృతా స్యా మితి భావః. అత్ర వాలినో విశేషేణోపాదానా న్నాయుక్తగుణగ్రహణదోషః తస్య మహత్త్వప్రతిపాదనాయ స్వభావోక్త్యర్థత్వాత్, తదుక్తం రసాకరే. 'ధ్వన్యత్వాదే రసోత్కర్షే భావోక్తౌ దోషవారణే, విశేషణం విశేష్యస్య నాస్త్యయుక్తగుణగ్రహ' ఇతి గుణో విశేషణమ్, కింతు, వజ్రహృదయా వజ్రవత్కఠోరహృదయా, అతఏవ విశిఖై ర్బాణైర భేద్యా భేత్తు మశక్యా, తారాఽస్మి, అతః, హే రాఘవ, మా మేతాదృశీ, మవిద్ధ్వా అసంహృత్య. ధన్వీ ధానుష్కః, కథం, భవసి భవస్యేవేత్యర్థః. వేధ్యవేధనే కస్సమర్థో భవే దతో మా మవేధ్యాం విద్ధ్వా ఆత్మనో ధన్విత్వప్రథాం దృఢీకురు ష్వేత్యర్థః.

ఇత్థ ముపాలంభే ఽపి తూష్ణీం తిష్ఠన్త ముద్వీక్ష్యోత్ప్రేక్షతే—క్షితిపతీతి. గర్భేశ్వరాణాం గర్భమారభ్యేశ్వరాణాం, జన్మప్రభృత్యైశ్వర్యసంపన్నానా మిత్యర్థః. క్షితిపతితనయానాం రాజకుమారాణాం, నిరవధి నిర్మర్యాదం, మహత్తర మిత్యర్థః. మౌగ్ధ్యం విచారమూఢత్వం, ని. 'ముగ్ధ స్సుందరమూఢయో' రితి విశ్వః. శౌర్యేణ తుల్యం శౌర్యవదిత్యుపమా. 'తేనతుల్యం క్రియా చే ద్వతి' రితి వతిప్రత్యయః, జన్మసిద్ధం కిము స్వభావసిద్ధం కిం, హన్తేతి విషాదే, ని. 'హన్తహర్షేఽనుకంపాయాం వాక్యారంభ విషాదయో' రిత్యమరః. కుతః యద్యస్మాత్కారణాత్, హే, రఘువర రఘునాయక, నిరపాయే నిరాతంకే, ఇతి హృదయవిశేషణం కపీన్ద్రవిశేషణం వా, మమ, హృది హృదయదేశే, కపీన్ద్రే వాలిని, వర్తమానే తిష్ఠతి సతి, అముష్మై కపీన్ద్రాయ, చాపం పాణౌ యస్యస చాపపాణి స్సన్, పునః పునః ప్రహర్తు మితిభావః. 'సప్తమ్యుపమానే'త్యాదినా బహువ్రీహిః. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరేనిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవత' ఇతి వక్తవ్యాత్ పాణిశబ్దస్యోత్తర నిపాతః. తిష్ఠసే, ఆత్మానం ప్రకాశయన్ వర్తస ఇత్యర్థః, తస్మా దసాధ్యసాధనే ప్రవృత్తత్వాత్తవాపి రాజపుత్రస్య శౌర్యవ న్మౌగ్ధ్య మాజన్మసిద్ధ మితిభావః. సర్వథా మదీయహృదయవిదారణం కర్తవ్య మితి ప్రలాపవాక్యసముదాయార్థః. తిష్ఠతే ర్లట్ 'ప్రకాశనస్థేయాఖ్య

గ. ఏవం విలపంత్యా హారాయితాశ్రుధారాయా స్తారాయాః పరిదేవనరవై ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణై [1]రక్షీణై ర్నిశ్వాసానిలై శ్చ కృతాశ్వాస ఇవ లబ్ధసంజ్ఞో వాలీ నిజనందనం [2]రఘునన్దనే సమర్ప్య ఙ్గద మంగసంగినీం కాఞ్చన కాఞ్చన [3]స్రజం శోకావనతగ్రీవాయ సుగ్రీవాయ దత్వా నిజభుజబలప్రశాంతాసురో ఽయం ప్రశాన్తాసురభూత్. ౪౯

యో' శ్చేత్యాత్మనేపదం అత్ర స్వాభావిక శ్రీరామావస్థానస్య నిజహృదయస్థవాలి ప్రహారణకారణత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా లంకారః, మాలినీవృత్తం. ౪౮

ఏవ మితి. ఏవం ఉక్తప్రకారేణ, విలపంత్యాః పరిదేవయంత్యాః హారాఇవాచరంతో హారాయితాః అశ్రుధారాబాష్పసంపాతా యస్యా స్తస్యాః, సప్రలాపం రుదంత్యా ఇత్యర్థః. తారాయా స్సంబంధిభి, రక్షీణై రవిచ్ఛిన్నై, రితి సర్వత్ర సంబధ్యతే, పరిదేవనరవై ర్విలాపాక్రందై, ర్బాష్పాంబుకణాభ్యుక్షణై రశ్రుబిందుసేకైః, నిశ్వాసానిలై ర్నిశ్వాసమారుతై శ్చ, మూర్ఛితో జ్జీవకోపచారప్రాయై రితి భావః. కృతాశ్వాసః పున రుజ్జీవిత ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా. లబ్ధసంజ్ఞః ఉత్పన్నవివేకశాలీ, వాలీ, నిజనందనం ఆత్మజ మంగదం, రఘునందనే శ్రీరామాయ, అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, సమర్ప్య, బాలో ఽయం త్వయా రక్షణీయ ఇతి తదధీనం కృత్వే త్యర్థః, తథా శ్రీరామాయణమ్. 'బాల శ్చాకృతబుద్ధి శ్చ హ్యేకపుత్ర శ్చ మే ప్రియః, తారేయో రామ భవతా రక్షణీయో మహాబలః, సుగ్రీవే చాంగదే చైవ విధత్స్వ మతి ముత్తమా' మితి తథాంగసంగినీం కంఠప్రాలంబినీం, కాంచన కామపి, కాంచనస్రజం హేమమాలా, మింద్రదత్తా మిత్యర్థః. శోకావనతగ్రీవాయ భ్రాతృనిధనకారిత్వప్రయుక్తశోకావనమ్రకంధరాయ, సుగ్రీవాయ, దత్వా తత్కంధరాయా మాసజ్యే త్యర్థః. 'ఇమాం చ మాలా మాధత్స్వ దివ్యాం సుగ్రీవ కాంచనీ' మిత్యాదిరామాయణే, నిజభుజబలేన స్వకీయబాహుపరాక్రమేణ ప్రశాంతాః వినిహతాః అసురా యేన స తథోక్తః మహావీర ఇత్యర్థః. అయం వాలీ, ప్రశాంతాసు రుత్క్రాంతప్రాణో ఽభూత్, మృతో ఽభవది త్యర్థః. ౪౯

---

1 అక్షీణశ్వాసానిలైః. 2 ఇక్ష్వాకునన్దనే. 3 మాలాం.

తత్ర హా సకలభువనబహుమతబాహు[1]బలశాలిన్ గోలభగన్ధర్వ గన్ధసిన్ధురపఞ్చతాకరణపఞ్చానన దశముఖభుజభుజంగ భోగ[2]నిరోధాహితుండికాయితవాలవలయ వాలిన్ కథం విలయం గతోఽసీతి బాష్పావిలముఖా వలీముఖా స్తస్య రామాజ్ఞయా యథాభిప్రేతం ప్రేతకృత్యం [3]సర్వం నిర్వర్తయామాసుః. ౫౦

([4]తతో జాంబవత్ప్రముఖవలీముఖగణా దాశరథినిదేశాత్సుగ్రీవం కాంచనకలశోదకై రభ్యషించన్.) ౫౧

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్వాలిమరణసమయే, హేతి ఖేదే. ని. 'హావిషాదశుగార్తిషు'త్యమరః. సకలభువనబహుమతబాహుబలశాలిన్, అశేషలోకశ్లాఘనీయ భుజశక్తిసంపన్న, తథా గోలభనామా యో గంధర్వో దేవయోనివిశేషః స ఏవ గంధసింధురః మత్తగజ స్తస్య పంచతా కరణే నిధనవిధానే పంచానన సింహ, ఇతి శ్లిష్ట పరంపరితరూపకమ్, తద్వినాశ కేత్యర్థః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య' ఇత్యమరః. తథా దశముఖభుజా రావణబాహవ ఏవ భుజంగభోగా స్సర్పకాయాః. ని. 'సింహో మృగేంద్రః పంచాస్య'ఇత్యమరః. 'భోగ స్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతావహే శ్చఫణకాయయోః' ఇత్యమరః. తేషాం నిరోధే నియంత్రణే అహితుండికో వ్యాళగ్రాహీ తద్వదాచరిత మాహితుండికాయితం వాలవలయం లాంగూలమండలం యస్య స, తథోక్తేతి సంబోధనత్రయం, అత్ర రూపకోపమయో స్సంకరః. ని. 'విషవైద్యో జాంగలికో వ్యాళగ్రాహ్యాహితుండికః' ఇత్యమరః. కథం విలయం గతోఽసి ఏతాదృశవీర్యసంపన్నస్త్వం కథం మృతోఽసీ, తి బాష్పావిలముఖాః అశ్రుపరివృతాననాః, వలీముఖా వానరాః, రామాజ్ఞయా, తస్య వాలిన, అభిప్రేత మనతిక్రమ్య యథాభిప్రేతం, యథార్హ మిత్యర్థః. ప్రేతకృత్యం దహనాది ప్రేతసంస్కారం, సర్వం, నిర్వర్తయామాసు, శ్చక్రు రిత్యర్థః.

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, జాంబవత్ప్రముఖాః జాంబవత్ప్రధానాః వలీముఖగణా వానరసంఘాః, దాశరథినిదేశా చ్ఛ్రీరామాజ్ఞావచనాత్, సుగ్రీవం, కాంచనకలశోదకై శ్శాతకుంభకుంభసంభృతతీర్థజలై రభ్యషించన్, వానరసామ్రాజ్యాభిషిక్తం చక్రు రిత్యర్థః. ౫౧

---

1 బలానలశలభాయితాహితబలలలితగంధర్వ. 2 నిరోధాయాహితుండిక. 3 సర్వే. 4 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ప. అభిషిక్తే తు సుగ్రీవే రామశ్యామపయోముచా,
అభిషేక్తుం స్థితా మేఘా స్తన్మహీం మహిషీ మివ. ॥ ౨
ఆర్యా ర్యాన్వేషణా కార్యా శరదీ త్యుక్తసంవిదా,
కపీంద్రే ణార్థితో రామః కిష్కిన్ధావర్తనం ప్రతి. ॥ ౩
న యోగ్యా నగరప్రాప్తి రి త్యుక్తవతి రాఘవే,
సుగ్రీవప్రార్థనా ప్యాసీ ద్భరతప్రార్థనాసమా. ॥ ౪
దత్తార్జునవికాసేన ధార్తరాష్ట్రా న్నిరస్యతా,

అభిషిక్త ఇతి. సుగ్రీవే, తుశబ్దోఽవధారణార్థకః సుగ్రీవ ఏవేత్యర్థః. ని. 'తు స్యా ద్భేదేఽవధారణ' ఇత్యమరః రామ ఏవ శ్యామపయోముక్ నీలమేఘస్తేనా భిషిక్తే సతి, మేఘా జలదాః, తన్మహీం తస్యసుగ్రీవస్య మహీంభువం, మహిషీం రాజ్ఞీ మివ, అభిషేక్తుం, స్థితాః ప్రవృత్తాః, శ్రీరామజలదేన కేవలసుగ్రీవాభిషేకే కృతే జలదానాం తన్మహ్యభిషేక ప్రవృత్తి ర్యుక్తైవేతిభావః. వర్షాసమయ స్సంప్రాప్త ఇతి ఫలితార్థః. రూపకోత్ప్రేక్షయో స్సంకరః. ॥ ౨

ఆర్యేతి. హే ఆర్యస్వామిన్ శ్రీరామ, శరది శరత్కాలే, ఆర్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణా గవేషణా కార్యా కర్తవ్యా, తదానీం కార్యసౌకర్యా దితి భావః, ఇత్యేవ, ముక్తసంవిదా కృతప్రతిజ్ఞానేన, ని 'సంవి దాగూః ప్రతిజ్ఞాన' మిత్యమరః. కపీంద్రేణ సుగ్రీవేణ, కారుణికః, శ్రీరామః, కిష్కింధావర్తనం ప్రతి కిష్కింధాప్రవేశముద్దిశ్యార్థితో యాచితః. ॥ ౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—నేతి. నగరప్రాప్తిః పత్తనప్రవేశః, యోగ్యా అర్హా, న భవతి, పితృనిదేశపరిపాలనార్థం వనవాసినో మమ పత్తనప్రవేశానర్హత్వా దితి భావః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'చతుర్దశ సమా స్సౌమ్య గ్రామం వా యది వా పురం, న ప్రవేక్ష్యామి హనుమన్ పితు ర్నిర్దేశపాలకః' ఇతి. ఇతి ఏవం, రాఘవే, ఉక్తవతి సతి, సుగ్రీవప్రార్థనాఽపి, భరతప్రార్థనయాసమా సదృశీ, అభూత్, యథా భరతప్రార్థనయా శ్రీరామః అయోధ్యాం న ప్రవిష్టవాన్ తథా సుగ్రీవప్రార్థనయా కిష్కింధా మపి న ప్రవిష్టవా నిత్యర్థః. ఉపమాలంకారః, తథాచ భరతస్య సుగ్రీవౌపమ్యం శ్రీరామస్య దృఢవ్రతత్వం చ గమ్యతే. ॥ ౪

అ. అథ వర్షర్తుం వర్ణయతి—దత్తేత్యాదినా. దత్తః అర్జునవికాసః పార్థమానసోల్లాసః అన్యత్ర కకుభతరుపుష్ప వికసనం చ యేన, తథోక్తేన, ని. 'అర్జునః కకుభే పార్థే కార్తవీర్యమయూరయో' రి త్యమరశేషః. ధార్తరాష్ట్రా న్నీలచంచుచరణహంస

తేన జీమూతకాలేన దేవకీనన్దనాయితమ్. ౫౫

[1]అస్మాకం రూపలక్ష్మీ మసకృ దపహస త్యాత్మకాన్త్యా త దాస్తాం
భర్తారం న స్సురేన్ద్రం కిమపి న గణయన్ వాలినం ద్రా గ్జఘాన,
ఇత్థం మత్త్వేవ వైరం ఝడితి ఘనఘటా రాఘవ స్యాహవోత్థా
మాశామాశాశ్చరుద్ధ్వా స్తనితమిషమహాసింహ[2]నాదాన్వితేనుః.
తత్ర.— ౫౬

విశేషాన్, అన్యత్ర ధృతరాష్ట్రపత్యారి దుర్యోధనాదీన్, నిరస్యతా నిరాకుర్వతా, ని. 'రాజహంసా స్తు తే చంచుచరణై ర్లోహితై స్సితాః, మసినైర్మల్లికాక్షా స్తే ధార్తరాష్ట్రా స్సితేతరై' రిత్యమరః. తేన ప్రక్రాంతేన, ప్రసిద్ధేన వా జీమూతకాలేన వర్షాసమయేన, దేవకీనందనేన శ్రీకృష్ణేనే వాచరితం దేవకీనందనాయితమ్. ఉక్తరీత్యా శ్రీకృష్ణకల్పో వర్షాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. 'కర్తుః క్య జ్సలోప శ్చ' 'అకృత్సార్వధాతుకయోర్దీర్ఘ' ఇతి దీర్ఘః, అతో భావే క్తః. జీమూతశబ్దో వ్యాఖ్యాతః. శ్లిష్టవిశేషణేయ ముపమా శ్లేషో వా మతభేదాత్. ౫౫

అస్మాకమితి. అస్మాకం, రూపలక్ష్మీ మాకారశోభాం, ఆత్మకాన్త్యా నిజదేహభాసా, ఇంద్రనీలసచ్ఛాయ యేతి భావః. అసకృత్ బహువారం అపహసతి అపహాసం కరోతి, త దపహాసన మాస్తాం తిష్ఠతు, కింతు నోఽస్మాకం, భర్తారం స్వామినం, సురేంద్రం దేవరాజం, కి మపి కించి దపి, న గణయన్, న లక్షీకుర్వన్ని త్యర్థః. నఞర్థస్య నశబ్దస్య 'సుప్సు పే'తి సమాసః. వాలినం, తత్పుత్ర మితి భావః. ద్రాక్ ద్రుత, మవిచార్యే త్యర్థః. జఘాన హింసితవాన్. ని. 'ద్రా జ్మంక్షు సపది ద్రుత' ఇత్యమరః. ఇత్థమనేన ప్రకారేణ, వైరం విరోధం, మత్వా జ్ఞాత్వేవ, ఝడితి శీఘ్రం, ఘనఘటాః మేఘబృందా, స్యాహవోత్థాం యుద్ధసముత్థితాం, రాఘవ, స్యాశాం వాంఛా, ముత్సాహ మితి యావత్, ఆశా దిశ శ్చ, ని. 'ఆశా దిగతితృష్ణయో' రితి రత్నమాలా. రుద్ధ్వా నిరుధ్య, వర్షాసమయే జైత్రయాత్రాయా అనుపయుక్తత్వా దితి భావః. స్తనితమిషేణ గర్జితవ్యాజేన మహాసింహనాదా, న్వితేను శ్చక్రు, రితి సాపహ్నవోత్ప్రేక్షా, స్రగ్ధరావృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౫౬

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే.

---

1 తత్ర,—అస్మాకం. 2 నాదం తతాన.

ప. ఉపచితజీవనధారా స్సత్పథభాజో నిరస్తసన్తాపాః,
భూపా ఇవ నవమేఘాః పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః. ౫౭

గ. తేన కిల రఘుపతి రతిమాత్రప్రవృద్ధమన్యు శ్శతమన్యుశరాసన శారతరతారాపథాం [1]ఘనరవముఖరితహరిన్ముఖాభోగాం కదమ్బవనపవ

ఉపచితేతి. ఉపచితజీవనధారాః ప్రవృద్ధోదకసంపాతాః, అన్యత్రోపచితాః జీవనధారాః దానోదకధారాః యైస్తే, తథోక్తాః. నిరంతరదానశీలా ఇ త్యర్థః. 'సర్వాణ్యుదకపూర్వాణి దానా నీ' త్యుదకధారాపూర్వకత్వా త్సర్వేషాం దానానా మితి భావః. అథవా ఉపచితా ధర్మాచరణాదినా వర్ధితా జీవనధారా ఆయుర్దైర్ఘ్యం యైస్తే, తథోక్తాః, †తథా సత్పథభాజః ఆకాశమార్గసంచారిణః, అన్యత్ర సన్మార్గవర్తినః, నిరస్తసంతాపాః నిర్వాపితపరితాపాః, అన్యత్ర నిరస్తాశ్రితజనమనఃపరితాపాః, తథా పౌరస్త్యమహాబలాకులితాః, పౌరస్త్యః పూర్వదిగ్భవః ప్రాచ్యః అగ్రత ఉత్పన్న ఇ త్యర్థః. 'దక్షిణాపశ్చాత్పురస స్త్యక్' ఇతి త్యక్ప్రత్యయః. తాదృశో యో మహాబలో వాయుస్తేనాకులితాః ఉద్ధూతాః,† అన్యత్ర రలయో రభేదాత్ పౌలస్త్యస్య రావణస్య మహాబలేన ప్రభూతబాహుపరాక్రమేణ ఆకులితాః వివ్యాలీకృతాః, నవమేఘా నూతనజలధరాః, ది వ్యాకాశే, భూపా రాజాన ఇవ, జాతా ఇతి శేషః. శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ఆర్యావృత్తమ్. ౫౭

తేనేతి. తేన జీమూతకాలేన హేతునా, కిలేతి సంభావనాయాం. సంభావితేన జీమూతకాలేనే త్యర్థః. ని. 'వార్తాసంభావ్యయోః కిలే' త్యమరః. రఘుపతిః శ్రీరామః అతిమాత్రం నిర్భరం ప్రవృద్ధో వృద్ధిం గతః మన్యుః క్రోధో యస్య తథోక్తస్సన్, ఉద్దీపకత్వా జ్జైత్రయాత్రాప్రతిబంధకత్వాచ్చ క్రుద్ధస్స న్నిత్యర్థః. ని. 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధీ' త్యమరః. శతమ న్యుశరాసనే నేంద్రధనుషా, శారతరో౽త్యంతశబలవర్ణః. తారాపథః ఆకాశం యస్యాం తాం తథోక్తామ్, ఘనరవైర్ఘనగర్జితైర్ముఖరితాః ప్రతి

† వ్యతేఽనే నేతి జీవనమ్ జీవికాసాధనం దేయద్రవ్యం, సంబల మిత్యర్థః. తస్య ధారా అవిచ్ఛేదః ఉపచితా వృద్ధింప్రాపితా జీవనధారా యైస్తేఇతివా, †'లళయో ర్డడయో స్తద్వ జ్జదయో ర్వబయో స్తథా, రలయో ర్నణయో శ్చాన్తే సవిసర్గావిసర్గయోః, సబిందుకాబిందుకయో స్స్యా దభేదేన కల్పనం' ఇత్యభియుక్తాః. అంతే చిత్రకావ్యే పాదాంత ఇ త్యర్థః.

1 ఘనతరఘనరవ.

నా ¹కమ్పనిరాడమ్బరకాదమ్బకదమ్బా మమ్బుదకదమ్బకబళితామ్బ రాం శిలీంధ్రసంబన్ధబన్ధురవసుంధరాం వికచకుటజనిచయకవచిత మహారణ్యాం ప్రావృషేణ్యాం ప్రక్రియాం ప్రేక్షమాణో లక్ష్మణ మిద మభాషత. ౫౮

ప. అయం కాలః కాలప్రమథనగళాభై రభినవై
రహంయూనాం యూనా మపహరతి ధైర్యం జలధరైః,

ధ్వనితాః హరిన్ముఖాభోగా దిగంతకుహరాణి యస్యాం తాం, తథోక్తాం, కదంబవన పవనాకమ్పేన నీపవనవాయుసంచారేణ నిరాడంబరాణి విహారాడంబర విధురాణి కాదంబకదంబాని కలహంససమూహా యస్యాం తాం. ని. 'తూలంచ నీపప్రియకకదంబాశ్చ హలిప్రియే' 'కాదంబకలహంస స్స్యా' దితి చామరః. అమ్బుదకదమ్బేన మేఘబృందేన కబళితం నిగీర్ణ మాచ్ఛాదిత మితి యావత్, అంబర మాకాశం యస్యాం తాం శిలీంధ్రసంబంధేన కందళీకుసుమసంగత్యా బంధురా మనోహరా వసుంధరా భూః యస్యాం తాం, వసూని ధారయ తీతి వసుంధరా. 'సంజ్ఞాయాం భృతవృజి' త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయే ముమాగమః. ని. 'కందళ్యాం చ శిలీంధ్ర స్స్యా'దితి శబ్దార్ణవే. వికచకుటజనిచయైర్వికసితగిరిమల్లికాకుసుమనికురుంబైః కవచితా న్యాచ్ఛాదితాని మహారణ్యాని యస్యాం తామ్, ని. 'కుటజో గిరిమల్లికే'తిహలాయుధః. ప్రావృషి భవాం ప్రావృషేణ్యామ్. 'ప్రావృష ఏణ్య'ఇతి ఏణ్యప్రత్యయః, ప్రక్రియాం పరిపాటీం, ప్రేక్షమాణస్సన్, లక్ష్మణ, మిదం వక్ష్యమాణ వచన, మభాష తావోచత. ౫౮

అ. తత్ప్రకార మేవ వివృణోతి—అయ మిత్యాదిశ్లోకషట్కేన. అయం వర్తమానః, కాలో వర్షాసమయః, కాలప్రమథనగళాభైః మృత్యుంజయకంఠసచ్ఛాయై ర్వారిపూరితత్వా దతినీలై రిత్యర్థః. ని. 'కాలో మృత్యౌ మహాకాయే సమయే యమకృష్ణయో' రితి విశ్వః. కుతః అభినవై ర్నూతనై ర్జలధరైః, కరణైః, అహంయూనా మహంకారిణాం, తారుణ్యమదగర్వే ణాజేయం మన్యానా మి త్యర్థః. ని. 'అహంయుః స్యా దహంకారీ' త్యమరః. 'అహం శుభయో ర్యు' సితి యుస్ప్రత్యయః, యూనాం తరుణానాం, ధైర్యం ధీరత్వం, నిర్వికారచిత్తత్వ మితి యావత్, అపహరతి విలోపయతి, తరుణీప్రవణాంతఃకరణా న్కరోతీత్యర్థః. 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతు ష్వి'తి రసికాః. తథా స్మరాధారా మన్మథోద్దీపకా ఇత్యర్థః. ధారాపరిచయజడా వారిసంపర్కశీతలా నభస్వంతః ప్రావృడ్వాతాః. ని. 'నభస్వద్వాతపవన

1 కమ్పన.

స్మరాధారా ధారా[1]పరిచయజడా వాన్తి సహసా
నభస్వన్త స్స్వన్తః కథ మివ వియోగః పరిణమేత్. ౫౯
మహాసమరసూచకః ప్రతిదిశం మనోజన్మనో
మయూరగళకాహళీకలకల స్సముజ్జృంభతే,
పయోదమలినే దినే పరుషవిప్రయోగవ్యథాం
నరేషు వనితాసు వా దధతి హంత కేకా ఇతి. ౬౦

పవమానప్రభంజనా' ఇత్యమరః. సహసా అకస్మా దతివేగేనే త్యర్థః. 'సహసేత్యాకస్మికావిమృశ్యయో'రితి గణవ్యాఖ్యానే. 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ'మితి శాకటాయనః. వాన్తి ప్రసరంతి, అతః స్వాంతః సుస్వరూపః, అతిదృఢ ఇతి యావత్. ని. 'అన్తోఽస్త్రీప్రప సితే మృత్యౌ స్వరూపే నిశ్చయేఽన్తికే' ఇతి వైజయంతీ. అథవా స్వాంతః శుభావసానః దేహనాశరహిత ఇతి యావత్, వియోగో విరహఖేదః, కథ మివ కుతో వా, ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే. †పరిణమేత్ పరిపాకం గచ్ఛేత్, అతిక్రాన్తో భవేదితి యావత్, స పరిణమేదేవే త్యర్థః. సత్యా ముద్దీపకసామగ్ర్యాం తస్య దుస్తరత్వా దితి భావః. ఛేకానుప్రాసోఽలఙ్కారః. 'భవే దవ్యవధానేన ద్వయో ర్వ్యంజనయుగ్మయోః, ఆవృత్తి ర్యత్ర సఖ్యై శ్ఛేకానుప్రాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్. శిఖరిణీవృత్తం. ౫౯

మహాసమరేతి. ప్రతిదిశం దిశిదిశి, మనోజన్మనో మన్మథస్య. జగదేకవీర స్యేతి భావః. మహాసమరసూచకో మహారణజ్ఞాపకః, మయూరగళకాహళీకలకలః మయూరగళాః నీలకంఠకంఠా ఏవ కాహళ్యో వాద్యవిశేషా స్తాసాం కలకలః కోలాహలః, కేకారవాడంబర ఇతి యావత్. సముజ్జృంభతేతి విజృమ్భితో భవతి. ని. 'కాహళం భృశశుష్కయోః, వాద్య భాండవిశేషేతు కాహళీ కాహళః కళ' ఇతి విశ్వః. ని. 'కోలాహలః కలకల' ఇత్యమరశ్చ. కి మితి సముజ్జృంభత ఇత్యత ఆహ.—పయోదమలినే, వార్షికవాసరే ష్వి త్యర్థః. పరుషవిప్రయోగవ్యథాం దుస్సహవిరహవేదనాం, నరేషు పురుషేషు మధ్యే, వనితాసు స్త్రీషువా మధ్యే, కేనరాః కావా వనితాః, దధతి ధారయంతి? హంతేతి విషాదే, తేషాం తాసాం చ సంహారకాలస్య సంప్రాప్తత్వా ద్విషాద ఇత్యర్థః. ఇత్యేవం సముజ్జృంభత ఇతి సంబంధః. కే మూర్ధ్ని కాయతి శబ్దాయతీతి కేకా మయూరవాణీ, యథాహామరసింహః. ని. 'కేకా వాణీ మయూరస్యే'తి. తాదృశీం వాణీం పదశో విభజ్య నరవనితావాచకత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షాలఙ్కా

† అత్ర కథమితి హేత్వర్థకో నిపాతః. ని. 'కారణేఽపి కథం తర్కే విస్మయే సంభవదుద్భవే' ఇత్యభిధానాత్.

1 పరిచిత.

అమ్భోధరోదరవినిర్గతవారిధారా
సంమర్దమాంసలసమీరసమీర్యమాణైః,
ఆమోదవీచినిచయైః కుటజప్రసూనై
రాకాశ మేత దవకాశవిహీన మాసీత్. ౬౧

ప. ఘనశ్యామలపత్రస్య వ్యోమన్యగ్రోధశాఖినః,
ప్రరోహా ఇవ లక్ష్యంతే వారిధారా ధరాం గతాః. ౬౨

రః. స చ నరేషు కేవలితాసు కా ఇతి చ యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలఙ్కా-
రేణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౦

అంభోధరేతి అంభోధరోదరేభ్యో జలధరగర్భగహ్వరేభ్యో వినిర్గతా వినిస్సృతాః యా వారిధారాస్తాభి స్సహ సంమర్దే సంగ్రామకరణే మాంసలో బలవాన్ వారిధారావిభేదకతయా ప్రవృత్త ఇత్యర్థః. మాంసం బల మస్యాస్తీతి మాంసల ఇతి విగ్రహః. సిధ్మాదిత్వా న్మత్వర్థీయో లచ్ప్రత్యయః. 'బలవా న్మాంసలోఽంసల' ఇతి వృత్తికారః. ని. 'బలవా న్మాంసలోఽంసల' ఇ త్యమరశ్చ. తేన సమీరేణ వాయునా సమీర్యమాణైః, ఆమోదవీచీనాం గంధపరంపరాణాం నిచయ స్సముదాయో యేషాం తైః, రవిచ్ఛన్న గంధబంధురై రి త్యర్థః. ని. 'ఆమోదో గంధహర్షయో' రితి విశ్వః. కుటజప్రసూనై ర్గిరిమల్లికాకుసుమైః. ని. 'జయాఽథ కుటజ శ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లికే' త్యమరః. ఏత త్పురిదృశ్యమాన మివ స్థిత మాకాశం నభః, అవకాశవిహీనం నీరంధ్ర మాసీత్. అత్రాకాశస్యావకాశవిహీనత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబన్ధకథనా దతిశయోక్తిభేదః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౧

ఘనేతి. ధరాం భువం, గతా ప్రాప్తాః వారిధారాః రోదోంతరాళే దండాయమానతయా ప్రవృత్తా ఉదకధారాః, ఘనా మేఘా ఏవ శ్యామలపత్రాణి నీలపలాశాని యస్య తస్య, అన్యత్ర ఘనవత్ శ్యామలాని అథవా ఘనాని సాంద్రాణి శ్యామలానిచ పత్రాణియస్యత త్తథోక్తస్య, వ్యోమ్న ఆకాశస్యైవ, న్యగ్రోధశాఖినో వటవృక్షస్య, ని. 'న్యగ్రోధో బహుపా ద్వట' ఇత్యమరః. ప్రరోహా జటా ఇవ, లక్ష్యంతే దృశ్యంతే, తథా వారిధారాణాం ప్రవృత్తత్వా త్ప్రరోహత్వోత్ప్రేక్షా రూపకానుప్రాణి తేతి సంకరః. అత్ర ఇవశబ్ద ఉత్ప్రేక్షాయాం. 'ఇ వేతీవదర్థో వ మోత్ప్రేక్షావాక్యాలఙ్కారే ష్వి'తి గణవ్యాఖ్యానే. ౬౨

[1](అంభఃపూరసుసంపూర్ణా స్తటస్థతరుపుష్పిణీః,
నదీః పశ్యేహ సౌమిత్రే ప్రవృద్ధా శ్చ దినే దినే.) ౬౩

ప. అమ్భోధిపానే సలిలేన సాక మాపీత మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపమ్,
తప్తోదరా వారిధరా వమన్తి విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ నూనమ్.

గ. ఇత్థం ప్రవృత్తేషు ఘనదినేషు దాశరథినా కథ మపి నీతేషు తదా

అంభ ఇతి. హే సౌమిత్రే లక్ష్మణ, ఇహ ప్రావృట్కాలే, అంభఃపూరేణ పయఃప్రవాహేణ సుష్ఠు సంపూర్ణాః, సుసంపూర్ణాః, తటే తిష్ఠంతీతి తటస్థానాం తీరరుహాణాం కదంబకుటజాదివృక్షాణాం పుష్పాణ్యాసు సంతీతి తటస్థతరుపుష్పిణీః, వాయువశా న్నిపతితపుష్పవ్యాప్తా ఇత్యర్థః. తథా దినేదినే ప్రతిదినం. వీప్సాయాం ద్విర్భావః. ప్రవృద్ధాః ప్రవృద్ధిం గతా, నదీ శ్చ, పశ్య. అత్రాయం ధ్వనిః అంభఃపూరసుసంపూర్ణాః మదనరసాతిరేకవతీ రి త్యర్థః. తటశబ్దే నాత్ర నికటం ప్రతీయతే తటస్థా నికటస్థా అనపాయిన ఇతి యావత్ తే తరవః తరువత్ స్థితాః ప్రియా యాసాం తా స్తథోక్తాః అతఏవ పుష్పిణీ ర్వికాసవతీరితి బహువ్రీహిగర్భితవిశేషణసమాసః. అతః ప్రవృద్ధాః కేళిలాభా ద్వృద్ధిం గతాః నదీః స్త్రియః పశ్యేతి. ౬౩

అమ్భోధీతి. అంభోధిపానే సముద్రజలపాన సమయే. సలిలేన సాకం, ఆపీతం నిపీయమాన, మౌర్వాగ్నిశిఖాకలాపం బడబానలజ్వాలాజాలం, కర్మ. ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః. వారిధరా మేఘాః, స్తప్తోదరా స్సంతప్తకుక్షికుహరా స్సంతః, విద్యుల్లతోన్మేషమిషేణ తటిల్లతాస్ఫురణవ్యాజేన, వమం త్యుద్గిరంతి, బహిర్నిర్గమయంతీ త్యర్థః. అత్ర లాలాదినిరసనవాచినా వమనశబ్దే నోపచారా న్నిర్గమనమాత్ర ముచ్యత ఇతి చారుత్వాతిశయః. తదుక్తం దండినా—ని. 'నిష్ఠ్యూతోద్గీర్ణవాంతాదిగౌణవృత్తివ్యపాశ్రయం, అతిసుందర మన్యత్ర గ్రామ్యకక్ష్యాం విగాహత' ఇతి. నూన మిత్యుత్ప్రేక్షాయాం సా చ మిషశబ్దేన విద్యుల్లతోన్మేష మపహ్నుత్యాపత్యత్వప్రతిపాదనా త్సాపహ్నవోత్ప్రేక్షేతి సంకరః. ౬౪

అ. అథ చైత్రయాత్రోపయోగిశరత్కాల స్సంప్రాప్త ఇతి వక్తుం వర్షాపగమం వర్ణయతి.—ఇత్థమితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ ప్రవృత్తేషు, ఘనదినేషు మేఘాకులితదివసేషు, వార్షికవాసరే ష్వి త్యర్థః. దాశరథినా శ్రీరామేణ, కథ మపి గరీయసా ప్రయత్నే, నాత్యంతప్రయాసే నే త్యర్థః. నీతేషు గమితేషు సత్సు, అత ఏవ, తదాకారకాంతిం తస్య శ్రీరామస్యాకారకాంతిం శరీరశోభాం, విరహజనితపాండురప్రభా మి

1 అస్య పద్యస్య బహుషు కోశే ష్వనుపలంభా త్ప్రక్షిప్త మివ భాతి.

కారకాంతిం గమిత మివ శనైశ్శనైః ర్మేఘమండలం పాండుర మభూత్.

తస్య [1]చాపవ్యాపారవేళాయాం న సన్నిధాతవ్య మి[2]త్యంతరిక్షా దన్తర్హితం కిల పాకశాసన రాసనమ్. ౬౬

ప. రఘుపతిచాప ఘోషసమయో భవి తేతి [3]కిల
వ్యుపరత ముద్భటం ఘనఘటాజనితం స్తనితమ్,
శ్వసితమరుద్భి[4]రస్య విజితః కిల శాన్తి మగా
త్పరిచిత కేతకీకుటజనీపవనః పవనః. ౬౭

త్యర్థః. గమితం ప్రాపిత, మి వే త్యుత్ప్రేక్షా, † 'సంసర్గజాదోషగుణా భవంతీ'తి న్యాయాదితి భావః. శనైశ్శనైః క్రమేణ, పీఘ్రాయాం ద్వార్భావః. మేఘమండలం పాండురం ధవళవర్ణ మభూత్. ని. 'వళక్షో ధవళో౽ర్జునః, హరిణః పాండురః పాండు' రి త్యమరః. ౬౫

తస్యేతి. తథా తస్య శ్రీరామస్య, చాపవ్యాపారవేళాయాం శరాసనోద్యోగకాలే, న సన్నిధాతవ్యం సన్నిధాన స్థాతవ్యం, న ప్రత్యక్షే భవితవ్య మితి యావత్, మహాద్వ్యాపారకాలే స్వవ్యాపార స్యాయుక్తత్వా దితి భావః. ఇతి కిల, ఇతిమత్వే త్యర్థః. కిలే త్యళీకే వస్తుతస్తు న తథేతి భావః. ఏవ ముత్తరత్రాపి వ్యాఖ్యేయం, అత ఏ వోత్ప్రేక్షా. అంతరిక్షా దాకాశా త్తత్సకాశాత్, పాకశాసనశరాసన మింద్రస్య ధనుః, అంతర్హిత మపగతం, అదృశ్యతాం గత మిత్యర్థః. ౬౬

రఘుపతీతి. రఘుపతిచాపఘోషస్య శ్రీరామధనుష్టంకారస్య సమయః కాలః, భవితా భవిష్యతి, ప్రత్యాసన్న ఇ త్యర్థః. భువోలుట్, ఇతికిల ఏవం మత్వేత్యుత్ప్రేక్షా. ఉద్భట ముజ్జృంభితం, ఘనఘటాజనితం మేఘబృందసముద్భూతం, స్తనితం గర్జితం, వ్యుపరతం వినివృత్తం. ప్రశాంత మభూ దిత్యర్థః. తథాస్య విరహిణః శ్రీరామస్య, శ్వసితమరుద్భి శ్నిశ్వాసమారుతైః, అవిచ్ఛిన్నతయా ప్రవర్తమానై రితి శేషః. విజితః కిల, నిర్జిత ఇవేత్యుత్ప్రేక్షా. పరిచితాని పరిశీలితాని కేతకీకుటజనీపవనాని కేతకీనాం కుటజానాం గిరిమల్లికానాం నీపానాం కదంబానాం చ వనాని యేన స, తథోక్తః, పవనోవాయు శ్చ, శాంతి మగా మపరతో౽భూత్. వృత్త మున్నేయమ్. ౬౭

† 'తదాకారకాంతివిజితమి వే'తిపాఠే శ్రీరామాకృతి శ్యామలకాంత్యా నిర్జితత్వా త్తద్గుణభేన శుభ్ర మభూ ది వేత్యుత్ప్రేక్షా.

1 చాపస్య. 2 అన్తరిక్షా న్తరాత్. 3 భియా. 4 అత్ర.

ప. తాపోపశా న్తినటనా త్కృతలోకహర్షా
వర్షానటీ గగనరంగతలా త్ప్రయాతా,
(అ)మ్భోదవాద్య మచిరేణ శశామ సర్వం
నిర్వాపితా శ్చ సహ సైవ తటిత్ప్రదీపాః. ౬౮

గ. క్రమేణ వాహినీజాతం సకలం భావినీం వానరవాహినీపూర్తి మసహమాన మివ తనిమాన మభజత. ౬౯

([1]తథా)దుర్దినాపాయేలఙ్కాయామపి రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారో

తాపేతి. వర్షాః ప్రావృడేవ నటీ నర్తకీ. ని. 'స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్నివర్షా' ఇ త్యమరః. తాపోపశాంతి స్సంతాపోపశమన మేవ నటనం నాట్యం తస్మా ద్ధేతోః, ని. 'తాండవం నటనం నాట్య'మి త్యమరః. కృతః, ఉత్పాదితః లోకానాం జనానాం ప్రేక్షకాణాం చ హర్ష ఆనందో యయా సా, తథోక్తా సతీ, రజ్యంతేఽస్మిన్నటా ఇతి రంగో నాట్యస్థానమ్. ని. 'రంగో తు స్థానరాగాచే'తి వైజయంతీ. తస్య తలం ప్రదేశః గగన మేవ రంగతలం తస్మా,త్ప్రయాతా అపగతా ఽభూదితి శేషః. తథా సర్వ మశేష, మంభోద ఏవ వాద్యం వీణావేణుమృదంగాదీని సర్వాణ్య మ్భోదవాద్యానీ త్యర్థః. అచిరేణ సహసా,శశామ శాంతింజగామ, తథా తటితః విద్యుత ఏవ ప్రదీపా దీపజ్వాలాశ్చ, సహసా క్షిప్ర మేవ, నిర్వాపితాః, ప్రశమితా ఇ త్యర్థః. ఏవం సమ స్తవస్తుసావయవరూపకమ్, వస్తుత స్తు రూపకోపమయో స్సాధక బాధకప్రమాణాభావా త్సందేహాలఙ్కారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౬౮

క్రమేణేతి. సకల మశేషం, వాహినీజాతం నదీవ్యూహః, కర్తృ. ని 'జాతం జనిసమూహయో' రి త్యభిధానాత్, సర్వా అపి నద్య ఇత్యర్థః. భావినీం భవిష్యంతీమ్, 'భవిష్యతిగమ్యాదయ' ఇతి భవిష్యదర్థే ణినిః, వానరవాహినీపూర్తిం కపిసేనానదీపూరణం, అసహమాన మసహ్యమానమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా. వాహినీజాతస్య వాహిన్యన్తరపూరపూర్త్యసహనం యుక్త మే వేతి భావః. క్రమేణ దినక్రమేణ, తనిమానం తనుత్వ, మభజత, ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ' తి వైజయంతీ. ౬౯

తథేతి. తథా దుర్దినానాం మేఘచ్ఛన్నదివసానాం రావణవధావధిక దుష్టదివసానాం చ అపాయే అపగమే సతి, ఏకత్ర శరదాగమవశా దన్యత్ర శ్రీరామవిక్రాంతి వశా చ్చేతి భావః. ని 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః. లఙ్కాయాం రావణ పుర్యా మపి, సాతంకసంచారయోగ్యాయామపీతి భావః. రాజహంసయో శ్చంద్ర

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

[1]భవిష్య తీతి మత్వా కిల భూమ్యా మపి సమజని రాజహంసనిశ్శఙ్కసఞ్చారః. ౭౦

ఏవం ప్రోషితాయా మపి ప్రోషితజనశేముషీముషి ప్రావృషి.
ప. కామతః ప్తపృషత్కభిన్నహృదయచ్ఛిద్రప్రణాళీగళ
న్మైత్రీసారలఘూ [2]ప్రతిశ్రవభరం నిర్వోఢుము ప్యక్షమే,

సూర్యయో స్తథా రాజహంసానాం శ్రీరామాదిరాజశ్రేష్ఠానాం కలహంసానాం చేతి గమ్యతే నిశ్శంకసంచారః నిర్భయప్రవృత్తిః, నిరాతంకవిహారశ్చ, ని. 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్రే యక్షే క్షత్రియశక్రయోః' 'భాను ర్హంస స్సహస్రాంశు' రితి విశ్వప్రకాశామరౌ, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో' రి త్యన్యత్ర విశ్వః, భవిష్య తీతిమత్వాకిలేత్యుత్ప్రేక్షా; భూమ్యా మపి రాజహంస నిశ్శంకసంచారః కలహంసనిరాతంకవిహారః, రాజశ్రేష్ఠనిరాఘాటజైత్రయాత్రా చ, సమజని సంజాతః, జనేః కర్తరిలుఙ్. 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లే శ్చిణాదేశః. ౭౦

ఏవ మితి. ఏవ ముక్త ప్రకారేణ, ప్రోషితజనానాం ప్రవసితనరాణాం విరహిణా మితి యావత్. శేముషీం ప్రజ్ఞాం ధైర్యం ముష్ణాతి విలోపయతీతి ప్రోషితజనశేముషీముషి. 'ముష స్తేయే'క్విప్. ని. 'బుద్ధి ర్మనీషా ధిషణా ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతి' రిత్యమరః, ప్రావృషి వర్షర్తౌ, ప్రోషితాయా మపగతాయాం సత్యా మపి. ౭౧

అ. తతః కిం తత్రాహ కామేతి. కామతః ప్తా మన్మథప్రయుక్తా యే పృషత్కా బాణాః'పృషత్కబాణవిశిఖా అజిహ్మగఖగాశుగా'ఇ త్యమరః, తై ర్భిన్నం విదారితం య ద్ధృదయంచిత్తం వక్షశ్చ ని. 'హృదయం జీవితే చిత్తే వక్ష స్యాజీవ భావయో' రితి శబ్దార్ణవః,తస్య ఛిద్రం రంధ్ర మేవ ప్రణాళీ జలనిర్గమనమార్గః. ని. 'ద్వయోః ప్రణాళీ పయసఃపదవ్యా' మి త్యమరః,తయాగళ న్నిర్గచ్ఛత్ మైత్రీసారస్సఖ్యస్థిరాంశో యస్య సతథోక్తః అత ఏవ లఘూనిస్సారేత్యుద్రే చ అవిచ్ఛిన్నకామకేళిపరతంత్రతయానిస్సృతసఖ్యసంబంధ, ఇత్యర్థః, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా, ని. 'సారోబలే స్థిరాంశేచే' త్యమరః,అత శ్చ ప్రతిశ్రవః సీతాన్వేషణాంగీకారః స ఏవ భర స్త మపి, కిము తాన్యదితి భావః. ని. 'అంగీకారాభ్యుపగమప్రతిశ్రవసమాధయ' ఇత్యమరః, నిర్వోఢుం సమర్థయితు మక్షమే అశక్తే సుగ్రీవేచిరసంస్థితాం చిరకాలమారభ్య వర్తమానాం, తాదృశీ

1 సంభవిష్యతి. 2 ప్రతిశ్రుతగిరమ్.

సుగ్రీవే చిర [1]సంశ్రితాం శమయితుం రాగాన్ధతాం తాదృశీం
కిష్కిన్ధాం ద్రుత మాప కోపకలుషో రామాజ్ఞయా లక్ష్మణః. ౭౨
([2]తావకం భ్రాతరం వా త్వం మామకం వానుగచ్ఛసి,
కింవా వానర మే తూర్ణం దీయతా ముత్తరం వచః.)

గ. [3]తత స్సౌమిత్రి రతీవ రుష్టః ప్రవిష్ట ఇత్యఙ్గదేన విజ్ఞాపితో ఽప్యనఙ్గసఙ్గరసఙ్గతపరిశ్రమా దజాతజాగర స్సుగ్రీవ స్తద్దర్శన [4]త్రాససఞ్చలితసకలప్లవగబలకిలకిలాయితేన ప్రబుద్ధ స్సచివయోః ప్లక్ష ప్రభావనామ్నోః ప్రభావేన ప్రకృతిం ప్రపేదే. ౭౩

మనిర్వాచ్యాం. రాగేణ స్త్రీసమ్భోగాసక్త్యా యాఽన్ధతా అవివేకితా తాం, శమయితుం నిర్వాపయితుం, స్త్రీలమ్పటతాం నివర్త్య ప్రస్తుతకార్యే ప్రవర్తయితు మి త్యర్థః, కోపకలుషః రోషాక్రాన్తనిష్ఠప్తహృదయః, లక్ష్మణః, రామాజ్ఞయా, కిష్కిన్ధాం, ద్రుత, మాప ప్రాప, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. † ౭౨

తత ఇతి. తతః తదనన్తరం. సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, అతీవ, రుష్టోఽత్యన్తరోషావిష్ట స్సన్. ప్రవిష్టః కిష్కిన్ధాం ప్రత్యాగత, ఇత్యఙ్గదేన, విజ్ఞాపితోఽపి, అనఙ్గసఙ్గరసఙ్గతపరిశ్రమా ద్రతిరమణరణసమ్ప్రాప్తఖేదా ద్ధేతోః, 'శ్రమః ఖేదోఽధ్వరత్యాదే' రితి లక్షణం, అజాతజాగరోఽనుత్పన్నప్రబోధః, సుగ్రీవః, తస్య రోషావేశవతో లక్ష్మణస్య దర్శనా ద్య స్త్రాసః సాధ్వసః తేన సఞ్చలితానాం సమ్భ్రాన్తానాం సకలానాం సమస్తానాం ప్లవగబలానాం వానరసేనానాం కిలకిలాయితేన కిలకిల ధ్వన్యాచరణేన హేతునా, కిలకిలేత్యనుకరణశబ్దః, ప్రబుద్ధో బోధం ప్రాప్త స్సన్, ప్లక్షః ప్రభావశ్చేతి నామనీ యయో స్తయో స్సచివయో ర్మన్త్రిణోః ప్రభావేన ఉద్వేగనివర్తకవచనసామర్థ్యేన ప్రకృతిం పూర్వావస్థాం ప్రపేదే ప్రాప, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. కి. 'సోఽయం రోషపరీతాక్షో ద్వారి తిష్ఠతి వీర్యవాన్, వానరా న్వానరపతే చక్షుషా ప్రదహ న్నివ, తస్యమూర్ధ్నా ప్రణమ్య త్వం సపుత్ర స్సహ బన్ధుభిః, గచ్ఛ శీఘ్రం మహాభాగ రోషో హ్యస్య నివర్త్యతా' మితి. ౭౩

---

1 సంస్థితామ్. 2 ఏతత్పద్యం ప్రక్షిప్తమితి మన్యతే. 3 తత్ర. 4 జాతత్రాస.

† ప్రతిశ్రుతగిరమితిపాఠే 'ఆర్యాఽర్యాన్వేషణే' త్యాదిగిర మి త్యర్థః.

తతస్తస్మిన్ సుగ్రీవే రాఘవరోషస్య కారణం నిరూపయతి సతి
([1]సద్య ఏవ) ముఖరిత[2]దిఙ్ముఖోఽభూల్లక్ష్మణస్య [3]జ్యాఘోషః. ౨౪

వ. తత్రాసనం ద్రుతమపాస్య పతిః కపీనాం
తత్త్రాస నమ్రవదనో ఘనచాపఘోషాత్,
సంతోష[4]మోక్ష మివ భూరి భజన్ భుజంగః
[5]సంతాపనాశపిశునాత్తరుణాభ్రఘోషాత్. ౨౫

గ. [6]తత్ర ప్రతిశ్రుతకార్యప్రోత్సాహనాయ [7]కుపితేన భ్రాత్రా

తత ఇతి. తతః, తస్మిన్ తథా ప్రకృతి మాపన్నే, సుగ్రీవే, రాఘవస్య ప్రాణప్రియసఖస్యాపి లక్ష్మణస్య, శ్రీరామస్య వా, రోషస్య కారణం, నిరూపయతి, 'న మే దుర్వ్యాహృతం కించి న్నాపి మేదురనుష్ఠితమ్, లక్ష్మణో రాఘవభ్రాతా క్రుద్ధః కి మితి చింతయే' ఇత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా పర్యాలోచయతి సతీ త్యర్థః, ముఖరితాః దిఙ్ముఖాః ప్రతినాదితదిగంతరాళాః, లక్ష్మణస్య జ్యాఘోషః గుణధ్వని రభూత్, నిజాగమనజ్ఞాపనార్థం లక్ష్మణో ధనుష్టంకారం చకారే త్యర్థః. ౨౪

తత్రేతి. తత్ర తస్మిన్ సమయే, కపీనాం పతి స్సుగ్రీవః, ద్రుతం శీఘ్ర, మాసనం సింహాసనం, అపాస్యత్యక్త్వా, ఆసనా దుత్థాయేత్యర్థః, ఘనచాపఘోషా న్మహాకార్ముకధ్వనేః, నమ్రవదనః అవనతానన స్సన్, తత్త్రాస బిభాయ కథ మివ సంతాపనాశపిశునాత్ గ్రీష్మాది జనితసంజ్వరోపశాంతిసూచకాదితి విశేషణం చాపఘోషేఽపి యోజ్యం, తరుణాభ్రఘోషా న్నూతనమేఘగర్జితాత్, భూరి భూయిష్ఠం యథాతథా, సంతోషమోక్ష మానందవిఘాతం, భజన్ ప్రాప్నువ, న్నితి విశేషణమ్ సుగ్రీవేఽపి యోజ్యం, భుజంగ స్సర్ప ఇవ. ని. 'సర్పః పృదాకు ర్భుజగో భుజంగ' ఇత్యమరః, అత్ర తరుణాభ్రఘోషస్య నీల కంఠోల్లాసకత్వాత్ తేషాం చ 'నీలకంఠో భుజంగభు' గిత్యభిధానాత్ భుజంగభుక్త్వా చ్చ భుజంగత్రాసహేతుత్వ మవగంతవ్యం ఉపమాలఙ్కారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౫

తత్రేతి. తత్ర విత్రాసనసమయే, ప్రతిశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతం యత్కార్యం, సీతాన్వేషణరూపకృత్యం తస్య. ని. 'అంగీకృత మాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాత' మిత్యమరః, ప్రోత్సాహనాయ ప్రవర్తనార్థం, కుపితేన విలంబా త్క్రుష్టేనభ్రాత్రా రామేణ, ఏషః లక్ష్మణః ప్రేషితః ప్రహితః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, మారుతినా హనూమతా, ధార్యమాణం

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 హరిన్ముఖః. 3 లక్ష్మణవ్యాఘోషః. 4 పోషమ్. ౫ సంతోష. 6 తతః. 7 ప్రణయకుపితేన.

[1]ప్రేషిత ఇతి మారుతినా ధార్యమాణధైర్య స్సుగ్రీవ స్సౌమిత్రిం సా
న్త్వయితుం తారాం ప్రేషితవాన్. ౭౬

ప. ద్రాగ్వారుణీభజననిహ్నుతరాజతేజో
నిష్క్రాంతతార ముపశాన్తతమోవికారమ్,
పూర్వాశయా విశతి సత్పథభాజి మిత్రే
సత్యం నిశాంతసమయస్య నిశాన్త మాసీత్. ౭౭

గ. సా తు రామా రామానుజ మాసాద్య [2]చైవ మవోచత. ౭౮

ధారణవిషయీక్రియమాణం ధైర్యం యస్య స, తథోక్తః, మారుతివచనాత్పునర్లబ్ధధైర్య స్సన్నిత్యర్థః, సుగ్రీవ, సౌమిత్రిం, సాంత్వయితుం సామవచనై రుపలాలయితుమ్ ని. 'సామ సాంత్వ ముభే సమే' ఇత్యమరః, తారాం నిజవధూం, ప్రేషితవాన్, ప్రథమం స్వస్యైవ దర్శనే పునః కోపాద్వృద్ధో భవిష్యతి స్త్రీదర్శనే తు నైవ మితి మత్వా తాం ప్రహితవా నిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'త్వద్దర్శనవిముక్తాత్మా నస్మకోపం కరిష్యతి, న హి స్త్రీషు మహాత్మానః క్వచిత్కుర్వంతి దారుణ'మిత్యాది. ౭౬

ద్రాగితి. ద్రాక్ అంజసా వారుణీభజనేన సురాసేవనేన నిహ్నుత మాచ్ఛాదితం రాజ్ఞః ప్రభో స్సుగ్రీవస్య తేజః ప్రతాపో యస్మిన్ తత్తథోక్తం, అన్యత్ర వారుణీభజనేన ప్రతీచీసంగత్యా నిహ్నుత మంతర్హితం రాజతేజ శ్చంద్రప్రకాశో యస్మిన్ తత్, ని. 'సురా ప్రత్యక్చవారుణీ'త్యమరః 'రాజా ప్రభౌ నృపే చంద్ర'ఇతి విశ్వప్రకాశః, నిష్క్రాంతా నిర్గతా తారా సుగ్రీవపత్నీ యస్మా త్తత్తథోక్తం, అన్యత్రాపగతనక్షత్రం, ఉపశాంతో నివృత్త స్తమోవికారో మోహవిక్రియా అన్యత్రాంధకారవ్యాప్తి ర్యస్మిన్ తత్తథోక్తమ్, అస్య సుగ్రీవస్యనిశాంతంగృహం, కర్తృ, ని. 'నిశాంతం భవనోషసో'రితి విశ్వః, సత్పథభాజి సన్మార్గవర్తిని, ఆకాశమార్గసంచారిణి చ. మిత్రే సుహృది లక్ష్మణే, అర్కే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రోఽర్కే' ఇతి విశ్వః. పూర్వాశయా పూర్వప్రతిజ్ఞాతార్థకాంక్షయా హేతునా, పూర్వదిశా చ, విశతి ప్రవిశతి సతి, సత్యం యథార్థ మతఏవోత్ప్రేక్షా నిశాయా రజన్యా అంతోఽవసానం తత్సమం తత్తుల్యం, ప్రభాతకల్ప మిత్యర్థః, ఆసీత్, శ్లిష్టవిశేషణేయ ముపమా. ౭౭

సేతి. సా తు సైవ, రామా సుందరీ, ని. 'సుందరీ రమణీ రామే'త్యమరః, 'యత్రాకృతి స్తత్ర గుణా'ఇతిన్యాయా న్నిజగుణసంపదా లక్ష్మణప్రసాదనపాటవాతిశయద్యోతనార్థం రామేత్యుక్త మిత్యవగంతవ్యం, రామానుజం లక్ష్మణం, రామవ ద్గుణగ్రా

---

1 ప్రేషిత ఏవ ఇతి. 2 చైవ మవోచత్.

ప. ప్రాచీనం వ్యసనం సురేంద్రతనయా జ్జాతం వనే భ్రామ్యతః
సుగ్రీవస్య నిరాకృతం ఖరరిపో ర్బాణేన సాలచ్ఛిదా,
అద్యాస్య వ్యసనం తు పఞ్చవిశిఖా దాసీ దుపేంద్రాత్మజా
త్సౌమిత్రే తదపి ప్రశాన్త మభవ జ్జ్యాఘోషమాత్రేణ తే. ౭౯

గ. తదనన్తరం తారా [1]సాంత్వవచనప్రశాన్తకోపేన సౌమి

హితత్వప్రకటనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, ఆసాద్య ప్రాప్య, ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవోచత ఉక్తవతీచ. ౭౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—ప్రాచీనమితి. సురేంద్రతనయా ద్వాలినః, జాత ముత్పన్నం, అతఏవ వనే అరణ్యే, భ్రామ్యత స్సంచరతః, 'వాభ్రాశే'త్యాదినా శ్యన్ప్రత్యయః, సుగ్రీవస్య ప్రాచీనం పురాతనం, వ్యసనం విపత్, ని. 'వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజకోపజ' ఇత్యమరః, ఖరరిపోః ఖరాసురాంతకస్య శ్రీరామస్య, సంబంధినా, సాలచ్ఛిదా సప్తసాలవిదారిణా, బాణేన, నిరాకృతం నిరస్తమ్, వాలినం నిహత్య తద్వ్యసనం నిరాకృత మిత్యర్థః, అద్యేదానీం తు ఇంద్ర ముపగతః ఉపేంద్ర ఇంద్రానుజో విష్ణుః తస్య తనయాత్, ప్రద్యుమ్నరూపే ణావతీర్ణత్వాదితి భావః, పంచ అరవిందాదయో విశిఖా బాణా యస్య తస్మా న్మన్మథాత్, మహావీరా దితి భావః, అస్య తత్పూర్వవిలక్షణం వ్యసనం స్త్రీవ్యసనమిత్యర్థః, ఆసీత్, హే సౌమిత్రే తద్వ్యసన మపి తే తవ, జ్యాఘోషమాత్రేణ గుణధ్వనిమాత్రేణ, ప్రశాంతం నివృత్తం, మభవత్, ఇంద్రపుత్రకృతవ్యసనం త్వద్భ్రాత్రా నిరస్తం ఇంద్రానుజపుత్రకృతవ్యసనం తు త్వయా నిరస్తమితి క్రమోఽయం యుక్త ఇతి భావః, భవదీయచాపఘోష శ్రవణోత్తరక్షణ ఏవ నివృత్తకామతంత్ర స్సుగ్రీవోఽనుష్ఠితకార్య నిర్వాహపరతన్త్రతయా వర్తతే అత స్త్వయా మహారాజపుత్రేణ న కోపితవ్య మితి ఫలితార్థః. అత్ర శ్రీరామస్య శరేణ వ్యసననిరాసకత్వ మస్య తు చాపఘోషమాత్రేణైవేతి వ్యతిరేకో వ్యజ్యతే శార్దూల విక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం, తారాయా స్సాంత్వవచనేన ఉక్తరూపసామ వాక్యేనహేతునా ప్రశాంతకోపేన నివృత్తరోషేణ, సౌమిత్రిణా సాకం లక్ష్మణేనసహ తపనతనయ స్సుగ్రీవః, సవినయం భయభక్తిప్రయుక్తవినయసహితం యథా తథా

---

1 సాంత్వన.

త్రిణా సాకం తపనతనయ స్సవినయ మాశ్రిత్య దాశరథిం ప్రాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౮౦

౫. దేవ కపిబల [1]మఖిలకులాచలనిలయ మనిలతనయేనాహూతం. పురుహూత ఇవ పులోమజాప[2]హారిణ మనుహ్లాదం రావణం రణే[3]నిహనిష్యసీతి. ౮౧

తతః — ప. కకుభి కులిశపాణే ర్మైథిలీం తాం విచేతుం
వినత మథ దిశాయాం మారుతిం ప్రేతభర్తుః,

దాశరథిం శ్రీరామం, ఆశ్రిత్యాభిగమ్య, ప్రాంజలిః కృతాంజలి స్సన్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపయామాస. ౮౦

దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్ శ్రీరామ, అఖిలకులాచలనిలయం మహేంద్రాద్యశేషకులపర్వతనికేతనం, కపిబల, మనిలసుతేన హనూమతా, ఆహూతం, అతః పులోమజాం శచీం అపహరతీతి పులోమజాపహారిణమ్, ని. 'పులోమజాశచీంద్రాణీ'త్యమరః, అనుహ్లాదం నామ దానవం, పురుహూత ఇంద్రవేత్యుపమా, రావణం సీతాపహారిణమితి శేషః, రణే, నిహనిష్యసి వినాశయిష్య, సీతివ్యజిజ్ఞప దితి సంబన్ధః, మహేంద్రేణే ప్సితాం పౌలోమీం తత్పితుః పులోమనా మ్నోఽనుమత్యా అనుహ్లాదో జహార ఇంద్ర స్తమనుమంతారం పులోమాన మపహర్తార మనుహ్లాదంచ నిహత్య తత స్తాం ప్రత్యానీతవానితి పౌరాణికీ కథాఽత్రానుసంధేయా. తత స్తదనంతరమ్. ౮౧

కకుభీతి. వానరేంద్ర స్సుగ్రీవః, తా మపహృతాం, మైథిలీం సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, కులిశపాణే రింద్రస్య, కకుభి 'కేనసూర్యేణఃకుభ్నాతి ద్యోతయతీతి కకుప్ తస్యాం, ప్రాచ్యా మి త్యర్థః, వినతం వినతాఖ్యం, వానరసేనాధిపతిం, అథేతి వాక్యారమ్భే, అనన్తరం వా, ప్రేతభర్తుర్యమస్య దిశాయాం, దక్షిణస్యాం దిశీత్యర్థః, 'అపం చైవహిలంతానాం యథా వాచా నిశా దిశే'తి వచనాట్టాప్, మారుతిం హనూమన్తంచ, అత్ర యువరాజ స్యాంగదస్య ప్రాధాన్యేఽపి కార్యసాధకత్వాత్ మారుతిగ్రహణమితి మన్తవ్యమ్, తథా వరుణస్య దిశి ప్రతీచ్యాంసుషేణం స్వస్యశ్వశురం, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అథ ప్రస్థాప్య చ హరీన్ సుగ్రీవో దక్షిణాం దిశం, అబ్రవీ న్మేఘసంకాశం సుషేణం నామ వానరమ్, తారాయాః పితరం రాజా శ్వశురం భీమవిక్రమ' మితి, తథా యక్షరాజాంచితాయాం కుబేరాధిష్ఠితాయాం, హరితి. ఉత్తరస్యాం దిశి

1 అఖిలమఖిల. 2 హారిణం వాలాభిధానం. 3 నిహనిష్యతీతిపాఠే భవానిత్యధ్యాహర్తవ్యమ్.

వరుణదిశి సుషేణం యక్షరాజాఞ్చితాయాం
హరితి శతవలిం చ ప్రాహిణోద్వానరేన్ద్రః. ౮౨

౮. తదను దినేషు కేషుచిద్గతేషు మాసాతిపాతనాసహో నియతముదగ్రదణ్డస్సుగ్రీవ ఇతి సత్వర[1]మితరదిగన్తరప్రేషితేషు చ ప్లవఙ్గబలేషు ప్రతినివృత్తేషు పితృపతిహరితి ప్రేషితా మారుతిజామ్బవదఙ్గదనలనీలప్రభృతయోఽప్యలబ్ధసీతోపలబ్ధయస్తనయవినాశకుపిత[2]కణ్డుశాపనిశ్శేషితచరాచర[3]మపరిచితచారప్రాన్తరం కాన్తారం క్రాన్త్వా

త్యర్థః, శతవలిం శతవలినామానం, వానర నాయకంచ, ప్రాహిణోత్ప్రేషయామాస, మాలినీవృత్తమ్. ౮౨

తదన్వితి. తదను వానరప్రేషణానన్తరం, కేషుచిద్దినేషు, గతేష్వతిక్రాన్తేషు సత్సు, మాసాతిపాతస్య మాసాతిక్రమణస్యాసహోఽసహిష్ణుః, ప్రేషణసమయే శ్రీరామాయణశ్లోకః.'ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవేన్మమే'త్యేకమాసమాత్రస్యావధేః కృతత్వాదితిభావః, సహతేః పచాద్యచ్, తతః నియతం నిశ్చితం, ఉదగ్రదణ్డశ్చణ్డశాసనః, ని. 'దణ్డోఽస్త్రీ శాసనే రాజ్ఞా'మితి వైజయన్తీ, సుగ్రీవ ఇతి మత్వా, ఇతరదిగన్తరప్రేషితేషు దక్షిణదిగ్వ్యతిరిక్త దిక్త్రయప్రహితేషు, ప్లవఙ్గబలేషు, వినత ప్రముఖవానరసైన్యేషు, సత్వరం తూర్ణం, ప్రతినివృత్తేషు అనధిగతసీతావృత్తాన్తతయా ప్రత్యాగతేషు సత్సు, పితృపతిహరితి దక్షిణస్యాం దిశి, ప్రేషితాః మారుతిజామ్బవదఙ్గదనలనీలాః ప్రభృతిర్యేషాం తే తథోక్తాః. ప్రభృతిగ్రహణాద్గజగవాక్షగవయాదయోఽపి గృహ్యన్తే తేఽపి వానరోత్తమాః అలబ్ధసీతోపలబ్ధయః అప్రాప్త మైథిలీలాభాస్సన్తః, తనయవినయవినాశేన నిజపుత్రనిధనేనకుపితస్య క్రుద్ధస్యకణ్డునామ్నో మహర్షేశ్శాపేన నిశ్శేషితా విధ్వంసితాశ్చరాచరా జఙ్గమస్థావరాః మృగపక్షివృక్షగుల్మాదయో యస్మింస్తత్తథోక్తమ్. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'కణ్డుర్నామ మహాభాగ స్సత్యవాదీ తపోధనః, మహర్షిః పరమామర్షీ నియమైర్దుష్ప్రధర్షణః. తస్య తస్మిన్వనే పుత్రో బాలకో దశ వార్షికః, ప్రణష్టో జీవితాన్తాయ క్రుద్ధస్తత్ర మహామునిః. తేన ధర్మాత్మనా శప్తం కృత్స్నం తత్ర మహద్వనమ్, అశరణ్యం దురాధర్షం మృగపక్షివివర్జిత'మిత్యపరిచితచారం ప్రవృత్తప్రాణిసంచారం తచ్చ తత్ప్రాన్తరం నికటప్రదేశశ్చేతి న విద్యతే యస్మింస్తథోక్త మత్యన్తదుర్గమమిత్యర్థః. ని, 'ప్రాన్తరం దూరశూన్యోఽ

1 మితరేషు. 2 కణ్వ. 3 అపరచితచారప్రాన్తారం.

కస్మింశ్చి త్కాన్తారే అసుర మేకం నిరీక్ష్య రక్షఃపతిరితి బుద్ధ్వా యుద్ధ సన్నద్ధా బభూవుః. ౮౩

ప. నిశిచరపతి రి[1]త్యవేత్య రోషా
దశనినిపాతనిభేదన తాడనేన,
అసురహితమముం ప్రహృత్య దైత్యం
సురహితమేవ చకార వాలి[2]సూనుః. ౮౪

గ. తత స్తారేయవచనా త్తత ఇతో విచిత్య నికటగిరిసానుశయా స్సానుశయా స్సలిలాశయా జలచరపతంగపతనోత్పతనానుమీయమాన

ధ్వే'త్యమరః. తత్కాంతారం విపినం, క్రాంత్వా తిక్రమ్య, కస్మింశ్చిత్కాంతారే వృత్ర చిదరణ్యే, ఏక మసురం, నిరీక్ష్య, రక్షఃపతీ రావణఇతి బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, యుద్ధసన్న ద్ధా స్సమరసన్నాహవంతో బభూవుః. ౮౩

నిశిచరేతి. వాలిసూను రంగదః, నిశిచరపతీ రావణఇ త్యవేత్యజ్ఞాత్వా, తమితి శేషః, రోషాత్ సీతాపహరణరూపాకృత్యకరణజనిత కోపా ద్ధేతోః, అశనినిపాతని భేన దమ్భోళిప్రహారసదృశేన తాడనేన ముష్టిఘాతేన, అసురేభ్యోహితం అసురహి తమ్, 'చతుర్థీతదర్థే'త్యాదినా సమాసః, సురాణా మహితం చాముం దైత్యం, ప్రహృ త్య నిగృహ్య, సురహిత మేవ, చకా రేతి విరోధః, స చ అసురహిత మచేతనం ప్ర హృత్యసురాణాం హితం సుఖం చకారేతి పరిహారా చ్ఛ్లేషానుప్రాణితో విరోధాభా సోఽలంకారః. 'ఆభాసత్వే విరోధస్య విరోధాభాస ఇష్యత' ఇతి లక్షణాత్, పుష్పి తాగ్రావృత్తమ్. ౮౪

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, తారాయా అపత్యం తారేయః అంగదః. స్త్రీభ్యో ఢక్ తస్య వచనా న్నియోగవాక్యా ద్ధేతోః, తత ఇత స్తత్రతత్రవిచి త్యాన్విష్య, నికట గిరిసానుషు సమీపస్థగిరిప్రస్థేషు శేరతఇతి తథోక్తాః, గహనసంచారజనితశ్రమాతిరేకా త్తత్రతత్ర సంవిశంత ఇత్యర్థః 'అధికరణేశేతే' రి త్యచ్ప్రత్యయః, అతఏవ సానుశయా స్సంతాపాః, ని. 'భవే దనుశయో ద్వేషే పశ్చాత్తాపానుబంధయో' రితివిశ్వః, వాన రాః, సలిలేష్వాశయో వాంఛయా, పిపాస యే త్యర్థః, జలచరపతంగానాం హంసకా రండవాదిజలవర్తి పక్షివిశేషాణాం పతనోత్పతనైః ప్రడీ నోడ్డీనాది గతివిశేషైః అను మీయమాన మభ్యూహ్యమానం య త్సల్వలం సర స్తస్యోపశయ మాశ్రయ మంతస్థ్య

---

1 అవేక్ష్య. 2 పుత్రః.

[1]పల్వలోపళయం కి మపి [2]కుహర మవగాహ్య తత్ర కంచన కాఞ్చన మయం మయమాయానిర్మితం [3]విహితతపోభంగాయై సురాంగనాయై హేమాయై ద్రుహిణేన వితీర్ణం మేరుసావర్ణిదుహిత్రా స్వయం ప్రభయాకృతావనం వనోద్దేశ మవిశన్. ౮౫

తతస్కృతాతిథ్యాయా స్స్వయంప్రభాయాః ప్రభావేన బిలా దుత్తీర్ణానాం సమయాతి [4]పాతా దాపతిష్యతి సుగ్రీవదండ ఇతి వికృతి

కాసార మి త్యర్థః. కిమపి కించి త్కుహారం భూమివివరగర్భ మవగాహ్య ప్రవిశ్య, కంచన కమపి కాంచనమయం హిరణ్మయం మయ స్యాసురశిల్పినో మాయయా విచిత్ర శక్త్యా నిర్మితం రచితం, తథావిహితతపోభంగాయై కృతతపోవిఘ్నాయై తస్మి న్నేవ వనే పూర్వం హేమయా మయతపోభంగస్య విహితత్వా దితి భావః, హేమాయై హేమాఖ్యాయై, సురాంగనాయై, అప్సరసే, ద్రుహిణేన నృత్తగీతసంతోషితేన విధాత్రా వితీర్ణం దత్తం స్వయం ప్రభయా తదాఖ్యయా, మేరుసావర్ణేః దుహిత్రా పుత్రికయా కృతావనం విహితరక్షణం, వనోద్దేశం 'వనప్రదేశం, అవిశ న్ప్రవిష్టవన్తః, హేమాయాః ప్రియసఖిత్వాన్మేరు సావర్ణిదుహిత్రే సా వనం దత్తవతీత్యనుసంధేయం ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'దుహితా మేరుసావర్ణేరహం తస్యా స్స్వయం ప్రభా, ఇదం రక్షామి భవనం హేమాయా వానరోత్తమాః, మమ ప్రియసఖీ హేమా నృత్తగీతవిశారదా, తయాదత్తవరా చాస్మి రక్షామి భవనోత్తమ' మితి. ౮౫

తత ఇతి. తతః ప్రవేశానన్తరం, కృతాతిథ్యాయాః, అతిథిసత్కారేణోపచరితవత్యా ఇత్యర్థః, స్వయంప్రభాయాః, ప్రభావేన సామర్థ్యేన, బిలా దుత్తీర్ణానాం నిర్గతానాం, సమయాతిపాతా దవధికాలాతిక్రమణా ద్ధేతోః, దండ్యంతే నిగృహ్యంతే౽నేనేతి దండః శిక్షా, సుగ్రీవస్య కర్తుః దండః, ఆపతిష్యతి కాలాతిక్రమణేన అస్మాన్ చండశాసనస్సుగ్రీవో దండయిష్య తీత్యర్థః, ఇతి మత్వా, వికృతిం వికారం, ప్రకృతివైకల్య మితి యావత్, ఉపేత్య, సంగతమనోగదేన సంజాతమనోవ్యాధినా, ని. 'రోగవ్యాధిగదామయా' ఇత్యమరః, అథ పవనతనయస్య హనూమతః వచనం తత్కాలోచితవాక్యం తత్ప్రత్యయేన తద్విశ్వాసేన ప్రత్యానీతా పునస్సమాహృతా ప్రకృతిః పూర్వావస్థాయేన స తథోక్తేన, అంగదేన సహ, ప్రాయో

---

1 'పల్వలోపశల్యే' మితిపాఠే అపశల్యంసమీపప్రదేశ మిత్యర్థః. 2 బిలకుహారం. 3 విహితాశానభోభాగం విహిత. 4 పాతేనపతిష్యతి.

ముపేత్య సంగతమనోగదేనాంగదేన పవనతనయవచన [1]ప్రత్యయప్రత్యానీతప్రకృతినా సహ ప్రాయోపవేశ ముపేయుషాం ప్లవంగపుంగవానాం పరిదేవనకథా[2] ప్రసంగే జటాయుషో నిధనంనిశమ్యవింధ్యరన్ధ్రాద్విహితసంపాత స్సంపాతి ర్నామ [3]గృధ్రరాజస్తా నేవ మవాదీత్. ౧౯

ప. కే యూయ [4]మక్షతబలేఽప్యభిధాయ పాపం
వత్సే జటాయుషి మమ శ్రవసీ దహన్తః,
కస్మా త్పురా కిరణదాహిత పక్షయుగ్మం

పవేశో నామ దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు స్థండిలే మరణార్థం సంకల్ప్యోపవేశనమ్. ని. 'ప్రాయోభూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, త ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, 'ఉపేయివా ననాశ్వా ననూచాన శ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతః, ఉదగ్రసుగ్రీవదండాపేక్షయా మరణ మేవ వర మితి ముమూర్షతా మిత్యర్థః, ఉక్తం చ శ్రీరామాయణే. 'ఉపస్పృశ్యోదకం వింధ్యే ప్రాఙ్ముఖా స్సముపావిశన్, దక్షిణాగ్రేషు దర్భేషు ఉదక్తీరం సమాశ్రితాః, ముమూర్షవో హరి శ్రేష్ఠా ఏతత్ క్షమ మితః స్మ హే' తి, ప్లవంగపుంగవానాం జాంబవదాదివానరశ్రేష్ఠానాం, పరిదేవనకథాప్రసంగే. 'రామస్య వనవాసంచ క్షయం దశరథస్యచ, జనస్థానవధం చైవ వధంచైవ జటాయుష' ఇత్యాదివిలాపగోష్ఠీప్రస్తావే, జటాయుషో, నిధనం మరణం, నిశమ్య శ్రుత్వా, వింధ్యరంధ్రా ద్వింధ్యపర్వతకందరాత్, విహితసంపాతః కృతనిర్గమః. తత్పరామర్శార్థం వినిష్క్రాంత ఇత్యర్థః, సంపాతిర్నామ, గృధ్రరాజః, జటాయుర్భ్రాతా తాన్వానరా, నేవం వక్ష్యమాణ ప్రకారేణావాదీ దవోచత్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'సంపాతి ర్నామ నామ్నా తు చిరంజీవీ విహంగమః, భ్రాతా జటాయుష శ్శ్రీమా న్ప్రఖ్యాతబలపౌరుషః. కందరాదభినిష్క్రమ్య సవింధ్యస్య మహాగిరేః, ఉపవిష్టాన్ హరీన్ దృష్ట్వా హృష్టాత్మా గిర మబ్రవీ' దితి. ౧౯

అ. తదేవాహ—క ఇతి. అక్షతబలే అప్రతిహతపరాక్రమేఽపి, వత్సే అనుజే జటాయుషి, పాపం నిధన, మభిధాయోక్త్వా, మమ, శ్రవసీకర్ణౌ, ని. 'కర్ణశబ్దగ్రహౌ శ్రోత్రం శ్రుతి స్స్త్రీ శ్రవణం శ్రవ' ఇత్యమరః, దహంతః భస్మీకుర్వంతః, యూయం, కే, కస్మా చ్ఛ్రవోదహనాద్ధేతోః, పురా పూర్వం, సూర్యమండలం ప్రత్యుద్గమనకాల ఇ త్యర్థః, కిరణైః నిజగభస్తిభిః దాహితం దగ్ధంపక్షయుగ్మం గరుద్యుగళం యేనతం, తిగ్మాంశుం చండభాను, ముష్ణవచసా, తతోఽప్యతితీక్ష్ణవచనేనేత్యర్థః, శిశిరీకు

---

1 ప్రత్యయానీతం. 2 ప్రసంగేన. 3 గృధ్రస్తానేవం. 4 అక్షయబలే.

తిగ్మాంశు ముష్ణవచసా శిశిరీకురుధ్వే. ౮౭

౫. తత స్తైః [1]ప్రస్తావితప్రవృత్తి స్సంపాతిః ప్రోషితాయుషే జటాయుషే నివాపాంజలిం నిర్వర్త్య పురా కదాచిదామిషాన్వేషణాయ ప్రేషితేన నిజసుతేన సుపార్శ్వనామ్నా సమామ్నాతం మహేంద్ర మహీధ్రరంధ్రనిర్గతదశవదననీయమానజానకీపరిదేవనం జానాన స్సూక్ష్మచక్షుః పునరప్యవోచత. ౮౮

అలం కాతర్యేణ లఙ్కాభిధానాం యాతుధానరాజధానీ మధివసతి సీతా దశవదననీతా తత్ర గచ్ఛంతు భవన్తః. ౮౯

రుధ్వే, శిశిరీకురుధ పక్షదహనజనితదుఃఖా దత్యతిరిచ్యతే, యుష్మద్వచన జనితదుఃఖమితి భావః, సంపాతే స్సూర్యకిరణదగ్ధపక్షతయా వింధ్యపతనాదికథా శ్రీరామాయణే ఽను సంధేయా, అత్ర తిగ్మాంశోశ్శిశిరీకరణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౭

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, తై ర్వానరైః ప్రస్తావిత ప్రవృత్తిరాదిత ఆరభ్య కథితవృత్తాంతః, ని.'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః, సంపాతిః,ప్రోషితాయుషేమృతాయజటాయుషేనివాపాంజలిం తర్పణాంజలిం, నిర్వర్త్య, కృత్వే త్యర్థః, ని. 'నివాపః పితృతర్పణ'మి త్యమరః, పురా పూర్వం, కదాచి త్కస్మిం శ్చి త్సమయే, ఆమిషాన్వేషణాయ క్రవ్యవిచయనాయ, ఆహారానయనార్థ మిత్యర్థః. ప్రేషితేన ప్రహితేన, సుపార్శ్వనామ్నా, నిజసుతేన స్వతనయేన, సమామ్నాతం కథితం, మహేంద్ర మహీధ్రస్య మహేన్ద్రాఖ్యకులపర్వతస్య, మహీధ్రశబ్దో వ్యాఖ్యాత ఆరణ్యకాండే మహీధ్రకల్పం గృధ్రరాజమిత్యత్ర, రంధ్రా ద్బిలాత్ వినిర్గతేన దశవదనేన రావణేన నీయమానాయాః అపహ్రియమాణాయాః జానక్యాః పరిదేవనం విలాపం, జానానోఽవబుధ్యమానః, మనస్యనుసందధాన ఇత్యర్థః'జ్ఞాఅవబోధన' ఇత్యస్మాచ్ఛానచ్,సూక్ష్మచక్షుః సూక్ష్మ దృష్టిః పూర్వోక్తగానుసంధానకుశల ఇత్యర్థః, సంపాతిః, పునరప్యవోచత. ౮౮

అ. తదేవాహ. అలమితి. కాతర్యేణభయవిహ్వలత్వేన. అలం, కాతర్యం న కర్తవ్య మి త్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణ వాచక' మి త్యమరః, కుతః, దశవదననీతారావణాపహృతా, సీతా, లంకాభిధానాం, యాతుధానరాజధానీం రాక్షసనగరీం, అధివసతి అధితిష్ఠతి, త త్రాస్త ఇత్యర్థః 'ఉపాన్వధ్యా జ్వస' ఇతి కర్మత్వం

1 ప్రస్తావితవృత్తాంతః; ప్రస్థాపితవృత్తాన్తః.

కిష్కి.— ప. దివాకరప్లోషభవాం [1]మమార్తిం
నిశాకరో నామ ముని ర్నిరస్యన్,
జగాద వః కార్య మహార్యధైర్యాః
క్షణేన తాం ద్రక్ష్యథ [2]రామపత్నీమ్. ౯౦
ఇతి బ్రువాణం కృత † సౌహృదం తం

తత స్తత్ర, లఙ్కాం ప్రతీత్యర్థః, భవన్తో గచ్ఛన్తు, 'శేషే ప్రథమ' ఇతి ప్రథమః. ౮౯

అ. తస్మి న్నర్థే ప్రత్యయాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ.—కిం చేతి. అ. తదేవ వివృణోతి—దివాకరేణ సూర్యేణ యః ప్లోషః పక్షదాహః తస్మా ద్భవ తీతి తథోక్తాం, మమ ఆర్తిం మత్పీడాం, సన్తాప మితి యావత్, నిశాకరో నామ నిశాకర ఇతినామ్నా ప్రసిద్ధః, చన్ద్ర శ్చ ప్రతీయతే, మునిః అతీతానాగతదర్శీ, నిరస్యన్ యదా సీతాన్వేషణార్థం వానరా ఆగచ్ఛేయుః స్తదా తవ పక్షద్వయం పునః ప్రరూఢం భవే దిత్యాదివచనప్రత్యయై ర్నిరాకుర్వన్, దివాకరకృతసన్తాపస్య నిశాకరేణ నివర్తనం యుక్త మేవేతి భావః, హే అహార్యధైర్యాః. అపరిహార్యధైర్యసంపన్నాః, వానరాః, అతో ధైర్యత్యాగో యుష్మాకం న యుక్త ఇతి భావః, వః యుష్మాకం, కార్యం, జగాద ఉవాచ. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏష్యన్తి ప్రేషితా స్తత్ర రామదూతాః ప్లవంగమాః, ఆఖ్యేయా రామమహిషీ త్వయా తేభ్యో విహంగమే'తి. త త్తస్మాత్కారణాత్, రామపత్నీం సీతాం, క్షణే నాల్ప కాలేన, ద్రక్ష్యథ ప్రేక్ష్యథ, సత్యవచసో, మునే ర్వచనం నానృతం భవిష్యతీతి భావః. ఉపేన్ద్ర వజ్రావృత్తమ్. ౯౦

ఇతీతి. ఇత్యనేన ప్రకారేణ, బ్రువాణం కథయన్తం, కృతసౌహృదం విరచితసఖ్యం, పరాపరజ్ఞం పూర్వోత్తర పర్యాలోచనచతుర మి త్యర్థః, తం ప్రసిద్ధం, సం

---

† సుహృదయశబ్దస్య యువాదిత్వా ద్భావే అణ్ప్రత్యయే హృదయస్య 'హృల్లేఖయదణ్లాసే' ష్వితి హృద్భావే ఆదివృద్ధౌ చ సౌహృదశబ్దః. నను కథం 'హృద్భగసిన్ధ్వన్తే పూర్వపదస్య చే' తినోభయపదవృద్ధిః ఇత్థమ్, అణి పరతః హృదాదేశవృద్ధిశాస్త్రయో రన్యత్ర సావకాశయోః పరత్వా ద్వృద్ధిశాస్త్రం ప్రథమం ప్రవర్తతే, తత్ప్రవృత్తికాలే హృదన్తత్వాభావా న్నోభయపదవృద్ధి రిత్యాదివృద్ధిః, తతో హృదాదేశః, తదనన్తరంతు హృదన్తత్వోపజీవనేన నోభయపదవృద్ధిః, ఆకృతిపదార్థపక్షే వృద్ధే రేకత్వా త్తస్యా శ్చైకస్మిన్ పదే సకృత్ప్రవృత్తాయా స్తత్రైవ పునః ప్రవృ

1 మదార్తిం. 2 రాజపత్నీమ్.

సంపాతి మాప్పృచ్ఛ్య [1]పరాపరజ్ఞమ్,
ప్రవృద్ధహర్షాః ప్రథితప్రభావాః
ప్రతస్థిరే వానరయూథనాథాః. ౯౧
[2]పర్యాప్తప్రమద ముపేయుషాం కపీనాం
[3]పంథానం దశముఖమార్గమార్గణాయ,
పాథేయీకృతకపిరాజశాసనానాం

పాతి, మాప్పృచ్ఛ్యవయం సాధయామ ఇతిపృష్ట్వా, ప్రథిత ప్రభావాః ప్రఖ్యాతబల పౌరుషాః, వానరయూథనాథాః అంగదాదివానరశ్రేష్ఠాః, ప్రవృద్ధహర్షాః జానకీ వృత్తాంతశ్రవణలాభాదమందానందభరితా స్సంతః, ప్రతస్థిరే ప్రస్థితాః 'సమవప్రవిభ్యస్థ' ఇత్యాత్మనేపదమ్. వృత్త ముపజాతిః. ౯౧

పర్యాప్తేతి. పర్యాప్తః పరిపూర్ణః ప్రమదో హర్షో యస్తాతం, పరిపూర్ణానందకర మిత్యర్థః, 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, పంథానం సంపాతి కథితమార్గ ముపేయుషాం ప్రాప్తవతాం, లబ్ధప్రవృత్తితయా సంతుష్టాంతఃకరణానా మి త్యర్థః. తథా దశముఖ మార్గమార్గణాయ రావణపదవ్యన్వేషణార్థం, పాథేయీకృతం సంబలీకృతం కపిరాజశాసనం సుగ్రీవాజ్ఞా యైస్తేషాం, తీక్ష్ణదండో౽యం సుగ్రీవ ఇతి తదాజ్ఞాజీవనేన రావణగత్యన్వేషిణా మి త్యర్థః, ని. 'పాథేయం సంబ

త్త్యభావాత్, యద్వా 'హృద్భగసింధ్వంత' ఇత్యత్ర అంతగ్రహణసామర్థ్యా దిదం విజ్ఞాయతే హృదంతా దేవాణాదయో యే విహితాః తేషు పరత ఉభయపదవృద్ధిః న తు హృదయాంతా దణాద్యుత్పత్త్యనంతరం హృదాదేశే భవతీతి. తేన శోభన హృదయార్థక సుహృదయశబ్దప్రకృతికం సౌహృద మితి భవతి, సౌహార్ద మితితు మిత్ర వాచి సుహృచ్ఛబ్దప్రకృతిక మితి న కశ్చి ద్దోషః కేచి దాహుః, 'యువాదిషు సుహృత్సు హృదయశబ్దా ద్వావపి పఠ్యేతే; తత్ర సుహృచ్ఛబ్ద స్యాపి సుహృదయశబ్దప్రకృతికస్య ఏకదేశ వికృతన్యాయేన సుహృదయశబ్దపాఠా దేవాణిసిద్ధే పునః పాఠో౽న్యత్ర సుహృదయశబ్దే యన్భవతి తత్సుహృచ్ఛబ్దే నాస్తీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన సుహృదయశబ్దా దణి హృదాదేశే భవ త్యుభయపదవృద్ధిః సుహృచ్ఛబ్దా దణి తు నోభయపదవృద్ధి రితి, అపరే తు 'సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య' ఇతి క్వచి దుత్తరపదవృద్ధ్యభావ మాహుః, ఇతి శ్రీకూరనాథవిరచితం యమకరత్నాకర వ్యాఖ్యానోక్తం యాదవాభ్యుదయ వ్యాఖ్యానే అనూదితమ్.

1 పరావరజ్ఞమ్. 2 పర్యాప్తం. 3 పాంథానాం.

పాథోధి ర్నయనపథాऽతిథి ర్బభూవ. ౯౨

సుత్రామపుత్రారిశిలీముఖానాం
స్మృత్వా గణ స్తత్ర వలీముఖానామ్,
అపా మపారస్య నిధే శ్చ [1]పశ్చా
దవాఙ్ముఖో వక్తుమవాఙ్ముఖోऽభూత్. ౯౩

గ. తదను వానరసేనా మేనా మవార్యమాణకాతర్యా మిత్థ[2]మవద దంగదః. ౯౪

ళం మత' మితి యూదవః, కపీనాం వానరాణాం, పాథోధి స్సముద్రః నయనపథాతిథి ర్నేత్రమార్గగోచరో, బభూవ, అత్ర కపిరాజశాసనే పాథేయత్వరూపణా త్సాంగ రూపకాలఙ్కారః, ప్రహర్షిణీవృత్తమ్. † ౯౨

సుత్రామేతి. వలీముఖానాం గణః వానరయూథపః, సుత్రామ పుత్రారే ర్వాలిమథనస్య శ్రీరామస్య శిలీముఖానాం బాణానాం, అమోఘానా మితి భావః, అపారస్యదు స్తరస్య,అపాంనిధే స్సముద్రస్యచ, స్మృత్వా, అమోఘాన్ శ్రీరామబాణాన్ దుస్తరం వారిధిం చ మనస్యనుసంధా యే త్యర్థః. ఉభయత్రాపి, 'అధీగర్థదయేశాం కర్మణీ'తి షష్ఠీ, సా చ శేషాధికారా చ్ఛేషత్వవివక్షాయా మేవ కర్మత్వవివక్షాయాం తు ద్వితీయాభవ తీతి వేదితవ్యం,పశ్చాత్ స్మరణానంతరం,అవాఙ్ముఖో ఽవనతవదన స్సన్,వక్తుమాశయం కథయితుం, న విద్యంతే వాచో ముఖేషు యస్య సోఽవాఙ్ముఖోఽభూత్ మూకోఽభూత్ శ్రీరామబాణానా మమోఘత్వం పాథోనిధే ర్దుస్తరత్వం చానుసంధాయ కి మత్ర కర్తవ్య మస్మాభి రితి ఇతికర్తవ్యతామూఢ్యేన నిరుత్తరోఽభూ దిత్యర్థః. వృత్త ముపజాతిః. ౯౩

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, అవార్యమాణం అపరిహార్యమాణం కాతర్యం భయవిభ్రాంతత్వం యస్యాసాం, ఏనాం పూర్వోక్తాం, వానరసేనాం, ప్రత్యంగదః ఇత్థం వక్ష్యమాణరీత్యా, అవదత్ అవోచత్. ౯౪

---

† 'పర్యాప్తం ప్రమద' మితి పాంథానా మితి చ పాఠే సంపాతివచనా త్సీతా స్థితి పరిజ్ఞానేన సంపూర్ణమానందం ప్రాప్తవతాం అత ఏవ దశముఖమార్గమార్గణాయ పాంథానాం గమనశీలానా మితి కపీనాం విశేషణమ్, అన్య త్పూర్వం సమానమ్, అయమేవ పాఠస్సాధు రితి భాతి.

1 పశ్యన్. 2 అకథయత్.

ప. కిమితి భజథ మౌనం వానరా మానహీనా
స్సగరరచిత[1]కుల్యోల్లంఘనే కుంఠితాశాః,
అకలశభవలేహ్యం దుశ్శమం[2]బాడబాద్యై
రనవధి మయశోఽబ్ధిం కిం సమర్థా స్తరీతుమ్ ౯౫
గ. తతగ [3]పారావారస్య పారీణతాయా మాత్మశక్తేరియత్తాం ప్ర

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—కిమితి. హే మానహీనా అభిమాన శూన్యా, వానరాః, ప్రాణసంకటేఽపి మానో న పరిత్యాజ్య ఇతి బోధయితు మేవ మామన్త్రిత మితి ద్రష్టవ్యం, సగరరచితకుల్యోల్లంఘనే సగరనిఖాతకుల్యాప్రాయసాగరతరణే, కుంఠితాశాః భగ్నోత్సాహాస్సన్తః, కిమితి కస్మాద్ధేతోః, మౌనం నిరుత్తరతాం, భజథ ప్రాప్నుథ, నచైత ద్యుక్త మితి భావః, కుతః కలశభవలేహ్యమగస్త్యాస్వాద్యం న భవతీత్యకలశభవలేహ్యం, కిం చ బాడబాద్యై ర్బడబానలప్రభృతిభిః, ఆద్యశబ్దా ద్గరళానిలాదయ శ్చ గృహ్యంతే, ని. 'బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, దుశ్శమం శమయితు మశక్యమ్ 'ఈషద్దు' రిత్యాదినాఖ ల్ప్రత్యయః, అనవధి మమర్యాదం, శతసహస్రాదియోజనపరిమాణరహిత మిత్యర్థః, ప్రసిద్ధసాగర స్తు నైవం భూత ఇతి భావః, అయశోఽబ్ధి మపకీర్తిసాగరం, తరీతు ముల్లంఘయితుం, 'వౄతో' వేతి దీర్ఘః, సమర్థా శ్శక్తాః కిం, న సమర్థా ఏవేత్యర్థః, సాగర మిమం సుతరం యది నలంఘయేయం స్తర్హి దుస్తరో దుష్కీర్తిసాగరః ప్రసక్తో భవేత్, తథాచ గీతాయామ్. 'సంభావితస్య చాకీర్తి ర్మరణా దతిరిచ్యత' ఇతి న్యాయా న్మహా నసర్థ స్స్యాత్, తస్మా త్సర్వథైవ సాగరోల్లంఘన ఏవ పున రుత్సాహః కర్తవ్య ఇతి భావః, అత్ర ప్రసిద్ధసాగరా దుపమానా దుపమేయ స్యాయశస్సాగర స్యాధిక్యకథనా ద్వ్యతిరేకాలఙ్కారః, మాలినీవృత్తమ్ ౯౫

తతఇతి. తతః అంగదవచనానంతరం, వానరయూథపేషు గజగవయగవాక్షాది వానరయూథనాథేషు, ని. 'యూథనాథస్తు యూథప' ఇత్యమరః, పారావారస్య సముద్రస్య పారీణతాయాం పారంగతత్వే, సముద్రపారోల్లంఘనఇత్యర్థః, ' సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారావార' ఇత్యమరః, ప్రత్యేక, మేకైకస్మి న్నిత్యర్థః, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః, ఆత్మశక్తేః స్వసామర్థ్య స్యేయత్తా మేతావత్తాం, దశవింశతి త్రింశదాది యోజనోల్లంఘన విషయాం స్వస్వప్లవనశక్తి మిత్యర్థః. తథాచ శ్రీరామాయణే. 'ఆబభాషే గజ స్తత్ర ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాది. కథయత్సు సత్సు, జాంబవాన్, ప్రభంజనసంజాతంపవనతనయం, పితృవదత్య న్తజవనత్వద్యోతనార్థ మేతద్విశేషణమ్, అంజ

1 కూపోల్లంఘనే. 2 బాడబాగ్నేః. 3 పారావారపారీణతాయామ్.

త్యేకం కథయత్సు ([1]వానర) యూథపేషు నిర్దిశ్యాంజనేయం ప్రభంజన[2]సంజాతం జాంబవా నిత్థ మభిహితవాన్. ౯౬

ప హే వీరా యూథనాథాః పరిణతిపరుషః † [3]కార్య ఆసీ ద్విషాదః
కస్మా దస్మాక మేతజ్జలనిధితరణే శక్తి రేతావ తీతి,
స్మృత్వా రాజ్ఞః ప్రతిజ్ఞా మయ మనిలసుతో లంఘనా యోన్ముఖ శ్చ

నేయం అంజనాగర్భసంభూతం హనూమంతం, శ్రేత్రాతిశయద్యోతనార్థమేతత్, నిర్దిశ్యాభిహితవాన్, నను 'భూతలే సాగరే వాఽపి శైలేషూపవనేషు చ, పాతాళ స్యాపి వా మధ్యే న మమాచ్ఛిద్యతే గతి' రితి పూర్వం సుగ్రీవసన్నిధౌ గజాదివానరయూథపైః స్వస్వశక్తేః ప్రఖ్యాపితత్వా దిదానీం 'ప్లవేయం దశయోజన' మిత్యాదినా పునః కిమర్థం స్వస్వప్లవనశక్తిన్యూనతా ముక్తవన్త ఇతి చేత్సత్యం, అధికశక్తియుక్తా అప్యేతే రావణాధిష్ఠితలఙ్కాం ప్రవిశ్య సీతాన్వేషణం దుష్కర మితి మత్వా తాదృశకార్యసాధకస్య మహాధీరస్య హనూమతః ప్రోత్సాహనార్థం తథోక్తవన్త ఇతి సర్వం సమంజసమ్. ౯౬

అ. ఉక్తప్రకారమేవాహ.—హేవీరా ఇతి. హేవీరాః శూరాః, యూథనాథాః యూథశ్రేష్ఠాః యూయం చాహం చ వయం తేషా మస్మాకమ్, 'త్యదాదీని సర్వై ర్నిత్య'మిత్యేకశేషః, ఏతస్య జలనిధే స్తరణే లంఘనే, శక్తిస్సామర్థ్యం, ఏతావతీ ఇయతీ, దశయోజనాది మాత్రవిషయేత్యర్థః, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, పరిణతిపరుషః ఫలకాలవిరసః, విషాద శ్చేతోభఙ్గః, ఖేద ఇతి యావత్ 'విషాద శ్చేతసో భఙ్గ ఉపాయాభావనాశయో' రితి లక్షణాత్, కస్మాద్ధేతోః, కార్యః కర్తవ్యః, ఆసీత్, నాయం కార్య ఇత్యర్థః, అథవా కార్యే కృతవస్తువిషయే, పరిణతిపరుష ఇత్యాదియోజనా, కుతః అయ మేవ, ఇతి వా స్తనిర్దేశః, అనిలసుతః హనూమాన్, అనిలవదేవ తరస్వీతి భావః, రాజ్ఞ స్సుగ్రీవస్య, ప్రతిజ్ఞామ్. 'ఊర్ధ్వం మాసాన్న వస్తవ్యం వస న్వధ్యో భవిష్య'తీత్యేవంరూపాం, అథవా 'యశ్చమాసా న్నివృత్తోఽగ్రే దృష్టా సీతేతి వక్ష్యతి, మత్తుల్యవిభవో భోగైస్సుఖం స విహరిష్య'తీత్యేవం రూపాం వా. ప్రతిజ్ఞాం వాచం, స్మృత్వా, లంఘనాయ సముద్రతరణా యోన్ముఖోఽభిముఖ శ్చ, సముద్యుక్త స్సన్నభ్యుదయ దిత్యర్థః, తర్హి పయ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 సంభవం. 3 కోయమ్.

† 'కార్యమ ధీవిషాద' ఇతి పాఠే కార్యం మధ్యాసీతి నాశయతీతి కార్యమాధీ విషాదః కస్మా దితి యోజనా.

ద్భేదః ప్రాదుర్భవే త్కిం కథయత పయసామాస్పదే గోష్పదేవా.
ఉదపత దుపభోక్తుం మండలం చండభానోః
పరిణతఫలబుద్ధ్యా బాలభావేఽపి సోఽయమ్,
తదను కులిశపాతక్షుణ్ణగండాయ తస్మై
వర మదిశ దమేయం వాయుతృప్త్యై విధాతా. ౯౮
ఇత్థం జామ్బవతా [1]పరాపరవిదా సంధుక్షితప్రాభవః

సా మాస్పదే సాగరే, 'ఆస్పదం ప్రతిష్ఠాయా'మితి నిపాతనాత్సుడాగమః, గోష్పదే గోపాదన్యాసేవా, భేదోఽంతరం, ప్రాదుర్భవే దుత్పద్యేత కిం, న ప్రాదుర్భవేదే వేత్య ర్థః, కథయత, యద్యత్ర ప్రత్యుక్తి ర్విద్యేత తర్హి కథయతేత్యర్థః, మహాత్మనోఽస్య యది లిలీర్షాస్యాత్తదా గోష్పద మివ సాగరోఽపి సుతర ఇతి భావః, అత్ర సాగర గోష్పదయో ర్భేదసంబన్ధేఽప్యభేదసంబన్ధాభిధానా దసంబన్ధే సంబన్ధ రూపాతిశయో క్తిః, (3) స్రగ్ధరావృత్తమ్.

ఉదపత దితి. సః ప్రసిద్ధోఽయం, హనూమాన్, బాలభావేఽపి బాల్యేఽపి, పరిణతఫలబుద్ధ్యా పరిపక్వఫలభ్రాన్త్యా, చణ్డభానో స్సూర్యస్య, మండల, ముపభోక్తు మభ్యవహర్తు, ముదపత దుత్పతితవాన్, తదనూత్పతనా న్తరం, కులిశపాతేన ఇంద్ర ప్రయుక్తవజ్రాభిఘాతేన, క్షుణ్ణగండాయ భగ్నహనుప్రదేశాయ, తస్మై హనుమతే, విధాతా బ్రహ్మా, వాయో రేతత్పితు స్తృప్త్యై పరితోషార్థం, తదానీం తనయ ప్రహారణ కోపా ద్వాయునా స్వసంచారసంకోచేన త్రైలోక్యసంతాపస్య విహితత్వాదితిభావః, అమేయ మసదృశం, వరం కాంక్షితం కల్పాయురక్షయ్యత్వ మజయ్యత్వం బ్రహ్మాస్త్ర నారాయణాస్త్రపాశుపతాస్త్ర ప్రభృతిభి రభేద్యత్వంచ. అదిశ ద్దత్తవాన్, ని. 'దే వాద్వృతే వరశ్శ్రేష్ఠ'ఇత్యమరః, బాల్య ఏవ బహుయోజనోత్పతనదక్షస్యాముష్య వీరస్యేదానీం కియ దేతచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణార్ణవలంఘన మితి భావః, తథాచ శ్రీరామా యణమ్. 'ప్రసాదితే చ పవనే బ్రహ్మా తుభ్యం వరం దదౌ, అశస్త్రవధ్యతాం తాత సమరే సత్యవిక్రమే'తి. అత్ర బాల్యేనభోల్లంఘనజంఘాలస్యా స్యేదానీం సాగరతర ణం కియ దితి దండాపూపికయాఽర్థాంతరస్యాపాదనా దర్థాపత్తిరలఙ్కారః, 'దండా పూపికయాఽర్థాన్తరాపతన మర్థాపత్తి'రితి సర్వస్వసూత్రమ్, మాలినీవృత్తమ్. ౯౮

ఇత్థ మితి. ఇత్థ ముక్తప్రకారేణ, పరాపరవిదా, పూర్వోత్తర కార్యపర్యాలో చనచతురేణేత్యర్థః, జాంబవతా, సంధుక్షితం సముపోద్బోధితమ్, ప్రాభవం సామర్థ్యం

---

1 పరావర.

కృత్వా వృద్ధి ముపేయుషా స్వవపుషా త్రైవిక్రమం ప్రక్రమమ్,
ఆరుహ్యాద్రితటం యథోచిత మసౌ సమ్మాన్య [1]సేనాధిపా
నాసన్నా నథ సన్ననాహ తరితుం వారాంనిధిం మారుతిః. ౯౯

ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

యస్య స, తథోక్తః, అసౌ మారుతిః, త్రయోవిక్రమా యస్య త్రివిక్రమః బలిమథన వామనరూపో విష్ణుః తస్యేమంత్రైవిక్రమం ప్రక్రమం ప్రతాపం తాదృగభివృద్ధి మిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనాలఙ్కారః, ఉపేయుషా ప్రాప్తవతా, స్వవపుషా నిజశరీరేణ, వృద్ధిం, కృత్వా, ప్రవృద్ధశరీర స్సన్నిత్యర్థః, అద్రితటం మహేన్ద్రశైలసాను మారుహ్య. ని. 'తటం త్రి'ష్విత్యమరః, ఆసన్నాన్ స్వసమీపస్థాన్, సైన్యాధిపా నంగద జాంబవదాదిసేనాధిపతీన్, యథోచితం యథార్హం, సమ్మాన్య బహూకృత్య, అథానంతరం, వారాంనిధింసముద్రం, తరితుం లంఘితుం, వికల్పాన్నదీర్ఘః, సన్ననాహ సన్నాహం కృతవాన్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౯

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృన్దమాన సేందిన్దిరసందోహామన్దానన్దభాభివందిత రఘునన్దన చరణారవిన్దమకరందాస్వాదనకందళిత సారస్వతేనాఖండతపఃప్రచండముని ప్రకాండమండలేశ్వరశాండిల్య మహాముని గోత్రావతంసస్య వంచనాన్వయసుధాపారవార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారా న్తరస్యాయుర్వేదప్రముఖనిఖిలవిద్యాసార సర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కోండపండితవర్యస్య తనూజేన గఙ్గామ్బికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచన్ద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం కిష్కిన్ధాకాణ్డ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచన్ద్రపదార్పితా,
కిష్కిన్ధాకాణ్డసద్వ్యాఖ్యా పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

---

1 సేనాధిపాన్.

సున్దరకాణ్డః.

ప. తతో హనూమా న్దశకంఠనీతాం
సీతాం విచేతుం పథి చారణానామ్,
మహేంద్రశైలస్య ఖగేన్ద్రవేగః
ప్రస్థా దుదస్థా త్ప్రథమానవేగః. ౧

గ. తదానీ ముదన్వదుల్లంఘనదృఢతరనిహిత చరణతలనిష్పీడనం సోఢు మక్షమః క్ష్మాభృ దేష నిశ్శేషనిస్సరన్నిర్ఝరా ఘతయా

అవ. అథ శ్రీమత్సుందరకాండో వ్యాఖ్యాయతే—తత ఇతి. తతస్సన్నాహానన్తరం, ఖగేంద్రస్య గరుడస్య వేగో జవో యస్య స, తథోక్త ఇత్యుపమా, అతఏవ ప్రథమానః పృథుతరో వేగో యస్య స, తథోక్తః. ని. 'ప్రథమానం పృథు ప్రథ' మిత్యభిధానాత్, †హనూమాన్, దశకంఠనీతాం రావణేన హృతాం, సీతాం, విచేతు మన్వేష్టుం, చారణానాం సిద్ధచారణగంధర్వాదీనాం పథి సురవర్త్మని, గంతు మితి శేషః, మహేంద్రశైలస్య, ప్రస్థా త్సానుప్రదేశాత్. ని. 'స్నుః ప్రస్థస్సాను రస్త్రియా' మిత్యమరః, ఉదస్థా దుత్థితవాన్. ఉత్పూర్వాత్ 'ష్ఠా గతినివృత్తా' వితి ధాతో ర్లుఙ్, 'ఉదోఽనూర్ధ్వకర్మణి' ఇత్యస్య ప్రత్యుదాహరణ మేతత్. 'తతో రావణనీతాయా స్సీతాయా శ్శత్రుకర్శనః, ఇయేషపద మన్వేష్టుం చారణాచరితేప'థీతి శ్రీరామాయణసుందరకాండాద్యపద్యాదిమపద మత్రానుసంధాయ కవినా చమత్కృత మిత్యనుసంధేయం, వృత్త ముపజాతిః. ౧

తదానీ మితి. తదానీ ముత్థానసమయే, ఉదక మస్యాస్తీ త్యుదన్వా నుదధిః. ని. 'ఉదన్వా నుదధి స్సింధు' రిత్యమరః. 'ఉదన్వా నుదధౌ' చేతి నిపాతనాత్సాధుః, తస్యోల్లంఘనేఽతిక్రమణే విషయే, దృఢతర మతిగాఢం యథాతథా నిహితాభ్యాం నిక్షిప్తాభ్యాం చరణతలాభ్యాం య న్నిష్పీడనం తత్సోఢు మక్షమః అసమర్థః, ఏషః క్ష్మాభృత్ మహేంద్రపర్వతః, ని. 'మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృదహార్యధరపర్వతా' ఇత్యమరః, నిశ్శేషం నిరవశేషం యథా తథా నిస్సర న్నిర్గచ్ఛ న్నిర్ఝ రాఘః ప్రవాహనివహో

† ప్రథమానమాన' ఇతి పాఠే ప్రథమానం ప్రవర్ధమానం మానం సముద్రలంఘనోచితదేహపరిమాణం యస్యే త్యర్థః.

నిరంతరనిష్పతద్బాష్ప[1]వర్ష ఇవ తత ఇతో వితతజీమూత[2]బృన్దతయా పారిప్లవశిథిలధమ్మిల్ల ఇవ [3]సన్త్రాస్యమానకుంజరయూథతయా సంజాతశ్వయథు రివ [4]సాధ్వసధావమాన[5]హరిణగణచరణ[6] (ఖరతరఖుర) కోటిపాటనోద్ధూతధాతు[7]ధూళీపాళీపాటలితవికటకటకతయా క్షరితశోణిత ఇవ తత్క్షణప్రబుద్ధకంఠీరవకంఠారవముఖరితకందరతయాకృతాక్రంద ఇవ పరిసరగహ్వరనిబిరీస[8]నిస్సరత్సరీసృపతయా నిర్గళితాన్త్రమాల ఇవఘూ

యస్యస తథోక్తః తత్తయా, హేతౌ తృతీయా, ఏవ ముత్తరత్రాపి. ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్యమరః, నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం విరామరహితం వా నిష్పత న్నిర్గళ ద్బాష్పవర్ష మశ్రువృష్టి ర్యస్య స, తథోక్త ఇవ, తథా తత ఇత స్తత్రతత్ర, వితత జీమూతబృందతయా విస్తృతమేఘబృందతయా, ని. 'ఘనజీమూతముదిరే' త్యమరః, పారిప్లవ స్తరళః అతఏవ శిథిలో విశ్లిష్టః ధమ్మిల్లః కచనిచయో యస్య స, తథోక్తః, ఇవ విశ్లథశిఖాబంధ ఇత్యర్థః, ని. 'చంచలం తరళం లోలం ధమ్మిల్ల స్సంయతాః కచా' ఇత్యమరః, సంత్రస్యమానః సంత్రాసంప్రాప్నువానః కుంజరయూథః గజనివహో యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, సంజాత స్సముత్పన్నః శ్వయథు శ్శోఫగుణో యస్య స తథోక్త ఇవ, ని. 'శోఫ స్తు శ్వయథు శ్శోష' ఇత్యమరః, సాధ్వసేన భియా ధావమానానాం పలాయమానానాం హరిణగణానాం మృగయూథానాం యే చరణాః పాదా స్తేషాం ఖరతరఖురకోటిభి రతినిశితశఫాగ్రైః. ని. 'శఫంక్లీబే ఖురః పుమా' నిత్యమరః, పాటనేన విదారణేన ఉద్ధూతా యా ధాతుధూళీపాళ్య స్సిందూరాదిధాతురజఃపుంజా స్తాభిః పాటలితా న్యరుణితాని వికటకటకాని నిమ్నోన్నత నితంబదేశా యస్య స తథోక్తః తత్తయా, †ని. 'కటకోఽస్త్రీ నితంబోఽద్రే' రిత్యమరః, క్షరితశోణితః నిస్రుతరక్త ఇవ, తత్క్షణేతస్మిన్నుత్పతనసమయే ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తా యే కంఠీరవా స్సింహాః. ని. 'కంఠీరవో గజరిపు' రిత్యమరః, తేషాం కంఠారవైః కంఠధ్వనిభిః ముఖరితాః వాచాలితాః కందరా గుహా యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ' త్యమరః, కృతాక్రందో విహితాక్రోశ ఇవ, ముఖరితశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, పరిసరగహ్వరేభ్యః పర్యన్తకందరేభ్యః నిబిరీసం నిబిడం నిస్సృతాః నిర్గతాః ప్రాణప్రయాసేన నిస్సృతా ఇతి యావత్, సరీసృపాః వ్యాళాః యస్మిన్ స తథోక్తః తత్తయా, నిర్గళితాంత్ర

---

1 పూర. 2 బృన్దస్యన్దతయా. 3 సంత్రస్యమాన. 4 ససాధ్వసతయా. 5 హరిణీ. 6 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 7 ధూళీపటలిత. 8 నిస్సరత్. † నికటేతిపాఠే నికటాని సమీపస్థితాని.

ర్ణమానతరువిటపకోటి [1] పాటితజలదబృందస్యందితశీకరకోరకితాకారతయా సముపజాతస్వేద ఇవ స్ఫటికతటోపలపతనదళితకీచకసుషిరసంమూర్ఛత్పవనఫూత్కారపూరితగగనతయా ప్రవర్ధమానోర్ధ్వశ్వాస ఇవ వచసా మవిషయం దౌస్థ్య మభజత. ౨

ప. కృత్వా మారుతిలంఘనోత్థితరయా త్త్రానుయాత్రాం తతః
పర్యాయా [2]త్పతితా మహేన్ద్రి గహనక్షోణీరుహాణాం తతిః,

మాలః బహిర్నిర్గతనాడీసంతతి రివ, ని. 'నిబిడం నిబిరీసం చ దృఢం గాఢం ప్రచక్షత' ఇతి వైజయంతీ, 'నేర్బిడజ్బిరీసచా'వితి నిశబ్దా ద్బిరీసచ్ప్రత్యయః, ని. 'చక్రీ వ్యాళ స్సరీసృప'ఇత్యమరః, ఘూర్ణమానానాం పరిభ్రమమాణానాం తరూణాం విటపకోటిభి శ్శాఖాగ్రై స్తాడితా ద్విదళితా జ్జలదబృందా త్స్యందితైః ప్రసృతైః శీకరనికరై ర్జల బిందుసందోహైః. ని. 'శీకరోఽంబుకణాః స్మృత' ఇత్యమరః, కోరకిత స్సంజాతకోరకః ఆకారో మూర్తిర్యస్య స తథోక్తః త త్తయా, ని. 'విటపః పల్లవే షిద్గే విస్తారే స్తంబశాఖయో'రితి విశ్వః. సముపజాతస్వేద స్సంజాతఘర్మోదక ఇవ, స్ఫటికతటేషు స్ఫటిక మయసానుషు యే ఉపలా స్త ఏవ ప్రస్తరాః కాఠిన్యాతిశయ ద్యోతనార్థం స్ఫటిక గ్రహణమ్. ని. 'ఉపలః ప్రస్తరే మణా'వి త్యమరశేషః, తేషు పతనేన దళితానాం విదీర్ణానాం కీచకానాం వేణువిశేషాణాం సుషిరేషు రంధ్రేషు సంమూర్ఛంతః ప్రవిశంతః యే పవనాస్తై రేవ ఫూత్కారైః పరిపూరితం గగనం యస్మిన్ స తథోక్తః త త్తయా. ని. 'వేణవః కీచకాస్తేస్యు ర్యే స్వనం త్యనిలోద్ధతా'ఇత్యమరః, ప్రవర్ధమానః సమేధమానః ఊర్ధ్వశ్వాసో యస్య స తథోక్త ఇవేతి సర్వత్రోత్ప్రేక్షా, వచసామవిషయం వక్తు మశక్యం, దౌఃస్థ్యం దురవస్థత్వమ్. ని. 'దురవస్థా తు దౌస్థ్యంస్యా' దిత్య మరశేషః, అభజత ప్రాప. ౨

కృత్వేతి. తత్ర తస్మిం త్సమయే, మారుతేః హనూమతః లంఘనేన ఉత్తరణేనో త్థిత ఉత్పన్నో యో రయో వేగ స్తస్మా ద్ధేతోః, రను యాత్రాం, కృత్వా, అనుసృత్య గత్వేత్యర్థః, తతః అనుయాత్రానన్తరం, పర్యాయా త్క్రమాత్, మధ్యేవారినిధి సముద్రమధ్యే, 'పారే మధ్యేషష్ట్యా'వేత్యవ్యయీభావః, పతితా, మహేన్ద్రస్య మహేంద్ర పర్వతస్య గహనే భ్రష్టారణ్యే వర్తమానానాం క్షోణీరుహాణాం వృక్షాణాం తతిః పఙ్క్తిః, ప్రకాశితాః ప్రకటీకృతాః శిఖా అగ్రాణి యస్యా స్సా తథాభూతా సతీ,

1 తాడిత. 2 పతతామ్.

మధ్యేవారినిధి ప్రకాశితశిఖా సేతోః కృతే భావిన
స్సూత్రన్యాసనిఖాత శఙ్కునివహభ్రాన్తింపయోధౌ దధౌ. 3

పక్షాభిఘాత రయరేచితవీచి[1]మాలా
త్పాథోనిధేః పవననందనవిశ్రమాయ,
ఉత్తుంగశృంగకులకీలితనాకలోకో
మైనాకభూభృ దుదజృమ్భత సంభ్రమేణ. ౪

గ. తత్ర యాత్రాప్రత్యూహః ప్రత్యుద్భూత ఇతి వక్షసా తమధః పాతయిత్వా ప్రయాంత మేనం సాన్త్వయన్ స ఏవ హిరణ్యనాభో బభాషే. ౫

ప. సాగరేణ కృతజ్ఞేన తవాధ్వశ్రాంతిశాన్తయే,

భావినః కరిష్యమాణస్య, సేతోః కృతే తన్నిమిత్తం † సూత్రన్యాసేన నిఖాతానాం శఙ్కూనాం నివహస్య భ్రాంతిం, పయోధౌ సింధౌ, దధౌ ధృతవతీ, ని. 'స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శంకు'రిత్యమరః, ఉత్ప్రేక్షాలఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. 3

పక్షేతి. పక్షయో రభిఘాతరయేణాభిఘాత వేగేన రేచితా నిరస్తా పృథక్కృతా వీచిమాలా యస్య తస్మా త్పాథోనిధే స్సముద్రాత్సకాశాత్ పవననందనస్య హనూమతః విశ్రమాయ, ఉత్తుంగశృంగకుల కీలితనాకలోకః ఉన్నతశిఖరనివహవ్యాప్తస్వర్గలోకో, మైనాకో నామ భూభృత్ మైనాకాద్రిః, సంభ్రమేణ వేగేనోదజృంభత. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౪

అ. తతః కిమిత్యత ఆహ.—తత్రేతి. తత్ర తస్మిం త్సమయే, యాత్రాయాః సముద్రలంఘనప్రయాణస్య ప్రత్యూహో విఘ్నః. ప్రత్యుద్భూతః ప్రత్యుద్గత, ఇతి పర్యాలోచ్య, తం మైనాకం, వక్షసా వక్షఃస్థలే నాధః, పాతయిత్వా, ప్రయాన్తం వేగేన గచ్ఛన్తం, ఏనం హనూమన్తం, సాన్త్వయన్ సాధువచనై రుపలాలయన్, స ఏవః. సోఽయం హిరణ్యనాభో హిరణ్యప్రధానో, మైనాకో బభాషే ఉవాచ, ని. 'నాభిః ప్రధానే' ఇతి విశ్వః, 'అచ్ప్రత్యన్వవపూర్వా త్సామలోమ్నః' ఇత్యత్ర 'అచ్'ఇతియోగవిభాగా త్సమాసాన్తోఽచ్ప్రత్యయః. ౫

అ. ఉక్తప్రకార మేవ విశదయతి.—సాగరేణేతి. హే మారుతే కృతం జానాతీతి కృతజ్ఞేన. 'ఆతోఽనుపసర్గేక' ఇతి కప్రత్యయః 'అహ మిక్ష్వాకునాథేన సగరేణ

---

† సేతోః కృతే త దర్థమ్. ని. 'అర్థే కృతే చ శబ్దౌ ద్వౌ తాదర్థ్యేఽవ్యయ సంజ్ఞకా'వితి విశ్వప్రకాశః. 1 మాలః.

మారుతే ప్రేరితోఽస్మ్యద్య సౌమ్య విశ్రమ్య గమ్యతామ్. ౬
[1]త్వత్పిత్రాఽహం పరిత్రాతః పూర్వం పర్వతభేదినః,
తస్మా [2]న్నాస్మి విప[3]క్షోఽద్య సపక్ష ఇతి మాం భజ. ౭
గ. ఏవం ప్రార్థయమాన మేనం సమ్మాన్య కార్యగత్యా గతవతి హనూమతి. ౮
ప. అవలోక్య హిరణ్యనాభ మబ్ధౌ వలమానం వలమానమాథివజ్రః,

వివర్ధితః, ఇక్ష్వాకుసచివ శ్చాయం తన్నార్హత్యవసాదితు' మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ఉపకారజ్ఞేనేత్యర్థః, అతః సాగరేణ సగరనిర్మితేన సముద్రేణ, తవ, అధ్వశ్రాంతిశాన్తయే అధ్వశ్రమాపనోదనార్థం, అద్యేదానీం, ప్రేరితః ప్రచోదితః, 'ప్రేషిత' ఇతి పాఠే ప్రహితః, అస్మి, అతః హేసౌమ్య సాధో, విశ్రమ్యాధ్వశ్రమ మపనీయ, మయీతి శేషః, గమ్యతాం. ౬

అ. న హి సముద్రప్రేషణమేవాత్ర నిమిత్తం కిం తు సుహృత్సంబంధాదపి మదాగమన ముపపద్యత ఇత్యాహ.—త్వదితి. హేమారుతే, త్వత్పిత్రా మారుతేన, పూర్వ, మహం, పర్వతభేదినః పర్వతపక్షచ్ఛేదినః, ఇంద్రా, త్పరిత్రాతః పరిరక్షితః, త్వత్పితృసహాయే నాహం నిర్బంధవిముక్తోఽస్మీత్యర్థః, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు'రిత్యపాదానే పంచమీ, తస్మా త్కారణా, ద్విపక్ష శ్శత్రుః, పక్షరహితశ్చ, నాస్మి, అద్యాస్మిన్నవసరే, సపక్షః సుహృత్, పక్షసహిత, శ్చేతి, మత్వా, మాం, భజ, విశ్రమార్థం మయి నివసే త్యర్థః. ౭

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, ప్రార్థయమానం, యాచమాన, మేనం మైనాకం, సంమాన్య మానయిత్వా, 'యథా రాఘవనిర్ముక్తశ్శరః శ్వసనవిక్రమః, గచ్ఛేత్తద్వద్గమిష్యామి లంకాం రావణపాలితా'మితి శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా ప్రతిజ్ఞాయా విహితత్వాత్ కార్యకాలస్యాత్యయికత్వా చ్చ ఇహాన్తరే మయా న స్థాతవ్యమితి సమాధాయేత్యర్థః, కార్యగత్యా స్వామికార్యవశేన, హనూమతిగతవతి సతి. ౮

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ.—అవలోక్యేతి. వలమానాత్ చలనశీలాత్ మథ్నాతి విదారయతీతి తథోక్తం వజ్రం దమ్భోళి ర్యస్య స తథోక్తః. యద్వా వలయో రేకత్వస్మరణాత్ బలస్యబలాఖ్యా సురస్య మానం గర్వమ్, ని. 'గర్వోఽభిమానోఽహంకార'ఇ త్యమరః, మథ్నాతి నాశయ తీతి తథోక్తః, శతమన్యుశ్శతక్రతు రబ్ధౌ, వలమానం, హిరణ్యనాభ, మవలోక్య, లక్ష్యం లబ్ధ్వా పీత్యర్థః పవమానాత్మజ

1 తవపిత్రా పరిత్రాతః. 2 నాస్తి. 3 అత్ర.

శతమన్యు రపేతమన్యు రాసీ త్పవమానాత్మజసేవనా దముష్మిన్.

గ. తదను యథాపురం లఙ్కాపురం ప్రతి ప్రధావతో హనూమత స్సరణి మరుణ దరుణసారథేగ పదవీం విన్ధ్య ఇవ వదనం వ్యాదాయ ద్విరసనజననీ రంహసా సురసా. ౧౦

ప. ఉజ్జృమ్భితస్య తరసా సురసాం విజేతుం
పాదౌ పయోధికలితౌ పవమానసూనోః,
అస్యోత్తమాంగ మభవ ద్గగనస్రవంతీ
వీచీచయస్ఖలితశీకరమాలభారి. ౧౧

సేవనాద్ధేతోః, రముష్మి న్నైనాకేవిషయే, అపేత మన్యుః విగతమన్యుః, ఆసీత్, శ్రీరామకార్యార్థం ప్రవృత్తస్య సేవకాయ ప్రవృత్తత్వాద్వైర మవిగణయ్యోపశాన్తకోపోఽభూదిత్యర్థః. ౯

తద న్వితి. తదను మైనాకనిగ్రహానన్తరం, పురా పురాభావమనతిక్రమ్య యథాపురం, పూర్వవదిత్యర్థః, 'యథాఽసాదృశ్య' ఇత్యనతిక్రమణే అవ్యయీభావే, 'హ్రస్వో నపుంసకే ప్రాతిపదిక'స్యేతి హ్రస్వత్వం, లఙ్కాపురం రావణరాజధానీం ప్రతి, ప్రధావతో వేగేన గచ్ఛతో, హనూమత, స్సరణింమార్గం, అరుణసారథే రనూరుసారథే స్సూర్యస్య. ని. 'సూరసూతోఽరుణోఽనూరు రి'త్యమరః, పదవీం. విన్ధ్య ఇవ, సురసా నామ, ద్విరసనజననీ సర్పమాతా, రంహసా తరసా, ని. 'రంహ స్తరసీ తు రయ స్స్యద' ఇత్యమరః వదనం వ్యాదాయ శతయోజనపరిమితం వ్యాత్తం కృత్వా, అరుణత్, రురోధేత్యర్థః 'రుధిరావరణ' ఇతి ధాతో ర్లట్. ౧౦

అ. తతగకిమత ఆహ.—ఉజ్జృమ్భితస్యేతి, తరసా వేగేన, సురసాం, విజేతుముజ్జృమ్భితస్య ప్రవృద్ధస్య అస్య పవమానసూనోః హనూమతః, పాదౌ, పయోధికలితౌ సముద్రసంస్థితౌ, అభూతాం, తథోత్తమాంగం శిరస్తు, ని. 'ఉత్తమాంగం శిర శ్శీర్ష మి'త్యమరః, గగనస్రవంత్యాః గగనాపగాయాః మందాకిన్యాః వీచీచయేభ్య స్తరంగపరంపరాభ్యః స్ఖలితానాం విగళితానాం శీకరాణా మంబుకణానాం మాలాః స్రజో బిభర్తీతి తథోక్త, మభవత్. సురసా వక్త్రాధికం నిజపుర్యథాస్యాత్తథా అయం నిజసామర్థ్యా ద్వ్యవర్ధతే త్యర్థః, ని. 'స్రవంతీనిమ్నగాపగా' 'శీకరోఽంబుకణాస్స్మృత' ఇతి చామరః 'ఇష్టకేషీకామాలానాం చితతూలభారి'ష్వితి మాలాశబ్దస్య హ్రస్వత్వం అత్ర హనూమదుత్తమాంగస్య గగనస్రవంతీశీకరమాలభారిత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨

తనుం తనూకృత్య తదా హనూమాన్
కృత్వా[1]ఽవగాహం జఠరే తదీయే,
తతో వినిష్క్రమ్య స చక్రపాణే
[2]స్త్రివిక్రమస్య క్రమ మేవ చక్రే. ౧౨
భూయోఽపి సోఽయం రఘునాథదూత
శ్ఛిచ్ఛేద గచ్ఛ న్నఖరైః ఖరాగ్రైః,
నృసింహరంహాః పథి సింహికాంగం

తను మితి. తదా తస్మిం త్సమయే, సః తాదృగ్రూపధారణేన ప్రసిద్ధప్రభావః. హనూమాన్. తనుం నిజశరీరం, తనూకృత్య అంగుష్ఠమాత్రం కృత్వా, శీఘ్రప్రవేశ నిర్గమనసౌకర్యార్థమితిభావః, తదీయే సురసాసంబన్ధిని, జఠరే కుక్షికుహరే, అవగాహం, కృత్వా ప్రవిశ్య, తత స్తదనన్తరం వినిష్క్రమ్య వదనవిధానాత్ పూర్వమేవ నిర్గత్యః త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య, బలిబంధనోద్యుక్తస్యే త్యర్థః, చక్రం సుదర్శనం పాణౌ యస్య స చక్రపాణే ర్వామనావతారస్య విష్ణోః 'సప్తమ్యుపమానే త్యాదినా బహువ్రీహిః, 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ భవతి' ఇతి సప్తమ్యాః, పరనిపాతః, క్రమం, తత్సదృశప్రకార మిత్యర్థః, అతఏవ నిదర్శనా, చక్రీ బలిబంధనోద్యుక్తో, వామనః యథా ప్రవృద్ధో భూత్వా పునః ప్రకృతిస్థోఽభూ త్తథా అయ మప్ని తాదృగ్రూపో బభూవేత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'తద్దృష్ట్వా వ్యాదితం త్వాస్యం వాయుపుత్ర స్సుబుద్ధిమాన్, సుసంక్షిప్యాత్మనః కాయం బభూవాంగుష్ఠమాత్రకః, సోఽభిపత్యాథ తద్వక్త్రం నిష్పత్య చ మహాజవః, అంతరిక్షే స్థితః శ్రీమా నిదం వచన మబ్రవీ' దితి. వృత్త ముపజాతిః. ౧౨

అ. అనన్తరవృత్తాన్తమాహ.—భూయ ఇతి. సోఽయం సురసా విజయప్రసిద్ధపరాక్రమసంపన్నః, రఘునాథదూతో హనుమాన్, భూయః పున రపి, గచ్ఛన్, పథి మార్గే, ఛాయానిరోధా దనాతపనిగ్రహా ద్ధేతోః, ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతా' ఇతి వైజయంతీ, ఉపపన్నమన్యుః ప్రాప్తక్రోధః, అతఏవ నృసింహస్య రంహఇవ రంహో వేగో యస్య స, తథో క్తస్స, న్నిత్యుపమా, సింహికాయా స్సింహికాఖ్యాయాః ఛాయాగ్రాహస్య రాహుమాతు రంగం కళేబరం, ఖరాగ్రైః నిశితముఖైః, నఖరై ర్నిజనఖైః, ని.'నఖోఽస్త్రీ నఖరోఽస్త్రియా'మిత్యమరః, చిచ్ఛేద విదదార, యథా నృసింహో

1 ప్రవేశం. 2 త్రివిక్రమ ప్రక్రమమ్.

ఛాయామానిరోధా దుపపన్నమన్యుః. ౧౩

గ. తదను పారావారస్య పారే [1]లమ్బశిఖరిణి లంబమానః ప్రతను తరతను ర్లఙ్కాపురో త్తరగోపురద్వార మాసాద్య నితాన్తచింతాతంతు సంతానసందానితా న్తగకరణో ఽభూత్. ౧౪

గ. వానరసేనా కథం తరేదిమ మన్తరాయం వితన్వన్త ము

హిరణ్యకశిపుగాత్రం తథాఽయ మపి సింహికాంగం చిచ్ఛే దేత్యర్థః, 'తత స్తస్యా నఖై స్తీక్ష్ణై ర్మర్మా ణ్యుత్కృత్య వానరః, ఉత్పపా తాథ వేగేన మనస్సంపాతవిక్రమ' ఇతి శ్రీరామాయణవచనమ్, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౧౩

తదన్వితి. తదను సింహికాంగభేదనానన్తరం, † అపారం ;పారమస్య దుస్తర త్వాత్పారావార స్సముద్రః పవయో రభేదః. ని. 'సముద్రోఽబ్ధి రకూపారః పారా వార' ఇత్యమరః, తస్య, పారే పరతీరే, ని. 'పారావారే పరార్వాచీ తీరే పాత్రం తదన్తర' మిత్యమరః, లంబశిఖరిణి, 'లంబగిరౌ లంబమానశిఖరి'ణీత్యపిపాఠః. 'సలంబ శిఖరే లమ్బే లంబమానపయోధర' ఇతి శ్రీరామాయణే ఉక్తత్వాత్, యద్వా లంబ మానః ప్రవిష్టస్సన్, ప్రతనుతరతను రత్యన్తసూక్ష్మశరీరస్సన్, పరేషా మప్రకాశార్థ మితి భావః, లఙ్కాపుర స్యోత్తరగోపురద్వార ముత్తరపురద్వారం, యద్యపి, ని.'పుర ద్వారం తు గోపుర' మిత్యమరః, తథాఽపి కరికలభకర్ణావతంసాదివదపౌనరుక్త్యం ద్రష్టవ్యమ్, ఆసాద్య ప్రాప్య, లఙ్కేయం కేన మార్గేణ సుప్రవేశేతి జ్ఞాతు మితి భావః, నితాన్త మత్యన్తం చింతా ఏవ తంతు సంతానాని సూత్రసంతతయ స్తైస్సం దానితం బద్ధం అంతఃకరణం యస్య స తథోక్తోఽభూత్,దురన్తచింతాక్రాంతాంతరంగో బభూవేత్యర్థః. ని. 'బద్ధే సందానితం మూత' మిత్యమరః. ౧౪

అ. చింతాప్రకారమేవాహ—వానరేతి. వానరసేనా, అంతరాయం సురసా గ్రహణాదిరూపం విఘ్నం, వితన్వన్తం కుర్వాణం, దుస్తర మిత్యర్థః, ఇమ మేవ మతి విస్తీర్ణ, ముదన్వన్తం సముద్రం, కథం కుతోవా, తరేత్ లంఘయేత్, తరితు మశక్యోఽ

---

†'పారం పరతీర మావృణోతీతి పారావారః, పారావారే పరాపరతీరే అస్యస్త ఇతి వాపారావారః అర్శఆద్యచ్' సుధాయాం తు పకారమధ్యోఽప్యస్తీతి కశ్చి దిత్యు క్తమ్, న తు పవయో రభేద ఇతి, తదభేదస్య క్వచిత్ప్యదృష్టచరత్వాత్.

1 లంబమానశిఖరిణి లంబమానతను ర్లఙ్కాపురద్వారమాసాద్య నితాన్తచిన్తా తన్తుసన్తానితా న్తఃకరణః.

దన్వ న్తమ్ తరతు నామ కథ ముపయాతు యాతుధానరాజధానీ మి
మామ్ సర్వథాఽపి వితథమనోరథో దాశరథిః మోఘీకృతార్ణవ
లంఘనః కేవల మహ మభవం [1]జీవతి వా న వేతి న జానామి[2] జానకీ
మితి [3]తత్ర తత్ర భగవతీం సీతా మవజిగమిషు రాంజనేయః ప్రచ్ఛ
న్నసఞ్చారహేతో ర స్తమయం గభ స్తిమాలినః కేవలమభిలలాష. ౧౫
గ. తదను [4]శాతమఖ స్యాగ స్త్యసన్నిధౌ నిక్షి ప్తచాపస్య ప్రత్యా
సీదతి ప్రయోజనవేళేతి ప్రచేతసేకథయితుమివం ప్రతీచీం దిశం ప్రవిశతి
భగవతి భాస్వతి. ౧౬
(శ్రీ) గ. గగనతల మిద మపరమహీధరకటక కాన్తారసముద్భవదావ

య ముదధి రితి భావః, యథా కథం చిత్సాగరం తరతు నామ, యాతుధానానాం రక్ష
సాం రాజధానీం, త్రికూటస్థితా మిమాం లఙ్కాం, కథ ముపయాతు కథం ప్రాప్ను
యాత్, సర్వథా ప్రాప్తుమశక్యేత్యర్థః, సర్వథా సర్వప్రయత్నేన పర్యాలోచనా
యాం క్రియమాణాయాం సత్యాం, దాశరథిః, శ్రీరామః, వితథమనోరథః వ్యర్థసంక
ల్ప ఏవ, అహ మపి, కేవల మత్య న్తం, మోఘీకృతం విఫలీకృతం అర్ణవలంఘనం యేన
స తాదృశోఽభవ మభూవం, జానకీసందర్శనార్థమాగతోఽస్మి బహుప్రయత్నేన,
జానకీ, జీవతి వా, న వేతి, జానకీం, నజానా మీత్యేవం, బహుధాసంచి న్త్య వృథా
చి న్తయా కిం ప్రయోజన మితినిశ్చిత్య ధైర్య మవష్టభ్య, తత్రతత్ర పురే వనేషు చ,
భగవతీం మహానుభావాం, సీతాం, ఆంజనేయో హనూమా నవజిగమిషుః అవగంతు
మిచ్ఛు స్సన్, ప్రచ్ఛన్నం రహస్యం యథాతథా సంచారహేతోః సంచారనిమిత్తం'
గభ స్తిమాలినః సూర్యస్యా స్తమయం కేవల మ స్తమయమేవ, అభిలాషచకమే, 'లష
కాంతా' వితి ధాతో ర్లిట్. ౧౫
తదన్వితి. తదను హనూమచ్చింతానంతరం, శాతమఖస్య శతమఖసంబంధినః,
'తస్యేద' మిత్యణ్, అగ స్త్యస్య సన్నిధౌ, నిక్షి ప్తస్య చాపస్య వైష్ణవస్య ధనుషః,
ప్రయోజనవేళా కార్యావసరః, ప్రత్యాసీదతి సమాగతేతి, ప్రచేతసే వరుణాయ, కథ
యితు మివ, భగవతి మహాత్మని, భాస్వతి వివస్వతి సూర్యే, ప్రతీచీం దిశం, ప్రవిశతి
ప్రా స్తవతి సతి. ౧౬
గగనతల మితి. ఇదం గగనతల మాకాశమండలం, అపరమహీధరకటకే ష్వస్తా
చలనితంబేషు యాని కాంతారాణి అరణ్యాని తత్సముద్భవస్య తత్సంజాతస్య దావపా

1 జీవితా. 2 జానకీతి. 3 తత స్తత్ర భవతీం. 4 శాతమఖస్యనిక్షేపచాపస్య ప్రత్యాసీదతి

పావకశిఖాశ్రేణీభిః [1]కిము శోణితం అథవా సమీపసమాపతత్పతంగరశ్మిదృఢతరవేష్టననిష్ఠ్యూతానలతటతపనోపలజాలసముల్లసజ్జ్వాలాపటలైః కి [2]మాపాటలితం ఆహోస్వి దభ్యాగతాయ మిత్రాయ మహార్ఘ మర్ఘ్యం ప్రదాతుం ప్రముదితచేతసా ప్రచేతసా తూర్ణ [3]మర్ణవోదరోద్గీర్యమాణమాణిక్యకిరణైః కి మరుణితం ఆహోస్వి త్తారాపథతరంగిణీసలిల మపి [4]రసయితు ముజ్జృమ్భితస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నే రర్చిఃపుంజేన

పకస్య దవాగ్నే శ్శిఖాశ్రేణిభి ర్జ్వాలాజాలైః, శోణితం కిము అరుణీకృతం కిం, అథవా సమీపం నికటం ప్రతి సమాపత న్నాగచ్ఛన్యః పతంగ స్సూర్యః. ని. 'పతంగౌ పక్షిసూర్యౌ' చేత్యమరః, తస్య రశ్మీనాం కిరణానాం ప్రగ్రహాణా మితి చ గమ్యతే, దృఢతరవేష్టనేన అతిగాఢసంవలనేన నిష్ఠ్యూతో నిర్గతో ఽనలో ఽగ్ని ర్యేషాం తాని యాని తటతపనోపలజాలాని తటవర్తిసూర్యకాన్తమణినికరాస్తేభ్య స్సముల్లసద్భి స్సంస్ఫురద్భి ర్జ్వాలాపటలై రర్చిఃపుంజైః, రాపాటలిత మాసమంతా దరుణితం కిం, ఆహోస్విత్ యద్వా, ని. 'ఆహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కిమూత చ, స్విత్ప్రశ్నే చ వితర్కే చే'త్యుభయత్రాప్యమరః, ఆగతాయ నిజనివాసం ప్రాప్తాయ, మిత్రాయ సూర్యాయ, సుహృదే చ, ని. 'మిత్రం సుహృది మిత్రో ఽర్కే' ఇతి విశ్వః, మహార్ఘ మమూల్యం, అర్ఘార్థం పూజార్థం ద్రవ్య మర్ఘ్యం, 'పాదార్ఘాభ్యాం' చేతి యత్ప్రత్యయః. ని. 'మూల్యే పూజా విధా వర్ఘః,' 'షట్తు త్రిష్వర్ఘ్యమర్ఘార్థ' ఇతి చామరః, ప్రదాతుం. ప్రముదితచేతసా సంతుష్టాన్తఃకరణేన, ప్రచేతసా వరుణేన, తూర్ణం మిత్రాగమనజనితసంభ్రమా త్సత్వరం, అర్ణవోదరా త్సముద్రమధ్యా దుద్గీర్యమాణా న్యుద్ధ్రియమాణాని యాని మాణిక్యాని తేషాం కిరణై రరుణితం కిం, అత్ర నిష్ఠ్యూతోద్గీర్యమాణశబ్దయోః గౌణార్థత్వాన్న గ్రామ్యత్వం కింతు సౌందర్యావహత్వ మేవేత్యుక్తం ప్రాక్ ఆహోస్వి త్తారాపథతరంగిణీసలిలమాకాశగంగోదక మపి, ని. 'తారాపథో ఽన్తరిక్షం' చేత్యమరశేషః, రసయితు మాస్వాదయితుం, పాతుమితి యావత్, ని. 'రసో గంధరసే స్వాద' ఇతి వైజయంతీ, ఉజ్జృమ్భిత స్యోద్గతస్య చరమసాగరౌర్వాగ్నేః పశ్చిమసముద్రవర్తి బడబానలస్య, ని. 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, అర్చిఃపుంజేన జ్వాలాజాలేన, ఇహేదానీం, రంజితం అరుణీకృతం కి, మిత్యనేన ప్రకారేణ, సకలజనస్య, సర్వేషాం జనానా మిత్యర్థః, సందేహసందోహం సంశయాతిశయం, సందధానే సముత్పాదయతి, సంధ్యారాగే, సముదంచితే సముజ్జృమ్భితే సతి, అత్ర గగనతలస్య నిర్ధా

---

1 కిమిహ. 2 మాపటలమ్. 3 అర్ణవోద్గీర్యమాణ. 4 గ్రసితుమ్.

కి మనురంజిత మితి సకలజనస్య సందేహసన్దోహం సందధానే సన్ధ్యా రాగే సముదఞ్చితే సరసీరుహశ్రేణిషు పత్రపుటకవాటపిధానాసు ప్రతి ముదభవనం మకరన్దభిక్షా మటత్సు మధువ్రతద్విజేషు వికచకువలయక లికా²కర్షణకషాయేషు³సాయన్తనవాయుషు తతఇత స్సంచరత్సు తిమిరేషు కాలాగురుధూమస్తోమశ్యామలితేషు దిక్పాలపురగోపురవ్యూహేషు ప్రతికమలాకరం ప్రేక్షితే విశ్లేషవేదనాపూర్వరంగే రథాంగ⁴విహంగదీనక్రే

రితానేకహేతునిమిత్తారుణితతోత్ప్రేక్షయా దుత్ప్రేక్షా, తదుజ్జీవిత శ్చాయం సందేహ ఇతిసంక్షేపః, తథా సరసీరుహశ్రేణీషు అమ్భోజరాజిషు, గృహస్థాంతర్గృహశ్రేణిష్వితి చ గమ్యతే, పత్రపుటాన్యేవ కవాటా న్యరరాణి తానిపిధానా న్యాచ్ఛాదనాని యాసాం తాసు, ముకుళితాసు సతీష్విత్యర్థః, ని. 'కవాటమరరంతుల్యే,' 'అపిధానతిరోధానపిధానాచ్ఛాదనాని' చేతిచామరః, 'వష్టిభాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయో' రిత్యపేరకారలోపః, అత ఏవ మధువ్రతా భృంగా ఏవ ద్విజాః బ్రహ్మచారిణ ఇతి రూపకం తేషు, ప్రతికుముదభవనం, కుముదరూపభవనే ష్విత్యర్థః. వీప్సాయా మవ్యయీభావః, మకరందభిక్షాముద్దిశ్యాటత్సుపుష్పరసరూపభిక్షాటనతత్పరేషు, సత్స్విత్యర్థః, 'అప్రత్యాఖ్యాయిన మగ్రే భిక్షే' తేత్యుపదేశా త్కవాటపినద్ధగృహే ష్విహ యాన్యత్ర భిక్షాటనస్య యుక్తత్వా దితి భావః, సూర్యాస్తమయే మధువ్రతానాం ముకుళిత సరసీరుహపరిత్యాగేన వికసితకైరవసంచారసంభవా దియ ముత్ప్రేక్షా గమ్యమానా రూపకసంకీర్ణా, తథా సాయంతనా స్సాయంభవాః. 'సాయంచిర' మిత్యాదినా ట్యుప్రత్యయస్తుడాగమశ్చ, తే చ తే వాయవ శ్చ తేషు, వికచకువలయకలికాకర్షణేన వికసితకోరకసంఘర్షణేన కషాయేషు సురభిషు సత్సు. ని. 'కలికా కోరకః పుమాన్, రాగద్రవ్యే కషాయోఽస్త్రీ నిర్యాసే సౌరభే రస' ఇత్యమరయాదవౌ, తిమిరేష్వంధకారేషు, తతఇత, స్సంచరత్సు వ్యాప్రియమాణేషు సత్సు, తథా దిక్పాలపురాణా మింద్రాద్యష్టదిక్పతిపత్తనానాం గోపురవ్యూహేషు పురద్వారసన్నివేశేషు, కాలాగురుధూమస్తోమేన అధివాసనార్థం పరికల్పితకృష్ణాగురుధూమపటలేన శ్యామలితేషు మేచకీకృతేషు సత్సు, తథా ప్రతికమలాకరం, కమలాకరే ష్విత్యర్థః, రథాంగవిహంగానాం చక్రవాకపక్షిణామ్. ని. 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాంగాహ్వయ నామక' ఇత్యమరః, విశ్లేషవేదనాయా విరహవేదనాయాః పూర్వరంగే ప్రారంభభూతే, దీనక్రేంకారే దీనాక్రందితే

---

1 కః మితి. 2 కషణ. 3 సాయంవాయుషు. 4 విహంగానామ్.

జ్కారే నక్షత్రమాలాలంకృతే గగనమతంగజే. ౧౭

ప. ఆవిర్బభూవ పూర్వాద్రే శ్శృంగే శృఙ్గారజీవితమ్,
తమ స్తమాలకాన్తారకుఠార శ్శశలాఞ్ఛనః. ౧౮

ప. తత్కరా స్తమసా రుద్ధా రేజిరే గగనాజిరే,
శైవాలచయసంఛన్నా స్సరసీవ బిసాఙ్కురాః. ౧౯

తస్మిన్ ప్రదోషసమయే సహసా హనూమాన్

శ్రే మిత్యనుకరణశబ్దః, ప్రేంఖితే సముత్పన్నే సతి, తథా గగనమతంగజే, ఆకాశ ఏవ గజ ఇతి రూపకం నక్షత్రమాలయా తారకాశ్రేణ్యా సప్తవింశతిమౌక్తికహారావళ్యా చ అలంకృతే భూషితే సతి, ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతిమౌక్తికే'త్యమరః.

అ. తత శ్చన్ద్రోదయోఽభూదిత్యాహ.—ఆవి ర్బభూవేతి. తమోఽన్ధకార ఏవ తమాలకాంతారం తాపింఛకాననం తస్య కుఠారం పరశు, రితి పరంపరితరూపకం. ధ్వాంతవిధ్వంసక ఇత్యర్థః, ని. 'కాలస్కంధ స్తమాల స్స్యాత్తాపింఛః' 'ద్వయోఃకుఠారః స్వధితిః పరశు శ్చపరశ్వధ' ఇతి చామరః, శృంగారస్య శృంగారాఖ్యస్య రసస్యజీవితం జీవనభూతః, తాటస్థ్యేనోద్దీపకత్వా త్తదుజ్జీవక ఇత్యర్థః, తదుక్తమ్. 'మలయానిల చంద్రాద్యా స్తటస్థాః పరికీర్తితా' ఇతి † శశలాంఛనశ్చంద్రః, పూర్వాద్రే రుదయ పర్వతస్య, ని. 'ఉదయః పూర్వపర్వత' ఇత్యమరః, శృంగే శిఖరే, ఆవిర్బభూవ ఉదజృంభత. ౧౮

తదితి. గగనాజిరే గగనాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః, తమసా అంధకారేణ, రుద్ధా శ్ఛన్నా, స్తత్కరా శ్చంద్రకిరణా, స్సరసి కాసారే, ని. 'కాసార స్సరసీ సర' ఇత్యమరః, శైవాలచయసంఛన్నా శ్శైవలజాలాచ్ఛాదితాః బిసాంకురా మృణాళానా మభిరవోద్భిద ఇవ, ని. 'జలనీలీ తు శైవాలం శైవలేఽథ కుముద్వతీ, మృణాళంబిస' మితి చామరః, రేజిరే చకాశిరే, 'రాజృదీప్తౌ' వితి ధాతో ర్లిట్. ౧౯

తస్మిన్నితి. తస్మి న్ప్రదోషసమయే రజనీముఖవేళాయాం, ని. 'ప్రదోషో రజనీముఖ' మిత్యమరః. లంకాప్రవేశ ఏవ నవం నవీనం నాటకం తత్ర సూత్రధారో నాటకప్రవర్తకః ప్రగల్భనటో, హనూమాన్, అత్ర నవశబ్దగ్రహణం లంకాపురస్య పుర

---

† 'శృంగారజీవిత' ఇతి పుల్లింగపాఠే జీవితః ప్రాణితః శృంగారో యేనేతి బహువ్రీహౌ ఆహితాగ్న్యాదిత్వా న్నిష్ఠాయాః పరనిపాతః.

కీర్త్తిచ్ఛటాయవనికా మపనీయ శత్రోః,
ఆవిర్బభూవ సుమనఃపరితోషణాయ
లఙ్కాప్రవేశనవనాటకసూత్రధారః. ౨౦

౧. తత్కాలే లఙ్కాధిదేవతా మాత్మనా సహవిగ్రహం విధాతుం గృహీతయువతివిగ్రహాం [1]మార్గప్రసార స్యార్గళీభూయ భూయసా తర్జయన్తీం నిర్జిత్య తత స్తయా వానరరచితావజ్ఞోపజ్ఞం [2]నిజనిల

షాన్తరాప్రవిష్టచరత్వసూచనార్థ మిత్యవగన్తవ్యమ్. శత్రోః రావణస్య సమ్బన్ధినీం, కీర్త్తిచ్ఛటాం యశోబృన్ద మేవ యవనికాం ప్రతిసీరా, మపనీయాపసార్య, తత్కీర్త్యపనయ స్సైన్యతస్మాలకత్వా దితి భావః. ని. 'బృన్దం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికాచ్ఛటే'తి వైజయన్తీ. ని. 'ప్రతిసీరాయవనికే'త్యమరః, సుమనసాం దేవానాం సామాజికవిబుధానాం చ పరితోషణాయ, హృదయరఞ్జనార్థ మిత్యర్థః, ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యో స్త్రీ(స్త్రియాం) దేవబుధయోః పుమా' నితి వైజయన్తీ. సహసా శీఘ్రం, మావిర్బభూవ, లఙ్కాపురమధ్యదేశప్రవేశాయ ప్రవృత్త ఇత్యర్థః, సూత్రం చతుర్విధాభినయాత్మకనాటకసూచనాం ధారయతీతి సూత్రధారః, ని. 'సూత్రన్తు సూచకే గ్రన్థభేదే తన్తువ్యవస్థయో' రితి నానార్థరత్నమాలా. సూత్రధారలక్షణం తు 'ఆసూత్రయ న్గుణా న్నేతుః కవే రపి చ వస్తునః, రఙ్గప్రసాధనప్రౌఢ స్సూత్రధార ఇహోదిత'ఇతి అయం తు ద్విప్రకారః ఏకః పూర్వరఙ్గవిధాయకః ఇతరస్తు నటాపరపర్యాయ స్సూత్రధారసదృశగుణాకృతిః ప్రస్తావనాప్రయోజక ఇతి కేచిత్. తదుక్తమ్. 'ప్రయుజ్య రఙ్గం నిష్క్రాన్తే సూత్రధారే సహానుగే, స్థాపకః ప్రవిశేదన్య స్సూత్రధారగుణాకృతి'రితి అత్ర సమస్త వస్తువర్త్తిసావయవరూపకాలఙ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౨౦

తత్కాల ఇతి. తత్కాలే పురప్రవేశసమయే, మారుతి ర్హనూమాన్, ఆత్మనా సహ స్వేన సాకం, విగ్రహం కలహం, విధాతుం కర్తుం, గృహీతో యువతివిగ్రహో యయా తాం, స్త్రీరూపధారిణీత్యర్థః, అత ఏవ మార్గప్రసారస్య మార్గసఞ్చారస్య, అర్గళీభూయ విష్కమ్భతాం ప్రాప్య, గమన ప్రతిబన్ధినీం భూత్వేత్యర్థః. ని. 'తద్విష్కమ్భేఽర్గళం న నే'త్యమరః, భూయసా బాహుళ్యేన, తర్జయన్తీం భర్త్సయన్తీం తర్జయతేః పరస్మైపదిత్వం 'తర్జయ న్నివకేతుభి'రిత్యాది కాళిదాసాది ప్రయోగదర్శనాత్సిద్ధం తర్జయతే రనుదాత్తత్వేఽపిచక్షిఙో ఙిత్కరణే నానుదాత్తేత్త్వ ప్రయుక్తాత్మ

---

1 మార్గస్య. 2 నిజనిలయమ్.

యవిలయం సరసిజాసనశాసనా దావేదయన్త్యా విహితానుమతి
ర్మారుతి ర్లఙ్కాయా మవికల మేవ మైథిలీం విచిన్వ [1]నైరృతచక్రవ
ర్తినః ప్రాసాద మాససాద. తత్ర. ౨౧

ప. ఏషా రాక్షససార్వభౌమనగరీ రక్షశ్చమూరక్షితా
తస్యేదం సదనం [2]సువర్ణశిఖరం బిభ్రాణ మభ్రావలిమ్,

నేపన స్యానిత్యత్వజ్ఞాపనాత్పరస్మైపద మితి అతఏవ 'తర్జయతి భర్త్సయతి చేత్యపి దృశ్యతే' ఇతి భట్టమల్లః, లఙ్కాధిదేవతాం లఙ్కాధిష్ఠానదేవతాం, నిర్జిత్య ముష్టిఘాతేన జిత్వా, 'ముష్టినాఽభిజఘానైనాం హనూమాన్ క్రోధమూర్ఛితః' ఇతి శ్రీరామాయణవచనాత్, అథ సరసిజాసనశాసనాత్ బ్రహ్మనియోగవశాత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానమ్, ని. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాద్యం స్యా'దిత్యమరః, భావే అఙ్ప్రత్యయః, వానరేణ రచితా విహితా యాఽవజ్ఞావధీరణా సా ఉపజ్ఞా ఆద్యజ్ఞానం యస్య తం, తథోక్తం, వానరకృతావధీరణం తవ యదా స్యాత్తదాలఙ్కాయా వినాశ ఇత్యాద్యజ్ఞాత మిత్యర్థః. † నిఖిలనిలయవిలయం సకలనికేతననాశం ఆవేదయన్త్యా. 'ఇదం చ తథ్యం శృణు మే బ్రువన్త్యా వై హరీశ్వర, స్వయం స్వయంభువా దత్తం వరదానం యథా మమ, యదా త్వాం వానరః కశ్చిద్విక్రమా ద్వశ మానయేత్, తదా త్వయా హి విజ్ఞేయం రక్షసాం భయమాగత'మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తరీత్యా కథయన్త్యేత్యర్థః, తయా లఙ్కాధిదేవతయా, విహితానుమతిః కృతాఙ్గీకారస్సన్, లంకాయా మవికల మేవాప్రతిహత మేవ, మైథిలీం, విచిన్వ న్మృగయన్, నైరృతచక్రవర్తినో రాక్షస సార్వభౌమస్య రావణస్య, ప్రాసాదం హర్మ్యం, ఆససాద ప్రాప, తత్ర తస్మిన్ప్రాసాదాసాదనసమయే.

ఏషేతి. ఏషేయం రక్షశ్చమూరక్షితా రాక్షససేనాభిగుప్తా, రాక్షససార్వభౌమ నగరీ రావణరాజధానీ, తథా ఇద మేతత్ తస్య రావణస్య సంబంధి సువర్ణశిఖరం హిరణ్మయశృంగం, అభ్రావళిం, బిభ్రాణం బిభ్రత్, మేఘపర్యన్తోన్నత మిత్యర్థః.

† కేచిత్ ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా కర్మణ్యఙ్ ఆద్యజ్ఞానవిషయ ఇత్యర్థః, అవజ్ఞయా ఉపజ్ఞా అవజ్ఞోపజ్ఞమ్ 'అవజ్ఞోపక్రమం తదాద్యాచిఖ్యాసాయా' మితి నపుంసకత్వం, అవజ్ఞయా ఆదౌ జ్ఞాత మిత్యర్థః. 'ఉపజ్ఞా జ్ఞానమాద్యంస్యా'దితి కోశోఽపి జ్ఞాన మిత్యస్య జ్ఞానవిషయీభూత మిత్యర్థః, బాహులకాత్కర్మణీత్యాదికాత్యాహుః.

1 నైర్ఋతి. 2 విమానశిఖరైః.

ఏతత్పుష్పక మాహృతం ధనపతే రిత్యాదరా న్మారుతే
స్తస్యాదర్శయ దిందుదీపకిరణప్రద్యోతితాశా నిశా. ౨౨

అపి చ.—

ఆదిత్యః కృతకృత్య ఏవ భవితా సీతాపతే రీదృశం
సాహాయ్యం విరచయ్య కీర్తి[1]మతులా మాదిత్సునా సూనునా,
ఇత్యాలోచ్య తదా కిల స్వయ మపి ఖ్యాతిం గృహీతుంపరాం

ధృషి శ్యానచ్, సదనం గృహం, † తథా ఏతద్ధనపతే ర్ధనపతిం విజిత్యేత్యర్థః. 'ల్యబ్లోపే కర్మ ణ్యధికరణే' చేతి పఞ్చమీ. ఆహృత మపహృతం, పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం విమానం, ఇతి అనేన ప్రకారేణ, ఆదరాత్, శ్రీరామకార్యప్రవృత్తిజనితప్రీతివశాత్, మారుతే ర్హనూమతః, ఇందు రేవ దీప స్తస్య కిరణైః ప్రద్యోతితాః ప్రకాశితాః ఆశా దిశో యయా సా తథోక్తా, నిశా రాత్రిః, అదర్శయత్ దర్శయామాస, యథా కాచిత్కస్మైచిదభ్యాగతాయ రాత్రౌ దీపప్రభయా సర్వం ద్రష్టవ్యం ప్రదర్శయతి తద్వదత్రాపీ త్యర్థః, చంద్రోదయవశా ద్దిక్ప్రకాశే సతి మారుతి స్సర్వం నిర్వర్ణయామాసేతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర నిశాయాః ప్రదర్శకత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదతిశయోక్తిభేదః, స చైకదేశ వర్తిరూపకేణ సంకీర్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అ. అథ సాక్షా చ్చంద్ర ఏవ మారుతే స్సాహాయకతత్పరోఽభూదిత్యుత్ప్రేక్షతే—అపి చేతి. కించేత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—ఆదిత్య ఇతి. ఆదిత్యస్సూర్యః, కర్తా, సీతాపతేః శ్రీరామస్య,ఏతేన క్షణమాత్రమపి తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, ఈదృశమిత్థం భూతం, సీతాన్వేషణ రూపమిత్యర్థః, సాహాయ్యం సహాయకర్మ, సహాయకారిత్వ మితి యావత్ బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్, విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః, అతులాం నిరుపమాం, కీర్తింఖ్యాతిం, ఆదిత్సునా ఆదాతు మిచ్ఛునా, సంజిఘృక్షుణేత్యర్థః,దదాతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, సూనునా పుత్రేణ, సుగ్రీవేణ, కృతకృత్యః కృతార్థో, భవితాభవిష్యత్యేవ, భవతేర్లుట్,ఇతీత్థ, మాలోచ్య కిల, మత్వేతి మిత్యర్థః, తదా తస్మిం స్సమయే, స్వయ మపి,పరాం, ఖ్యాతిం, గృహీతుం సంపాదయితుం, లఙ్కాయాం, రఘునాథదూతస్య హనూమతస్సరణౌ మార్గే, చంద్రేణ, దీపాయితం దీపేనే

---

† 'సువర్ణశిఖరైర్విభాతి' మితి పాఠే శిఖరాణాం భరణే కరణత్వం.

1 అమితామ్.

లఙ్కాయాం రఘునాథదూతసరణౌ చన్ద్రేణ దీపాయితమ్. ౨౩

గ. ఏవ మేవ పర్యట న్నస్వప్నసున్దరీసౌన్దర్యముద్రాం[1]నిద్రయా ప్యతిశయ్య శయ్యాగృహే కృతసంవేశం వేశ[2]యువతిజనపరివృతమవరోధవధూజన మన్యవిరోధేన నిరీక్ష్య తత్ర వితథమనోరథో మారుతిర్విరచితబహువిధబహుచిన్తాప్రకారః [3]ప్రాకారా దవప్లుత స్స న్నశోకవనికాయామపి మైథిలీ మన్వేష్టు [4] మిష్టదేవతాప్రణతి మతనుత. ౨౪

ఖాచరితం, తద్వ త్సర్వం హనూమతే ప్రదర్శిత మిత్యర్థః. అహోరాత్రప్రకాశకత్వేన తుల్యయో రావయోరన్యతరస్య ఖ్యాతిసమ్భవే మయా తూష్ణీం స్థాతుం నోపయుజ్యత ఇతి మత్వా చన్ద్రే ణాప్యేవ మాచరిత మిత్యుత్ప్రేక్షితత్వా దుత్ప్రేక్షా లఙ్కారః. దీపశబ్దా దాచారక్యజన్తా ద్భావే క్తః, వృత్తం తు పూర్వవత్. ౨౩

ఏవమితి. ఏవ మేవో క్తప్రకారేణైవ, మారుతిః, పర్యటన్ సఞ్చరన్ సీతానిరీక్షణార్థ మితి భావః, న విద్యతే స్వప్నో నిద్రా యేషాం తే అస్వప్నాః దేవాః. ని. 'ఆదిత్యా ఋభవోఽస్వప్నా' ఇత్యమరః. తేషాం యాః సున్దర్యః తాసాం సౌన్దర్యముద్రాం, రామణీయకస్య పరాం కాష్ఠాం, నిద్రయా నిద్రావస్థయాఽపి, అతిశయ్య అతిక్రమ్య, జాగ్రద్దశయా తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, శయ్యాగృహే శయనమన్దిరే, కృతసంవేశం విహితస్వాపం, నిద్రాణ మి త్యర్థః. ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాపస్స్వప్నస్సంవేశ ఇత్యపీ'త్యమరః. వేశయువతిజనపరివృతం వేశ్యాజనపరివేష్టితమ్. 'తచ్ఛాఖానగరం వేశో వేశ్యాజనసమాశ్రయ' ఇ త్యమరః. అవరోధవధూజనం మన్దోదర్యాద్యన్తఃపురస్త్రీజనఞ్చ, ని. 'శుద్ధాన్తశ్చావరోధ శ్చే'త్యమరః. అవిరోధేన అప్రతిబన్ధేన నిరీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ర అన్తఃపురే వితథమనోరథః సీతాసన్దర్శనాలాభా ద్వ్యర్థమనోరథః, అతఏవ విరచితాః బహువిధాః నానారూపా శ్చ చిన్తాప్రకారాః విచారపరిపాట్యో యేన స తథోక్తః. 'కిన్ను సీతాఽథ వైదేహీ మైథిలీ జనకాత్మజా, ఉపతిష్ఠేత వివశా రావణం దుష్టచారిణ' మిత్యాది శ్రీరామాయణోక్తనానావిధచిన్తాక్రాన్తాన్తఃకరణ ఇత్యర్థః. అథ ఏవ ప్రాకారా దవప్లుతస్సన్, లఙ్ఘితప్రాకార స్స న్నిత్యర్థః. అశోకవనికాయా మపి రావణాన్తఃపురోచితప్రమదవనేఽపి, మైథిలీం సీతా మన్వేష్టుం విచేతుం, ఇష్టదేవతానాం వసురుద్రాద్యభీష్టదేవతానాం, ప్రణతిం నమస్కార మతనుత అకార్షీత్, ప్రారబ్ధకార్యసిద్ధ్యర్థ మిష్టదేవతానమ

---

1 నిద్రాయామ్. 2 యువతిపరివృతమ్. 3 ప్రాసాదాత్. 4 అభీష్టదేవతాప్రణామమ్.

ప. అసౌ జనకనందినీం తత ఇతో విచిన్వన్ క్షణా
దశోకవనికా మగా దపగతాన్యమార్గభ్రమః,
పరా మభిలష న్గతిం శమధనో యథా నిర్మమ
స్త్రయీ మఖిలకిల్బిషప్రశమనైకదివ్యౌషధీమ్. ౨౫

గ. తత స్తస్యాం నాగపున్నాగతాలహింతాలతమాలకృతమాలస
గళవకుళవంజుళతిలకామలకకుటజలికుచకతకతక్కోలాంకోలలవంగవికం
కతకేతకీ[1]కదమ్బోదుంబరకపిత్థాశ్వత్థకురవకమరువకమాకందకుంద

సాత్కారం చకారే త్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'వసూన్ రుద్రాం స్తథాదిత్యా నశ్వినౌ మరుతోఽపి చ, నమస్కృత్వా గమిష్యామి రక్షసాం శోకవృద్ధయే'ఇతి. ౨౪

అసా వితి. అసౌ హనూమాన్, జనకనందినీం జానకీం, తత ఇతో, విచిన్వన్ మృగయన్, అపగతః అన్యమార్గభ్రమో మార్గాంతరసంచారః సంసారమార్గవిభ్రాంతి శ్చ యస్య స తథోక్త స్సన్, విశేషణ మేత చ్ఛమధనేఽపి యోజ్యమ్, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అశోకవనికామగాత్ ప్రాపత్, కథ మివ మమే త్యేత దవ్యయం. మమత్వా ద్వాంఛితా ద్రహితో నిర్మమో నిస్పృహః, శమో వైరాగ్యాదినా నిర్వికారచిత్తత్వం స ఏవ ధనం యస్య సః శమధనో వైరాగ్యసంపన్నో మునిరిత్యర్థః. పరాం గతిం ముక్తి, మభిలషన్ వాఞ్ఛన్, అఖిలకిల్బిషప్రశమనే సకలపాపనిరాసే ఏకదివ్యౌషధీం, సమస్తపాపక్షయకరీ మిత్యర్థః. త్రయీం యథా వేదత్రయ మివ, 'సామాన్యం విశేషే పర్యవస్యతీ'తి న్యాయేన ప్రకృతోపయోగిత్వా ద్బ్రహ్మప్రతిపాదకోపనిషద్విద్యా మివేత్యర్థః, ని. 'ఇతి వేదా స్త్రయ స్త్రయీ'త్యమరః. 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' ఇతి దండ్యాచార్యానుశాసనా దుపమాలఙ్కారః. స చ త్రయ్యా మోషధిత్వరూపణా ద్రూపకాలంకారే ణాంగేన సంకీర్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౨౫

తత ఇతి. తత స్తదనంతరం, నాగాః నాగదంతకాః పున్నాగా దేవవల్లభాః తాలా స్తృణరాజాహ్వయాః హింతాళాః శ్రీతాళాః దేవదారువిశేషాః వకుళాః కేసరాః వంజుళా అశోకాః తిలకాః క్షురకాః ఆమలకాః తిష్యఫలాః. కుటజాః గిరిమల్లికాః లికుచాః లకుచాః కతకాః జలపంకశోధకబీజవృక్షవిశేషాః తక్కోలాని కోశఫలాని గంధద్రుమవిశేషాః అంకోలాః నికోచకాః లవంగాని దేవకుసుమాని వికంకతాః స్రుచాం వృక్షాః కేతక్యః తృణద్రుమవిశేషాః ప్రసిద్ధాః కదంబాః నీపాః ఉదుంబరాః జన్తుఫలాః కపిత్థా దధిఫలాః అశ్వత్థా శ్చలదళాః కురవకా రక్తకురంటకాః మరువకాః పిండీతకాః సమీరణావా మాకందా శ్చూతవిశేషాః కుందాని మాఘ్యాని తిందుకాః

---

1 కదంబక.

తిందుకచందనస్యందనచంపకచాంపేయపనస వేతసపలాశపాటలముష్కక [1]ప్రియాళుప్రాయై రనేకై రనోకహనివహైః [2]పరివృతాయాం పరిభ్రమ[3]న్నభ్రంకషవిటపనిబిడితగగనప్రపఞ్చాం కాంచన కాఞ్చనమయీం శింశుపా మారురోహ. ౨౬

ప. తత్ర తత్పత్త్రసంఛన్నగాత్రః పుత్రో నభస్వతః,
న్యగ్రోధదళసంలీనజనార్దనదశాం దధౌ. ౨౭
మల్లీం చూతవనా దివ స్నుహీవనే మ్లేచ్ఛేన సంస్థాపితాం

తిన్దుకాః చందనాః మలయజాః స్యందనాః తినిశాః చంపకాః హేమపుష్పకాః చాంపేయాః నాగకేసరాః పనసాః కంటకఫలాః వేతసాః వానీరాః పలాశాః కింశుకాః పాటలాః ఫలేరుహాః ముష్కకా వా రసాలాః చూతాః ప్రియాళవో రాజాదనాని చేత్యేతేషాం వృక్షవిశేషవాచకానాం ద్వంద్వః, ఏతేషా మభిధాన మమరకోశాదౌ ద్రష్టవ్యమ్, ఏతత్ప్రాయై రేతత్ప్రచురై, రనేకై ర్బహుభి రనోకహనివహైః వృక్షమండలైః, పరివృతాయాం పరిపూర్ణాయాం, తస్యామశోకవనికాయాం, పరిభ్రమన్ సీతాదర్శనార్థ మిత స్తత స్సంచరన్, అభ్రంకషంతీ త్యభ్రంకషాః. అత్యున్నతాః. 'సర్వకూలాభ్రకరీషేషు కష' ఇతి ఖచ్ప్రత్యయః, తై ర్విటపై శ్శాఖా విస్తారై ర్నిబిడిత గగనప్రపఞ్చాం ఆచ్ఛాదితగగనాభోగా మిత్యతిశయోక్తిః, కాంచనమయీం హిరణ్మయీం, తాగ్రూపే ద్వే మయట్ ఙీప్, శింశుపా మగురుతరు, మారురోహ ఆరూఢవాన్, యదధఃప్రదేశఏవ జానకీనివాసస్థాన మితి భావః. ని. 'పిచ్ఛిలా గురుశింశుపా' ఇత్యమరః. ౨౬

తత్రేతి. తత్ర తస్యాం శింశుపాయాం, నభస్వతః పుత్రః పవనస్య తనయో హనూమాన్, తత్పత్త్రసంఛన్నం తస్యాః శింశుపాయాః పత్రసంఛన్నం పలాశాచ్ఛాదితం గాత్రం యస్య స, తథోక్త స్సన్, న్యగ్రోధదళసంలీనస్య వటపత్రశాయినో జనార్దనస్య శ్రీమహావిష్ణోః దశాం, దధౌ, అన్యేషా మప్రకాశార్థం తత్ర తథా నిలీయాతిష్ఠ దిత్యర్థః. తత్రాన్యదశాయా అన్యస్యాసంభవా త్తత్సదృశీం దశా మితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపో నిదర్శనాలఙ్కారః. ౨౭

అ. తత స్తదవస్థా త్సీతా మపశ్య దిత్యాహ.—మల్లీ మితి. మ్లేచ్ఛేన యవనేన, చూతవనా త్సహకారోద్యానా దుద్ధృత్యేతి శేషః, స్నుహీవనే సింహుండికాననే,

1 ప్రియాల. 2 పరివృతామ్. 3 అభ్రంకషవికటవిటప.

మాలాం దేవకులా దివామిషధియా క్షిప్తాం శ్మశానే శునా,
దేవీ మాశ్రమత స్తదా [1]స్వభవనం నక్తంచరేణ చ్ఛలా
దానీతా మపనీతవేషరచనా మాలోకయ న్మారుతిః ౨౮

౫. పున రయ ([2]మేనా మాలోక్యై)వం చింతాం తతాన. ౨౯

౬. జ్యోత్స్నాం వినాఽపి నివసే న్నిశి శీతభాను
శ్ఛాయాం వినాఽపి [3]నివసే ద్దివసేశ్వరోఽపి,
ఏనాం వినా రఘుపతిః పరిగృహ్య ధైర్యం
సప్రాణ ఏవ వసతీతి విచిత్ర మేతత్. ౩౦

సుస్థాపితాం నిక్షిప్తాం, మల్లీం విచికిలాలతామివ, ని. 'మల్లీ విచికిలా శీతభీరు స్స్యా దష్టపత్రి కే'త్యభిధానరత్నమాలా. తథా శునా శునకేన, ఆమిషధియా మాంసభ్రాంత్యా, దేవకులా ద్దేవాలయాత్, ఆకృష్యేతి శేషః, ని. 'సజాతీయగణే గోత్రే గృహేఽపి కథితం కుల' మితి విశ్వః. శ్మశానే పితృవనే, క్షిప్తాం, మాలాం స్రజ మివ. శోచ్యామి త్యర్థః. నక్తంచరేణ రావణేన, ఛలాత్. ఆశ్రమత స్తపోవనాత్, ఆపహృత్యేతి శేషః. స్వభవన మానీతాం ప్రాపితాం, అత ఏవాపనీతవేషరచనాం అపగతనైపథ్యకలనాం దేవీం సీతాం, తదా తస్మిం త్సమయే, మారుతి రాలోకయ దపశ్యత్, అనేనైవేయ ముపమా, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౮

పున రితి. పునర్భూయోఽపి, అయం హనూమాన్, ఏనా మాలోక్య, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారాం, చింతాం విచారం, తతాన చకార. ౨౯

అ. తత్ప్రకార మేవాహ.—జ్యోత్స్నామితి. నిశి రాత్రౌ, శీతభాను శ్చంద్రః, జ్యోత్స్నాం వినా చంద్రికాం విహాయాపి, అత్యన్తావినాభూతామపీతిభావః. నివసేత్ నివాసం స్థితిం ప్రాప్నుయాత్, తథా దివసేశ్వరోఽపి సూర్యోఽపి, ఛాయాం వినా, ఛాయానామ్నీం నిజభార్యాం కాంతిం విహాయేత్యర్థః. నివసేత్. నైతచ్చిత్రమితి భావః. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాంతౌ ప్రతిబింబార్కజాయయో' రితి వైజయంతీ. కింతు ఏనాం వినా ఇత్థంభూతయా సీతయా వియుక్త స్సన్, రఘుపతిః శ్రీరామః, ధైర్యం మనస్స్థైర్యం, పరిగృహ్య ఆవలంబ్య,'మనసోనిర్వికారత్వం ధైర్యంసత్స్వపి హేతు ష్వి'తిరసికాః, సప్రాణ స్సజీవ ఏవ, వసతీతి యత్, ఏతత్ప్రాణనం, విచిత్ర మాశ్చర్యం, ఏతాదృశరూపలావణ్యసంపన్నాం, విహాయ క్షణమాత్ర మపి ప్రాణాన్ ధారయితు మశక్యత్వాదితి భావః. అత్ర శీతభానుదివసేశ్వరయో ర్జ్యోత్స్నాఛాయావి

---

1 స్వభవనే. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 3 విలసేత్.

౧. ఏవం చింతయతా హనూమతా కథమపి[1] నీతే నిశీథసమయే నిశీథినీనాథేఽపి చరమగిరిశిఖరోపకంఠ[2]సేవా ముత్కంఠమానే దశకంఠ స్తు నిద్రాశేషేణ స్మరశరప్రహారేణ చ కలుషీకృతాక్షః సరసహరిచందన చర్చయా జానకీవర్ణనేచ్ఛయా చ ప్రకటితరాగః పరివర్తిత[3]వైకక్ష కమాలయా[4]ముకుటరత్నప్రభయా చ తిరస్కృతనక్షత్రమాలః శ్శనై శ్శనై రవిశ దశోకవనికామ్. ౩౦

సాఖావేన నివసనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానా దసంబంధరూపాతిశయోక్తిః. వ సన్తతిలకావృత్తమ్. ౩౦

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరీత్యా, చింతయతా, హనూమతా, నిశీథసమయే అర్ధరాత్రకాలే, నీతే గమితే సతి, ని. 'అర్ధరాత్రనిశీథౌ ద్వౌ' ఇ త్యమరః. తథా నిశీథినీనాథా చంద్రేఽపి, చరమగిరిశిఖరోపకంఠసేవా మస్తాచలశృంగసమీపానువృత్తిం, ఉత్కంఠమానే అభిలషమాణే, అస్తోన్ముఖే సతీత్యర్థః, దశకంఠ స్తు రావణోఽపి, నిద్రాశేషేణ స్వాపావశిష్టాంశేన, స్మరశరప్రహారేణ మన్మథబాణవేధేన చ, కలుషీకృతాని అరుణీకృతాని అక్షీణి లోచనాని యస్య స, తథోక్తః, 'బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణో స్స్వాఙ్గాత్ష' జితి షచ్ప్రత్యయః. తథా కలుషీకృతాని వికలితాని అక్షాణి ఇంద్రియాణి యస్య స తథోక్తః, తదా సరసహరిచందనచర్చయా సద్రవరక్తచందనలేపనేన చ. ని. 'గుణే రాగే ద్రవే రస' ఇత్యమరః. జానకీవర్ణనేచ్ఛయా చ, ప్రకటితః ప్రకాశితః రాగో లౌహిత్య మనురాగ శ్చయేన స, తథోక్తః, 'రాగోఽనురక్తౌ మాత్సర్యే క్లేశాదౌ లోహితాదౌ' ష్వి త్యమరశేషః తథా పరివర్తితా ఉపరి సన్నివేశేన ఆముక్తా యా వైకక్షకమాలా ఉరసి తిర్యక్ప్రసారితపుష్పమాలా తయా చ, ని. 'వైకక్ష్యకం తు తత్ యత్తిర్యక్ క్షిప్త మురసీ' త్యమరః. ముకుటరత్నప్రభయా కోటీరలసన్మణిదీప్త్యా చ, తిరస్కృతా న్యక్కృతా నక్షత్రమాలా సప్తవింశతిమౌక్తికమాలా తారకాశ్రేణిశ్చ యేన స తథోక్త స్సన్, ఏకత్ర ప్రకృత్యా అపరత్ర కాంతిప్రసారా చ్చేతి భావః. ని. 'సైవ నక్షత్రమాలా స్యా త్సప్తవింశతిమౌక్తికై' రిత్యమరః. శనైశ్శనై ర్మందప్రకారం, మదమదనావేశవశా దతిమంథర మిత్యర్థః. అశోకవనికాం, ప్రవివేశ్ ప్రవిష్టవాన్. ౩౦

---

1 నీతేనిశీథసమయే నిశీథినీనాథే చరమ. 2 సేవానముత్కంఠమానే. 3 వైకక్ష్య. 4 ముకుటకట.

ప. రజనిచరమభాగే వారసీమంతినీనాం
కరతలకలికాభి ర్దీపికామార్జనీభిః,
దిశిదిశి పరిమృష్టం యత్తమస్తత్సమస్తం
హృదయ మవజగాహే కేవలం రావణస్య. 3౨
సోఽయం మదాన్ధహృదయో రఘువీరపత్నీం
సీమంతినీతి హతసీతి రహాప పాపః,
ఆమూలపల్లవితకోమలపల్లకీతి

రజనీతి. రజనిచరమభాగే రాత్రిపశ్చిమసమయే, అపరరాత్ర ఇత్యర్థః. వారసీమంతినీనాం వారనారీణాం, ని. 'వారస్త్రీ గణికా వే శ్యే'త్యమరః. కరతలకలితాభి ర్హస్తతలధృతాభిః దీపికాభిరేవ మార్జనీభిశ్శోధనీభిః, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, యత్తమోఽన్ధకారో మోహశ్చ, పరిమృష్టం పరిశోధితం, జాత మితి శేషః. తత్సమస్తం కృత్స్నం, తమః, కర్తృ, రావణస్య, హృదయం కేవలం హృదయమే వావజగాహే ప్రవివేశ, యథా లోకే స్త్రీకరధృతమార్జన్యా పరిమృష్టో ధూపరాగః కుత్రచి న్మందిరాంతరం, యథా వా దినకరకరాభిమృష్టం సర్వతోదిక్కం శార్వర మంధకారం గిరిగహ్వరం ప్రవిశతి, తద్వదిత్యర్థః. దీపికాధారవారనారీపరివేష్టితో రావణః పరమమోహావిష్టహృదయ స్తదానీ మశోకవనికాం ప్రవిష్ట ఇతి ఫలితోఽర్థః. అత్ర జానకీసంగతిహేతుకత్వేన ప్రసిద్ధస్య రావణహృదయతమః ప్రవేశస్య దీపికామార్జనీపరిశోధనహేతుకత్వే నోత్ప్రేక్షణా దుత్ప్రేక్షా వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా, సాచతమసః శ్లేషభిత్తికాభేదాధ్యవసాయమూలాతిశయోక్త్యా రూపకానుప్రాణితయా నిర్వ్యూఢేతి సంకరః. 3౨

అ. తతః కింతత్రాహ.—సోఽయ మితి. మదేన దర్పేణాంధం వివేకశూన్యం హృదయం యస్య. తథోక్తః, అత ఏవ హతసీతి ర్నష్టనయః, దుర్వినీత ఇతి యావత్, తథా పాపాని పరదారాభిమర్శాదిరూపకల్మషాణ్యస్య సంతీతి పాపః, దురాచార ఇత్యర్థః అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః,సోఽయం రావణః,సీమంతినీ సాధారణయోషిదితి మత్వేతి శేషః. నతు నిజకులనిర్మూలనమూలభూతాం జానాతీతిభావః. రఘువీరపత్నీం శ్రీరామధర్మభార్యాంవారణేంద్రో మత్తగజః, మూలా దారభ్య ఆమూలమ్. 'ఆఙ్మర్యాదాభివిధ్యో'రిత్యవ్యయీభావః. తతః పల్లవితశబ్దేన 'సుప్సుపే'తి సమాసః, ఆమూలంపల్లవితా సంజాతపల్లవా తారకాదిత్వాదితచ్; కోమలా అభినవా చ సల్లకీ గజప్రియవృక్షవిశేషః సేతి, మత్వేతి శేషః. ని. 'సల్లకీ స్యా ద్గజప్రియే'తి మాలాయుధః. వితానస్యాయం వైతానో

వైతానపావకశిఖామివ వారణేంద్రః 33

ఏత[1]ద్దర్శనేన వేపమానతనులతా మైథిలీ కాపురుషవిషయవచన పారంపర్యేణ విదీర్యమాణహృదయా హృదయదయితాశయప్రత్య యాదముమేవ తృణ మన్తరతఃకృత్వా స్థితా ప్రత్యభాషత. 34

యజ్ఞీయః. వి. 'క్రతువిస్తారయోరస్త్రీ వితాన' మిత్యమరః. సచాసౌ పావకశ్చ తస్య శిఖాం జ్వాలా మివ, ఆప ప్రాప, ఉపమాలంకారః. అత్ర రఘువీరశబ్దేన శ్రీరామవీర్యా త్సీతా పాతివ్రత్యాన్నిజదుర్నయాచ్చాస్యాసన్నమృత్యుత్వం సూచిత మి త్యవగంతవ్యమ్.

ఏత దితి. ఏతద్దర్శనేన ఏతస్య రావణస్య కర్మణః దర్శనేనావలోకనేన, వేప మానా కంపమానా తనులతా గాత్రవల్లీ యస్యా స్సా,తథోక్తా, మైథిలీ, కుత్సితః పు రుషః, కాపురుషః. 'ఖాపా పురుష' ఇతి వికల్పా త్కుశబ్దస్య కాదేశః. తస్య విషయాణి గోచరాణి దుర్జనోచితానీతి యావత్, తాదృశాని యాని పరుషభాషణాని కర్ణకఠోర దుర్భాషణాని తేషాం పారంపర్యేణ పరంపరయా, 'మాం దృష్ట్వా నాగనాసోరు గూహమానా స్తనోదరమ్, అదర్శన మివాత్మానం భయా న్నేతుం త్వమిచ్ఛసి, కామయే త్వాం విశాలాక్షి బహుమన్యస్వ మాం ప్రియే' ఇత్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా అవాచ్యవచనప్రహారైరిత్యర్థః. విదీర్యమాణహృదయా విశీర్యమాణాంతఃకరణా సతీ, హృదయదయితస్య ప్రాణేశ్వరస్య శ్రీరామస్యాశయే సర్వదా స్వాభిముఖ్యరూ పాభిప్రాయే ప్రత్యయాద్విశ్వాసా ద్ధేతోః † అముం రావణం ప్రత్యేవ నతు వ్యక్త్యం తరం ప్రతీ త్యర్థః, తృణ మంతరతః మధ్యే, కృత్వా స్థాపయిత్వా, స్థితా వర్తమానా సతీ, ప్రత్యభాషత, ప్రత్యువాచ. రావణస్య సాక్షా త్సంభాషణానర్హత్వా త్తృణవ్యవ ధానకరణం ద్రష్టవ్యమ్. యద్వా యథా శ్రీరామ స్తృణేనైవ కాకాసురం నిరసితవాన్ తథా ఽనేనైవ తృణేన త్వా మపి నిరసిష్యతీతి జ్ఞాపనార్థం వా. పశుసమానస్య తవే దం తృణ మేవ భోజ్య మితి బుద్ధ్యా వా, తృణదంశనేన శ్రీరామపాదయోః పతేతి బుద్ధ్యా వా, ఆత్మప్రశంసాపరస్య తవైశ్వర్య మేత త్తృణసదృశ మితి బుద్ధ్యా వా, జగదేకవీరస్య శ్రీరామ స్యాపరాధాచరణేన భవాన్ సానుబంధో వినశిష్య తీతి తృ ణం ఛిత్వా నివేదనార్థం వా తృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యుత్తరం దత్తవ తీత్యర్థః. ‡

[1] దర్శన వేపమాన.

† 'హృదయదయితశౌండీర్య ప్రత్యయా'దితి పాఠే శౌండీర్యం సామర్థ్యం.

‡ 'అము మేవ తృణాయ మత్వాస్థితాపితృణ మంతరతః కృత్వా ప్రత్యభా షతే'తి పాఠే అముం రావణ మేవ తృణాయమత్వాతృణవదనాదృత్య 'మన్యకర్మణ్యా

¹అయి సకలసమాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠః పరమేష్ఠీ నను కులగురుర్భవతః పరకళత్ర²రతి రపత్రపాం జనయతి హి గోత్రజానామ్. 3౫

భూయోఽపి పంచవటీపరిసర మముం జనం ³ప్రభంజన ఇవానుకూలః కూలోపకంఠ పరిభ్రష్టాం నావ మివ యది నయేథా స్తర్హి

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—అయీత్యాదినా. అయీత్యామన్త్రణేన తస్య నామా ప్యుచ్చరితు మనర్హ మితీత్థం నిర్దేశ ఇత్యవగన్తవ్యం, సకలాః సమస్తాః యే సమాచారాః తత్తద్వర్ణాశ్రమోచితా స్సమ్యగాచారాః తేషాం ప్రతిష్ఠాయాం స్థాపనే నిష్ఠా తాత్పర్యం యస్య స, తథోక్తః, సమస్తసదాచారనిర్వహణధురీణ ఇత్యర్థః, పరమే స్థానే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ బ్రహ్మా 'పరమేస్థః కి'దితి ఇనిప్రత్యయః ఔణాదికః' స్తత్పురుషే కృతిబహుళ'మిత్యలుక్ 'స్థాస్థిన్ స్థూణా'మితి వక్తవ్యాత్ షత్వం, భవత స్తవ, కులగురు ర్నను కులస్వామీ నను, వంశప్రవర్తకః ఖల్విత్యర్థః, బ్రహ్మణో నప్తృత్వాత్ త్వం మహాకుల ప్రసూత ఏవ జాతోఽసీతి భావః, అస్తు తతః కిం తత్రాహ. పరేతి. పరకళత్రేషు రతి రనురాగో యస్యస, తథోక్తః, భవానితి శేషః, ని. 'రతిః స్మరప్రియాయాం చ రాగేఽపి సురతేఽపి' చేతి విశ్వః, గోత్రజానాం త్వద్వంశోద్భవానాం, ని. 'గోత్రం వంశే పుమాన్ శైల' ఇతి భాగురిః, అపత్రపాం లజ్జాం, జనయతి ఉత్పాదయతి, హి రవధారణే, శేషే ప్రథమః, త్వదీయజుగుప్సిత కర్మవశాత్ త్వద్వంశ్యా లజ్జితా భవన్తీత్యర్థః, సదాచారప్రతిష్ఠానిష్ఠపరమేష్ఠివంశకేన త్వయా తన్నిష్ఠే నైవ వర్తితవ్యం న త్వేవంభూతదురాచారేణ సదాచారాణాం త్వద్గోత్రజాతానాం లజ్జాజనకేన భవితవ్య మితి భావః, ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయోః' 'లజ్జా సాఽపత్రపాన్యత' ఇతి చామరః. 3౫

అ. తథాచ కిమ త్రేతికర్తవ్య మిత్యాశంక్య మయోపదిశ్యమాన మేతద్ధితం తవావశ్యం కర్తవ్యం తథాచ శ్రేయో భవిష్యతీ త్యాహ—భూయ ఇతి. అముంజన మిత్యాత్మ నిర్దేశః. మా మిత్యర్థః, పురుషబుద్ధి రేవ మయి కర్తవ్యా నతు స్త్రీబుద్ధి రితి జ్ఞాపనార్థ మిత్థం నిర్దేశః, పంచవటీపరిసరం పఞ్చవట్యాశ్రమపర్యంతభువమ్. ని. 'పర్యన్తభూః పరిసర' ఇ త్యమరః, అనుకూలః ప్రభంజనః అనుకూలవాయు రివ పరిభ్రష్టాం

నాదరే' ఇతి చతుర్థీ, తస్యైవతృణత్వేన భావనయా తృణనిధానానుపయోగేఽపి భావనాయా మానసికత్వేన బహిర్లోకాచారానుసరణార్థ మన్తరా తృణనిధాన మితి మన్తవ్యమ్.

1 అయిభోః. 2 కళత్రగాత్రక్షేత్రప్రసక్తి రప్యనిరపత్రపాం. 3 అనుకూలప్రభంజనఇవ,

తథాపి దయతే నియతం మదీయో జీవితేశ స్సాక్షాజ్జీవితేశోఽపి త్వయి దయాళు ర్భవేత్. 3౬

[1]దాశరథేర జయ్యాయా మైత్ర్యాః పాత్రమపి భవితాఽసి[2]కింతు ఖరప్రముఖనిశిచర బలమథనసమయరుచిరలగ్నసాంద్ర[3]వసాపంకిలముఖ

ప్రతికూల వాయువశా దమార్గగతాం, నావం, కూలోపకంఠం తీరప్రాంతమివేత్య నౌకేవేయ ముషమా, భూయః పునరపి, నయేథా యది ప్రాపయేథాశ్చేత్, నయతి ర్ద్వికర్మకః. తర్హి మదీయో జీవితేశో మత్ప్రాణేశ్వరః, శ్రీరామః పరమదయాళు రితి భావః. ని. 'జీవితేశో యమే కాంత' ఇతి విశ్వః. తథాపి దారాపహరణరూపాపరాధకర్తురపి, సంబంధసామాన్యమస్తీత్యుక్తం ప్రాక్, †నియతం నిశ్చితం, దయతే దయాం కరిష్యతి, మహాపరాధీ దురాచారోఽయం హస్తగత ఇతి న మారయిష్యతీత్యర్థః, వర్తమానసామీప్యే వర్తమానప్రత్యయః, ఇత్థం శరణాగతే త్వయి కాకాసురవ ద్దయాం కరిష్యతి తాదాత్వికగుణగణనాపరతంత్రా ఏవ దయాళవో నతు పూర్వాపరాధపరతంత్రా ఇతి భావః, అతస్సాక్షాజ్జీవితేశః ప్రత్యక్షాంతకోఽపి, త్వయి విషయే, దయాళు ర్దయావా న్భవే, న్న మారయే దిత్యర్థః, శ్రీరామదయాపాత్రస్య కథం మరణ మితి భావః. 3౬

అ. నచైవం మత్ప్రత్యర్పణే న ప్రాణత్రాణమాత్రమేవఫల మపి తు సకలలోకశ్లాఘనీయశ్రీరామమైత్రీపాత్ర మపి భవిష్యసీత్యాహ.—దాశరథే రితి, దాశరథేః శ్రీరామస్యసంబంధిన్యాః అజయ్యాయా జేతు మశక్యాయా అపరిహార్యాయా యావజ్జీవన భావిన్యా ఇతి యావత్. ని. 'జయ్యో య శ్శక్యతే జేతుం జేతవ్యమాత్ర' ఇత్యమరః. 'క్షయ్య జయ్యౌ శక్యార్థ' ఇతి నిపాతనా త్సాధుః, మైత్ర్యా స్సఖ్యస్య, మైత్రీ వ్యాఖ్యాతా, పాత్రం యోగ్యో, భవితాఽసి భవిష్యసి, అభ్యుచ్చయ శ్చాయం లాభస్తవ భవితేతి భావః, ని. 'యోగ్యభాజనయోః పాత్ర' మిత్యమరః, విపక్షే దండమాహ. కింత్వితి. కిం తు మదుక్తాన్యథాకరణ ఇత్యర్థః, ఖరప్రముఖనిశిచరబలస్య కోపయుక్తఖరాసురప్రభృతిరాక్షససేనాయాః మథనసమయే విధ్వంసనకాలే రుచిరం యథాతథా 'సుచిరే' తిపాఠే అతిచిరకాల మారభ్య లగ్నయా సంసక్తయా సాంద్ర

---

† తథాపి దయతేత్వామపి దయావిషయం కరోతీత్యర్థః 'అధీగర్థదయేశాం కర్మ' ణీతి కర్మణి శ్శేషత్వ వివక్షయా షష్ఠీతి యుక్తమ్.

1 దాశరథే రజయ్యాస్య. 2 కింత్విత్యస్య స్థానే అన్యథేతి నోచేదితి వా పాఠాంతరంసాధు. 3 వసాపఙ్కపఙ్కిలిత.

మార్యపుత్రస్య శిలీముఖం భవన్త మన్తరేణ కశ్చిద్దధీత నిజహృదయ గళితరుధిరధారయా ప్రక్షాళయితుమ్. ౩౭

గ. అథవా జనస్థానసమరా దారభ్య సమరాభావావగ్రహ తృషితానాం సౌమిత్రిపత్రిచాతకానాం[1]శోణితామ్బుపారణాం తవా పనయ శ్చేత్కస్సమర్థో నివారయితుమ్. ౩౮

వసయా మేదుర మేదోవిశేషేణ పంకిలం పంకవత్, పిచ్ఛిలత్వా దిలచ్, ముఖ మగ్రం వదనం చ యస్య తం, తథోక్త, మార్యపుత్రస్య శ్రీ రామస్య, శిలీముఖం బాణం, భవన్త మంతరేణ త్వాం వినా, 'అంతరాన్త రేణ యుక్త' ఇతి ద్వితీయా, నిజహృదయాత్ స్వకీయవక్షస్స్థలాత్ గళితా నిస్సృతాయా రుధిరధారా తయా ప్రక్షాళయితుం శోధయితుం. క శ్చిద్దధీత శ్రద్ధాం కుర్యాత్, తాదృక్ఛిలీముఖక్షాళనే త్వమేవ శ్రద్ధావాన్, నాన్య ఇత్యర్థః; మనుక్తాన్యథాకరణే శ్రీరామః ఖరవిదారణబాణేన త్వదీయవక్షో విదారయిష్యతీతి భావః, 'శ్రదంతరో రుపసర్గవద్వృత్తి ర్వా'చ్యేతి శ్రచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిపాతః. ౩౭

అ. ఆస్తాం తావ ద్రామబాణవార్తా లక్ష్మణబాణానాం త్వయి నిపతతాం కో వా నివారయితేత్యాహ.—అథవేత్యాది. అథ వేతి పక్షాంతరే, జనస్థానే యత్సమరం ఖరాదిరాక్షసమారణరణం తస్మా, దారభ్య, తతః ప్రభృతీత్యర్థః, 'అన్యారాదితరర్త' ఇత్యత్రారభ్యార్థయోగేఽపీతి వచనా త్పఞ్చమీ, అత ఏవ 'తథా కార్త్తిక్యాః ప్రభృత్యాగ్రహాయణ్య' ణీతి భాష్యకారప్రయోగా దేవప్రభృతిశబ్దయోగా త్పంచమీతి కైయటః, సమరాభావ ఏవావగ్రహో వృష్టిప్రతిబాధ ఇతి రూపకమ్, ని. 'వృష్టి ర్వర్షం తద్విఘాతేఽవగ్రాహావగ్రహౌ సమౌ' విత్యమరః, తేన తృషితానాం, సౌమిత్రిపత్రిణాం లక్ష్మణబాణానా మేవ చాతకానాం పక్షివిశేషాణామ్, ని. 'పత్త్రీ రోప ఇషు ర్ద్వయో' రి త్యమరః, శోణితాంబుపారణాం త్వద్రక్తాంబుపానం, తవాపనయ శ్చేత్ప్రత్యర్పణాభావరూపదుర్నయో యది, తర్హి, నివారయితుం, కః, స్సమర్థః. అమోఘానాం లక్ష్మణబాణానాం గతిం బ్రహ్మాఽపి వారయితుం న శక్తః, అత స్తద్బాణా ఏవ త్వద్రుధిరం పాస్యంతీతి భావః. † ౩౮

---

† 'పారణా త వాపఘనఘనత శ్చే' దితి పాఠే అపఘనోఽంగం సఏవ ఘనో మేఘ స్తస్మాత్ లభేతేతి శేషః, లభేత చేత్ తర్హి తాం పారణాం నివర్తయితు మి త్యాద్యన్వయః ప్రాగ్వత్, 'పారణాం తవాపఘనఘనత' ఇతి పాఠే పూర్వవ ద్రూపకం, ప్రాప్తా మిత్యధ్యాహార్యమ్.

1 త్వదంగగళితశోణిత.

ప. అథ నిశిచరనాథం [1]పంచబాణీవిభిన్నం
న హి జనకసుతాయాః ప్రాప దేకాఽపి వాణీ,
జన ముపనతమృత్యుం పంచవక్త్రాహిదష్టం
విశతి [2]హృతవిషాఢే రోషధేః కి న్ను శక్తిః. ౩౯

గ. ఏవం జనకదుహితు రవధీరణాఘృణితి మాకర్ణ్య క్రోధపరాఙ్ముఖో దశముఖ స్తా మభితో నివసంతీ రారక్షకరాక్షసీ, [3]రుద్దిశ్య భవత్యః

అథేతి. అథ జానకీభాషణానంతరం, పంచానాం అరవిందాదీనాం బాణానాం సమాహారః పంచబాణీ త్రిలోకీవ దత్ప్రక్రియా, తయా విభిన్నం విదారితం అత్యంతకామోపహతమిత్యర్థః. ఏకబాణభిన్నస్యైవావస్థా వక్తుం న శక్యతే పంచబాణీభిన్నస్య తు కిం వక్తవ్య మితి భావః, నిశిచరనాథం రావణం, జనకసుతాయాః, ఏకాఽపి, ఉక్తానాం వాచాం మధ్యే కాచిదపి, వాణీ వాక్, న ప్రాపత్, కామాంధహృదయోఽయం న కా మపి వాణీ మశృణో దిత్యర్థః, ఆప్నోతేర్లుఙ్, హిరవధారణే. ని. 'హి హేతా వవధారణ' ఇత్యమరః. తత్ర దృష్టాంతమాహ—జన మితి. ఉపనతమృత్యు మాసన్నమరణం, అతఏవ పంచవక్త్రేణ పంచముఖేన అహినా సర్పేణ దష్టం, జనం, హృతవిషాఢేః, విషదోషపరిహరణశక్తాయా అపీత్యర్థః, ఓషధేః, శక్తి స్సామర్థ్యం, విశతి కిం ను, న ప్రవిశత్యేవేత్యర్థః, దృష్టాంతాలఙ్కారః, 'యత్ర వాక్యద్వయే బింబప్రతిబింబతయోచ్యతే, సామాన్యధర్మో వాక్యజ్ఞై స్స దృష్టాన్తో నిగద్యత' ఇతి లక్షణాత్. ౩౯

ఏవ మితి. ఏవ ముక్తరూపాం, జనకదుహితు స్సీతాయాః, అవధీరణాఘృణితి మవమానసావచన మాకర్ణ్య, కోపపరాఙ్ముఖః కోపవినివృత్తముఖః, దశముఖః, తా మభితః, తస్యా స్సీతాయా స్సమంతా దిత్యర్థః, 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా నివసంతీ ర్వర్తమానాః, ఆసమంతాత్ రక్షా సంరక్షణం తత్ప్రయోజన మాసామిత్యారక్షిక్యః, †'ప్రయోజన' మితి ఠక్ ఙీప్ తతః 'స్త్రియాః పుంవ' దిత్యాదినా పుంవద్భావః, తాశ్చతాః రాక్షస్య శ్చ తా ఉద్దిశ్య, భాంతీతి భవత్యః అఘటితఘటనానైపుణ్య

‡ 'పంచవక్త్రాహిదష్ట' మితి దృష్టాంతవాక్యానురోధా 'త్పంచబాణప్రభిన్న' మితి పాఠ ఏవ సాధుః, పంచబాణో మన్మథః. † ఆరక్షకరాక్షసీ' రితిపాఠే ఆసమంతా ద్రక్షంతీ త్యారక్షకాః కర్తరి ణ్వులిటాప్ పుంవద్భావాదికం ప్రాగ్వత్.

1 పంచబాణావభిన్నం. 2 హృతవిషార్తే. 3 ఆహూయ.

చతుర్భి రప్యుపాయై [1]రేనా మవశ్యాం వశ్యాం కురుధ్వ మియ మన
నుకూలా చే దిమాం హ తాశాం[2] ప్రాత రాశాయ మహానసం నయ తే
త్యాదిశ్య నిశాంతే ప్రత్యాసన్నే నిశా న్త మేవ ప్రవివేశ. ౮౦

౯. †తదను క్షణదాచరీణాం భీషణవీక్షణవాగ్దోషోన్మేషణముకు
ళితహృదయపుండరీకా పుండరీకయూథపరివృతసారంగాంగనాభఙ్గీమఙ్గీ

సంపన్నత్వేన ప్రశస్తాః హేరాక్షస్యః, 'ఖాతేర్డవతు' రిత్యౌణాదికో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగిత' శ్చేతి జీప్, యూయం చతుర్భి రప్యుపాయై స్సామదానభేదదండరూపైశ్చతుర్భి రుపాయై రప్యేనాం సీతా, మవశ్యాం నియతం, వశ్యాం వశం గతాం. 'వశం గత' ఇతి యత్ప్రత్యయః, కురుధ్వం, యేనకేనాప్యుపాయేన వశీకురుధ్వ మిత్యర్థః, అథేయం సీతా అననుకూలా అవశగా చే, త్తర్హి హతాశాం నష్టబుద్ధి, మిమాం సీతాం, ప్రాతరాశాయ ప్రాతఃకాలభోజనార్థం, మహానసం పాకస్థానం, ని. 'సమానౌ రసవత్యాం తు పాకస్థానం మహానస' మిత్యమరః, నయత ప్రాపయత, విశస్య పచనార్థ మితి భావః, నయతి ర్ద్వికర్మకః, ఇత్యేవమాదిశ్యాజ్ఞాప్య, నిశాంతే నిశావసానే, ప్రభాత ఇ త్యర్థః, ప్రత్యాసన్నే సమీపవర్తిని సతి, నిశాంతం గృహ మేవ, ప్రవివేశ ప్రవిష్టవాన్, ని. నిశాన్తం భవనోపసో' రితి కోశః. ౮౦

తద న్వితి. తదను రావణగృహప్రవేశానంతరం, క్షణదాచరీణాం త్రిజటాప్రభృత్యారక్షకరాక్షసీనాం, పిశాచీనాంచ, భీషణాని భయంకరాణి వీక్షణాని విలోకనాని యస్మిం స్తత్తథోక్తం తస్మా ద్వాగ్దోషోన్మేషణాత్. 'తస్య త్వం రాక్షసేంద్రస్య భార్యా భవ యశస్వినీ' త్యాదిదుర్వచనోచ్చారణాత్ తథావాగేవ దోషా రాత్రి స్తస్యా ఉన్మేషణా దావిర్భావా ద్ధేతోః, ని. 'దోషా రాత్రిముఖే రాత్రావత్రానవ్యయ మిష్యత' ఇత్యభిధానాత్, ముకుళితం సంకుచితం హృదయ మేవ పుండరీకం సితాంభోజం యస్యా స్సా తథోక్తా, రాక్షసీపరుషభాషణవశా న్నిర్భిన్నహృదయే త్యర్థః, ని. 'పుండరీకం సితాంభోజ' మిత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽత్ర రూపకాలఙ్కారః. కిం చ పుండరీకయూథం వ్యాఘ్రసమూహః, ని, వ్యాఘ్రేఽపి పుండరీకో నే' త్యమరః, తేన పరివృతా యా ఉపనిరుద్ధాయా స్సారంగాంగనాయాహరిణాంగనాయాః యా భంగీ పరిపాటిః తా మంగీకుర్వాణా అనువర్తమానా, ప్రాణప్రయాణపర్యంతావస్థాం ప్రాప్నువా నేత్యర్థః,

---

†'తదను రోషభీషణవీక్షణానాం క్షణదాచరీణాంవాగ్దోషే'తి పాఠే రోషేత్యాది హేతుగర్భవిశేషణం.

1 ఏనామ్మామవశ్యం. 2 ప్రాతరశనాయ.

కుర్వాణా గీర్వాణతరుణీవ శాపబలా [1]ద్వసుధాం ప్రపన్నా జనకనందినీ చింతా మేవ మకరోత్. ౪౧

ప. నూనం విదితవృత్తాంతే జటాయుషి గతాయుషి,
[2]మా మిహస్థా మార్యపుత్త్రః కిం నాధిగతవాన్ ప్రభుః. ౪౨

గ. అహోస్విత్ క్రవ్యాదమాయయా విపర్యస్తప్రకృతేః కాకుత్స్థస్య కి మనాస్థా సంజాయతే. అథవా. ౪౩

ప. న కేవలం మా మహర ద్దురాత్మా
కృపాం చ రామస్య నిసర్గసిద్ధామ్,

ఉపమా కరోతే స్తాచ్ఛీల్యే శానచ్, తథా శాపబలా ద్వసుధాం ప్రపన్నా భూలోకం ప్రాప్తా, గీర్వాణ తరుణీ సురసుందరీవ స్థితా, జనకనందినీ, ఏవం వక్ష్యమాణరూపాం, చింతా, మకరోత్. ౪౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—నూన మితి. విదితః జ్ఞాతః వృత్తాంతో మదపహారవార్తా యేన తస్మిన్, జటాయుషి మృతే సతి, ఆర్యపుత్త్రః శ్రీరామః, ఇహ తిష్ఠతీతి ఇహస్థాం అత్ర లఙ్కాయాం స్థితాం, ఇహేత్యవ్యయే ఉపపదే 'సుపిస్థ' ఇతి స్థాధాతోః కప్రత్యయః మాంనాధిగతవాన్ కిం అనధిగతవా న్కిం. అజ్ఞాతవాన్కిం, నూనం, అన్యథా కథ మయం నాత్రాగచ్ఛే దితి భావః. ౪౨

ఆహోస్విదితి. ఆహోస్విత్ యద్వా, క్రవ్యాదమాయయా రాక్షస వంచనాశక్త్యా, విపర్యస్తప్రకృతే ర్విపరీతభావస్య, పూర్వవిలక్షణామవస్థాం ప్రాపితస్యేత్యర్థః, కాకుత్ స్థస్య శ్రీరామస్య, అనాస్థా అనాదర, స్సంజాయతే కిం సముత్పద్యతే కిం, మయీతి శేష. † అథవేతి పక్షాంతరే. ౪౩

అ. తదేవాహ.—నేతి. దురాత్మా దుర్హృదయః రావణః, మాం కేవలం మామేవ, నాహరత్ నహృతవాన్, కింతు నిసర్గసిద్ధాం స్వభావసిద్ధాం, రామస్య, కృపాం పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛారూపాం దయాం, చాహరత్. కయాఽపి వా మాయయాఽపహృతవాని త్యర్థః, నను కథమేత న్నిర్ణీయత ఇత్యాశంక్య తత్ర యుక్తిం వక్తి, ఇదమేతత్కృపాహారణం, నచే, త్తర్హి, సంశ్రితేష్వాశ్రితేషు వత్సలః స్నిగ్ధః, చిరంతరాశ్రిత రక్షణతత్పర ఇత్యర్థః, ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధ స్తు వత్సల' ఇత్యమరః, 'వత్సాంసాభ్యాం

---

† 'సంజాతే' తి ప్రాచీనపాఠ స్తు సాధుః వర్తమాననిర్దేశాస్వారస్యాత్.
1 వసుంధరామ్. 2 మామిహావస్థితామార్య పుత్త్రః కిం నావబుధ్యతే.

[1]ఇదం నచేత్సం శ్రితవత్సలః కిం
భవేత్స తూష్ణీం జగదేకవీరః. ४४

గ. ఇత్థం విలప్య రఘుపుంగవ ([2]మేవ సంతతం) చింతయుం కృచ్ఛ్రా
న్మూర్ఛా మగమత్. ४५

ప. నిశాచరీ స్తాం నిరవద్యశీలాం నిర్భర్త్సయంతీ ర్నిభృతం నివార్య,
అస్వప్నలోకోత్సవ మాత్మదృష్టం దుస్స్వప్న మేకం త్రిజటాజగాద.

కిం చః— ఉపఘ్నవృక్షస్య పరోక్షభావా

కామబల' ఇతి లప్ప్రత్యయః, జగదేకవీరః, నిగ్రహానుగ్రహసమర్థ ఇత్యర్థః. శ్రీరామః, తూష్ణీం భవే త్కిం ఉపేక్షాపరతన్త్రో జాయేత కిం, న భవేదే వేత్యర్థః, కృపాహారణాభావే కథ మిత్థం సమర్థ స్యాప్య స్యాశ్రితేషు తూష్ణీం భావ ఇతి భావః, అత్ర కృపాహారణాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ४४

ఇత్థ మితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, విలప్య పరిదేవనం కృత్వా, రఘుపుంగవం శ్రీరామ మేవ, సంతతం నిరంతరం, చింతయంతీ మనసిభావయంతీ, సతీ, కృచ్ఛ్రాత్ప్రాణసంకటాత్, మూర్ఛాం మోహం, మగమత్, శ్రీరామసంవేదనేన రావణభర్త్సనానుసంధానేన చ విసంజ్ఞాఽభూ దిత్యర్థః. ४५

అ. తతః కిం తత్రాహ—నిశాచరీ రితి. నిరవద్యశీలాం నిర్దుష్టస్వభావాం, 'అవద్యపణ్యే' త్యాదినా నిపాతితః తాం సీతాం, నిర్భర్త్సయంతీః పరితర్జయంతీః, భర్త్సయతేః పరస్మైపదిత్వం వ్యాఖ్యాతం, నిశాచరీః రాక్షసీః, నిభృతం నిశ్చలం, నివార్య నిషిధ్య, త్రిజటానామ కాచి ద్వృద్ధరాక్షసీ సీతాపక్షపాతినీ, అస్వప్నలోకస్య దేవనివహస్య ఉత్సవం హర్షజనకమ్, శ్రీరామాభ్యుదయసూచకత్వా దితిభావః, 'ఉత్సాతే హర్ష మిత్యేవ ఉత్సవః పరికీర్తిత' ఇతి రసాకరే, ఆత్మదృష్టం ఆత్మనాఽనుభూతం, ఏకం దుస్వప్నం రావణవినాశసూచకత్వా ద్దుష్టం స్వప్నం, జగాద ఉక్తవతీ, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స్వప్నో హ్యద్య మయా దృష్టో దారుణో రోమహర్షణః, రాక్షసానామభావాయ భర్తురస్యా జయాయ' చేత్యాది. వృత్త ముపజాతిః, న కేవలం స్వప్నమేవ కథితవతీ త్రిజటా కింతు సీతాయా ఆలంబనభూతాఽప్యభూ దిత్యాహ—కించే తి చేత్యర్థః. ४६

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—ఉపఘ్నేతి. ఉపఘ్నవృక్షస్య అంతికాశ్రయవృక్షస్య, తద్రూపస్య శ్రీరామస్యే త్యర్థః, ని. 'స్యా దుపఘ్నోఽంతికాశ్రయ' ఇ

1 ఇత్థమ్. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

దుపేత్య పృథ్వీం సుచిరం లుఠంత్యాః,
నక్తంచరస్త్రీముఖకర్శితాయా
స్సీతాలతాయా స్త్రిజటా జటాఽభూత్. ౪౭

గ. తదనన్తర మాత్మత్యాగాయ స్పృహయంత్యాం మైథిల్యాం మారుతి రిమ మనుపేక్షణీయా తపస్వినీతి మముఞ్చంతీం చిన్తాం పరిగృహ్య నేదీయా నస్యా బభూవ తతః. ౪౮

ప. దేవ్యా దశాననవచోమయవజ్రదీర్ణ
కర్ణాంతరవ్రణవిరోపణభేషజాని,

త్యమరః, 'ఉపఘ్న ఆశ్రయ' ఇతి నిపాతః, పరోక్షభావా దసాన్నిధ్యాద్ధేతోః, పృథ్వీం భువ, ముపేత్య సుచిరం, అతిచిరకాల మారభ్యే త్యర్థః. లుఠంత్యా వివర్తమానాయాః, కించ నక్తంచరస్త్రీణాం రాక్షసీనాం ముఖైః, పరుషవచనైః కర్శితాయాః కార్శ్యం ప్రాపితాయాః, నిపీడితాయా ఇతి యావత్, తథా నక్తంచరస్త్రీణాం శిథిల్యాఖ్యకీటక విశేషాణాం ముఖైః వదనైః కర్శితాయాః అర్దితాయాః, నక్తంచరస్త్రీశబ్దః శిథిలీవాచకత్వేన నిఘంట్వంతరేషు మృగ్యః, సీతాయా ఏవ లతాయాః, త్రిజటా, జటా శిఫా, పునరుత్థానాలంబనే త్యర్థః, అభూత్ ఆసీత్, ని. 'స్కంధశాఖాశాలే శిఫాజటే' ఇత్యమరః, శ్రీరామవిజయసూచకశుభనిమిత్తకథనేన సీతామాశ్వాసయామాసేత్యర్థః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః, ఉపజాతివృత్తం. ౪౭

తదనంతర మితి. తదనంతరం త్రిజటాస్వప్నకథనానంతరం, మైథిల్యాం సీతాయా మాత్మత్యాగాయ దేహత్యాగాయ, ని. 'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహే' ఇత్యభిధానాత్, 'స్పృహేరీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ, స్పృహయంత్యా మభిలషంత్యాం, రాక్షసీవిరచితోపద్రవాసహిష్ణుత్వా దితి భావః, మారుతి ర్హనూమాన్, తపస్వినీశో చ్యా, ని. 'మునిదీనౌ తపస్వినా' విత్యమరః, అనుపేక్షణీయా అనాదరణీయా, విలంబకరణేన న హింసనీయేతి యావత్, ఇతి మత్వేతి శేషః, నీతిమముంచతీం నీతియుక్తా మిత్యర్థః, 'శేముచాదీనా' మితి ముమాగమః, చింతా మేతత్సంముఖీభావవిచారం, పరిగృహ్య కృత్వా, అస్యా మైథిల్యాః, నేదీయా నంతికవర్తీ, బభూవ, 'అంతికబాఢయో ర్నేదసాధౌ' వితి నేదాదేశః, తతో నేదిష్ఠత్వానంతరమ్. ౪౮

దేవ్యా ఇతి. అయం హనూమాన్, దశాననస్య రావణస్య వచోమయం వాగ్రూపం యద్వజ్ర మాయుధం తేన దీర్ణయోః విదారితయోః కర్ణయో రంతరే యాని వ్రణాని క్షతాని తేషాం విరోపణే చికిత్సాయాం భేషజాని ఔషధాని, ని. 'భేషజౌష

విస్రంభణార్థ మయ మన్వయసంగతాని
రామాభికీర్తనమధూని శనై ర్న్యషించత్. ౪౯

౫. తదనంతరం సమన్తా త్ప్రసారితనయనా జనకతనయా తస్యాం శాఖాయాం శాఖామృగ ముద్వీక్ష్య దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా చకితహృదయా సలక్ష్మణాయ [1](రామాయ) భర్త్రే భద్ర మాశంసమానా జన మిమం దురాపస్వాపం స్వప్నః కథ మాప్నుయా దితి [2]విచింత్య మాయాస

ధశ్చైషజ్యా' నీత్యమరః, తథా అన్వయేన వంశేన సంగతాని, 'రాజా దశరథో నామ రథకుంజరవాజిమా' నిత్యాదివంశప్రశంసాపూర్వకా ణీత్యర్థః, రామాభికీర్తనాని శ్రీరామనామసంకీర్తనా న్యేవమధూన్యమృతాని, దేవ్యాస్సీతాయాః, విస్రంభణార్థం, విశ్వాసోత్పాదనార్థ మి త్యర్థః, ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః, 'అర్థేన సహ నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా' శనై రవ్యగ్రం, న్యషించత్, శ్రావితవా నిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౪౯

తదనంతర మితి. తదనంతరం శ్రీరామనామసంకీర్తనానంతరం, జనకతనయా సీతా, సమంతా ద్దిక్షు విదిక్షు చేత్యర్థః, ప్రసారితనయనా, కుతఏత త్ప్రియోక్త మితి ప్రవర్తితదృష్టి స్సతీ తస్యాం నేదిష్ఠాయా మిత్యర్థః. శాఖాయాం శింశుపావిటపే, స్థిత మితిశేషః. శాఖామృగం వానర, ముద్వీక్ష్య, దుస్స్వప్నబుద్ధ్యా దుష్టస్వప్నోఽయ మితిభ్రాంత్యా, స్వప్నే వానరదర్శన స్యాశుభసూచకత్వేన శాస్త్రసిద్ధత్వా దితి భావః, తథా శ్రీరామాయణే 'స్వప్నో మయాఽయం వికృతోఽద్య దృష్టశ్శాఖామృగ శ్శాస్త్రగణై ర్నిషిద్ధ' ఇతి, చకితహృదయా భయసంభ్రాన్తాన్తఃకరణా, అత ఏవ సలక్ష్మణాయ లక్ష్మణసమేతాయ 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః 'నోపసర్జన' స్యేతి సహాశబ్దస్య సత్వం, భర్త్రే ప్రాణేశ్వరాయ, శ్రీరామాయ. 'చతుర్థీ చాశిష్యాయుష్యే' త్యాదినా చతుర్థీ, భద్రం కుశల, మాశంసమానా, 'స్వస్త్యస్తు రామాయ సలక్ష్మణా' యేతి కల్యాణాశంసనం కుర్వాణే త్యర్థః, ని. 'శ్వశ్శ్రేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మంగళం శుభ'మి త్యమరః, ఆఙ్పూర్వా చ్ఛంసతే శ్శానచ్, తతో దురాపస్వాపం దుష్ప్రాపనిద్రమ్, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప' ఇత్యమరః, ఏతేన జాగరాఖ్యా చతుర్థీ మదనావస్థా సూచ్యతే, తదుక్తమ్. 'దృఙ్మనస్సంగసంకల్పాజాగరః కృశతాఽరతిః, హ్రీత్యాగోన్మాదమూర్ఛాంతా ఇత్యనంగదశాదశే'తి, ఇమ మీదృగవ

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 విచింతయమానా మాయాసమాయాత.

మాయాతనైరృత[1]పతిబుద్ధ్యా తస్మా న్మారుతపుత్రా త్తత్రాస. ౫౦

గ. సోఽపి సమవతీర్య వచనవైచిత్ర్యా జ్జనకపుత్రీం ప్రత్యాయయ న్నాంజనేయః కృతాంజలి ర్వ్యజిజ్ఞపత్. ౫౧

ప. కల్యాణి త్వద్వియోగేన తీవ్రవేగేన తామ్యతః,
రాఘవేంద్రస్య దూతం మా మన్యథా మాస్మ మన్యథాః. ౫౨

స్థాపన్నం, జన మిత్యాత్మనిర్దేశః, స్వప్నః స్వప్నదశా, పథం గతో వా, అప్నుయా త్సంగచ్ఛేత్, నాప్నుయా దేవేత్యర్థః, తన్నాంతరీయకత్వా త్తస్యేతిభావః, తథా చ శ్రీ రామాయణమ్. 'స్వప్నేఽపి నాయం నహి మేఽస్తి నిద్రాశోకేన దుఃఖేన చ పీడితాయాః' ఇత్యనేన ప్రకారేణ, విచింత్యాలోచ్య, మాయయా వానరభూమికయా, సమాయాతః పునరాగతోఽయం నైరృతపతీ రావణ ఇతి, బుద్ధ్యా, తద్గోచరభ్రాంత్యేత్యర్థః. తస్మా త్తథాభూతా న్మారుత పుత్రా, త్తత్రాస బిభాయ, 'భీత్రార్థానాం భయహేతు' రిత్యపాదానత్వా త్పంచమీ. ౫౦

అ. తతః కిం తత్రాహ.—స ఇతి. సః ఆంజనేయోఽపి, సమవతీర్య శాఖాయా స్సకాశా దవరుహ్య, వచనవైచిత్ర్యా త్తత్కాలోచిత నిజవచనరచనావిశేషచాతుర్యా, జ్జనకపుత్రీం జానకీం, ప్రత్యాయయ, న్నిత్యాంజనేయవిశేషణం, సమాశ్వాసయన్నిత్యర్థః, † ని. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథ జ్ఞానవిశ్వాసహేతు' ష్విత్యమరః, కృతాంజలి ర్విరచిత కరసంపుటస్సన్, వినయలక్షణ మేతత్, వ్యజిజ్ఞపత్ విజ్ఞాపితవాన్. ౫౧

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ.—కల్యాణీతి. హే కల్యాణి శోభనే జానకి, ఏతేన సౌభాగ్యాభిధాయకేన సంబోధనేన శ్రీరామస్య కుశలం సూచ్యతే. గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్, తీవ్రవేగేన చండరయేణ, దుర్నిరోధే నేత్యర్థః. ని. 'తిగ్మం తీక్ష్ణం ఖరం తీవ్రం చండ ముష్ణం పటుస్మృత'మితి హలాయుధః, త్వద్వియోగేన త్వద్విరహేణ, హేతునా, తామ్యతో గ్లాయతః, క్లిశ్యత ఇత్యర్థః, ఏతేన వ్యాపారాంతరాసక్తత్వశంకా న కార్యేతి సూచ్యతే, రాఘవేన్ద్రస్య రఘునాయకస్య, దూతం సందేశహరమ్. ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత'ఇత్యమరః, మాం, అన్యథా ప్రకారాంతరేణ, మాస్మ మన్యథాః, నవిజానీయా ఇత్యర్థః, 'స్మోత్తరేలఙ్' చ్చేతి చకారా దాశీరర్థే లుఙ్. 'న మాఙ్యోగ' ఇత్యడాగమాభావః. ౫౨

---

† 'ప్రత్యాయయితు' మితి తుమున్నన్తపాఠే సమాశ్వాసయితు మిత్యర్థః.
1 ఇతి.

త్వయా సహ ప్రస్థితచిత్తవృత్తి ర్విభావరీకోకసమానధర్మా,
వచోఽబ్రవీన్మైథిలి మన్ముఖేన త్వాం కౌశలం కోసలరాజ[1]పుత్రః.

అపి చః—౪. శిరసా తవ సౌమిత్రి రకరో దభివాదనమ్,
అపృచ్ఛతోఽపిభద్రం త్వా మధిప శ్చ వనౌకసామ్. ౫౪

౫. ఏవ మభిహితయా సంభూతవిస్రంభయా భయాపేతయా తయా తావ దనుయుక్తః పవనతనయో వాలిమరణకారణం సుగ్రీవ

త్వ యేతి. హే మైథిలి, త్వయా సహ ప్రస్థితా ప్రయాతా చిత్తవృత్తి ర్యస్య స తథోక్తః, త్వదేకాయత్తచిత్త ఇత్యర్థః, అత ఏవ విభావర్యాం రజన్యాం యః కోక శ్చక్రవాక స్తస్య సమానో ధర్మో యస్య స, తథోక్తః, అతివిరహాతుర ఇత్యర్థః. ని. 'కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాక' ఇత్యమరః, 'ధర్మాదని చ్కేవలా' దిత్యనిచ్, కోసలానాం జనపదానాం రాజా కోసలరాజో దశరథ స్తస్య పుత్రః శ్రీరామః, మన్ముఖేన మద్ద్వారా, త్వాం, కుశల మేవ కౌశలం, స్వార్థేఽణ్, క్షేమవచనం, అబ్రవీ దవోచత్, బ్రువో లుఙ్, 'బ్రువి శాసీ'త్యాదినా ద్వికర్మకత్వమ్, 'అకథితం' చేతి సీతాయాః కర్మత్వం, ఉపజాతివృత్తమ్. ౫౩

అ. అథ ప్రత్యయదార్ఢ్యాయ లక్ష్మణవార్తా మప్యాహ.—అపి చేతి, అ. తదేవ వివృణోతి.—శిరసేతి. హే కల్యాణి, సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాం త్సౌమిత్రి ర్లక్ష్మణః, 'బాహ్వాదిభ్య' శ్చేతీఞ్ ప్రత్యయః, శిరసా మూర్ధ్నా, తవ, అభివాదనం నమస్కార, మకరో త్కృతవాన్, అథ సుగ్రీవసఖ్య మపి జాత మితి సూచయ న్నాహ. అపృచ్ఛదితి సః ప్రసిద్ధః, వనౌకసా మధిపోఽపి చ వానరేశ్వర స్సుగ్రీవశ్చ, ని. 'మర్కటో వానరః కీశో వనౌకా' ఇ త్యమరః, త్వాం, భద్రం కుశల, మపృచ్ఛత్ పృష్టవాన్. దుహ్యాదిత్వా ద్ద్వికర్మకత్వమ్. ౫౪

ఏవ మితి. ఏవముక్తప్రకారేణ, అభిహితయా ఉక్తయా, అత ఏవ సంభూత విస్రంభయా సంజాతవిశ్వాసయా, హేతుగర్భం విశేషణమ్. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః. భయా దపేతయా, అపగతసాధ్వసయేత్యర్థః. 'అపేతాపోఢే' త్యాదినాపంచమీసమాసః, తయా సీతయా, తావ త్తదానీ, మనుయుక్తః కథం సుగ్రీవ సఖ్యం జాతమిత్యాది పృష్ట స్సన్. ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛా చే'త్యమరః. పవనతనయో హనూమాన్, వాలిమరణ కారణం, సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీం 'సఖ్యుర్య'

[1] సూనుః.

సఖ్య మాఖ్యాయ ప్రాచేతసచేత ఇవ సంతతసన్నిహిత[1] రామనామ మంగళ మంగుళీయ మస్యై ప్రాయచ్ఛత్. ౫౫

ప. సౌఖ్యావహస్య పవనాత్మజ[2]నీయమాన
రామాంగుళీయకవిలోకనవాసరస్య,
సత్యం కలాం [3]శతతమీం భువి నైవ భేజే
పాణిగ్రహోత్సవదినం జనకాత్మజాయాః. ౫౬

గ. తత స్తం జానకీ నిస్సీమహర్షా బభాషే ౫౭

గ. మహాభాగ సర్వథాఽస్య దురాత్మనః, ప్రత్యాసీదతి [4]మృ

ఇతి యప్రత్యయః, ఆఖ్యాయ సమ్యక్కథయిత్వా ప్రాచేతసచేత ఇవ వాల్మీకిమన, ఇవే త్యుపమా, సంతత సన్నిహితేన నిరంతరసన్నికృష్టేన రామనామ్నా మంగళం కల్యాణ రూపం, విలిఖితశ్రీరామనామవర్ణావళిశోభిత మిత్యర్థః, అంగుళీయకం శ్రీరామప్రేషి తా మభిజ్ఞానముద్రికాం, అస్యై సీతాయై, ప్రాయచ్ఛత్ దత్తవాన్, 'పాఘ్రాధ్మే' త్యాదినా దాణో యచ్ఛాదేశః. ౫౫

సౌఖ్యేతి. జనకాత్మజాయా స్సీతాయాః, పాణిగ్రహోత్సవదినం వివాహమ హోత్సవదివసః, కర్తృ, సౌఖ్యావహస్య పరమానందకరస్య, పవనాత్మజేన హనూమ తా నీయమాన మానీతం య ద్రామాంగుళీయకం శ్రీరామాభిజ్ఞానాంగుళిముద్రికా తద్వి లోకనవాసరస్య తత్సన్దర్శనదినస్య, శతతమీం శతస్య పూరణీమ్, 'తస్యపూరణే' డడితి డటి 'నిత్యం శతాదిమాసార్ధమాససంవత్సరాచ్చే'తి తముడాగమే టిత్త్వాత్ జీప్, కలా మంశమ్. ని. 'కలా స్యా స్మాలికా వృద్ధౌ శిల్పాదా వంశ మాత్రకే, షోడశాంశేఽపి చంద్రస్యే'తి విశ్వః. భువి సత్యం యథార్థం నైవ భేజే న ప్రాపైవ తతోఽపి సహ స్రగుణాధికానందజనకత్వా దస్యేతి భావః, అత్ర కలాభజనసంబంధో క్తేరతిశయో క్తిః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౫౬

తత ఇతి. తతః అంగుళీయకప్రదానానన్తరం, జానకీ, నిస్సీమహర్షా నిరతిశ యానందా సతీ, తం హనూమన్తం, బభాషే ఉవాచ. ౫౭

అ. భావణప్రకారమే వాహ.—మహాభాగేతి. హే మహాభాగపరహితాచర ణ భాగ్యసంపన్న, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, అస్య దురాత్మనః, పాపిష్ఠస్య రావణస్య, మృత్యు రన్తకః, ప్రత్యాసీదతి ప్రత్యాసన్నో భవతి, తత్ప్రత్యాసాదనం, తథానిశ్చిత మిత్యర్థః, న హ్యేత న్మద భ్యూహనమాత్రం కిం త్వా ప్తముఖాచ్ఛ్రుత మపీత్యాహ,

1 రామనామకమఙ్గుళీయకమ్. 2 దీయమాన. 3 'శతతమీమపీ'త్యేవ పాఠస్సాధుః, భుపీతిపదస్యానుపయోగాత్. 4 మృత్యురేవమ్.

త్త్యః తథైవ మహ్యమనలాభిధానయా విభీషణదుహిత్రా స్వమాత్రా ప్రేషితయాభాషితం చ,అయ మప్యనార్యశీల స్తురీయ ముపాయమంత రేణ[1]న మా మార్యపుత్రస్య సమర్పయిష్యతి నియత మహామపి మాసా దూర్ధ్వం న శక్ష్యామి ప్రాణాన్ [2](కృపణాన్) ధారయితు మితి. ౫౮

౫. ఏత దాకర్ణ్య మారుతి ర్మహానుభావే మాభైషీ స్సత్ర భవతీం భవతీం వహ న్నేవ తూర్ణ మర్ణవ ముల్లంఘ్య [3]రఘువరచరణ సరసిజసమీప ముపయాస్యామి మైనం మా మసమర్థం [4]సమర్థయేథాః ఇత్యభిహితవాన్. ౫౯

తథైవేతి. తథైవ మదూహితప్రకారేణైవ మహ్యం అనలేత్యభిధానం యస్యా స్తయా తథా స్వమాత్రా నిజజనన్యా అస్మత్పక్షపాతిన్యా సరమయా, ప్రేషితయా ఏతద్వార్తా కథనార్థం ప్రహితయా, విభీషణదుహిత్రా విభీషణపుత్రికయా, భాషితం చ కథిత మపి అతః అనార్యశీల స్తుచ్ఛస్వభావోఽయం రావణోఽపి, తురీయం చతుర్థం, 'చతుర శ్ఛయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః, ఆద్యక్షరలోప శ్చ. ఉపాయ మంత రేణ, దండో పాయం వినేత్యర్థః, 'అంతరాంతరేణ యుక్తే' ఇతి ద్వితీయా, మా, మార్యపుత్రస్య రాజపుత్రస్య శ్రీరామస్య, ఆర్యపుత్రేతి రాజపుత్రాణా మభిధానం 'ఆర్యో బ్రాహ్మణకుమారయోః రాజా' చేతి నిపాతనాత్, న సమర్పయిష్యతి న దాస్యతి, దండోఽప్యవిలంబేనైవ ప్రయోక్తవ్య ఇత్యాహ-నియతమితి. అహమపి, నియ తం నిశ్చితం, మాసా దూర్ధ్వం, ఏకమాసస్యోపరిష్టాదిత్యర్థః, కృపణాన్ దీనాన్, ప్రాణాన్, ధారయితుం నిరోద్ధుం 'శకధృషే' త్యాదినా తుము న్ప్రత్యయః. న శక్ష్యామి శక్తానభవేయ, మత ఊర్ధ్వం జీవితం త్యక్ష్యామీత్యర్థః, ఇతి బభాష ఇతి సంబంధః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్, 'ధారయిష్యామి మాసం తు జీవితం శత్రుసూదన, మాసాదూర్ధ్వం న జీవిష్యే త్వయా హీనా నృపాత్మజ' ఇతి. ౫౮

ఏత దితి. ఏతత్సీతావచన, మాకర్ణ్య శ్రుత్వా, మారుతిః హనూమాన్, హేమ హానుభావే మహాసామర్థ్యసంపన్నే, సామర్థ్య మత్ర పరమపాతివ్రత్యప్రయుక్త మితి ద్రష్టవ్యమ్, మాభైషీః భయం మాప్రాప్నుహి, తత్రభవతీం త్వాం పూజ్యాం, భవతీం త్వాం, వహ న్నేవ స్కంధే ధారయ న్నేవ, తూర్ణ మాశు, అర్ణవం సముద్రం, ఉల్లం

---

1 మమార్యపుత్రస్య. 2 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 3 రాఘవచరణ. 4 సమర్థయేథా ఇత్యభిధాయ, మహామహీధ్రేత్యాది పాఠః ప్రాచీనః.

కించ.—ప. మహామహీధ్రసధ్రీచీం సోఽయం వృద్ధిముపేయివాన్,
యయా నూన మపాం రాశిః కుల్యాతుల్యాం¹ దశాం దధౌ. ౬౦

ప. అథ త మువాచ సా జనకరాజసుతా ముదితా
కిము తవ దుష్కరం చరణలంఘితవారినిధేః,
అపి తు మయా సహ ప్లవగపుంగవ యాస్యసి చే
²న్నియత మపాయినీ పరిణమే ద్భవతః పదవీ. ౬౧

అన్య చ్చ—

ప. పాతివ్రత్యమహాతాశనేన యది తం కుర్యా మహం భస్మసా
త్సత్యం దాశరథే శ్శరస్య నభవే దాత్మోచితా పారణా,

ఘ్య ఉత్తీర్య, రఘువరస్య శ్రీరామస్య, చరణసరసిజసమీపం పాదకమలసమీప, ముదయాస్యామి ప్రాప్స్యామి, ఏవం మా, మసమర్థం, మాసమర్థయేథాః. నమన్య స్వే, త్యభిహితవాన్ ఉక్తవాన్, కించ అపి చేత్యర్థః. ౫౯

మహామహీధ్రేతి. సోఽయం హనూమాన్, స్వసామర్థ్య పరిజ్ఞాపనాయ, మహతా, మహీధ్రేణ గిరిణా సధ్రీచీం సమానాం, వృద్ధి, ముపేయివాన్ ప్రాప్తవాన్. ని. 'మహీధ్రశిఖరిక్ష్మాభృ'దిత్యమరః. యయా దేహవృద్ధ్యా, అపాంరాశిః సముద్రః,కుల్యాతుల్యా మల్పీకృతసరిత్సమానాం, దశాం, స్థితిం, దధౌ ధృతవాన్, ని. 'కుల్యాఽల్పా కృత్రిమా సరి' దిత్యమరః. హనూమద్దేహాపేక్షయా సముద్రోఽల్పఇవ ప్రతీయత ఇతి భావః. ౬౦

అథేతి. అథ హనూమద్దేహవృద్ధిదర్శనానంతరం, జనకరాజసుతా సీతాముదితా, సంతుష్టా సతీ, తమాంజనేయ, మువాచ, హేఆంజనేయ, చరణాభ్యాం లంఘిత స్తీర్ణః వారినిధి స్సముద్రో, యేన తస్య, తవ, దుష్కరం కర్తు మశక్యం, కార్యం, కిం కిమస్తి కించి దపి నాస్తీ త్యర్థః, అపితు కింతు, హే ప్లవగపుంగవ వానరోత్తమ, మయా సహ త్వం, యాస్యసి గమిష్యసిచే, ద్భవతః, ఇయం, పదవీ మార్గః, అపాయినీ దుష్టా, పరిణమే ద్భవేత్, సంకటయుక్తా భవిష్యతి, అన్యచ్చ, కించేత్యర్థః, ౬౧

పాతివ్రత్యేతి. హే ఆంజనేయ, పాతివ్రత్యమహాతాశనేన పాతివ్రత్యాగ్నినా తం, రావణం, భస్మసా ద్భస్మీభూతం కుర్యాం కరోమి యది, తర్హి, దాశరథేః, శ్రీరామస్య, శరస్య బాణస్య, ఆత్మోచితా స్వానురూపా, పారణా పూర్తి, స్తృప్తిరితి యావత్. న భవేన్నస్యాత్, సత్యం యథార్థం, నాత్ర సందేహ ఇత్యర్థః, శ్రీరామబా

---

1 విశేద్దశామ్. 2 ఇయమనపాయినీ.

కిం చైతస్య యశో నిశాపతి రపి ప్రమ్లానకాంతి ర్భవే
[1]ద్భ్రాత శ్శాసితరావణే రఘుపతౌ యాత్రా మమ [2]శ్రేయసీ.
౧. ఏవం వ్యాహృతః పవనసుత స్సీతాం [3]వినీతః పున [4]రాబభాషే.
ప. మాయామృగేణ తవ మైథిలి వంచితాయా
శ్శాఖామృగేణ పున రాగతి రిత్యయుక్తమ్,
ఏషా కథాఽపి భువనే [5]వితతా యది స్యా

ణేనైవరావణహననం కర్తవ్య మితి భావః, శ్రీరామ స్యాపకీర్త్యావహత్వా చ్చ మమైత న్నయుజ్యత ఇతి పక్షాన్తర మాహ. కించేతి. కించ ఏతస్మాత్రమేవ నభవతీత్యర్థః, ఏతస్య దాశరథేః, యశః దానశౌర్యాదిక్షవా సత్సమాఖ్యాతదేవ నిశాపతి శ్చంద్రోపీతి రూపకమ్. ప్రమ్లానకాంతిః ప్రక్షీణశోభో, భవేత్, స్వసామర్థ్యే నైవ సీతా రావణం వినాశితవతీ రామ స్త్వశక్తఏవ జాతః, కి మిత్యపకీర్తి స్సంభవిష్యతీ త్యర్థః, అతః, హే భ్రాత, రిత్యాదరేణా మంత్రణం, రఘుపతౌ రఘునాయకే, శాసితరావణేవిధ్వంసితరావణే సతి, శ్రీరామేణ రావణేవిధ్వంసితే సతీ త్యర్థః, మమ యాత్రా ప్రతిప్రయాణం, శ్రేయసీ ప్రశస్యాశ్రేష్ఠేతి యావత్, 'ప్రశస్యస్య శ్ర'ఇతి శ్రాదేశః, అతో మమైవ మాగంతుం న యుజ్యతే శ్రీరామో యథా శీఘ్ర మాగచ్ఛే త్తథా త్వయా ప్రోత్సాహితవ్య ఇతిభావః. ఉక్తరూపకయో స్సంసృష్టిః, శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్. ౬౨

ఏవ మితి. ఏవ మనేన ప్రకారేణ, వ్యాహృతః ఉక్తః, ఏత యేతి శేషః, పవనసుతో హనూమాన్, వినీతః వినయయుక్త స్సన్ సీతాం పునః, ఆబభాషే ఉక్తవాన్.

అ. తదేవాహ.—మాయేతి. హే మైథిలి, మాయామృగేణ కనకమృగేణ, వంచితాయాః ప్రతారితాయాః, విప్రలబ్ధాయా ఇతి యావత్. తవ మహానుభావాయా ఇతి భావః, శాఖామృగేణ వానరేణ, పునరాగతిః ప్రత్యాగమన, మిత్యేత, దయుక్త మనర్హం, వంచనే నాపహరణం పునస్సంశోచే నాగమనం చేత్యేత త్సంభావితాయా స్తవ న యుక్త మితి భావః, రాజ్ఞ్యాః పునా రాజమార్గేణై వాగమనం యుక్త మితి భావః, కించ ఏషా ఉక్తా, కథా వార్తాఽపి, భువనే జగతి. ని. 'విష్టపం భువనం జగ' దిత్యమరః. వితతా విస్తృతా ప్రచురా, స్యాద్యది, తర్హి, శ్రీరామధనుషః శ్రీరామచాపస్య, జగత్త్రయప్రసిద్ధ స్యేతి భావః, కా నామ కావా, ప్రశస్తిః పరనిరాసకత్వ ప్రయుక్తఖ్యాతిః, ప్రథితా ప్రసిద్ధా, స్యా దితి శేషః, న స్యా దేవే

1 భవేత్తస్మాచ్ఛాసిత. భవేదాజౌశాసిత. 2 శ్రేయసే. 3 వినీతాం. 4 అభాషత, 5 విదితా.

తాం నామ రామధనుషః ప్రథితాం ప్రశస్తిః? ౬౪

గ. [1]కిం బహునేత్యేత దేవ చింతితం దేవి భవత్యా యదర్హాం రాఘవగృహిణ్యా స్తదేవ నిశ్చితం యత్సదృశ మీదృశస్య సమాచారస్య తదేవ ప్రకాశితమ్ యదనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయా స్తదేవానుమోదితమ్ యదనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ కథితమ్ యదుచితం క్షత్రియాణీ వాణీప్రక్రమస్య తదేవోపక్రాంత

త్యర్థః, అత స్త్వయాఽల్పకాలక్లేశసహిష్ణుతయాఽత్ర స్థాతవ్యం శ్రీరామేణ పున రాగత్య రావణం జిత్వా త్వం ప్రత్యానేతవ్యా చేత్యయమేవ రాద్ధాంత ఇతి భావః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౪

అ. అథ సీతాప్రశంసాపూర్వకం నిగమయ న్నాహ.—కిమితి. బహునా కిం కాలయాపనకరై రనేకై ర్వచనై రల మిత్యర్థః, కుతః, ఇత్యేతత్ప్రకృత, మిదమేవ, చింతితం, దేవి, భవత్యా, పర్యాలోచితం, సమయోచితత్వేనైత దేవ విచారిత మిత్యర్థః. ని. 'ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకారాదిసమాప్తి' ష్విత్యమరః, కి మేత దిత్యత్రాహ. యది త్యాదినా. రాఘవస్య రఘువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య గృహిణ్యా ధర్మపత్న్యాః, య దర్హాం యుక్తం, త దేవ, నిశ్చితం నిర్ణీతం, ఈదృశస్య అనిర్వాచ్యస్యే త్యర్థః, సమాచారస్య పాతివ్రత్యధర్మస్య, య త్సదృశం తుల్యం, త దేవ, ప్రకాశిత మభివ్యంజితం, రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః, య, దనుగుణం అనురూపం, త దే, వానుమోదితం అభ్యుపగతం, కులవధూశీలస్య కులస్త్రీస్వభావస్య, య దనుకూలం సమ్మతం, త దేవ, కథితం ఉక్తం, క్షత్రియాణీ క్షత్రకులోద్భవా, 'అర్యక్షత్రియాభ్యాం వే'తి ఙీష్. ఆనుగాగమశ్చ, తస్యా వాణీప్రక్రమస్య వచనపరిపాట్యాః, య దుచితం. త దేవోపక్రాంత మారబ్ధమ్, ఇత్యేవం, బహుశః బహువారం ప్రశస్య ప్రస్తూయ, హే జానకి, సర్వథా సర్వప్రకారేణ, ప్రకారవచనే థాల్, రామలక్ష్మణౌ, లబ్ధ్వా మి

1 అత్ర గద్యే 'కింబహునా దేవి భవత్యా తదేవ చింతితం య దర్హాం రాఘవగృహిణ్యాః, త దేవ నిశ్చితం య త్సదృశ మీదృశస్య సమయాచారస్య త దేవ ప్రకాశితం య దనుగుణం రావణాపరాధప్రతిక్రియాయాః త దేవానుమోదితం య దనుకూలం కులవధూశీలస్య త దేవ కథితం య దుచితం క్షత్రియాణీజనవాణీక్రమ స్యేతి బహుశః ప్రశ' స్యేతి ప్రాచీనపాఠస్సుగమః.

మితి బహుశః ప్రశస్య సర్వథా రామలక్ష్మణౌ లంకా మిమాం ప్రా
ప్తా వితి [1]జానకి జానీహ్యనుజానీ హీమం జనం ప్రస్థాతుం కించ కా
కుత్థ్సేన విదితపూర్వ మభిజ్ఞానం కి మపి దీయతా మితి. ౬౫

గ. సా తు దీర్ఘం నిశస్వస్య నిశ్చిత్య పురా ఖలు చిత్రకూటతటవనే
తరుణతరతరురమణీయతయా [2]మందీభవన్నందనవైభవే [3]రఘునందనే
నోపధానీకృతాఙ్కాయా మమ పయోధరపరిసరే ఖరతరనఖరాగ్రవిర
చితవిదారణం ధారాధరనామానం కాక మేకం రఘుపతి [4]ర్వ్యలోక
యత్. ౬౬

మాం, ప్రాప్తౌ ప్రవిష్టౌ, జానీహి అవబుధ్యస్వ, తథా ఇమం జనం, మా మిత్యర్థః,
ప్రస్థాతుం పునర్గంతుం, ఆ మోచనశబ్దవ దుపసర్గేణ ధాత్వర్థస్య బాధః, అతఏవ,
'ప్రస్థానం గమనం గమ' ఇత్యమరః, అనుజానీహి అనుజ్ఞాపయ, అథ చ పునః ప్రష్టవ్యం
కించి దవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. తదేవాహ—కాకుత్థ్సేనేతి. కాకుత్థ్సేన
కకుత్థ్సవంశోద్భవేన శ్రీరామేణ, విదితపూర్వం, పూర్వం విజ్ఞాత మిత్యర్థః, 'సుప్సు
పే'తి సమాసః. కిమపి కించి దభిజ్ఞానం జ్ఞాపకవస్తు, దీయతాం ప్రతిపాద్యతాం, ఇత్యా
బభాష ఇతి సంబన్ధః. † ౬౫

అ. తతః కింజాతం తత్రాహ.—సేతి. సా సీతాఽపి, తుశబ్దోఽప్యర్థః, దీర్ఘం,
నిశ్వస్య, వక్తవ్యార్థస్మరణబీజోద్బోధకచింతానుభావం సవిషాద మభినీయే త్యర్థః, నిశ్చి
త్య నిర్ణీయ తదుక్తం, 'సదృశాదృష్టచింతాద్యా స్మృతిబీజస్య బోధకా'ఇతి, అథ
ప్రత్యభిజ్ఞానాఖ్యాయికా మాహ, పురేతి, పురా పూర్వం, ఖలుశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే
తరుణతరై రత్యంతతరుణైః తరుభిః వృక్షైః రమణీయతయా సుందరతయా హేతు
నా, అథవా తరుణతరా స్తరవో యస్మిం స్తత్తథోక్తం అత ఏవ రమణీయం చ తస్య
భావ స్తత్తా తయా, మందీభవత్ నందనవైభవం ఇంద్రోద్యానసౌభాగ్యాతిశయో
యస్మా త్తస్మిన్, తత్తథోక్త, ఇత్యతిశయోక్తిః, చిత్రకూటతటవనే చిత్రకూటాచల
తటవిపినే, రఘునందనేనోపధానీకృత ఉపబర్హీకృతః అంకః ఉత్సంగో యస్యా స్త
స్యాః, ని. 'ఉపధానం తూపబర్హ' మిత్యమరః, మమ, పయోధరపరిసరే కుచప్రాంతే,
ఖరతరనఖరాగ్రైః అతినిశితనఖముఖైః విరచితం కృతం విదారణం ఖండనం యేన తం,

---

† అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం కరణే ల్యుట్, పూర్వానుభవస్మారకం.

1 జానకి జానీహి జన మిమ మనుజానీహి ప్రస్థాతుమ్. 2 మందీకృతనందన.
3 రఘునందనోపధానీకృతోత్సఙ్గాయాః. 4 అవాలోకయత్.

ప. కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం విజహౌ వాసవివాయసే సవీరః,
అథ తత్కృపయా హృతాక్షిమాత్ర శ్చిరజీవీ స దధౌ యథార్థసంజ్ఞామ్.

గ. సైషా పరిచిత కథాస్మరణ[1]ద్విగుణితదుర్దశా కేశపినద్ధ మపర
మిద మభిజ్ఞాన ముత్సృజ్య. ౬౮

తథోక్తం, ధారాధర ఇతినామ యస్యతం, ఏకం, కాకం కాకాసురం, రఘుపతిః
శ్రీరామః, వ్యలోకయత్ అపశ్యత్. ౬౬

అ. తతఃకిం మకరో దిత్యత ఆహ.—కుశేతి. సః వీరః, శ్రీరామః, వాసవ
స్యాపత్యం పుమాన్ వాసవిః అత ఇఞ్, సచాసౌ వాయస శ్చ తస్మిన్ ఇంద్ర
పుత్రే కాకాసురే, కుశరూపకుశేశయాసనాస్త్రం దర్భరూపబ్రహ్మాస్త్రం. విజహౌ
ప్రాయుఙ్క్త, అథ ప్రయోగానంతరం. సః తాదృగవస్థాపన్నః. చిరంజీవీ చిరకాల
జీవీ కాకః, తస్య శ్రీరామస్య, కృపయా దయయా, హృత మక్షిమాత్రం యస్య స,
తథోక్త స్సన్, యథార్థసంజ్ఞాం చిరం జీవతీతి చిరజీవీత్యన్వర్థనామధేయం, దధౌ,
ఏతదభిజ్ఞానం శ్రీరామాయ కథయేతి వాక్యశేషః, సోఽయం బ్రహ్మాస్త్రాపద్రుత స్సన్
శరణ్యాంతరాభావా త్తమేవ పరమకారుణికం శ్రీరామం శరణం గత్వా పున స్తత్కృ
పయా అమోఘాయ బ్రహ్మాస్త్రాయ నేత్ర మేకం దత్వా ముక్తోఽభూ దిత్యర్థః. ని.
'చిరజీవీ త్వేకదృష్టి శ్కాకలిః పికవర్ధన' ఇత్యమరః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'సదర్భం
సంస్తరా ద్గృహ్య బ్రాహ్మే ణాస్త్రేణ యోజయత్, స దీప్త ఇవ కాలాగ్ని ర్జజ్వాలాభి
ముఖో ద్విజమ్. స తం ప్రదీప్తం చిక్షేప దర్భం తం వాయసం ప్రతి, తత స్తం వాయ
సం దర్భ స్సోఽంబరేఽనుజగామహే'తి, ఔపచ్ఛందసికం వృత్తమ్. ౬౭

అ. ఇత్థం వాచికరూప మభిజ్ఞానం దత్వా సంప్రతి వస్తురూపం దాతుం ప్రావ
ర్తతే త్యాహ.—సేతి. సైషా సీతా, పరిచితకథాస్మరణేన పూర్వానుభూతవృత్తాన్త
స్మృత్యా ద్విగుణితా ద్విరావృత్తా దుర్దశా దురవస్థా యస్యా స్సా, తథోక్తా సతీ,
కేశపినద్ధం చికురాచ్ఛాదితమ్. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని' చేత్యమరః.
'వష్టి భాగురి రల్లోప మవాప్యో రుపసర్గయోః' ఇత్యపేరకారలోపః, నవ్యాతేక
కర్మణి క్తః, అపర మన్యత్, ఇదం వక్ష్యమాణం, చూడామణి మిత్యర్థః, ఉత్సృజ్య
విసృజ్య. ౬౮

---

1 ద్విగుణ.

ప. చూడామణిం కపివరస్య దదౌ దశాస్య
సంత్రాసపుంజితరుషాగ్ని దశాం కృశాంగీ,
ఆదాయ తత్ప్రణతిపూర్వ మసౌ ప్రతస్థే
మాణిక్యగర్భవదనోరగతుల్యబాహుః. ౬౮

చూడామణి మితి. కృశాని విరహవేదనవశాత్ కార్శ్యావస్థాపన్నాని అంగాని యస్యాః సా కృశాంగీ తన్వీ సీతా, 'అంగగాత్రకంఠేభ్యో వక్తవ్య' మితి ఙీష్, దశాస్యాత్ రావణాత్ యః సంత్రాసః భీతిః తేన పుంజితః పిండీభూతో యో రుషాగ్నిః క్రోధాగ్నిః తస్య దశేవ దశా అవస్థా యస్య తం, తథోక్తమ్. 'రుష' ఇత్యత్ర హలంతా ద్వికల్పా ట్టాప్ † అత్రో త్ప్రేక్షానుప్రాణితా నిదర్శనా, చూడామణిం శిరోరత్నం, కపివరస్య వానరోత్తమస్య హనూమతః, దదౌ శ్రీరామాయ ఏతమపి ప్రదర్శయేతి దత్తవతీ ‡ [అత్ర కపివరస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ యతః 'కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన' మితి సంప్రదానసంజ్ఞా న భవతి, స్వస్వత్వనివృత్తి పూర్వక పరస్వత్వాపాదనస్యాభావాత్ నహి స్వీయం ధనమస్మై దీయతే కింతు ప్రత్యభిజ్ఞాన ప్రదర్శనమాత్రేణ మణిదానవ్యపదేశః, తథా చ నన్వేవ మపి 'రజకస్య వస్త్రం దదాతి' 'ఘ్నతః పృష్ఠం దదా' తీత్య త్రాపి ప్రాప్నోతీతి చోద్య ముద్భావ్య, నైతదస్తి దానం హి నామ పూజ్యానుగ్రహకామ్యయా ద్రవ్యపరిత్యాగః పరస్వత్వాపాదనం చ తచ్చేహనాస్తీతి న్యాసకారేణోక్తం, నను భాష్యకారమతేతు చతుర్థ్యేవ భావ్యం. తథా చ కైయటకారైః కైశ్చి దన్వర్థసంజ్ఞావిధానా ద్దదాతి విషయ ఏవ సంప్రదానసంజ్ఞేత్యభ్యుపగతం. దానం చ స్వస్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపత్తిపర్యంత మితి ప్రత్యాఖ్యాన ముఖయముక్తం అన్యత్ర భాష్యకారేణ సంజ్ఞాభ్యుపగమాత్, తథాచ క్రియాగ్రహణస్య 'గత్యర్థకర్మణీ' త్యాది సూత్రస్య చ ప్రత్యాఖ్యానం కృతం తథా స్వత్వనివృత్త్యభావవతి దదాతేః ప్రయోగో దృశ్యతే 'నశూద్రాయ మతిం దద్యా' దితి 'తస్మై ఖండికోపాధ్యాయ శ్చపేటికాం దదా'తీతి చ సప్రపఞ్చ ముపపాదితత్వాదితి] తతః కపివరః తత్ప్రణతిపూర్వం తస్యాః సీతాయాః నమస్కార

---

† 'రుషాగ్నిదశ' మిత్యత్ర 'మహాగ్నిశిఖ' మితి పాఠే రావణభీతిపుంజీభూతాగ్నిసదృశమిత్యర్థః.

‡ అత్ర కుండలితగ్రన్థే అసాంగత్యం దోషజ్ఞైరన్విష్యపరిహార్యమ్.

గ. తతః కృతకృత్య[1]ఏవ నిర్గత్య నిశాచరపతేః ప్రకాశయితుం నిజాగమన మశోకవనికాం [2]బభఞ్జ ప్రభఞ్జనాత్మజః. ౭౦

ప. స్వైకృత్యైః శాఖానా మవనతి [3]మతీవ ప్రకటయ
న్నమార్గేణ భ్రామ్య న్పరికలితభఙ్గ స్సుమనసామ్,

పూర్వక, మాదాయ స్వీకృత్య, మణిమితి శేషః, † మాణిక్యం గర్భే యస్య తన్మాణిక్యగర్భం తద్వదనం వక్త్రం యస్య తేనతథోక్తేన ఉరగేణసర్పేణ తుల్యః సదృశః బాహుర్యస్య స, తథోక్తస్సన్, ప్రతస్థే ప్రస్థితవాన్, ఉపమా అస్యాశ్చ పూర్వోక్తాలంకారేణ సంసృష్టిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౯

తతఇతి. తతః ప్రస్థానానన్తరం, ప్రభఞ్జనాత్మజో వాయుసూనుః, కృతకృత్యః కృతార్థస్సన్, నిర్గత్య సీతాసాన్నిధ్యాన్నిష్క్రమ్య, నిజాగమనం నిశాచరపతేః రావణస్య, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితు, మశోకవనికాం, బభఞ్జ మమర్ద, ఉత్పాటయామాసేత్యర్థః. ౭౦

అ. తదేవాహ.—స్వైరితి. స్వకృత్యైః నిజచఙ్క్రమణక్రియాభిః, శాఖానాం ద్రుమాణాం, అతీ వాత్యన్త, మనవతిం భుగ్నత్వం, ప్రకటయన్ ప్రవర్తయన్, అన్యత్ర స్వకృత్యై ర్నిజవ్యాపారైః, శాఖానాం వేదభేదానాం, అతీవావనతిం సమ్యగ్వివేచనం, ప్రకటయన్ స్ఫుటీకుర్వన్, ని. 'శాఖా వేదప్రభేదేషు బాహౌ పంక్తౌ ద్రుమాంగకే' రిత్యుభయత్రాపి యాదవః, తథా అమార్గేణ అన్యమార్గేణ, భ్రామ్యన్ సంచరన్, అన్యత్ర లోకవిరుద్ధమార్గేణ వర్తమానః, 'వాభ్రాన్' శేత్యాదినా వికల్పాత్ శ్యన్ప్రత్యయః, సుమనసాం పుష్పాణాం, అన్యత్ర దేవానాం చ, పరికలితభఙ్గో, విరచితవ్యాఘాత ఇత్యర్థః. ని. 'సుమనాః పుష్పమాలత్యోః స్త్రీ దేవబుధయోః పుమా' నిత్యుభయత్రాపి వైజయన్తీ, ‡ తథా శ్రుతిమధుర వాచాం శ్రోత్రానన్ద కరవాచాం, ద్విజానాం అణ్డజానాం, అన్యత్ర శ్రుతిమధురవాచా మామ్నా

---

† ఆదాయ తత్ప్రణతీత్యత్ర 'ఆదాయతం ప్రణ' తీతి పాఠే తం చూడామణిం ఆదాయ ప్రణతిపూర్వకం అర్థాత్ సీతానమనపూర్వక మిత్యర్థః. అత్ర పాఠే మణి మితి నాధ్యాహార్యమ్.

‡ 'పరికలితభఙ్గస్సుమనసా' మిత్యత్ర 'రతే ర్గృహీతానునయే' నేత్యాదా వివ నిత్య సాపేక్షత్వా త్సమాసః, తథా చ పరికలితసుమనోభఙ్గ ఇత్యర్థః.

1 ఏవనిశాచరపతేః ప్రకటయితుం నిజా. 2 ప్రబభఞ్జ. 3 అనల్పామ్.

ద్విజానాం సంత్రాసం శ్రుతిమధురవాచాం విరచయ
న్నయం [1]లంకోద్యానే దశవదనలీలా మతనుత. ౭౧

(1) గ. తదను సరభస [2]మారక్షకరక్షోగణనివేదిత [3]ప్రమదవనకదన ప్రకుపితదశవదన ప్రేషితా న్పితృపతికింకరభయంకరా న్కింకరా న్ప్రహస్తపుత్రేణ జమ్బుమాలినా సహ నిహత్య చైత్యతోరణ[4]ముపగతవతి హనూమతి. ౭౨

గ. పునరపి నిశమితామితనిశిచరగణమారణో రావణః సప్త

యమనోహరవచనానాం, ద్విజానాం విప్రాణాం, సంత్రాసం భయం విరచయన్, ని. 'శ్రుతిః శ్రోత్రే తథాఽఽమ్నాయే దన్తవిప్రాండజా ద్విజా' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశామరౌ, అయం హనూమాన్, లంకోద్యానే అశోకవనికాయాం, దశవదనలీలాం రావణవిభ్రమ మతనుత, అత్ర అన్యలీలాయా అన్య త్రాసంభవా త్తత్సదృశీం లీలామితి సాదృశ్యాక్షేపా దసంభవద్వస్తుసంబంధరూపా నిదర్శనా, సాచోక్తశ్లేషానుప్రాణితేతి సంకరః, శిఖరిణీవృత్తమ్. ౭౧

తద న్వితి. తదను అశోకవనికాభంగానంతరం, సరభసం సవేగమ్, ని 'రభసో వేగహర్షయో' రితి విశ్వః, ఆరక్షః వనపరిపాలనం ప్రయోజన మస్యారక్షికః 'ప్రయోజన' మితి ఠక్, సచాసౌ రక్షోగణశ్చ అశోకవనపరిపాలకరాక్షసనివహ ఇత్యర్థః, తేన నివేదితం విజ్ఞాపితం యత్ప్రమదవనకదనం వానరకృతాశోకవనభంగః. ని. 'స్యా దేతదేవ ప్రమదవన మన్తఃపురోచిత' మి త్యమరః, 'జ్యాపో స్సంజ్ఞా ఛందసోర్బహుల' మితి హ్రస్వః, తేన హేతునా ప్రకుపితేన నితరాం క్రుద్ధేన దశవదనేన రావణేన ప్రేషితాన్ ప్రహితాన్, పితృపతి కింకరభయంకరాన్, కింకరాన్, అశీతిసహస్రసంఖ్యాకాన్ నిజకింకరానిత్యర్థః, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'తేషా మశీతిసాహస్రం కింకరాణాం తరస్వినా' మితి 'మేఘు ర్నిర్భయేషు కృష' ఇతి ఖశో ముమాగమః, ప్రహస్తపుత్రేణ ప్రహస్తాఖ్యమంత్రి ప్రవరతనయేన, జంబుమాలినా సహ, నిహత్య మారయిత్వా, హనూమతి, చైత్యతోరణం ప్రాసాదద్వారోపరితనభాగ ముపగతవతి అధితిష్ఠతిసతి.

పున రితి. పున ర్భూయోఽపి, నిశమితం హతశేషై శ్శ్రావితం, అమితనిశిచరగణమారణం అశీతిసహస్రసంఖ్యాకరాక్షసనివహసంహారణం యేనస, తథోక్తో, రావణః, సప్తానాం సచివసుతానాం మన్త్రిపుత్రాణాం నిధనశ్రవణేన సంహారశ్రుత్యా పరికుపితో

1 లంకోద్యానే. 2 ఆరక్షక. 3 ప్రమదావన. 4 ఉపాగతవతి.

సుతనిధనశ్రవణపరికుపితః పశ్చా పంచాననపరాక్రమా[1]న్ప్రఘసప్రము ఖాం త్సేనాపతీన్ వలీముఖం జీవగ్రాహం గృహ్ణీధ్వ మితి ప్రాహిణోత్.

తత్ర తానపి తోరణపరిఘేణ పశ్చా పశ్చతాం నీత్వా ముహు ర్ముహు ర్దాశరథిదూతోఽహ మిత్యాత్మాన ముద్ఘోషయంత హనూ మంతం నియంతుం నియంతా నిఖిలరక్షసా [2]మధ్యక్ష మక్షకుమార మ పక్షిపత్. ౭౮

ప. రక్షస్సంఘట్టచూర్ణీకృతకనకమహీభృత్త్రిచైత్యోత్థధూళ్యా

ఉత్యన్తక్రుద్ధస్సన్, పఞ్చాననపరాక్రమాన్ †సింహతుల్యబలాన్, ప్రఘసప్రముఖాన్ సచివముఖాన్ ప్రఘసాదీన్, పంచసేనాపతీన్ వలీముఖం వానరం, జీవగ్రాహం, గృహ్ణీధ్వం, జీవతీతి జీవః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః, జీవన్తం గృహీత్వా జీవగ్రాహం గృహ్ణీతేత్యర్థః, దూతవధస్య శాస్త్రనిషిద్ధత్వాత్ జీవత స్తస్యవిలోకన కౌతుకాద్వేతి భావః 'సమూలే' త్యాదినా ణముల్ ప్రత్యయః కషాదిత్వా దనుప్రయోగః, ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్. 'హిగతౌ' వితి ధాతోః 'హినుమీ' నేతి ణత్వం.

తత్రేతి. తత్ర చైత్యతోరణే, తా నపి పంచసేనాపతీన్, తోరణపరిఘేణతోరణస్థార్గళేన పశ్చతాం మరణం, నీత్వా, నిహత్యేత్యర్థః, ముహుర్ముహుః పునఃపునః, అహం, దాశరథి దూత, ఇ త్యేవ, మాత్మాన, ముద్ఘోషయంతమ్, 'దాసోఽహం కోసలేంద్రస్య రామ స్యాక్లిష్టకర్మణః, ఇతి వారంవార మాత్మానం ప్రఖ్యాపయంత మిత్యర్థః, హనూమన్తం, నియంతుం నిగ్రహీతుం, నిఖిలరక్షసాం నియంతా సకలరాక్షససార్వభౌమః, రావణః, అధ్యక్షం పురోవర్తినం, సమర్థం వా, అక్షకుమారం అక్షాఖ్యనిజతనూజమ, పక్షిపత్, ప్రాహిణో దిత్యర్థః. ౭౮

రక్ష ఇతి. 'రక్షస్సంఘట్టేన రాక్షససంతాడనేన 'వక్షస్సంఘట్టే' తి పాఠే వక్షః స్థలసంఘర్షణేన చూర్ణీకృతాః క్షోదితాః కనకమహీభృత్త్రయః కాంచనమయోన్నతక

† తథాచ శ్రీరామాయణమ్. *'తతస్తే రాక్షసేంద్రేణ చోదితా మంత్రిణస్సుతాః, నిర్యయు ర్భవనా త్తస్మా త్సప్త సప్తార్చివర్చసః' ఇత్యాదిసర్గానంతరం, 'హతా న్మంత్రిసుతాన్ బుద్ధ్వా వానరేణ మహాత్మనా, రావణ స్సంవృతాకార శ్చకార మతి ముత్తమామ్. సవిరూపాక్షయూపాక్షౌ దుర్ధరం చైవ రాక్షసమ్, ప్రఘసం భాసకర్ణం చ పంచసేనాగ్రనాయకాన్. సందిదేశ దశగ్రీవో వీరా న్నయవిశారదా' నితి.

1 ప్రహసనః ప్రహస్త. 2 అధ్యక్షమక్షకుమారమాక్షిపత్.

నక్షత్రాణా మకాలే సరణి మరుణయ న్వీరలక్ష్మీసమేతః,
రక్షశ్శూరాఖ్యశారం క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాం హనూమా
నక్షక్రీడాం విధాతుం దశముఖనగరీచత్వరే తత్వరేఽసౌ. ౭౫

గ. తత్ క్షణం క్షణదాచరాణాం [1]మిషతా మేవ [2]నిష్పాదితరంగ

డ్యాని యస్య తత్తథోక్తం యచ్చైత్యం ప్రాసాద స్తదుత్థయా తదుత్పన్నయా ధూళ్యా పరాగేణ, అకాలే అనియతకాలే, నక్షత్రాణాం సరణిం ఆకాశం, అరుణయన్ అరుణీ కుర్వన్నిత్యతిశయోక్తిః. అరుణశబ్దా 'త్తత్కరోతీ' తి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, అత ఏవ వీరలక్ష్మ్యా విజయశ్రియా సమేతోఽసౌ హనూమాన్, (రక్షశ్శూరా రాక్షసయోధా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తా, స్తథోక్తా శ్శారా అక్షోపకరణాని యస్యాం తా మితి బహువ్రీహిగర్భోబహువ్రీహిః. క్వచిదపచయవివక్షాయాం శారశబ్దస్య స్త్రీలింగప్రయోగః. ని. 'స్త్రీస్యా త్కాచి న్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యది' త్యభిధానాత్) క్షితితల మేవ ఫలకం తస్మిన్ క్షేపణీయాం ప్రవర్తనీయాం, అక్షక్రీడాం అక్షకుమార సంహారణఖేలాం, పాశద్యూతకేళించ, దశముఖనగరీచత్వరే లంకాపురప్రాంగణే, విధాతుం కర్తుం, తత్వరే, త్వరాం కృతవాన్; 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపణీయా' నితి పాఠే రక్షశ్శూరా ఇత్యాఖ్యా యేషాం తాన్ శారా నక్షోపకరణాని, క్షితితలఫలకే క్షేపణీయాన్ నివాసనీయాన్ విధాయేతి శేషః.†అన్యత్సమానం,‡(అత్ర శారశబ్దస్య ఆకారాంతత్వేన పుల్లింగతాయాం కవి రేవ ప్రమాణమ్). ని. 'పణోఽక్షేషు గ్లహోఽక్షా స్తు దేవనాః పాశకా శ్చ తే' ఇత్యమరః, శ్లేషసంకీర్ణోఽయం రూపకాలఙ్కారః, స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౭౫

తత్క్షణ మితి. తత్ క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, క్షణదాచరాణాం రాక్షసానాం, మిషతాం పశ్యతా మేవ సతాం, మిషతః క్షణదాచరానానాదృత్యేత్యర్థః 'షష్ఠీచానాదరే' ఇతి షష్ఠీ, రంగే రణరంగే, నిష్పేషకృత్యం అక్షవినాశకృత్యం నిష్పాదితం నిర్వర్తితం యేన స, తథోక్తః, తథా ఉత్పాటిత స్తంభజాతేన సముత్పాటిత స్తంభసంఘాతేన జాతవేదసా అగ్నినా, జాతం వేదః హిరణ్యం యస్మా త్సః జాతవేదాః, స్తంభసంభ్రమ

---

† 'రక్షశ్శూరాఖ్యశారాన్ క్షితితలఫలకే క్షేపయిష్య' న్నితి పాఠే విధాయేతినా ధ్యాహార్యమ్, క్షేపయిష్యన్ ప్రేరయిష్యన్ ణిజర్థోఽత్ర వివక్షితః.

‡ (అత్ర కుండలితపూర్వోత్తరగ్రంథయోరసాంగత్యమస్తి).

1 అనిమిషతామ్. 2 నిష్పాదితదంగ.

నిష్పేషకృత్య శ్చైత్యప్రాసాద ముత్పాటిత స్తంభజాతజాతవేదసా దగ్ధ్వా భూయోఽప్యపాశ్రితతోరణ స్సమీరణసుతో బభూవ, ఏనమపి వృత్తాంతం శ్రుత్వా కుపితస్య [1]నిశాచరపతే ర్యుగపదేవ నిపేతుః పుత్రే సుత్రామజితి [2]సమితిహేతో ర్వింశతిదృష్టయః. ౭౬

ప. అనిమిషభువనే వా వ్యోమ్ని వా భూతలే వా
సమర ముపగతం త్వాం వీక్షితుం క స్సమర్థః?,
ఇతి నుతివచనేన శ్లాఘయ న్మేఘనాదం
ప్లవగ మిహా నయేతి ప్రాహిణో ద్రాక్షసేన్ద్రః. ౭౭

ణజనితాగ్ని నేత్యర్థః. చైత్యప్రాసాదం చైత్యగోపురమ్, దగ్ధ్వా సమీరణసుతో హనూ మాన్, భూయః, పునర ప్యపాశ్రితతోరణః సమధిరూఢతోరణాన్తరో, బభూవ, పూర్వతోరణస్య తదా దగ్ధత్వాత్ తోరణాన్తరసమాశ్రితత్వం తత్ర ద్రష్టవ్యం, తథా చ శ్రీమద్రామాయణమ్. 'ప్రాసాదస్య మహాంతస్య స్తంభం హేమపరిష్కృతం, ఉ త్పాటయిత్వా వేగేన హనూమా న్పవనాత్మజః. తత స్తం భ్రామయామాస శతధారం మహాబలః, తత్ర చాగ్ని స్సమభవ త్ప్రాసాద శ్చాప్యదహ్యతే' తి, ఏనం వృత్తాన్త మక్షకుమార వినాశవార్తా మపి, శ్రుత్వా, కుపితస్య, నిశాచరపతేః రావణస్య, వింశతి దృష్టయః వింశతిసంఖ్యాకా అపి దృశః, సమితి హేతోః, యుద్ధార్థ మిత్యర్థః. ని. 'సమిత్యాజిసమిద్యుధ' ఇత్యమరః, 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, పుత్రే నిజ తనూజే, సుత్రామజితి ఇంద్రజితి, యుగపదేకవారమేవ, నిపేతుః ప్రసస్రుః, త్వమేవ అస్య సాధనే సమర్థో నాన్య ఇతి గౌరవాదరాభ్యా మేకదైవ నిఖిలాభి రపి దృష్టిభిః రావణః పుత్ర మింద్రజిత మద్రాక్షీదిత్యర్థః. ౭౬

అ. తతః కిం తత్రాహ—అనిమిషేతి. న విద్యంతే నిమిషా యేషాం తే అనిమిషాః దేవాః ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః. ని. 'సురమత్స్యా వనిమిషా' విత్యమరః, తేషాం భువనే స్వర్లోకే వా, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, భువర్లోకే వా, భూతలే, భూలోకే, వా, సమర ముపగతం రణోన్ముఖం, త్వాం, వీక్షితుం ద్రష్టుం, యుద్ధార్థంతు కిం వక్తవ్య మిత్యర్థః, క, స్సమర్థః శక్తః, నకోఽపీ త్యర్థః, భూర్భువస్స్వర్లోకేషు నరచారణసురా ణాం సర్వేషా మపి జగదేకవీరేణ త్వయా నిర్జితత్వా దితిభావః, ఇత్యేవంభూతేన, నుతివచనేన స్తుతివాక్యేన, మేఘనాద మింద్రజితం శ్లాఘయన్ ప్రశంసయన్, రాక్ష

---

1 నిశితాశనపతేః. 2 సమతి.

నేతుం శోకరసం నిశాచరపతిం హంతుం [1]చమూం రక్షసాం
తస్యాంతఃపురయోషితాం రచయితుం మానం వినా రోదనమ్,
సూర్యాచంద్రమసోః ప్రవేశవికలాం లఙ్కాపురీ మగ్నినా
[2]శుద్ధాం కర్తు మముష్య వాసవజితా జాతో రణ స్తోరణే. ౨౮
సంగ్రామదుర్దినే సోఽయం జహర్ష శరవర్షిణి,
బర్హీవ మేఘనాదేన మేఘనాదేన మారుతిః. ౨౯

సేంద్రో రావణిః, ప్లవగం వానర, మిహాత్ర, నయ ప్రాపయ. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, ప్రాహిణోత్ ప్రేషితవాన్, మాలినీవృత్తమ్ ౨౭

నేతు మితి. నిశాచరపతిం రావణం, శోకరసం విషాదం, నేతుం ప్రాపయితుం, తథా రక్షసాం చమూం రాక్షససేనాం, హంతుం నాశయితుమ్, తథా తస్య రావణస్య, అంతఃపురయోషితః అవరోధవధ్వః తాసాం, మానం వినా, నిర్మర్యాద మిత్యర్థః, 'పృథగ్వినే'త్యాదినా తృతీయా. వికల్పా త్పక్షే ద్వితీయా, రోదనం అశ్రుమోచనం, రచయితుం కర్తుం, తథా సూర్యాచంద్రమసోః దివాకరనిశాకరయోః, అహోరాత్రం స్వకరప్రసారణేన జగచ్ఛోధకయో రితి భావః, 'దేవతాద్వంద్వే చే'తి దీర్ఘః, ప్రవేశవికలాం ప్రవేశరహితాం, రావణభయాత్సమ్యక్ప్రవృత్త్యభావా దితి భావః, లఙ్కాపురీ, మగ్నినా జ్వాలానలేన, శుద్ధాం పవిత్రాం, కర్తుం, చేత్యర్థః, అముష్య హనూమతః, వాసవజితా ఇంద్రజితా సహ, తోరణే చైత్యోపరితనద్వారదేశే రణః జాతః, అవశ్యంభావినః కార్యస్య బ్రహ్మణాఽపి నివారయితు మశక్యత్వా దితి భావః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౨౮

సంగ్రామేతి. శరాన్ బాణాన్ శరాణి నీరాణి చ వర్షతీతి తథోక్తే. ని.'శరో దధ్యాద్యగ్రసారే బాణే కాండే తృణాంతరే, శరం నీరే చే'తి నానార్థరత్నమాలా, తస్మి న్పూర్వోక్తే సంగ్రామ ఏవ దుర్దినం మేఘచ్ఛన్నదినం తస్మిన్, ని. 'మేఘచ్ఛన్నేఽహ్ని దుర్దిన' మిత్యమరః, మేఘనాదేన పర్జన్యగర్జితేన, బర్హీ మయూరఇవ. ని. 'మయూరో బర్హిణో బర్హీ' త్యమరః, మేఘనాదేన ఇంద్రజితా, సోఽయం మారుతిర్హనూమాన్, జహర్ష తుతోష, ఆత్మతుల్యవీరభటయుద్ధలాభాదితి భావః, తమిమ ముత్పత్త్యనంతర మేవ మేఘవన్నదనశీలత్వాన్మేఘనాద ఇతి కథయంతి, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ౨౯

---

1 చమూః. 2 శుద్ధిమ్.

గ. తదను యాతుధానబలప్రధాననిధనక్రుద్ధో వివిధాయుధవైతథ్యం విమృశ్య విజయశ్రీ [1]సగంధం [2]గంధవహానందనం [3]శతానందాస్త్రేణ బబన్ధ దశకంధరాత్మజః ౮౦

తేన దివ్యాస్త్రేణ వివశశరీర మేనం పిశితాశనా [4]శ్శణవల్కలై ర్బబన్ధుః. ౮౧

ప. స మారుతై ర్నైరృతపాశజన్మా
బంధోఽభవ [5]ద్బంధవిమోక్షహేతుః,
పురా పులస్త్యాన్వయ [6]పాంసనేన

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, యాతుధానబలప్రధాననిధనేన రాక్షససేనానాయకవినాశేన క్రుద్ధః కుపితః, దశకంధరాత్మజః ఇంద్రజిత్, వివిధాయుధవైతథ్యం నానావిధాస్త్రవ్యర్థతాం, విమృశ్య జ్ఞాత్వా, విజయశ్రియా వీరలక్ష్మ్యా హేతునా సగంధం సగర్వం విజయశ్రియా సగంధం ప్రాప్తసంబంధ మితి వా. వి. 'గంధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రిత్యుభయత్రాపి విశ్వప్రకాశః, గంధవహానందనం మారుతిం, శతానందాస్త్రేణ చతుర్ముఖాస్త్రేణ, బబంధ, అయ మవధ్య ఇతి మత్వా నిగృహీతవా నిత్యర్థః, తథా చ శ్రీరామాయణమ్, 'అవధ్యోఽయ మితి జ్ఞాత్వా త మస్త్రేణాస్త్రతత్త్వవిత్, నిజగ్రాహ మహాబాహు ర్మారుతాత్మజ మింద్రజి' దితి. ౮౦

తేనేతి. తేన దివ్యాస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, వివశశరీరం పరవశగాత్రం, ఏనం హనూమన్తం, పిశితాశనాః రాక్షసాః, †శణవల్కలైః, వల్కలవిశేషరచితరజ్జుభిరిత్యర్థః, బబన్ధుః, 'తత స్తే రాక్షసా దృష్ట్వా నిర్విచేష్టమరిందమమ్, బబంధుశ్శణవల్కైశ్చ ద్రుమచీరైశ్చ సంహతై' రితి శ్రీరామాయణవచనమ్, నను ఇన్ద్రాద్యవధ్యస్య మహాబలవతో హనూమతః కథం రాక్షసకృతబన్ధన మితి చే త్సత్యం, పితామహవరదానానుసన్ధానాత్ రావణదర్శన కుతూహలితయా చ స్వయమేవనిబద్ధ ఇత్యల మతిప్రసఙ్గేన.

స ఇతి. సః నైరృతపాశేభ్యో జన్మ యస్య స, తథోక్తః, రక్షసరజ్జుకృత ఇత్యర్థః. 'అవర్జ్యో బహువ్రీహి ర్వ్యధికరణో జన్మాద్యుత్తరపద' ఇతి వామనః, మారుతేః హనూమతః, బన్ధః, పురా పూర్వం, పులస్త్యాన్వయ పాంసనేన పులస్త్యబ్రహ్మకుల దూషకేణ రావణేన, బందీకృతానాం ఉపగ్రహీకృతానాం, కారాగృహనిబద్ధానా

† ఆన్ధ్రభాషాయాం - జనపనారపగ్గములు.

1 సఙ్గతగంధమ్. 2 గంధవాహ. 3 సదానందాస్త్రేణ; చతురాననాస్త్రేణ. 4. శోణ. 5 బంధనమోక్ష. 6 పాంసులేన.

బందీకృతానాం సురసుందరీణామ్. ౮౨

౫. తదన న్తర మితరజనహనానసహతయాఽ[1]నిహ్నుతస్య దివ్యాస్త్రస్య ప్రభావం విభావయ న్విభావరీచరపతితనయః పవనతనయం నిజపితృసమీప ముపనినాయ. ౮౩

౬. సోఽయం దదర్శ దశకంధర మంధకారి
లీలాద్రితోలనపరీక్షితబాహువీర్యమ్,
బందీకృతేంద్రపురవారవధూకరాగ్ర
వ్యాధూతచామరమరుచ్చలితోత్తరీయమ్. ౮౪

ఆపాటలాధరపుటాన్తరరాజమాన

మి త్యర్థః, ని. 'ప్రగ్రహోఽవగ్రహౌ బంద్యా' మిత్యమరః, సురసున్దరీణాం దేవతాస్త్రీణాం, బన్ధవిమోక్షహేతు ర్బంధవిమోచనకారణ, మభవత్. లంకాదాహాదినా ఉత్తరత్ర తథావశ్యం భావిత్వా దితి భావః, వృత్తముపజాతిః. ౮౨

తదనన్తర మితి. తదనన్తరం బన్ధనానన్తరం, నహ్యతే ఇతి నహనం భావేల్యుట్ ఇతరనహనస్య అన్యకృతబన్ధనస్య అసహతయా అసహిష్ణుతయా, నిహ్నుతస్య తిరోహితసామర్థ్యస్య, దివ్యాస్త్రస్య, బ్రహ్మాస్త్రస్య, ప్రభావం సామర్థ్యం, విభావయన్ పర్యాలోచయన్, విభావరీచరపతి తనయః ఇంద్రజిత్, పవనతనయం హనూమన్తం, నిజపితృసమీపం రావణనికటం, ఉపనినాయ ప్రాపితవాన్, దివ్యాస్త్రస్యేతరబంధాసహిష్ణుత్వ ముక్తం శ్రీరామాయణే. 'స బద్ధస్తేన వల్కేన విముక్తోఽస్త్రేణ వీర్యవాన్, అస్త్రబంధ స్స చాన్యం హి న బంధ మనువర్తత' ఇతి. ౮౩

స ఇతి. సోఽయం హనూమాన్, అంధకారేః అంధకాసురసంహారకస్య శివస్య లీలాద్రిః క్రీడాశైలః కైలాసః తస్య తోలనేన ఉచ్చాలనేన పరీక్షితం పరిశోధితం బాహువీర్యం భుజశక్తి ర్యస్య తం, అప్రమేయబాహుపరాక్రమశాలిన మి త్యర్థః, కించ, బందీకృతానాం ఇన్ద్రపురవారవధూనాం అప్సరసాం కరాగ్రైః వ్యాధూతానాం చామరాణాం ప్రకీర్ణకానాం మరుతా చలిత ముత్తరీయం సంవ్యానం యస్యతం, తథోక్త మితి స్వభావోక్తిః, 'స్వభావోక్తి రసౌ చారు యథావద్వస్తువర్ణన' మితి లక్షణాత్. ని. 'చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్, సంవ్యాన ముత్తరీయం చే'త్యమరః, దశకంధరం రావణం, దదర్శ, ఇతః ప్రభృతి శ్లోకపంచకం వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮౪

అ. అథ త్రిభిః దశకంధరం విశినష్టి-ఆపాటలేత్యాదినా. ఆపాటలస్య సమంతా

---

1 నిజాద్భుతస్య.

దంష్ట్రామయూఖప్రసరశారశరీరకాన్తిమ్,
సంధ్యామ్బుదాన్తరితమధ్యసుధామయూఖ
రేఖాభిరామమివ వాసవనీలశైలమ్. ౮౫

ప. సంగ్రామకేళిపరిఘట్టనభగ్నమగ్న
దిగ్దన్తిదన్తకృతముద్రభుజాన్తరాళమ్,
ఛాయాత్మనా ప్రతితరంగవిరాజమాన
శీతాంశుమణ్డలసనాథ మివామ్బురాశిమ్. ౮౬

ప. [1]నిశ్శ్రేయసప్రణయినీం పదవీం నిరోద్ధుం
త్రైలోక్యపాతపరిపాకమి వాత్తరూపమ్,

రక్తవర్ణస్య అధరపుటస్యాధరదళస్య అంతరే వివరే రాజమానం య ద్దంష్ట్రాణాం మహా స్తేజః తస్య ప్రసరేణ ప్రసారేణ శారా కృష్ణరక్తసితవర్ణా శరీరకాంతిః దేహశోభా యస్య తమ్, ని. 'కృష్ణరక్తసిత శ్శార' ఇతియాదవః. అత ఏవ సంధ్యాంబుదేన సన్ధ్యాకాలమేఘేన సంధ్యాగ్రహణ మ త్రామ్బుదస్య రక్తవర్ణత్వద్యోతనార్థం. అన్తరిత మన్తర్హితంమధ్యం యస్యా స్సా తథోక్తా యా సుధామయూఖరేఖా చంద్రకలా తయా అభిరామం సున్దరం, వాసవనీలశైలం ఇన్ద్రనీలాచలమివస్థిత, మిత్యుపమా. ౮౫

సంగ్రామేతి. పున స్సంగ్రామకేళిషు రణవిహారేషు పరిఘట్టనేన వ్యూహనేన భగ్నా శ్శకలితాః అతఏవ మగ్నాః సంలీనా శ్చయే దిగ్దంతిదంతా దిగ్గజదశనాః తైః కృతాః విరచితాః ముద్రాః చిహ్నాని యస్య త త్తథోక్తం భుజాన్తరాళం వక్షస్థలం యస్యతం, అతఏవ ఛాయాత్మనా ప్రతిబిమ్బరూపేణ. ని. 'ఛాయా త్వనాతపే కాన్తౌ ప్రతిబిమ్బార్కయోషితో' రితి వైజయంతీ, ప్రతితరంగం తరంగేతరంగే విరాజమానేన శీతాంశుమండలేన చన్ద్రబిమ్బేన సనాథం సహకృత, మమ్బురాశి మివ స్థిత మిత్యుపమా. ౮౬

నిశ్శ్రేయసేతి. నితరాం శ్రేయో నిశ్శ్రేయసం ముక్తిః. ని. 'ముక్తిః కైవల్యనిర్వాణశ్రేయోనిశ్శ్రేయసామృత' మిత్యమరః, అచతురాదిసూత్రేణ అజంతతయా నిపాతితః, తస్య, ప్రణయినీం, మోక్షప్రాపికా మిత్యర్థః, పదవీం మార్గం, నిరోద్ధు మావరితుం, ఆత్తరూపం మూర్తిమన్తం, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం త్రిభువనమ్, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వాత్స్వార్థే ష్యఞ్, తత్ర యాని పాపాని తేషాం పరిపాకం పరిణామ మివస్థిత,

---

1 నిశ్శ్రేయసః.

సూర్యేన్దుపావకమహాంసి తపోబలేన
జిత్వా [1]యథేష్ట మభిషిక్త మివాన్ధకారమ్. ౮౭

ప. సోఽపి [2]ప్లవంగ మభివీక్ష్య సమీరపుత్రం
చిత్రీయమాణహృదయః పిశితాశనేన్ద్రః,
కైలాసశైలచలనాగసి శాపదాయీ
నందీశ్వర స్స్వయ మిహాగత ఇత్యమంస్త. ౮౮

౯. తతః ప్రహస్తేన విహితవివిధానుయోగః ప్రత్యభాషత రావణం
మారుతిః. ౮౯

మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా సూర్యేన్దుపావకానాం మహాంసి తేజాంసి, ని. 'తేజో ధామ మహో విభే' త్యమరః, తపోబలేన తపస్సామర్థ్యేన, అంధకారస్య వేతిభావః, యథేచ్ఛం స్వచ్ఛందం జిత్వా, అభిషిక్తం పట్టబద్ధం, అంధకారం ధ్వాన్త మివ స్థిత, మిత్యనుపాత్తగుణనిమిత్తస్వరూపోత్ప్రేక్షా, పూర్వోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. ౮౭

సఇతి. స పిశితాశనేన్ద్రః రావణోఽపి, సమీరపుత్రం వాయునన్దనం, ప్లవంగం హనూమన్త, మభివీక్ష్య అభిముఖం దృష్ట్వా, చిత్రీయమాణం ఆశ్చర్యం ప్రాప్నువానం హృదయం యస్య స తథోక్త స్సన్, కైలాసశైలచలనం కైలాసపర్వతోద్ధరణం తదేవాగః అపరాధః. ని. 'ఆగోఽపరాధో మంతు శ్చే' త్యమరః, తస్మిన్, శాపదాయీ, న కేవలం, మత్క్రీడాశైలోద్ధరణమాత్ర మపి తు యస్మాత్ త్వం వానరముఖతయా మామధిక్షిప్తవా నసి తస్మాత్ త్వం వానరేణైవ విపత్తిం గమిష్యసీత్యేవం రూపశాపప్రదా తేత్యర్థః, నందీశ్వరః శివపార్శ్వదః, ని. 'భృంగీ భృంగిరిటి స్తుండినన్దినౌ నన్దికేశ్వర' ఇత్యమరః, స్వయంసాక్షాత్, ఇహాగతః, వానరరూపేణ సమాగత, ఇత్యేవం ప్రకారేణ, అమంస్త అమన్యత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'శమేష భగవాన్నందీ భవేత్సాక్షా దిహాగతః, యేన శప్తోఽస్మి కైలాసే మయా సంచాలితే పురే' తి. ౮౮

తత ఇతి. తత స్తదనన్తరం, ప్రహస్తేనరావణమన్త్రిణా, విహితవివిధానుయోగః విరచితనానావిధప్రశ్నః, ని. 'ప్రశ్నోఽనుయోగః పృచ్ఛాచే' త్యమరః, కుత్రత్యః కుతో వా సమాగతః కేన వా ప్రేషిత ఇత్యాదినా పృష్ట స్సన్నిత్యర్థః, మారుతిః, రావణం, ప్రత్యభాషత అవోచత, ఏతేన ప్రస్తారం ప్రహస్త మఙ్గీకృతవా నిత్యవగమ్యతే. ౮౯

---

1 యథేచ్ఛమ్. 2 ప్లవంగమ మవేక్ష్య.

[1]అయ మహా మహారధిపతికులతిలకస్య సత్యసంధస్య పితృనియోగసముపగతవనవాసనిరతస్య శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్త[2]వైరూప్యకుప్యత్ఖరప్రముఖ నిశిచరబలపలాలజాల[3]కల్పాంతానలకల్పశిలీముఖస్య కపటహరిణహననసమయ[4]పరిముషితదారాన్వేషణసంజాతసుగ్రీవ[5]సఖ్యస్యసముత్ఖాతవాలికంటకస్య దుర్వృత్తక్షత్రవంశవనపవనసారథే స్తపోనిధే ర్జామదగ్న్యస్య భుజబలావలేపలోపహేతో శ్శ్రీమతో

అ. భాషణప్రకారమేవాహ—అయ మిత్యాదినా. అయమహామహ్నామధిపతిః అహారధిపతిః సూర్యః తత్కులతిలకస్య తద్వంశభూషణస్య మహాకులీనస్యేత్యర్థః. సత్యసంధస్య సత్యప్రతిజ్ఞస్య, ని. 'సంధాఽవధౌ ప్రతిజ్ఞాయా' మితి వైజయంతీ. అతఏవ పితు ర్దశరథస్యనియోగేన ఆజ్ఞయా సముపగతవనవాసనిరతస్య ప్రాప్తవనసంచారతత్పరస్య, గుర్వాజ్ఞాపరిపాలకస్యేత్యర్థః. తథా శూర్పకారాతిబాధితయా మదనపీడితయా శూర్పణఖయా ప్రాప్తం య ద్వైరూప్యం లక్ష్మణకృతకర్ణనాసచ్ఛేదరూపవిరూపీకరణం తస్మా త్కుప్యంతి కోపం ప్రాప్నువన్తి యాని ఖరప్రముఖనిశిచరబలాని ఖరాసురప్రభృతిరాక్షససైన్యాని తాన్యేవ పలాలజాలాని నిష్ఫలవ్రీహిరాశయః. ని. 'పలాలోఽస్త్రీ సనిష్ఫల' ఇత్యమరః. తేషాం కల్పాంతానలకల్పాః ప్రళయకాలాగ్నిరూపాః శిలీముఖాః బాణా యస్యేతి శ్లిష్టపరంపరితరూపకం, భగినీవైరూప్యజనితకోపాభియాతఖరాదిరాక్షసవిధ్వంసకస్యే త్యర్థః, 'శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖాప్రాప్తవైరూప్య' స్యేతి పాఠే శూర్పకారాతిబాధితశూర్పణఖయా ప్రాప్తం వైరూప్యం యస్మాత్తస్యేతి పృథగ్విశేషణం, ఇదంచ తదీయహృదయతోదనార్థమి త్యవగంతవ్యం, తథా కపటహరిణస్య మాయామృగస్య హననసమయే సంహారకాలే పరిముషితానాం చౌర్యేణ అపహృతానాం దారాణాం భార్యాయాః సీతాయాః అన్వేషణే పరిమార్గణకాలే తద్విషయే వా సంజాతం సముత్పన్నం సుగ్రీవస్య సఖ్యం మైత్రీ యస్య, తథోక్తస్య, ఏతేనైతస్య మర్మోద్ఘాటనం శ్రీరామస్య సహాయసంపన్నత్వం చ సూచిత మిత్యవగన్తవ్యమ్, తథా సముత్ఖాతః సముత్పాటితః వాల్యేవ కంటకః సూచ్యాకారద్రుమాఙ్గవిశేషః యేన సః, తథోక్తస్య, ఏతేన త్వన్నియంతృవాలిసంహారకస్య త్వదీయసంహారణ మీషత్కర మితి సూచితమ్, ని. 'వేణౌ ద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్రశత్రౌ చ కంటకః' ఇతివిశ్వః, దుర్వృత్తానాం దుర్మార్గవర్తినాం క్షత్రాణాం క్షత్రియాణాం వంశాః కులాని వర్గా వా తఏవ వం

1 అయమహ్నామధిపతి. 2 వైరూప్యస్య. 3 కల్పానల. 4 సముషిత. 5 సఖ్యసముత్ఖాత.

దాశరథేర్దూత స్సీతామార్గమార్గణాయ దిశిదిశి తపనతనయప్రేషితానాం వానరాణా మేకతమస్సముద్రసంఘనజంఘాల స్తవ నగర[1] ప్రమదవనసీమని రఘువరధర్మదారాన్ ప్రణమ్య ప్రతిష్ఠాసు ర్మదీయ మాగమనం భవతః ప్రకాశయితుం ప్రమథితాశోకవనికానోకహానివహ స్త్వద్దర్శనకు

శావేణవః తేషాం వనం విపిన మితి శ్లిష్టరూపకం. తస్య పవనసారథేః దవానలస్య, దుర్వినీతక్షత్రియకులవినాశకస్యేత్యర్థః. ని. 'వంశో వేణౌ కులే వర్గ' ఇతి యాదవః, తపోనిధేః తపశ్శీలస్య, జామదగ్న్యస్య జమదగ్నిపుత్రస్య పరశురామస్య, గర్గాదిత్వా ద్యఞ్. గర్గాది రాకృతిగణః, తస్య యద్భుజబలం తస్యావలేపో దర్పః, ని. 'దర్పోఽవలేప' ఇత్యమరః. తస్య లోపే నాశే హేతుః కారణం, తస్యేత్యర్థః, ఏతేన పరశురామభుజబలనివారకస్యాస్య త్వద్వింశతిభుజబలనివారణం తృణప్రాయ మితిసూచితం, శ్రీమత స్సకలగుణసంపత్తిమతః, అథవా రాజ్యలక్ష్మీసమృద్ధస్య, వీరలక్ష్మీసమేతస్య వా, నిరుపమకాన్తిసంపన్నస్య వా, సీతారూపలక్ష్మీపతేర్వా, ని. 'శోభాసంపత్తిపద్మాసు లక్ష్మీశ్శ్రీరితి కథ్యత' ఇతిశాశ్వతః, దాశరథేః దశరథమహారాజతనయస్య, శ్రీరామస్య, దూతః దానః సందేశహరః, ని. 'స్యాత్సందేశహరో దూత' ఇత్యమరః, కిం చ సీతామార్గణాయ అన్వేషణాయ, దిశిదిశి ప్రతిదిశం, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, తపనతనయప్రేషితానాం సుగ్రీవ ప్రహితానాం వానరాణాం మధ్యేఏకతమః అన్యతమః, సర్వేఽపి వానరా మత్తుల్యాః సుదధికా శ్చ తత్రైకేనైవ మయా ఏతాదృశ కార్యం కృతం, తే సర్వే మిళితా శ్చేత్కిం భవిష్యతి వా న జ్ఞాయత ఇతి భావః, సముద్రస్య లంఘనే జంఘాలః అతిజవః, నభోమార్గేణ ఉత్తీర్ణార్ణవ ఇత్యర్థః, ఏతేనమమ కించి దసాధ్యం నాస్తీతి సూచితమ్, ని. 'జంఘాలోఽతిజవస్తుల్యా' విత్యమరః, తవ, నగరే లఙ్కాయాం యత్ప్రమదవనం అశోకవనం తత్సీమని తత్ప్రదేశే, రఘువరధర్మదారాన్ శ్రీరామధర్మభార్యాం, ని. 'భార్యాజాయాఽథ పుంభూమ్ని దారా' ఇత్యమరః, ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిష్ఠాసుః ప్రస్థాతు మిచ్ఛు స్సన్, తిష్ఠతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, మదీయ, మాగమనం, మమ లంకాపురప్రవేశ మిత్యర్థః, భవతః, ప్రకాశయితుం ప్రకటయితుం, ప్రమథితః ప్రకర్షేణ భగ్నః అశోకవనికానోకహానివహః ప్రమదవనవృక్షషండో యేన స తథోక్తః, తథా, త్వద్దర్శనకుతూహలేన కేవలం భవదవలోకనకుతూహలేనైవ, న త్వసమర్థతయేత్యర్థః, నైరృతా రాక్షసా ఏవ లూతా స్తంతువాయాః కీటవిశేషాః. ని. 'లూ

---

1 ప్రమదావనసీమ్ని.

తూహలేన కేవల మనుభూతనైరృతలూతాతంతుసహన స్తవ పరిసర ముపాసరమ్. ౯౦

ప. ఆనాకలోకపరికీర్తితసచ్చరిత్ర
మత్రోపరుధ్య రఘువంశపతేః కళత్రమ్,
వైతానవేదిజనితం పవమానబన్ధుం
వస్త్రేణ [1]బంధు మవినీతకథం యతేథాః ౯౧

[2](కించ) ప్రేంఖంతీ పిశితాశయా రణముఖే సౌమిత్రిపత్త్రిక్షతం
త్వద్గాత్రం పరితః పతత్త్రిపరిషచ్ఛత్త్రచ్ఛవిం మాగమత్,

తా స్త్రీ తంతువాయోర్ణనాభమర్కటకా స్సమా' ఇత్యమరః, తాసాం తంతవో రజ్జవః త ఏవ తన్తవః నాభీకోశోత్థసూక్ష్మసూత్రాణీతి క్లిష్టరూపకం, తేషాం తత్ప్రియత్వాదిత్థం నిర్దేశః, తైః యన్నహనం బంధనం తదనుభూత మనుకృతం యేన స, తథోక్త స్సన్ తవ, పరిసరం ప్రాన్తదేశం, ఉపాసరం, ప్రాప్తోఽస్మీ త్యర్థః. ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. ౯౦

ఆనాకేతి. ఆనాకలోకం. స్వర్గలోకపర్యన్తం ఉపలక్షణ మేతత్. సకలలోకే ష్విత్యర్థః. ని. 'ఆకాశే త్రిదివే నాక' ఇత్యమరః, పరికీర్తితం పరిశ్లాఘితం సచ్చరిత్రం సాధుసమాచారో యస్యత, త్థోక్తం, రఘువంశపతేః రఘుకులనాయకస్య శ్రీరామస్య, కళత్రం భార్యాం, పూజ్యామితి భావః, అత్ర లజ్కాయాం, మయోగ్యస్థల ఇతి భావః, ఉపరుధ్య నిరుధ్య, హే అవినీత దుర్వినీత, శాస్త్రనిషిద్ధాచారతత్పరత్వా దితి భావః, వైతానవేద్యాం యాగీయపరిష్కృతభూమౌ జనితం ఉత్పన్నమ్. ని.'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః, పవమానబన్ధు మగ్నిం, వస్త్రేణ, బంధుం బంధనం కర్తుం, కథం, యతేథాః యత్నం కృతవాన్ భవేః. నయతేథా ఏవే త్యర్థః. అసంగతత్వా దితి భావః. అతః పరమపతివ్రతాం సీతాం శ్రీరామాయ ప్రత్యర్ప్య కుశలీ భవ అన్యథా మహానర్థ స్స్యా దితి తాత్పర్యార్థః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯౧

అ. వక్తవ్యాన్తరం విద్యత ఇత్యాహ—కించేతి. అపి చేత్యర్థః. ప్రేంఖంతీతి. హే పౌలస్త్య రావణ, సౌమిత్రిపత్త్రిక్షతం లక్ష్మణశరవిదారితం, త్వద్గాత్రం పరితః, త్వచ్ఛరీరస్య సమంతా దిత్యర్థః, 'అభితః పరిత' ఇత్యాదినా ద్వితీయా, పిశితాశయా మాంసతృష్ణయా ప్రేంఖంతీ ప్రసరంతీ, పతత్త్రిపరిషత్ కజ్కాదిపక్షినివహః ఛత్రచ్ఛవిమా

---

1 బద్ధం. 2 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

ద్రా క్ష్వే ల స్త్వ పుల స్త్యవంశవిలయే సంభావితే త్వత్కృతే
కాంతానాం నయనా న్తవా న్తసలిలం మా భూ న్ని వాపోదకమ్.
బద్ధాదరోఽపి పరదారపరిగ్రహే త్వ
మిక్ష్వాకునాయకకళత్ర మనార్య మాగాః,
వాతాశనోఽహ మితి కిం వినతాసుతస్య
శ్వాసానిలాయ భుజగ స్పృహయాళుతాలుః. ౯౩
బాహూచందననిషంగకోటరా [1]న్నిర్గతో రఘుపతే శ్శరోరగః,

తపత్రశోభాం, మాగమత్ న ప్రాప్నుయాత్, 'మాజిలుజి' త్యాశిషిలుఙ్ పుషాదిత్వా
చ్చ రఙా దేశః, తథా త్వత్కృతే త్వన్నిమిత్తం ద్రాక్ క్షిప్ర మేవ, పులస్త్యవంశస్య
విలయే వినాశే. మూలతో హానావిత్యర్థః, సంభావితే సంప్రాప్తే సతి, కాన్తా
నాం స్త్రీణాం నయనాంత వాన్తసలిలం అశ్రుజలం, నివాపోదకం పితృతర్పణోదకం
మాభూత్, త్వద్వంశస్య స్వరూపతో విలయే తర్పణప్రదాతు రభావా త్తదేవ తర్పణ
జలం మాస్త్విత్యర్థః, పూర్వవ ల్లుఙ్, మదుక్తాన్యథాకరణే ఏవమేవ భవిష్యతీతి భావః,
శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౯౨

బద్ధేతి. హే అనార్య మూఢ, వివేకశూన్యే త్యర్థః. త్వం పరదార పరిగ్రహే
పరస్త్రీసంగమే, బద్ధాదరో విహితాస్థోఽపి, ఇక్ష్వాకునాయకకళత్రం శ్రీరామభా
ర్యాం, మాగాః మా ప్రాప్నుహి, అన్యథా వినిపాతస్స్యా దితిభావః, 'మాజిలుఙ్'
'నమాఙ్యోగే' ఇత్యడాగమప్రతిషేధః, అహం, వాతాశనో వాయుభక్షక, ఇతి. భుజ
గ సర్పః, వినతాసుతస్య నాగాంతకస్య గరుడస్య, శ్వాసానిలాయ, శ్వాసమారుతాశ
నార్థ మిత్యర్థః, 'స్పృహే రీప్సిత' ఇతి సంప్రదానత్వా చ్చతుర్థీ. స్పృహయాళు
స్పృహావత్తాలు కాకుదం యస్యస తథోక్తః, కిం, భవతీతి శేషః, భవతికిం, న భవత్యే
వేత్యర్థః, అతః ఈదృశాకార్యకరణే ప్రయత్నంమాకార్షీ రితి భావః. స్పృహాతే రదం
తత్వా చ్చురాదిణిచి 'స్పృహిగ్రహీ' త్యాదినా ఆళుచ్ప్రత్యయః. అతో లోపస్య స్థాని
వత్త్వా న్న లఘూపధగుణః. ని. 'తాలు కాకుద' మిత్యమరః, దృష్టాంతాలంకారః,
వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౯౩

బాహ్వితి. బాహురేవ చందనః పటీరద్రుమః తస్య నిషంగః ఇషుధి రేవ కోట
రం నిష్కుహః. ని. 'నిష్కుహః కోటరం వానే' త్యమరః, తస్మా న్నిర్గతః నిస్సృతః,

---

[1] దుద్ధృతః.

ప్రాణవాయు మవినీత తావకం కాలయాపన మపాస్య పాస్యతి ౯౮

గ. కిం బహునా.

ప. మాయామృగే సమరనాటకసూత్రధారే
శాఖామృగే చ భవతః ప్రతికూలవాలే,
దృష్టోద్యమస్య రఘునాయకసాయకస్య
ముక్త్వా ప్రణామకవచం కవచం కి మన్యత్. ౯౯
ఏవం నిశమ్య కుపితః పిశితాశనేన్ద్రః
ప్రాణా నముష్య హరతేతి భటా నవాదీత్,
ఆజానశుద్ధమతి రత్ర విభీషణ స్తం

రఘుపతే, క్రూర ఏవ ఉరగః, హే అవినీత దుర్వినీత, తావకం త్వదీయమ్, 'తవకమమకా వేకవచనే' ఇతి తవకాదేశః, ప్రాణ ఏవ వాయుః తం, కాలయాపనం కాలవిలంబం అపాస్య త్యక్త్వా, క్షిప్రమేవేత్యర్థః, పాస్యతి అపహరిష్యతి, సమస్తవస్తువర్తి సావయవరూపకం. రథోద్ధతావృత్తమ్. 'రా న్నరా విహ రథోద్ధతాలగౌ' ఇతి లక్షణాత్. ౯౮

అ. నిగమయతి. కిం బహునేతి.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ — మాయేతి. సమర మేవ నాటకం రూపకవిశేషః తస్య సూత్రధారే, తత్ప్రవర్తక ఇత్యర్థః. సూత్రధారశబ్దో వ్యాఖ్యాతః, మాయామృగే త్వత్ప్రేరితకుహనాకనకహరిణే, తథా భవతః ప్రతికూలః నియామకః వాలః లాంగూలం యస్య తస్మిన్ శాఖామృగే వాలినిచ, దృష్టోద్యమస్య పరీక్షితవ్యవసాయస్య, అమోఘస్యే త్యర్థః, ఏతేన త్వద్వినాశన మీషత్కర మితి సూచ్యతే, రఘునాయకసాయకస్య శ్రీరామబాణస్య, ప్రణామో నమస్కార ఏవ కవచ మురశ్ఛదః తం, ముక్త్వా, తద్వినేత్యర్థః. అన్యత్కవచం, కిం, న కిమపీత్యర్థః. ప్రణామపూర్వకం సీతాం శ్రీరామాయ సమర్ప్య శరణ్యం తం శరణం గత్వా ప్రాణత్రాణం కురుష్వే త్యభిప్రాయః. వి. 'ఉరశ్ఛదః కంకటకో జాగరః కవచో ఽస్త్రియా' మిత్యమరః, వసంతతిలకావృత్తమ్ ౯౯

ఏవమితి. ఏవ ముక్తప్రకారం వచనమిత్యర్థః, నిశమ్య శ్రుత్వా, కుపితః క్రుద్ధః, పిశితాశనేన్ద్రో రావణః, అముష్య, ప్రాణాన్, హరత, ఏనం వానరం, మారయతేత్యర్థః, ఇత్యేవం, భటాన్ కింకరా నవాదీత్ ఆజ్ఞాపితవాన్, తతః కిం తత్రాహ.— అత్రాన్తరే, ఆజానశుద్ధమతిః స్వభావపరిశుద్ధబుద్ధిః, విభీషణో రావణానుజః, స్తం రావణం, దూతో, నవధ్యః వధార్హో నభవతీతి, శాస్త్రగిరా శాస్త్రవచనేన, రురోధ నివారయా

దూతో న వధ్య ఇతి శాస్త్రగిరా రురోధ. ౯౬

౯. రావణోఽపి విభీషణభాషణ మంగీకృత్య ప్లవంగమానా మంగేషు లాంగూల [1]మేవ వరం తదేత త్కార్పాసవాససా సంవీతం [2]వీతిహోత్ర సాత్కృత్య చత్వరేచత్వరే [3]ఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం నగరీం పరితస్సంచారయతేతి రాక్షసా నాదిదేశ, తేషు తథా కుర్వాణేషు. ౯౭

ప. నిర్ణయావిషయ మస్య వాలతః కర్ణికారనికురుంబకర్బురః,

మాస, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'రాజధర్మవిరుద్ధం చ లోకవృత్తైశ్చ గర్హితమ్, తవ చాసదృశం వీర కపేరస్యప్రమాపణ' మితి, వృత్తం పూర్వవత్. ౯౬

రావణఇతి, రావణోఽపి, విభీషణస్య భాషణం శాస్త్రోపహితవచనం, అంగీకృత్య, ప్లవంగమానాం వానరాణా, మంగే ష్వవయవేషు, లాంగూల మేవ వాల ఏవ, వరం శ్రేష్ఠం, ప్రియ మితియావత్, ని 'ద్వైవా ద్వృతే వరః శ్రేష్ఠ'ఇ త్యమరః, అతః కార్పాసవాససా, కార్పాసతంతునిర్మితవస్త్రేణేత్యర్థః, శీఘ్రప్రజ్వలనార్థం కార్పాసగ్రహణం ద్రష్టవ్యం. సంవీతం ఆవేష్టితం. తదేత ల్లాంగూలం, వీతిహోత్రసాత్కృత్య వహ్న్యధీనంకృత్వా, అగ్నింప్రజ్వాల్యేత్యర్థః, ని. 'అగ్ని ర్వైశ్వానరో వహ్ని ర్వీతిహోత్రో ధనం జయ' ఇత్యమరః, 'దేయేత్రా చే'తి చకారా త్సాతిప్రత్యయః, చత్వరేచత్వరే ప్రతిచత్వరం, ప్రతివీధీత్యర్థః, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఘోషాన్ చార్యేణ అశోకవనికాభంగకారీ వానరోఽయం లబ్ధః నిబద్ధః వధ్యత ఇత్యాదిఘోషానుద్ఘోష్య సప్రహారం ససంతాడనం, నగరీం పరితః నగరస్య సమంతా దిత్యర్థః, 'అభితఃపరిత'ఇత్యాదినా ద్వితీయా, సంచారయత భ్రామయతే త్యనేన ప్రకారేణ, రాక్షసా, నాదిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస, తత, స్తేషు రాక్షసేషు, తథా రావణోక్తప్రకారేణ, కుర్వాణేషు విదధానేషు, హనూమల్లాంగూలం కార్పాసవాసోభి రావేష్ట్య అగ్నిసాత్కుర్వత్సు సత్సు. కరోతేస్సాత్భిర్యేచానక్. ౯౭

నిర్ణయేతి. కర్ణికారనికురుంబవత్ కనకపుష్పప్రసూనమంజరీవత్కర్బుర శ్శబలవర్ణః, ఏతేన సుఖస్పర్శత్వం సూచ్యతే, 'కర్ణికారః కంచుకారః కోకః కనకపుష్పకః, పీతపుష్పః కింకిరాతః పీతభద్రోమృదుద్రుమ'ఇతి ప్రతాపమార్తాండః, భగవాన్ పూజ్యః. ఉషసి బుధ్యత ఇతి ఉషర్బుధః జ్వలనః, 'అహరాదీనాం పత్యాది' ష్వితి రేఫాదేశః, నిర్నిమేషగణానాం దేవసంఘానాం భాగ్యసంచయాత్ భాగధేయసమృద్ధే ర్హేతోః

1 ఏతత్. 2 వహ్నిసాత్కృత్య. 3 దోషాన్.

నిర్నిమేషగణభాగ్యసంచయా దున్మిమేష భగవా నుషర్బుధః. ౯౮

గ. ఏతద్వృత్తాన్త మారక్షకరాక్షసీ [1]గణగర్వోద్దీర్ణవర్ణితమాకర్ణ్య దూయమానమానసా జానకీ హుతాశన ముపస్థాయ శీతో భవ [2]హనూమత ఇతి ప్రాంజలిః [3]ప్రార్థయత. ౯౯

ప. ఘోరస్య రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నే
ర్మా భూవ మిన్ధన మహం క్షణ మిత్యవేత్య,
శైత్యం వితత్య దహనః పవమానసూనో
ర్వాలాగ్రసీమ్ని మణిదీప ఇవావతస్థే. ౧౦౦

గ. తదను పవనతనయోఽపి పుర మిదం న ఖలు నక్తం సువ్యక్తమా

లజ్కాదాహే తేషాం ఆనందసంభవా దితి భావః, అస్య హనూమతః వాలతో లాంగూలే, సప్తమ్యర్థే తసిః, నిర్ణయావిషయం నిర్మర్యాదం యథాతథా, ఉన్మిమేష ప్రజజ్వాల, అత్రానుప్రాసాలజ్కారః, రథోద్ధతావృత్తమ్. ౯౮

అ. తతః కిమత ఆహ.—ఏతదితి. ఆరక్షకరాక్షసీగణైః, గర్వోద్దీర్ణం గర్వోద్రిక్తం యథాతథా వర్ణితం, ఏతద్వృత్తాన్తం హనూమల్లాంగూలప్రజ్వలనవార్తా మాకర్ణ్య దూయమానమానసా సంతప్యమానాన్తఃకరణా, జానకీ, హుతాశనం అగ్నిం, ముపస్థాయ ఉపాస్య, హనూమతః, శీతః అదాహకో, భవే త్యేవం ప్రకారేణ, ప్రాంజలిః ప్రణతాంజలీ, ప్రార్థయత అభ్యర్థితవతీ, తథా చ శ్రీరామాయణం 'మంగళాభిముఖీ తస్య సా తదాసీ న్మహాకపేః, ఉపతస్థే విశాలాక్షీ ప్రయతా హవ్యవాహన' మితి. ౯౯

ఘోరస్యేతి. ఘోరస్య దారుణస్య, రాఘవకళత్రతపోమయాగ్నేః సీతాపాతివ్రత్యరూపానలస్య, క్షణం, క్షణమాత్రే ణేత్యర్థః, ఇంధనం దాహ్యం దారు, అహం మా భూయాసం, 'మాఙిలు' ఙిత్యాశిషి లుఙ్, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, అవేత్య- మత్వా, దహనః సీతయోపాసితోఽగ్నిః, శైత్యం, వితత్య విస్తార్య, పవమానసూనోః హనూమతః, వాలాగ్రసీమ్ని లాంగూలాగ్రభాగే, మణిదీప ఇవ, అవతస్థే స్థితవాన్, తదసంతాపకరత్వేనాలిప్త ఇత్యర్థః, ఉపమాలజ్కారః, వసన్తతిలకావృత్తం. ౧౦౦

తదన్వితి. తదను వాలప్రజ్వలనానన్తరం, పవనతనయో హనూమానపి, నక్తం రాత్రౌ, ఇదం ఏత త్పురం, లజ్కాపత్తనం సువ్యక్తం స్ఫుటతరం, నాలోకయం ఖలు నదృష్టవానస్మి కిల, తస్మాత్సు వ్యక్తదర్శనాభావాద్ధేతోః, అనలోఽగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రి

---

1 గణేనగర్వోద్దీర్ణం. 2 హనూమతశ్శీతోభవ. 3 ప్రార్థయత్.

లోకయం తస్మా దనలసాక్షిక మేవ పుర మఖిల మాలోకయామీతి యామినీచరగణం పరిచితతోరణపరిఘేణ నిజఘాన. ౧౦౧

ప. సీతాభిధానకమలాం ప్రభవే ప్రదాతుం
లఙ్కార్ణవం క్షుభితసైన్యతరంగభీమమ్,
వేధా మమన్థ కిల రజ్జుభుజంగరాజ
భోగావృతేన పవనాత్మజమందరేణ. ౧౦౨

గ. అథ దహ్యమానాయాం లఙ్కాయామ్. ౧౦౩

ప. రక్షస్స్త్రీవదనారవిందరజనీం విశ్వంభరాబర్హిణీ

ష్టా యస్మి న్కర్మణి తద్యథా తథా, దాహకపూర్వక మేవేత్యర్థః 'సాక్షాద్ద్రష్టరి సంజ్ఞాయా' మితి ఇని ప్రత్యయః. అఖిలం కృత్స్నం, పురం లఙ్కాపత్తనం, ఆలోకయామి ఆలోకయిష్యే, వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన ప్రత్యయః, ఇతి మత్వేతి శేషః, యామినీచరగణం నిర్బంధకరాక్షసనివహం, పరిచితతోరణపరిఘేణ పూర్వం యేన రాక్షసాన్నిహతవా న్తేనైవ పరిఘేణేత్యర్థః. నిజఘాన వినాశితవా నిత్యర్థః. ౧౦౧

సీతేతి. వేధాః బ్రహ్మా, సీతేత్యభిధానం యస్యాస్సాచ సా కమలాచతాం సీతారూపిణీం లక్ష్మీమ్, 'రాఘవత్వేఽభవత్సీతా రుక్మిణీ కృష్ణజన్మనీ'తి విష్ణుపురాణవచనాత్. ప్రభవే శ్రీరామరూపిణే విష్ణవే, ప్రదాతుం, క్షుభితాని క్షోభం ప్రాప్తాని యాని సైన్యాని రాక్షససేనాః తైరేవతరంగైః ఊర్మిభిః భీమం భయంకరం, లంకైవార్ణవః తం రజ్జురేవ భుజంగరాజభోగః వాసుకికాయః తదావృతేన తద్వేష్టితేన, పవనాత్మజేనైవ మందరేణ మంథాచలేన, మమంథకిల ఆలోడయామాస ఖలు, ల్యుత్ప్రేక్షా, సాచ సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకేణ సంకీర్యతే. 'మంథానం మందరం కృత్వా యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకి' మితివిష్ణుపురాణే. ౧౦౨

అథేతి. అథానంతరం లఙ్కాయాం, దహ్యమానాయాం, భస్మీభవంత్యాం సత్యాం. ౧౦౩

రక్షఇతి. రక్షః స్త్రీణాం రాక్షసాంగనానాం వదనాన్యేవ అరవిందాని తేషాం రజనీం, తత్సంకోచకరీమిత్యర్థః, విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా భూమిః సంజ్ఞాయాం 'భృతృవృజి'త్యాదినా ఖచ్ప్రత్యయో ముమాగమః. సైవ బర్హిణీ మయూరీ తస్యాః వర్షారంభదశాం, తదుల్లాసకారిణీమిత్యర్థః, దశాననయశ ఏవ కాదంబః కలహంసః తస్య కాదంబినీం మేఘమాలాం, తన్నిరాసకారిణీ మిత్యర్థః. ని. 'కాదంబః కలహంసస్స్యాత్' 'కాదంబినీ మేఘమాలే'తి చామరః, తథా వైధవ్యస్య విధవాత్వస్య ఉచితః అనుగుణః

వర్షారంభదశాం దశాననయశః కాదంబకాదమ్బినీమ్,
వైధవ్యోచితవేషనిశ్చితమనోలజ్జావధూటీజటాం
వైదేహ్యాస్త్రిజటాసమాం సమకిర ద్ధూమ్యామాం హనుమాన్ దివి.
[1](అపిచ,) ఏతద్విక్రమవీక్షణేన జనితా మానన్దబాష్పోద్గతిం
రక్షోనాథభయాత్పిధాతుమనసాం విద్యాధరాణాం [2]ముదా,
వ్యాజవ్యాహృతయే యథాపరిణమే ద్ధూమ్యా తథాఽ[3]జృమ్భత

రూ వేషః వైధవ్యం తత్ర నిశ్చితం మనో యస్యాస్సా తథోక్తా సాచ సాలజ్జా చ సైవ వధూటీ వీరవధూః తస్యాః జటాం గ్రంథితకేశపాశరూపాం, క్షిప్రమేవ రావణసంహారస్య జాయమానత్వాదితి భావః. 'స్నుషా జాయా వధూటీస్యాద్వధూరథ సువాసినీ'తి ప్రతాపమార్తాండః, వైదేహ్యాః, త్రిజటాసమాం త్రిజటాకల్పాం, తథా ఆశ్వాసకరీమిత్యర్థః. ధూమ్యాం ధూమసంహతిం, 'పాశాదిభ్యో య' ఇతి యప్రత్యయః, హనూమాన్, దివి అంతరిక్షే, సమకిరత్, ప్రవర్తయామాసేత్యర్థః. కిరతిరయం కీర్యమాణకర్తృకః యథా 'రజః కిరతి మారుత' ఇతి తత్ర విక్షేపకరణకోఽపి యథా 'జగతీరుహో వచకరుః కుసుమై'రితి దృశ్యతే చ, ధాతూనామర్థభేదాత్కారకప్రత్యయభేదః, అత్ర శ్లిష్టపరంపరితరూపకాలఙ్కారః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. పునస్తామేవ వర్ణయతి—అపిచేతి. కిం చేత్యర్థః. ౧౦౪

అ. తత్ప్రకారమేవాహ ద్వాభ్యాం. ఏతదితి. ఏతస్య హనూమతః విక్రమవీక్షణేన పరాక్రమావలోకనేన జనితా ముత్పన్నాం, మానన్దబాష్పోద్గతిం ఆనందాశ్రుప్రసారం, రక్షోనాథభయాత్ రావణభయాత్, ఏతత్పరిజ్ఞానే పీడయిష్యతీతి, సాధ్వసవశాదిత్యర్థః, పిధాతు మాచ్ఛాదయితుం మనో యేషాం 'తుం కామమనసోరపీ'తి తుమునో మకారలోపః, విద్యాధరాణాం దేవయోనివిశేషాణామ్, ని. 'విద్యాధరోఽప్సరో యక్షే'త్యమరః, ముదా సంతోషేణ, (వ్యాజవ్యాహృతయే రావణవిపత్తికథనాయ, యథా, పరిణమేత్ పరిణతిం ప్రాప్నుయాత్. రావణస్య మహతీ విపత్సంప్రాప్తా తస్మాన్న భేతవ్యమితి కథయితుం యథాపర్యాప్నుయాదిత్యర్థః, యద్వా వ్యాజవ్యాహృతయే అపదేశప్రకాశనాయ. ని. 'వ్యాజోఽపదేశో లక్ష్యం చే' త్యమరః. యథాపరిణమే దేతేషామశ్రూదయో ధూమ్యావశాజ్జాతో నత్వన్యతోఽభూదితి ప్రత్యాయయితుం స్వయం యథావ్యవసితా భవేదిత్యర్థః) అథవా వ్యాజవ్యాహృతయే వ్యపదేశకథనాయ యథాపరిణ

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 తదా. 3 ఉజ్జృంభతే; జృంభతే.

స్వర్లోకేఽపి కళిన్దశైలతనయా కల్లోలశఙ్కావహా. ౧౦౫

ఆదౌ నీలాంశుకశ్రీస్తదను మరకతాబద్ధనీవీవిభూతిః
కస్తూరీపఙ్కభఙ్గీక్షణమథ వికచేందీవరస్రక్సపత్నీ,
పశ్చాత్స్నిగ్ధాంజనాభా జఘనకుచకటీకంఠనేత్రేషు జాతా
దిక్కాన్తానాం తదానీం దశముఖనగరీదాహసంభూతధూమ్యా.

మేత్ అస్మాకం నేత్రేషుధూమ్యాప్రసారాదశ్రూదయః నత్వానందాదినేతి కథయితుం యథోపయుంజ్యాదిత్యర్థః, తథా, ధూమ్యా, అజృంభత అవర్ధత, స్వర్లోకపర్యన్తం వ్యాప్తేత్యర్థః, కీదృశీధూమ్యా, స్వర్లోకేస్వర్గలోకేఽపి. కళిందశైల తనయాకల్లోలశఙ్కావహా కాళిందీసముత్తుంగతరంగభ్రాన్తిజననీ, అత్ర స్వతస్సిద్ధస్య ధూమ్యావిజృంభణస్య వ్యాజవ్యాప్తిపరిణామపరత్వేనోత్ప్రేక్షా, సాచ కల్లోలశంకావహేతి భ్రాన్తిమతా సైరపేక్ష్యాత్సంసృజ్యతే, వృత్తం పూర్వవత్. ౧౦౫

ఆదావితి దశముఖనగరీ దాహసంభూతధూమ్యా లఙ్కాదహనసంభూతధూమసంహతిః, తదానీం తస్మిన్కాలే, దిశ ఏవ కాన్తాః తాసామితి రూపకం జఘనానిచ కుచాశ్చ కట్యశ్చ కంఠాశ్చ నేత్రాణీ చేతిద్వంద్వః, తత్తత్థానీయ ప్రదేశేష్విత్యర్థః, అత్ర యద్యపి ప్రాణ్యంగత్వాదేకవద్భావేనభావ్యం, తథాపి మహావిభాషయా వికల్పోద్రష్టవ్యః. యద్వా దిక్కాంతాజఘనాదీనాం తత్తద్దేశపరత్వేన సాక్షాత్ప్రాణ్యంగత్వాభావాన్నైకవద్భావః, ఆదౌ ప్రథమంక్షణం, క్షణమాత్రమిత్యర్థః. ఏతచ్చ సర్వత్ర సంబధ్యతే, అనన్తరం తదపాయాదితిభావః. నీలాంశుకస్య నీలాంబరస్య శ్రీరివ శ్రీర్యస్యాస్సా తథోక్తాజాతా, తదను తదనన్తరం, మరకతాబద్ధాగారుత్మతమణిఖచితా. ని. 'గారుత్మతం మరకత' మిత్యమరః. నీవీవిభూతిః రశనాసంపత్తిర్యస్యాస్సాతథోక్తా, జాతా, తతః కస్తూరీపంకస్య మృగమదకర్దమస్యేవభంగీపరిపాటీయస్యాస్సా తాదృశీ, జాతా, అథానన్తరం, వికచేందీవరస్రజః ప్రఫుల్లనీలోత్పలమాలికాయాః సపత్నీసదృశీ, జాతా, 'జ్ఞాతిసోదరబంధ్వాది శబ్దాస్సాదృశ్యవాచకా' ఇత్యాచార్యదండీ. పశ్చాదనన్తరం, స్నిగ్ధాంజనస్య మృదితకజ్జలస్య ఆభేవాభాయస్యాస్సాతథోక్తా. జాతేతి సర్వత్రోపమా, అత్ర జఘనకుచేత్యాద్యుద్దేశక్రమానుసారేణ నీలాంశుకశ్రీరిత్యనన్తరం కస్తూరీపంకభంగీత్యుద్దేశే కర్తవ్యేతథానుక్త్వా త్సర్వజ్ఞభోజేన క్రమోఽత్ర నవివక్షితః. అన్యత్ర

హాతాత హాజనని హాసుత హాసహాయ
హా[1]పౌత్త్ర హాప్రియ సఖి క్వను హా హతోఽస్మి,
ఇత్యాదిపౌరపరిదేవనభారవాగ్భి
రాపూరి రావణపురీ శిఖినా పరీతా. ౧౦౭

యైర్బృన్దారకసుందరీజనముఖే నీరాజనం నిర్మితం

క్రమ సంభవాత్సవిపాలఙ్కారః, సచోత్తోపమారూపకై రంగాంగిభావేన సంకీర్ణ ఇతి సంక్షేపః, † స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౧౦౬

హాతాతేతి. హేతి సర్వత్ర విషాదే, ని. 'హా విషాదశుగార్తి'ష్విత్యమరః, హాతాత జనక. ని. 'తాతస్తు జనకః తే'- త్యమరః, హాజనని మాతః, హాసుత పుత్త్రక, హాసహాయ సహచర, సహోదరేతి వా. హా పౌత్ర హాప్రియసఖి ప్రియభార్యే క్వ ను కుత్ర వా, గతాసీతి శేషః. తథా హా హతోఽస్మి నష్టోఽస్మి, ఇత్యాది రేవమాదిః పౌరపరిదేవనభారః పురజనవిలాపాతిశయః యాసు తాభిః, ‡ వాగ్భిః ఆక్రోశవచనైః, శిఖినా, పరీతా వ్యాప్తా, రావణపురీ, లంకాపురీ, ఆపూరి ఆసమంతాత్పూరితా, 'పేరీఆప్యాయన' ఇత్యస్మాత్కర్మణిలుఙ్. 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

యైరితి. యైః వానరోద్యత్కైః, బృందారకసుందరీజనస్య సురసుందరీబృందస్య ముఖే వదనాగ్రభాగే, నీరాజనం ఆరాత్త్రికం, నిర్మితం, నీరాజనత్వేన పరిణత మిత్యర్థః అత్ర సురసుందరీణాం కల్యాణకాలస్సంప్రాప్త ఇతి సూచనార్థ మిత్థం నిర్దేశ ఇతి మన్త

† 'జఘనకుచతటీకంఠనేత్రే'ష్వితి పాఠ ఏవ ప్రాచీనః, 'జఘనం గామినీశ్రోణిపురోభాగే కటిస్థలే' ఇత్యజయకోశాత్ శ్రోణిపురోభాగకటిస్థలార్థయోర్జఘనశబ్దయో రేక శేషాదు భయార్థకత్వేన శ్రోణిపురోభాగే నీలాంశుకశ్రీః కటిస్థలే మరకతాబద్ధనీవీ విభూతిః కుచతట్యాం కస్తూరీపంకభంగీత్యాది క్రమసంభవాదవివక్షాశ్రయణం న కార్యమ్ అత్ర పాఠే కుచస్య ప్రాణ్యంగత్వేఽపి కుచతట్యాః ప్రాణ్యంగత్వాభావా న్నైకవద్భావ ప్రసక్తిః, యద్వా 'అధికరణైతావత్త్వేచ' ఇత్యనేనైకవద్భావస్య ప్రతిషేధా దితరేతర ద్వంద్వే బహువచనోపపత్తిః, విధేయనీలాంశుకాదిపంచకేన ఉద్దేశ్యజఘనాదిషు పంచ త్వసంఖ్యాప్రతీతేః,అథవా కుచతట్యా అంగత్వాంగీకారేఽపి జఘనకుచతటీకంఠనేత్ర శబ్దానాం ప్రాణ్యంగత్వా త్సమాహారద్వంద్వానంతరం అష్టదిక్సంబంధినః అంగసమాహారాష్టకస్య ఏకశేషే బహువచనోపపత్తిః.

‡ 'పరిదేవనభారలిభి'రితి పాఠే బహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశోన.

1 పుత్త్రి.

నిర్మేఘే గగనే ఽపి యై ర్విరచితా సౌదామనీసంహతిః,
తే ద్విత్రాణ్యపి వాసరాణి న గతా నిర్వాణ మౌర్వానల
జ్వాలాడంబర మమ్బుధౌ విదధిరే[1] వాలానలోద్యత్కణాః. ౧౦౮

ఆదీప్యమానపవనాత్మజవాలసంగా
దఙ్గారశేషవిభవా మవలోక్య లఙ్కామ్,
వ్యోమ్ని స్థితా నిశిచరా స్స్వగృహాణి నూనం
నిర్వాపయన్త ఇవ నేత్రభవైః పయోభిః. ౧౦౯

వ్యం తథాహి, నిర్మేఘే మేఘరహితేఽపి, సౌదామనీసంహతిః విద్యుల్లతా శ్రేణిః, తథాత్వేన పరిణత మి త్యర్థః, అశక్యకరణోఽపిరావణవధః ఏవ మేవ సంభవిష్య తీతి సూచనార్థమిత్థం నిర్దేశ ఇతి బోధ్యం, తే వాలానలోద్యత్కణాః హనూమల్లాంగూలాగ్ని సముత్థితస్ఫులింగాః, ద్వే త్రీణివా ద్విత్రాణి 'సంఖ్యయావ్యయాస' న్నేత్యాదినా బహువ్రీహిః 'బహువ్రీహౌ సంఖ్యేయే డజబహుగణా' దితి డచ్ప్రత్యయ స్సమాసాంతః, తాన్యపి వాసరాణితావత్స్వపి వాసరేష్విత్యర్థః. ని. 'వా తు క్లీబే దివసవాసరా' విత్యమరః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' అంబుధౌ, నిర్వాణం శాంతిం, న గతా నప్రాప్తా స్సంతః, నశబ్దస్య నఞర్థస్య 'సుప్సుపే'తి సమాసః, ఔర్వానలజ్వాలాడంబరం బడబాగ్నికీలాసంభ్రమం, విదధిరే చక్రుః, క్షిప్రమేవ సకలరాక్షససంహారాభిద్యోతకవైపరీత్యప్రవృత్తిసూచనార్థ మిత్థం నిర్దేశ ఇతి మంతవ్యం, అత్రాగ్నికణానాం నీరాజననిర్వాణాద్యసంబంధేఽపి తత్సంబంధకథనాదసంబన్ధేసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౮

ఆదీప్యమానేతి. ఆదీప్యమానో జాజ్వల్యమానః యః పవనాత్మజవాలః తస్య సంగా త్సంపర్కా ద్ధేతోః అంగారఏవ శేషః శిష్టాంశో యస్య స తథోక్తో విభవ స్సమృద్ధి ర్యస్యాస్తాం, కార్త్స్న్యేన దగ్ధా మిత్యర్థః, లంకాం, మవలోక్య, వ్యోమ్ని అంతరిక్షే, స్థితాః, నిశిచరాః రాక్షసాః, స్వగృహాణి దహ్యమానాని నిజమందిరాణి, యద్యపి. ని. 'గృహాఃపుంసిచభూమ్న్యేవే' త్యమరః. తథాపి మహాకవిప్రయోగ బాహుళ్యాదవిరోధో ద్రష్టవ్యః. †నేత్రభవైః పయోభిః బాష్పోదకైః, నూనం నిశ్చితం, నిర్వాపయంతః ప్రశమయంత ఇవ, అలక్ష్యంతేతి శేషః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, యథా దహ్య

† అత్రవక్తవ్యం అయోధ్యాకాండే అభవన్ గృహాణీత్యత్ర ద్రష్టవ్యం.

1 వాలానిలార్చిఃకణాః.

చక్రే శక్రజిదాజ్ఞయా రణముఖే యత్కర్మ రక్షోగణ
స్తత్కర్తుం [1]రజనీచర క్షితిభృతా యుక్తో[2]ఽప్యశక్తో భవేత్,
సప్తార్చిశ్చ హనూమతా పరిచితో లఙ్కాం మథాక్షీ ద్యథా
తత్పిత్రా [3]మరుతా యుతోఽపి న తథా దాహక్రియాయాం పటుః.

స తస్మిన్ హనూమదరణిప్రభవే హుతాశే
శుద్ధిం విధాయ పతి మేవ సమేతు మైచ్ఛత్,

మానం గృహాదిక మున్నతదేశ మారుహ్య జ్వాలైః ప్రశమయన్తి తద్వ దిత్యుత్ప్రేక్షార్థః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౦౯

చక్ర ఇతి. రక్షోగణో రాక్షసనివహః, శక్రజిదాజ్ఞయా ఇంద్రజిన్నిదేశేన, ఉపలక్షితః, న తు సాక్షాత్, చక్రే చకార, తత్కర్మ, క్షణదాచరక్షితిభృతా రాక్షసపార్వభౌమేన రావణేన, యుక్తోఽపి సాక్షాత్సహితోఽపి, కర్తుం, మశక్తః అసమర్థః, భవేత్, న శక్నుయాదిత్యర్థః, తదపేక్షయా. పుత్రసామర్థ్యస్యైవ బలిష్ఠత్వాదితి భావః, సంభావనాయాం లిఙ్, ఏవం సప్త అర్చీంషి యస్య స సప్తార్చిః అగ్నిశ్చ, హనూమతా, పరిచితః ప్రవర్తితః, సంగతో వా, యథా, లఙ్కాం, మథాక్షీత్ దదాహ, తథా, తత్పిత్రా హనూమజ్జనకేన, మరుతా వాయునా. యుక్త స్సహితోఽపి, దాహక్రియాయాం దహనకృత్యే, పటుః సమర్థః, న భవేత్, వాయుపరిచయాపేక్షయా తత్పుత్రపరిచయస్య అత్యన్తజృంభణహేతుత్వాదితి భావః, వాయుసాహాయ్యా దప్యధికం లఙ్కాం దదాహేతి పరమార్థః, అత్ర పూర్వవాక్యే రావణసహితస్య రాక్షసగణస్య ఇంద్రజిదాజ్ఞాకృతకర్మకరణసామర్థ్య సంబంధేఽపి సంభావనయా తదసంబంధాభిధానా త్సంబంధేఽప్యసంబంధరూపాతిశయోక్తిః, తథోత్తరవాక్యే వాయుసఖస్య సప్తార్చిషః హనూమత్పరిచయసంగతదాహకృత్యకరణపాటవసంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. అనయో ర్దృష్టాన్తదార్ష్టాన్తికతయా సాపేక్షత్వా త్సంకరః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౧౦

తస్మిన్నితి. రణకేళికుతూహలేన యుద్ధక్రీడాసముత్సుకేన. లంకేశ్వరేణ రావణేన, బాహాబలాత్ భుజపరాక్రమాత్, అపహృతా ఆనీతా సురరాజలక్ష్మీరింద్రసామ్రాజ్యశ్రీః తస్మిన్, హనూమానేవ అరణిః అగ్నిమంథనదారువిశేషః. ని. 'నిర్మన్థ్యదారుణి త్వరణి ర్ద్వయోః' రిత్యమరః, స ప్రభవః కారణం యస్య తస్మిన్, తత్సముత్పాదిత ఇత్యర్థః, హుత మశ్నాతీతి హుతాశే అగ్నౌ, కర్మణ్యణ్. శుద్ధిం సంస్కారం,

1 క్షణదాచరక్షితి. 2 అయుక్తోఽభవత్. 3 మరుతః.

లఙ్కేశ్వరేణ రణకేళికుతూహలేన
బాహాబలా దపహృతా సురరాజలక్ష్మీః. ౧౧౧

ప. వాచా మిదానీం కిము విస్తరేణ
లఙ్కాపురీం రావణ బాహుగుప్తామ్,
కాకుత్స్థదూతోఽయ ముపేత్య చక్రే
కృతాన్తదూతస్య సుఖప్రవేశామ్. ౧౧౨
పౌలస్త్యపాతకిసమాగమజాయమాన
మేనః పునాన ఇవ మారుతి ర్యాయజూకః,

విధాయ. పాపిష్ఠరావణసంపర్కజనితపాపం విశోధ్యేత్యర్థః, పతిం నిజభర్తారం, మింద్ర మేవ, సమేతుం సంగన్తుం మైచ్ఛత్ ఇచ్ఛతి స్మ, యథా కుతశ్చి త్కారణాత్ కాచన సాధ్వీ కుత్రచి దపవిత్రస్థలే స్థిత్వా పరిణామకాలే సంస్కారపరిశుద్ధా సతీ పున ర్నిజభర్తార మేవ జిగమిషతి తద్వ దిత్యర్థః. ఇచ్ఛతేర్లఙ్. 'ఆడజాదీనా' మి త్యాడాగమః 'ఆట శ్చే'తి వృద్ధిః, అత్ర సురరాజలక్ష్మ్యాః ఈదృశేచ్ఛాఽసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతేన రావణస్య వినిపాత ఆసన్న ఇతి సూచ్యతే. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౧౧

నిగమయతి. వాచామితి. ఇదానీ మస్మిన్నవసరే, సంహారోచితకాల ఇత్యర్థః, వాచాం విస్తరేణ వచనప్రపంచేన, 'ప్రథనే వావ శబ్దే' ఇతి ఘఞ్ ప్రతిషేధే 'ఋదోర' బిత్యప్, అత ఏవ ని. 'విస్తారో విగ్రహో వ్యాస స్స తు శబ్దస్య విస్తర' ఇత్యమరః, కిము, న కి మపీత్యర్థః, కింతు అయం కాకుత్స్థదూతః హనూమా నుపేత్య ఆగత్య, రావణబాహుగుప్తాం, దుష్ప్రవేశా మిత్యర్థః, లఙ్కాపురీం కృతాంతదూతస్య, యమకింకరాణా మి త్యర్థః, ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః. సుఖప్రవేశాం సుఖేన ప్రవేష్టుం శక్యాం, చక్రే, అనాఘ్రాతనిధనగన్ధానాం లంకాపురస్థయాతుధానానాం నిధనం విధాయ తద్ద్వారా పూర్వ మసంభావితప్రవేశాన్ యమకింకరాన్ సర్వసామర్థ్యేన ప్రవేశయామా సేత్యర్థః, ఏతేన ఉత్తరత్రా ప్యేతేషాం నిరాఘాటసంచారత్వం సూచ్యతే. వృత్తముపజాతిః. ౧౧౨

పౌలస్త్యేతి. మారుతిః హనూమా నేవ యాయజూకః యజ్ఞకర్తా, ని. 'ఇజ్యాశీలో యాయజూక' ఇత్యమరః 'యజజపదశాం యఙ' ఇతి యఙన్తే ర్యజన్తా దూకప్రత్యయః, పౌలస్త్యో రావణ ఏవ పాతకీ బ్రహ్మహత్యాదిపాతకవాన్ తస్య సమాగమేన సంగత్యా జాయమానం సంపద్యమానం, ఏనః, తత్సంయోగీచ పంచమ ఇతి న్యాయాత్

నిర్వర్తితాక్షవిజయో నిజవాలవహ్నౌ
హుత్వా పలాశసమిధ స్సుగతి ర్బభూవ. ౧౧౩

లఙ్కాదాహేఽప్యనార్తాం రఘుపతిదయితాంచారణోక్త్యావిదిత్వా
సానన్ద స్తాం ప్రణమ్య ప్రతిగమనవిధౌ ప్రాప్య తస్యా నియోగమ్,
ఆరుహ్యారిష్టశైలం నిధి మపి పయసాం స్వైర ముత్తీర్య వేగా
చ్చక్రేగత్వామహేన్ద్రింప్లవగ[1]కులపతీన్ పూర్ణకామాన్ హనూమాన్.

గ. అథ యథార్హం సైన్యాధిపాన్ సంమాన్య మారుతి[2]స్తై రను

సంభావితదురిత మిత్యర్థః. ని. 'కలుషం వృజినైనోఘమంహోదురితదుష్కృత' మిత్యమరః పునాన ఇవ విశోధయ న్నివ, పాపనోదనం కుర్వాణ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, పూఙః శానచ్, నిర్వర్తితాక్షవిజయః విరచితాక్షకుమారనిధనః, కృతేంద్రియజయశ్చ సన్. ని. 'అక్షో రథస్యావయవే పాశకే చాక్ష మింద్రియ' మితి విశ్వః, నిజవాలే రోమ వహ్నిః హుతాశనః తస్మిన్, పలం మాంస మశ్నంతీతి పలాశాః. ని 'పలోఽస్త్రీ పలలం మాంస' మిత్యభిధానాత్ పలాశాః రాక్షసాః త ఏవ పలాశసమిధః పలాశ వృక్షసమిధః తాః, హుత్వా, సుగతిః అప్రతిహత గమనః, శోభనలోక శ్చ, బభూవ, అత్ర శ్లేషోత్ప్రేక్షానుప్రాణితః సావయవరూపకాలంకారః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౧౩

లఙ్కేతి. లంకాదాహేఽపి రఘుపతిదయితాం శ్రీరామప్రేయసీం సీతాం, చారణానాం నభశ్చరాణాం గంధర్వాదీనాం ఉక్త్యా వచనేన, అనార్తాం అపీడితాం, అనష్టా మితి యావత్, విదిత్వా జ్ఞాత్వా, అతఏవ సానందః ససంతోషః, తాం సీతాం ప్రణమ్య నమస్కృత్య, ప్రతిగమనవిధౌ ప్రతిప్రయాణవిధానే విషయే. ని. 'విధి ర్విధానే దైవేఽపీ'త్యమరః, తస్యా స్సీతాయాః, నియోగం ఆజ్ఞాం, ప్రాప్య, తతః అరిష్టశైలం అరిష్టాఖ్యం పరతీరస్థం పర్వతం, ఆరుహ్య పయసాం నిధిం సముద్రమపి, స్వైరం యథేచ్ఛం, అప్రతిహత మితి యావత్, ఉత్తీర్య ఉల్లంఘ్య, మహేంద్రం అంగదాద్యధిష్ఠితం మహేన్ద్రపర్వతం, గత్వా, హనుమాన్, ప్లవగకులపతీన్ అంగద జాంబవన్నలనీలాదిప్లవగేశ్వరాన్, పూర్ణకామాన్ సంపూర్ణమనోరథాన్, చక్రే, అత్ర అతివిస్తరేణ కథనయోగ్య స్యాప్యర్థస్య సంక్షేపేణోక్తే స్సంక్షేపో నామ గుణః, తదుక్తంవిద్యానాథేన, 'సంక్షేపార్థాభిధానం యత్ సంక్షేపః పరికీర్తిత' ఇతి, స్రగ్ధరావృత్తమ్. ౧౧౪

అథేతి. అథానంతరం. మారుతిః హనూమాన్, యథార్హం యథాయోగ్యం,

---

1 బల. 2 ఏతైః.

యు_క్తః [1]స్వకీయవృత్తాన్త మఖిల మాఖ్యాతవాన్. ౧౧౫

౫. తదను పవనతనయవచనముదితా వానరవరూధినీ యూథనాథానుయాతా తద్దర్శనజనిత మానన్ద మానందశరథా దాశరథా సుగ్రీవే చ సంవిభజ్యైవ వీక్షితు మహ మహమికయా ధావంతీ మధ్యేసరణి దధిముఖకృతావనం మధువనం హనూమదనుమత్యాఽభిభూయ మధుపానసుఖ మనుబభూవ. ౧౧౬

సైన్యాధిపాన్ జాంబవదంగదాదిసేనాపతీన్, సంమాన్య మానయిత్వా తైః సైన్యాధిపైః, అనుయు_క్తః 'కథం దృష్టా త్వయా దేవీ కథం వా తత్ర వర్తతే' ఇత్యాదినా పృష్టస్సన్, అఖిల మశేషం, స్వవృత్తాన్తం, మాఖ్యాతవాన్, ఉత్పతనాదిసీతాదర్శనలఙ్కాదాహాంతాం నిజవార్తా మశేషాం కథయామాసేత్యర్థః ౧౧౫

తదన్వితి. తదను తదనన్తరం, పవనతనయవచనముదితా హనూమద్వాక్యసంతుష్టా, వానర వరూథినీ కపిసైన్యమ్. ని. 'వరూథినీబలం సైన్య'మిత్యర్థః, యూథనాథానుయాతా జాంబవదాదియూథాధిపానుయాతా. తదా తద్దర్శనజనితం సీతావలోకనసముత్పన్నం, మానందం, ఆనన్దశరథా ఆనన్దసాగరే, నిత్యనిరతిశయానన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః, దాశరథౌ శ్రీరామే సుగ్రీవేచ, సంవిభజ్య సమ్యగ్విభజ్య, వీక్షితుం, ద్రష్టు మిచ్ఛాతిశయేనేతి ఫలితార్థః, సీతావలోకనవార్తాకథనేన శ్రీరామసుగ్రీవానన్దయో రన్తరం పరీక్షితు మిత్యర్థః, అహమహమికయా పరస్పరాహఙ్కారేణ, అహమహమికా వ్యాఖ్యాతా అరణ్యకాండే 'అహమహమికయ' త్యత్ర, ధావంతీ ధావమానా, అతివేగేన ప్రద్రవంతీ సతీ త్యర్థః, మధ్యేసరణ్యాః మధ్యేసరణి మార్గమధ్య ఇత్యర్థః, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యా'వేత్యవ్యయీభావః, తత్సన్నియోగా దేకారాన్తత్వం చ మధ్యశబ్దస్య, దధిముఖేన దధిముఖాఖ్యేన సుగ్రీవమాతులేన వానరేణ కృత మవనం రక్షణం యస్య, తథో_క్తం, 'అవరక్షణే'భావే ల్యుట్, తథా చ శ్రీరామాయణమ్. 'య ద్రక్షతి మహావీర్య స్సదా దధిముఖః కపిః, మాతులః కపిముఖ్యస్య సుగ్రీవస్య మహాత్మన'ఇతి. మధువనం మధునామకసుగ్రీవోద్యానవనం, మధుప్రచురత్వాత్ మధువన మిత్యన్వర్థసంజ్ఞా, హనూమదనుమత్యా హనూమదనుజ్ఞయా, అభిభూయ ఆక్రమ్య, మధుపానేన క్షౌద్రపానేన య త్సుఖం, తదనుబభూవ, యథేష్టం మధ్వపిబదిత్యర్థః. ని. 'మధు మద్యే పుష్పరసే క్షౌద్రేఽపీ'త్యమరః. ౧౧౬

---

1 స్వవృత్తాన్తమ్.

ప. అథాబ్రవీ ద్గిరివరతుంగ మంగదం
కృతాంజలి ర్దధిముఖ ఏష రోషవాన్,
వలీముఖా న్మధుభజనే శిలీముఖాన్
భవానిమాన్ ఝడితి నివారయే దితి. ౧౧౬

గ. అయ మ ప్యేన మవోచత్. ౧౧౭

ప. దశముఖపురమధ్యే వీక్షితా మైథిలీతి
శ్రవణమధు వితీర్ణం యేన వీరేణ మహ్యమ్,
దధిముఖ యది సోఽయం భాషతే కో నిరుంధ్యా
న్మధు పిబతు యథేచ్ఛం వాహినీ వానరాణామ్. ౧౧౮

అథేతి. అథానంతరం, రోషవాన్, మధువనాక్రమణజనితకోపవాన్, ఏషః దధిముఖో వనపాలకః, తదా కృతాంజలిః విరచితకరసంపుట స్సన్, ప్రార్థనాలక్షణమేతత్, గిరివరతుంగం, మహోన్నత మిత్యర్థః, అంగదం యువరాజం, అబ్రవీత్. కిమితి భవాన్, మధుభజనే మధుపానే, పుష్పరసాస్వాదే చ. శిలీముఖాన్ అళీన్. ని. 'అళిబాణౌ శిలీముఖౌ' ఇత్యమరః, రూపకాలంకారః, ఇమాన్, వలీముఖాన్ కపీన్, ని. 'కపిప్లవంగప్లవగశాఖామృగవలీముఖాః' ఇత్యమరః ఝడితి అంజసా, నివారయేత్, నిరుంధ్యా, దిత్యేవ, మబ్రవీ దితి పూర్వేణ సంబంధః, అన్యథా మహోగ్రశాసన స్సుగ్రీవో దండయిష్యతీతి భావః, 'శేషే ప్రథమః' యుష్మదస్మద్వ్యతిరిక్తస్య భవచ్ఛబ్దస్య శేషత్వాదితి, రుచిరావృత్తం 'చతుర్గ్రహై రిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౧౬

అయమితి. అయ మంగదోఽపి,ఏనం దధిముఖం ప్రతి,అవోచత్ ఉక్తవాన్.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—దశముఖేతి. దశముఖపురమధ్యే లంకాపురమధ్యే, మైథిలీ సీతా, వీక్షితా దృష్టా, ఇత్యేవం భూతం, శ్రవణమధు శ్రోత్రామృతం, యేన, వీరేణ, మహ్యం, వితీర్ణం దత్తమ్. ని. 'విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదన' మిత్యమరః, హే దధిముఖ, సోఽయం వీరః, భాషతే యది ఆజ్ఞావచనం వదతి చేత్, కః కో వా, నిరుంధ్యాత్ నివారయేత్, న కోఽపి నిరోద్ధుం శక్నుయా దిత్యర్థః, 'శకిలి'జ్చేతి లిజ్, సకలవానరజీవాతుభూతమైథిలీకథామధుప్రద స్యేదృక్మధుపాననివారణం కథం యుక్తం స్యా దితి భావః, అతః వానరాణాం, వాహినీ సేనా, యథేచ్ఛం ఇచ్ఛాసదృశం, యథేష్ట మితి వా పాఠః, మధు, పిబతు, మాలినీవృత్తమ్. ౧౧౮

గ. తదను[1] భయవశసముపనతదధిముఖవచనవిదితమధువనకదనపరి[2]గణితజనకదుహితృదర్శనజనితప్రమదభరభరిత స్తపనతనయ స్తత్ర తనువికృతి మతనుత [3]దధిముఖాగమననిమిత్తసంపత్తిమ్. ౧౨౦

వ. ఆరుహ్యాద్రి మథావరుహ్య విపినా న్యాసాద్య నానాఫలా న్యాస్వాద్య ప్లుత మారచయ్య వదనై [4]రాపాద్య వాద్యక్రమాన్, ఆలింగ్య ద్రుమ మక్రమం మదవశా దాధూయ పుచ్ఛచ్ఛటా

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ.—తదన్వితి. తదను అంగదవచనానంతరం, భయవశేన భయపారతంత్ర్యేణ సముపనతస్య సమీపం ప్రాప్తస్య దధిముఖస్య వచనేన విదితం జ్ఞాతం య న్మధువనకదనం వానరకృతమధువనోల్లుంఠనం తేన పరిగణితం పరిసంఖ్యాతం నిశ్చిత మితి యావత్, య జ్జనకదుహితృదర్శనం సీతావలోకనం తజ్జనితేన తదుత్పాదితేన ప్రమదభరేణ హర్షాతిశయేన భరితః సంజాతభరః, ఆనన్దపరిపూర్ణ ఇత్యర్థః భరిత ఇత్యత్ర తారకాదిత్వాదితచ్, ప్రమదేత్యత్ర 'ప్రమదసంమదౌ హర్షే' ఇత్యప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తపనతనయ స్సుగ్రీవః, తత్ర తస్మిన్ సమయే, దధిముఖాగమనమేవ నిమిత్తసంపత్తిః కారణసామగ్రీ యస్యాస్తాం, తనువికృతిం ముఖవికాసనేత్రవిస్ఫారస్కంధోన్నమనరోమాంచవత్త్వాది గాత్రచేష్టాం, మతనుత అకరోత్, మధువనకదనశ్రవణా త్సీతాసందర్శనం నిశ్చిత్య పరమానన్దభరితో౽భూ దిత్యర్థః. ౧౨౦

అ. అనంతరం కపిసేనా౽పి నికటవర్తిన్యభూదిత్యాహ—ఆరుహ్యేతి. అద్రిం మార్గస్థం పర్వతం, మారుహ్య, అథావరుహ్య, పర్వతారోహణావరోహణక్రీడామనుభూయేత్యర్థః, విపినాని అరణ్యాని, ఆసాద్య ప్రవిశ్య, నానాఫలాని పనసరసాలాదివివిధఫలాని, ఆస్వాద్య భుక్త్వా, ప్లుతం, వల్గితానీత్యర్థః, ఆరచయ్య కృత్వా 'ల్యపిలఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః, వదనై ర్ముఖైః, వాద్యక్రమాన్ డిండిమాదివాద్యధ్వనిప్రకారాన్, ఆపాద్య వాదయిత్వా, తథా ద్రుమం, ద్రుమా నిత్యర్థః, అక్రమం అపగతక్రమం, మేహనోత్థాపనాదిజుగుప్సితాచరణేన అపగతమర్యాద మిత్యర్థః, ఆశ్లిష్య మదవశా న్మధుపానజనితదర్పవశాత్, పుచ్ఛచ్ఛటాం లాంగూలజాలం, ని. 'బృందం జాలం చక్రవాళం జాలకం పేటికా చ్ఛటే' తి వైజయంతీ, ఆధూయ చాలయిత్వా, అహం ప్రథమో౽హం ప్రథమ ఇతి యస్యాం క్రియాయాం సా అహంప్రథమికా. మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః, స్వార్థే కప్రత్యయః. తయా పీనా పూర్ణా, ఏతత్పూర్వికయా ధావమానేత్యర్థః, కపీనాం చమూః వానరసేనా, ఆరా త్సమీపే, ని. 'ఆరా

1 భయావేశసమున్నత. 2 భణిత. 3 తదభిముఖాదధి. 4 ఆసాద్య; ఆస్ఫోట్య.

మాకందావిరభూ దహంప్రథమికాపీనా కపీనాంచమూః. ౧౨౧

నిద్రాత్యయా దరుణితేన సమీరపుత్ర
స్సౌమిత్రినేత్రయుగళేన నిపీయమానః,
చూడామణిం కరతలే కలయన్ వవందే
పాదారవిందయుగళం భరతాగ్రజస్య. ౧౨౨

వ. అక్లేశసంభూతగతాగతాభ్యాం వితీర్ణ [1]విస్తీర్ణమహార్ణవోఽపి, ఆనందసిన్ధౌ పృతనాసమక్షం మక్షస్య హన్తా నితరాం మమజ్జ.

ద్వారసమీపయో' రిత్యమరః. ఆవి రభూత్, ఆలక్ష్యతేత్యర్థః, అత్ర కపిస్వాభావ్యేన యథావద్వస్తు వర్ణనాత్స్వభావోక్తి రలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

అ. తతః కిం తత్రాహ.—నిద్రేతి. సమీరపుత్రో హనూమా, న్నిద్రాత్యయా న్నిద్రాభావాత్, యావ ద్వనవాసం నిద్రాహారయోరభావా దితి భావః, అరుణితేన పాటలితేన, సౌమిత్రి నేత్రయుగళేన లక్ష్మణనయనయుగ్మేన, నిపీయమానః, అత్యాదరేణ అవలోక్యమానస్సన్నిత్యర్థః, ఏతేన శ్రీరామాపేక్షయాఽపి లక్ష్మణస్యైవ భూయాన్ హనూమదాగమనప్రతీక్షణాదరో విద్యత ఇతి సూచ్యతే, చూడామణిం సీతాయా అభిజ్ఞానభూతం శిరోరత్నం, కరతలే, కలయన్, శ్రీరామాదీనాం యథా చక్షుర్గోచరం స్యాత్ తథా ధారయ న్నిత్యర్థః, సీతాం దృష్ట్వా సమాగత ఇతి ప్రథమ మవచనేనైవ జ్ఞాపనార్థమితి భావః, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామస్య, పాదారవిందే ఇవేత్యుపమితసమాసో న తు రూపకం, అన్యథోత్తరపదప్రాధాన్యే తత్ర వన్దనాయోగాత్, తయోర్యుగళం, వవందే నమశ్చకార, వసన్తతిలకా వృత్తం. ౧౨౨

అక్లేశేతి. అక్షస్య హంతా అక్షకుమారమారకో హనూమాన్, అక్లేశేన అనాయాసేనైవ సంభూతే సంజాతే యే గతాగతే యాతాయాతే తాభ్యాం, వితీర్ణో విలంఘితః విస్తీర్ణమహార్ణవః పురుషాంతరదుస్తరమహాసముద్రో యేన స తథోక్తోఽపి, అక్ష్ణో స్సమీపే సమక్షం సమీపార్థేఽవ్యయీభావః 'అవ్యయీభావే శరత్ప్రభృతిభ్య' ఇతి టచ్ప్రత్యయః, పృతనాయా వానరసేనాయాః, సమక్షం పురతః, నితరా మత్యన్తం, అవ్యయఘా దామ్ప్రత్యయః, ఆనందసిన్ధౌ ఆనన్దసాగరే, మమజ్జ మగ్నోఽభూత్, ఈదృశవానరవీరవాహినీమధ్యే అహమేక ఏవ మహోదధి ముల్లంఘ్య సీతాం దృష్ట్వా పునరాగతోఽస్మీత్యేవంభూతభాషణప్రవర్తకమహాభాగ్యసంపన్నోఽభవ మిత్యమన్దానన్దతున్దిలితాన్తఃకరణోఽభూదిత్యర్థః. అత ఏవ విరోధాభాసోఽలఙ్కారః. వృత్తముపజాతిః, ౧౨౩

---

1 విస్తీర్ణ.

ప. ఆనీతచూడామణిసన్నిధానా దావిఃప్రమోదేనరఘూద్వహేన,
తత్రానుయుక్తః [1]పవమానజన్మావిజ్ఞాపయామాస కృతప్రణామః.

ప. లఙ్కాపురో పవన[2]సీమ్ని వ్యథ రాజపుత్త్రీ
మాలోకయం నిశిచరీగణబాధ్యమానామ్,
కేనాపి పాతకవశేన సుపర్ణలోకే
బందీకృతా మివ భుజంగమరాజకన్యామ్. ౧౨౫

ప. దేవ్యా స్త్వదీయాన్వయకీర్తనేన
త్వన్ముద్రయాచ వ్యపనీయ శోకమ్,

ఆనీతేతి. ఆనీతస్య హనుమదాహృతస్య చూడామణేస్సీతాశిరోరత్నస్య సన్నిధానాత్సాన్నిధ్యా ద్ధేతోః, ఆవిఃప్రమోదేన ప్రాదుర్భూతానందేన, రఘూద్వహేన రఘునందనేన, తత్ర తస్మిన్ సీతావృత్తాన్తే విషయే, అనుయుక్తః పృష్టః, పవనాత్మజన్మా హనూమాన్, కృతప్రణామో విహితసీతానమస్కారస్సన్, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ప్రణమ్యశిరసా దేవ్యై సీతాయై తాం దిశం ప్రతి, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞ స్సీతాయా దర్శనం యథే' తి, విజ్ఞాపయామాస, సీతావలోకనవార్తాం కథయామాసేత్యర్థః, పూర్వ మాగమనానన్తరకర్తవ్యతయావిహితో రామనమస్కారః ఇదానీం తు సీతా శుభవార్తాకథనప్రారంభసంతోషాతిరేకా త్తన్నమస్కార ఇతి వేదితవ్యం, ఇంద్రవజ్రా వృత్తమ్. ౧౨౪

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమేవాహ- లఙ్కేతి. అథ విజ్ఞాపనారంభే మంగళాచారే వా. ని. 'మంగళానన్తరారంభప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథే' త్యమరః, లంకాపురస్య రావణరాజధాన్యా ఉపవనసీమ్ని ఉద్యానవనప్రదేశే, అశోకవనికామధ్య ఇత్యర్థః, నిశిచరీగణబాధ్యమానా మారక్షికరాక్షసీనివహపరిపీడ్యమానాం, అతఏవ కేనాప్యనిర్వాచ్యేన, పాతకవశేన పాపానుబంధేన, సుపర్ణలోకే, బందీకృతాం, కారాగారబద్ధామిత్యర్థః, భుజంగమరాజకన్యాం నాగరాజకన్యా మివ స్థితాం, రాజపుత్త్రీం జానకీం, ఆలోకయ మవలోకితవా నస్మి, ఉపమాలంకారః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. 'బందీకృతా మివవిభోభుజగేంద్రకన్యా' మితి పాఠాంతరమ్. ౧౨౫

దేవ్యాఇతి. త్వదీయాన్వయకీర్తనేన భవదీయవంశప్రశంసయా, త్వన్ముద్రయా త్వదీయప్రత్యభిజ్ఞానాంగుళీముద్రికయా చ, దేవ్యా స్సీతాయాః, శోకం విషాద మపనీయ నిరస్య, అతఏవ పరిపూర్ణకామః సంపూర్ణమనోరథః, ప్రస్థాతుకామః పునరా

---

1 పవనాత్మజన్మా. 2. సీమని.

వార్తామభిజ్ఞానమయీమయాచం
ప్రస్థాతుకామః పరిపూర్ణకామః. ౧౨౬

ప. బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయన్తకృత్యాం
కథాం చ విజ్ఞాప్య వనే ప్రవృత్తామ్,
చిరం రుదన్త్యా జనకేన్ద్రపుత్ర్యా
చూడామణిః ప్రేషిత ఏష తుభ్యమ్. ౧౨౭

గ. కిం బహునా.

ప. దేవ తస్యాః ప్రతిష్ఠాసూ నసూ నాశైకపాలితాన్,

గన్తు మనాః సన్, 'తుం కామ మనసోరపీ' తి తుమునో మకారలోపః, అభిజ్ఞానమయీం అభిజ్ఞానరూపాం, తాదృశ్యే మయట్ ఇతి జీప్, వార్తాం వృత్తాన్తం, అయాచం యాచితవానస్మి, ఇన్ద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౨౬

బ్రహ్మేతి. బ్రహ్మాస్త్రాత్ దర్భమయాత్. విత్రస్తస్య విశేషతో భీతస్య జయన్తస్య జయన్తాసురనామ్నః కాకాసురస్య కృత్యం స్తనోల్లేఖనరూపక్రియా యస్యాం తాం, †వనే చిత్రకూటతటవిపినే, ప్రవృత్తాం సంభూతాం, కథా మాఖ్యాయికాం, అభిజ్ఞాప్య అభిజ్ఞానత్వేనోక్త్వా, చిరం, చిరకాలం, రుదన్త్యా పూర్వానుభూతార్థస్మరణవశాత్ అశ్రూణి విముఞ్చన్త్యా, జనకేన్ద్రపుత్ర్యా జానక్యాః ఏషోఽయం, చూడామణిః శిరోరత్నం, తుభ్యం, ప్రేషితః, వాగ్రూపం వస్తురూపం చ అభిజ్ఞానద్వయం ప్రహిత మిత్యర్థః, వృత్త ముపజాతిః. ౧౨౭

అ. నిగమయతి-కిం బహునేతి. బహునా వాగ్వ్యాపారేణ కిం, నకిమపీత్యర్థః.

అ. తథాపి కించిద్వక్తవ్య మవశిష్టం విద్యత ఇత్యాహ—దేవేతి. హే దేవ స్వామిన్, ప్రతిష్ఠాసూన్ ప్రస్థాతుమిచ్ఛూన్, ఉత్క్రమిష్యమాణా నిత్యర్థః తిష్ఠతే స్సన్నన్తాదుప్రత్యయః, తథాపి ఆశైకపాలితాన్ ఆశయా త్వదాగమనప్రతీక్షయైకయా పాలితాన్ గుప్తాన్, శివభాగవతవత్సమాసః, తస్యాః సీతాయాః, అసూన్ ప్రాణాన్, తవాభిజ్ఞానముద్రయా అభిజ్ఞానరూపాఙ్గుళీముద్రికయా, త యైవాభిజ్ఞానముద్ర

† 'బ్రహ్మాస్త్రవిత్రస్తజయన్తకాకకథా' మితి ప్రాచీనపాఠే తు వ్యధికరణబహువ్రీహ్యాశ్రయణక్లేశో నేతి బోధ్యమ్.

ముద్రయిత్వా ప్రసన్నోఽహం త్వదభిజ్ఞానముద్రయా. ౧౨౮
ఇతి శ్రీవిదర్భరాజవిరచితే శ్రీమతి చమ్పూరామాయణే
సున్దరకాండస్సమాప్తః.

యా ముద్రాఫలికయేతి శ్లిష్టరూపకం, ముద్రయిత్వా, నిరుధ్యేత్యర్థః, అహం, ప్రసన్నః, ఆగతోఽస్మీత్యర్థః. ౧౨౮

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమానసేందిందిరసందోహమందానన్దలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవింద మకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేన అఖండతపః ప్రచండమునిప్రకాండ మండలేశ్వరశాండిల్య మహామునిగోత్రావతంసస్య పంచనాన్వయసుధాపారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేదప్రముఖ నిఖిల విద్యాసారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకరసుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణవ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం సుందరకాండస్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా సుందరకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

శ్రీరామార్పణమస్తు.

శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచిత

యుద్ధకాణ్డః.

ప. దృష్టే యత్ర యదృచ్ఛయాపి వచసాం దేవీ పురో వర్తతే
సారస్యం మహ దభ్యుదేతి సదసి ప్రాగల్భ్య ముజ్జృమ్భతే,

శ్లో. ఆనీతం పవనాత్మజేన జనకక్ష్మాపాలపుత్రీశిరో
రత్నం మూర్త మివానురాగ మసకృ ద్వీక్ష్య ప్రమోదాన్వితః,
యో లోకత్రయకంటకం దశముఖం ప్రోద్ధర్తు మైచ్ఛ ద్బలా
త్సోఽయం వీరవరాగ్రణీ ర్జనకజాజాని స్సదా పాతు నః.

అ. ఇత్థం నిజచిత్రకవితాసభాజితసకలకవిసమాజేన తత్రభవతా భోజరాజేన విరచితపంచకాండసంబద్ధం చమ్పూరామాయణప్రబంధం పరిపూరయితుకామేన లక్ష్మణనామ్నా పండితవర్యేణావశిష్టో యుద్ధకాండః, నిజవాగ్వైభవానుసారేణ రచితస్సోఽయం మయేదానీం వ్యాక్రియతే, అథ తత్రభవా న్కవిః స్వచికీర్షితస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ శిష్టాచారసంప్రాప్తవిశిష్టేష్టగురుచరణారవిందభోజమహారాజస్మరణరూపం మంగళం నిబధ్నాతి.

దృష్టఇతి. యత్ర యస్మిన్, దేశికపదాంభోజే, భోజే చ, యదృచ్ఛయా లీలయాఽపి, అత్యాదరేణ చేత్కిము వక్తవ్య మితి భావః దృష్టే అవలోకితే సతి, నృణాం, మనుష్యమాత్రస్యేత్యర్థః, ఏత చ్చ సర్వత్ర సంబధ్యతే, వచసాం దేవీ సరస్వతీ, పురోవర్తతే, ఉపాసనాదిప్రయత్నం వినైవ స్వయం సన్నిహితా భవతీ త్యర్థః, తథా మహ దనల్పం, కార్యకరణపర్యాప్తమిత్యర్థః, సారస్యం కవితారసజ్ఞత్వం. మభ్యుదేతి అభ్యుదయం ప్రాప్నోతి, సముత్పద్యత ఇత్యర్థః, 'అభ్యుపైతీ'తి పాఠే ఆభిముఖ్యేన సమీప మాగచ్ఛతీత్యర్థః, తథా సదసి, రాజవిద్వత్సభాస్విత్యర్థః, ప్రాగల్భ్యం సకలవిద్యావివరణప్రౌఢత్వ ముజ్జృంభతే విజృమ్భితం భవతి. తథా సకలా స్సమస్తా అపి, కలా ఇతిహాసాగమాద్యా శ్చతుష్షష్టివిద్యాః, జ్ఞాయంతే అధ్యయనపరిశీలనాభ్యాసాభావేనైవ తత్త్వతోఽవబుధ్యంతే, తథా నవా అపూర్వా, కీర్తి స్సత్సమాఖ్యా జాగర్తి విలసతి, తత్ర తస్మి న్దేశికపదాంభోజరాజే చ, మమ, చేతః, స్నిహ్యతి, ఉత్కరీత్యా

జ్ఞాయంతే సకలాః కలా అపి నృణాం జాగర్తి కీర్తిశ్చ వా
చేతస్స్నిహ్యతి తత్ర దేశికపదామ్భోజే చ భోజే మమ. ౧

ప. భోజేన తేన రచితా మపి పూరయిష్య
న్నల్పీయసాఽపి వచసా కృతి మత్యుదారామ్,
న వ్రీడితోఽహ మధునా నవరత్నహార

బహుశ్రేయస్కరత్వాన్నామకం మన స్తత్ర స్నేహాయుక్తం భవతీత్యర్థః, చతుష్షష్టి కలాస్తు 'ఇతిహాసాగమాద్యాశ్చ కావ్యాలంకారనాటకమ్, గాయకత్వం కవిత్వం చ కామశాస్త్రం దురోదరమ్. దేశభాషాలిపిజ్ఞానం లిపికర్మ చ వాచకమ్, సర్వాణి చావధానాని స్వరశాస్త్రం తు శాకునమ్. సాముద్రికం రత్నశాస్త్రం రథాశ్వగతికౌశలమ్, మల్లశాస్త్రం సూదకర్మ భూరుహాణాం చ దోహదమ్. గంధవాదో ధాతువాదః ఖన్యావాదో రసస్య చ, జ్వాలవాదోఽగ్నిసంస్తంభః ఖడ్గస్తంభో జలస్య చ. వాచస్స్తంభో వయస్స్తంభో వశ్యాకర్షణ మేవ చ, విద్వేషణోచ్చాటనే చ మారణం కాలవంచనమ్. పయసి ప్లవచాతుర్యం పాదుకాసిద్ధి రేవ చ, మృత్సిద్ధి ర్ఘుటికాసిద్ధి రైంద్రజాలిక మేవ చ. అంజనం నరదృష్టిస్తు వంచనం స్వరవంచనమ్. మణిమంత్రౌషధానాం చ సిద్ధయశ్చోరకర్మ చ. వేత్రలోహాశ్మమృద్దారువేణువర్మాంజనక్రియాః, అదృశ్యకరణీ దూరకరణీ మృగయారతిః. వాణిజ్యం పాశుపాల్యం చ కృషి రాహవకర్మ చ, లావకుక్కుటమేషాదియుద్ధకారణకౌశలమ్. చతుష్షష్టికలా హ్యేతాః కలావిద్భిః ప్రకీర్తితా' ఇతి అనుప్రాసోఽలంకారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్, లక్షణం తూక్తమ్. ౧

అ. సంప్రతి స్వాహంకారం పరిహరతి.—భోజేనేతి. తేన, అసాధారణమహిమాస్పదతయా ప్రసిద్ధేన, భోజేన, అపి రతిశయార్థకః. రచితాం ప్రణీతాం, అత ఏవ అత్యుదారాం, రసాలంకారాద్యుల్లసితశబ్దార్థసంఘటనోజ్జృంభితతయా అత్యంతగమ్భీరామిత్యర్థః, కృతిం కావ్యం, అల్పీయసా అత్యల్పేన, ఈషన్మాత్రగౌరవరహితేనాపీత్యర్థః, 'ద్వివచనవిభజ్యే' త్యాదినా ఈయసున్ ప్రత్యయః, వచసా, పూరయిష్యన్ పూరితాం కరిష్యన్, అహం, అధునా అస్మిన్కాలే, 'అధునే'తి నిపాతనాత్సాధుః, వ్రీడితో లజ్జితో, నజాతః, క్వాయం సర్వజ్ఞభోజప్రబంధః క్వచవా మదీయేనాల్పిష్ఠేన వచనేన తత్పరిపూరణ మితి లజ్జాం న గతోఽస్మీత్యర్థః, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర అర్థాంతరం న్యస్యతి, కిం తు తథాహీత్యర్థః, తంతుః సూత్రం, నవరత్నహారసంగేన నూతనమాణిక్యహారసమాగమేన, హృది వక్షసి, మానసే చ, ధార్యత ఏవ, న తు పరిహ్రియతే

సంగేన కింతు హృది ధార్యత ఏవ తంతుః. ౨

ప. ముద్రాముద్రితజీవితాం జనకజాం మోహాకులం రాఘవం
చూడారత్నవిలోకనేన సుచిరం నిధ్యాయ నిధ్యాయ చ,
ప్రారేభే హృది లక్ష్మణః కలయితుం పౌలస్త్యవిధ్వంసనం
ధీరః పూరయితుం కథాం చ విపులా మేకేన కాండేన సః. ౩

ప. ఆనందమన్థర మనంతర మాంజనేయా
దాకర్ణ్య వృత్తి మనఘాం జనకాత్మజాయాః,

ఇత్యర్థః, కుతః అతఏవ త్వత్సాన్నిధ్యేన మద్వచనస్యాపి మహాజనపరిగ్రహో భవిష్య తీతి భావః. అర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨

అ. ఏవం నిజవాగ్వ్యాపారస్యావకాశం సంపాద్యేదానీం చికీర్షిత మాహ— ముద్రేతి ముద్రయా శ్రీరామాభిజ్ఞానముద్రికయా ముద్రితం స్థాపితం జీవితం జీవనం యస్యాస్తాం, జనకజాం జానకీం, తథాచూడారత్నవిలోకనేన, చూడామణిదర్శనేన, మోహాకులం మోహవిహ్వలం, రాఘవం చ, సుచిరం అనల్పకాలం, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, నిధ్యాయ నితరాం ధ్యాత్వా, మనస్యనుసంధాయేత్యర్థః, 'ధ్యై చింతాయా'మితి ధాతోః నిపూర్వాత్ క్త్వో ల్యబాదేశః, తథా నిధ్యాయ దృష్ట్వా చ. ని.'నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోకనేక్షణ'మిత్యమరః, తథా చ జనకజాం ధ్యాత్వా, రాఘవం దృష్ట్వా చేతి యథాక్రమ మన్వయాద్యథాసంఖ్యాలంకారః, ధీరః ధైర్యశాలీ స ప్రసిద్ధః, లక్ష్మణః సౌమిత్రిః, ఏకేన, కాండేన బాణేన. ని. 'కాండోఽస్త్రీదండ బాణార్వవర్గావసరవారిష్వి' త్యమరః, పౌలస్త్యవిధ్వంసనం రావణసంహారం, కలయితుం కర్తుం, హృది, ప్రారేభే ఉపచక్రమే, మనసి నిర్ధారితవా నిత్యర్థః, తథాధీరః విద్వాన్ సః లక్ష్మణః లక్ష్మణనామా కవిః, ఏకేన కాండేన యుద్ధకాండేన, విపులాం నిష్కళంకాం, కథాం రావణసంహారరూపోపాఖ్యానం, పూరయితుం పూర్ణాం కర్తుం, హృది ప్రారేభే మనసి ఉపక్రాంతవాన్, అత్ర లక్ష్మణయోరుభయో రపి ప్రకృతత్వా త్కేవలప్రకృతగోచర శ్లేషాలంకారః, 'ప్రకృతాప్రకృతోభయగత ముక్తం చే చ్ఛబ్దమాత్రసాధర్మ్యమ్, శ్లేషోఽయం శ్లిష్టత్వం సర్వత్రాద్యస్యాయేచ నాంత్య' ఇతి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౩

అ. కథాం పూరయితుం ప్రారేభే ఇత్యుక్తం సంప్రతి తామేవకథాం ప్రస్తౌతి ఆనందేతి, అనంతరం చూడామణ్యభిజ్ఞానప్రదర్శనానంతరం, ఆనందేన మందరం నిర్భరం యథాతథా, ఆనందపరిపూరిత మిత్యర్థః, ఆంజనేయాత్, అంజనాతనయాత్, హనూ-

దృష్టి ర్దశాననరుషా పరుషాయమాణా
బాణాసనోపరి దధే ప్రభుణా రఘూణామ్. ౪

౫. అథసుగ్రీవోఽపి దశగ్రీవకుపితరాఘవావలోకన[1]ద్విగుణితరణోత్సాహ [2]స్సాహాయ్యసమయ మనుపాలయ న్నన్ధు మివ సిన్ధు మవధార్య ధైర్యా దగాధమతి రధిరూఢత్రికూట[3]శృంగాం లఙ్కా మధిగన్తు మంగదకుముదనలనీలప్రముఖ మపి సమనీనహ[4]దఖిల మనీకమ్. ౫

౬. వారిదా దపి చ రామనామతః పూరితా పున రపాంగధారయా,

మతః, 'ఆఖ్యాతోపయోగే' ఇత్యపాదానత్వా త్పంచమీ, అనఘాం నిర్దుష్టాం, జనకాత్మజాయాః, వృత్తిం వర్తనం, జీవనం వా, ని. 'వృత్తిర్వర్తనజీవనే' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, రఘూణాం ప్రభుణా శ్రీరామేణ, దశాననే రావణే, రుషా రోషేణ, పరుషాయమాణా ఉగ్రాయమాణా, దృష్టిర్బాణాసనోపరి కార్ముకోపరి, దధే నిచిక్షిపే, మహావీరస్వాభావ్యాచ్ఛరాసనావలోకనసంజ్ఞయైవ సుగ్రీవాదిభ్యో జైత్రయాత్రాసన్నాహ మాజ్ఞాపయామాసేత్యర్థః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౪

అథేతి. అథానన్తరం, సుగ్రీవోఽపి, దశగ్రీవే కుపితస్య రాఘవస్యావలోకనేన ద్విగుణితో ద్విరావృత్తః రణోత్సాహో రణప్రయత్నః యస్య స, తథోక్తః, 'లోకోత్తరేషు స్థేయా న్ప్రయత్న ఉత్సాహ' ఇతి లక్షణం, సహాయస్య భావ స్సాహాయ్యం సహాయకర్మ, బ్రాహ్మణాదిత్వా త్ష్యఞ్, తస్య సమయం సంవిద మపి సీతాప్రవృత్త్యుపలబ్ధ్యనన్తరం తదపహారిణం వైరిణం సంహృత్య పునస్తామానేష్యామీతి పూర్వవిహితప్రతిజ్ఞా మిత్యర్థః, ని. 'సమయా శ్శపథాచారకాలసిద్ధాన్తసంవిదః' ఇత్యమరః. అనుపాలయ న్ననువర్తమానః. అగాధమతిః గంభీరబుద్ధిః, †ధైర్యాత్ ధీరత్వాత్, అన్ధుం కూపమివ, సిన్ధుం, అవధార్య, తథా సుకరాం, నిశ్చిత్యేత్యర్థః, ని. 'పుంస్యేవాన్ధుః ప్రహిః కూప' ఇత్యమరః, అధిరూఢం త్రికూటాచలశృంగం యయా తాం త్రికూటాచలశృంగాగ్రవర్తినీ మిత్యర్థః లంకామధిగన్తుం, అంగదకుముదనీలాః ప్రముఖాః ప్రధానాః యస్య తత్, తథోక్తం, అఖిలమప్యనీకం వానరసైన్యం, ని. 'అనీకం తు రణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, సమనీనహత్ సన్నాహయామాస, నహ తేర్ణౌ చఙ్యుపధా హ్రస్వోఽభ్యాసదీర్ఘశ్చ.

వారిదాదితి. రామనామతః రామాభిధానాత్, తద్రూపాదిత్యర్థః, వారిదా జ్జలదాదపి, అపాంగధారయా కటాక్షరేఖయా, తద్రూపైవధారయా, పునర్భూయోఽపి, పూ

---

†'ధైర్యావగాధమతి' రితిపాఠే ధైర్యేణావగాధా వ్యాప్తా మతి ర్యస్య సః.

1 ద్విగుణీకృత. 2 సాహాయ్యకమనుపాలమ్బం. 3 శిఖరాం. 4 వలీముఖానీకమ్,

తత్క్షణం ప్రతిచచాల దక్షిణం వాహినీశ మఖిలాఽపి వాహినీ. ౬
౭. తత్క్షణే సమచలితఋక్షసముదయే కుముదామోదకారిణి శరభాధిక ప్రసాదశీలే నీలేందీవరానందిని దశాననదిశాక్రమణవ్యగ్రతేజసి సమారూఢతారానన్దనలక్ష్మణానుగతే సరయ ముదయసానుమన్తమివ హనూమన్త మధిరోహతి నిశాచరతిమిరహారణనిస్తన్ద్రే రామచంద్రే సమస్త

రితా సమగ్రీకృతా, ఆప్యాయితా చ, అఖిలాకృత్స్నాఽపి, వాహినీ వానరసేనా సైవ వాహినీ నదీ, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ, తత్క్షణం తస్మిన్నేవ క్షణే, దక్షిణం వాహినీశం ప్రతి దక్షిణ సముద్ర ముద్దిశ్య, దాక్షిణ్యగుణయుక్తసేనానాయకం చేతి గమ్యతే, చచాల ప్రతస్థే, శ్లేషసంకీర్ణం సమస్తవస్తువర్తిసావయవరూపకమ్. ౬

తత్క్షణఇతి. తస్మిన్ క్షణే, తత్కాల ఇత్యర్థః, సమం తుల్యం చలితః ప్రస్థితః ఋక్షసముదయః జాంబవదాదిభల్లూకగణః, అన్యత్ర నక్షత్రమండలం యస్య తస్మిన్, ని. 'ఋక్షాచ్ఛభల్లభల్లూకాః' 'నక్షత్ర మృక్షంభంతార' మితి చామరః కుముదస్య కుముదనామ్నః కపిసేనాపతేః, ఆమోదం సంతోషం అన్యత్ర కైరవోల్లాసం కరోతీతి కుముదామోదకారిణి, ని, 'కుముదం కైరవే రక్తపంకజే కుముదః కపౌ' వితి విశ్వః. శరభే శరభాఖ్యసేనాపతౌ, అధికప్రసాదశీలే అత్యన్తానుగ్రహతత్పరే, అన్యత్ర శరస్య అశ్వవలాఖ్యతృణవిశేషకుసుమస్య భా శోభా తస్యాఅపి అధికప్రసాదశీలే అతినిర్మలస్వభావే, నీలేందీవరాఖ్య స్సేనానాయకః అథవా నీలః ఇందీవర మివ తదానందిని తత్పరితోషకారిణి. అన్యత్ర నీలోత్పలవికాసకారిణి, ని. 'నీలః కపీశేఽద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రిష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా, దశాననదిశాక్రమణే రావణ దిగవస్కన్దనే వ్యగ్రం చటులం తేజః ప్రతాపో యస్య తస్మిన్ అన్యత్ర దశ సంఖ్యాకాని ఆననాని ముఖాని యాసాం తా స్తాసాం దిశానాం దశదిఙ్ముఖానా మిత్యర్థః, ఆక్రమణే ఆవరణే వ్యగ్రం వేగవత్తేజోజ్యోతి ర్యస్య తస్మిన్, ని. 'తేజోఽనలే ప్రభావే చ జ్యోతిష్యప్యపి రేతసీ' తి వైజయంతీ, సమారూఢః సమధిష్ఠితః తారానన్దనోఽఙ్గదః యేన తేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా అనుగతే అనుసృతే, అన్యత్ర సమారూఢాః ప్రతిదినమేకైక తారాధిష్ఠాననియమాత్ సమధిష్ఠితాః యాః తారాః అశ్విన్యాదినక్షత్రాణి తాః నందయతీతి తథోక్తః సచాసౌ లక్ష్మణానుగతః లాంఛనేన అనుసృతశ్చ తస్మిన్, లక్ష్మణేతి తృతీయాయా అనుగతశబ్దేన అలుక్సమాసః. నిశాచరాః రాక్షసాః తిమిరాణీవ అన్యత్ర శార్వరాంధకారాణి తేషాం హరణే విధ్వంసనే నిస్తంద్రే జాగరూకే, 'రామశ్చంద్ర ఇ' వే త్యుపమితసమాసః, ఉదయసానుమన్త మివేతి స్పష్టోప

తఃకందళితబహుళహరిజాలకోలాహలభరితహరిదంతరో నిరంతరాస్కన్దితనికటకాంతారావళి ర్వలీముఖబలమహాంబుధి స్ససంభ్రమ ముదజృమ్భత. ౭

ప. ఉత్త్రాసకాసర ముదంచితపఞ్చవక్త్రం
విత్రస్తహస్తి విశరారుచమూరుయూథమ్,
ఆలోలలోచనతరంగకురంగశాబ
మాసీ దసీమ విపినం కపిసర్ప ఘోషైః. ౮

మాలింగాత్, తస్మిన్ ఉదయసానుమంత ముదయాచల మివ, హనూమంతం సరయం సత్వర, మధిరోహతి అధితిష్ఠతి సతి, సమంతత స్సర్వత్ర, కందళిత స్సముత్పన్నః బహుళో భూయిష్ఠశ్చ యో హరిజాలకోలాహలః వానరసంఘకలకలః ఘుమఘుమధ్వనిశ్చ తేన భరితాని పరిపూర్ణాని హరిదన్తరాణి దిగంతరాణి యస్యస తథోక్తః, నిరంతరం నీరన్ధ్రం ఆస్కన్దితా ఆక్రాన్తా నికటకాన్తారావళిః సమీపారణ్యశ్రేణిః యేన స తథోక్తః, సమాన మేతత్, వలీముఖబలమహాంబుధిః. వానరసేనాసముద్ర ఇవేత్యుపమిత సమాసః. ససంభ్రమం సాటోప, ముదజృంభత ఉజ్జృమ్భితో ఽభూత్, 'శరభాధిక ప్రసాదశీలే ఽత్మ్యణానుగత'ఇత్యత్ర చ శబ్దశ్లేషః, వస్తుతశ్శబ్దభేదేనార్థద్వయావభాసేఽపి జతుకాష్ఠవ దేకశబ్దస్య ప్రతీతేః, అన్యత్రార్థశ్లేషః, ఏకనాళావలమ్బి ఫలద్వయవ దభిన్నపదేనార్థద్వయప్రతీతేః, ఏతత్సంకీర్ణేయ ముపమా. ౭

ఉత్త్రాసేతి. అసీమ నిర్మర్యాదం, అతివిపుల మిత్యర్థః. ని. 'సీమసీమే స్త్రియా ముభే' ఇత్యమరః. విపిన మరణ్యం, కర్తృ, కపీనాం నర్మఘోషైః జైత్రయాత్రోత్సవ క్రీడోద్ఘోషైః, ని 'క్రీడా లీలాచ నర్మచే'త్యమరః. ఉత్త్రాసాః భయసంభ్రాన్తాః కాసరాః వనమహిషాః యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్, ని. 'లులాయో మహిషో వాహద్విషత్కాసర సైరిభా'ఇత్యమరః. ఉదంచితాః ఉద్భ్రాన్తాః పంచవక్త్రా స్సింహాః యస్మిన్ త, త్తథోక్తమ్, ని. 'సింహో మృగేన్ద్రః పఞ్చాస్య' ఇత్యమరః. విత్రస్తాః భీతాః హస్తినః గజాః యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్, విగతాని శరారూణాం వ్యాఘ్రాదిహింస్రజంతూనాం చమూరూణాం మృగాణాంచ యూథాని నివహాః యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్, ని 'శరారు ర్ఘాతుకో హింస్రః' 'సజాతీయైః కులం యూథ'మితి చామరః. ఆలోలాః సాధ్వసా ద్విలోలాః లోచనతరంగాః దృష్టిపరంపరాః యేషాం తే కురంగశాబాః హరిణశిశవో యస్మిన్ త త్తథోక్తం, చాసీత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౮

ప. సైన్యై స్తతో రఘుపతి స్సరితాం నివేశం
వేశ న్తయ న్విరళయ న్విపినా న్తరాణి,
ఆరుహ్య [1]శైల మపి సహ్య మసహ్యవాతం
మందానిలైకనిలయం మలయం జగామ. ౯

వా. గత్వా రామ స్తమద్రిం సౌమిత్రి మిద మవాదీత్. ౧౦

ప. అమీ తటసమీపనిర్ఝరతరంగరిఙ్ఖత్పయో
జడీకృతపటీరభూరుహకుటీరసంసారిణః,
మనో విధురయంతి మే మలయమేఖలా మేదురాః

సైన్యైరితి, తతః సర్వఘోషానన్తరం, రఘుపతిః, సైన్యైః వానరసేనాభిః, సరితాం నదీనాం నివేశం విన్యాసస్థానమ్, ని. 'నివేశ శ్శిబిరో ద్వాహవిన్యాసేషు ప్రకీర్తిత' ఇతి విశ్వః. వేశంతయన్ వేశంతం కుర్వన్, సేనాసంమర్దా దల్పసరాంసి కుర్వ న్నిత్యర్థః. ని 'వేశంతః పల్వలం చాల్పసర' ఇత్యమరః. వేశంతశబ్దా త్తత్కరోతీతి ణ్యన్తా ల్లటశ్శత్రాదేశః, తథా విపినాన్తరాణి గహనాంతరాళాని, విరళయన్ విరళాని కుర్వన్, వానరసేనాపాటోపధాటీవిఘట్టితతరుగుల్మపాషాణతయా సుగమాని కుర్వ న్నిత్యర్థః. పూర్వవచ్ఛతృప్రత్యయః, సహ్యం సహ్యాఖ్య మపి, అసహ్యాః విరహిణాం దుష్ప్రసహాః వాతో యస్మిన్ తం శైలం మార్గసంబద్ధం పర్వత, మారుహ్య, తతః మందానిలైకనిలయం మందగంధవాహైకనికేతనం, మలయం మలయాఖ్యం శైలం, జగామ, వృత్తం పూర్వవత్. ౯

గత్వేతి. రామ, స్తమద్రిం మలయపర్వతం, గత్వా, సౌమిత్రిం ప్రతీదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీత్ ఉక్తవాన్, వదే ర్లుఙి 'సిచి వృద్ధిః పరస్మైపదే'ష్వితి వృద్ధిః. ౧౦

అ. ఉక్తిప్రకార మే వాహ—అమీఇతి. తటసమీపేషు సానుప్రదేశేషు యే నిర్ఝరాః ప్రవాహాః, ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝుర' ఇత్యమరః, తేషాం తరంగేభ్యః రింఖద్భిః స్ఖలద్భిః పయోభిః అంబుభిః జడీకృతాని శిశిరీకృతాని. ని 'సుషిమ శ్శిశిరో జడ'ఇత్యమరః అభూతతద్భావే చ్విప్రత్యయః, తథా భూతానియాని పటీరభూరుహకుటీరాణి చందనతరవ ఏవ కుటీరాణి అల్పగృహాణి † తేషు సంసారిణో నియతా

† 'కుటీశమీశుండాభ్యోర'ఇత్యల్పార్థేరప్రత్యయః. ని. 'కుటస్తుఘటవేశ్మనోః' 'కుటిస్త్రీస్యాత్కుంభదాస్యామల్పవేశ్మనిచాపిసా' 'కుటీరాకర్కటాలయా' వితిచ రత్నమాలా. [1] సహ్యమపిశైలమ్.

దురాసదవనప్రియప్రియతమారుతా మారుతాః. ౧౧

ఇత్యాలపన్ కరుణ మేవ నిరుద్ధవేలం
శైలం మహేంద్ర మధిగత్య మహీమహేన్ద్రః,
ఆవర్తముద్రితమి వాన్వయభూపతీనా
మక్షయ్యకీర్తినిధి మమ్బునిధిం దదర్శ. ౧౨

గ. దృష్ట్వా చ త మద్భుతాకృష్టమనా రామ స్త దిద మాచష్ట. ౧౩

వస్థానశీలాః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః, మలయమేఖలాసు మలయశైలనితంబప్రదేశేషు మేదురాః సాంద్రాః' ని. 'మేఖలా ఖడ్గబంధే స్యాత్కాంచీశైలనితంబయో'రితి విశ్వః, దురాసదాని ఉద్దీపకత్వా ద్దుస్సహాని వనప్రియప్రియతమానాం కోకిలాంగనానాం రుతాని కూజితాని యేషు తే తథోక్తాః. ని 'వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపీ' త్యమరః. అమీ ప్రవర్తమానాః, మారుతాః అనిలాః, మే మమ, మనో, విధురయంతి విహ్వలయంతి, వికలీకుర్వంతీత్యర్థః. యమకానుప్రాసయోస్సంసృష్టిః. పృథ్వీవృత్తమ్. లక్షణం తూక్తమ్. ౧౧

ఇతీతి. ఇ త్యుక్తప్రకారేణ, కరుణం దీన మాలపన్ వ్యాహరన్, ఏషః, మహీమహేంద్రః భూదేవేంద్రః, శ్రీరామః, నిరుద్ధవేలం ఆవృతసముద్రకూలం, ని. 'వేలాకూలే చ జలధే ర్వేలా కాలవికారయో'రితి విశ్వః. మహేంద్రశైలం మహేంద్రాఖ్యకులపర్వతవిశేషమ్. 'మహేంద్రో మలయ స్సహ్య శ్శుక్తిమా నృక్షపర్వతః, వింధ్యశ్చ పారియాత్రశ్చ సప్తైతే కులపర్వతా' ఇతి విష్ణుపురాణవచనాత్. ఏతేన పూర్వోక్తసహ్యమలయయో రపి కులపర్వతవిశేషత్వ మవగంతవ్యమ్. అధిగత్య ప్రాప్య, ‡ ఆవర్తైః జలభ్రమైః ముద్రితం చిహ్నితం, ప్రతిబద్ధమితి యావత్, ని. 'స్యాదావర్తోఽంభసాం భ్రమ' ఇత్యమరః. అన్వయభూపతీనాం సగరాదినిజకులభూభుజాం, క్షేతుం శక్యః 'క్షయ్య జయ్యౌ శక్యార్థ' ఇతి నిపాతః. తతో నఞ్సమాసః, తం, కీర్తినిధిం యశోనిధాన మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, అంబునిధిం సముద్రం, దదర్శ, అత్ర ఆవర్తేషు ముద్రాత్వారోపణా ద్రూపకాలంకారః, స చోత్ప్రేక్షయా సంసృజ్యతే. వసంతతిలకావృత్తమ్.

దృష్ట్వేతి. త మంబునిధిం, దృష్ట్వా చ, అద్భుతాకృష్టమనాః ఆశ్చర్యావిష్టహృదయ స్సన్. రామః, తదిదం వచన, మాచష్ట అవోచత్. ౧౩

---

‡ 'అధిగత్యే'త్యత్ర 'హల్యపీ'త్యనునాసికలోపపక్షే తుగాగమః.

ప. ద్రష్టుం నాల మగాధతాం ఫణిపతి స్సీమాన్తరేఖా దిశో
ద్వీపా స్సైకతమండలాని తదయం దూరే గిరాం వారిధిః,
యేషా మేష సుఖా దఖాని నఖరై ర్యేనాథవా పూరిత
స్తేషాం నః కులభూభుజా మవిహతస్థేమ్నే మహిమ్నే నమః. ౧౪

గ. అథ హరీంద్రోఽపి మహేంద్రోపాంతకాన్తారశోభిని లోభ

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—† ‡ద్రష్టుమితి, ఫణిపతిః పాతాళకుహరవాసీ ఆదిశేషః అగాధతాం అతలస్పర్శతాం. గాంభీర్య మిత్యర్థః, ని, 'అగాధ మతలస్పర్శ'ఇత్యమరః. ద్రష్టుం, నాలం నపర్యాప్తః, 'పర్యాప్తివచనేష్వలమర్థే' ష్వితితుమున్, దిశః సీమాంత రేఖాః మర్యాదావసానభూప్రదేశాః, సికతానాం సమూహాః సైకతాని సికతామయాని, ని. 'సైకతం సికతామయ' మిత్యమరః. 'సికతాశర్కరాభ్యాంచే' త్యణ్ ప్రత్యయః. తేషాం మండలాని శ్రేణయః, ద్వీపాస్సింహలాగయో ద్వీపవిశేషాః, తత్తస్మాత్కారణా, దయం వారిధిః, గిరాందూరే, వర్తత ఇతి శేషః. అనిర్వాచ్య ఇత్యర్థః. అతః, ఏషవారిధిః, యేషాం, నః కులభూభుజాం అస్మత్కులప్రసూతపూర్వరాజన్యానాం, సగరకుమారాణా మిత్యర్థః. నఖరైః, సుఖాత్ అనాయాసేన, అఖాని అవదారితః ఖనతే ర్లుట్ 'భావకర్మణో' రితి చిణ్, అథానంతరం. యేనవా అస్మత్కులభూభుజా, భగీరథే నై వేత్యర్థః, పూరిత ఆప్యాయితః, 'గంగాసాగరపూరణీ'ఇతి పురాణవచనాత్ స్యాశ్చకాపిలా నలదగ్ధసగరతనయసంతర్పణార్థం మహాప్రయత్నపూర్వః మనేనానీతత్వాదితి భావః, తేషాం, నః కులభూభుజాం సగరకుమారభగీరథప్రభృత్యస్మదన్వయ భూపతీనాం, అవిహతస్థేమ్నే అప్రతిహతస్థైర్యాయ, కల్పాంతస్థాయిన ఇత్యర్థః. స్థిరశబ్దస్య దృఢాదిపాఠా 'ద్వర్ణదృఢాదిభ్యఃష్యఞ్' చేతి చకారా దిమనిచ్, 'ప్రియస్థిరే' త్యాదినా స్థాదేశః, మహిమ్నే మాహాత్మ్యాయ, నమో నమస్కారః, 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౪

అథేతి. అథానంతరం. హరీంద్రః సుగ్రీవోఽపి, మహేంద్రస్య ఉపాంత

† 'అత్ర హేసుగ్రీవ. ఉల్లోలకల్లోలవేష్టితం చంచలతరఙ్గవేష్టితం, కల్లోలినీనాం నదీనాం వల్లభః పతిః సముద్రః తం, ద్రష్టుం ప్రేక్షితు మర్హాసి, యత్. యస్మాత్కారణాత్' ఇతి. ముంబాపుస్తకే కాచన వ్యాఖ్యాస్తి. అస్యాస్తు మూలం కుత్రాపి నోపలభ్యతే.

‡ఉత్తరత్ర తదిత్యస్య సత్వాత్పూర్వం యదిత్యధ్యాహార్యం,యద్యస్మాత్కారణా దిత్యర్థః. ని. 'యత్తద్యతస్తతో హేతా' విత్యమరః.

నీయమలయజాతానిలే [1]వేలోపవనదేశే రఘుపతే ర్నిదేశేన నివేశయాం
మాస బల మఖిలమ్. ౧౫

ప. సరసపటీరకుంజవనసంజవనాభిపత
న్మృగమదగంధవహామేదురితే౽[2]మ్బునిధేః,
తటనికటే లుఠత్పనసతాలరసాలఫలై
రుదితమదా విచేరు రుదరమ్భరయో హరయః. ౧౬

గ. తదనంతర మపరమహాంభోధి మివ చలిత మమ్భోధిరోధ
స్యంభోధివిలంఘనవిశృంఖలలాఘవం రాఘవానీక మనీకోన్ముఖం చార

కాంతారేణ నికటారణ్యేన శోభత ఇతి తథోక్తే, లోభనీయాః మనోహారిణః తే మలయజాతానిలాః యస్మిన్ తస్మిన్, వేలోపవనదేశే సముద్రకూలోద్యానప్రదేశే, రఘుపతేః, ర్నిదేశేన ఆజ్ఞయా, అఖిలం బలం నివేశయామాస, ప్రతిష్ఠాపయామాసేత్యర్థః.

సరసేతి. సరసానా మార్ద్రాణాం పటీరకుంజానాం చందననికుంజానాం వనే అథవా సరసాః పటీరకుంజాః యస్మిన్ తస్మిన్ వనే, సంజవనః సమ్యగ్వేగశీల స్సన్ 'జుచంక్రమ్యే' త్యాదినా యుచ్, అభిపతన్ ప్రసరన్ తథా మృగమదస్య కస్తూర్యాః గంధో యస్య స, తథోక్త శ్చ యో గంధవహో౽నిలః తేన మేదురితే, తత్ప్రచుర ఇత్యర్థః. ఏతేన సుఖసంచారయోగ్యత్వం సూచ్యతే, ని. 'మృగనాభి ర్మృగమదః కస్తూరీ'త్యమరః అంబునిధేః సముద్రస్య, తటనికటే కూలోపాంతే, లుఠద్భిః సర్వేళిమతయా వృంతా న్నిపత్య భువి లుఠద్భిః పనసానాం తాళానాం రసాలానాం చ ఫలైః. హేతునా, ఉదితమదాః ఉత్పన్నహర్షాః, ఉదరంబిభ్ర తీత్యుదరంభరయః స్వోదరపూరకాః, 'ఫలేగ్రహిరాత్మంభరి'శ్చే త్యత్ర చకారసామర్థ్యా ద్యుదరంభరిరి త్యస్యాపి నిపాతనా త్సాధుత్వం, హరయః కపయః, విచేరుః, తత్తత్ఫలభక్షణతత్పరతయా తత్ర తత్ర విజహ్రు రిత్యర్థః, వృత్త్యనుప్రాసాలంకారః. ౧౬

అ. అథ రావణవృత్తాన్త మాహ—తదనంతరమితి. తదనంతరం సేనానివేశానంతరం. అంభోధిరోధసి సముద్రకూలే, చలిత మపర, మహాంభోధిమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, తథా అంభోధివిలంఘనే సముద్రతరణే † విశృంఖలలాఘవం నిరాఘాటపాటవం యస్యతత్, తథోక్తమ్, అనీకోన్ముఖం రణోన్ముక్తం, రాఘవానీకం శ్రీరామసైన్యమ్, ని.

1 వేలావనదేశే దాశరథే ర్నిదేశేన. 2 జలధేః.

†'అంభోధివిలంఘనే'త్యత్ర 'రోదసీవిలంఘనే'తి పాఠే రోదస్యోర్ద్యావాపృథివ్యో స్తద్విలంఘనేత్యర్థః, 'ద్యావాపృథివ్యౌ రోదస్యౌ' విత్యమరః.

ముఖా దవధార్య ధార్యమాణ హృదయాతంకః పఙ్కలీనచరణ
ఇవ ఐరావణో రావణో విధేయ మపర మజానన్ జానకీ మప్యవిమోక్తుకా
మః కామ [1]పరతన్త్రో మన్త్రిభి స్సమం సమాజ మాజగామ. ౧౭

ప. రహ స్తదానీం రజనీచరేన్ద్రః
ప్రహస్తముఖ్యా నిద మాబభాషే,
ఇదం తు మే వాఞ్ఛిత [2]మీక్షితం వో
వదన్తు య[3]ద్వైరిజనోచితం నః. ౧౮

గ. అమీచ పున రాశయజ్ఞా [4]వ్యజ్ఞాపయన్. ౧౯

'అనీకం తు రణే సైన్యే' ఇతి హలాయుధః. చారముఖాత్ గూఢపురుషవచనాత్, దవధార్య శ్రుత్వా, రావణః, ధార్యమాణః, హృదయాతంకః మనోవేదనా యేన స, తథోక్తః, అతఏవ పంకలీనచరణః కర్దమనిమగ్నపాదః, ఐరావణః ఇంద్రగజ ఇవ వేత్యుపమా, అపరం, మన్యత్, ద్విధేయం కర్తవ్యం, మజానన్ అనవబుధ్యమానః, తర్హి జానకీపరిత్యాగం సకలాతంకనిరాసకం కరోత్విత్యత ఆహ — కామపరతన్త్రః మన్మథపరాధీనః, అతఏవ జానకీమ ప్యవిమోక్తుకామః అపరిత్యక్తుమనా స్సన్, మన్త్రిభిస్సమం ప్రహస్తాద్య మాత్యై స్సహ, సమాజం సభామండపం, మాజగామ ప్రాప. ౧౭

రహ ఇతి. తదానీం తస్మిన్ సమయే, రజనీచరేన్ద్రో రావణః రహః ఏకాన్తే, మన్త్రవాదస్య రహసి కర్తవ్యత్వా దితి భావః, ని. 'రహశ్చోపాంశు చాలింగే' ఇత్య మరః. ప్రహస్తముఖ్యాన్ ప్రహస్తప్రముఖాన్, మన్త్రిణః, ఇదం వక్ష్యమాణం, వచనం, మాబభాషే ఉవాచ, భాషణప్రకారమేవాహ — ఇద మితి, ఇద మేతత్, జానక్యా అపరిత్యాగరూప మిత్యర్థః. తుశబ్దోఽవధారణార్థకః. మే మమ, వాంఛిత మభిలషితం, వః యుష్మాక, మీక్షితం, యుష్మాభిః ప్రత్యక్షతో దృష్ట మిత్యర్థః, 'మతిబుద్ధి' త్యాదినా వర్తమానే క్తప్రత్యయః. 'క్తస్య చ వర్తమాన' ఇతి షష్ఠీ, అతః నః అస్మాకం, యత్కృత్యం, వైరిజనే ప్రత్యాసన్నే ఉచితం యుక్తం, తత్ వదంతు, సమ్యగ్విచార్య కథయం త్విత్యర్థః. ఉపేంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౧౮

ఆమీచేతి. ఆశయం జానక్యా అపరిత్యాగరూపం రావణాభిప్రాయం జానంతీ త్యాశయజ్ఞాః ఏతే నైతేషా మైచ్ఛికభాషణతత్పరత్వమేవ న తు నీతిశాస్త్రార్థబోధన ప్రవృత్తితాత్పర్య మితి సూచ్యతే 'ఆతోఽనుపసర్గే క' ఇతి కప్రత్యయః. అమీ ప్ర

---

1 పరతన్త్రితః. 2 'ఈప్సితంవ' ఇతి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః. 'ఈహిత' మిత్యపి క్వాచిత్కః. 3 వైరివధోచితం. 4 విజ్ఞాపయామాసుః.

దేవ జీవత్సు భవదాజ్ఞాపరే ష్వనుచరేష్వస్మాసు తస్మా దయ మపవాదో దురవాపోరుభుజ పంజరానీతాం నీతాం జాతు న జహాతు నాథ ఇ త్యభిదధానేషు ([1] ప్రధానేషు.) ౨౦

తతోరమ్భోపహిత హారాఙ్కసంభవశాప మమ్భోజభవశాపం

హస్తాదిమంత్రిణః పునశ్శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, వ్యజ్ఞాపయన్ విజ్ఞాపయామాసుః. ౧౯

అ. విజ్ఞాపనప్రకారమే వాహ.—దేవేతి. హే దేవ రాజన్. వి. 'దేవస్సురే ఘనే రాజ్ఞీ' తి విశ్వః భవదాజ్ఞాపరేషు త్వన్మన్ని దేశకరణతత్పరేషు, అనుచరేషు సేవకేషు, అస్మాసు, మాదృశేషు, మహావీరేష్విత్యర్థః. జీవత్సు ప్రాణధారితయా వర్తమానేషు సత్సు, అయమపవాద స్సీతాహరణాద్యాక్షేపః. కస్మాత్ కుతో హేతోః, భవేదితి శేషః. న కుతోఽపీత్యర్థః. † వి. 'అపర్ణాక్షేపనిర్వాదపరివాదాపవాదవ' దిత్యమరః. అతః నాథః స్వామీ, భవా నితి శేషః. దురవాపేన పరేషాం దుష్ప్రాపేణ ఉరుభుజపంజరేణ మహాభుజమండలేన ఆనీతా మపహృతాం, సీతాం జాతు కదాచి దపి, మహాసంకటేఽపీత్యర్థః నజహాతు న త్యజతు, 'గృహీతం నపరిత్యజే'దితి వచనాదితి భావః ఆశిషి లోటి 'శేషే ప్రథమః' ఇ త్యేవం, అభిదధానేషు వదత్సు సత్సు ౨౦

తత ఇతి. తతః తదనంతరం, రంభోపహితో రంభానిబంధనో నలకూబరాభిహితశాపః హారాంకసంభవశాపః కైలాసోద్ధరణే నందీశ్వరవిరచితశాపః. 'తతో ద్వంద్వే విభాషైకవ ద్భవతీ' త్యేకవద్భావః. యద్వా రమ్భోపహితో రంభాపతిః నళకూబరః స చ హారాంకశ్చ తే సంభవః కారణం యస్యతం, బలాదన్యనారీగ్రహణే మూర్ధా శతధా భవిష్యతీతి రంభానిబంధననళకూబరశాపం వానరైస్త్వద్వంశవిలయో భవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపం చేత్యర్థః.‡ తథా అంభోజభవశాపం పుంజికస్థలాఖ్యాప్సరోనిబంధన

---

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

† కస్మాదయమాలాప ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఆలాప ఏవంభాషణ మిత్యర్థః.

‡అత్ర 'రమ్భోపహితహారాత్కారగ్రహణ సంభవ మంభోజభవసంభూతంచ శాప'మితి ప్రాచీనపాఠ ఏవ సాధుః. రంభాయా ముపహితం కృతం యద్ధారాత్కారేణ బలాత్కారేణ గ్రహణం తస్మా త్సంభవతీతి తత్సంభవం తదుత్పన్నం శాపం నళకూబర శాపమ్. అత్ర శ్రీరామాయణమ్. 'తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః, ముహూర్తాద్రోషతామ్రాక్షః స్తోయం జగ్రాహ పాణినా. గృహీత్వా సలిలం దివ్య ముపస్పృశ్య యథావిధి, ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్. అకామా తేన య

చైతదుపలమ్భాన్తరాయ మావేదయన్త మగ్రజన్మాన మసమానవిన యవిజ్ఞానవిభూషణో విభీషణ స్సరోష మిద మవాదీత్. ౨౧

ప. అహహ విధినియోగా దద్య నక్తంచరేన్ద్ర
త్వ మసి పరకళత్రే దుర్నివారానురాగః,
అరుణదవశిఖాయా మామిషగ్రాసమోహా

బ్రహ్మశాపం, చైతస్యాః సీతాయాః, ఉపలమ్భాన్తరాయం సమ్భోగప్రాప్తివిఘ్నం మావేదయన్తం ప్రహస్తాదిభిః కథయన్తం, మగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం, రావణం, వినయః మహత్సు ప్రహ్వీభావః విజ్ఞానం శాస్త్రజన్యవివేకః అసమానే అసాధారణే వినయవిజ్ఞానే ఏవ విభూషణం యస్య సతథోక్తః విభీషణః, సరోషం సామర్షం యథా తథా, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచనం, అవాదీత్ ఉవాచ, అంభోజభవశాపే శ్రీరామాయణమ్, 'అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్య మబ్రవీత్, అద్యప్రభృతి యా మన్యాం బలా న్నారీం గమిష్యసి. తదా తే శతధా మూర్ధా భవిష్యతి న సంశయః, ఇత్యహం తస్య శాపస్య భీతః ప్రసభ మేవ తామ్, నారోపయే బలా త్సీతాం వైదేహీం శయనం మమే' తి. ౨౧

అ. విభీషణోక్తిప్రకారమేవాహ—అహహేత్యాదిభిశ్చతుర్భిః.—అహహేతి. ఖేదే. ని. 'అహహేత్యద్భుతే ఖేదే' ఇత్యమరః. హే నక్తంచరేన్ద్ర రాక్షసేశ్వర, అద్యేదానీం, త్వం, విధినియోగాత్ దైవవశాత్, పరకళత్రే పరదారేషు, దుర్నివారో నివారయితు మశక్యః అనురాగః ఆసక్తిః యస్య స తథోక్తోఽసి, పరదారానువక్తేర్మహాపాతకత్వేన శాస్త్రనిషిద్ధత్వా త్తత్ర వినిపాత ఏవ నతు శ్రేయ ఇతిభావః. కథమివ అరుణాయాం రక్తవర్ణాయాం దవశిఖాయాం వనవహ్నిజ్వాలాయాం. ని. 'వనే చ వనవహ్నౌ చ దవో దావ ఇతీష్యత' ఇతి శాశ్వతః. ఆమిషగ్రాసమోహాత్ మాంసపిండభ్రాంతివశాత్, ని. 'ఆమిషం మాంస ఉత్కోచే తథా స్యా ద్భోగ్యవస్తునీ' తి వైజయంతీ. అవిరళం బహుళం యథాతథా, కృతం అథవా అవిరళం విరళంసంపద్యమానం కృతంవిరళకృతం తన్నభవతీ త్యవిరళకృతం బహుళీకృతం జిహ్వాచాపలం రసనేంద్రి

స్మాత్త్వం బలా ద్భద్రే ప్రధర్షితా, తస్మా త్స యువతీ మన్యాం నాకామా ముపయాస్యతి. యదా హ్యకామాం కామార్తో ధర్షయిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా' ఇతి. నళకూబరశాపస్య బ్రహ్మశాపస్య చ సీతాయాః హఠాద్గ్రహణప్రతిబంధకత్వేఽపి నందిశాపస్యాప్యవిషయత్వా త్తదుపన్యాసస్యాత్ర ప్రకృ

దవిరళకృతజిహ్వాచాపలః కేసరీవ. ౨౨
ఆకర్ణ్య కిన్నరముఖా దనఘే స్వవంశే
కాకుత్స్థదారహరణో[1]పగతం కళఙ్కమ్,
హాహేతి మీలితదృశః కరయో ర్యుగం త
దష్టౌ శ్రుతీ శ్చ పిదధాతు కథం విధాతుః. ౨౩
పశ్యేదానీ ముదధిపరిఖాపాలితా కుత్ర లఙ్కా
వాచాతీతః క్వను వనచరాదాగతో దుర్విపాకః,

యత్ర ప్రియతృష్ణా యస్యాసతథోక్తః, 'శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభి' రితి సమాసః 'శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం కర్తవ్య' మితి వార్తికాచ్చ్విప్రత్యయార్థప్రతీతిః. కేసరీ సింహ ఇవేత్యుపమా, సా చ భ్రాన్తిమతాఽఙ్గేన సంకీర్యతే, దవాగ్నిజ్వాలాస్వాదినః కేసరిణో యాదృశీ అవస్థా తాదృశ్యేవ తవాపీత్యర్థః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౨

ఆకర్ణ్యేతి. అనఘే నిర్దుష్టే, స్వవంశే నిజాన్వయే, కాకుత్స్థదారహరణోపగతం శ్రీరామధర్మభార్యాపహరణసంప్రాప్తం, తద్వంశోద్భవేన త్వయా తస్యాః అపహృతత్వాదితి భావః. కళంకం అపవాదం, ని. 'కళంకోఽఙ్కాపవాదయో' రిత్యమరః. కిన్నరముఖాత్ కిన్నరవచనాత్, 'ఆఖ్యాతోపయోగ' ఇత్యపాదానత్వాత్పంచమీ, ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, హాహేతి ప్రకృతే విషాదాతిశయద్యోతకో ద్విరుక్తోఽయం శబ్దః ని. 'హావిషాదశుగార్తిష్వి'త్యమరః. ఇత్యుక్త్వేతి శేషః, మీలితదృశః తాదృగ్దుర్వార్తాకర్ణనజనితఖేదాతిరేకా న్నిమీలితాక్షస్య, విధాతుః బ్రహ్మణః, తత్ ప్రసిద్ధం, కరయో ర్యుగం హస్తయుగ్మం, కర్తృ, అష్టౌ చ, తస్య చతుర్ముఖత్వాత్ అష్టసంఖ్యాకా ఇత్యర్థః. శ్రుతీః శ్రోత్రాణి, కథం, పిదధాతు ఆచ్ఛాదయతు, ద్వయో రష్టాచ్ఛాదనే అపర్యాప్తత్వాన్నాచ్ఛాదయిష్యత్యేవేత్యర్థః. తాదృగ్వార్తాకర్ణనే కర్ణాచ్ఛాదన స్యావశ్యకత్వాదితి భావః. త్వన్మూలేన కూటస్థస్యాపి బ్రహ్మణో మహాత్మన స్సంతాపస్సంప్రాప్తః అత స్తవ దుర్జీవిత మితి తాత్పర్యం. ని. 'అపిధానతిరోధానపిధానచ్ఛాదనాని చే' త్యమరః. అత్రోక్తవ్యవహారాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౩

పశ్యేతి. ఇదానీ మధునా, పశ్య అవలోకయ, కింపశ్యామీత్యత ఆహ—ఉదధినైవ పరిఖయా ఖేయేన పాలితా గుప్తా, దుష్ప్రవేశే త్యర్థః, ని. 'ఖేయం తు పరిఖే' త్యమరః. లంకా, కుత్ర, వాచాతీతః అనిర్వాచ్యః, వనచరాత్ వానరమాత్రాత్, ఆగత

---

1 ఉపనతం.

కర్తుం నక్తంచరపరిభవం కాపి [1]మాయేతి శఙ్కే
జాతా సీతా ధరణితనయా జానకీ మైథిలీతి. ౨౮

గ. కిం బహునా.

ప. న గణయసి యది త్వం వానరం వా నరం వా
నను పరిచితవీర్యౌ జిష్ణుభూకార్తవీర్యౌ,
న కలయసి యది త్వం నన్దిశాపం చ ధాతు
ర్వర మపి నరవర్జం దుర్జయో దైవయోగః ౨౯

స్సంప్రాప్తః, దుర్విపాకః వనభఙ్గాక్షకుమారాదిరాక్షసవిధ్వంసనగృహదాహాదిరూపా దురవస్థా, క్వను కుత్ర, తదేత దాశ్చర్య మిత్యర్థః. అతః నక్తంచరపరిభవం రాక్షసవిధ్వంసనం, కర్తుం, కాఽప్యనిర్వాచ్యా, మాయా విచిత్రశక్తి రేవ, సీతా, ధరణితనయా, జానకీ, మైథిలీతి, నామభి రుపలక్షితా సతీత్యర్థః. జాతా ప్రాదుర్భూతేతి, శఙ్కే తర్కయామి, అన్యథా కథ మీదృగ్విపత్తి స్సంభవిష్యతీతి భావః. ని. 'మన్యే శఙ్కే ధ్రువం నూన' మితి నిఘంటుః. ఉత్ప్రేక్షాలంకారః, మందాక్రాంతావృత్తం. ౨౮

నిగమయతి. కింబహు నేతి. గతార్థ మేతత్.

నేతి. హే రావణ త్వం, వానరం కపిం వా, నరం మానుషం వా, నగణయసి యదిన సంఖ్యాయసే చేత్, తృణప్రాయా వేతౌ మద్బాహుబలస్య కియన్మాత్ర మితి నలక్షీకరోషి చే దిత్యర్థః. తర్హి జిష్ణుభూః శక్రపుత్రః వాలీ. ని. 'జిష్ణుశ్శక్రే ధనంజయ' ఇతి నిఘంటుః. స చ కార్తవీర్యశ్చ తౌ, పరిచితవీర్యౌ నను పూర్వం త్వదనుభూతపరాక్రమౌ ఖలు, ఏకేన వాలవలయనిబద్ధత్వాత్ అన్యేన యావత్ప్రసాదం బందీకృతత్వాచ్చేతి భావః. అత్ర తాదృగరివినాశకస్య తథావిధకార్తవీర్యకులనిర్మూలనాలంకర్మీణపరశురామభంగకర్తుశ్చ శ్రీరామస్య త్వద్వినాశనం కియన్మాత్ర మిత్యంతర్నిగూఢాభిప్రాయః. అత స్త్వం, నంది శాపం వానరైః తవోపహతి ర్భవిష్యతీతి నందీశ్వరశాపం చ, నరవర్జం నరరహితం, విధాతు, ర్వర మపి, నరాద్వినా అన్యస్మాన్న తే వినాశ ఇతి బ్రహ్మవరం చేత్యర్థః, న కలయసి యది న మనుషే యది నానుసంధాసి చేత్, తర్హి దైవయోగో దైవగతిః, దుర్జయః జేతు మశక్యః, 'ఈషద్దు' రి త్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః. నందీశ్వరశాపబ్రహ్మవరానుగుణ్యేన వానరాణాం నరవేషధారిణశ్శ్రీరామస్య చ ప్రత్యాసన్నత్వాదత్యాసన్న స్తవ మృత్యు రితిభావః. మాలినీవృత్తమ్. ౨౯

---

1 మాయైవ.

గ. ఇత్యాది [1]సీత్యా సహితం హిత [2]మభిహితవంతం నిజ మనుజం
త మవజ్ఞాయ జ్ఞాతి రయ మరాతిపక్ష శ్శిక్షణీయ ఇతి శంసంతం నృశం
సం త [3]మరుంతుదా భావణరోషభీషణో విభీషణో విహాయ విహాయసి

ఇతీతి. ఇత్యాది రేవమాది ర్యా నీతిః నీతిశాస్త్రసమ్మతవార్తా తయా, సహితం సంబద్ధం యథాతథా, హిత, మభిహితవంతం ఉక్తవంతం, కర్తరి క్తవతుప్రత్యయః. తం, నిజ, మనుజం విభీషణం, అవజ్ఞాయ అనుచితభాషణై రవమత్య. ని. 'రీఢావమాన నావజ్ఞే' త్యమరః. అరాతిపక్షః అరాతే శ్శత్రోః పక్ష స్సహాయః, శత్రుపక్షపాతీత్య ర్థః. ని. 'పక్షః పార్శ్వగరుత్సాధ్యసహాయబలభిత్తిష్వి'తి నిఘంటుః. అయం జ్ఞాతిః దాయాదః, శిక్షణీయః దండ్య, ఇత్యేవం, శంసంతం వదంతం, నృశంసం పాపిష్ఠమ్, ని. 'నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపో ధూర్తస్తు వంచక' ఇత్యమరః. తం రావణం, అరుంతుదాభావణేన మర్మభేదకరావణదుర్భాషణాదినా యో రోష స్తాత్కాలికః 'రోష స్తాత్కాలికః కోప' ఇతి భూపాలః. తేన భీషణః భయంకరః, 'అరుంతుదే' త్యత్ర 'విధ్వరుషో స్తుద' ఇతి ఖశ 'అరుర్ద్విష' దిత్యాదినా ముమాగమః. విభీషణో, విహాయ త్యక్త్వా, విహాయసి ఆకాశే, సముత్పతన్ ఉద్గచ్ఛన్ ని. 'వా తు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః. అనూత్పతద్భిః అనుసృత్యోత్పతద్భిః, చతుర్భి రమాత్యైః అనలాదిమంత్రిభి స్సమం, అమా సహ సుఖదుఃఖాదిషు భవంతీత్యమాత్యా ఇతి విగ్రహః. ని. 'అమా సహ సమీపేచ' 'మంత్రీ ధీసచివో ఽమాత్య' ఇతి చామరః. అమాశబ్దా దవ్యయాత్త్యప్, 'అనల శ్చ హరి శ్చైవ సంపాతిః ప్రమద స్తథా, ఏతే విభీషణామాత్యా శ్చత్వారో బుద్ధిసత్తమా' ఇతి శ్రీరామాయణే, వారినిధి, మతీత్య ఉల్లంఘ్య, దూరత ఏవ, అంతరిక్షగతః, ఆకాశే ఏవ స్థిత స్సన్నిత్యర్థః. సవితర్కం కోఽయం కి మత్రాస్యానుగమనప్రయోజన మితి ససందేహం, ఉద్గ్రీవా నున్నమితకంధరాన్, సుగ్రీవాదీన్ వానరేశ్వరా న్ప్రతి, ఏవం వక్ష్యమాణప్రకారేణ, అచచక్షే అవోచత్, ఏతే వానరా మమాభిధేయ మభిప్రాయ మవిజ్ఞాయాసౌ రావణసంబంధీ త్యన్యథాకరిష్యంతి అంతః రామసమాశ్రయణాభిప్రాయ మేతేభ్యో నివేద్య ఏతత్పురుషకారముఖేనైవ రామం సమాశ్రయిష్యామీత్యభిప్రేత్యాబ్రవీ దిత్యర్థః, అత్ర శ్రీరామాయణ వచనమ్ 'అన్య స్త్వేవంవిధం బ్రూయా ద్వాక్య మేత న్నిశాచర, అస్మిన్ముహూర్తే న భవే త్త్వాం తుధిక్కులపాంసనం, ఇత్యుక్తః పరుషం వాక్యం న్యా

1 నీతిసహితం. 2 అభిపవంతమ్. 3 అరుస్తుదరోషణభావనో.

సముత్పతన్ననూత్పతద్భిశ్చతుర్భిరమాత్యైస్సమం వారినిధి మతీత్య దూరత ఏవ సవితర్క ముద్గ్రీవాం త్సుగ్రీవాదీ నంతరిక్షగత ఏవ మాచచక్షే. ౨౬

ప. పౌలస్త్య మగ్రజనుషం పరుషం [1]వదన్తం
సంత్యజ్య బాన్ధవజనం చ విభీషణోఽహమ్,

యవాదీ విభీషణః, ఉత్పపాత గదాపాణి శ్చతుర్భిస్సహ రాక్షసై'రితి నను 'జ్యేష్ఠ భ్రాతా పితా చైవ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, త్రయ స్తే పితరో జ్ఞేయా ధర్మే చ వర్త్మని కారణ'మితి, 'జనితా చోపనేతా చ య శ్చ విద్యాం ప్రయచ్ఛతి, అన్నదాతా భయత్రాతా పంచైతే పితరః స్మృతా' ఇతి జ్యేష్ఠభ్రాతృత్వేన పితృసామ్య మాపాద్యాపి త్యాగానర్హం రావణం పరిత్యజ్య రామసమీపాగమనం విభీషణస్య విరుద్ధ మితి చేత్సత్యమ్, 'విహిత స్యాననుష్ఠానా న్నిందితస్య నిషేవణాత్, అనిగ్రహా చ్చేంద్రియాణాం నరః పతన మృచ్ఛతీ'త్యాద్యుక్తపతన హేతూనాం రావణే పరిపూర్ణత్వా 'న్న పతితై స్సహ సంవ్యవహారో విద్యత' ఇతి పతితస్య పరిత్యాగాభిధానాత్. 'గురో ర ప్యవలిప్తస్య కార్యాకార్య మజానతః, ఉత్పథం ప్రతిపన్నస్య న్యాయ్యో దండో విధీయత' ఇత్యాదినా అపథప్రవృత్తస్య గురో రపి పరిత్యాగశ్రవణా చ్చ నదోష ఇ త్యల మతిప్రపంచేన. ౨౬

అ. 'ఏవ మాచచక్ష'ఇత్యుక్తం తత్ప్రకార మేవాహ.—పౌలస్త్యమితి. అగ్రజనుష మగ్రజన్మానం, జ్యేష్ఠభ్రాతర మిత్యర్థః, ని. 'జనుర్జననజన్మానీ'త్యమరః, ఏతేన స్వస్య రావణసంబంధేన దోషవత్త్వముక్తం భవతి, అనేన, 'ఉపాయా నైవసిధ్యంతి వ్యాపాయా బహుశ స్తథా, ఇతి యా గర్వహాని శ్చ సైవ కార్పణ్య ముచ్యత'ఇత్యుక్త లక్షణకార్పణ్యరూప మంగం ప్రదర్శితం, పరుషం వదంత మరుంతుదభాషణశీలం,ఏతేన యుక్తవచనాభావణాయుక్తవచనభాషణరూప దోషయుక్తత్వ ముచ్యతే, పౌలస్త్యవంశోద్భవంచ,రావణం,ఏతేన మహాకులప్రసూతత్వేఽపి దురదృష్టవశాత్పాపాచారతయా పరిహార్యత్వం సూచ్యతే, తథా బాంధవజనం పుత్రమిత్రకళత్రాది బన్ధువర్గం చ,సంత్యజ్య త్యక్త్వా ఏతేన ప్రాతికూల్యనిరసనరూప మంగం ప్రదర్శితమ్, విభీషణాఖ్యోఽహం, ఏతచ్ఛక్తేర్వస్తుతో రాహిత్యేన కేవలరూఢనామమాత్ర మితి బోధనేన తేషాం విశ్వాసోత్పాదనార్థం స్వనామసంకీర్తన మి త్యవగన్తవ్యం, విద్విషతాం శత్రూణాం, విరమయతీతివిరామం వినాశకం, దుష్టనిగ్రహశిష్టపరిపాలన క్షమ మిత్యర్థః, ఆపన్నానాం తాప

1 చరంతమ్.

రామం వి రామ మిహ విద్విషతా మవాప
మాపన్న దైన్యహరణం శరణం మమేతి. ౨౭
అనంతర మతికరుణం సమీరయన్తం సమీరభువా చ [1]సప్రత్య

త్రయనిపీడితానాం, దైన్యహరణం దుర్గతి నిరాసకం, సురనరతిర్యగాత్మనాం సర్వేషాం ప్రాణినాం సమాశ్రయణీయ మిత్యర్థః, రమయతీతి రామం నామ్నైవ సకలలోకానంద కరం, మమ, శరణం రక్షక,ఇతి మత్వేతి శేషః, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రోః' రిత్యమరః, అవాపం ప్రాప్నువం, 'రక్షిష్య త్యనుకూలా న్నఇతియా సుదృఢా మతిః, స విశ్వాసో భవే చ్ఛాత్ర సర్వదుష్కృతనాశక' ఇత్యుక్తవిశ్వాసరూప మఙ్గం ప్రదర్శితం, తథా చ. 'ఆనుకూల్యస్య సంకల్పః ప్రాతికూల్యస్య వర్జనం, రక్షిష్య తీతి విశ్వాసో గో ప్తృత్వ వరణం తథా, ఆత్మనిక్షేపకార్పణ్యే షడ్విధా శరణాగతి' రితి భగవచ్ఛాస్త్రోక్తా యథా యోగాంగా శరణాగతిః ప్రదర్శి తేతి ద్రష్టవ్యం, నను ఇక్ష్వాకువంశజస్య రాజ్ఞో రా మభద్రస్య ఉక్తగుణసంపన్న త్వేన పరత్వం విభీషణేన కథ ముక్త మితి చేత్. 'బాలో ఽపి నావమంతవ్యో మనుష్య ఇతి భూపతిః, మహతీ దేవతా హ్యేషా నరరూపేణ తిష్ఠతి, నాన్ృషిః కురుతే కావ్యం నాసురో వింద తే బలమ్, నాదేవాంశో దదా త్య న్నం నావిష్ణుః పృథివీపతి' రిత్యాదివచనైః భూపతే ర్విష్ణురూపత్వావగమేన. 'బ్రహ్మా స్వయంభూ శ్చతురాననో వే'త్యాదిహనూమద్వచనా ద్రామస్య బ్రహ్మాదిభ్యోఽధికశక్తి కత్వే నావగతత్వాత్. 'పరమాపద్గతస్యాపి ధర్మే మమ మతి ర్భవేత్, అశిక్షితం చ బ్రహ్మాస్త్రం భగవన్ ప్రతిభాతు మే, యాయా మే జాయతే బుద్ధిః యేషు యే ష్వాశ్రమే ష్విహ, సాసా భవతు ధర్మిష్ఠా తం తం ధర్మం చ పాలయే (౭)' ఇతి ప్రార్థి తేన బ్రహ్మణా 'ధర్మిష్ఠ స్త్వం యథా వత్స తథా చైత ద్భవిష్యతీ'తి దత్తవరత్వేన చ రామం సకలజగద్రక్షణార్థ మిక్ష్వాకువంశేఽవతీర్ణం పరమపురుషరూపం శ్రీమన్నారా యణం జ్ఞాత్వా తథో క్తవా నితి సర్వం రమణీయమ్, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౨౭

అనంతరమితి. అనంతర మతికరుణం అత్యన్తదైన్యయుక్తం యథా తథా, సమీరయంతమ్, 'సర్వలోకశరణ్యాయ రాఘవాయ మహాత్మనే, నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణ ముపస్థిత' మితిభాషమాణ మిత్యర్థః,'వాచాధర్మమవాప్నుహీ'తి న్యాయే నాక్లేశేన భవతాం మహానుపకారః ప్రాప్స్యతీతి నివేదయంత మితి భావః, తథా సమీరభువా హనుమతా చ, సప్రత్యభిజ్ఞం, లంకాప్రవేశసమయే మమాఽయం దృష్టః ధర్మిష్ఠః అస్మత్పక్షపాతేన ఉపకార మేవాచరితవా నిత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞా సహిత మిత్య

1 సప్రత్యభిజ్ఞాపితమ్.

భిజ్ఞం విజ్ఞాపితం నిశాచరపతే రనుజం నిశామ్య తదా తదాగమనాయ కిం కారణ మితి శఙ్కాపరవశే నివేదయతి హరీశే దాశరథి[1]రపి దయమానమానస స్స్మయమానో మధుర మిద [2]మవాదీత్. ౨౮

ప. అభయాగతో[3]మదపయాతి చే న్మృథా
రఘవో భవ న్తి లఘవో న కిం సఖే,

ర్థః, విజ్ఞాపితం నివేదితం, నిశాచరపతే రనుజం విభీషణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, ‘శమో౽దర్శనే’ ఇత్యత్ర శమధాతో ర్దర్శనార్థే అమిత్త్వా ద్ధ్రస్వాయాదేశాభావః, తదా తస్మిన్ కాలే, తదాగమనాయ తస్య నిశాచరపతేః ఆగమనాయ. ఆగమనస్యేత్యర్థః, కిం కారణం కో హేతుః, ఇతి ఇత్థం శఙ్కాపరవశే వితర్కతత్పరే, ని. ‘శఙ్కా వితర్కభయయో’ రితి విశ్వః, హరీశే సుగ్రీవే, నివేదయతి రావణావరజో౽హం విభీషణః శరణార్థితయా సమాగత ఇత్యాది విజ్ఞాపితవతి సతి, దాశరథిః శ్రీరామో౽పి, దయమానం నిరవధిక పరదుఃఖప్రహాణేచ్ఛాతత్పరత్వాద్దయా మాపద్యమానం మానసం యస్య స తథోక్తః, తథా స్మయమానః ‘స్మితపూర్వాభిభాషీ చ రాఘవ’ ఇతి వచనా ద్వా సాక్షా చ్ఛత్రూ రావణః తదనుజ ఏవ శరణాగత శ్చే త్సంతోష ఏవేతి వా, శరణాగత ఏవ చే ద్యో వా కో వా భవతు పునర్నివేదనం కిమర్థం శరణాగతరక్షణ దీక్షితస్య మమ నికట ఇతి మందహాసం కుర్వాణ స్సన్నిత్యర్థః, మధురం సర్వేషాం శ్రవణానందకరం, ఇదం వక్ష్యమాణప్రకారం వచన, మవాదీ దువాచ. ౨౮

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—అభయేతి. హే సఖే సుగ్రీవ, అభయాగతః అభయార్థ మాగతః జనః, మత్ మత్తః సకాశాత్, మృథా వ్యర్థ, మప్రాప్తమనోరథ స్సన్నిత్యర్థః, అపయాతి చే దపగతో యది, రఘవో రఘువంశోద్భవా రాజానః, అత్ర రఘుశబ్దే యదుశబ్దవ త్తదపత్యేలక్షణా, జనపదావాచిత్వేనా తద్రాజత్వాత్. † లఘవః నీచా, న భవంతి కిం, న కేవలం శరణాగతసంరక్షణవైముఖ్యేనాహం లఘుః

---

† ‘రఘవ’ ఇత్యత్ర క్షత్రియవిశేషవాచినో రఘుశబ్దస్య తద్వంశ్యేషు రాజసు లక్షణయా బహువచన మితి, కేచి త్తు ఇక్ష్వాకునామ్నో దేశస్య రఘుసంజ్ఞా ప్యస్తీతి ‘తస్య రాజన్యపత్యవ’ దితి విహితస్య ప్రత్యయస్య తద్రాజసంజ్ఞయా బహుషు లుగి త్యాహుః, మతద్వయ మపి భోజరాజేన శృంగారప్రకాశికాయా ముక్త మితి శ్రీమదప్పయ దీక్షితై ర్యాదవాభ్యుదయాష్టాదశసర్గవ్యాఖ్యాయా ముపపాదితమ్.

1 అదయమానస్స్మయమానః. 2 అభాషత. 3 అయమపయాతి.

అనుజోఽయ మస్తు తనుజోఽథ వా రిపోః
కరుణాపదం హి శరణాగతో జనః ౨౯

గ. తదను హృదయవిదా హనూమతా సరయ మానీతో వినీ
తోఽయ మాశరపతి రవన్దత దాశరథిమ్. ౩౦

ప. రామ స్త మాహ వినతం రజనీచరేన్ద్రం
[1]దత్తం మయాఽద్య భవతే దశకంఠ రాజ్యమ్,

కింతు పూర్వేషా మపి సకలజనశరణ్యానా మస్మత్కుల భూపతీనాం నైచ్యాపాదక త్వేన మూలచ్ఛేదకో భవామీతి భావః, అతః అయం శరణార్థీ, రిపోః శత్రోః రావణస్య, అనుజో వా, అస్తు, అథవా తనుజః తనయో వా, అస్తు, శరణాగతో జనః, కరుణాపదం హి దయాపాత్రం ఖలు, అత స్త మపశ్య మానయ తే త్యాశయః, మంజుభాషిణీ వృత్తం. 'సజసా జగౌ భవతి మంజుభాషిణీ' ఇతి లక్షణాత్. ౨౯

తదన్వితి. తదను శ్రీరామవచనానంతరం, హృదయవిదా ఆశయాభిజ్ఞేన, హనూమతా, సరయం సత్వర, మానీతః ప్రాపితః, అయం శరణార్థీ, ఆశరపతిః రాక్షసేశ్వరః, విభీషణః, వినీతస్సన్, దాశరథిం, మవందత నమస్కృతవాన్. ని. 'రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా త్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః. ౩౦

రామఇతి. రామః, వినతం ప్రణతం, రజనీచరేంద్రం విభీషణం, ఆహ బ్రూతేస్మ ఆహేతి ణలంతత్వేన బ్రూతిత్వం భావితం, తదుక్తం వామనేన, 'ఆహ బ్రూతే ర్ణలంతత్వం భ్రమా' దితి.†ఉక్తిప్రకారమేవాహ—హేవిభీషణ అద్యేదానీం, మయా, భాతీతిభవతే తుభ్యం, భాతే ర్డవతు ప్రత్యయః, దశకంఠరాజ్యం రావణసామ్రాజ్యం, దత్తం వితీర్ణం, అత్ర భవిష్యదర్థత్వేఽపి భూతత్వేన సిద్ధవత్కృత్యానువాదః, ఏతేన శ్రీరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞాపరిపాలనధౌరేయత్వ ముక్తమ్. తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్. 'నిహత్య రావణం సంఖ్యే సప్రహస్తం సబాంధవమ్, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి, నను అగ్రజం ఘాతయిత్వా కథం తద్రాజ్యం భోక్తు

† బ్రూఞ్ ధాతో ర్లట్ 'బ్రువః సంచానా మాదిత ఆహో బ్రువ' ఇత్యనేనాహాదేశపక్షే తిపోణలి ఆహేతి రూపం, అత్ర స్మేత్యధ్యాహారే భూతార్థకత్వమ్, యద్వా 'ఆహ ఇత్యవాచార్థే తిఙ్వ్యథ క్తిప్రతిరూపకో నిపాత' ఇతి శాకటాయనః. అతః స్మప దాధ్యాహారక్లేశోఽపి నేతి శ్రీమదప్పయదీక్షితమతం.

1 దత్తం తదద్య.

అస్మి న్నుదాహరణ మగ్రజరాజ్యభోక్తా
సానుప్లవః ప్లవగమండలసార్వభౌమః. ౩౧
([1]తథాహి).
స శ్రేయః పదా త్పద [2]ముపైతి విధేః ప్రసాదా
త్ప్రాయ స్త దద్య ఫలితం హి విభీషణే తు,

ముచిత మిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మాహ—అస్మిన్నితి అస్మి న్నర్థే, అగ్రజస్య జ్యేష్ఠభ్రాతుః వాలినః రాజ్యభోక్తా రాజ్యానుభవకర్తా, అనుసృత్య ప్లవంతీత్యనుప్లవాః అమాత్యభృత్యాదయః తైస్సహ సానుప్లవః, 'తేనసహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః, 'వోపసర్జనస్యే'తి సహశబ్దస్య సభావః. ప్లవగమండలసార్వభౌమః కపిరాష్ట్రచక్రవర్తీ సుగ్రీవః. సర్వభూమే రీశ్వర స్సార్వభౌమ ఇతి విగ్రహః, 'తస్యేశ్వర' ఇత్యర్థే 'సర్వభూమిపృథివీభ్యామణఞా'వి త్యణి 'అనుశతికాదీనాం చే' త్యుభయపదవృద్ధిః, ఉదాహరణం నిదర్శనం దృష్టాంతః, ఉపమాన మితి యావత్, అతో నాత్రానౌచిత్యశంకా కార్యేతి భావః, నాయం దృష్టాంతాలంకారః, బిమ్బప్రతిబిమ్బభావేనౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన బాధాత్ కిం తూదాహరణశబ్దేన తుల్యత్వాభిధానా దుపమాలంకారః. అతఏవ దృష్టాంతోదాహరణనిదర్శనరూపాః శబ్దా న ప్రయోక్తవ్యాః పౌనరుక్త్యాపత్తే రిత్యేకావళీకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౩౧

అ. ఉక్త మర్థాంతరన్యాసేనోపపాదయతి—తథాహీతి. సఏవం ప్రకార ఇత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకార మేవాహ—శ్రేయ ఇతి. శ్రేయో రాజ్యాదికం, కర్తృ, విధేః, ప్రసాదాత్ దైవానుగ్రహాత్, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే'తి విశ్వః, ప్రాయో భూమ్నా, ని. 'ప్రాయో భూమ్న్యంతగమన' ఇత్యమరః, పదాత్ స్థానాత్, చరణా చ్చేతి గమ్యతే. ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః, ఉపైతి ప్రాప్నోతీతి, య దిత్యధ్యాహారః, య త్తదో ర్నిత్యసంబంధా త్తత్ న్యాయ్యవచనమిత్యర్థః, అద్యేదానీం, విభీషణే తు విభీషణ ఏవ, తుశబ్దోఽన్యవ్యవచ్ఛేదకార్థకః, ఫలితం ఫలవత్, చరితార్థం జాత మిత్యర్థః, తారకాదిత్వాదితచ్, హిరవధారణార్థకః, కుతః యద్యస్మాత్

---

† 'విభీషణేయ' ఇతి ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః తుశబ్దం పఠిత్వాఽవధారణార్థకత్వే అత్రైవ న్యాయవిశ్రాంతిప్రతీతేః న్యాయస్య సర్వవిషయకత్వహానిప్రసంగాత్.

1 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్. 2 ఉదేతి.

రేఖాతపత్త్రసహితం పద మస్య గృహ్ణ
న్నేకాతపత్త్రసహితం పద మేష భేజే. 32

గ. అసౌ పున రగ్రత ఏవ భరతాగ్రజాపాంగసుధాతరంగాభిషిక్తోఽపి పునరుక్తరాజ్యాభిషేక స్సకలవిస్రమ్భభాజనతయా సుగ్రీవ ఇవాపరో దశగ్రీవబల మఖిల మావేద్య సద్యఏవలఙ్కాపురసమాస్కన్దనాయ సేనాసముత్తరణహేతుం సేతుం విధాతు [1]మారాధయ వారాంనిధి మితి సవినయ మేనం విజ్ఞాపితవాన్. 33

ప. అథవారాంనిధిం ధ్యాయ న్నమ్భోధిహృదయేశయః,

ఏష విభీషణః, రేఖా ఆతపత్త్రాకారరేఖేత్యర్థః, తత్సహితం మహాపురుషత్వాత్తచ్చిహ్నితం, అస్య శ్రీరామస్య, పదం చరణం, స్థానం చేతి గమ్యతే, గృహ్ణాన్ స్వీకుర్వన్, ఏకాతపత్త్రసహిత మేకచ్ఛత్త్రయుక్తం, నిస్సపత్న మిత్యర్థః, పదం సామ్రాజ్యం భేజే ప్రాప అతః శ్రేయసః పదాత్పదాంతరప్రాప్తి రిత్యేత త్ఫలితం జాత మితి యుక్తముక్త మితి భావః. శ్లేషానుప్రాణితోఽయం విశేషేణ సామాన్యసమర్థనరూపోఽర్థాంతరన్యాసోఽలంకారః, వసంతతిలకావృత్తమ్. 32

అ. అనంతరవృత్తాన్త మాహ.—అసా విత్యాదినా. అసౌ విభీషణః, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే, అగ్రతః అనుపద మేవ, భరతాగ్రజస్య శ్రీరామచంద్రస్య అపాంగసుధాతరంగైః కటాక్షామృతలహరీభిః అభిషిక్తోఽపి, పునరుక్తరాజ్యాభిషేకః పునర్విగచిత సామ్రాజ్యాంగమూర్ధాభిషేకః, శ్రీరామేణ కరుణాకటాక్షావలోకనపూర్వకం లంకారాజ్యేఽభిషిక్త ఇత్యర్థః. సకలవిస్రంభభాజనతయా సమగ్రవిశ్వాసపాత్రతయా. ని. 'సమౌ విస్రంభవిశ్వాసౌ' విత్యమరః. అపర స్సుగ్రీవఇవస్థితస్స న్నిత్యుత్ప్రేక్షా, అఖిలం సమగ్రం దశగ్రీవబలం రావణశక్తిః సైన్యంవా, ని. 'బలం సైన్యం బలం స్థౌల్యం బలం శక్తిర్బలో ఽసుర' ఇతి శాశ్వతః. ఆవేద్య, 'అవధ్య స్సర్వభూతానాం గంధర్వోరగరక్షసామ్, రాజపుత్ర దశగ్రీవో వరదానా త్స్వయంభువ' ఇత్యాదినా విజ్ఞాప్యేత్యర్థః. సద్యః అవిలంబేనైవ, లంకాపురస్య, సమాస్కందనాయ సమాక్రమణార్థం, సేనాయాః వానరసైన్యస్య సముత్తరణహేతుం సముల్లంఘనసాధనం, సేతుం, విధాతుం బద్ధుం, వారాంనిధిం నీరనిధిం. ని. 'ఆప స్స్త్రీ భూమ్ని వార్వారి' త్యమరః. ఆరాధయ ప్రార్థయ, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సవినయం యథాతథా, ఏనం శ్రీరామం ప్రతి, విజ్ఞాపితవాన్.

అ. తత శ్శ్రీరామః కిమకార్షీ దిత్యత్రాహ.—అథేతి. అథ విభీషణవిజ్ఞాపనానంతరం, రామః, వారాంనిధిం, ధ్యాయన్ ప్రసాదనార్థం చింతయన్, అంభోధిహృ

---

1 ఆరాధయతు.

వ్యానశే దర్భశయనం వేదీ మివ హుతాశనః. ౩౪

గ. తత్ర చ కుశాస్తరణమధ్య మధ్యాసీనే [1]దేవే రామభద్రే నియన్త్రిత ఇవ [2]నియమవశా న్నిశాత్రయ మపి నిధ్యానవతి ప్రసాదం నాససాద యాదసాంపతిః. ౩౫

ప. వ్యాపారయ న్నథ విలోచనకోణ మద్ధా
కోపారుణం కుటిలితభ్రుకుటీవిటఙ్కః,

దయే అంభోధితీరే శేత ఇతి తథోక్త స్సన్, 'అధికరణే శేతే' రిత్యచ్ప్రత్యయః. 'శయవాసవాసిష్వకాలా' దిత్యలుక్, దర్భశయనం దర్భరూపశయనం, వేదిం పరిష్కృతభూమిమ్, ని. 'వేదిః పరిష్కృతా భూమి' రిత్యమరః. హుతాశనః అగ్నిరివ వ్యానశే, తత్రాధిశిశ్యే ఇత్యర్థః, ఉపమాలంకారః, తేన ప్రార్థనావైఫల్యేఽపి ప్రకారాంతరేణ కార్యనిర్వాహకత్వం శుచిత్వంచ ద్యోత్యతే, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్, 'ఏవ ముక్తః కుశాస్తీర్ణే తీరే నదనదీపతేః, సంవివేశ తదా రామో వేద్యామివ హుతాశన' ఇతి. ౩౪

తత్రేతి. తత్ర అంభోధితీరే చ, కుశాస్తరణమధ్యం, దర్భశయన మధ్యప్రదేశ ఇత్యర్థః. 'అధిశీఙ్స్థాసాంకర్మే' తి కర్మత్వం, అధ్యాసీనే అధిష్ఠితే, దేవే స్వామిని, రామభద్రే, నియమవశాత్ నిష్ఠాపారతంత్ర్యాత్, నియంత్రితే నియమిత ఇవ వస్తుతస్తు సకలనియంతృత్వా త్తస్య న తథాత్వ మితి భావః, నిశాత్రయ మపి, తిసృషు నిశాస్వపీత్యర్థః, 'అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా' నిధ్యానవతి నితరాం ధ్యానతత్పరే సత్యపి, యాదసాం జలజంతూనాం పతిః జలనిధిః, ని. 'రత్నాకరో జలనిధిర్యాదఃపతి రపాంపతి' రిత్యమరః, అతఏవ ప్రసాదమనుగ్రహం, మాభిముఖ్య మితి యావత్. నాససాద న ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణవచనమ్ 'తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే మహీతలే, నియమా దప్రమత్తస్య నిశాస్తిస్రోఽతిచక్రము' రితి. ౩౫

అ. తత శ్చ శ్రీరామః కిం కృతవా నిత్యాహ.—వ్యాపారయ న్నితి. అథ నిశాత్రయాపగమానంతరం, కోపారుణం, మయా ప్రార్థనాయాం కృతాయా మపి మత్సామర్థ్యాపరిజ్ఞానేన తూష్ణీం స్తబ్ధభావేనైవాయ మనాదృత్య తిష్ఠతీతి సముత్పన్నకోపసంరక్త మిత్యర్థః. విలోచనకోణం నేత్రాంచలం, అద్ధా, వ్యాపారయన్ ప్రసార

---

1 నిధ్యానవతి దేవేరామచన్ద్రే. 2 నియతి.

ఆదాతు మైహాత ధనుః ప్రథమో రఘూణాం
పైతామహప్రథమసర్గసమాపనాయ. ౩౬
గ. ఆదాయ చ దురాపం చాప మారోపయత విశిఖ మనలశిఖమ్.
ప. నాథో విమోక్తు ముదయుఙ్క్త న యావ దేష
పాథోనిధే రుపరి పావకరూప మస్త్రమ్,
సంతాపినీ నయనవారిమిషేణ [1]తావ
న్మందాకినీ కిముత వారుణ మాలలమ్బే. ౩౮
ప. రుషా విశిఖ ముచ్ఛిఖం జహాతి రాఘవే లాఘవా

యత్, కుటిలితః వక్రీకృతః భ్రుకుటీ భ్రూభఙ్గో పిఙ్క ఇవ యస్య స తథోక్తః † రఘూణాం ప్రథమో శ్రీరఘునాయకః, పితామహస్యాయం పైతామహో యః ప్రథమసర్గః అప్సృష్టి రిత్యర్థః. 'అపఏవసస ర్జాదా'వితి బ్రహ్మాండపురాణ వచనాత్ తస్య సమాపనాయ సంక్షేపాయ, విధ్వంసనాయే త్యర్థః, ధను, రాదాతు, మైహాత ఐచ్ఛత్, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౩౬

ఆదాయేతి. దురాపం పరేషాం దుష్ప్రాపం, చాప, మాదాయచ, అనలశిఖం విశిఖమాగ్నేయాస్త్రం, ఆరోపయత అనుసంహితవాన్. ౩౭

నాథఇతి. ఏషః అయం, నాథః రఘునాయకః, పాథోనిధేః జలనిధేః. ని. 'కబన్ధ ముదకం పాథ'ఇత్యమరః. ఉపరి, పావకరూప మస్త్రం ఆగ్నేయాస్త్రం, యావత్ యదా విమోక్తుం, నోదయుఙ్క్త నోద్యుక్తవాన్, తావ త్తదానీమేవ, మందాకినీ వియద్గంగా, సంతాపినీ స్వప్రియతమస్య మహావిపత్తి స్సంప్రాప్తేతి సంతాపవతీ సతీ, నయనవారిమిషేణ నేత్రాంబువ్యాజేన, వారుణం వరుణదేవతాకం సలిలాస్త్ర మాలలమ్బే కిము స్వీకృతవతీ కిం, అత్ర పతివిపత్తినిమిత్తకస్య మందాకినీబాష్పస్య బాష్పత్వ మపహ్నుత్య వారుణాస్త్రత్వేనోత్ప్రేక్షా. తథా ఆగ్నేయాస్త్రప్రయోగసంతాపయోః కార్యకారణయోః భిన్నదేశత్వా దసంగత్యలఙ్కారః. 'కార్యకారణయో ర్భిన్నదేశత్వే స్యాదసంగతి'రితిలక్షణాత్, అయం చోక్తోత్ప్రేక్షావగత ఇతి సంకరః, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౩౮

రుషేతి. రాఘవే శ్రీరామే, రుషా రోషేణ, ఉచ్ఛిఖం ఉద్గతజ్వాలం, విశిఖం బాణ మాగ్నేయాస్త్ర మిత్యర్థః. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' 'పృషత్కబాణవిశిఖా' ఇతి చామరః, లాఘవాత్ హస్తలాఘవాత్, జహాతి త్యజతి సతి, జహాతే శ్శతృప్రత్య

---

† భ్రువః కుటిః కౌటిల్యం భ్రుకుటిః 'ఇకో హ్రస్వోఙ్యో గాలవస్య' ఇత్యూకారస్య హ్రస్వః, 'కృదికారా దక్తిన' ఇతి ఙీష్.   1 తావన్.

దజాయత రుజాయతశ్వసితనక్రచక్రాకులమ్,
రసాతలవలత్తిమి స్తిమితకుమ్భి కుమ్భీనస
ప్రవిష్టగిరికందరం తరళ మంతరం వారిధేః. 38

౫. తత్క్షణం చ జలనిధిః క్షన్తా చ యుగాన్తానలస్య సహనోఽపి గరళ [1]దహనోష్మణాం సోఢాఽపి బాడబగాఢావలేపస్య తితిక్షు రపి భార్గవతీక్ష్ణపరశోః పరిశోషయ న్త మంత రంగారమయం [2]శరమయ మప్ర

యః, వారిధేః, అంతరం మధ్యం, కర్తృ. ని. 'అంతరం పరిధానీయే బహి స్స్వ్వయా న్తరాత్మని, ఛిద్రే మధ్యేఽవకాశేచే' తి వైజయంతీ, రుజా ఉపతాపః. ని. 'స్త్రీరుగ్రుజా చోపతాపే' త్యమరః, షిద్భిదాదిభ్యోఽఙ్, అథవా రుజేతి వేదనాభేదః. తయా ఆయతాన్యతిదీర్ఘాణి శ్వసితాని నిశ్శ్వాసాయస్య తత్. తథోక్తేన నక్రచక్రేణ కుంభీరకాపరపర్యాయజలగ్రహవ్యూహేనాకులం సంకులమ్. ని.'నక్ర స్తు కుమ్భీర'ఇత్యమరః. రసాతలే పాతాళే వలంతో వలమానా స్తిమయః శతయోజనవిస్తృతకాయాః మీనవిశేషాః యస్మిన్ త త్తథోక్తమ్. ని. 'రాజీవ శ్శకుల స్తిమి' రిత్యమరః, అత్ర వలతేరను దాత్తత్త్వేఽపి చక్షిఙో ఙిత్కరణేన తస్యానిత్యత్వజ్ఞాపనా త్పరస్మైపదప్రయోగః, అత ఏవ 'వలతే రాత్మనేపదమనిత్యంజ్ఞాపనా' దితి వామనః. 'వలతే వలతీతిచే'తి భట్టమల్లశ్చ, స్తిమితాః నిశ్చేష్టాః కుమ్భినో జలకరిణః యస్మిన్ తత్, కుమ్భీనసైస్సర్పవిశేషైః. ని. 'కుమ్భీనసో లోహితాహి' రితివైజయంతీ, ప్రవిష్టాని గిరికందరాణి మైనాకాదిపర్వతబిలాని యస్మిన్ త త్తథోక్తంచ సత్, తరళం విఘూర్ణిత, మజాయత జాతం, పృథ్వీవృత్తమ్. 38

తత్ క్షణమితి. తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అయం జలనిధి శ్చ వారినిధి రపి, యుగాంతానలస్య ప్రళయకాలాగ్నేః 'కర్తృకర్మణోః కృతి' తి కర్మణిషష్ఠీ, ఏవ ము త్తరత్రాపి ద్రష్టవ్యం, క్షంతాచ సహనశీలోఽపి 'క్షమూష్ సహనే' తృచ్, గరళదహనోష్మణాం నియతాత్మకుక్షినివాసస్య కాలకూటస్య స్వాధిష్ఠితశేషాశివిషస్య విషజ్వలనపరితాపానాంవా, సహనో మర్షణః, బాడబస్య బడబానలస్య యో గాఢావలేపః నిరంతరదృఢతరాస్వాదనం 'గాఢావలేపస్య' ఇతి పాఠే దృఢదాహగర్వః ని. 'అవలేప స్తు గర్వే స్యా ల్లేపనే దూషణేఽపి చే' తి విశ్వః. తస్య సోఢాఽపి సహతేః తృచ్, భార్గవతీక్ష్ణపరశోః జామదగ్న్యనిశితకుఠారస్య, బ్రాహ్మణేభ్యః సర్వంసహాం దత్వా స్వనివాసప్రార్థనాసమయే ప్రయుక్తస్యేతి భావః, తితిక్షుః

1 దాహనోష్మణామ్. 2 శరవరమ్.

మేయం నిమిష మపి న విషేహే. ౮౦

ప. శరణ మథ శరవ్యథానిదానం
జలనిధి రేష జగామ రామ మేవ,
పరుషకులిశ పాత మేవ కిం వా
జలధర మర్థయతే న జీవలోకః. ౮౧

గ. అగస్త్య చానుపద ముపదీకృతచిరత్నరత్నరాశి ర్జలరాశి ర్వినీత
వేషో విశేషోపజాతనుతిభి ర్నతిభి రభ్యనన్దయ ద్రఘునన్దనమ్. ౮౨

క్షాంతిశీలోఽపి, క్షమతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః, అంగారమయ మగ్నిస్వరూపం, అంతః పరిశోషయంత, మప్రమేయం అపరిచ్ఛేద్యానుభావం, శరం అస్త్రోత్తమం, నిమిషం నిమేషమాత్ర మపి, కిముత చిరకాల మితిభావః, న విషేహే న చక్షమే, స్వతో దుస్సహాస్య తత్రాపి కోపావేశేన శ్రీరామప్రేరితస్యాస్త్రస్య కః క్షంతేతిభావః. ౮౦

శరణ మితి. అథాసహనానంతరం, ఏష, జలనిధిః సముద్రః, శరవ్యథానిదానం శరజనితాత్యంతసంతాపకారణం. ని. 'నిదానం త్వాదికారణ' మిత్యమరః, రామం శ్రీరామ మేవ, శరణం రక్షకమ్, ని. 'శరణం గృహరక్షిత్రో' రిత్యమరః, జగామ ప్రాప, గమే ర్లిట్, కుత ఏతదిత్యాశంక్య తత్ర దృష్టాన్త మాహ—పరుషేతి. జీవలోకః ప్రాణిసమూహః, పరుషః అసహ్యః కులిశపాతో యస్మాత్తం, జలధరం మేఘ మేవ, నార్థయతే న యాచతే కిం, జల మితి శేషః, యాచత ఏవేత్యర్థః. అతోఽస్యైతచ్ఛరణాగతత్వం యుక్త మితి భావః, 'అర్థ ఉపయాచ్ఞాయా' మితి ధాతుః, 'అథ మేఽర్థయతే రర్థాయానం యాచ్ఞావరోధన' మితివచనాత్, వైధర్మ్యేణ దృష్టాంతాలంకారః, పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౮౧

అగస్త్యేతి. అగస్త్య శరణం ప్రాప్య చ, అనుపద మనంతరం, ఉపదీకృతః ఉపాయనీకృతః చిరత్నరత్నరాశిః యేన సతథోక్తస్సన్. ని. 'ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదే' త్యమరః, వినీతవేషః అనుద్ధతాకారః, వినయప్రత్యాయక ఇత్యర్థః, విశేషేణ ఉపజాతా ఉత్పన్నా నుతిః స్తుతి ర్యాసు తాః తత్కాలోచితప్రసాదసంపాదకస్తోత్రవిశిష్టా ఇత్యర్థః, తాదృశీభిః, నతిభి ర్నమస్కారైః, రఘునందన, మభ్యనందయత్ ఆతోషయత్, ఉపాయనస్తుతినమస్కారైః శ్రీరామస్య కోపోపశమం చకార, 'ప్రణిపాతప్రతీకార స్సంరంభోహి మహాత్మనా' మితి న్యాయాదితి భావః, అత్ర నతిభి రితి బహువచనం తాసాం భక్తిశ్రద్ధాతిశయపూర్వకత్వం ద్యోతయతి తథావిధానామేవ శ్రేయస్కరత్వాత్. తథాచ శ్రుతిః. 'భూయిష్ఠాం తే నమ ఉక్తిం విధేమ' ఇ,

గ. తదను తదనుసంహిత మమోఘ మస్త్రం వైధాత్రం కుత్ర చ న వనచరధామని మరుసీమని నిపాత్యతాం సహ్యతే మయా [1]సలిలావష్టమ్భ స్సమ్ప్రతీత్యేవ నలో విదధాతు సేతు మిత్యభిదధానో మన్ద మన్ద మంతరాత్. ౪౩

ప. ఆదిష్టా రఘుపుంగవేన హరయోఽప్యష్టాసు దిక్షు క్షణా
త్త్రైలోక్యాఞ్చితమూలమధ్యశిఖరా న్ధాత్రీధరా నాహరన్,
తైః క్షిప్తై స్సలిలే నలేన జలధి ర్యాతోఽపి జమ్బాలతాం

తదన్వితి. తదను రఘునందనాభినందనానంతరం తదనుసంహితం తేన శ్రీరామేణ అనుసంహితం ధనుషి యోజితం, అమోఘ మవ్యర్థం, వైధాత్ర మస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, వనచరాణా మాభీరప్రముఖానాం పాపాత్మనాం ధామని నివాసస్థానే, కుత్రచన కస్మింశ్చి, న్మరుసీమని మరుదేశే†నిపాత్యతాం విసృజ్యతామ్, మయా, సలిలావష్టంభః సలిలప్రతిబంధః, సహ్యతే మృష్యతే, సంప్రతీదానీ మేవ, నలః, సేతుం, విదధాతు విరచయతు, ఇతీత్థ, మభిదధానో భాషమాణః, సాగర ఇతి శేషః, మన్దంమన్దం మన్దప్రకారం, 'ప్రకారే గుణవచనస్యే' తి ద్విర్భావః, కర్మధారయవద్భావా త్సుపో లుక్, అంతరధా దంతర్హితోఽభూత్. ౪౩

అ. తతః కిం తత్రాహ—ఆదిష్టా ఇతి. హరయో వానరాః, రఘుపుంగవేన ఆదిష్టా స్సేతునిబంధనార్థం పర్వతా నాహరతే త్యాజ్ఞప్తాస్సంతః, అష్టాస్వపి దిక్షు స్థితానితి శేషః, త్రయో లోకా స్త్రైలోక్యం పాతాళమర్త్యస్వర్గలోకా ఇత్యర్థః, చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్యఞ్, తత్ర అంచితాని మూలమధ్యశిఖరాణి యేషాం తా, నిత్యతిశయోక్తిః, ధరంతీతి ధరాః పచాద్యచ్, ధాత్ర్యాః ధరాః ధాత్రీధరాః తాన్ పర్వతాన్ క్షణా, దాహరన్ ఆనీతవంతః, తతః నలేన, సలిలే, క్షిప్తైః తైః, ధాత్రీధరైః, జలధిః జంబాలతాం పంకతామ్, ని. 'నిషద్వరస్తు జంబాలః పంకోఽస్త్రీ శాదకర్దమా' విత్యమరః, యాతోఽపి, నిర్ఝరపయఃపూరై ర్గిరిప్రవాహైః, ని. 'ప్రవాహో నిర్ఝరో ఝర' ఇత్య

---

† అత్ర 'సీమనీత్యస్య స్త్రీత్వేఽపి ధామనీ త్యస్య నిత్యనపుంసకత్వా త్సామానాధికరణ్యోపపత్తి' రితి కేచిత్, అన్యే తు 'ననందపశ్యన్నుపసీమసస్థలీ' రితి భారవిప్రయోగాత్ 'దుర్గమే మార్గసీమ్ని' తి జయదేవప్రయోగాత్ 'తద్వ్యాగసీమమణిదం దధరోఽధితిష్ఠ' న్నితి సాహిత్యరత్నాకరకారధర్మసూరిప్రయోగాచ్చ సీమన్ శబ్దస్య నపుంసకత్వమప్యస్తీ త్యాహుః.

1 సలిలవిష్టంభ.

నిర్గచ్ఛన్నచిరాయ నిర్ఝరపయః పూరైః పుపూరే పునః. ౪౪
అథ జలధా నిపేతు రతిదూరనిపాతదళ
జ్జలచర [1]జీవజీవనదగన్ధమహౌషధయః,
స్ఫుటితధరావిరాజదహిపుఙ్గవఫూత్కరణ
క్షుభితరుహా [2]గృహోత్థితమహాహరయో గిరయః ౪౫
ప. అలక్షితమహీధరగ్రహణ మస్ఫుటక్షేపణం

మరః, అచిరాయ శీఘ్రమేవ, నిర్గచ్ఛన్ ఉదయం ప్రాప్నువన్ సన్ †పునర్నూభయో పి, పుపూరే పూరితః, పూరః కర్మణి లిట్, అత్రాంబుధేః పంకిలత్వనిర్ఝరపయఃపూర పూరితత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధాభిధానాదసంబన్ధే సంబంధరూపాతిశయోక్తిః, పూర్వోక్తయా సంసృజ్యతే, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౪౪

అథేతి. అథానంతరం, జలధౌ, అతిదూరనిపాతేన అత్యంతవిప్రకృష్టదేశని పాతేన సుదూరావగాహనేన వా దళతాం విశీర్యమాణానాం జలచరాణాం నక్రాదిజలజం తురూపాణాం జీవానాం ప్రాణినాం జీవనదః పునరుజ్జీవకః గంధ ఆమోదో యాసాం తా స్తథోక్తాః, మహౌషధయః సంజీవిన్యాదిలతావిశేషాః యేషు తే, తథోక్తా, ఇతి బహువ్రీహిః, స్ఫుటితా నిపాతజన్యవేగేన దళితా యా ధరా సముద్రాధారభూమిః తస్యాం విరాజతాం ప్రకాశమానానాం అహిపుంగవానాం పాతాళవాసినాం మహో రగాణాం ఫూత్కరణై ర్ముఖనిశ్వాసమారుతైః క్షుభితాః క్షోభం ప్రాపితాః, అత ఏవ గుహాగృహేభ్యః కందరమందిరాంతరాళేభ్యః ఉత్థితా నిర్గతా మహాహరయో మహా సింహాయేషాంతే, తథోక్తా, గిరయః పర్వతా, నిపేతుః పతంతి స్మ, అత్ర పూర్వోక్త రవాక్యద్వయో రసంబంధే సంబంధరూపాతిశయోక్త్యో స్సంసృష్టిః. ౪౫

అలక్షితేతి. తతో, గిరినిపాతానంతర మిత్యర్థః. అలక్షితం అదృష్టం మహీధర గ్రహణం పర్వతస్వీకరణం యస్మి న్కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, తథా అస్ఫుట క్షేపణం అప్రకాశవిక్షేపణం యథా తథేత్యతిశయోక్తిః తథా విచిత్రా అత్ర

†'నిర్గచ్ఛత్యచిరాయ నిర్ఝరపయఃపూరే పుపూరేపున' రితి ప్రాచీనపాఠే,నిర్ఝర పయః పూరే, నిర్గచ్ఛతి నిస్సరతి సతి, జలధి రచిరాయ, పునః, పుపూరే, ఇత్యన్వయః, కర్మణిలిట్, అర్థాన్నిర్ఝరప్రవాహేణా మేవ కర్తృత్వమ్, యద్వా 'క్రియమాణం తు యత్కర్మ స్వయ మేవ ప్రసిధ్యతి, సుకరై స్స్వగుణై ర్యస్మాత్కర్మకర్తేతి తం విదు' రితి వచనా దిహా సౌకర్యద్యోతనాయ కర్మకర్తరి లకార ఇతి బోధ్యం.

1 దత్తజీవనవగంధ. 2 గృహాసిక.

విచిత్రఘటనం తతో విరచితో నలే నామునా,
అబోధి హరియూథపై రధిపయోధి సేతు ర్మహాన్
భువో భుజ[1]ఇవాభయం నిజతనూభువో లంభయన్. ౮౬

౧. అనన్తర మన్తర్ముఖా ఇవ వలీముఖాః ప్రబోధనేవ సేతుపథేన సంసార మివ దుస్తరం తరంగిణీపతి మతీత్య సద్యఏవ ప్రకాశం గిరీశం సువేల మవలోకయన్తో ముహు [2]రవిన్ద న్పరమానన్దమ్ ౮౭

౨. వలయితతటదేశై ర్వాహినీనాం నివేశై
రవిరళవనరేఖామధ్య మథాస్త రామః,

ర్యకరీ ఘటనా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా అమునా, నలేన అధిపయోధి, పయోధౌ, ఇతి విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. విరచితః నిర్మితః మహాన్ అత్యాయతః, సేతుః హరియూథపైః కపిశ్రేష్ఠైః, నిజతనూభువః స్వపుత్రికాయాః సీతాయాః అభయం భయాభావం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః, లంభయన్ ప్రాపయన్, భువో భూదేవ్యాః, భుజ ఇవే త్యుత్ప్రేక్షా, అబోధి బుద్ధః, బుధ్యతేః కర్మణిలుఙ్ 'దీపజనే' త్యాదినా చ్లే శ్చి ణాదేశః పృథ్వీవృత్తమ్. ౮౬

అనన్తర మితి. అనంతరం సేతునిర్మాణానంతరం, అంతర్ముఖాః ఆత్మనిష్ఠాః యోగిన ఇవ, వలీముఖాః వానరాః, ప్రబోధేన తత్వజ్ఞానేనేవ, సేతుపథేన, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్ప్రత్యయః, సంసారం పుత్రమిత్రకళత్రాదిబన్ధురూపాం జననమరణపరంపరారూపాం వా సంసృతి మివ దుస్తరం తరితు మశక్యం, 'ఈషద్దు'రి త్యాదినా ఖల్ప్రత్యయః, తరంగిణీపతిం సముద్రం. అతీత్య తీర్త్వా, సద్యస్తదానీమేవ, ప్రకాశం చక్షుర్గోచరం భాస్వరం చ, 'తస్య భాసా సర్వ మిదం విభాతీ'తి శ్రుతిః, సువేలం సువేలాఖ్యం పర్వతం, శోభన మర్యాదంచ ని. 'వేలాబ్ధితీరాబ్ధివృద్ధ్యోః కాలమర్యాదయోరపీ'తి నానార్థరత్నమాలా, గిరీశం పర్వతశ్రేష్ఠం, పరమేశ్వరం చ, అవలోకయంతః పశ్యంతః, సాక్షాత్కుర్వంతశ్చ, ముహుః పునఃపునః, పర మనిర్వాచ్య, మానందం సంతోషం, బ్రహ్మానందం అవిందన్, అలభంత, అనేకే షేయ ముపమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౮౭

వలయితేతి. రామః, వలయితతటదేశై రావేష్టితసానుప్రదేశైః, వాహినీనాం కపిసేనానాం, ని. 'సేనానద్యోశ్చ వాహినీ'తి వైజయన్తీ, నివేశైః శిబిరైః, అవిరళాని సాంద్రాణి వనరేఖామధ్యాని వనశ్రేణ్యంతరాళాని యస్య తం, తథోక్తమ్. ని. 'పఙ్క్తిః

1 ఇవాఅభవత్. 2 అవిందతమహా న్తమానన్దమ్.

కపికలకలశీర్యత్కన్దరామన్దిరాన్త
శ్చలితకుపితసింహత్రస్తవేలం సువేలమ్. ౮౭

౧. తదను దశముఖోఽపి శుకముఖా దతిలంఘితజలధి మధిగతసువేలారామం రామం నిశమ్య సమ్యగవగమనాయ రఘునాయకబల మను [1]ప్రహితయో ర్విదితవిభీషణ ప్రేరణాకుపితకపిలోకనియన్త్రణనితాన్తఖిన్నయో ర్విపన్నాధారదాశరథివిమోచితప్రాణయో శ్శుకసారణయో ర్వచనా [2]త్ప్రాసాద ముదగ్రమాసాద్య ప్రత్యేకశ స్తదావేద్యమానా

శ్రేణీరేఖా స్తు రాజయ' ఇత్యమరః, కపికలకలైః వానరకోలాహలైః, శీర్యమాణానాం విదీర్యమాణానాం కందరాణాం గుహాగృహాణా మంత ర్మధ్యప్రదేశః. ని.'అంత ర్మధ్యే తథా ప్రాన్తే స్వీకారార్థేఽపి దృశ్యత'ఇతి విశ్వః, తతశ్చలితాః కోలాహలాసహిష్ణుతయా నిర్గతా స్తథా కుపితా శ్చ యే సింహా స్తేభ్యః త్రస్తాః భీతా వేలాః లక్షణయా తటవర్తిజంతవో యస్య తం, సువేల, మధ్యాస్తాధిష్ఠితవాన్, 'అధిశీఙ్ స్థాసాం కర్మే'తి కర్మత్వం, మాలినీవృత్తమ్ ౮౭

తదన్వితి. తదను సువేలాధిష్ఠానానంతరం, దశముఖో రావణోఽపి, శుకముఖాత్ శుకాఖ్యప్రణిధివచనాత్, అతిలంఘితజలం సేతుమార్గేణ అతిక్రాంతవారిధిం. అధిగత సువేలారామ మధిష్ఠితసువేలాచలోద్యానం, రామం, నిశమ్య శ్రుత్వా, సమ్యగవగమనాయ సమ్యక్పరిజ్ఞానార్థం, రఘునాయకస్య, బల మను సైన్యముద్దిశ్య, ప్రహితయోః ప్రేషితయోః, తథా విదితం తద్వృత్తాన్త జ్ఞానమస్యాస్తీతి విదితః అర్శ ఆద్యచ్ ప్రత్యయః, స చాసౌ విభీషణ శ్చ †తస్యప్రేరణయా రావణప్రేషితా వేతౌ గూఢపురుషౌ గృహ్ణీధ్వ మితి చోదనయా కుపితస్య క్రుద్ధస్య కపిలోకస్య వానరనివహస్య నియంత్రణేన తత్కృతబంధనేనేత్యర్థః, నితాన్తఖిన్నయోః అత్యన్తఖేదమాపన్నయోః, తతః విపన్నాధారేణ ఆర్తరక్షకేన దాశరథినా విమోచితప్రాణయోః హననోద్యతకపిభిః త్యాజితజీవనయోః, శుకసారణయోః గూఢపురుషయోః, వచనాత్ వానరబలం సమ్యగ్దృష్ట్వా నిర్బంధముక్తౌ పునరావామాగతా వితేవం భూతవాక్యాత్, ఉదగ్ర మున్నతం, ప్రాసాదం హర్మ్యం, మాసాద్య అధిరుహ్య, ప్రత్యేకశః భాగశః, తాభ్యాం శుకసారణాభ్యాం, ఆవేద్యమానాన్ జ్ఞాప్యమానాన్, ప్రవర్ధమానా వృద్ధిం

† 'విదితవేషవిభీషణే'తి ప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజంతత్వం నకల్ప్యమ్.

1 ప్రయాతయోః. 2 ప్రాసాదాగ్రమ్.

స్ఫ్రివర్ధమానసమరసన్నాహమతీ [1]ప్లవగసేనాధిపతీ సతిధీరతయా సావధీరణ మవేక్షమాణః ప్రతిపక్షబలప్రశంసినా [2]వృభా వప్యపేక్షమాణ శ్శార్దూలప్రభృతిభిః [3]ప్రణిధిభిరప్యవగతాశేష [4]వృత్తాన్తతాన్త స్సుచిర మనుచిన్తయ న్నన్తికాసీన మతివినయప్రహ్వం విద్యుజ్జిహ్వ ముపహ్వరే కిమ ప్యభిధాయ సౌధా దవతతార. ౪౯

౫. తత్క్షణం స క్షణదాచరోఽపి నిదేశా న్నిశాచరపతే ర్దాశరథిశిర స్సశరం ధను రపి నిర్మాయ మాయానుభావా దాహవానీత మిత్యభిధాయ పురో నిధాయచ నిదాఘాతిశయసంతాపినీంవాసంతీ మివ

ప్రాప్నువానౌ సమరసన్నాహమతీ, యుద్ధసన్నాహేబుద్ధి ర్యేషాం తౌ, ప్లవగసేనాధిపతీ సుగ్రీవాంగదాదిసేనానాయకౌ, అతిధీరతయా అత్యంతగంభీరతయా, హేతునా, సావధీరణం సావజ్ఞం, అవేక్షమాణః అవలోకమానః, తథా ప్రతిపక్షస్య బల ప్రశంసినా శత్రుసైన్యస్తావకౌ, వృభా వపి శుకసారణౌ చ, ఉపేక్షమాణః, 'రిపూణాం ప్రతికూలానాం యుద్ధార్థ మభిధావతామ్, ఉభాభ్యాం సదృశం నామ వక్తుమప్రస్తవే స్తవ' మిత్యాదినా గర్హమాణ ఇత్యర్థః. తథా శార్దూలప్రభృతిభిః ప్రణిధిభి ర్గూఢపురుషై రపి, అవగతాశేష వృత్తాన్తః జ్ఞాతాఖిలసైన్యప్రవృత్తిః. ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాన్త' ఇత్యమరః. అతఏవ తాంతః ఖిన్నః, సుచిర మనల్పకాలం, అనుచింతయన్ ఏతద్విజయే క ఉపాయో భవే దితి విచారయన్, అంతికాసీనం నికటవర్తినం, మతివినయ ప్రహ్వం అత్యన్తవినయేన నమ్రం, విద్యుజ్జిహ్వం నామ కంచి న్మహామాయావినం రాక్షసం ప్రతి, ఉపహ్వరే రహసి, కిమపి కించి ద్వచనం, అభిధాయ, మాయాకల్పితం రామశిర స్సధనుః ప్రదర్శ్య సీతాం ప్రలోభయే త్యేవంభూతం వాక్య ముక్త్వేత్యర్థః, సౌధా దవతతార అవరూఢవాన్. ౪౯

తత్క్షణమితి, తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే, సక్షణదాచరో విద్యుజ్జిహ్వోఽపి, నిశాచరపతేః నిదేశాత్, రావణాజ్ఞాయా హేతోః, మాయానుభావాత్, నిజమోహనశక్తిసామర్థ్యాత్; దాశరథేః శ్రీరామస్య, శిరః, సశరం సబాణం, ధనుశ్చ, నిర్మాయ ప్రకల్ప్య, ఆహవాత్ యుద్ధాత్, ఆనీత, మితీత్థ, మభిధాయ ఉక్త్వా, పురః, సీతాయా అగ్రే, నిధాయ నిక్షిప్య చ, నిదాఘాతిశయేన ఘర్మాతిశయేన గ్రీష్మకాలప్రయుక్తోష్మాధిక్యేన సంతాపినీం పరితప్యమానాం, ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలేస్యా దుష్ణస్వేదాంబునో రపీ'తి విశ్వః. వాసంతీం మాధవీలతాం, ని. 'వాసంతీ మాధవీలతే' త్యమరః,

1 ప్లవఙ్గమ. 2 తావుభౌ. 3 ప్రణయిభిః. 4 వృత్తాన్త స్సన్తస్తాపః.

వైద్యుతానల శ్చిరకాలవిరహవిహ్వలీకృతా మాకులీచకార మైథిలీమ్.

గ. తత స్సా ముగ్ధా ప్రబుద్ధా చ పున స్తథ్య మితి విచార్యతదనార్యం పర్యదేవయత పతిదేవతా. ౫౧

వ. రక్షోవరోధవసతిం రజనీచరాణాం
రక్షోపరోధ మపి రావణభర్త్సనం చ,
సర్వం సహే యదుపలంభధియా న ఏవం
సర్వంసహే భవతి జీవతి హన్త సీతా. ౫౨

గ ఇత్యేవ మత్యాహితమత్యా సమేతా మేతాం సద్య స్సమా

వైద్యుతానల ఇవే త్యుపమా, చిరకాలవిరహేణ బహుకాలవియోగేన విహ్వలీకృతాం, మైథిలీ, మాకులీచకార ఆకులీకృతవాన్, తదేత న్నఖవ్రణోపరి ముసలాఘాతప్రాయం చండభానుసంతప్తాయ దవానలవేష్టనరూపం చాభూ దితి భావః. ౫౦

తతఇతి. తత స్తదనన్తరం, పతిదేవతా పతివ్రతా, సా మైథిలీ, ముగ్ధా మూర్ఛితా, పునః ప్రబుద్ధా బోధం ప్రాప్తాచ సతీ, అనార్యం మాయికం త త్సధను శ్శిరః, తథ్యం యథార్థ, మితి. విచార్య జ్ఞాత్వా, పర్యదేవయత వ్యలాపీత్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ౫౧

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—రక్షఇతి. రక్షసో రావణస్య అవరోధవసతిం అంతఃపురావస్థానం, అత్యన్తదురవస్థాపాదినీ మిత్యర్థః, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధశ్చే'త్యమరః రజనీచర్య శ్చ రజనీచరా శ్చ తేషాం, అతి భయంకరాణా మితి భావః, 'పుమాన్ స్త్రియే'త్యేకశేషః, రక్షయా గుప్త్యా యః ఉపరోధో నిర్బంధః త మపి, రావణస్య త్రిలోకకంటకస్య భర్త్సనం తర్జనం చేతి, సర్వం, యస్య శ్రీరామస్య ఉపలంభధియా ప్రాప్త్యాశయా, సహే మృష్యామి, 'షహమర్షణే' లట స్తజ్, సః శ్రీరామః, ఏవ మిత్థంభూతః, ఛిన్నశీర్షో జాత ఇత్యర్థః, అథాపి సర్వం సహత ఇతి సర్వం సహాహే సర్వంసహేవసుమతి. ని. 'సర్వంసహా వసుమతీ'త్యమరః, భాతీతి భవతి హే భవతి పూజ్యే, 'భాతే ర్డవతు' రిత్యౌణాదికో డవతు ప్రత్యయః, 'ఉగితశ్చే'తి జీప్, సీతా, స్వయ మిత్యర్థః, జీవతి ప్రాణాన్ ధారయతి, హంత, ఏతద్దర్శనసమకాల మేవ ప్రాణనిష్క్రమణేన భావ్యం తథా న భూత మిత్యత్యంతవిరోధ ఇత్యర్థః, సర్వం సహాయాః సర్వసాక్షిత్వా న్నిజమాతృత్వా చ్చ తాం సంబోధ్య ఇత్థం విలాపో యుక్త ఏవేతి భావః, అత్ర పూర్వోత్తరవాక్యస్థయో రనుప్రాసయమకవిశేషయో స్సంసృష్టిః.

ఇతీతి. ఇత్యేవ ముక్తప్రకారేణ, అత్యాహితమత్యా విభీతబుద్ధ్యా, యదా

సాద్య సఖి వైదేహి దేహి మే వచో (¹మమ వచో విధేహి) కథ మి
యం దీనా దశా దశాననకృతా మయా హి సేయం మాయాహి
మనసి వైధుర్య మఖిలజగతీధుర్యభుజబలాభిరామే రామేఽపి కి మిద
మనార్యం విచార్య మితి భాషమాణా సవీనాసారనిష్యందినీ కాదమ్బి
నీవ ఘర్మోద్వేగినీం కేకినీం సరమా చిర మాశ్వాసయామాస. ౫౩
ప. అథ నిగదితనీతిం ముంచ ముంచేతి సీతా

అత్యాహితే జీవితానపేక్షివ్యాపారే యా మతి స్తయా సమేతాం, తాదృగ్బుద్ధిమతీ మిత్యర్థః, ని. 'అత్యాహితం మహాభీతిః కర్మ జీవానపేక్షి చే'త్యమరః, ఏతాం సీతాం, సద్యః అవిలంబేనైవ, అన్యథా మహానర్థ స్స్యా దితి భావః, ఆసాద్య సన్నిధాయ, హేసఖి ప్రియే, 'సఖ్యాశీ్వతి భాషాయా' మితి జీప్. హే వైదేహి మైథిలి, మే మహ్యం వచః, దేహి, మాం ప్రతి వదస్వేత్యర్థః, తథా మమ మే, వచః, మయా వక్ష్యమాణం వాక్య మిత్యర్థః, విధేహి కురు, మదీయవచనం శ్రుత్వా సమాహితమన స్కా భవే త్యర్థః, కిం తద్వచ ఇత్యత ఆహ—ఇయం వర్తమానా, దీనా దశా వ్యా మోహావస్థా, కథం కుతః, న కథ మపీ త్యర్థః. కిం తు సేయం శింశోధనురాద్యాహ రణక్రియా, దశాననేన మహామాయావినా రావణేన, కృతా ప్రయుక్తా, మాయా హి చిత్రంఖలు, ఏతత్సర్వం విబుధ్యస్వేత్యర్థః, హి రవధారణే, అతః మనసి, వైధు ర్యం వైక్లబ్యం, మా యాహి మాప్రాప్నుహి, కుతః అఖిల జగతీధుర్యం సకలలోకధురం ధరం 'ధురో యడ్ఢకా' వితి యత్ప్రత్యయః, యద్భుజబలం బాహుపరాక్రమః తేన అభిరామే కమనీయే, రామే, అనార్యం తుచ్ఛం, మిద మేతత్ శిరశ్ఛేదాదికృత్యం, విచార్యం విచారయితుంయోగ్యం కిం,? నవిచార్య మేవేత్యర్థః, అత్యంతవిరుద్ధత్వా దితి భావః, ఇత్యనేనప్రకారేణ, భాషమాణా, సరమా, సరమా విభీషణ పత్నీ, నవీ నాసారనిష్యందినీ ప్రత్యగ్రజలధారావర్షిణీ, కాదంబినీ మేఘమాలా, ని. 'కాదంబినీ మేఘమాలే' త్యమరః, ఘర్మోద్వేగినీం గ్రీష్మోష్మ పరిక్లిష్టాం, ని. 'ఉద్వేగ స్త్రిమితే క్లేశే భయే మందరగామినీ'తి శబ్దార్ణవః, కేకినీ మివ మయూరీ మివ, చిర, మాశ్వాసయా మాస ఉపలాలితవతీ, ఉజ్జీవితవతీ త్యర్థః. ౫౩

అథేతి. అథ మాయాప్రయోగానంతరం, అవిరళశరణకండ్వా బహుళతనసమ రాభినివేశేన భీషణః నంద్యాదిత్వా ల్ల్యుః, అయం రావణః, స్సీతాం శ్రీరామపత్నీం,

1 ఏతన్నాస్తికృచిత్.

మవిరతరణకండూభీషణో రావణోఽయమ్,
మనసి న బహు మేనే మన్త్రిణం మాల్యవన్తం
దివి పర మమరీణాం మండలం మాల్యవన్తమ్. ౫౮

౧. అథ రామోఽపి కామోచితవేషవిభీషణామాత్యవిదితరక్షో నగరరక్షోదంతో హృదంతోపజాతసమరసంరంభధీ రమ్బుధీమేఖలాలఙ్కారమణే ర్లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారస్థాయ ప్రహస్తాయ పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నీలం దక్షిణద్వారరక్షిణో ర్మహోదరమహాపార్శ్వయో ర్విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం ధౌరేయం ప్రత్యగ్ద్వారపాలనాధికృతే

పరమపతిప్రతాం, ముంచముంచ ఆభీక్ష్ణ్యేన త్యజ, ఆభీక్ష్ణ్యే ద్విర్భావః, అన్యథా మహానర్థో భవిష్యతీతి భావః, ఇత్యేవం. నిగదితనీతిం ఉక్తనీతివచనం, మాల్యవంతం మాల్యవన్నామానం, మంత్రిణం, మనసి, బహు గురుయథాతథా, న మేనే న బుధ్యతే స్మ, కింతు దివి స్వర్గే, ని. 'ద్యౌ స్స్వర్గనభసో రపీ'తి విశ్వః, మాలైవ మాల్యమ్. 'చాతుర్వర్ణ్యాదిత్వా త్స్వార్థే ష్య'ఇతి క్షీరస్వామీ, తద్వంతం, వరణపుష్పస్రగలంకృతమిత్యర్థః. అమరీణాం మండలం నికరం సురసుందరీనికర మేవ, ని. 'మండలం త్రిష్వి' త్యమరః, బహు, మేనే, సీతా మపరిత్యజ్య శ్రీరామేణ రణే నిహత స్సన్ స్వర్గం గంతు మైచ్ఛదిత్యర్థః, అనుప్రాసయమకయో స్సంసృష్టిః, మాలినీవృత్తమ్. ౫౮

అథేతి, అథానంతరం, రామోఽపి, కామోచితవేషా ఇచ్ఛానుసదృశవేషధారిణః, విహితపక్షిభూమికా ఇత్యర్థః, తథాభూతేభ్యః విభీషణామాత్యేభ్యః అనలాదివిభీషణమంత్రిభ్యః విదితః విజ్ఞాతః రక్షోనగరస్య రావణరాజధాన్యాః లఙ్కాయాః రక్షోదంతో రక్షణవార్తా యేనస, తథోక్తః. తథాచ శ్రీరామాయణే శ్రీరామం ప్రతి విభీషణవచనమ్. 'అనల శ్శరభ శ్చైవ సంపాతిః ప్రఘస స్తథా, గత్వా లఙ్కా మమామాత్యాః పురీం పున రిహాగతాః, భూత్వా శకునయస్సర్వే ప్రవిష్టాశ్చ రిపోర్బల' మిత్యాది, అతఏవ హృదంతే హృత్ప్రదేశే ఉపజాతా సమరే సంరంభధీః కోపబుద్ధి ర్యస్య స, తథోక్త స్సన్ ని. 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇత్యమరశేషః, అంబుధిమేఖలాలంకారమణేః, భూతధాత్రీభూషణాయమానాయా ఇత్యర్థః. ని. 'భూతధాత్ర్యబ్ధిమేఖలే' త్యమరః, లఙ్కాయాః ప్రాగ్ద్వారే తిష్ఠతీతి తథోక్తాయ. 'సుపి స్థ' ఇతి కప్రత్యయః, ప్రహస్తాయ ప్రహస్తాఖ్యాయ రాక్షససేనాధిపతయే, పర్యస్తాహితప్రాణానిలం నిరస్తశత్రుప్రాణవాయుం, శత్రుకులాంతక మిత్యర్థః, నీలం తన్నామానం వానరసేనాధిపతిం, ప్రతినిధిం నిధాయేతి సర్వత్ర సంబధ్యతే, తథా దక్షిణద్వారం రక్షత

పాకశాసనజితే పరాక్రమ మివ తనూమన్తం హనూమన్త మన్తర్వ్యూహవిహితరక్షాయ విరూపాక్షాయ చ రక్షసే రక్షఃప్లవగబుక్షాధిపతీ న్ప్రతినిధీ న్విధాయ విధాయ చ సజ్యం ధను రనుజేన సమం సమీకాభిముఖేన దశముఖేన గుప్త ముత్తరం గోపుర ముత్తరంగో బలై రుపరురోధ. ౫౫

౫౬. అత్యాకులాం హరిబలై రవలోక్య లఙ్కాం
దత్తార్గళేషు దశకంధరకింకరేషు,

ఇతి తద్రక్షిణోః మహోదరమహాపార్శ్వయోః, విశ్వత్రయవిజయధౌరేయం త్రైలోక్యవిజయధురంధరం, తారేయం తారాతనయ మంగదమ్ 'స్త్రీభ్యో ఢ'గితి ఢ గుభయత్రాపి ఢక్యేయాదేశః, ప్రత్యగ్ద్వారపాలనం ప్రతీచీద్వారసంరక్షణ మధికరోతీతి తదధిక్రృతే కరోతేః క్విప్, పాకశాసనజితే ఇంద్రజితే, సప్తమ్యంతపాఠే తు. అధిక్రృతే నియోజితే, కృధాతోః కర్మణి క్తప్రత్యయః, పాకశాసనజితి విషయే ఇత్యర్థః, తనూమంతం మూర్తిమంతం, పరాక్రమమివస్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా, హనూమంతం, తథా అంతర్వ్యూహే మధ్యగుల్మే విహితరక్షాయ కృతసంరక్షణాయ, విరూపాక్షాయ రాక్షససేనాధిపతయే చ, రక్షః ప్లవగబుక్షాధిపతీన్ విభీషణసుగ్రీవజాంబవతః, ప్లవగబుక్షేత్యత్ర 'బుత్యక' ఇతి సాంహితః ప్రకృతిభావః, ప్రతినిధీన్ ప్రతిభటా, న్విధాయ కృత్వా, నియుజ్యే త్యర్థః, తథా ధనుశ్చ, సజ్య మారోపితగుణం,విధాయకృత్వా, అనుజేన సమం లక్ష్మణేన సహ, బలై ర్వానరసైన్యైః, ఉత్తరంగ స్సముద్భట స్సన్, సమీకాభిముఖేన సమరోన్ముఖేన, దశముఖేన, గుప్తం రక్షిత, ముత్తరం ఉత్తరదిగవస్థితం, గోపురం పురద్వారం, ఉపరురోధ అరౌత్సీత్ రుణద్ధిస్మ. ౫౫

అతీతి. హరిబలై ర్వానరసైన్యైః, అత్యాకులా మత్యంతసంకులాం, లఙ్కా, మవలోక్య, దశకంధరకింకరేషు రావణభృత్యేషు, దత్తార్గళేషు, సంఘటితకవాటేషు వానరాణా మంతఃప్రవేశనిరోధార్థం కవాటాచ్ఛాదితద్వారేషు సత్స్వత్యర్థః. ని 'కవాట మరరంతుల్యే' ఇత్యమరః, అంతకరాజధాన్యాం యమపుర్యాం, కవాటికాభిః కవాటైః కర్తృభిః, గౌరాదిత్వాత్ ఙీష్. అతఏవోక్త మమరకోశే. 'స్త్రీస్యాత్కాచిన్మృణాళ్యాది ర్వివక్షాపచయే యదీ'తి, అబాహుళ్య ప్రతీతిః ప్రయోజనం తతః స్వార్థేకః, 'కేణ' ఇతి హ్రస్వః, ఆసమంతాద్రక్షంతీత్యారక్షకైః ద్వారపాలకైః 'ణ్వుల్తృచా' వితి కర్తరి ణ్వుల్ 'ఆరక్షికై' రితి పాఠే ఆరక్షా ప్రయోజనమేషా మారక్షికైః 'ప్రయోజన'మితి ఠక్, త్వరితం శీఘ్రం, ని. 'జవోఽథ శీఘ్రంత్వ

ఆరక్షకైస్త్వరిత మస్తకరాజధాన్యా
ముద్ఘాటితాభి రుదభావి కవాటికాభిః. ౫౮

గ. తత్క్షణం లక్ష్మణాగ్రజ స్సుగ్రీవేణ సహ సువేలాచలకూట మధిరూఢ స్త్రికూటావనీధరచూడామణిం సింహళద్వీపకమలకర్ణికాం నిర్మాణకౌశలీం విశ్వకర్మణో నివేశదరీం నిశాచరహరీణా మనవరతబం

గిత' మిత్యమరః, ఉద్ఘాటితాభి ర్విఘటితాభిః, ఉదభావి ఉద్భూతం, భువో భావే లుఙ్ 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్, సమనంతరమేవ మహారణే నిపత్య పునరాగంతౄణాం రాక్షసానా మత్రైక మేవ ద్వారం చేత్ మహాసంకటం భవిష్యతీతి ధియా యమద్వారపాలకాః సర్వాణ్యపి ద్వారాణి శీఘ్ర ముద్ఘాటితకవాటాని చక్రు రిత్యర్థః రాక్షసానాం ప్రాణిష్ఠానాం యమపురప్రవేశస్తై ర్యుత్స్యా దితి భావః, మృత్యుస్తేషా మతిసన్నిహితోఽభూదితి ఫలితార్థః, లోకే తావదత్రైః స్వారక్షార్థం కేవలం వృథా వ్యాప్రియతే భవితవ్యస్వనిపత్త్యాదికం త్వావశ్యకతయా స్వయ మేవ భవతి న చైతజ్జ్ఞానం త్వహో మూఢాః పశవ ఇవ శోచ్యా ఇతి తాత్పర్యార్థః, సంయమనీకవాటోద్ఘాటనాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, వసన్తతిలకావృత్తమ్ ౫౮

తత్క్షణమితి. తత్క్షణం తస్మిన్ క్షణే, లక్ష్మణాగ్రజః శ్రీరామః సుగ్రీవేణ సహ, ఉపలక్షణమేతత్ సర్వైర్వరపివానరైస్సహే త్యర్థః, సువేలాచలకూటం సువేలాఖ్యగిరిశిఖర, మధిరూఢోఽధిష్ఠిత స్సన్, త్రికూట ఇత్యవనీధరః పర్వతః రాజా చ గమ్యతే, తస్య చూడామణిం శిరోరత్నం, త్రికూటాచలశిరోభూషణాయమానా మిత్యర్థః, రూపకాలంకారః, సింహలద్వీప ఇ త్యష్టాదశద్వీపేషు ప్రసిద్ధో యో ద్వీపః అంతరీపం. ని. 'ద్వీపోఽస్త్రియా మంతరీప' మిత్యమరః, ద్విర్గతా ఆపోఽస్మిన్నితి ద్వీపఇతి విగ్రహః 'సుప్సుపే'తి సమాసః, 'ఋక్పూ'రి త్యాదినా సమాసాంతోఽకారః. 'ద్వ్యంతరుపసర్గేభ్యోఽప ఈ'దితీకారాదేశః, స ఏవ కమలం తస్య కర్ణికాం బీజకోశికాం, పరమశోభావహతయా తన్మధ్యవర్తినీ మిత్యర్థః' అత్రైకదేశవర్త్యశ్లిష్టపరంపరితరూపకం, విశ్వకర్మణో గీర్వాణశిల్పినః, ని. 'విశ్వకర్మాదినకరే తథా గీర్వాణశిల్పినీ'తి వైజయంతీ. నిర్మాణకౌశలీం రచనాచాతుర్యం, విశ్వకర్మణా యావత్స్వకౌశలం నిర్మితా మిత్యర్థః, అత్ర కౌశలతత్కార్యయో ర్భేదేఽప్యభేదోక్తే రతిశయోక్తిః, ఏతేనాస్యాసాధారణశిల్పసౌష్ఠవసంపన్నత్వం సూచ్యతే, నిశాచరాః రాక్షసాః త ఏవ హరయః సింహాః తేషాం, నివేశదరీం నియతనివాసగుహా, మితి రూపకం, అనవరతం నిరంతరం బందీకృతా ఉపగ్రహీకృతా యా అమరపురంధ్ర్యః సుర

దీకృతామరపురంధ్రీబాష్పనదీమాతృకోపవనసీమాన్తరాం నిరంతర సేవాసమాగతదిక్పాలకులమాతంగమదామ్బుపఙ్కిలబాహ్యాంగణో త్సంగాం లఙ్కా మవలోకయమాన స్తత్ర చైకత్ర సమున్నతం సౌధ మధివసన్తం సన్తమస మివ సదేహబంధ మాలికచరోదస్తవిమలముక్తా తపత్రనిభాత్ సతారకేణ విభావరీపతినేవ సేవ్యమానం వైమానికవధూ విధూయమానధవళచామరద్వంద్వశోభిత మభిత శ్చలితమందాకినీపరీ

సుందర్యః తాసాం బాష్పైర్నేత్రాంబుభిః. 'బాష్పో నేత్రాంబుధూమయో' రిత్యభిధానాత్, నద్యేవ మాతా యేషాం తాని నదీమాతృకాణి నద్యంబుజీవనదేశభూతానీ త్యర్థః. ని. 'దేశో నద్యంబువృష్ట్యంబుసంపన్నవ్రీహిపాలితః, స్యాన్నదీమాతృకో దేవమాతృక శ్చ యథాక్రమ' మిత్యమరః, తా న్యుపవనసీమాంతరాణి ఉద్యానవనప్రదేశాంతరాళాని యస్యాస్తాం, బందీకృతసురసుందరీబాష్పాంబుప్రవాహైః పరిపూర్ణోద్యానవనమధ్య ప్రదేశా మిత్యర్థః, అత్ర సంబంధే సంబాధరూపాతిశయోక్తిః. నిరంతర మనవరతం సేవార్థం రావణోపాసనార్థం సమాగతస్య సంప్రాప్తస్య ఇంద్రాదిదిగీశ్వరసంఘస్య యే మాతంగాః ఐరావతాదిమత్తగజాః తేషాం మదాంబునా పంకిలః పంకవాన్ బాహ్యాంగణోత్సంగో బహిః ప్రచత్వరప్రదేశో యస్యాస్తా, మితి పూర్వవ దతిశయోక్తిః ని. 'ఉత్సంగో ముక్తసంయోగే వక్షస్యూర్ధ్వతలేఽపి చే' త్యుత్పలమాలాయాం. 'పంకిలే' త్యత్ర పిచ్ఛాదిత్వా న్మత్వర్థీయ ఇలచ్. బాహ్యే త్యత్ర 'బహిర్దేవపంచజనేభ్యశ్చే'తి వక్తవ్యాత్ ష్యఞ్, లఙ్కాం, అవలోకయమానః ఆవేక్షమాణః, తత్ర లఙ్కాయాం చ, ఏకత్ర ఏకస్మిన్ప్రదేశే, సమున్నత మత్యున్నతం, సౌధం, ప్రాసాద మిత్యర్థః, 'ఉపాన్వ ధ్యాఙ్వస' ఇతి కర్మత్వం, అధివసంతం ఆవసితవంతం, సదేహబంధం మూర్తిమత్, సంత మసం విష్వగంధకారమివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'ధ్వాంతే గాఢేఽంధతమసం క్షీణేఽవతమసం తమః, విష్వక్సంతమస' మిత్యమరః, 'దేహబద్ధ' మితి పాఠే గృహీత శరీర మిత్యర్థః, 'వాహితాగ్న్యాదిషు' ష్వితి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః ఆహితాగ్న్యాది రాకృతిగణః, ఆలికచరేణ పార్శ్వవర్తినా ఉదస్త ముత్క్షిప్తం యద్విమలముక్తాతప త్రం స్వచ్ఛధవళముక్తికచ్ఛత్రం తన్నిభాత్తద్వ్యాజాత్, ని. 'వ్యాజే నిభో నా సదృ శే త్రి ష్వథో వాచ్యలింగకా' వితి నానార్థరత్నమాలా. సతారకేణ అశ్విన్యాది నక్ష త్రయుక్తేన, విభావరీపతినా చంద్రేణ, సేవ్యమాన ముపాస్యమాన, మివేతి సాపహ్న వోత్ప్రేక్షా, విమానేన, చరంతీతి వైమానికాః దేవాః, 'చరతీ'తి ఠక్, తేషాం వధూ భ్యాం రమణీభ్యాం విధూయమానం పార్శ్వద్వయేఽపి సంవీజ్యమానం యద్ధవళచామర

వాహ మివాంజనాచల మఖిలజగద్విజయవర్ణావళీ మతినిర్ణాయకై రనేక సమీకాభిఘాతమగ్నభగ్నై రావణవిషాణకులిశాగ్రై రుత్కీర్ణవిశాల వక్షఃస్థలఫలక మానీలతమాలసచ్ఛాయ మాచ్ఛాదితాభినవలోహిత పాటలపట మాపాటలసంధ్యారాగబంధురం కన్ధర మివ దదర్శ దశకం ధరమ్. ౫౭

ప. కోపా దుత్పతిత స్తదా హరిపతిః కోటీర ముత్పాటితం

ద్వంద్వం పాండరవాలవ్యజనయుగళం తేనచ శోభితం ప్రకాశమానం, అతఏవ అభితః ఉభయతః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్యర్థః, చలితౌ ప్రసృతౌ మందాకినీపరీవాహౌ గంగాప్రవాహౌ యస్యతం తథోక్తమ్, ని. 'జలోచ్ఛ్వాసాః పరీవాహా' ఇత్యమరః. అంజనాచలం కజ్జలశైల మివ స్థిత, మిత్యభూతోపమా, ఉత్ప్రేక్షా వా మతభేదాత్, అఖిలజగతాం సమస్తలోకానాం యా విజయవర్ణావళయః విజయజ్ఞాపకాక్షరవిన్యాసాః తస్య తినిర్ణాయకైః, తాదృగ్భ్రాంతిజనకై రిత్యర్థః, అతఏవ భ్రాంతిమదలఙ్కారః అనేక సమీకేషు అసంఖ్యాతరణేషు అభిఘాతైస్సంప్రహారై ర్మగ్నాని సుదూరం ప్రవిష్టాని అతఏవ భగ్నాని విదళితాని యాని ఐరావణవిషాణకులిశాగ్రాణి ఇంద్రగజదంతవజ్రముఖాని తై, రుత్కీర్ణం విక్షిప్తం ఖచితం విశాలం యద్వక్షస్థలం తత్ఫలక మివ యస్యతం, ఆనీలతమాలసచ్ఛాయం సమంతాద్వినీలతాపింఛగుచ్ఛసమానకాంతి మభినవలోహితవత్ ప్రత్యగ్రశోణితవత్ పాటలః అరుణః యః పటః సః ఆచ్ఛాదితో వసితో యేన తం తథోక్తం. ని. 'రుధిరాసృగ్లోహితా స్రరక్తక్షతజశోణిత మి'త్యమరః, అతఏవ ఆపాట లేన అత్యంతారుణేన సంధ్యారాగేణబంధురం సున్దరమ్, ని. 'బంధురం సున్దరే నమ్ర' ఇత్యమరశేషః, కంధర మంబుధర మివ స్థిత, మిత్యుత్ప్రేక్షా ఉపమావా. ని. 'కం వారిణిచ మూర్ధ్నిచే' త్యమరః, దశకంధరం రావణం దదర్శ. ౫౭

కోపాదితి. తదా రావణదర్శనసమయే హరిపతి ర్వానరేశ్వరస్సుగ్రీవః, కోపా త్తద్దర్శనజనితామర్షాద్ధేతోః ఉత్పతితః, రావణాధిష్ఠితసౌధముద్దిశ్యేతి శేషః. 'హతం చ రావణం యుద్ధే దర్శనా దవధారయే'తి శ్రీరామాయణవచనాత్, శ్రీరామసన్నిధౌ స్వోక్తమర్థం సమర్థయితుం సత్వర ముత్థిత ఇత్యర్థః, నైరృతనాయకస్య రక్షఃపతేః రావణస్య, ని. 'నైరృతో యాతురక్షసీ' ఇత్యమరః. కోటీరం ముకుట, ముత్పాటితం,

---

కమిత్యుదకవాచకం మాంతావ్యయం, తస్యపచాద్యంజతేన ధరశబ్దేన షష్ఠీసమాసః కంధరతీతివిగ్రహే, 'కర్మణ్యాణి' త్యణి కంధార ఇతి స్యాత్.

చక్రే నైరృతనాయకస్య సుదృఢీచక్రే చ వైభీషణమ్,
యుద్ధ్వా [1]తత్ప్రథమావమానకుపితే నైతేన బుద్ధ్వా తతో
మాయా మస్య జగామ కోమలగుణగ్రామం స రామం పునః.

౫. తతో(2విరచిత) తత్సాహసో[3]పాలంభవిధినా దాశరథినా [4]సమ్మన్త్ర్య మంత్రిభి స్సహ సమాదిష్ట స్సాధిష్ఠభుజశౌర్యశాలీ వాలినందనః

చక్రే, ఆకృష్య భువి నిపాతయామాసేత్యర్థః, 'ఆకృష్య మకుటం చిత్రం పాతయిత్వాఽపతద్భువీ'తి శ్రీరామాయణవచనం, తథా వైభీషణం విభీషణసంబంధినం, కోటీరం, సుదృఢీచక్రే సుష్ఠు దృఢీకృతవాన్, అభూతతద్భావే చ్విః, రావణకోటీరవిఘటనేవ విభీషణకోటీరసంఘటనం నిశ్చితం చకారేత్యర్థః, అత్ర భవిష్యదర్థేఽపి సిద్ధవదనువాదా ద్భూతార్థప్రయోగః, అథతత్ప్రథమావమానకుపితేన స ఏవ ప్రథమః ఆద్య స్తత్ప్రథమః తావత్పర్యంతం కుత్రాపి భంగాభావా త్తేనావమానేన అవజ్ఞయా హేతునా, కుపితేన క్రుద్ధే నైతేన రావణేన సహ, యుద్ధ్వా ముష్టితలప్రహారై ర్వివిధకరణవిశేషై ర్యుద్ధం కృత్వా, తతః అస్య రావణస్య, మాయాం మాయాబలసమాశ్రయారంభం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, పున ర్భూయోఽపి, కోమలగుణగ్రామం రమణీయసకలసద్గుణాభిరామం, రామం, జగామ ప్రాప, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'ఏతస్మిన్నంతరే రక్షో మాయాబల మథాత్మనః, ఆర్బ్ధు ముపసంపేదే జ్ఞాత్వా తం వానరాధిపః, ఉత్పపాత తదాకాశం జితకాశీ జితక్లమః' ఇతి, అత్రాలిప్తరేణ వక్తవ్యార్థస్య సంక్షేపేణ కథనా త్సంక్షేపో నామ గుణః, లక్షణం తూక్తమ్. శార్దూలవిక్రీడితంవృత్తమ్.

తతఇతి. తత స్తదనంతరం, తస్యసుగ్రీవస్య య త్సాహసం రావణోపర్యుత్పతనరూప మవిచారకృత్యం తస్యోపాలంభవిధిః నిందావచనరచనా స విరచితః కృతః యేన సః, తథోక్తేన, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'అసంమంత్ర్య మయా సార్ధం త దిదం సాహసం కృతమ్, ఏవం సాహసయుక్తాని న కుర్వంతి జనేశ్వరా' ఇతి విరచితసుగ్రీవోపాలంభేనేత్యర్థః, వి. 'య స్సనింద ఉపాలంభ' ఇత్యమరః, దాశరథినా శ్రీరామేణ కర్త్రా, మంత్రిభి స్సుగ్రీవవిభీషణాద్యమాత్యైస్సహ, సమ్మంత్ర్య దూతప్రేషణస్య రాజధర్మత్వా త్సమ్యగ్విచార్య, సమాదిష్టః, 'గత్వా సౌమ్య దశగ్రీవం బ్రూహి మద్వచనా దిద' మిత్యాదినా ఆజ్ఞప్తః, సాధిష్ఠేన బాఢతరేణ భుజశౌర్యేణ బాహుపరాక్రమేణ శాలతేఽభీక్ష్ణమితి తథోక్తః, 'బహుళ మాభీక్ష్ణ్యే' ఇతి ణినిః, 'సాధిష్ఠే' త్యత్ర 'అంతికబాఢయోర్నేదసాధా' వితి సాధాదేశః, వాలినందనః అంగదః, సలీలం సవిలా

1 చ. 2 ఏతస్మాత్కిస్మైచిత్. 3 ఉపలంభ. 4 సమామన్త్ర్య.

సలీలం సాల ముల్లంఘ్య లఙ్కాం ప్రవిశ్య నిశ్శఙ్కో నృశంసమితి శశంస నిశిచరపతిమ్. ౫౯

స సోఽహం ప్లవంగమపతే స్తనయ స్త్వదీయ
నిశ్వాస¹గంధినిజవాలధిమండలస్య,
కాలస్య దూషణఖరత్రిశిరోముఖానాం
పౌలస్త్య మాం రఘుపతే రవధేహి దూతమ్. ౬౦

రక్షఃపతే రఘుపతే ర్నయనం తృతీయ
మాస్కందనీయ మితి హా మనుషే కళత్రం,

సం, సోత్ప్లవనపాటవ మిత్యర్థః, సాలం ప్రాకార, ముల్లంఘ్య అతిక్రమ్య, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః, లంకాం, ప్రవిశ్య, నిశ్శంకో నిర్భీకస్సన్, నృశంసం పాపినం, తం నిశిచరపతిం రావణం, ఇతివక్ష్యమాణప్రకారేణ. శశంస ఉవాచ. ౫౯

అ. తత్ప్రకారమేవాహ.—సోఽహమిత్యాదిభిః పంచభిః, తత్రాదౌ కస్త్వం కస్యవా దూత ఇత్యాశంకాయా మాహ.—హే పౌలస్త్య, సః ప్రసిద్ధోఽహం, త్వదీయనిశ్వాసానాం తావకోచ్ఛ్వాసానాం గంధః ఆమోదః సంబంధో వాఽస్యాస్తీతి తథోక్తం నిజవాలధిమండలం స్వకీయవాలవలయం యస్య తస్య, వాలేన త్వాం నిబధ్య కక్షే నిక్షిప్తవత ఇత్యర్థః, ని. 'గన్ధో గన్ధక ఆమోదే లేశే సంబంధగర్వయో' రితివిశ్వః ప్లవంగమపతేః వాలినః, తనయః, తథా మాం, దూషణఖరత్రిశిరసోముఖాని ముఖ్యాః యేషాం తేషాం రాక్షసానాం, ని. 'ముఖంతు వదనే ముఖ్యే తోత్రే ద్వారాభ్యుపాయయో'రితి యాదవః. కాలస్య అంతకస్య. ని. 'కాలో దండధర శ్శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతోఽన్తక' ఇత్యమరః, రఘుపతేః శ్రీరామస్య, దూత, మవధేహి జానీహి, నిజస్వరూపకథనాపదేశేన తదీయమర్మోద్ఘాటన మిత్థం కృతవానిత్యర్థః, వసన్తతిలకావృత్తమ్.

రక్షఇతి. హేరక్షఃపతే, రఘుపతేః. తృతీయం, నయనం, తృతీయనేత్రరూప మిత్యర్థః, అత ఏవ రూపకాలఙ్కారః, ఏతేన రామస్యాత్యన్తప్రేమాస్పదత్వం రావణస్యాతిదురాక్రమత్వంచ సూచ్యతే, కళత్రం భార్యాం సీతామ్. ని. 'కళత్రం శ్రోణిభార్యయో' రిత్యమరః, ఆస్కందనీయ మాక్రమణీయం, మితి, మనుషే అవబుధ్యసే,హా, ఆత్మవినాశహేతుభూతేయ మితి న జానాసీతి విషాద ఇత్యర్థః, ని. 'హా విషాదశుగార్తిషు' త్యమరః, కథమివ మదేన అంధో వివేకశూన్యః, అత ఏవ మందాకినీమధుకరః

---

1 రోధ.

అమ్భోజ మిత్యళికసంభవ మక్షి శమ్భో
ర్మందాకినీమధుకర స్తు యథా మదాంధః, ౬౧

గ. కిఞ్చ.

ప. ఏకం హైహయసంభవా త్పరిభవా ¹ఘ్లానం ద్వితీయం పున
ర్దైత్యేన్ద్రా²వినయా త్తృతీయ మపి మే తాతాహితా ద్వైకృతాత్,
ఇత్థం త్వచ్చరితైః పితామహ ²ముఖాన్యేకం వినై వాభవం

వియద్గంగాసంచరణశీలో భృంగః, తుశబ్దోవ్యవచ్ఛేదకః, శమ్భోః త్ర్యంబకస్య, అళికసంభవం లలాటస్థమ్, ని. 'లలాట మళికం గోధ' రత్యమరః, అక్షి అగ్న్యాత్మకం నేత్రం, అమ్భోజ మితి, యథా మనుతే, తద్వత్ సోఽప్యాత్మవినాశహేతుభూత మేతదితి న జానాతీ త్యర్థః, మందాకినీగ్రహణం కనకకమలసంభవేన తత్సదృశలలాట నేత్రే అమ్భోజభ్రాన్తిజననార్థ మిత్యవగంతవ్యం, ఉపమాలఙ్కారః. వృత్తంపూర్వవత్.

అ. వక్తవ్యాన్తరమపి విద్యత ఇత్యాహ.—కిం చేతి. ౬౧

అ. తదేవాహ—ఏకమితి. హేదైత్యేంద్ర, హైహయసంభవాత్ కార్తవీర్యకృతాత్పరిభవాత్, కారాగారనిక్షేపరూపతిరస్కారాద్ధేతోః. ని. 'అనాదరః పరిభవః పరీభావ స్తిరస్క్రియ' త్యమరః, ఏకం పితామహముఖం, మ్లానం ఖిన్నం మత్కులనన్దనస్య పరిభవస్సంప్రాప్త ఇతి తేజోహీన మభూదిత్యర్థః, తథా అవినయాత్ లోకవిద్విష్టాచరణరూపత్వదీయదుర్నయాత్, † ద్వితీయం ముఖం, మ్లానం తథా మేమమ, తాతేన పిత్రా వాలినా ఆహితా ద్విరచితా, ద్వైకృతాత్ వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపా ద్వికారా. తృతీయ మపి ముఖం, మ్లానం. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, త్వచ్చరితైస్తావకదుర్వ్యాపారైః, పితామహస్య చతుర్ముఖస్య ముఖాని వదనాని. ఏకమేవ వినా త్రీణిముఖాని, మ్లానా న్యభవన్, బభూవురిత్యర్థః, తచ్చ, తద ప్యవశిష్టమేకంముఖమిత్యర్థః, ఏవ ముక్తరీత్యా, మ్లానం, న విధేహి నకురుష్వ, అత స్త్వయా మైథిలీ, దాశరథయే, దేయా దాతుం యోగ్యా, అన్యథాతన్ముఖ మపి ముఖత్రయావశిష్ట మపి మ్లా

---

† దైత్యేంద్రే బలీంద్రవిషయే అవినయాత్త్వత్కృతదుర్నయాత్, తదుక్తం మహానాటకే. 'రేరే రావణ రావణాః కతి బహూనేతా న్వయం శుశ్రుమ, ప్రాగేకః కిల కార్తవీర్య నృపతే ర్దోర్దండపిండీకృతః, ఏకో నర్తనదాపితాన్నకబలో దైత్యేంద్రదాసీజనైరన్యం వక్తుమపిత్రపామహ ఇహ త్వం తేషు కోఽన్యోఽభవ.' ఇత్యన్యే.

1. గ్లానమ్. 2 సుఖాని.

స్తచ్చైవం నవిధేహి దాశరథయే దేయా త్వయా మైథిలీ. ౬౨

వ. కౌబేరస్య చ పుష్పకస్య హరణం కైలాసవిక్షేపణం
దిక్పాలాక్రమణం చ జల్పసి ముహుః కింవా యశ స్తావతా,
వేషం [1]సంయమినాం విధాయ విజనే దేవీం వనే జానకీం
వేగా దాహరతా త్వయాఽద్య రచితం వీరవ్రతస్యోచితమ్.

గ. కిం బహునా. ౬౩

వ. పూజోపహారరచనాయ పురా పురారే

నం భవిష్యతీ త్యర్థః, కూటస్థబ్రహ్మణో లజ్జావిముఖతాం విదధత స్తే ధిగ్జీవిత మితి భావః, అత్ర పితామహాముఖత్రయమ్లానతాఽసంబన్ధేఽపి తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౬౨

కౌబేరస్యేతి. కుబేరస్యేదం కౌబేరం. 'తస్యేద' మిత్యణ్, తస్య, పుష్పకస్య పుష్పకాఖ్యవిమానస్య, హరణ మపహరణం చ, జ్యేష్ఠభ్రాతరం జిత్వా తదీయపుష్పకహరణేన మహాపౌరుషం కృత మితిసోల్లుంఠనోక్తిః, కైలాసవిక్షేపణం హరనివాసశైలోత్తోలనేన చ బాహుబలం చ విదృత ఇతి స్వామిద్రోహకరణం, తదధస్తాద్ద్వితీయం బలం నిరూపితవానసీతి మర్మోద్ఘాటనోక్తిః, దిక్పాలానా మింద్రాదిదిక్పర్యాదాపాలకానాం ఆక్రమణం ఆస్కందనంచ. సాంకర్యనిరాసపూర్వకం లోకం పరిపాలయతాం సాధూనా మింద్రాదీనాం చాపరాధకారిణ స్తవదురాత్మత్వం కిం వక్తవ్య మిత్యాశయేత్యుక్తిః. ముహుః పునః పునః. జల్పసి కథయసి, తావతా పుష్పకాద్యాహరణాదినా, కింవా, యశః కీర్తిః, న కిమపీ త్యర్థః, కుత స్సంయమినాం సన్న్యాసినాం, వేషం కాషాయదండధారణరూపం నైపథ్యం, విధాయ స్వీకృత్య, కపటసన్న్యాసీభూత్వే త్యర్థః, విజనే వనే నిర్జనారణ్యే, దేవీం పూజ్యాం, జానకీం, వేగాత్, శ్రీరామదర్శనే సద్య ఏవ నిపాతో భవే దితి సముత్పన్నభయసంభ్రమాత్, ఆహరతా, త్వయాఽద్యేదానీం, వీరవ్రతస్య వీరధర్మస్య, ఉచితమనురూపం, రచితం కృతం, సకలలోకశ్లాఘ్యాం జానకీం శ్రీరామాసమక్షం చౌర్యేణాపహరతా త్వయా సమ్యక్పౌరుషం ప్రకటిత మిత్యర్థః, వృత్తం పూర్వవత్. ౬౩

అ. నిగమయతి—కింబహునేతి. బహూక్త్యా కి మిత్యర్థః.

పూజేతి. పురా పూర్వం, పురారే రీశ్వరస్య. పూజాయాం ఉపహారరచనాయ నైవేద్యకరణార్థం, నవసు, మూర్ధసు శిరస్సు, ఛిన్నేషు సత్సు, యచ్ఛిరః, దశమ మిత్య

1 సంయమినః.

శ్ఛిన్నేషు మూర్ధసు నవస్వవశేషితం యత్,
దేవ స్తదద్య కుతుకీ దశమం శిర స్తే
రామో బలిం రచయితుం రణదేవతాయై. ౬౪

గ. [1]అనన్తర మరున్తుదాభాషణరోషణేన రావణేన [2]గృహ్యతాం గృహ్యతా మయ మితి సరయ మాదిష్టా నవలమ్బితభుజప్రకోష్ఠా నాశరాం శ్చతుర శ్చతురోఽయం భుజంగా నివ విహంగాధిపో గృహీత్వా దివి సముత్పత్య నిపాత్య చైతాన్ పాదేన తత్ప్రాసాదశృఙ్గం శిరోభంగ మివ రిపో ర్విభిన్ద న్నవిన్దన్ కమ ప్యాత్మనః ప్రతిరథం ([3]పఙ్క్ర

ర్థః, అవశేషిత మవశిష్టం కృతం, త త్తే దశమ మి త్యర్థః, దేవః వీరలక్ష్మ్యా ద్యోతనశీలః శ్రీరామః, అద్య ఇదానీం, రణదేవతాయై రణశక్త్యై, బలిం పూజోపహారం, రచయితుం కర్తుం, కుతకీ కౌతుకవాన్, స్వాపరాధం నివేద్య పున ర్జానక్యప్రదానే శీఘ్రమేవ రామః త్వాం నిహనిష్యతీతి భావః, ని. 'బలిః పూజోపహారే చ కరే దైత్యాన్తరేఽపి స' ఇతి. నానార్థరత్నమాలా, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౬౪

అనన్తర మితి. అనన్తర మఙ్గదవచనానన్తరం, అరు న్తుదతీత్యరున్తుదం మర్మస్పృక్ తేన భాషణేన హేతునా, రోషణేన రోషవతా, కర్తరి ల్యుః, రావణేన, అయం వానరో, గృహ్యతాం గృహ్యతా, మితి చాపలా ద్ద్విరుక్తిః, 'సంభ్రమేణ ప్రవృత్తి శ్చాపల' మితి కాశికా, రోషాతిరేకాచ్చ సంభ్రమః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, సరయం సత్వరం, మాదిష్టా నాజ్ఞప్తాన్, అతఏవాలమ్బితౌ గృహీతౌ భుజయోః బాహ్వోః ప్రకోష్ఠౌ కూర్పరాధః ప్రదేశౌ చ యై స్తాన్, ని. 'కక్ష్యాన్తరం ప్రకోష్ఠశ్చ ప్రకోష్ఠః కూర్పరా దధ' ఇతి శాశ్వతః. చతుర శ్చతుస్సంఖ్యాకాన్, ఆశరాన్ రాక్షసాన్, చతురః తత్కాలకర్తవ్యబుద్ధికుశలః, అయ, మఙ్గదః, విహంగాధిపో గరుత్మాన్, భుజంగాన్ సర్పా నివ, గృహీత్వా, దివి అన్తరిక్షే. సముత్పత్యోత్ప్లుత్య, ఏతా నాశరాన్, నిపాత్య భువి పాతయిత్వా చ, పాదేన, తత్ప్రాసాదశృంగం రావణసౌధశిఖరం, రిపోః రావణస్య. శిరోభంగం శిరోవిదారణమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా, †విభిన్దన్ విదారయన్, తథా ఆత్మనః, కమపి, ప్రతిరథం ప్రతిభట, మవిన్దన్ అలభ

† 'ప్రాసాదశృంగంవరాంగమివే'తి ప్రాచీనపాఠస్సాధుః, వరాంగం శిర ఇవేత్యర్థః, అత్రత్యపాఠేవిభిందన్నిత్యత్రాన్వయాసాంగత్యాత్.

1 ఏవమరున్తుదభాషణ. 2 గృహ్యతామయం నిగృహ్యతామితి. 3 ఏతన్నాస్తి క్వచిత్.

కంఠోపకంఠభువః) పఙ్క్తిరథభువో వివేశ నివేశమ్. ౬౫

ప. రఘుతనయ స్తతో విదితరావణదుర్వినయః
కుపితమనా మనాగివ దధే కుటిలాం భ్రుకుటిమ్,
అథ పరివవ్రు రాశరపురం హరయ స్సరయం
యుగవిగమే యథా యుగపదమ్బుధిమౌర్వశిఖాః ౬౬

ప. తతో మద[1]పరిప్లవప్లవగవీర[2]సాంరావిణ
క్షణక్షుభితశోణపప్రకరపాణిశోణాహతః,

మాన స్సన్, పఙ్క్తికంఠోపకంఠభువః రావణనికటప్రదేశాత్, పఙ్క్తిరథభువో దశరథనందనస్య శ్రీరామస్య, నివేశం శిబిరం, వివేశ ప్రవిష్టవాన్. ౬౫

రఘుతనయఇతి. తతో ఽఙ్గదప్రవేశానంతరం, రఘుతనయః రఘునందనః, విదితః అంగదవచనాత్ విజ్ఞాతః. రావణదుర్వినయః సీతాప్రత్యర్పణాభావరూపరావణదుర్నీతి ర్యేన స, తథోక్తః, అతఏవ కుపితమనాః కోపావిష్టచిత్త స్సన్, మనాగ్రోదాత్తత్వాదీషత్, ఇవ శబ్దో వాక్యాలఙ్కారే, 'ఇవేతీషదర్థోపమావాక్యాలఙ్కారే'ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే, భ్రుకుటిం భ్రూభంగం, కుటిలాం వక్రాం, దధే ధృతవాన్, అథానంతరం, హరయో వానరాః, యుగవిగమే ప్రళయే, యుగపదేకవారమేవ, అంబుధిం, ఔర్వశిఖా యథా బడబానలజ్వాలా ఇవ ని 'ఔర్వస్తు బాడబో బడబానల' ఇత్యమరః, 'ఇవవద్వాయథాశబ్దా' వితాచార్యదండ్యనుశాసనమ్, సరయం సత్వరం, ఆశరపురం, లఙ్కాం పరివవ్రుః పరివేష్టయామాసుః, ఉపరురుధురిత్యర్థః, ఉపమాలఙ్కారః. ౬౬

తతఇతి. తతః లఙ్కోపరోధానంతరం, సమంతాద్రావ స్సంరావః కోలాహలః ఇతి యావత్. ని. 'ఆరవారావసంరావా' ఇత్యమరః, తస్య భావ స్సాంరావిణం. 'అభివిధౌ భావ ఇనుణ్' ఇతి భావార్థే ఇనుణ్. 'అణినుణ' ఇతి స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః ఆదివృద్ధిః, ఇనణ్యనపత్య' ఇతి ప్రకృతిభావః, † మదపరిప్లవానాం దర్పోద్రిక్తానాం ప్లవగవీరాణాం వానరవీరభటానాం సాంరావిణక్షణే కోలాహలకాలే తదుత్సవే వా. ని. 'నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషోత్సవయోః క్షణ' ఇత్యమరః, క్షుభితః క్షోభం ప్రాప్తః యః శోణపప్రకరః రాక్షససమూహః. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యా' దిత్య

---

† అత్రాయంక్రమః అభివిధి ర్వ్యాప్తిః, సంపూర్వకా ద్రుధాతో ర్భావే వ్యాప్తౌ గమ్యాయా మినుణి అణి చ సాంరావిణ మితి, వ్యాప్తధ్వని రిత్యర్థః.

1 పరిప్లవత్. 2 సంరంభణ.

రవై రధికభైరవై రుపరురోధ రోదోన్తరం
తరంగితఘనాఘనస్తనితబంధుభి ర్దుందుభిః. ౬౭

గ. తేన సమంతతః కందళతా దళయతేవ జగంతి దుందుభినిర్ఘోషేణ రోషేణ చ ప్రేర్యమాణాః([1]ప్రబుద్ధాః) కేసరిణ ఇవ గిరికందరాన్మందిరాన్నిర్గత్య గత్యన్తరాయసంధాకాన్యపత్యానీవానిమిత్తా [2]న్యవిలో

మరః. తస్య పాణికోణేన హస్తప్రదేశేన అథవా పాణౌ యః కోణః వాద్యవాదనదండవిశేషః. ని. 'కోణోవీణాదివాదన' మిత్యమరః, తేన ఆహతః తాడితః వాదితః, దుందుభిః రణభేరీ. ని. 'భేరీ స్త్రీ దుందుభిః పుమా' నిత్యమరః అధికభైరవైః, అత్యంతభీషణైః, తరంగితం అవిచ్ఛిన్నం యద్ఘనాఘనస్తనితం వర్షుకాబ్దగర్జితం' తస్య బంధుభి స్తత్సదృశై రిత్యర్థః, అత ఏవోపమా. 'జ్ఞాతిసోదరబన్ధ్వాదిశబ్దాః సాదృశ్యవాచకా' ఇత్యాచార్యదండీ. ని. 'శక్రమాతుక మత్తేభవర్షుకాబ్దా ఘనాఘనా' ఇత్యమరః. రవైః ఝాంకారైః, రోదోన్తరం ద్యావాభూమిమధ్యకుహరం, ఉపరురోధ ఆవృణోత్, రాక్షససమర సన్నాహభేరీఝాంకార స్సర్వత్ర వ్యాప్తోఽభూ దిత్యర్థః, అత్ర దున్దుభిరవాణాం రోదోంతరోపరోధాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః పృథ్వీవృత్తమ్. ౬౭

తేనేతి. సమంతత స్సర్వత్ర, కందళతా వ్యాప్నువతా, అతఏవ జగంతిభూర్భువస్స్వర్లోకాన్, దళయతా విదారయతేవే, త్యుత్ప్రేక్షా, తేన పూర్వోక్తేన, దుందుభినిర్ఘోషేణ, రోషేణ వానరకృంరావిణజనితామర్షేణ చ, ప్రేర్యమాణాః, అత ఏవ గిరికందరా ద్గిరిదరీభ్య ఇత్యర్థః. ని. 'దరీ తు కందరో వా స్త్రీ'త్యమరః. ప్రబుద్ధాస్సుప్తోత్థితాః, కేసరిణ స్సింహాఇవే, త్యుపమా, మందిరాత్ మందిరేభ్యః, నిర్గత్య నిష్క్రమ్య, గత్యంతరాయసంధాయకాని క్వప్రజసీత్యాదినిషేధవచనపాదగ్రహణాదినా గమనవిఘ్నకారీణి, ని. 'విఘ్నోఽంతరాయః ప్రత్యూహ' ఇత్యమరః. అపత్యానినందనాని వేత్యుపమా. ని. 'ఆహు ర్దుహితరం సర్వేఽపత్యం తోకం తయో స్సమే' ఇత్యమరః, అనిమిత్తాని ప్రతికూలవాతాదిదుశ్శకునాని అవిలోకమానా, అగణయంత ఇత్యర్థః, సమరపారవశ్యా దితి భావః, తథా విమానాధిగతాః వ్యోమయానాధిష్ఠితాః యావిబుధసీమంతిన్యః సురసుందర్య స్తాభి స్సహ, విజిహీర్షయా విహరణేచ్ఛయేవేతి, హేతూత్ప్రేక్షా,రణేఽభిముఖీభూయ హతానాం సురసుందరీసంభోగలాభా దితిభావః.

---

1 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్. 2 అనవలోకమానా.

కమానా విమానాధిగతవిబుధసీమన్తినీభి స్స్పృహా విజిహీర్షయేవ ప్రస్థాన సమయకరిమ్లానముఖీ స్సుముఖీరప్యగణయన్తో నిరన్తరజ్వలితకోపానలనయనకోణారుణాలాతశతనిపాతవిత్రాసచలితనిజవారణనివారణావేశ పరవశనిజాశయాదిశాముఖ[1]ముఖరశివారవామ్రేడిత[2]క్ష్వేళితవ్యాకులీకృతకులమహీధ్రాః గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపాకులపతాకానీకా స్సముత్తుంగశ

విపూర్వా ద్ధరతే స్సన్నం తాత్ స్త్రియా మప్రత్యయః టాప్, ప్రస్థానసమయే రణప్రయాణకాలే, పరిమ్లానముఖః విషణ్ణవదనః, ఏతచ్చ దుర్నిమిత్త మితిభావః. 'స్వాంగాచ్చోపసర్జనా దసంయోగోపధా'దితి జీప్, సుముఖీ ర్నిజవధూర, ప్యగణయంతః, అనాద్రియంత ఇత్యర్థః. తథా నిరంతర మవిచ్ఛిన్నం జ్వలితః ప్రజ్వలన్ కోపఏవ అనలో యేషు తే తథోక్తాః నయనకోణా నేత్రాంతా స ఏవ అరుణాలాతశతాని అనేకారుణోల్కా ఇత్యర్థః. ని. 'అలాత ముల్ముకం జ్ఞేయం నపుంసక మిదం ద్వయ'మితి ప్రతాపమార్తాండః, తేషాం శతస్య నిపాతాత్ ప్రసారాత్ యో విత్రాసః భయం ఉల్ముకదర్శనే వారణా బిభ్యతీతి ప్రసిద్ధిః, తస్మా చ్చలితాః విమార్గగతాః యే నిజవారణాః ఆత్మీయగజాః తేషాం నివారణావేశే మార్గప్రవర్తనకృత్యే పరవశాః ప్రమత్తాః అనవధానా ఇత్యర్థః, తథా దిశాముఖేషు దిగంతరాళేషు ముఖరాః దుర్నిమిత్తతయా అశుభసూచకవాదనతత్పరాః యాః శివాః క్రోష్టారః తాసాం రవైః రుతైః ఆమ్రేడితాని, ద్విస్త్రిరుక్తాని. ని. 'శివా హారీతకీ క్రోష్టే'తి వైజయన్తీ. ఆమ్రేడితం ద్విస్త్రిరుక్తమిత్యమరః. క్ష్వేళితాని సింహనాదాః. ని. 'క్ష్వేళాతు సింహనాదస్స్యా'దిత్యమరః. భావేక్తః, తై ర్వ్యాకులీకృతాః స్సంకులాః కృతాః కులమహీధ్రాః కులపర్వతా యైస్తే గృధ్రాణాం కంకానాం యే ఆయతాః విస్తృతాః పక్షా స్తేషాం విక్షేపైః ప్రేరణైః ఆకులాని సంకులాని పతాకానీకాని పతాకాయుక్త సైన్యాని యేషాం తే తథోక్తాః, ని. † 'అనీకంతురణేసైన్య' ఇత్యమరః, కంకాధిష్ఠితపతాకావంత ఇతిభావః. 'ఆసన్నమృత్యో ర్నికటే చరంతి గృధ్రాదయో మూర్ధ్ని గృహోర్ధ్వభాగే' ఇతి ప్రసిద్ధిః, తథా సముత్తుంగా అత్యున్నతా శ్చ యే శతాంగసంఘాతాః

---

† 'గృధ్రాయతపక్షవిక్షేపకృతపతాకానికాయపౌనరుక్త్యసముత్తుంగశతాంగసంఘపరిగతా' ఇతి ప్రాచీనపాఠే విక్షేపకృతం పతాకానికాయపౌనరుక్త్యం యేషాం తేచ సముత్తుంగాశ్చ శతాంగారథాస్తేషాం సంఘైః సమూహైః పరిగతాః పరివృతా ఇత్యర్థః.

1 ముఖరిత. 2 క్ష్వేళితాకులకులమహీధ్రాః.

తాఙ్గసంఘాతపరిగతా నితాన్తనిశిత కృతాన్తదంష్ట్రాఖరతరపట్టసప్రాస
పరశుగదాముసలపరిఘద్రుఘణకృపాణధారిణో దారుణాజగరసంతాన
సంవీతా ఇవ వింధ్యకూటాః వ్యూఢాతికరాళకాలాయసకంకటాః
వికల్పా ఇవ కల్పాంబుదానాం వ్యక్తయ ఇవ కాళరాత్రేః వివర్తా ఇ
వ కలికాలస్య కాలస్యాపి భయంకరా స్సంగరాంగణ మవతరన్త స్స
మీరయంతో వీరవాదా నాదాయ శరాసన మాసారై రివ గిరి మ

ఆయతస్యన్దనబృందాని తత్పరిగతాః, తదారూఢా ఇత్యర్థః. ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః, తథా నితాంత మత్యంతం నిశితా స్తీక్ష్ణాః యాః కృతాంతస్య యమస్య దంష్ట్రాః దంతవిశేషాః తద్వ త్ఖరతరాః నిశితతరాః యే పట్టసాః విశాలసన్నివేశ ఖడ్గవిశేషాః ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసాః కుంతాపరపర్యాయాః క్షేపణీయాః ఆయుధ విశేషాః తదుక్తం వృత్తికారేణ 'అకర్తరిచ కారకేసంజ్ఞాయా' మిత్యత్ర ప్రాస్యంత ఇతి ప్రాసా'ఇతి, పరశవః కుఠారాః గదాః ప్రసిద్ధాః ముసలాని అయోగ్రాణి పరిఘాః ఆయోమయదండవిశేషాః. ని. 'పరిఘః పరిఘాతక' ఇత్యమరః, ద్రుఘణాః ముద్గరాపర పర్యాయాః అయోమయగదాః. ని. 'ద్రుఘనే ముద్గరఘనా' విత్యమరః, కృపాణాః కరవాలాశ్చేతి ద్వంద్వః. ని 'కౌక్షేయకో మండలాగ్రః కరవాలః కృపాణవ' దిత్యమరః తాన్ ఆయుధవిశేషాన్ ధారయంతి తాచ్ఛీల్యేనేతి తథోక్తాః, తాచ్ఛీల్యే ణినిః. తథా దారుణా భయంకరాః యే అజగరసంతానాః మహాకాయసర్పవిశేషని కాయాః తై స్సంవీతా స్సంవేష్టితా వింధ్యకూటా వింధ్యాచలశిఖరాణీవేత్యుపమా. ని. 'కూటోఽస్త్రీ శిఖరంశృంగ' మిత్యమరః, అతికరాళాః అత్యంతభీషణాః కాలాయసకంకటా లోహమయోరశ్ఛదాః తే వ్యూఢా ఆముక్తా యైస్తే తథోక్తాః.ని.'కరాళో దంతురో తుంగే భీషణే వైకృతేఽపిచ, ఉరశ్ఛదః కంకటక' ఇతివైజయంతీ, తథా కల్పాంబుదానాం ప్రళయకాల మేఘానాం వికల్పా ఇవ కాళరాత్రేః ప్రళయకాలరాత్రేః వ్యక్తయః మూర్తయఇవ, కలికాలస్య మహాఘోరకలియుగసమయస్య, వివర్తాః పరిణామవిశేషా ఇవ, ప్రతీయమానా ఇత్యుత్ప్రేక్షా, తథా కాలస్యచ యమస్యాపి, భయంకరా భయప్రదా, ఇత్యతిశయోక్తిః, 'మేఘర్తిభయేషు కృఞ'ఇతి ఖశ్ ముమాగమః, సంగరాంగణం యుద్ధభువం, అవతరంతః ప్రవిశంతః. వీరవాదాన్ ఛిందిభిందీ త్యాదివీరాలాపాన్, సమీరయంతః ఉచ్చారయన్తః, రక్షోభటాః రాక్షసయోధాః, శరాసనం కార్ముకాణీత్యర్థః, ఆదాయ స్వీకృత్య, అమ్భోదరాః మేఘాః, ఆసారైః ధారాసంపాతైః, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, గిరిమి, వేత్యుపమా, దూరా

మ్భోధరా దూరాపాతిభి శ్శిలీముఖై ర్వలీముఖబల మఖిల మక్షోభ యన్త రక్షోభటాః. ౬౮

ప. తతో నఖధుతాయుధ స్తరుపరిత్రుటత్తోమర
శ్శిలానిహతముద్గర శ్శిఖరిభిన్నమత్తద్విపః,
స్వపక్షవిజయైషిభి ర్దివి సురాసురై రాతురై
రలక్షి హరిరక్షసా మతిభయఙ్కర స్సంగరః. ౬౯

గ. క్రమేణ చ కుపితకపివీర[1]దూరీకృతనైరృతవీరభుజప్రతాపానల ఇవాస్తం భజతి [2]భానుమతి మథితాయుధికగళనాళప్రణాళిపరీవాహి

పాతిభిః అత్యన్తదూరప్రసారిభిః, శిలీముఖైర్బాణైః, అఖిలం, వలీముఖబలం, వానర సైన్యం, మక్షోభయన్త, క్షోభమనయ న్నిత్యర్థః. ౬౮

తతఇతి. తతః విక్షోభణానంతరం, నఖైః వానరనఖైః ధుతాని విక్షిప్తాని ఆయుధాని రాక్షసప్రయుక్తబాణపట్టసాద్యాయుధాని యస్మిన్ స తథోక్తః,తరుభిః పరిత్రుటంతః పరితో విశీర్యంతః తోమరాః దండవిశేషాః యస్మిన్ స తథోక్తః, శిలాభిర్నిహతాః విదళితాః ముద్గరా యస్మిం స్సతథోక్తః, శిఖరిభిః పర్వతైః భిన్నా విదారితాః మత్తద్విపా మత్తగజాయస్మిం స్స తథోక్తః, అతఏవాతిభయంకరః అతిదారుణః, హరిరక్షసాం వానరాణాం, రాక్షసానాం చేత్యర్థః, సంగరో రణః స్వపక్షయో ర్వానర రాక్షసబలయోః విజయ మిచ్ఛంత్యాకాంక్షం తఇతి తథోక్తైః, రత ఏవాతురై రత్యంత వ్యగ్రచిత్తైః, 'ఆకులై' రితి చ పాఠః, దివ్యంతరిక్షే, స్థితైః, స్సురాసురై ర్దేవదానవై రలక్షి దృష్టః, 'చిణ్ భావకర్మణో'రితి చిణ్. 'చిణో లు'గితి లుక్, సురాసురై రిత్యత్ర 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇతి న ద్వంద్వైక వద్భావః. యత ఏషాం శాశ్వత ఏవ విరోధో వ్యాఘ్రాదివ న్న శాశ్వతిక ఇత్యాహుః, అథవా సురై స్సంగతా అసురా మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాసః. ఉత్తరపదలోపశ్చ, న తు సురా శ్చ అసురా శ్చేతి ద్వంద్వః. అత్ర హి 'యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక' ఇత్యేకవద్భావ స్స్యాత్ పృథ్వీ వృత్తమ్. ౬౯

అ. ఇత్థం ప్రవృద్ధయుద్ధసంరంభయో రుభయబలయో స్సంధ్యాసమయః ప్రవృత్త ఇత్యాహ.— క్రమేణేతి. కించేతిచార్థః క్రమేణ కాలక్రమేణ, కుపితైః రాక్షస సంప్రహారక్రుద్ధైః కపివీరైః వానరభటైః దూరీకృతః దూరతోఽపాస్తః యః నైరృత వీరాణాం రాక్షసయోధానాం భుజప్రతాపానలో బాహుప్రభావాగ్నిః తస్మిన్నివ,

1 విదూషిత. 2 భగవతి భానుమతి మథితాయుధయాతుధానగళ.

లోహితనదీపూర ఇవ దూర మన్తరితహరిదంతరాభోగే సంధ్యారాగే సముదంచితే విక్రాంతహరినఖాక్రాన్తదంతావళవిపులకుంభస్థలముక్త ముక్తాకలాప ఇవ విజృంభమాణేవియతి [1]తారాగణే రణరభసచలిత[2]రథ

భానుమతి సూర్యే, అస్త మదర్శనం, భజతి సతి, అస్త మితి మకారాంత మవ్యయం' ని. 'అస్త మదర్శన'ఇత్యమరః.'సూర్యపక్షే అస్త మస్తాచలమ్, ని. 'అస్తస్తు చరమక్ష్మాభృ' దిత్యమరః. తథా ఆయుధం ప్రహరణ మేషా మిత్యాయుధికాః 'ప్రహరణ'మితి ఠక్. మథితాని ఛిన్నాని యాన్యాయుధికానాం గళనాళాని తాన్యేవ ప్రణాళ్యః జలనిర్గమనమార్గాః తాభ్యః పరివహతి ప్రవహతీతి తత్పరివాహీ యో లోహితనదీపూరః శోణితసరిత్ప్రవాహః తస్మిన్నివ, సంధ్యారాగే, దూరం, సర్వత్రేత్యర్థః, అంతరిత, ఆచ్ఛాదితః హరిదంతరాభోగః దిగ్విస్తారో యేన తస్మిన్ తథోక్తే సతి, దిక్షు వ్యాప్రియమాణేషు సత్స్విత్యర్థః, విక్రాంతాః పరాక్రమవంతః యే హరయః కపయస్త ఏవ హరయస్సింహా ఇతి శ్లిష్టరూపకం.ని.'యమానిలేంద్ర చంద్రార్క విష్ణుసింహాంశు వాజిషు,శుకాహికపి భేకేషు హరిర్నా కపిలే త్రిష్వి'త్యమరః, తేషాం నఖై రాక్రాంతాని విదారితాని యాని దంతావళానాం మహాగజేంద్రాణాం విపులకుంభస్థలాని తైః ముక్తైః త్యక్తైః యః ముక్తాకలాపః మౌక్తికప్రకరః తస్మిన్నివ, తారాగణే నక్షత్రమండలే, వియత్యాకాశే, ని. 'వియద్విష్ణుపదం వాతు పుంస్యాకాశవిహాయసీ' ఇత్యమరః, విజృంభమాణే సతి, గజానాం ముక్తాకరత్వముక్తమ్. 'కరీంద్రజీమూతవరాహశంఖ మత్స్యాహిశుక్త్యుద్భవ వేణుజాని, ముక్తాఫలాని ప్రథితాని లోకే తేషాం తు శుక్త్యుద్భవ మేవ భూరీ'తి †తథా రణరభసేన సమరసంభ్రమేణ చలితం ప్రవృత్తం యద్రథతురగపదాతిగజం సేనాంగత్వాద్ద్వంద్వైకవద్భావః, తస్య పదై రాహతం అవదారితం యద్విశ్వంభరాంతరాలం రణక్షోణీమధ్యం తత్ర జనుర్జన్మ యస్య తస్మిన్, రజసి ధూళావివ, తమస్యంధకారే, భువనం జగత్, ఆస్కందతి ఆక్రామతిసతి, అత్ర. ని. 'హస్త్యశ్వరథపాదాతం సేనాంగం స్యా చ్చతుష్టయ' మిత్యభిధానాత్ తత్క్రమేణైవ గజాదీనాం వక్తవ్యత్వే తథా నోక్త మితి చోద్యం, యద్యపి, తథాపి క్రమో నాత్ర వివక్షిత ఇతి బహుపుస్తకేష్వేవమేవ పాఠదర్శనాత్, నను 'యవాగ్వాఽగ్నిహోత్రం జుహోతి, 'యవాగూం పచతీ' త్యత్ర

---

† జీమూతకరిమత్స్యాహిశంఖవంశవరాహజాః, శుక్త్యుద్భవాశ్చ విజ్ఞేయా అష్టౌ మౌక్తికయోనయః.

1 తారాంగణే. 2 గజతురగపదాతిపాదాహతవిశ్వవిశ్వంభరా.

తురగపదాతిగజపదాహతవిశ్వంభరాన్తరాళజనుషి రజసీవ భువనమాస్కన్దతి తమసి తామసీచరేష్వివ సశోకేషు యామినీవిరహివిహగేష్వాశరకరేష్వివ సకోశేషు తామరసేషు దాశరథిబల ఇవ ప్రమదాకరే కుముదాకరే. ౭౦

ప. ఆసారధారాం [1]వికిరన్ శరాణామాశ్వాసయన్మానసమాశరాణామ్,

పాఠక్రమానుపపత్తౌ అర్థక్రమో యథాస్వీకృతః. తద్వదత్రాపి యథాయోగ మన్వయోఽఙ్గీక్రియతా మితి చేత్సత్యం, అపౌరుషేయే వేదవాక్యే యథాతథా వాఽస్తు పుంవాక్యే తు శ్రవణానంతర మేవ ప్రయోక్తు స్తారతమ్యానభిజ్ఞత్వ ప్రతీతే రన్వయ విలంబాసహిష్ణుత్వా ద్దోషోఽత్ర దుర్వార ఇత్యల మతిప్రసంగేన, తథా తామసీచరేషు రాత్రించరేష్వివ, ని, 'తమిస్రా తామసీ రాత్రి' రిత్యమరః, యామినీవిరహివిహగేషు చక్రవాకపక్షిషు ఉభయత్రాపి 'పుమాన్ స్త్రియే' త్యేకశేషః, సశోకేషు సవిషాదేషు సత్సు, ఏకత్ర మహావిపత్తిప్రత్యాసత్తే రన్యత్ర విరహాకులితత్వాచ్చేతి భావః, తథా ఆశరకరేషు రాక్షసభటహస్తే ష్వివ, తామరసేషు పంకేరుహేషు, సకోశేషు, ఖడ్గాపాయా త్కేవలతత్పిధానేషు సత్సు, అన్యత్ర సకుట్మలేషు సత్సు, ని. 'కోశోఽస్త్రీ కుట్మలే ఖడ్గపిధానేఽర్థౌఘదివ్యయోః' రిత్యమరః, తథా దాశరథిబలే శ్రీరామసైన్య ఇవ, కుముదాకరే కైరవాకరే. ప్రమదాకరే ఉల్లాసభాజి సతి, నాత్ర తుల్యయోగితా ప్రతాపానలభాసుమదాదీనాం కేవలప్రకృతత్వేఽప్యౌపమ్యస్య గమ్యత్వేన తదనుత్థానాత్, నాపిశ్లేషః కేవలప్రకృత శ్లేషే విశేష్యశ్లేషాయోగాత్, తస్మా దుపమానోపమేయసాధారణ ధర్మసాదృశ్య ప్రతిపాదకానాం చతుర్ణాం ప్రయోగేణేయ మనకేవశబ్దాకాఽపి పూర్ణోపమా శ్లేషసంకీర్ణా. ౭౦

అ. తతః కిం తత్రాహ. ఆసారేతి. శరాణాం బాణానా మన్యత్ర ఉదకానా మాసారధారాం ధారాసంపాతపరంపరాం, ని. 'ధారాసంపాత ఆసార' ఇత్యమరః, వికిరన్ విక్షిపన్, ప్రవర్షన్నిత్యర్థః. అత్ర తద్ధేతౌ తత్త్వ ముపచర్యతే అత ఏవ ఆశరాణాం రాక్షసానాం. ని. 'రాక్షసః కోణపః క్రవ్యాత్క్రవ్యాదోఽస్రప ఆశర' ఇత్యమరః, అన్యత్ర ఆసమంతా చ్ఛరవ త్ప్రవర్తంతే తృష్ణయే త్యాశరాణాం చాతకాదిపక్షివిశేషణా మిత్యర్థః, మానస, మాశ్వాసయన్, ఏకత్ర భయ నివారణేన అపరత్ర 'సర్వంసహాపతిత మంబు నచాతకానా' మితి భూగతస్య తేషాం విషప్రాయత్వా

---

1 ప్రకిరన్.

వీరో హరీన్ సంయతిమేఘనాదో వివ్యాధ హంసానివ మేఘనాదః.

ప. రణే తదను దారుణే రభస మంగదో రావణే
ర్ద్రుమేణ మహతా[1]హతాఖిలధురీణయానవ్రజః,
శితేన శతకోటినా శిఖరికూట మింద్రో యథా
[2]మమన్థ చ రథం మనోరథ మపి క్షణా ద్రక్షసామ్. ౭౨

ప. వియత్తలే తదను [3]నిలీయ మాయయా
స లక్షయ న్రఘుతనయం సలక్ష్మణమ్,

దభ్రాంబుదానేనోజ్జ్వయ న్నిత్యర్థః. వీరో రణశూరో, మేఘనాదః ఇంద్రజిత్, ఉత్పత్తిసమయఏవ, మేఘవన్నదనా న్మేఘనాద ఇతి వ్యుత్పాదయంతి మేఘనాదఃఅభ్ర నిర్ఘోషో హంసానివ, సంయతి యుద్ధే, హరీన్ వానరాన్, వివ్యాధ నిజఘాన, శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ఇంద్రవజ్రావృత్తమ్. ౭౧

రణఇతి. తదను తదనంతరం, దారుణే భీషణే రణే, అంగదః, మహతా మహోన్నతేన, ద్రుమేణ, రభసం వేగయుక్తం యథాతథా. ని. 'రభసో వేగహర్షయోః' రితి విశ్వః. అర్శఆద్యచ్ప్రత్యయః రావణేః †రావణాత్మజస్య ఇంద్రజితః, అత ఇఞ్, అఖిలం సమస్తం ధురం వహంతీతి ధురీణో ధురంధరః 'ఖ స్సర్వధురా'దిత్యత్ర యోగవిభాగాత్ఖప్రత్యయః, తాదృశో యో యానవ్రజః రథాశ్వనివహః సః ఆహతో మారితో యేన స, తథోక్త స్స న్నిత్యర్థః. సాపేక్షత్వేఽపి గమకత్వా త్సమాసః, ఇంద్రః శితేన తీక్ష్ణేన, శతకోటినా దంభోళినా, శిఖరికూటం యథా పర్వతశిఖరమివ, రథం రావణిస్యందనం, రక్షసాం, మనోరథం విజయాభిలాష మపి, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, మమన్థ బభంజ, అత్ర రథమనోరథయోః కేవలప్రకృతయో రేవ మథన రూపసమానధర్మేణౌపమ్యస్య గమ్యమానత్వా త్కేవలప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా, సాచోక్తోపమయా సంసృజ్యతే, పృథ్వీవృత్తమ్. ౭౨

వియదితి. తదను రథమథనానంతరం, స రావణిః ఇంద్రజి న్మాయయా కైతవేన, వియత్తలే నభస్తలే, నిలీయ, నిగూఢతయా స్థిత్వేత్యర్థః సలక్ష్మణం, రఘుతనయం రఘునన్దనం లక్షయ న్లక్షీకుర్వన్. ని. 'లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం చే'త్యమరః. 'తత్కరోతీతి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, అధిగతజిహ్మగాకృతీన్ ప్రాప్తపన్నగాకారాన్. ని. 'ఉర

---

† సరయమితిప్రాచీనపాఠే అర్శఆద్యజంతత్వంకల్ప్యం.

1 హతక్షతధురీణయానవ్రజమ్. 2 మమాథ. 3 విలీయ.

అజిహ్మాగా నధిగతజిహ్మాగాకృతీ
సమగ్నత స్సమితి వవర్ష రావణిః. 23

ప లక్ష్మణానుగతం రామచంద్రం రాహుభయంకరాః,
బబంధు ర్దారుణతమా బంధచ్ఛిద మమీ శరాః. 24

ప. యావ ద్యాతి పురం పురన్దరజయీ యావ ద్దశాస్యాజ్ఞయా
సీతా పుష్పకవాసినీ రఘువరౌ దృష్ట్వా పుర శ్శోచతి,
తావ త్తే గళితా స్సువర్ణగరుతాం వాతేన వాతాశనా

గః పన్నగోభోగి జిహ్మగః పవనాశన' ఇత్యమరః, అజిహ్మ మకుటిలం గచ్ఛంతీత్యజిహ్మగాః, శరాః, అమగ్నతః కోపాత్, సమితి యుద్ధే, వవర్ష, నాగపాశాస్త్రాణి ప్రయుక్తవానిత్యర్థః, రుచిరావృత్తమ్. 'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. 23

లక్ష్మణేతి. లక్ష్మణా చిహ్నేన లక్ష్మణేన సౌమిత్రిణా చ అనుగత మిత్యర్థః, శ్లేషః. ఏకనాళావలంబిఫలద్వయ మివ దేకశబ్దే నార్థద్వయ ప్రతీతేః, బంధచ్ఛిదం సంసార నివర్తకం, రామ శ్చంద్ర ఇవ తం, రాహుభయంకరాః, దారుణతమాః అత్యన్తదారుణాః, అమీ శరాః నాగపాశరూపాః, బబంధుః రురుధుః,శరకార్యం వేధనం పన్నగకార్యం వేష్టనం తతః వేష్టనం చక్రురిత్యర్థః, అత్ర 'రాహుభయంకరా' ఇతి సమస్తోపమాలింగాద్రామచంద్ర మిత్యత్రోపమితసమాసాశ్రయణం యుక్తం అతఏవోక్తశ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా 'బంధచ్ఛిదం బబంధు'రి త్యత్ర విరోధాభాసస్య గమ్యత్వా త్త్రయాణాం సంసృష్టిః. 24

అ. తతః కిం జాతం తత్రాహ —యావదితి. యావద్యదా, పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, 'జిదృక్షి'త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః, పురంలఙ్కాం, యాతి, రఘుసుతౌ రామలక్ష్మణౌ నాగపాశబద్ధౌ వధః కృతకృత్యోఽస్మీతి గచ్ఛతీత్యర్థః, తథా యావత్, దశాస్యాజ్ఞయా రావణనియోగేన, పుష్పకవాసినీ పుష్పకాఖ్యవిమానారూఢా, సీతా, పురః అగ్రే, రఘువర్యౌ నాగపాశబద్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, దృష్ట్వా, శోచతి విషీదతి, యత్వాత్ప్రత్యాశయేయం వర్తతే తా వేవం నిబద్ధా వితి ప్రదర్శయ తేతి రావణేన నియుక్తైః రాక్షసైః పుష్పక మారోప్య సీతాయా స్తదాసీం తత్రాసీతత్వా దితి భావః,తావత్తదా నీమేవ, తే పూర్వోక్తాః, వాతాశనాః నాగపాశాః, సువర్ణగరుతాంగరుడపక్షాణాం, వాతేన. గళితాః నిర్భగ్నాః, ఇతి వేగాతిశయోక్తిః. తత స్తదనంతరం, రాఘవౌ రామలక్ష్మణౌ, తమోముక్తౌ రాహుముక్తౌ, ని. 'రాహౌ ధ్వాంతే గుణే తమ'

దీప్తౌ చన్ద్రదివాకరావివ తమోముక్తౌ తతో రాఘవౌ. ౭౫

ప. దుర్వారే తదను ద్వయోశ్చ బలయో రుజ్జృమ్భమాణే రణే
ధూమ్రాక్షం భుజతః ప్రకమ్పన మపి ద్వేధా వ్యధా న్మారుతిః,
తారేయోఽపి చ వజ్రదంష్ట్ర మచలా న్నీలః ప్రహస్తం బలా
త్తత్సర్వం దశకన్ధరాయ చకితై రుక్తం చ నక్తంచరైః. ౭౬

గ. అథ తదానీ మనీకినీనాథవధజనితకోపోదయా దాయోధనో
త్కణ్ఠో దశకణ్ఠ స్సకలజగదణ్డభరితభయానకజయానకనినదబధిరితా

ఇత్యమరః, చన్ద్రదివాకరౌ చన్ద్రసూర్యావివ, దీప్తౌ సుప్రకాశౌ, అభూతా మితి శేషః, ఉపమా లఙ్కారః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౭౫

దుర్వారఇతి. తదను నాగపాశ మోక్షానన్తరం, ద్వయోశ్చ బలయోః వానరరాక్షససైన్యయోః, దుర్వారే నివారయితు మశక్యే, రణే, ఉజ్జృమ్భమాణే ప్రవర్ధమానే సతి, మారుతిః హనూమాన్, అతఇఞ్, భుజతః, భుజబలప్రయుక్తశృఙ్గసాలప్రహారే ణేత్యర్థః, 'ధూమ్రాక్షస్య శిరోమధ్యే గిరిశృఙ్గ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనా దితి భావః, ధూమ్రాక్షం, ప్రకమ్పన మపి, తస్య నామాకమ్పన ఇతి చ వదన్తి, ధూమ్రాక్షప్రకమ్పననామానౌ రాక్షససేనానాయకా విత్యర్థః, ద్వేధా ద్విప్రకారేణ, వ్యధా దకరోత్, విదారయామాసే త్యర్థః, తథా తారేయ స్తారాసుతోఽఙ్గదోఽపి, స్త్రీభ్యోఢక్, అచలాత్, అచలేనే త్యర్థః. వజ్రదంష్ట్రం, ద్వేధా, వ్యధాత్, తథా నీలః అగ్నిసుతః వానరసేనాపతిః, బలాత్ నిజభుజశక్తేః, ప్రహస్తం నామ రాక్షససేనాపతిం, ద్వేధా, వ్యధాత్. 'ప్రహస్తస్య శిలాం మూర్ధ్ని నీల స్తూర్ణ మపాతయ' దిత్యాది శ్రీరామాయణవచనమ్, త త్సర్వం ధూమ్రాక్షవధా ద్యశేషవృత్తమ్, చకితైః భయసంభ్రాన్తైః, నక్తంచరైః హతశేషైః రాక్షసైః దశకంధరాయ రావణాయ, ఉక్తం కథితంచ, అత్ర సంక్షేపో నామ గుణః, వృత్తం పూర్వవత్. ౭౬

అథేతి. అథ సేనాపతినిధనకథనానన్తరం, తదానీం తస్మిం త్సమయే, అనీకినీనాథానాం రాక్షససేనాపతీనాం వధేన విధ్వంసనేన జనితః యః కోపోదయః అమర్షోద్రేకః తస్మాద్ధేతోః, ఆయోధనోత్కణ్ఠ స్సమరోత్సుకః, దశకణ్ఠో రావణః. సకలజగదణ్డే అశేషబ్రహ్మాండగోళకే భరితః పరిపూర్ణః భయానకః భయంకర శ్చయో జయానకనినదః జయదుందుభిధ్వనిః తేన బధిరితాని బధిరీకృతాని పూరితాని అశేషాణి సమస్తాని చ శేషాహిలోచనాని ఆదిశేషచక్షూంషి యేన స, తథోక్తః, తస్య చక్షు శ్శ్రవస్త్వా ద్దుందుభిధ్వనినా తల్లోచనపూరణం యుక్త మితిభావః, అత్రోక్తార్థాసంబన్ధేఽపి

శేష శ్శేషాహిలోచనో రోచిష్ణుజిష్ణుకోదండధర స్సలిలధర ఇవ సుమేరుశృంగం సముత్తుఙ్గం శతాంగ మలంకుర్వం స్సర్వత శ్చలితసకలచతురంగ[1]సంఘతయా లజ్జయేవ స్వయ మనుగమ్యమానః క్రమా దతిక్రమ్య పురతోరణం పురతో రణప్రచలిత మాలోకయత నిఖిల మపి [2]కపికులమ్. ౨౨

ప. జేతార మాహవముఖే దశదిక్పతీనాం
దృష్ట్వా పురో దశముఖం రఘునన్దనస్య,

తత్సంబన్ధోక్తే రతిశయోక్తిః, రోచిష్ణు జిష్ణుకోదండధరః దీప్యమానజైత్రధనుర్ధరః, విస్ఫురదింద్రధనురంకిత శ్చ, సలిలధరో నీలమేఘ ఇవ, సుమేరుశృంగం. సముత్తుంగ మత్యున్నతం, శతాంగం రథ, మలంకుర్వన్ విభూషయన్, అధిరూఢ స్స న్నిత్యర్థః. ని. 'అలం భూషణపర్యాప్తిశక్తివారణవాచక' మిత్యమరః, తథా సర్వతః సమంతతః, చలితః యుద్ధసన్నద్ధతయా ప్రవృత్త స్సకల స్సమగ్ర శ్చతురంగసంఘః హస్త్యశ్వరథపాదాతరూపచతురంగబలం యస్యస, తథోక్తః, తస్య భావ స్తత్తా తయా, హేతునా, స్వయం సాక్షా, ల్లంక యాఽనుగమ్యమానోఽనుస్రియమాణఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా, క్రమాత్ క్రమేణ, పురతోరణం పత్తనబహిర్ద్వారమ్. ని. 'తోరణోఽస్త్రీ బహిర్ద్వార' మిత్యమరః, అతిక్రమ్య ఉల్లంఘ్య, పురతః పురస్తాత్, రణప్రచలితం యుద్ధార్థం ప్రసర్పత్, నిఖిలమపి, వలీముఖబలం వానరసైన్యం, ఆలోకయత అపశ్యత్. ౨౨

జేతారమితి. ఆహవముఖేరణాగ్రే, దశదిక్పతీనా మిన్ద్రాదీనా లోకపాలానాం, జేతారం, 'జిధాతో స్తృచి' 'కర్తృకర్మణోః కృతీ'తి కర్మణి షష్ఠీ, ఊర్ధ్వాధోదిగ్భ్యాం దిశాం దశసంఖ్యాకత్వం వేదితవ్యం, దశముఖం, పురోఽగ్రే, దృష్ట్వా, శ్లాఘావశేన ఆహో మహానయ మితి ప్రసంశావశేన, రఘునందనస్య శ్రీరామస్య, శిరః పరం ఉత్తమాంగమేవ, న చచాల, కింతు త త్ప్రసిద్ధ, మాత్మానురూప మిత్యర్థః, లక్ష్యంరావణరూపశరవ్యం, సమీక్ష్య దృష్ట్వా, సవ్యేతరం, దక్షిణ మిత్యర్థః, ‡భుజశిరో భుజాగ్ర

---

‡ 'దానే దేవాదిపూజాయాం స్పందేఽలంకరణేఽపి చ, వామభాగః ప్రశస్త స్స్యా త్స్త్రీణాం పుంసాం తు దక్షిణః'ఇతి వచనా ద్దక్షిణభుజశిరస్స్పన్దనం భావిజయసూచక మితి ముఖ్యతాత్పర్యం, 'సవేతర' మిత్యత్ర సవ్యమితర ద్యస్మా దితి బహువ్రీహిః, 'నబహువ్రీహౌ' వితి సర్వనామసంజ్ఞానిషేధా న్నాదడాదేశః. ఏవ మన్యత్రాపి బోధ్యమ్.

1 సంగతయా. 2 వలీముఖబలమ్.

శ్లాఘావశేన న చచాల శిరః పరం త
త్సవ్యేతరం భుజశిరోఽపి సమీక్ష్య లక్ష్యమ్. ౭౮

ప. అథ మదగర్జితై రధికతర్జితదిక్కరిభి
ర్దశవదన స్తదా దశదిగంతర మన్తరయన్,
సమరముఖే సఖేలపదచంక్రమతో విదధే
హరికుల మాకులం జలధి మాదివరాహ ఇవ. ౭౯

గ. అనంతర మనీకాస్కందకందళితామర్షం తం వర్షంతం గిరీన్ హరీణా మధిపతి మతినిష్ఠురేణ ముష్టినా గాఢ మభిఘ్నంతం హనూమ న్త మమందతరలాఘవాక్రాన్తధ్వజకిరీటాంచలం నీల మపి ([1]వానర

మపి, చచాల, తద్దర్శనసమయ ఏవ శ్రీరామదక్షిణభుజ శ్శరచాపవ్యాపారతత్పరోఽభూదితి కిం వక్తవ్య మస్య ధన్యత్వ మితి భావః, ఏతే నాస్య మహావీరత్వం సూచ్యతే,*'స వీరో యస్య వై వీర్య మరీణా యంధి వర్ష్యత' ఇతి లక్షణాత్, అత్ర శిరోభుజశిరశ్చలనయోః కేవలప్రకృతత్వాత్తుల్యయోగితా, వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౭౮

అథేతి. అథానంతరం, తదా తస్మిన్ వానరసేనాభియోగ సమయే,దశవదనో రావణః, అధికమత్యంతం తర్జితా భీషితా దిక్కరిణో యై స్తైః, మదగర్జితై ర్మదప్రయుక్తసింహనాదైః, దశదిగంతరం, దశదిగవకాశానిత్యర్థః, అంతరయన్ ఆచ్ఛాదయన్, అంతరశబ్దా దంతర్ధానార్థా 'త్తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా ల్లట శ్శత్రాదేశః, ని. 'అంతర మవకాశావధిపరిధానాంతర్ధిభేదతాదర్థ్యే' ఇత్యుభయత్రా ప్యమరః, సమరముఖే రణాగ్రే, సఖేలపదచంక్రమతః సవిలాసపాదవిన్యాసవైచిత్ర్యాత్, జలధి, మాదివరాహ ఇవ, హరికులం వానరసమూహం, ఆకులం క్షుబ్ధం, విదధే చకార. ౭౯

అనంతరమితి. అనంతర, మనీకాస్కందేన వానరసేనాకులీకరణేన కందళితామర్షం సముత్పన్నక్రోధం, అతఏవ గిరీ, న్వర్షన్తం, తం, హరీణా మధిపతిం సుగ్రీవంచ, అతినిష్ఠురేణ అత్యన్తకఠోరేణ. ముష్టినా, ముష్టి శబ్దః పుల్లింగోఽప్యస్తి యథాహామరసింహః, ని. 'హస్తోముష్ట్యా తు బద్ధయా నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినే'తి చ గాఢ మత్యంతం, అభిఘ్నంతం ప్రహరంతం, హనూమన్తం, అమందతరలాఘవేన అనల్పచంక్రమణపాటవేన ఆక్రాంతే ఆక్రమణవిషయీకృతే ధ్వజకిరీటాంచలే కేతుకోటీరాగ్రే యేన తం,నిజచంక్రమణలాఘవేన ధ్వజకిరీటాగ్రదేశా వాక్రామంత మిత్యర్థః. అర్ధర్చాదిష్వంచలశబ్దో ద్రష్టవ్యః యద్యప్యంచలశబ్దోవస్త్రదశాసువర్తతే అతఏవామరశేషే. ని. 'అంచ

[1] ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

సేనాపతిం నిఖిల మపి వానరబలం) నిఖిలజగతీజితా మహతా బలేన వాతూల ఇవ [1]తూలరాశి మపసారయతన్నవిరతశరాసారవర్షిణ [2]మభ్యమిత్రీణం సౌమిత్రిమపి శక్త్యా మహత్యాగాఢ మురసి వివ్యాధ క్రవ్యాదపతిః. ౮౦

ప. అవకీర్య దాశరథి రశ్రుఝరై రనుజం పులస్త్యతనుజంచ శరైః,
యుగపద్వ్యధాత్కరుణవీరరసౌయుధి శోకహర్షశబలంచజలమ్.

ప. ఆధూయ మోహమహితోన్మథనాయ యావ

లంత్వంశుకాంతేస్యా'దితి తథాప్యంతిమప్రదేశసాధర్మ్యగ్రహణతేతి, నీలమపినీలాఖ్యం వానరసేనాపతించ, నిఖిలమపి వానరబలం. నిఖిలజగతీజితా సకలభువనజయినా ని. 'జగతీభువనేభూమా' వితి విశ్వః. మహతా బలేన నిజపరాక్రమేణ, వాతూలో వాత్యా. 'వాతాచ్చ' త్యూలప్రత్యయః, తూలరాశిమ్, అపసారయన్ నిరస్యన్, క్రవ్యాదపతిః గాతుసేశ్వరః రావణః, అవిరతశరాసారవర్షిణం నిరంతరబాణపరంపరావర్షిణం, అభ్యమిత్రీణం' ఆభిముఖ్యేనామిత్రం సుష్ఠుగచ్ఛతీ త్యభ్యమిత్రీణమ్ 'అభ్యమిత్రాచ్ఛచే'తి చకారాత్ఖప్రత్యయః, 'సోఽభ్యమిత్ర్యోఽభ్యమిత్రీయోఽప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్య' పీత్యమరః, సౌమిత్రిం లక్ష్మణ మపి, బాహ్వాదిత్వాదిఞ్. బాహ్వాది రాకృతిగణః మహత్యా శక్త్యా బ్రహ్మదత్తయా శక్త్యా, ఉరసి గాఢ మత్యాయతం, వివ్యాధ నిజఘాన. ౮౦

అవకీర్యేతి. దాశరథిః శ్రీరామః అశ్రుఝరైః బాష్పప్రవాహైః. అనుజం శక్తివిద్ధం లక్ష్మణం తథాశరైర్బాణైః పులస్త్యతనుజం పులస్త్యవంశోద్భవం రావణం, చావకీర్య నిక్షిప్య, లక్ష్మణం ప్రతిరుద్ధ్వా రావణం విద్ధ్వా చేత్యర్థః, యుధి యుద్ధే, కరుణవీరరసౌ శోకోత్సాహౌ, స్థాయినౌ రసవిశేషౌ, యుగప దేకవారమేవ, వ్యధాత్ అకరోత్. తథా బలం వానరసైన్యం, శోకహర్షాభ్యాం శబలం సంకీర్ణం, వ్యధాత్, లక్ష్మణోపహతిజనితనిజశోకేన శోకః రావణప్రహరణేన హర్ష ఇతి వివేకః, నన్వన్యోన్య విజాతీయయోః కరుణవీరరసయోః కథం యుగపద్విధాన మితి చేత్ రసాః కార్యవశాత్సర్వే మిళంత్యేవ పరస్పర మితి సర్వేషాం రసానాం సాంకర్యసంభవాదదోష ఇతి సంక్షేపః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్, ౮౧

ఆధూయేతి, సౌమిత్రిః, మోహం మూర్ఛాం, ఆధూయ నిరస్య, సంయతి యుద్ధే' అహితోన్మథనాయ శాత్రవవిధ్వంసనాయ, యావద్యదా, ఉన్మిషతి అవబుధ్య

---

1 తూలజాలం కపికులమపసారయన్, 2 అభ్యమిత్రిణసౌమిత్రిం.

తౌ్సౌమిత్రి [1]రున్మిషతి సంయతి తావదేవ,
పౌలస్త్య మేష పరిభూయ పరం తదీయాన్
ప్రాణాన్స్ముమోచ దయయా న ముమోచ బాణాన్. ౭౨

స ప్రాప్య [2]తత్ప్రథమం యుద్ధే పరాజయ ముదేజయన్,
దశాననః పురీం ప్రాప దినదీపదశాననః. ౭౩

స.ప్రాబోధయ త్తదను పఙ్క్తిముఖ శ్శయాళుం
కాలం వినాఽపి స కథంచన కుమ్భకర్ణమ్,
ఆదేశత స్స చ విభో రపునః ప్రబోధ

తే, తావ త్తదానీ మేవ, ని. 'యావత్తావ చ్చ సాకల్యేఽవధౌ మానేఽవధారణ' ఇత్యమరః, ఏషః శ్రీరామః, పౌలస్త్యం రావణం, పరిభూయ తిరస్కృత్య దయయా తాదాత్వికకృపయా, తదీయాన్ రావణసంబంధినః, ప్రాణా న్పరం ప్రాణానేవ, ముమోచ తత్యాజ. బాణాం స్తు న ముమోచ, ప్రథమ మేవ కిమయంహంతవ్యఃతతో గృహం గత్వా పున రాగచ్ఛ త్విత్యుపేక్షితవా నిత్యర్థః. † వసంతతిలకావృత్తం. ౭౨

ప్రాప్యేతి. దశాననః తదేవ ప్రథమం, పూర్వం యదాకదా ప్యసంభావితత్వా దితి భావః. పరాజయం శ్రీరామాదపజయం ప్రాప్య, ఉదేజయన్ ప్రకమ్పమానః, ఉత్పూర్వాత్ 'ఏజృ కమ్పన' ఇతి ధాతోః శతృప్రత్యయః, అతఏవ దినే అహని యో దీప స్తస్యేవ దశాయేషాం తాని ఆననాని యస్య స తథోక్తః, తేజోహీనవదన స్సన్నిత్యర్థః. పురీం ప్రాప లఙ్కాం ప్రవివేశ. ౭౩

ప్రాబోధయ దితి. తదను పురప్రవేశానంతరం, స పఙ్క్తిముఖో దశముఖః శయాళుం నిద్రాళుమ్, ని. 'స్వప్న క్శయాళు ర్నిద్రాళు ర్నిద్రాణశయితౌ సమౌ' విత్యమరః, 'శీఙో వాచ్య' ఇత్యాళుచ్, కుంభకర్ణం, కాలం వినాఽపి అకాల ఇత్యర్థః, బ్రహ్మ వరదానా త్తస్య షణ్మాసావచ్ఛిన్ననిద్రానంతర మేకస్మిన్ దినే ప్రబోధనియమా దితి భావః, ఏతచ్చోత్తరకాండే స్పష్టమ్. 'పృథగ్వినే' త్యాదినా తృతీయా. వికల్పాత్పఞ్చమీ ద్వితీయా, కథంచన కేనచిత్ప్రయాసేన, కుంభకర్ణం, ప్రాబోధయత్ బోధయామాస, స చ కుంభకర్ణశ్చ విభోః రావణస్య, ఆదేశతః ఆజ్ఞావచనాత్, ని. పంచమ్యా స్తసిః, ని. 'ఉక్తిరాభాషణం వాక్య మాదేశో వచనం వచ,' ఇతి

---

† కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసకలరాక్షసవధానంతర మంతతోఽస్య వధః కార్య ఇత్యాశయేన ప్రకృతే రావణస్య ప్రాణమాత్రేణ మోచనమ్, తత్ తస్మాత్ ప్రాణమాత్రేణవిమోచనాత్. 1 ఏషసముదఞ్చతితావదేవ. 2 'తంప్రథమ' మితిపాఠస్సుగమః.

సంవేశధామ సమరాంగణ మాజగామ. ౮౪

గ. ఆగతం చ త మఞ్జనాచలనికాశ మాకాశతలభ్రమితత్రిశూలం శూలధర మివ జగత్త్రయోద్యుక్తం నక్తంచరం నిశామ్య శామ్యత్సహజభుజతేజోవిశేష మశేషాసు దిక్షు ధావమానం పవమానచలితజలద[1]పారిప్లవం ప్లవంగమబల మంగదో ధీర మవాదీత్. ౮౫

ప. కపయః కైకసేయానాం కాఽపి సేయం బిభీషికా,
[2]మా భూ దభూతపూర్వం వః ప్రాకృతం భయవైకృతమ్. ౮౬

శబ్దార్ణవేన విద్యతే పునః ప్రబోధో యస్మిం స్స తథోక్తో య స్సంవేశో దీర్ఘనిద్రా మరణ మితి యావత్, తద్ధామ తత్స్థానం, తద్గృహంవా, పూర్వసంవేశధామ్ని తు వక్ష్యమాణేన వా పునః ప్రబోధో జాయేత నత్వత్ర కదాచిద పీతి భావః, ని. 'స్యా న్నిద్రా శయనం స్వాప స్స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి, ధామ దేశే గృహే స్థానే తేజో జన్మప్రకాశయో' రిత్యమరవిశ్వప్రకాశౌ, సమరాంగణం యుద్ధభూమిం, ఆజగామ ప్రాప, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౮౪

ఆగతమితి. ఆగతం చేత్యనువాదః, అఞ్జనాచలనికాశం కజ్జలశైలసన్నిభ, మిత్యుపమా, ఆకాశతలభ్రమితత్రిశూలం గగనతలావర్తితత్రిశిఖం, అత ఏవ జగత్త్రయే ఉద్యుక్తం సన్నద్ధం, శూలధరం కాలాగ్నిరుద్ర మివ స్థితం, తం నక్తంచరం కుంభకర్ణం, నిశామ్య దృష్ట్వా, శామ్యత్ శమం ప్రాప్నువత్ సహజతేజో విశేషః స్వాభావికబాహుప్రభావవిశేషో యస్యేత తథోక్తం, అతఏవా శేషాసు, దిక్షు, ప్రతిదిశ మిత్యర్థః, ధావమానం పలాయమానం, అతఏవ పవమానచలితజలదపారిప్లవం సమీరణసమీరితవారివాహతరళం. ని 'పారిప్లవపరిప్లవే' ఇత్యమరః, ప్లవంగమబలం కపిసైన్యం, అంగదో, ధీరముదారం. అవాదీ దువాచ. ౮౫

అ. తత్ప్రకారమే వాహ—కపయ ఇతి. హేకపయ. స్సేయం పరిదృశ్యమానా వ్యక్తిః, కైకసేయానాం కేకసీగర్భసంభూతానాం మధ్యే, స్త్రీభ్యోఢక్, కాఽపి కాచన బిభీషికా విత్రాసభూమికా, అతః వః యుష్మాకం, పూర్వం భూతం భూతపూర్వం, 'సుప్సుపే'తి సమాసః, తతో నఞ్సమాసః, అదృష్టచర మిత్యర్థః. ప్రాకృతం లోకసాధారణం, భయవైకృతం పలాయనాదిభయజనితవికారః, మాభూత్ న భూయాత్, ప్రాకృతజనై రివ మహావీరైః యుష్మాభిః న భేతవ్య మిత్యర్థః. 'మాఙిలు'ఙితి త్యాశిషిలుఙ్. ౮౬

---

1 పారిప్లవప్లవగ. 2 అభూత్.

గ. అథ హరయోఽపి సరయ మనునయసంగత మంగదవచన మవధారయంతో ధారయంత స్సమర[1]సన్నాహం దిఙ్నాగా ఇవ ప్రతినివృత్తాః [2]ప్రమత్త మివైరావణం రావణానుజం వింధ్యాచల మివ యుగాంతానిలా స్సమంతా దాహృతై ర్గిరిభి రపి తరుభి రవాకిరన్.

ప. క్షిప్తా స్సంయతి పుష్పితాః క్షితిరుహా [3]స్తే రక్షసో వక్షసి
ప్రస్విన్నే పటవాసపాంసవ ఇవాలీయంత చూర్ణీకృతాః,

అథేతి. అథానంతరం, హరయః కపయోఽపి అనునయసంగతం తత్కాలోచితప్రార్థనాసహితం, మంగదవచనం, మవధారయంతః ఆకర్ణయంతః, అతఏవ సరయం సత్వరం. సమరసన్నాహం రణోత్సాహం, ధారయంతో దధానాః దిఙ్నాగాః దిగ్గజా ఇవేత్యుపమా, ప్రతినివృత్తాః ప్రత్యాగతాః, ప్రమత్త మైరావణ మివ స్థితం, అప్రకంప్యపరాక్రమ మిత్యర్థః, రావణానుజం కుంభకర్ణం, యుగాంతానిలాః ప్రళయకాలవాయవః, వింధ్యాచల మివ, సమంతా, త్సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః, ఆహృతై రానీతైః, గిరిభిః, తరుభి రపి, అవాకిరన్, అభివవృషు రిత్యర్థః, అత్ర కిరతే ర్వృష్ట్యర్థత్వా ద్గిరితరూణాం కరణత్వం విశేషార్థత్వే తు కర్మత్వ మేవ' ఏవం 'సించతీ' త్యాదినా మపి సించతే రార్ద్రీకరణార్థ త్వాద్ద్రవద్రవ్యస్య కరణత్వం యత్ర తు క్షరణ మర్థః తత్ర ద్రవద్రవ్యస్య కర్మత్వం యథా 'అమృతై స్సించతి వపుః, అమృతంసించతీ' త్యాది బోధ్యమ్. ౮౭

క్షిప్తాఇతి. య ఇత్యధ్యాహారః యత్తదో ర్నిత్య సంబంధాత్ పుష్పితా, స్సంజాతపుష్పాః తారకాదిత్వాదితచ్. విశేషణ మేతత్పటవాసపాంసుత్వోపయోగార్థం ద్రష్టవ్యం, యేక్షితిరుహాః వృక్షాః క్విప్. సంయతి యుద్ధే, క్షిప్తాః వికీర్ణాః వానరై రితి శేషః, తే క్షితిరుహాః, ప్రస్విన్నే క్రోధానుభావస్వేదార్ద్రే, స్విద్యతే ర్నిష్ఠాతకారస్య నకారః, రక్షసః కుంభకర్ణస్య, వక్షసి, అతికఠోర ఇతి భావః, చూర్ణీకృతా స్సంతః, పటవాసపాంసవఇవ పిష్టాతపరాగా ఇవ, ని. 'పిష్టాతః పటవాసక' ఇత్యమరః. అథవా పటవాసో నానావిధకుసుమాదిసుగంధిద్రవ్యపరిమళితగంధచూర్ణం, ని. 'పటవాసో గంధచూర్ణం సుమాద్యై రధివాసిత'మిత్యభిధానాత్, ఆలీయంతా శ్లిష్యన్, తత్ర సంసక్తా బభూవు రిత్యర్థః, 'లీఙ్ శ్లేషణే' లఙి తఙ్. తథా యే ధరణీధరాః పర్వతాః, ముహుః పునఃపునః, ముక్తా క్షిప్తాః, అమీ ధరణీధరాః, తస్య కుంభకర్ణస్య, బాహుసంఘట్టనాత్ బాహూపమర్దాద్ధేతోః, ప్రత్యావృత్య ప్రాతిలోమ్యేన ఆగత్య, ప్రహర్తుః పర

1 సన్నాహా దిగ్గాః. 2 ప్రమత్తాళియం. 3 తైః.

ముక్తా యే ధరణీధరా ముహు రమీ తద్బాహుసంఘట్టనా
త్ప్రిత్యావృత్య [1]పునః ప్రహర్తు రభవ న్ఖేదాయ భేదాయ చ.
ప. జ్వలదనలం త్రిశూల ముపరి భ్రమయ న్నమయ
న్నయ మవనీ మనీకమద ఖేలనదుర్లలితః,
సపది బభంజ నీల మృషభం శరభం చ బలా
దహరత గంధమాదన మరున్ధ గవాక్ష మపి. ౮౯
౯ తత శ్చ సహజ[2]భయచాపలాధిగతలాఘవం లాఘవం శరణ మ

స్య ప్రహర్తు రేవ, ఖేదాయ, భేదాయ చ, అభవన్, అత్ర పూర్వార్ధే క్షితిరుహాం చూర్ణీకృతత్వాసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తేరతిశయోక్తిః. తయా రక్షోవక్షస స్తాదృ శ్కాఠిన్యం వ్యజ్యతే, తదుజ్జీవితా చేయం 'పటవాసపాంసవ ఇవే'త్యుపమేతి సంకరః, ఉత్తరార్ధే తూక్తార్థా సంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తే రతిశయోక్తిః, తథాఽనర్థోత్పత్తి రూపో విషమాలంకార శ్చేతి సంకరః, 'విరుద్ధకార్యస్యోత్పత్తి ర్యత్రానర్థస్య వా భవేత్, విరూపఘటనా వా స్యా ద్విషమాలంకృతి స్త్రిధే'తి లక్షణాత్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౮౮

జ్వలదితి. అయం కుంభకర్ణః, జ్వలదనలం ప్రజ్వలజ్జ్వలనం త్రిశూలం, ఉపర్యుప రిష్టాత్, భ్రమయన్ చాలయన్, అవనీం భువం, నమయన్ నమ్రయన్, నిజపాదఘా తేన నిమ్నాం కుర్వన్నిత్యర్థః, అనీకమదేవ యుద్ధాభినివేశదర్పేణ యత్ఖేలనం లీలా తేన దుర్లలితః దుర్విలసిత స్సన్, సపది సద్యఏవ, బలాత్ నిజబాహుపరాక్రమాత్, నీలం, ఋషభం, శరభం, చేతి త్రీన్ వానరసేనాపతీన్, బభంజ మమర్ద, తథా గంధమాధన మహారత, ప్రాహర దిత్యర్థః, గవాక్షమ, ప్యరుంధ రురోధ, నిరబధ్నా దిత్యర్థః. ౮౯

తతఇతి. తత స్తదనంతరంచ, సహజే కపికులస్వాభావ్యా న్నైసర్గికే యే భయ చాపలే తాభ్యా మధిగతం ప్రాప్తం లాఘవం లఘుత్వం యేన తత్తథోక్తమ్, అతఏవ లాఘవం, శరణం రక్షకమ్, వి. 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రిత్యమరః, అశ్నువానం ప్రాప్ను వానం, 'అశూ వ్యాప్తౌ' శానచ్. వానరానీకం వానరసైన్యం, వి. 'అనీకం తురణే సైన్య' ఇతి విశ్వః, సమాశ్వాసయన్ ఉజ్జీవయన్, విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యః లోకో త్తరమహాబాహుపరాక్రమశాలీ, హరికులపతి స్సుగ్రీవః, విద్విషతి కుంభకర్ణే, సర్వతః సమంతాత్, పర్వతా, న్వికీర్య విక్షిప్య, తథా విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, యుద్ధం, అతి చిరం బహుకాలం, విధాయ, తతః నక్తంచరపతినా కుంభకర్ణేన, విముక్తా విక్షిప్తా

1 పరమ్. 2 బల.

శ్నువానం [1]వానరానీక మాశ్వాసయ న్విశ్వాధికవిపులభుజవీర్యో వికీర్య
విద్విషతి సర్వతః పర్వతా న్విధాయ చ విచిత్ర మతిచిరం యుద్ధం న
క్తంచరపతివిముక్త[2]ధాత్రీధరావళిః కులిశ దారిత ఇవకులభూధరో ధరా
యా [3]మచేతనః పపాత హరికులపతిః. ౯౦

ప. పరిగృహ్యతంఝడితిబాహుపంజరేచలితేపురంతదను రావణానుజే,
అవినీతవాలికృతమద్యనఃప్రభోరయశఃప్రమృష్టమితిహృష్టమాశరైః

గ. తత్ర చ విచిత్రకుసుమపరిమళశిశిరరథ్యోపచారసచేతనోద్గ్రీవ
సుగ్రీవనఖముఖాకలితశూర్పణఖాముఖానుకారో ([4]దారుణాకార) స్స

ధాత్రీ ధరావళిః పర్వతశ్రేణి ర్యస్మిన్ స, తథోక్తః కుంభకర్ణహస్తవిముక్తానేకపర్వతాహత ఇత్యర్థః, అత ఏవ అచేతనః నిస్సంజ్ఞ స్సన్, కులిశదారితః వజ్రాయుధవిదళితః, ని. 'హ్రాదినీ వజ్ర మస్త్రీ స్యా త్కులిశం భిదురం పవి'రిత్యమరః, కులభూధరః కులపర్వత ఇవే, త్యుపమా, ధరాయాం, పపాత, తథాచ శ్రీరామాయణమ్. 'స తత్తదా భగ్నమవేక్ష్య శూలం చుకోప రక్షోధిపతి ర్మహాత్మా, ఉత్పాట్య లంకామలయాత్స శృంగం జఘాన సుగ్రీవ ముపేత్య తేన. స శైలశృంగాభిహతో విసంజ్ఞో నేదుః ప్రహృష్టా యుధి యాతుధానా' ఇతి. ౯౦

అ. తతః కిం జాతమత ఆహ.—పరిగృహ్యేతి. తదను పతనానంతరం, రావణానుజే కుంభకర్ణే, ఝడితి త్యంజసా, తం సుగ్రీవం, బాహుపంజరే, దోర్మండలే నేత్యర్థః, అధికరణవివక్షాయాం సప్తమీ, పరిగృహ్య గృహీత్వా, పురం లంకాం ప్రతి, చలితే ప్రవృత్తే సతి, అవినీతేన అమర్షితేన వాలినా కృతం, నః అస్మాకం. ప్రభోః స్వామినః రావణస్య, అయశః, వాలేన నిబధ్య కక్షనిక్షేపణరూపకృత్యజనితాపకీర్తి రిత్యర్థః, అద్యేదానీం, ప్రమృష్టం శోధితం, అస్మత్స్వామివిరోధివాల్యనుజస్య తదనుజేన కుంభకర్ణేన తథా నీతత్వాన్నిరాకృత మిత్యర్థః, ఇ తీత్థం మత్వేతి శేషః. ఆశరైః రాక్షసైః, హృష్టం సంతుష్టం భావే క్తః, మంజుభాషిణీవృత్తం, లక్షణంతూక్తమ్. ౯౧

తత్రేతి. తత్ర లంకాపురే, విచిత్రాః వివిధాః కుసుమపరిమళాః పుష్పగంధాః యేషు తే తథోక్తాః శిశిరాః జలసేకాదినా శీతలా శ్చ యే రథ్యోపచారాః పురవీథీప్రసాధనక్రియాః తై స్సచేతన స్ససంజ్ఞః అత ఏవ ఉద్గ్రీవః ఉన్నతకంధర శ్చ యస్సుగ్రీవః తస్య నఖముఖైః నఖాగ్రైః ఆకలితః విరచితః శూర్పణఖాయాః ముఖానుకారః ముఖసాదృశ్యం యస్య స, తథోక్తః, సుగ్రీవనఖనిర్భిన్న కర్ణనాస ఇత్యర్థః, అత ఏవ

---

1 రాఘవానీకం. 2 ధాత్రీధరవళిః. 3 అచేతనఇవ. 4 ఏతన్నాస్తిక్వచిత్.

చమత్కారం ప్రాకారం సముత్ప్లుత్య గత మక్షిగతమేన మనాలక్ష్య
వైలక్ష్యాః ప్రతినివృత్తో వృత్తోరువిషమతారకేక్షణః క్షణదాచరః ప్రతి
క్షణ మతిక్షీబతయా ప్రతిపక్షబలమివ స్వపక్షబల మపి భక్షయ న్న
లక్షయన్ సౌమిత్రి మద్రిశిఖరం విముఞ్చ న్నేవాయ మఞ్జసా రామ
మభిజగామ. ౯౨

దారుణాకారః భయంకరాకృతిః, సచమత్కారం చమత్కారసహితం యథా తథా, చమ దిత్యనుకరణశబ్దః, చమత్కారలక్షణంతు. 'సుఖదుఃఖాద్యనుభూతానన్దధ్వంసాదేశ్చిత్తవిక్రియా, చమత్కార స్స సీత్కార శ్శరీరోల్లాసనాదిభి'రితి. ప్రాకారం సాలం, ని. 'ప్రాకారో వరణ స్సాల' ఇత్యమరః. ఉత్ప్లుత్య ఉల్లంఘ్య, గతం, అక్షిగతం చక్షుర్గోచరం ద్వేష్యం, ని. 'ద్వేష్యే త్వక్షిగతో వధ్య' ఇత్యమరః. త మేన మీదృగ్దుర్ధర్షాకారిణం సుగ్రీవ, మనాలక్ష్య అదృష్ట్వా, విగతం లక్షం యస్య సః విలక్షో విహ్వలః తస్య భావః వైలక్ష్యం. బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ తతో హేతోః, ప్రతినివృత్త స్సన్ యుద్ధాయ ప్రత్యావృత్తః, †వృత్తేవర్తులాకారే ఉరుణీ పృథులే విషమతారకే న్యూనాతిరిక్త కనీనికే చేక్షణే నేత్రే యస్య స తథోక్తః, విరూపాక్ష ఇత్యర్థః. ని. 'వర్తులం నిస్తలం వృత్త' మిత్యమరః. సోఽయం క్షణదాచరః క్షపాచరః కుంభకర్ణః. ని. 'త్రియామా క్షణదా క్షపే'త్యమరః. ప్రతిక్షణం క్షణేక్షణే క్షీబతే మాద్యతీతి క్షీబః మత్తః. ని. 'మత్తే శౌణ్డోత్కటక్షీబా' ఇత్యమరః. 'క్షీబృ మద' ఇతి ధాతోః 'అనుపసర్గా త్ఫుల్లక్షీబకృశోల్లాఘాః' ఇతి నిష్ఠాంతో నిపాతితః. తస్యభావ స్తయా, 'ప్రబుద్ధ' యేతి పాఠే విమూఢతయా, ప్రతిపక్షబలం శత్రుసైన్యమివ, స్వపక్షబల మపి, భక్షయన్, సౌమిత్రి మభ్యుద్గతం లక్ష్మణ, మలక్షయన్ మత్పరాక్రమస్యాయం కియా నిత్యలక్షీకుర్వన్, అద్రిశిఖరం గిరిశృంగం విముఞ్చన్నేవ ప్రయుంజాన స్సన్నేవ, అంజసా ఝటితి, రామం శ్రీరామం ప్రత్యాజగామ ప్రాప, అభ్యాజగామేత్యర్థః. ౯౨

---

†వైలక్ష్యాతో లజ్జాయాః హేతోః ప్రతినివృత్త ఇత్యర్థః. స్వకృతసుగ్రీవానయననిమిత్తకకర్ణనాసచ్ఛేదరూపాపకార స్యాన్యగోచరత్వాల్లజ్జా, తథాచోక్తమ్ 'ఆత్మ న శ్చరితే సర్వస్మాత్తేఽస్త్వై ర్యస్య జాయతే, అపత్రపాఽతిమహతీ స విలక్ష ఇతి స్మృతః' తస్యభావ ఇత్యర్థే బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ యద్వా 'విలక్షో విస్మయాన్వితే' ఇత్యమరకోశా ద్వైలక్ష్యం విస్మయః స్వానీతస్య సుగ్రీవ స్యాదర్శనాద్విస్మయ ఇతి బోధ్యం.

ప. [1]విచ్ఛిద్యాశు తదర్ధచన్ద్రముఖతో వీరో రఘూణాం పతి
ర్బాణా నత్ర ముమోచ [2]వాలిదళనా న్మారీచమర్మచ్ఛిదః,
ఆలో క్యాథ స తా న్విదారిత[3]ఖరా నస్మి న్నకించిత్కరా
న్వాయవ్యం పున రైన్ద్ర మ ప్యరివధూవైధవ్యధుర్యం దధే.

ప. రామాస్త్రా ద్దళితేషు రాక్షసపతే రఙ్గేషు తుఙ్గో భుజః
ప్రా గేకో నిపపాత మన్దర ఇవ ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ,
సిన్ధౌ నిష్పతితః పరోఽపి దదృశే సేతు ర్ద్వితీయో యథా

విచ్ఛిద్యేతి. వీరః శూరః, రఘూణాం పతిః శ్రీరామః, తత్కుంభకర్ణవిముక్తం, అద్రిశిఖరం, అర్ధచన్ద్రముఖతః, అర్ధచన్ద్రాఖ్యబాణవిశేషాగ్రేణేత్యర్థః. విచ్ఛిద్యవిభిద్య, అత్ర కుంభకర్ణే వాలిదళనాత్ వాలివినాశకాత్ మారీచస్య మర్మ చ్ఛిన్దంతీతి తథో క్తాత్, మారీచమారకా నిత్యర్థః. విదారితః ఖరో యై స్తాం శ్చ, బాణా న్ముమోచ ప్రయుయుజే. అత్ర వాలిదళనస్య మారీచమర్మచ్ఛేదకస్య ఖరవిదారిణశ్చ ఏకైకత్వేఽపి బహువచనప్రయోగ స్తద్వర్గ్యాణా మనేకత్వాదుపపద్యతే, తథా 'విదారితఖరా' నిత్యస్యోత్తరార్ధస్థత్వేఽప్యేకవాక్యత్వాన్న వాక్యసంకీర్ణదోషః. అథానంతరం, సరామః, తా న్బాణా, నస్మిన్కుంభకర్ణే, అకించిత్కరా నకార్యకారిణః, మోఘా నితి యావత్, ఆలోక్య దృష్ట్వా, ఏతే నాస్య వాల్యాద్యపేక్షయా మహాసామర్థ్యసంపన్నత్వం సూచ్యతే, వాయవ్యం వాయుదేవతాకం దివ్యాస్త్రం, దధే ప్రయుక్తవాన్, బాహు చ్ఛేదార్థ మితి భావః. పున ర్భూయోఽపి, అరివధూవైధవ్యే శత్రుస్త్రీవైధవ్యే, ధుర్యం ధురంధరం, శత్రునాశకమిత్యర్థః.'ధురో యద్ఢకా'వితి యత్ప్రత్యయః. ఐన్ద్రం ఇన్ద్రదేవ తాక మ ప్యస్త్రం, దధే, తచ్ఛిరశ్ఛేదార్థ మితి భావః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

రామాస్త్రాదితి. తత స్తదనంతరం. రామాస్త్రాత్, రామాస్త్రే ణేత్యర్థః. రామాస్త్రోద్దళితే ష్వితి పాఠస్తు సాధుః రాక్షసపతేః కుంభకర్ణస్య, అంగేషు బాహ్వాద్యవ యవేషు దళితేషు ఛిన్నేషు, తుంగః ఉన్నతః, ఏకః భుజః బాహుః ప్రాక్ ప్రథమం ప్రత్యర్థిసేనాంబుధౌ, శత్రుసైన్యం సముద్ర ఇవేత్యుపమితసమాసః. మందరో మంద రాచలఇ వేత్యుపమా. పపాత, సిన్ధౌ సముద్రే నిష్పతితః ప్రవిష్టః, పరోఽపి భుజః, ద్వితీయః, సేతు ర్యథా సేతురివ, దదృశే, ఇత్యుత్ప్రేక్షా తచ్ఛిన్నం విదారితం, శిరః శీర్షం చవ్యోమ్ని ఆకాశే, త్రయః కూటాః యస్య తస్య త్రికూటస్య అన్వర్థనామ్నః

1 భిన్దఘూర్ణాలం. 2 వాలివిపదః. 3 శిఖాన్.

భిన్నం వ్యోమ్ని శిర స్తురీయ మభవ త్కూటం త్రికూటస్య చ.

గ. తదను తదనుమోదభరితహరికోలాహలాకర్ణన విదితకుంభకర్ణవధపరిమ్లానముఖేన దశముఖేన సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ సహాయౌ విధాయ సమాదిష్టాః కుమారా దేవాన్తకనరాంతకాతికాయత్రిశిరస శ్శిరసాఽఽదాయ పితు ర్నిదేశం నివేశ మివ పితృపతేః సమావిశ న్నమీ సమీకభువమ్. ౯౫

ప. అజని పున స్సమీక మనయో ర్బలయో
రవదలితే ముఖేఽపి య దనుజ్ఝితరోమభరమ్,

లంకాధిష్ఠానభూతస్య పర్వతస్య తురీయం చతుర్థమ్, 'చతురశ్ఛయతా వాద్యక్షరలోప' శ్చేతి ఛప్రత్యయః. కూటంశిఖరం, అభవ, దితి గమ్యోత్ప్రేక్షేతి తిసృణాం సంసృష్టిః వృత్తం పూర్వవత్. ౯౪

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, తేన కుంభకర్ణవధేన, యోఽనుమోదః తేన భరితానాం పూర్ణానాం హరీణాం వానరాణాం కోలాహలస్య కలకలస్య ఆకర్ణనేన విదితో ఽజ్ఞాతః కుంభకర్ణవధో యేన స తథోక్తః, స చాసౌ పరిమ్లానముఖః శోభాహీనవదన శ్చేతి విశేషణసమాసః. తేన, దశముఖేన రావణేన, సహోదరౌ మహోదరమహాపార్శ్వౌ నామరాక్షససేనానాయకౌ, సహాయౌ, రక్షకౌ, విధాయ కృత్వా, సమాదిష్టాః ఆజ్ఞప్తాః, దేవాంతకో నరాంతకః అతికాయః త్రిశిరా ఇత్యుత్కటాభిధానా శ్చత్వారః, కుమారాః, పితుః రావణస్య, నిదేశ మాజ్ఞాం, శిరసా, ఆదాయ గృహీత్వా, అమీ కుమారాః, పితృపతేః, ప్రేతరాజస్య, ని. 'ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తీ పరేతరా' డిత్యమరః. నివిశ్యతేఽత్రేతి నివేశం స్థానమి, వేత్యుత్ప్రేక్షా. సమీకభువం రణభూమిం, సమావిశన్ ప్రావిశన్. ౯౫

అజనీతి. పున ర్భూయోఽపి, అనయోః, ఉభయోః, బలయో ర్వానరరాక్షససైన్యయోః, సమీకం యుద్ధం, అజని జాతం. 'జనేః కర్తరి లుఙ్' 'దీపజనే' త్యాదినా, చ్లేశ్చిణాదేశః. కీదృశం సమీక మిత్యత ఆహ—యత్సమీకం, ముఖే, అవదలితే సతి అన్యోన్యముఖాభిముఖ్యేన జాతే సత్యపీ త్యర్థః. అనుజ్ఝితః అత్యక్తః రోమభరః అమర్షాతిరేకః యస్మిన్ త, త్తథోక్తమ్. సైనికానా మమర్షాతిశయేన పునః ప్రవర్ధమాన మిత్యర్థః. అమరమృగీదృశాం సురసుందరీణామ, ప్యాశయపూర్తికరం మనోరథపరిపూరకం, మహావీరోపసంహారకత్వేన ప్రత్యేకమేకైకపరలాభా దితిభావః. తథా యత్సమరసము

అమరమృగీదృశా మపి యదాశయపూర్తికరం
సమరసముత్సుకేన మునినా య దదృష్టచరమ్. ౯౬

మమాథ శైలా దథ వాలినన్దనో
నరాన్తకం సంయతి వానరాన్తకమ్,
హనూమతా సోఽపి హత స్సురాన్తకః
పురాన్తకేనేవ యథా పురాన్తకః. ౯౭

౧. అనన్తర మసమసమరశీలేన నీలేన నిహతే మహోదరే మారుతిమథితశిరసి త్రిశిరసి విశసితేషు మహాపార్శ్వాదిషు వాహినీపతిషు నిర్భరవిషాదరోషపరవశో [1]నిశాచరాకార ఇవ తమోనికాయ [2]స్సర

త్సుకేన సమరోత్కణ్ఠితేన కలహప్రియేణేతి యావత్, మునినా నారదేన, అదృష్టచర మదృష్టపూర్వం, 'భూతపూర్వే చరట్' ఇత్యుభూతస్య పూర్వం యదా కదాప్యజాతత్వాదితి భావః. తాదృశం యుద్ధ, మజనీతి సమ్బన్ధః. ౯౬

మమాథేతి. అథానన్తరం, వాలినన్దనోఽఙ్గదః, సంయతి యుద్ధే, వానరాన్తకం వానరనాశకం, నరాన్తకం, శైలాత్, శైలేనే త్యర్థః. మమాథ విదారయామాస. తథా హనూమతా, స ప్రసిద్ధః, సురాన్తకః దేవాన్తకోఽపి, పురా పూర్వం, పురాన్తకేన త్రిపురజయినా శమ్భునా, ఇవశబ్దో వాక్యాలఙ్కారే. 'ఇవే తీపదర్థ ఏవమోత్ప్రేక్షావాక్యాలఙ్కారే' ష్వితి గణవ్యాఖ్యానే. అన్యథా యథేతీర్థవాదినా శబ్దేన పౌనరుక్త్య దోషో దుర్వార స్స్యాత్ †అన్తకో యథా మృత్యురివ, హతః మారితః, ఉపమాయమకయో స్సంసృష్టిః. వంశస్థవృత్తమ్. ౯౭

అనన్తరమితి. అనన్తరం నరాన్తకదేవాన్తకవధానన్తరం, అసమసమరశీలేన అసాధారణశస్త్రాచరణతత్పరేణ, నీలేన, మహోదరే, నిహతే సతి, తథా త్రిశిరసి, మారుతిమథితశిరసి హనూమద్భిన్నమస్తకే, సతి, తథా మహాపార్శ్వ ఆది ర్యేషాం తేషు రాక్షససేనానాయకేషు, విశసితేషు వినాశితేషు సత్సు ఋషభేణేతి శేషః. నిర్భరవిషాదరోష పరవశ స్సముత్కటశోకక్రోధాక్రాన్తాన్తఃకరణః. నిశాచరాకారః రాక్షసదేహధారీ, తమోనికాయః అన్ధకారపటల ఇవస్థిత, ఇత్యుత్ప్రేక్షా, అతికాయః,

†'పురాన్తకేనేవ రుషా పురాన్తక' ఇతి ప్రాచీనపాఠే నకాప్యనుపపత్తిః.
1 నిశాచరస్సాకారః. 2 సమరమ్.

య మతికాయ స్సమాగత్య వృత్రాసుర ఇవ సుత్రామ్ణా సుమిత్రా
సుతేన సహ వితేనే విచిత్ర మాయోధనమ్. ౯౭

ప. స చ సుచిరం నియుధ్య త మవధ్య [1]ఇతీశవరా
దనిలగిరా విబుధ్య పున రస్త్ర మధత్త విధేః,
దళిత మనేన త ద్దివి సముత్పతితం జగతా
మతనుత రాహుభీతి మధికా మతికాయశిరః. ౯౮

అనునీయ రావణిరథో విధురం పితరం దధత్పృథుసమీకధురామ్,

సరయ, మాగత్య, సుత్రామ్ణా వాసవేన సహ, ని. 'సుత్రామా గోత్రభి ద్వజ్రీ వాసవో వృత్రహా వృషే'త్యమరః. వృత్రాసుర ఇవే త్యుపమా. సుమిత్రాసుతేన లక్ష్మణేన సహ, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం, ఆయోధనం, వితేనే, అన్య మకరో దిత్యర్థః. ౯౭

సఇతి. సః సౌమిత్రి శ్చ, సుచిర మతిచిరకాలం, నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, త మతికాయం, †ఈశవరాత్ బ్రహ్మవరాత్, అవధ్యః వధితుమశక్య, ఇ త్యేవ, మనిలగిరా వాయువచనేన, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. విధే రస్త్రం బ్రహ్మాస్త్రం, అధత్త ప్రాయుఙ్క్త. అథానేన బ్రహ్మాస్త్రేణ, దళితం విచ్ఛిన్నం సత్, దివి అంతరిక్షే, సముత్పతితం సముద్గతం, తత్, ప్రసిద్ధం, అతికాయశిరః, జగతాం లోకానాం, అధికాం బహుళాం, రాహుభీతిం రాహురయమితి భ్రాన్తిసముత్పన్నాం భీతి, మతనుత అకరోత్. అత్రాతికాయశిరసి రాహుభ్రమా ద్భ్రాన్తిమదలంకారః. 'కవిసమ్మత సాదృశ్యా ద్విషయే పిహితాత్మని, ఆరోప్యమాణానుభవో యత్ర స భ్రాన్తిమా న్మత' ఇతి లక్షణాత్. ౯౮

అనునీయేతి. అథానంతరం, స ప్రసిద్ధః, రావణిః ఇంద్రజిత్, విధురం సహోదరకుమారవధశ్రవణజనితశోకవిహ్వలం, పితరం రావణం అనునీయ 'న తాత మోహం పరిగంతు మర్హసీ' త్యాదినా సమాధాయ, పృథుసమీకధురాం మహారణభారం, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినా సమాసాంతప్రత్యయే టాప్. దధత్ దధానః, యుద్ధసన్నద్ధ ఇత్యర్థః, 'నాభ్యస్తాచ్ఛతు' రితి నుమభావః. రథీ రథారూఢః, సహ ధనుషా సధ

---

†'ఈశవరా' దిత్యత్ర ఈశశబ్దస్య బ్రహ్మపరత్వే శ్రీరామాయణమ్. 'అత్రైన మభ్యుపాగమ్య వాయు ర్వాక్య మువాచ హ, బ్రహ్మదత్తవరో హ్యేష అవధ్యకవచావృతః, బ్రాహ్మేణాస్త్రేణ భిన్ధ్యేన మేష వధ్యో హి నాన్యథే'తి. 1 ఇతీవ వరాత్.

స రథీ సమేత్య సధను శ్శరధీ చలిత శ్చమూభి రభి దాశరథీ.

గ. [1]ఆగత్య సమర మరాతిజయమనోరథాయ [2]రథాభిరక్షాయాం రక్షాంసి పరితః పరికల్ప్య ప్రతర్ప్య చ హవిషా [3]ప్రదక్షిణశిఖం శిఖావంతం మన్త్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి దధాన స్తిరోధానేన గగనగత ఏవ నిశితముఖై శ్శిలీముఖై ర్నిర్మాయ నిఖిలమర్మాహతిం నిస్త్రింశక్రమః క్రవ్యాదాన్ వ్యాధ ఇవ హరీ న్విధురీచకార. ౧౦౧

నుః కార్ముకధరశ్చ సన్, శరధీ తూణీరౌ, సమేత్య, ధృత్వేత్యర్థః, *శరాః ఇషవో ధీయంతే అనయో రితి శరధీ 'కర్మణ్యధికరణే చే'తి కిః ప్రత్యయః. ని. 'తూణోపాసంగ తూణీరనిషంగా ఇషుధి ర్ద్వయో'రిత్యమరః చమూభి స్సేనాభి స్సహ, అత్ర సహశబ్దాప్రయోగేఽపి తదర్థస్య గమ్యమానాయాం 'వృద్ధో యూనే'తి జ్ఞాపకా త్తృతీయా. దాశరథీ అభి, రామలక్ష్మణౌ అభిముఖ్యే నేత్యర్థః. 'అభిరభాగే' ఇతి కర్మప్రవచనీయత్వా ద్ద్వితీయా, చలితః ప్రవృత్తః, ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౦

ఆగత్యేతి సమరం యుద్ధభువ, మాగత్య ప్రవిశ్య, అరాతిజయమనోరథాయ, శత్రుజయమనోరథసిద్ధ్యర్థ మిత్యర్థః. రథాభిరక్షాయాం నిజరథగుప్తి విషయే, పరితస్సమంతాత్, రక్షాంసి రాక్షసవీరాన్, పరికల్ప్య నియోజ్య, హవిషా ఆజ్యాదినా, ప్రగతో దక్షిణం ప్రదక్షిణం తిష్ఠద్గుప్రభృతిత్వా దవ్యయీభావః. ప్రదక్షిణం శిఖా జ్వాలా యస్య తం. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ఏతే నాస్య జయప్రదత్వం సూచ్యతే. తదుక్తం. 'ఇత్థం ప్రదక్షిణగతో హుతభుఙ్నృపస్య ధాత్రీం సముద్రరశనాం వశగాం కరో'తీతి. శిఖావంత మగ్నిం, ప్రతర్ప్య సంతర్ప్య చ, మంత్రాధిగతవివిధశస్త్రాణి మంత్రసామర్థ్యసంప్రాప్తనానావిధాస్త్రాణి, దధానో ధారయన్ తిరోధానేనాంతర్ధానేన, గగనగతోఽంతరిక్షవర్తీసన్నేవ, నిశితముఖై స్తీక్ష్ణాగ్రై శ్శిలీముఖై ర్బాణైః, నిఖిలమర్మాహతిం అశేషచమూమర్మచ్ఛేదం, నిర్మాయ కృత్వా, నిర్గత స్త్రింశతో ఽంగులిభ్య ఇతి నిస్త్రింశః ఖడ్గవిశేషః. ని. 'ఖడ్గేతు నిస్త్రింశచంద్రహాసాసిరిష్టయ' ఇత్యమరః. తస్య క్రమః పరిపాటీ యస్య స తథోక్తః, ఖడ్గవద్విభేదక స్సన్నిత్యర్థః. క్రవ్యాదాన్ పక్షిణః, వ్యాధో లుబ్ధక ఇ, వేత్యుపమా.† ని. 'వ్యాధో మృగవధాజీవో మృ

---

* 'సధనుశ్శరధి' రితి ప్రాచీనపాఠే చాపతూణసహితస్సన్ చమూభిస్సహ సమేత్యేత్యన్వయః.

† క్రవ్యాదో వ్యాధ ఇవ హరిణాన్ హరీనితి పాఠే క్రవ్యాద ఇంద్రజిత్.

1 అధిసమరమ్. 2 రథాభిరక్షాయై. 3 ప్రదక్షిణ శిఖావన్తం.

ప. సహలక్ష్మణం త మపి దాశరథిం పరుషో నిదాఘఇవ పద్మసరః,
వికలాశయంవిధురస త్త్వమయం విరచయ్య ధామచజగామ [1]శనైః,
ప. క్షతార్కభవతేజసి క్షపితరామచంద్రద్యుతౌ
విముచ్య సతినిర్గతే విశిఖవృష్టి మస్మిన్ ఘనే,
అదీప్తనళ మస్ఫురత్కుముద మస్తనీలోత్పలం

గయం ర్లబ్ధకళ్ప స' ఇత్యమరః. హరీ న్వానరా, న్విధురీచకార, మూర్ఛితా నకరో దిత్యర్థః. ౧౦౧

సహేతి. అయం రావణః, సహ లక్ష్మణేన సహలక్ష్మణం 'తేనసహేతి తుల్య యోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'వోపసర్జనస్యే'తి వికల్పా త్సహశబ్దస్య సత్వాభావః, తం దాశరథిం శ్రీరామమపి, పరుషస్తీక్ష్ణః, నిదాఘో గ్రీష్మకాలః. ని. 'నిదాఘో గ్రీష్మకాలే స్యా దుష్ణస్వేదాంబునోరపీ'తి విశ్వః. పద్మసరః కమలాకరం, శనైః, వికలాశయం వ్యాకులమానసం, అన్యత్ర కలుషితాధారప్రదేశంచ. ని. 'ఆశయ స్స్యా దభిప్రాయే మాన సాధారయో రపీ'తి విశ్వః. విధురసత్వం విశ్లిష్టశక్తిం, అన్యత్ర విహ్వలజలజంతుకం చ, ని. 'విధురం ప్రత్యవేతే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయోరపీ'తి వైజయంతీ. విరచయ్య కృత్వా. 'ల్యపి లఘుపూర్వా' దిత్యయాదేశః. శనైఃమందం, కృతకృత్యత్వా దితి భావః, ధామ గృహం, జగామ ప్రాప శ్లేషసంకీర్ణేయ ముపమా. ప్రమితాక్షరావృత్తమ్. ౧౦౨

క్షతేతి. క్షతార్కభవతేజసి నిర్వాపితసుగ్రీవప్రతాపే, తిరస్కృతసూర్యజాత ప్రకాశే చ, క్షపితా సంకుచితా రామ ఏవ చంద్ర స్తస్యద్యుతిః శోభా యేన తస్మిన్ తథోక్తే, అస్మిన్ ఘనే మహాత్మనీంద్రజిత్యేవ ఘనే మేఘే, విశిఖవృష్టిం శరసంపాతం తా మేవ వృష్టిం విముచ్య త్యక్త్వా నిర్గతే సతి, తదా తస్మిం త్సమయే, వాహినీ నదీ సేనా చ. ని. 'సేనానద్యో శ్చ వాహినీ'తి వైజయంతీ. అదీప్తః అప్రకాశః నళః నళాఖ్యః కపినాయకః అన్యత్ర నళాః పోటగళాఖ్యతృణవిశేషాః యస్మిన్. ని. 'నళః పోటగళే రాజ్ఞి పితృకర్తే కపీశ్వర' ఇతి విశ్వః. అస్ఫుర న్నదీప్యమానః కుముదః కపిః అన్యత్ర అస్ఫురంతి అనుల్లసంతి కుముదాని కైరవాణి యస్మిన్. 'కుముదం కైరవే రక్తపాకజే కుముదః కపా'వితి విశ్వః. అస్తో నష్టప్రాయో నీలో నీలాఖ్యకపినాయక ఏవ ఉత్పలం యద్వా అస్తానీలోత్పలా నీలోత్పల నామానౌ కపినాయకౌ అన్యత్ర వినష్టాని కృష్ణేందీవరాణి చ యస్మిన్. ని. 'నీలః కపీశే౽ద్రిభేదే కృష్ణే నా తద్వతి త్రి

---

1 శర్తైః.

సము త్తరళజీవనం సమభవ త్తదా వాహినీ. ౧౦౩

ప. అచల మథ సలీల మోషధీనాం
హరతి హనూమతి జాంబవన్నియోగాత్,
విచలిత మభవ ద్బలం విశల్యం
విబుధమనో౽పి విధూతశోకశల్యమ్. ౧౦౪

గ. పున రపి సహజతేజోభరితేన దవానలేనేవ వానరబలేన దహ్యమానాం దరీ మివ పురీ ముపహాయ పఞ్చాననమివ పఙ్క్త్యాననిదేశత శ్చలిత మఖిలభువనప్రకంపన మకంపన మాహతప్లవంగసంఘం ప్ర

ష్వి'తి నానార్థరత్నమాలా. సము త్తరళ మతిచంచలం స్థితివిధురం జీవనం జీవితం అన్యత్ర ఉద్వేజితజలం యస్మి న్కర్మణి తద్యథా భవతి తథేతి సర్వత్ర క్రియావిశేషణం, సమభవత్ ఉక్తరీత్యా విశకలితా౽భూ దిత్యర్థః. శ్లేషసంకీర్ణ సావయవరూపకం. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౦౩

అచలమితి. అథ సేనామూర్ఛానంతరం, హనుమతి, జాంబవతః పరాపరజ్ఞస్య ఋక్షరాజస్య నియోగాత్ నిదేశవచనాత్, ఓషధీనా మచలం సంజీవన్యాద్యోషధిపర్వతం, సలీల మనాయాసం యథా తథా, ఆహర త్యానీతవతి సతి, బలం వానరసైన్యం. విశల్యం శల్యరహితం సత్, విచలిత, మభవత్, పునస్సముద్గతోత్సాహ మభూదిత్యర్థః. తథా విబుధానాం శ్రీరామజయకాంక్షిణాం సురాణాం మనో౽పి. వి. 'విబుధా స్సురపండితా' ఇత్యమరః. విధూతం విహతం శోక ఏవ శల్యం యస్య తథోక్తం, వానరసైన్యప్రబోధేన విబుధా స్సంతుష్టాంతఃకరణా బభూవు రిత్యర్థః. అత్ర సైన్య విబుధమనసోః కేవలప్రకృతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్. ౧౦౪

పున రితి పున ర్భూయో౽పి. సహజతేజోభరితేన నైసర్గికప్రభావపరిపూర్ణేన, అన్యత్ర స్వాభావికార్చిస్సంపన్నేన. వి. 'తేజో౽నలే ప్రభావే౽హ్ని జ్యోతిష్యార్చిషి రేతసీ' తి వైజయంతీ. దవానలేన వనవహ్నినే వ, వానరబలేన, దహ్యమానాం భస్మీక్రియమాణాం, దరీం గిరిగుహా మివ, పురీం లంకాం, ఉపహాయ త్యక్త్వా, పంచాననం సింహమివ, పఙ్క్త్యాననిదేశతః రావణాజ్ఞావచనాత్, చలితం యుద్ధాయ ప్రవృత్తం, అఖిలలోకానశేషభువనాని ప్రకంపయతి నిపీడయతి నిజభుజబలేనేతి తథోక్తం, అకంపనం అకంపనాఖ్యం రాక్షససేనానాయకం, తథా ఆహతప్లవంగసంఘం నిహతవానరనివహం, ప్రజంఘం చే త్యుభావపి రాక్షసౌ, అంగదభుజప్రతాప ఏవ అనలః తస్మిన్ శలభా పతంగా, నిశమ్య అంగదబాహుపరాక్రమ

జంఘు మంగదభుజప్రతాపానలశలభా వృభావపి నిశమ్య నిశామ్య చ
ద్వివిద మైందావదారితౌ మహారథౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షావపి కోపా
క్షాంతిభ్యాం పరుషసంరమ్భౌ కుమ్భనికుంభౌ మహావీరౌ సముత్తంభ్య
బాహూ సుబాహుమారీచా వివ రాఘవభుజాభ్యాం సుగ్రీవహనుమ
ద్భ్యామద్భుతం యుద్ధ మతనిషాతామ్. ౧౦౫

ప. భూమౌ తతః ప్లవగరాజభుజేన విద్ధ
మాలోక్య కుంభ మసహో విరహం తదీయమ్,
శోకా దగా దనిలసూనుహతో నికుమ్భ
స్తన్నామయుక్త మమరీ స్తనకుంభ మేవ. ౧౦౬

హతావాకర్ణ్యేత్యర్థః. ని. 'సమౌ పతంగశలభా' విత్యమరః. తథా మైందద్వివిదాభ్యాం మైందద్వివిదాఖ్యవానరపతిభ్యాం అవదారితౌ వినిహతౌ, మహారథౌ, 'ఆత్మానం సారథిం చాశ్వాన్ రక్ష న్యుధ్యేత యో నరః, స మహారథసంజ్ఞ స్స్యా దిత్యాహు ర్నీతి కోవిదాః' ఇత్యుక్తలక్షణౌ, శోణితాక్షవిరూపాక్షౌ శోణితాక్షవిరూపాక్షనామానౌ, రాక్షససేనానాయకావపి, నిశామ్య దృష్ట్వా చ, కోపాక్షాంతిభ్యామమర్షాభ్యాం పరుషః అత్యుద్ధతః సంరంభో యుద్ధసంభ్రమః యయో స్తౌ, ని. 'అక్షాంతి రీర్ష్యాఽసూయా తు' 'సంరంభ స్సంభ్రమే కోప' ఇతిచామరః. కుంభనికుంభౌ నామ కుంభకర్ణపుత్రౌ మహావీరౌ, కర్తారౌ, బాహూ నిజహస్తౌ, సముత్తంభ్య సాటోపముద్ధృత్య, రాఘవభుజాభ్యాం శ్రీరామబాహుభ్యాం, సుబాహుమారీచా వివ, విశ్వామిత్రయాగసంరక్షణ వేళాయా మితి భావః. రాఘవస్య భుజాభ్యాం భుజప్రాయాభ్యాం, సుగ్రీవహనుమద్భ్యాం సహ, అద్భుత మాశ్చర్యజనకం, యుద్ధం, అతనిషాతాం కృతవంతౌ, కుంభ స్సుగ్రీవేణనికుమ్భో హనుమ తేతి యథాక్రమ మన్వయా ద్యథాసంఖ్యాలంకారః. స చోక్తోపమయా సంసృజ్యతే. ౧౦౫

భూమావితి. తత స్తదనంతరం. ప్లవంగరాజభుజేన సుగ్రీవబాహునా, విద్ధం ప్రహృత, మతఏవ భూమౌ పతిత మితి శేషః. కుమ్భ, మాలోక్య దృష్ట్వా, తదీయం, విరహం వియోగం, న సహత ఇత్యసహో ఽసహిష్ణుః. పచాద్యచ్ 'నలోకే' త్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధః, అనిలసూనునా హనుమతాహతః నికుంభః, శోకాత్ భ్రాతృవిరహజనిత విషాదా ద్ధేతోః, తన్నామయుక్తం కుంభనామయుక్తం. అమరీ స్తనకుంభం అమరాంగనాకుచకుంభమేవ, అగాత్, భ్రాతృవిరహాసహతయా తన్నామగంధసంబంధా దమరీ

గ. [1]తతః కుపితరావణాకారణం రణవాహనియుక్తం యుక్త మఖిల వాహినీభి రాహవాటోపముఖరం ఖరాత్మజం మకరాక్ష మైక్ష్వాక శరోఽపి విపక్ష మపి సపక్ష ఏవ సమక్ష మనయ జ్జనయితుః. ౧౦౭

ప. కృత్వా మూర్ధని శాసనం పితు రథో గత్వా రణం రావణి
ర్హుత్వా తత్ర మహాభుజో హుతభుజం ధృత్వా మహాస్త్రాణి చ,
స్థిత్వా వ్యోమని మాయయా శరచయం త్యక్త్వా చ భిత్త్వా చమూం
బుద్ధ్వా రాఘవకోప మాప సహసా లఙ్కామలం కాతరః. ౧౦౮

కుచకుంభం ప్రాపేత్యర్థః. అత్ర రణాభిముఖమరణహేతుకస్య అమరీకుచకుంభసంగమస్య శోకహేతుత్వే నోత్ప్రేక్షా, వ్యంజకాప్రయోగా ద్గమ్యా. వసంతతిలకావృత్తమ్.

తత ఇతి. తదను కుంభనికుంభవధానంతరం కుపితేన క్రుద్ధేన రావణేన ఆకారణ మాహ్వానం యస్య తం, రావణేనాహూత మిత్యర్థః. ని. 'హూతి రాకారణాహ్వానే' ఇత్యమరః. తథా రణవాహే సమరక్రియానిర్వాహే విషయే నియుక్త మాజ్ఞాపితం, అతఏ వాఖిలవాహినీభి ర్యుక్తం, చతురంగసైన్యసమేత మిత్యర్థః. ఆహవాటోపముఖరం రణాడంబరారభటసముద్భటసింహనాదం, ఖరాత్మజం ఖరతనయం, మకరాక్షం, ఐక్ష్వాకస్య ఇక్ష్వాకువంశోద్భవస్య శ్రీరామస్య శరో బాణః, విపక్షం శత్రుపక్ష మపి, తం, సపక్షమేవ బంధుస్సన్నే, వేతి విరోధః స చ సగరు దే వేతి పరిహారా ద్విరోధాభాసః. జనయితుః జనకస్య ఖరస్య, సమక్షం సమీప, మనయత్ ప్రాపయామాస. మకరాక్షోఽపి నిహత ఇత్యర్థః. ౧౦౭

కృత్వేతి. అథో మకరాక్షవధానంతరం, మహాభుజః, అపరిచ్ఛిన్నభుజబలశాలీత్యర్థః. రావణి రింద్రజిత్, పితుః రావణస్య, శాసన మాజ్ఞాం, మూర్ధని శిరసి, 'విభాషా జిఘ్రోః' రితివికల్పా దల్లోపాభావః. కృత్వా, ధృత్వేత్యర్థః, రణంరణరంగం, గత్వా, తత్ర రణరంగే, హుతభుజం అగ్నిం, హుత్వా, మహాస్త్రాణి దివ్యాస్త్రాణి చ, ధృత్వా, మాయయా అంతర్ధానశక్త్యా, వ్యోమని అంతరిక్షే పూర్వవ దల్లోపాభావః. స్థిత్వా, శరచయం బాణపరంపరాం చ, త్యక్త్వాఽభివృష్య, చమూం వానరసేనాం, భిత్త్వా, తతో రాఘవస్య, కోపం కోపోదయం, బుద్ధ్వా జ్ఞాత్వా, అల మత్యంతం, కాతరో భీతస్సన్ సహసా శీఘ్రమ్, 'స్వరాదిపాఠా దవ్యయ' మితి శాకటాయనః. లంకా, మాప ప్రవివేశ. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౦౮

---

1 'తతః కుపితకోణపాధిపనియుక్త'మితి ప్రాచీనపాఠః.

౧. తతః ప్రతీచః ప్రతీహారాదయం ప్రాతిహారికో నిర్గత్య నికృత్యాసినా కాంచి దాంజనేయస్య పురతో మాయామయీం మైథిలీ మాకులీకృతమానసే తస్మి న్నాకస్మిక మిద మతథ్య మపి తథ్య మేవ విబుధ్య నియుధ్య చిరాయ నిరాశే నివృత్తే [1]విద్వేషిపశువిశసనారమ్భా నికుమ్భిలాం సమాసాద్య సద్య ఏవ ప్రావర్తయత సత్త్రి మతివిచిత్రమ్. ౧౦౯

అ. అథ నికుంభిలాం హోతుకామః ప్రత్యగ్ద్వారేణ నిర్గచ్ఛ న్నింద్రజిత్స్వగమనవిఘాతుకం శ్రీరామలక్ష్మణయో ర్యుద్ధోద్యోగం దృష్ట్వా తన్నివారణార్థం మాయాం ప్రకటితవా నిత్యాహ—తతఇతి. తతఃపురప్రవేశానంతరం, ప్రతిహ్రియతే విమోహ్యతేఽనేన పరమానసమితి ప్రతిహారః కైతవం స ప్రయోజన మస్య ప్రాతిహారికో మాయావీత్యర్థః. 'ప్రయోజన' మితి ఠక్. † అయ మింద్రజిత్, ప్రతీచః ప్రతీహారాత్ ప్రత్యగ్ద్వారాత్, ని. 'స్త్రీ ద్వార్ద్వారం ప్రతీహారః' ఇత్యమరః. నిర్గత్య, ఆంజనేయస్య హనూమతః, పురతః పురస్తాత్, అసినాఖడ్గేన, మాయామయీం మిథ్యారూపాం, కాంచి, మైథిలీం సీతాం, నికృత్య ఛిత్త్వా, అతః అకులీకృతమానసే వ్యాకులితాంతఃకరణే, తస్మిన్ ఆంజనేయే, ఇదం సీతావధకృత్యం, ఆకస్మిక మకస్మా దాగత, మింద్రజాల మి వేత్యర్థః. అతథ్య మసత్య మపి, తథ్యం సత్యమేవ, విబుధ్య జ్ఞాత్వా, ని. 'సత్యం తథ్య మృతం సమ్య గమూని త్రిషు తద్వతీ' త్యమరః. చిరాయ చిరకాలం, విభక్తిప్రతిరూపక మవ్యయ మేతత్. ని. 'చిరాయ చిరరాత్రాయే' త్యమరః. నియుధ్య యుద్ధం కృత్వా, నిరాశే ఆశారహితే, నివృత్తే నిర్గతే సతి, విద్వేషిణ ఏవ పశవః తేషాం విశసనే విదారణే ఆరంభః ఉద్యోగః అస్యా స్తీతి తథోక్తః, యద్వా విద్వేషీతిచ్ఛేదః, ఇంద్రజిత్, పశువిశసన మారభతే తాచ్ఛీల్యే ణేతి తథోక్తస్సన్, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యహోమార్థ గుప్తస్థలవిశేష, మాసాద్య ప్రాప్య, సద్య స్తదానీమే, వాతివిచిత్ర మత్యంతాద్భుతం, సత్త్రం పరమారణయాగం, ప్రావర్తయత ప్రవర్తయామాస, ఉపక్రాంతవా నిత్యర్థః. ౧౦౯

---

† ప్రాచీనపుస్తకేషు 'ప్రాతిహారిక' ఇతి పదం నాస్తి, సత్త్వేఽపి. ని. 'ద్వారి ద్వార్థస్స ప్రతీహార' ఇత్యమరకోశాత్ ప్రతీహారే ద్వారే నియుక్తః ప్రాతిహారిక ఇత్యర్థః.

1 'విద్వేషిపశువిశసనారంభా' యేతి ప్రాచీనపాఠః.

గ. తదను హనూమతః ప్రతినివృత్తా ద్వృత్తాంత మిమ మాకర్ణ్య [1]విదీర్ణమానసో మానసచర ఇవ రాజహంసో వజ్రనిర్ఘోషా ద్విషాదాకులో రాజహంస స్సంసది నిపత్య సౌమిత్రిణా సమాశ్వాస్యమాన స్సకరుణం నిశ్శ్వస్య విశ్వస్య పతిరపి [2]విధురో వ్యలాపీత్. ౧౧౦

ప. జజ్ఞే తదత్ర భవతీ జనకస్య యజ్ఞే
దేవ్యాశ్చిరాయ ధరణే రరణే [3]శ్శిఖేవ

తదన్వితి. తదను ఇంద్రజితఃనికుంభిలాప్రవేశానంతరం, ప్రతినివృత్తాత్ ప్రత్యాగతాత్ హనూమతః, ఇమం, వృత్తాంతం మైథిలీవధరూపవార్తాం, ని. 'వార్తా ప్రవృత్తి ర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః. ఆకర్ణ్య శ్రుత్వా, విదీర్ణమానసో విదళితహృదయః, అత ఏవ వజ్రనిర్ఘోషాత్ స్ఫూర్జథోః, ని. 'స్ఫూర్జథు ర్వజ్రనిర్ఘోష'ఇత్యమరః. విదీర్ణమానసః తస్య తదుద్వేజకత్వా దితి భావః. మానసచరః, మానససరోవర్తీ, ని. 'మానసం సరసి స్వాంత' ఇత్యుభయత్రాపి విశ్వః. రాజహంసః కలహంసఇవ, విషాదాకులః, 'విషాద శ్చేతసో భంగ ఉపాయాభావచింతనై' రిత్యుక్తలక్షణవిషాదపర్యాకుల స్సన్, రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠః. రామః, ని. 'రాజహంసో నృపశ్రేష్ఠే కాదంబకలహంసయో' రితి విశ్వః. సంసది వానరసమితౌ, ని. 'సభా సమితిసంసద' ఇత్యమరః. నిపత్య భువి పతిత్వా సౌమిత్రిణా, సమాశ్వాస్యమానః. 'శుభే వర్త్మని తిష్ఠంతం త్వామార్య విజితేంద్రియం, అనర్థేభ్యో న శక్నోతి త్రాతుం ధర్మో నిరర్థక' ఇత్యాదినీతివచనైః సమాధీయమానః, సకరుణం దీనం, నిశ్శ్వస్య, విశ్వస్య ప్రపంచస్య, పతి రపి, సకలలోకనిగ్రహానుగ్రహసమర్థోఽపీ త్యర్థః. సః రామః,విధురో విశ్లిష్ట స్సన్,వ్యలాపీత్ విలలాప. ని. 'విధురం ప్రత్యవేతే స్యా త్కష్టవిశ్లిష్టయో రపీ' తి వైజయంతీ. ౧౧౦

ఆ. తత్ప్రకార మేవాహ—జజ్ఞ ఇతి. తత్తథా, తేనప్రకారేణేత్యర్థః. అత్రభవతీ పూజ్యా సీతా, అత్రభవతీ వ్యాఖ్యాతా, జనకస్యరాజ్ఞో, యజ్ఞే, అరణేః నిర్మంథ్యదారువిశేషాత్, శిఖా. అగ్నిజ్వాలే వేత్యుపమా, ఏతేన పరమపావనత్వ మయోనిజత్వం చ సూచ్యతే. ని. 'ఘృణిజ్వాలే అపి శిఖే' ఇత్యమరః. ధరణే ర్దేవ్యాః హలముఖాకృష్టాయాః భూదేవ్యాః, చిరాయ చిరకాలేన, జజ్ఞే ప్రాదుర్బభూవ, తథా మనోః వైవస్వతమనోః, వంశే కులే, సకలలోకశ్లాఘ్యే ఇతి భావః. వధూః స్నుషా, దశరథమహారాజస్యేతి భావః. యద్వా వధూర్జాయా, ఆత్మన ఇతి శేషః, అభవత్ జాతా. ని. 'వ

---

1 విశీర్ణ. 2 విధురమ్. 3 శిఖేవ.

వంశే మనో రపి వధూ రభవ త్కిమన్య
ద్రామ [1] స్తథాఽపి విధినా రచితో విరామః ౧౧౧
ప. యత్నో ముధా భవతి యత్ర సమీరసూనో
ర్నాలం నలోఽపి నవసేతునిబన్ధనాయ,
దూరే చ పావక[2]శరో దురతిక్రమోఽయం
తత్కేన శోకజలధి స్తవ లంఘనీయః. ౧౧౨
౭ ఇత్యాది పరిదేవమాన మేనం విదితాశరమాయావిశేషో విభీష

ధూ ర్జాయాస్నుషా స్త్రీచే' త్యమరః. అన్యత్కిం, ముత్పత్తిగృహప్రవిష్టగృహయో ర త్యంతశ్లాఘ్యత్వం వక్తవ్య మన్య త్కిమపి నాస్తీ త్యర్థః. రామ ఇత్యాత్మనిర్దేశః, అఖండితమహత్త్వ ద్యోతనార్థః, విధినా దైవేన, ని. 'విధి ర్విధానే దైవేచే' త్యమరః. విగతా రామా సుందరీ యస్య విరామో విగతభార్యః, రచితః కృతః, దైవయోగో న కస్యాపి లంఘనీయ ఇతి భావః. ని. 'సుందరీ రమణీ రామే' త్యమరః. వసంతతిలకా వృత్తమ్. ౧౧౧

యత్న ఇతి. యత్ర శోకజలధౌ, సమీరసూనోః హనుమతః, యత్నః ఉల్లంఘనోత్సాహః, ముధా వ్యర్థో భవతి, సోఽపి తరితుం శక్తో న భవే దితి భావః. తథా నలోఽపి ప్రసిద్ధసేతునిర్మాతాఽపి, నవసేతునిబంధనాయ నూతనసేతునిర్మాణాయ, నాలం నపర్యాప్తః, సోఽపితరణోపాయకరణసమర్థో నభవతీ త్యర్థః. 'నమస్స్వస్తీ' త్యాదినా చతుర్థీ. తథా పావకశర శ్చాగ్నేయాస్త్రమపి, దూరే, వర్తత ఇతి శేషః. సోఽప్యేనం శోషయితుం న శక్త ఇ త్యర్థః. తత్తస్మాత్కారణాత్, దురతిక్రమః దుస్తరోఽయం వర్తమానః, తవ శోకజలధిః త్వన్నిమిత్తకోఽయం శోకసాగరః, కేనోపాయేన, లంఘనీయః, ఉక్తోపాయైః ప్రసిద్ధార్ణవ స్తరితుం శక్యః, అయం తు న కేనాప్యుపాయేన తరితుంశక్య ఇత్యర్థః. అత ఏ వోపమానా త్ప్రసిద్ధార్ణవా ద స్యాధిక్యకథనాద్వ్యతిరేకాలంకారః. 'ఉపమానా ద్యదన్యస్య వ్యతిరేక స్స ఏవస' ఇతి లక్షణాత్. వృత్తం పూర్వవత్. ౧౧౨

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, పరిదేవమానం విలపంతమ్, ని. 'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః. ఏవం శ్రీరామం, విదితాశరమాయావిశేషః విజ్ఞాతరాక్షసమోహనవ్యాపారవిశేషః, విభీషణః, సమాగత్య సన్నిధిం ప్రత్యాగత్య, దేవ స్వామిన్, శ్రీరామ,

1 తథాపి. 2 శరాన్.

ణ స్సమాగత్యైవ భవతోఽపి కిమిద మస్థానే[1] కరుణ మవస్థాంతరం నిరంతరాయమఖనిర్వర్తనాయ పురందరారిణా కృతం [2]కృతక మేవైత దవధారయ ధారయ మనసి ధైర్య మి త్యభిధాయ తద్వధాయ పురోధాయ లక్ష్మణం [3]తత్క్షణాదేవ నికుమ్భిలాం బలై స్స హోపరురోధ.

ప. హరికులారవత శ్చలిత స్తతో గిరిదరీకుహరా దివ కేసరీ,
అపరిపూర్య రుషా హవ మాహవం స విదధే బలశాసనశాసనః.

భవతోఽపి మాయానియంతుః, పరమపురుషస్యాపీతి భావః. అస్థానే అశోచనీయస్థానే, సీతావధస్య మాయికత్వా దితి భావః. కరుణం దీనం, కరుణశబ్దా దర్శఆద్యచ్, ఇద మేత, దవస్థాంతరం దశాభేదః, కిం కిమర్థం, దుర్దశాపన్నత్వేన న వర్తితవ్య మిత్యర్థః. కింతు నిరంతరాయం నిర్విఘ్నం యథాతథా మఖనిర్వర్తనాయ స్వవిజయహేతుసత్ర నిష్పాదనార్థం, పురందరారిణా ఇంద్రజితా, కృతమాచరితం, ఏతత్సీతావధరూపకృత్యం, కృతకం కృత్రిమం, అసత్య మేవేతి యావత్, అవధారయ జానీహి. అతః మనసి, ధైర్యం నిర్వికారచిత్తత్వం 'మనసో నిర్వికారత్వం ధైర్యం సత్స్వపి హేతుష్వి'తి రసికాః. ధారయ స్వీకురు, ఇత్యేవ, మభిధాయ ఉక్త్వా, తస్యేంద్రజితః, వధాయ సంహారార్థం లక్ష్మణం, పురోధాయ పురస్కృత్య, తత్క్షణాదేవ తస్మిన్నేవక్షణే, నికుంభిలాం నికుంభిలాఖ్యస్థానం, బలై ర్వానరసైన్యైస్సహ, ఉపరురోధ నిరుద్ధవాన్. ౧౧౩

హరీతి. తతః ఉపరోధానంతరం, స ప్రసిద్ధః, బలం నామ దానవం శాస్తీతి బలశాసనః ఇంద్రః తం శాస్తీతి బలశాసనశాసనః ఇంద్రజిత్, ఉభయత్రాపి కర్తరి ల్యుః. హరికులారవతః కపిసైన్యకోలాహలాద్ధేతోః, గిరిదరీకుహరాత్ పర్వతగుహాగ్నో శకాత్, కేసరీ సింహ ఇవ, చలితో నిర్గత స్సన్, రుషా వానరసంమర్దకృతామర్షేణ, ఆసమంతా జ్జుహో త్యస్మి న్నిత్యాహవః యాగః† 'ఋదోరబి'తి జుహోతే రప్రత్యయే గుణావాదేశౌ, త, మపరిపూర్య అసమాప్యైవ, ఆహూయంతే శత్రవోఽస్మి న్నిత్యాహవం యుద్ధం, చకార, 'ఆజి యుద్ధ' ఇతి హ్వాయతే రాఙ్పూర్వా దప్రత్యయే సంప్రసారణం. ని. 'ఆహవ స్సంగరే యాగ' ఇతి విశ్వః. విదధే చకార. ద్రుతవిలంబితం వృత్తమ్. 'ద్రుతవిలంబిత మాహ నభౌ భరా' వితి లక్షణాత్. ౧౧౪

---

† అత్ర హవమితిచ్ఛిత్వాహూయంతేఽస్మిన్నితి హవో యజ్ఞ ఇతి వదన్తి.

1 దీనమవస్థానమ్. 2 కృత్రిమమేతదిత్యవధార్య. 3 తత్క్షణమేవ పురస్కృత్య నికుమ్భిలా ముపరురోధ.

వాతూల ఇవ తూలానాం వానరాణాం రణాజిరే,
విద్రావణ స్తతో మాయావి ర్రావణసుతోఽభవత్. ౧౧౫

గ. అనుపద [1]మనీకోన్మథనసంరంభం సంవర్తసమయదుర్దాన్తం కృతాంత మివ సమాపతంతం స్యందనగతం సంక్రందనజితం గంధవహానందనస్కన్ధవర్తీ సౌమిత్రిః ప్రవర్తిత[2]నిశితశరధారః శ్శతధారపాణి రివ జమ్భ మస్తమ్భయత్. ౧౧౬

ప. [3]వికస్వరమదోత్కటం ప్రచురవీరవాదోద్భటం

వాతూల ఇతి. తతః తదనంతరం, మాయాం పరవ్యామోహక వ్యాపారం వేత్తీతి మాయావిత్. రావణసుత ఇంద్రజిత్, తూలానాం కార్పాసానాం, వాతూలః వాతసమూహ ఇవే, త్యుపమా 'వాతా' చ్చేత్యూల ప్రత్యయః. రణాజిరే రణాంగణే, ని. 'అంగణం చత్వరాజిరే' ఇత్యమరః. వానరాణాం విద్రావయతీతి విద్రావణః నిరాసకః, అభవత్, శరవర్షేణ వానరాన్ కాందిశీకాన్ చకారేత్యర్థః. ౧౧౫

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం, అనీకోన్మథనే వానరసైన్యవిదారణే సంరంభః కోప స్సంభ్రమో వా యస్య తం. ని. 'సంరంభస్సంభ్రమే కోప'ఇతి శబ్దార్ణవః. సంవర్తసమయదుర్దాంతం ప్రలయకాలోద్భటం. ని, 'సంవర్తః ప్రళయః కల్ప' ఇత్యమరః. కృతాంతం యమమివ స్థిత, మిత్యుపమా. ని. 'కృతాంతో యమసిద్ధాంతా' విత్యమరః. స్యందనగతం రథారూఢం. సంక్రందనజిత మింద్రజితం, గంధవహానందనస్య హనూమతః స్కంధవర్తీ స్కంధారూఢః, సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, ప్రవర్తితాః ప్రయుక్తాః నిశితా స్తీక్ష్ణాః శరధారాః శ్శరపరంపరా యేన స తథోక్త స్సన్, జంభం జంభాఖ్య మసురం, శతధారం పాణౌ యస్య శతధారపాణి రింద్ర ఇవే త్యుపమా. 'ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠా సప్తమ్యౌ భవత'ఇతి నిష్ఠాయాః పరనిపాతః. ని. 'శతకోటి స్స్వరుశ్శంబ' ఇత్యమరః. అస్తంభయత్ ఉపరురోధ. 'స్తంభు రోధన'ఇతి సౌత్రాత్ స్తంభుధాతో ర్ణిజంతా ల్లఙ్. ౧౧౬

వికస్వరేతి. వికస్వరః వికసనశీలః, ప్రతిపదం ప్రవర్ధమాన ఇతి యావత్. ని. 'వికాసీ తు వికస్వర' ఇత్యమరః స్థేశభాసపిసకసోవర'జితి వరచ్ప్రత్యయః. తేన మదేన

---

1 'అనీకోన్మథనసంరబ్ధం' ఇతి నిష్ఠాంతః ప్రాచీనపాఠఏవ సాధుః. ''అనీకినీనాథనిధనసంరబ్ధతరం సంవర్తప్రవృత్తమివకృతాన్తం' ఇత్యపిపాఠః. 2 శితతర శరధారాభిః. 3 పరస్పర.

పతత్త్రుటితకఙ్కటం ప్రతిహతాస్త్ర మస్త్రేణ చ,
జగత్త్రయభయావహం జయపరాజయాగోచరం
వితేనతు రుభా విభా వివ [1]తదా రణం దారుణమ్ ౧౧౭
శతధారకఠోరశిఖై ర్విశిఖై శ్శతధా విరచయ్య శరాసగుణం,
విదధే విబుధేశజితం సమరే హతసారథి మప్యథ దాశరథిః.
ఫ. యదుచిత మహో మాయాశీలస్య య ద్భుజశాలిన
స్సదృశ మథవా యుక్తం న క్తంచ రేంద్రసుతస్య యత్,

దర్పేణ ఉత్కటమ్ ఉద్రిక్తం, ప్రచుర వీరవాదైః ఛింధిభింధీత్యాదిప్రభూతవీరాలాపై రుద్భట ముజ్జృమ్భితం, ని. 'ప్రభూతం ప్రచురంప్రాజ్య'మిత్యమరః. పతంతఃగళంతః త్రుటితాః ఛిన్నాః కంకటాః ఉరశ్ఛదా యస్మిన్ తం, ని. 'ఉరశ్ఛదః కఙ్కటక'ఇత్యమరః. 'పరిత్రుటి'తేతి పాఠస్సాధుః. తథా అస్త్రేణ దివ్యాస్త్రై రిత్యర్థః. ప్రతిహతాని ప్రతిరుద్ధాని అస్త్రాణి యస్మిన్ తం తథోక్తం చ, జగత్త్రయభయావహం త్రైలోక్యభయంకరం, 'శుభావహ' మితిపాఠే త్రిలోకకంటకస్యేంద్రజితః వినాశహేతుత్వా చ్ఛుభకరం, జయపరాజయయో రగోచరం అవిషయం, తుల్యబలత్వా దితి భావః. అత ఏవ దారుణం పరస్పరభయంకరం, రణం కలహం, ని 'అస్త్రియాం సమరానీకరణాః కలహ విగ్రహౌ'విత్యమరః. తదా తస్మిన్ సమయే,ఉభౌ సౌమిత్రీంద్రజితౌ,ఇభౌ మత్తగజా వివ, వితేనతుః చక్రతుః, ఉపమానాలంకారః, పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౧౭

శతధారేతి. అథానంతరం, దాశరథిః దశరథపుత్రో లక్ష్మణః, 'అతఇఞ్' సమరే యుద్ధే, శతధారకఠోరశిఖైః వజ్రాయుధవత్తీక్ష్ణాగ్రైః, విశిఖై ర్బాణైః. శరాసగుణ మింద్రజిత్కార్ముకజ్యామ్, ని.'గుణ స్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వి'త్యమరః. శతధా శతప్రకారేణ, శతశ శ్శకలిత మి త్యర్థః. విరచయ్య కృత్వా, 'ల్యపి లఘుపూర్వా'ది త్యయాదేశః, విబుధేశజిత మింద్రజిత మపి, హతసారథిం, విదధే చకార, ని. 'సూతః క్షత్తాచ సారథి' రిత్యమరః. తోటకవృత్తమ్. 'ఇహ తోటక మమ్బుధిసై ర్మిలిత'మితి లక్షణాత్. ౧౧౮

యదితి. అహో నికృత్తగుణో హతసారథి శ్చే త్యాశ్చర్యం. మాయాశీలస్య పరవ్యామోహకవ్యాపారాచరణతత్పరస్య, యత్కృత్య, ముచిత మనుగుణం, తథా భుజశాలినః బాహుపరాక్రమశాలినః, య, త్సదృశం సమానం, అథ వేతి పక్షాంతరే,

---

1 తదారుణమ్,

శతమఖజిత శ్శౌర్యం యద్వాఽనురూప మథాత్మన
స్తదకృత రుషాఽమందో మందోదరీతనయో రణే. ౧౧౯

గ. ([1]ఏవం మందోదరీతనయస్య లక్ష్మణేన సాకం యుధ్యమానస్య త్రీణి దినాని వ్యతీయుః.) ౧౨౦

గ. అనుపద [2]మభిషేణనవతి విభీషణ్ణే తేనావినీతేన భీషణేన విముక్తాం శక్తి మర్ధచంద్రేణ దారయ న్నపారయ న్సోఢు మదసీయ మ

నక్తంచరేంద్రసుతస్య సకలలోకజైత్రరావణతనయస్య, యద్యుక్తం అర్హం, అథవేతి వాక్యారంభే, శతముఖజితః ఇంద్రజితః, ఆత్మన స్స్వస్య, యచ్చ, గి. 'వాస్యా ద్వికల్పోపమయో రేవార్థే చ సముచ్చయ' ఇత్యమరః. శౌర్యం శూరత్వం, అనురూపం సమర్థం, తత్ తాదృశం, కృత్యం, రణే, రుషా రోషేణామందః, మహారోషాక్రాంత ఇత్యర్థః. మందోదరీతనయః ఇంద్రజిత్, అకృత కృతవాన్, కృఞో లుఙి తఙ్ 'తనాదిభ్య స్తథాసో' రితి సిచో లుక్, మాయాశీలత్వాదిగుణసంపన్నస్య స్వస్య య దుచితం తత్సర్వ మపి రణపాండిత్య మకరో దిత్యర్థః. హారిణీవృత్తం. 'రస యుగహయై ర్న్సౌ మ్రౌ స్లౌ గో యదా హరిణీ త'దేతి లక్షణాత్, అతఏవాద్యపాదే ద్వితీయయతిస్థానే అపదస్థయత్యాఖ్యదోషమకృతకృతయోఽప్యాలంకారికా న మమృషుః. 'క్వచిత్ పదమధ్యేఽపి యతి మిచ్ఛంతి సూరయః, యది పూర్వాపరౌ భాగౌ న స్యాతా మేక వర్ణగా' విత తిలకవచన మపి సమాధాతుం నశక్నుయాత్ తథాపి. 'న తు ప్రతినివిష్టమూర్ఖజనచిత్త మారాధయే' దిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా దదోషః. నిరంకుశాః ఖలు కవయ స్సర్వపథికా భవంతి. ౧౧౯

ఏవ మితి. స్పష్టోఽర్థః. ౧౨౦

అనుపద మితి. అనుపద మనంతరం. విభీషణే అభిషేణనవతి సేనయా అభిగమనవతి సతి. ని. 'యత్సేనయాఽభిగమన మరౌత దభిషేణన' మిత్యమరః. 'సత్యాపపాశే'త్యాదినా సేనాశబ్దాణ్ణిచ్. 'స్థాది ష్వభ్యాసేన చాభ్యాస స్యే'తి సకారస్య షత్వం. భీషణేన భయంకరేణ అవినీతేన దుర్వినీతేన, తేనేంద్రజితా, ముక్తాం ప్రయుక్తాం, శక్తిం ఆయుధవిశేషం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ, దారయన్ విభిందన్, అముష్య ఇంద్రజిత ఇమ మదసీయం, 'త్యదాదీని చే'తి వృద్ధసంజ్ఞాయాం వృద్ధా చ్ఛః, అవినయం దుర్వినయం, సోఢుం, మపారయన్ అశక్నువన్, అమర్షాకులః క్రోధావిష్టః,

---

1 ఏతద్వాక్యం ప్రాచీనకోశేష్వనుపలబ్ధమ్, 2 అభిషిషేణ అభిషేణనవతి,

వినయ మమర్షాకుల స్సౌమిత్రి రమోఘం [1]మాఘవత మముంచ దస్త్రమ్. ౧౨౧

ప్ర పతతి స్మ తత్ప్రథిత మస్త్ర ముజ్జ్వలం
సశిరస్త్ర మింద్రజయిన శ్శిర స్తతః,
అను పుష్పవృష్టి [2]రవనౌ దివౌకసా
మథ బాష్పవృష్టి రమరారియోషితామ్. ౧౨౨

ప్ర. శ్రుత్వా శక్రజిత స్సుతస్య నిధనం శోకేన రక్షఃపతేః

సౌమిత్రిః లక్ష్మణః, అమోఘం, శత్రుశిరశ్ఛేదక మిత్యర్థః. మాఘవత మైంద్రం, 'తస్యేద' మిత్యణ్. అస్త్రం, అముంచత్ ప్రాయుఙ్క్త. ౧౨౧

పతతీతి. ప్రథమ మాదౌ, ఉజ్జ్వలం దీప్తం, తత్ప్రసిద్ధ, మస్త్ర మైంద్రాస్త్రం, పతతి స్మ న్యపతత్, ఇంద్రజితీతి శేషః. 'లట్ స్మ' ఇతి భూతార్థే లట్, తతః అస్త్రపాతానంతరం, సశిరస్త్రం సశీర్షణ్యం, ఇంద్రజయినః, శిరః, పతతిస్మ, అను పశ్చాత్, శిరఃపతనానంతరం, ని. 'పశ్చా త్సాదృశ్యయో రన్వి'త్యమరః. అవనౌ భూమ్యాం, ని. 'క్ష్మాఽవని ర్మేదినీ మహీ' త్యమరః. ద్యౌః దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే దివౌకసః దేవాః, ఆద్యే పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః, ద్వితీయే. ని. 'దివం స్వర్గేఽంతరిక్షే చే' తి నానార్థరత్నమాలా, † తేషాం పుష్పవృష్టిః తదపవర్జితప్రసూనవర్ష మిత్యర్థః, పతతిస్మ, అథానంతర, మమరారియోషితాం రావణాంతఃపురస్త్రీణాం. బాష్పవృష్టిః నేత్రాంబువర్షం, పతతిస్మ. అత్ర పూర్వపూర్వస్యోత్తరోత్తరం ప్రతి హేతుత్వాత్కారణమాలాఖ్యాలంకారః. 'పూర్వపూర్వం ప్రతి యదా హేతు స్స్యా దుత్తరోత్తరం, తదా కారణమాలాఖ్యమలంకరణ ముచ్యతే' ఇతి లక్షణాత్. మంజుభాషిణీవృత్తమ్.

శ్రుత్వేతి. సుతస్య, శక్రజితః ఇంద్రజితః, నిధనం మరణం, శ్రుత్వా, రక్షఃపతేః రావణస్య, సమస్తం ముఖం, దశాపి ముఖానీ త్యర్థః, శోకేన, క్లాంతం పరిమ్లా

---

† దివశబ్దస్యాకారాంతనపుంసకత్వే అనిరుద్ధచరితే సుభూతిచంద్రప్రయోగోఽపి దృశ్యతే 'న శోభతే తేన హి నో వినా పురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' ఇతి. ని. 'మందిరం సైరిభ శ్శక్రభవనం ఖం దివం నభ' ఇతి త్రికాండశేష శ్చ, ద్యౌ రోకో యేషా మితి విగ్రహే దివోకసః, 'దివోకా శ్చ దివౌకా శ్చ దేవే చాతకపక్షిణీ'తి రంతిదేవః.

1 మాఘవతాస్త్ర మముఞ్చత్, 2 అనఘా.

క్లాన్తం నిశ్శ్వస దశ్రుపూరభరితం క్రన్దచ్చ ఘూత్కారి చ,
కోపే నాథ విపాటలం చ కుటిలభ్రూవల్లివృత్తేక్షణం
జజ్ఞే దష్టఘనోష్ఠ మట్ట[1]హాసితోద్రిక్తం సమస్తం ముఖమ్. ౧౨౩

౧. అనన్తర మతిక్రాన్తేషు విక్రాన్తేషు పురన్దరారిముఖేషు నన్దనేషు వినిహతేషు కుమ్భకర్ణాదిషు భ్రాతృషు విధ్వస్తేషు ప్రహస్తపూర్వేషు సచివేషు వ్యాపాదితేషు విరూపాక్షప్రభృతిషు సేనాపతిషు [2]విశీర్ణే బలవతి నిఖిలే బలే సమన్తతః కరుణ [3]పరిపూరితపౌరవధూజన పరిదేవనోత్తరంగాయాం లంకాయా మాతంకాతిశయరోషణో రావ

నం, నిశ్వసత్ దీర్ఘోష్ణనిశ్వాసకృత్. అశ్రుపూరభరితం బాష్పప్రవాహపరిపూర్ణం, క్రన్దదాక్రోశచ్చ, ఘూత్కారిచ, ఘూదితి ముఖమారుతానుకారిశబ్దః, అథేతి వాక్యారమ్భే, కోపేన 'శత్రుకృతాపకారేణ మనః ప్రజ్వలనం కోప' ఇత్యుక్తలక్షణేన క్రోధేన విపాటల మత్యరుణంచ, కుటిలితాః వక్రీకృతాః భ్రూవల్లయో యస్య తత్తథోక్తం, వృత్తాని విఘూర్ణనాద్వర్తులాకారాణి ఈక్షణాని యస్య తత్, దష్టాః దన్తైర్నిపీడితాః ఘనా లమ్బమానాశ్చ ఓష్ఠా అధరోష్ఠా యస్య తత్తథోక్తమ్, అట్టహాసితేన అతిశయితహాసేన ఉద్రిక్త ముద్భటంచ, జజ్ఞే జాతం అశేషాణి రావణముఖాని కరుణరౌద్రరసానుభావవిజృమ్భితాన్యభూవన్నిత్యర్థః. అత్ర క్లాన్తత్వాదీనామనేకగుణానాం సముచ్చితత్వాత్సముచ్చయాలంకారః. 'గుణక్రియాయౌగపద్యం సముచ్చయ' ఇతి సామాన్యలక్షణమ్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౨౩

అనన్తరమితి. అనన్తరం శోకరౌద్రరసావేశానన్తరం, విక్రాన్తేషు మహాశూరేషు. వి. 'శూరో వీరశ్చ విక్రాన్త' ఇత్యమరః. పురన్దరారిముఖేషు ఇన్ద్రజిత్ప్రముఖేషు, నన్దనేషు పుత్రేషు, అతిక్రాన్తేషు మృతేషు, నిర్గతప్రాణేషు సత్స్విత్యర్థః. కుమ్భకర్ణ ఆదిర్యేషాం తేషు, ఆదిశబ్దేన మహోదరమహాపార్శ్వాదయో గృహ్యన్తే. భ్రాతృషు సహోదరేషు, వినిహతేషు నాశితేషు సత్సు, ప్రహస్తపూర్వేషు ప్రహస్తాదిషు, సచివేషు మన్త్రిషు, విధ్వస్తేషు, మారితేషు సత్స్విత్యర్థః. విరూపాక్షప్రభృతిషు, సేనాపతిషు, వ్యాపాదితేషు వినాశితేషు సత్సు, నిఖిలే, బలవతి, బలే సైన్యే చ, విశీర్ణే విక్షిప్తే విధ్వస్తే సతి, లంకాయాం, సమన్తతః సర్వత్ర, కరుణపరిపూరితః శోకపరిపూర్ణో యః పౌరవధూజనః పత్తనస్త్రీజనః తస్య పరిదేవనైః విలాపైః ఉత్తరంగాయా

---

1 హాసితోద్వృత్తమ్. 2 కపివిమర్దనేన విశీర్ణే. 3 పరిహారిత.

ణ [1]స్తత్క్షణ మేవ హర్యక్ష ఇవ హరిణీం ధరణీసుతాం జిఘాంసు రంతిక గతమంత్రిణా నివార్యమాణ స్సారథినా విధినాచ సంచోదితరథో దాశరథివిజయవిహితసంగర స్సంగరాంగణ మవతతార. ౧౨౮

ప. కోపా దసౌ [2]పరిఘతోమరకుంతయష్టి
చాపాశుగ[3]ద్రుఘణశక్తికృపాణపాణిః,
ఏకోఽప్యనేకముఖబాహుతయా సబంధు
ర్లోకో యథా సమితి లోచనగోచరోఽభూత్. ౧౨౯

అలక్ష్యత స రక్షసా మధిపతిః కృపాణం ముహుః

ముద్రిక్తాయాం, తదాఖ్యాయిష్ఠాయాం సత్యా మిత్యర్థః. ఆతంకాతిశయేన ఆపద్యాయ స్తేనైవ రోషణో రోషవాన్, 'క్రుధమండార్థేభ్య శ్చే'తి యుచ్. రావణః, తత్ క్షణం తస్మిన్ క్షణే, హర్యక్షస్సింహః, హరిణీం మృగీ మివ, ని. 'హర్యక్షః కేసరీ హరి' రిత్యమరః. ధరణీసుతాం సీతాం, జిఘాంసు ర్హంతు మిచ్ఛుః, హంతే స్సన్నంతా దుప్రత్యయః. అంతికగతమంత్రిణా సమీపస్థసచివేన, నివార్యమాణః న చైతన్న్యాయ్య మితి నిషిద్ధ్యమానః, తథా సారథినా, విధినాచ, సంచోదితః ప్రేరితో రథో యస్యస, తథోక్తః, దాశరథివిజయే విహితసంగరః కృతప్రతిజ్ఞ స్సన్, సంగరాంగణం రణభువం, అవతతార ప్రవివేశ. ని. 'అథ ప్రతిజ్ఞాజిసంవిదాపత్సు సఙ్గర' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః. ౧౨౮

కోపా దితి. కోపా త్సమరాభినివేశా ద్ధేతోః, పరిఘాః అయోమయగదాః తోమరా దండవిశేషాః కుంతాః ప్రాసాః యష్టయో లగుడాః చాపాః కార్ముకాణి ఆశుగాః బాణాః ద్రుఘణాః ముద్గరాః శక్తయః ఆయుధవిశేషాః కృపాణాః ఖడ్గాశ్చ పాణిషు యస్యస, తథోక్తోఽసౌ రావణః, ఏకః సకలవినాశాత్సహాయశూన్యోఽపి, అనేకాని ముఖాని బాహవ శ్చ యస్యస తథోక్తః తస్య భావ స్తత్తాతయా హేతునా, సబంధు ర్లోకో యథా బంధుజనసహిత ఇవే, త్యుత్ప్రేక్షా. ని. 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః. 'ఇవవద్వా యథాశబ్దా' వితి దండీ. సమితి యుద్ధే, లోచనగోచరః, ప్రత్యక్షోఽభూ దిత్యర్థః. వానరాణా మితి శేషః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౨౯

అలక్ష్యతేతి. స రక్షసా మధిపతిః రావణః, ప్లవగమండలీనాం వానరసమూహానాం మౌళిషు శిరస్సు, ప్రసహ్య బలాత్, కృపాణం చంద్రహాసం, ముహుః పునఃపునః,

---

1 తత్క్షణ మిక్ష్వాకుకులనాయక దయితాంధరణీసుతాం. 2 పరిఘయష్టికుతార కున్త. 3 ద్రుహిణ.

[1]ప్రసహ్య వినిపాతయన్ ప్లవగమండలీమౌళిషు,
అయం తవ త వాయ మి[2]త్యధిసమీక మేకైకశో
వరా నివ వినిర్దిశ న్నమరవారవామభ్రువామ్. ౧౨౬

గ. తత్క్షణ మక్షౌహిణీవిక్షోభకందళితరుష మతిపరుషవిశిఖవిదళిత [3]కేతన మర్ధచంద్రనికృత్తధన్వానమస్త్రధారావిదారితసారథిమతివిస్మయ

వినిపాతయన్ ప్రవర్తయన్, విదారణార్థ మితి భావః. త వాయ మేషః, తథా తవా య, మిత్యనేన ప్రకారేణ, అధిసమీకం, యుద్ధ ఇత్యర్థః. విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. అమరవారవామభ్రువాం సురసుందరీణాం, ఏకైకశః ప్రత్యేకం, వరాన్ ప్రియతమాన్, వినిర్దిశ న్నివ, అలక్ష్యతే త్యుత్ప్రేక్షా. పృథ్వీవృత్తమ్ ౧౨౬

తత్క్షణమితి. తత్క్షణాం తస్మిన్ క్షణే అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా, అక్షౌహిణీ నా మనేకాక్షౌహిణీసంఖ్యాకానాం వానరాణాం అక్షౌహిణీసంఖ్యా తు. 'ప్రయుతం నవసాహస్రం పంచాశత్త్రిశతం భటాః, పాదాతం షష్టిసాహస్రం షట్ఛతీ దశవాజినః, ఏకవింశతిసాహస్రం శతానా మష్టసప్తతిః, ద్విరదా స్స్యందనా యత్ర సాఽక్షౌహిణ్యుచ్యతే బుధై' రిత్యక్షౌణీసంఖ్యా మాహుః. తథాచ మహాభారతే. 'ఏకో రథో గజ శ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయ శ్చ తురగా స్తజ్జ్ఞైః పత్తి రి త్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేతాం విదు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రీణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయోగుల్మా గణో నామ వాహినీ తు గణా స్త్రయః, స్మృతా స్తిస్రస్తు వాహిన్యః పృత నేతి విచక్షణైః. చమూ స్తు పృతనా స్తిస్ర శ్చ మ్వస్తిస్ర స్త్వనీకినీ, అనీకినీం దశగుణా మాహు రక్షౌహిణీం బుధా' ఇతి. యథా హామరసింహః—సి.'ఏకేభైకరథా త్ర్యశ్వా పత్తిః పంచపదాతికా, పత్త్యంగై స్త్రిగుణై స్సర్వైః క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్, సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ పృతనా చమూః, అనీకినీ దశానీకి న్యక్షౌహిణ్యథ సంపది' ఇతి. విక్షోభేణ విధ్వంసనేన కందళితరుషం సముత్పన్నకోపం, అతఏ వాతిపరుషై రత్యంతశితైః విశిఖైః బాణైః విదళితం కేతనం యేన తం, అర్ధచంద్రేణ బాణవిశేషేణ నికృత్తం ఛిన్నం ధను ర్యేన తం, 'ధనుష శ్చే' త్యనజాదేశః. అస్త్రధారయా శరపరంపరయా, 'అసిధారే,' తి పాఠే ఖడ్గధారయా విదారితో విదళిత స్సారథి ర్యేన తం, అతివిస్మయనీయ మత్యాశ్చర్యవిషయం శరలాఘవం హస్తపాటవం యస్య తం, రాఘవానుజం లక్ష్మణం, యాతుధానపతిః రావణః, అమర్ష వేగేన

---

1 ప్రహస్య. 2 అభిసమీకమ్. 3 ధ్వజమ్.

నీయకరలాఘవం రాఘవానుజ మమర్ష వేగముక్తయా శక్త్యా ముహూర్తమివ మూర్ఛానిమీలిత ముపరాగ ఇవ [1]కలాధరమాతతాన యాతుధానపతిః. ౧౨౭

ప. ఆలోక్య [2]దూన మనుజం హృది శక్తిఘాతా
చ్ఛోకేన విద్ధహృదయ స్సుతరాం స రామః,
కోపేన చాప మథ కుండలయాంచకార
లంకాపతే రపి లలాటలిపిం విధాతా. ౧౨౮

ప. అవకీర్య దాశరథి రస్త్రఝరై రనుజం పులస్త్యతనుజం చ శరైః,
యుగప ద్వ్యధా త్కరుణవీరరసౌ యుధి శోకహర్షశబలంచ బలం.

ప. వలయితచిత్ర [3]చాపవతి వారితపత్త్రిముఖే

క్రోధరయేణ ముక్తయా, శక్త్యా మయమాయానిర్మితశక్త్యాఖ్యాయుధేన, కలాధరమిందుం, ఉపరాగో రాహుగ్రహగ్రాస ఇ వేత్యుపమా. ని. 'ఉపరాగో గ్రహ' ఇత్యమరః. ముహూర్తమల్పకాలమ్. ని. 'ముహూర్త మల్పకాలే స్యా ద్ఘటికాద్వితయేఽపి చే' తి వైజయంతీ. మూర్ఛయా మోహేన, నిమీలితం విసంజ్ఞమివ, వస్తుతస్తు న తథా, తస్య పరమపురుషాంశత్వా దితి భావః. ఆతతాన చకార, శక్తిప్రయోగేణ లక్ష్మణ మమూర్ఛయ దిత్యర్థః. ౧౨౭

ఆలోక్యేతి. స రామః, హృది హృత్ప్రదేశే, శక్తిఘాతాత్ శక్తిప్రహారాత్, దూనం పరితప్తం, 'దూఙ్ పరితాపే' ఇతి ధాతోః నిష్ఠాతకారస్య నకారః, అనుజం లక్ష్మణ, మాలోక్య, శోకేన విషాదేన, సుతరా మత్యంతం, విద్ధహృదయో విదళితాంతరంగ స్సన్, అథ శోకానంతరం, కోపేన క్రోధేన, చాపం, కుండలయాంచకార, ఆకర్ణాకర్షణేన వలయీచకారేత్యర్థః. తథా విధాతా విధి రపి, లంకాపతేః రావణస్య, లలాటలిపిం ఆయుర్నిర్ణాయకఫాలపట్టాక్షరవిన్యాసం, కుండలయాంచకార, యథా లిఖితాధికాక్షరనిరసనే కుండలినాం కుర్వంతి లేఖకాః తద్వదిత్యర్థః. శ్రీరామసమరసంరంభం దృష్ట్వా రావణస్యమృత్యు స్సన్నిహితోఽభూ దిత్యర్థః. అత్ర చాపలలాటలిప్యోః కేవలప్రస్తుతత్వా త్తుల్యయోగితాభేదః. ౧౨౮

అవకీర్యేతి. వ్యాఖ్యాత మేతత్. ౧౨౯

వలయితేతి. అమర్షవతి లక్ష్మప్రహారా త్క్రోధావిష్టే, అత ఏవ వలయితం

---

1 కమలాకరమ్. 2 దీనం. 3 చాపవినివారిత.

విసృజతి రాఘవే విశిఖవర్ష ముదుష్ణవతి,
హరిషు న కశ్చి దప్యథ నివృత్త్య గత స్సమరా
దమరవిలాసినీషు స చ కాచి దలబ్ధవరా. ౧౩౦

౮. అయం చ పున ¹రంజనాసుతసమానీతమహీధరమహౌషధి విధిలబ్ధజీవితానుజసమాశ్లేషసుఖలబ్ధమనోరథ స్సమేధమానసమర ²కౌతుకోపలంభసంరమ్భోద్దంచితపులకకంచుకితాకృతి ర్దాశరథి రధిసంగర

కుండలీకృతం చిత్రం ఆశ్చర్యజనకం చాపం అస్యాస్తీతి తథోక్తే, ఆకర్ణాకృష్టకార్ముక ఇత్యర్థః యద్యపి 'నకర్మధారయాన్మత్వర్థీయ' ఇతి కర్మధారయా న్మత్వర్థీయ ప్రత్యయప్రయోగం న సహంతే వ్యాకరణపారీణాః తథాపి 'త్వయుత్తరాసంగవతీ మధిత్యకా' మిత్యాది మహాకవిప్రయోగదర్శనా న్న దోష ఇతి సమాధేయమ్. వారితపఙ్క్తిముఖే సంస్తంభితరావణే, రాఘవే శ్రీరామే, విశిఖవర్షం శరవృష్టిం విసృజతి ప్రయుంజానే సతి, అథానంతరం, అరిషు శత్రుషు మధ్యే, కశ్చిదపి రాక్షసః, సమరా ద్యుద్ధాత్, నివృత్త్య, నగతః, కింతు సర్వేఽపి మృతా ఇత్యర్థః. తథా అమరవిలాసినీషు సురసుందరీషు చ, 'వౌకషలసే'త్యాదినా ఘినుణ్ ప్రత్యయః. కాచి దేకాఽపి, విలాసినీ అలబ్ధవరా అప్రాప్తప్రియతమా, నాభూత్, శ్రీరామబాణనిహతానాం సర్వేషా మపి స్వర్గలోకప్రాప్తిసంభవా త్సర్వా అపి స్వర్గస్త్రియః సంప్రాప్తవరా ఏవ బభూవురిత్యర్థః.

అయమితి. కిం చేతి చార్థః. అయం దాశరథిః శ్రీరామః, పునర్భూయోఽపి, పూర్వ మేకవార మానీతత్వా దితి భావః. వాక్యాలంకారే వా, అంజనాసుతేన హనూమతా సమానతః జాంబవన్ని దేశాత్ప్రత్యానీతః యో మహీధరః ఓషధిపర్వతః తస్యౌషధీనాం సంజీవకరణీ ప్రభృత్యోషధివిశేషాణాం విధినా సుషేణప్రయుక్తచికిత్సయా లబ్ధజీవితస్య పునర్లబ్ధప్రాణస్య† సమాశ్లేషేణ గాఢాలింగనేన య త్సుఖం తేన లబ్ధమనోరథః సంప్రాప్తవాంఛితః, అతఏవ సమేధమానః ప్రవర్ధమానః య స్సమరకౌతుకోపలంభసంరంభః రణకుతూహలప్రాప్తిసంభ్రమః తేన ఉదంచితాః ఉత్పన్నా యే పులకాః రోమాంచాః తైః కంచుకితా వ్యాప్తా ఆకృతి ర్యస్య స తథోక్త స్సన్. ని. 'ఆకృతిః కథితా రూపే సామాన్యవపుషోరపీ'తి విశ్వః అధిసంగరం సంగరే, విభక్త్యర్థేఽవ్యయీభావః. శతక్రతో రింద్రస్య, అనుగ్రహా త్ప్రసాదాత్, నిమిత్తే పంచమీ, అను

---

† 'మహౌషధీవేగానుజీవితే'తి ప్రాచీనపాఠే వేగో వ్యాప్తిః.

1 ఆంజనీసుతం. 2 కౌతుకోపలంభః.

మమరాధిపసారథినా మాతలినా సమానీత మతివిశంకటం రథ మపి
కంకటకం శతక్రతో రనుగ్రహా దగ్రహీత్. ౧౩౧

ప. అన్యోన్యస్య సదృక్షలక్ష్యమిళనా దాలక్ష్యశౌండీర్యయో
శ్శస్త్రాశస్త్రి సమున్మిషత్పులకయో స్సశ్లాఘయో స్సాహసే,
జాతే జీవితసంకటే [1]విహరతో ర్మూర్ఛాసు విశ్రామతో
రశ్రాంతం రఘువీరపఙ్క్తిముఖయో రాసీ దసీమో రణః. ౧౩౨

రాధిపసారథినా మాతలినా, ఆనీతం ప్రాపిత, మతివిశంకట మత్యంతవిశాలం, వి. 'విశంకటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం మహ' దిత్యమరః. 'వే శ్శాలచ్ఛంకటచౌ' వితి శంకటచ్ప్రత్యయః. రథం స్యందనం, కంకటకం కవచ మపి, అగ్రహీత్ స్వీకృతవాన్, ఉక్తంచ శ్రీరామాయణే—'సహస్రాక్షేణ కాకుత్స్థ రథోఽయంవిజయాయ తే, దత్తస్తవ మహాసత్త్వ శ్రీమం చ్ఛత్రునిబర్హణే'త్యాది. ‡ ౧౩౧

అన్యోన్యస్యేతి. అన్యోన్యస్య పరస్పరస్య, సదృక్షలక్ష్యమిళనాత్ సదృశలక్ష్యలాభాత్, 'దృశేః క్స' ఇతిక్సప్రత్యయః. ఆలక్ష్యం అస్ఫుటదృశ్యం శౌండీర్యం శౌర్యాతిరేకో యయో స్తయోః, శస్త్రైశ్చ శస్త్రైశ్చ ప్రహృత్యేదం యుద్ధం ప్రవృత్తం శస్త్రాశస్త్రి 'ఇచ్కర్మ వ్యతిహార' ఇతి బహువ్రీహౌ సమాసాంత ఇచ్ప్రత్యయః. 'అన్యేషా మపి దృశ్యత' ఇతి దీర్ఘః. 'తిష్ఠద్గుప్రభృతీని చే'త్యవ్యయీభావత్వా దవ్యయత్వం. తత్ర సమున్మిషంతః, సముత్పద్యమానాః పులకాః రోమాంచాః యయో స్తయోః, సాహసే సాహసకృత్యే సతి, సశ్లాఘయోః, అహో మహ దాశ్చర్యం హస్తలాఘవ మిత్యాదిప్రశంసాపరయో రిత్యర్థః, జీవితసంకటే ప్రాణనిర్బంధే జాతే సతి, విహరతోః విహరమాణయోః, 'విరహతో'రితి పాఠే వియుంజతో స్సతో, రీషన్మాత్రేప్యచ్ఛావసే తూష్ణీం న తిష్ఠతో రిత్యర్థః.†మూర్ఛాసు మోహనదశ సు, విశ్రామ్యతోః విశ్రాంతిం గచ్ఛతోః,మూర్ఛావస్థాతోఽన్యత్ర క్షణమాత్రమపి కాలం వృథా నయాపితవతో రిత్యర్థః. రఘువీరపఙ్క్తిముఖయోః శ్రీరామరావణయోః, అశ్రాంతమవిచ్ఛిన్నం యథాతథా, అసీమా నిర్మర్యాదో, రణః, ఆసీత్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్.

---

‡ 'శతక్రతోరనుగ్రహాయాగ్రహీ'దితిపాఠే ఇంద్రమనుగ్రహీతుం రథకంచుకౌ గృహీతవాన్, తదభావేఽపి స్వశక్త్యైవ సర్వం కర్తుం శక్తత్వా దితి భావః.

† 'జాతే జీవితసంకటేఽపి వాసతో' రితిప్రాక్తనపాఠే ప్రాణనిర్బంధేఽపి స్వశ్రమ మప్రకాశ్య స్వస్థవ ద్దానం కుర్వతో రిత్యర్థః.

[1] విహరతోః.

గ. అథ తయో [1]రశ్రాన్తముక్తదివ్యాస్త్రయో రాఖండలవృత్రవిభయో రుభయో రాలూనేషు మార్గణే ష్వభంగురపరస్పర[2]వివరమార్గణే ష్వవ[3]చ్ఛిన్నేషు ధనుర్గుణే ష్వవ్యాహతసహజసాహస[4] గుణాధీనేషు ధురీణేషు చ యానేషు నిరపాయ [5]సమరాభియానేషు నిర్భిన్నే చ సాంయుగీనే రథే నిర్వైకల్యవిజయమనోరథ మజాయత [6]యశోధన మాయోధనమ్. ౧౩౩

ప. తూణీముఖా త్త్వరిత ముద్ధరణే గుణేన
సంయోజనే ఽథ శరస్య విమోచనే వా,

అథేతి. అథానంతర, మాఖండలవృత్రనిభయోః సహస్రాక్షవృత్రాసురసదృశయో, రిత్యుపమా. ని. 'ఆఖండల స్సహస్రాక్ష' ఇత్యమరః. తయో రుభయోః రామరావణయోః, అశ్రాంతముక్తదివ్యాస్త్రయోః అవిచ్ఛిన్నప్రయుక్తమహాస్త్రయో స్సతో, రభంగురం భంగరహితం యథాతథా, పరస్పరవివరాణి అన్యోన్యమర్మస్థానాని మార్గయం త్యన్విష్యంతీతి తథోక్తేషు, కర్తరి ల్యుః, 'అభంగు రే'త్యత్ర, 'భంజభాసే'త్యాదినా ఘురచ్. మార్గణేషు సాయకేషు, ని. 'మార్గణౌ సాయకార్థినా' విత్యమరః. ఆలూనేషు విచ్ఛిన్నేషు సత్సు, 'ల్వాదిభ్య' శ్చేతి నిష్ఠా తస్య నత్వం, తథా ధనుర్గుణేషు చాపమౌర్వీ, ష్వవచ్ఛిన్నేషు విదళితేషు సత్సు, ధురీణేషు ధురంధరేషు యోధేషు, 'ఖస్సర్వధురా' దిత్యత్ర యోగవిభాగా త్ఖః, అవ్యాహతో ఽప్రతిహతః సహజో నైసర్గికశ్చ య స్సాహసగుణః తదధీనేషు తదాయత్తేషు సత్సు, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. యానేషు శ్రీరామరథాశ్వేషు, నిరపాయసమరాభియానేషు సత్సు, సాంయుగీనే సంయుగే సాధౌ, యుద్ధసమర్థే. ని. 'సాంయుగీనో రణే సాధు' రిత్యమరః. రథే రావణస్యందనే, నిర్భిన్నే నితరాం విదారితే సతి, నిర్వైకల్యం వైకల్యరహితం విజయే మనోరథో ఽభిలాషో యస్మింస్తద్యథా తథా, యశ ఏవ ధనం యస్మింత, దాయోధనం యుద్ధ, మజాయత జాతం, ని. 'యుద్ధ మాయోధనం జన్య'మిత్యమరః.

తూణీతి. తూణీముఖా న్నిషంగకుహరాత్, త్వరితం శీఘ్రమ్, ని. 'జవో ఽథ శీఘ్రం త్వరిత' మిత్యమరః. శరస్య బాణస్య, ఉద్ధరణే ఆకర్షణే, గుణేన మౌర్వ్యా, సంయోజనే సంధానే ఽపి, ని. 'మౌర్వీజ్యా శింజినీ గుణ' ఇత్యమరః. అథానంతరం,

---

1 అశ్రాన్తముక్త. 2 విజయమార్గణేషు 3 వాగ్గణేషువిచ్ఛిన్నేషు. 4 గుణనికృత్తేషు. 5 సమరాభిహతినిర్భిన్నే. 6 భుజాయశయశోధనమ్.

యత్ర వ్యలోకి తదధీన ఇ వాతివేగా
ల్లోకేన రాఘవకర శ్చిర మాలులోకే. ౧౩౪

ప. అర్ధోదీరితవీరవాద మహర ద్రామో య దస్త్రైః క్షణా
త్తేనై వాంకురతా ముఖేన జగదే శేషం చ లఙ్కాపతేః,
సామ్యే స త్యపి[1] చారుచారముభయో ర్ధానుష్కమాయావినో
[2]ర్విచ్ఛిన్నాననదర్శనా త్సమభవ ద్వ్రీడా రణే రావణే. ౧౩౫

ప. దశాననశరక్షతక్షరదసృగ్ఝరీబుద్బుదై

విమోదనే మోక్షేవా, యత్ర యస్మిన్ వ్యాపారే, రాఘవకరః, లోకేన ద్రష్ట్రుజనేన, వ్యలోకి దృష్టః, 'లోకృ దర్శనే' లుఙి 'చిణ్భావకర్మణోః' రితి చిణ్. అతివేగా ద్వేగాతిశయా ద్ధేతోః, స్తదధీన స్తద్వ్యాపారాయత్త ఇ, వేతి వేగాతిశయోక్త్యను ప్రాణితోత్ప్రేక్షా, చిరం చిరకాల, మాలులోకే, సవిమర్శాశ్చర్యానుసంధానం దృష్ట ఇత్యర్థః. కర్మణి లిట్. వసంత తిలకావృత్తమ్. ౧౩౪

అర్ధేతి. రామః అర్ధోదీరితవీరవాదం అర్ధోక్తవీరాలాపం, యద్రావణముఖం, అస్త్రైః, రహర చ్ఛిచ్ఛేద, క్షణాత్ క్షణమాత్రేణ, అంకురతా కందళతా, తేనైవ, లంకాపతేః రావణస్య, ముఖేన, శేషం పూర్వోక్తవీరాలాపావశిష్టార్థం చ, జగదే ఉక్తం, అతః ధనుః ప్రహరణం యేషాంతే ధానుష్కాః ధన్వినః, ని. 'ధన్వీ ధనుష్మాన్ ధానుష్కః' ఇత్యమరః. 'ప్రహరణ' మితి ఠక్, ఇసుసుక్తాంతా త్కః ఇతి కాదేశః, తేషాం మధ్యే మాయావినోః విచిత్రశక్తిసంపన్నయోః, 'అస్మాయామేధాస్రజో వినిః' రితి వినిప్రత్యయః. అథవా ధానుష్కౌచ తౌ మాయావినౌ చేతి విశేషణసమాసః. తయోరుభయోః రామరావణయోః, చారవశ్చతురాశ్చారాయుద్ధగతివిశేషాః అస్త్రప్రయోగా వా యస్మిన్ కర్మణి తద్యథా భవతి తథా, సామ్యే సాదృశ్యే సత్యపి, రణే యుద్ధే విచ్ఛిన్నాననదర్శనాత్ రామాస్త్రవిదళితముఖావలోకనాత్, రావణే, వ్రీడా లజ్జా, సమభవత్, జీవతైవ మయా సకలలోకసమక్షం ఛిన్నాని శిరాంసి పునర్దృశ్యంతే ధిఙ్మే జీవిత మిత్యాత్మనిందాపూర్వకం రావణోలజ్జితవా నిత్యర్థః. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౫

దశాననేతి. దశాననశరైః రావణప్రయుక్తబాణైః యానిక్షతాని ప్రహరణాని తేభ్యః క్షరంత్యాః విగళంత్యాః అసృగ్ఝర్యాః రక్తప్రవాహస్య బుద్బుదై రాస్ఫోటైః

---

1 చాతురీభిరుభయోః. 2 విచ్ఛిన్నాననదర్శనేన సమభూత్, ఇతిప్రాచీనపాఠః.

స్తరంగితమహేంద్రకంకటసహస్రచక్షుష్పథః,
రణే రఘు[1]కులోద్భవః క్షణ మమాని వైమానికై
ర్యథా దశశతేక్షణో బలరుషా కషాయేక్షణః. ౧౩౬

౪. తదను వారుణేన వైశ్వానరం వైనయేన వాతన్ధయం వాయవ్యేన వారిదం [2]వైభాకరేణ తామిస్రం మహేంద్రేణదానవం[3]మాహేశ్వరేణ వైష్ణవ మిత్యేవ మస్త్ర మస్త్రేణ భిందానయో రనయో రనిశ మాహవాగ్రహా దవిదితా న్యహాని సప్త వ్యతీయుః. ౧౩౭

తరంగితాః సంజాతతరంగాః సమభివ్యాప్తా ఇతి యావత్ 'తరంగితే' త్యత్ర తారకాదిత్వా దితచ్, తస్మిన్ మహేంద్రకంకటే ఇంద్రదత్తకవచే సహస్రం చక్షుష్పథా స్సహస్రసంఖ్యాకనేత్రగోళకా యస్య స తథోక్తః, 'ఋక్పూ' రిత్యాదినాసమాసాంతః రణే, రఘుకులోద్భవః శ్రీరామః, విమానేన చరంతీతి వైమానికైర్దేవైః, 'చరతీ' తి ఠక్. బలే బలాసురే రుషా రోషేణ, కషాయేక్షణ స్సంరక్తలోచనో, దశశతేక్షణో యథా సహస్రాక్షఇవ, వేత్యుత్ప్రేక్షా. క్షణం క్షణమాత్ర, మనంతరం తత్సంబంధాభావా దితి భావః. అమాని అవబుద్ధః, మన్యతే. కర్మణి లుఙ్. ఇంద్రకవచసంబంధా త్తత్ర సహస్రాక్షేక్షణసదృశశోణితబుద్బుదసంబంధా చ్చ తథా త్వేనో త్ప్రేక్షిత ఇత్యర్థః. ఏతేన స్మరణం ధ్వన్యతే. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౩౬

తదన్వితి. తదను తదనంతరం, వారుణేన వరుణదేవతాకాస్త్రేణ, 'సాఽస్య దేవతే' త్యణ్. ఏవముత్తరత్రాపి, వైశ్వానర మాగ్నేయాస్త్రం, వైనతేయేన గారుత్మతేన. వాతంధయం నాగాస్త్రం, 'నాడీముష్ట్యోశ్చే' త్యత్ర చకారా త్ఖశి ముమాగమః. వాయు ర్దేవతాఽస్య వాయవ్యేన 'వాయ్వృతుపిత్రుషసోయ' దితి యత్ప్రత్యయః. వారిదం జలదాస్త్రం, వైభాకరేణ సూర్యాస్త్రేణ, తామిస్ర మంధకారాస్త్రం, మాహేంద్రేణ ఇంద్రదేవతాకాస్త్రేణ, దానవం దానవాస్త్రం, మాహేశ్వరేణ మహేశ్వరాస్త్రేణ, వైష్ణవం విష్ణుదేవతాక, మిత్యేవ ముక్తరీత్యా, అస్త్రం వైశ్వానరాదికం, అస్త్రేణ వారుణాదినా, భిందానయోః విదారయతోః, భిదే శ్శానచ్, అనయో శ్శ్రీరామరావణయోః, అనిశ మవిరతం, ఆహవాగ్రహా ద్రణాభినివేశా, దవిదితా న్యజ్ఞాతాని. సప్తాహాని దినాని, వ్యతీయు రతిచక్రముః, ఇణ్ గతౌ, ఏతి ధాతోర్లిట్. ౧౩౭

---

1 కులోద్వహః. 2 నైశాకరేణ. 3 వైష్ణవీయేన మాహేశ్వరంచ.

ప. శస్త్రాశస్త్రిసముత్సుకోఽపి దయితాం సంచిన్త్య [1]పర్యాకులా
మస్త్రేణ జ్వలతా విధే రపునరుక్షేపేణ తస్య స్తకాన్,
[2]రామః కందళితా న్ముహు ర్ముహు రవచ్ఛేదేఽపి లఙ్కాపతే
రాతంకేన సమం సమస్తజగతాం చిచ్ఛేద సీతాపతిః. ౧౩౮
ప. రక్షఃపతౌ పతతి లబ్ధమనోరథానా

శస్త్రాశస్త్రీతి. శస్త్రాశస్త్రి శస్త్రప్రహరణం యుద్ధం తత్ర, సముత్సుకోఽప్యుత్కణ్ఠితోఽపి, 'సకాతుకోఽపీ'తి పాఠేఽప్యయ మేవార్థః. శస్త్రాశస్త్రి వ్యాఖ్యాతం, సీతాపతి ర్మైథిలీప్రాణనాథః, ఏతేన తద్విరహాసహిష్ణుత్వం సూచ్యతే, శ్రీరామః, పర్యాకులాం విరహవిహ్వలాం, దయితాం ప్రేయసీం సీతాం, సంచిన్త్య, సమరకేళితత్పరతయా విలంబే క్రియమాణే తస్యాః పునః క్లేశో భవిష్యతీతి విచార్యే త్యర్థః. జ్వలతా దీప్యమానేన, నవిద్యతే పునరుక్షేపః పునః ప్రయోగో యస్య తేన ఏకవారప్రయోగేణైవ రిపునాశకే నేత్యర్థః. యద్వా న విద్యతే పునరుక్షేపః మస్తకానాం పునః ప్రాదుర్భావో యస్మా త్తేన,†విధే రస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ, కరణేన, ముహుర్ముహుః పునః పునః, అవచ్ఛేదేఽపి పూర్వం విదళనే సత్యపి, కందళితా నంకురితాన్, లంకాపతేః రావణస్య, తే చ తే మస్తకా శ్చ తాన్. దశశిరాంసీత్యర్థః. సమస్తజగతా మశేషలోకానా, మాతంకేన సమ ముపద్రవేణ సాకం, చిచ్ఛేద విదారయామాస. అత్ర రావణశిరోజగదాతంకచ్ఛేదయోః కార్యకారణభావేన భిన్నకాలీనయో రపి సమ మిత్యేకకాలీనత్వోక్త్యా కార్యకారణపౌర్వాపర్యవిపర్యయనిబంధనాతిశయోక్తిమూలాసహోక్తి రలంకారః, 'సహార్థే నాన్వయో యత్ర భవే దతిశయోక్తితః, కల్పితౌపమ్యపర్యంతా సా సహోక్తి రితీర్యతే' ఇతి లక్షణాత్. ఏతేన యదా రావణశిరశ్ఛేదః తదా జగదాతంకచ్ఛేదోఽపీత్యౌపమ్యకల్పనయా కారణగతాశుభావప్రతీతే శ్చమత్కార ఇతి రహస్యమ్. శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తమ్. ౧౩౮

రక్షఇతి. రక్షఃపతౌ రావణే పతతి భువి నిపతితే సతి, లబ్ధమనోరథానాం ప్రాప్తకామానాం, అత ఏవ పుష్పవర్ష, మాతన్వతాం ఆపసర్జయతాం, దివిసీదంతీతి దివిషదో దేవాః. ని. 'ఆదితేయా దివిషద' ఇత్యమరః. 'సత్సూద్విషే' త్యాదినా క్విప్, 'హ్రాద్య

---

† 'పునరుక్షేపం నిమేషేణ సః' ఇతి ప్రాచీనపాఠే అపునరుక్షేప మితి ఛేదనక్రియావిశేషణమ్, పునర్యథా నావిర్భవే త్తథా నిచ్ఛేదేత్యర్థః.

1 చింతాకులామ్. 2 మూర్ధ్నః.

మాతన్వతాం దివిషదా మథ పుష్పవర్షమ్,
శ్లాఘాపదం సమజనిష్ట పరం న రామః
[1]కామోపధేః కలితశూర్పణఖావికారః. ౧౩౯

గ. అనన్తర మాలింగితరణవసుంధరాతలం శరతల్ప మధిశయాన మధిగతనిషంగోపధానం యాతుధానపతి మధిగత్య [2]నిపత్య చ భువి సోదర్యస్నేహసులభవైధుర్యః కదర్యోఽహ మితి విహిత నిజదూషణో విభీషణ శ్చిరం విలలాప. ౧౪౦

భ్యా ముపసంఖ్యాన' మితి సప్తమ్యా అలుక్. 'సుషామాదిషు చే' తి షత్వం 'అవిహితలక్షణో మూర్ధన్య స్సుషామాదిషు ద్రష్టవ్య' ఇతి వచనాత్, తేషాం, రామః పరం రామ ఏవ, శ్లాఘాపదం ప్రశంసాస్పదం, న సమజనిష్ట న జాతః, 'దీపజనే' త్యాదినా కర్తరి లుజి చిణభావపక్షే సిచ్, కింతు కామోపధేః కామకైతవాత్. ని. 'కపటోఽస్త్రీ వ్యాజదమ్భోపధయ శ్ఛద్మకైతవే' ఇత్యమరః. కలితో విరచితః శూర్పణఖావికారః కర్ణనాసచ్ఛేదరూపః సోఽపి, శ్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, 'కామో వన' ఇతి పాఠే వనే దండకారణ్యే కలితశూర్పణఖావికారః, రామః, శ్లాఘాపదం, సమజనిష్ట, తస్య లోకకంటకరావణసంహారమూలత్వా దితి భావః, వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౩౯

అనంతర మితి. అనంతరం రావణపతనానంతరం, ఆలింగితరణ వసుంధరాతల మాశ్లిష్టరణభూమిభాగం, అవాఙ్ముఖతయా రణభువి నిపతిత మిత్యర్థః. శరతల్పం బాణశయ్యాం, మధిశయానం అధిష్ఠితవంతం, 'అధిశీఙ్స్థాసాం కర్మే' తి కర్మత్వం. ని. 'తల్పం శయ్యాట్టదారే' ష్విత్యమరః. అధిగతనిషంగోపధానం ప్రాప్తతూణీరోపబర్హం ఏతేన మృతోఽపి నిజప్రకృతిం న జహాతీతి సూచ్యతే. యాతుధానపతిం రావణం, మధిగత్య ప్రాప్య, భువి, నిపత్య పతిత్వా, సమానోదరే శయితస్సోదర్యో భ్రాతా సమానశబ్దస్య ప్రాగివ సభావః, 'సోదరాద్యః' ఇతి యత్ప్రత్యయః, తస్మిన్ స్నేహేన ప్రేమ్ణా సులభం సుఖలభ్యం వైధుర్యం విహ్వలత్వం యస్య స తథోక్తః, అహం, కుత్సితోఽర్యః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థం భ్రాతృఘాతితయా క్షుద్రః, ని. 'కదర్యే కృపణక్షుద్రే' త్యమరః. 'ఆత్మానం ధర్మకృత్యం చ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్, లోభా ద్యః పితరౌ భ్రాతౄన్ స కదర్య ఇతి స్మృత' ఇతిచ, 'కోః కత్తత్పురుషేఽచి' తి కుశబ్దస్య కదాదే

1 'కామోఽపి చాకలితే'తి ప్రాచీనపాఠః. 2 నిపత్యచసోదర్యాహార్యసౌహార్దసులభ.

ప. అయి సమసుఖదుఃఖై [1]రన్వితం బన్ధువర్గం
సహజ మపి భవన్తం ముఞ్చత స్సాహసేన,
కులవిశసనహేతోః [2]కూటధర్మానువృత్తే
ర్దశముఖ మమ యావజ్జీవ మాసీ త్కళఙ్కః. ౧౮౧

ప. ఆర్యస్య రక్షితు మసూ ననుజ స్స ఏకః
ప్రాణా నముఞ్చత పరం యుధి కుమ్భకర్ణః,
త్వజ్జీవహృ త్స్వయ మహం [3]నిజజీవహేతో
రద్యాపి హన్త సహతే హతకో విధి ర్మామ్. ౧౮౨

శః, ఇ త్యనేన ప్రకారేణ, విహితనిజదూషణః విరచితాత్మనిన్దః, విభీషణః, శ్చిరం విలలాప. ౧౮౦

ఆ. తత్ప్రకారమేవాహ—అయీతి. అయి దశముఖ హేరావణ, సమాని తుల్యతయాఽనుభోక్తవ్యానిచ తాని సుఖదుఃఖాని చ తై, రన్వితం, మద్వినాభావేన సుఖదుఃఖానుభవతత్పర మిత్యర్థః. బన్ధువర్గం పుత్త్రమిత్త్రకళత్త్రాదిబన్ధుసమూహం, తథా సహజం సహోదరం, భవన్తమపి, సాహసేన అవివేకేన, ముఞ్చతః త్యజతః, తథా కులవిశసనహేతోః వంశక్షయకరస్య, కూటధర్మే సహజం భ్రాతరం పరిత్యజ్య అన్యసమాశ్రయణరూపకపటసమాచారే అనువృత్తిః అనుసరణం యస్య తస్య, మమ, యావజ్జీవం జీవితపర్యన్తం, 'యావదవధారణే' ఇత్యవ్యయీభావః. కళఙ్కః స్వయమవనార్థం భ్రాతరం ఘాతితవా నిత్యేవంరూపోఽపవాదః, ఆసీత్. ని. 'కళఙ్కోఽఙ్కాపవాదయో' రిత్యమరః. మాలినీవృత్తమ్. ౧౮౧

ఆర్యస్యేతి. ఆర్యస్య పూజ్యస్య, భవతః, అసూన్ ప్రాణాన్, రక్షితుం త్రాతు, మనుజః, స్స ప్రసిద్ధః. ఏకః, కుమ్భకర్ణః పరం కుమ్భకర్ణ ఏవ, ప్రాణాన్, యుధి సమితి, అముఞ్చత అత్యజత్, స ఏవ ధన్య ఇతి భావః. అహన్తు నిజజీవహేతోః, ఆత్మప్రాణత్రాణార్థమిత్యర్థః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగే' ఇతి షష్ఠీ, స్వయం సాక్షాత్, త్వజ్జీవహృత్ త్వత్ప్రాణాపహారీ, అతః అద్యేదానీ మపి, హతకః పాప, ఇత్యుపాలమ్భోక్తిః సాదృశ్యకః, విధిః దైవం, మా మేవంవిధద్రోహిణం, సహతే మృష్యతి, హన్తఈదృగనుచితకారిణోఽపి మమ మారణవైముఖ్యేన తూష్ణీం తిష్ఠతి విధిరితి విషాదఇత్యర్థః. వసన్తతిలకావృత్తమ్. ౧౮౨

---

1 అన్వితంబన్ధువర్గైః. 2 క్రూరకర్మానువృత్తేః. 3 మమ.

గ. ఇత్యేవ మస్మి న్విలపతి విదితవృత్తాంతా శుద్ధాన్తా[1]త్కరుణ మారటంతీభి రంతరితయూథపాభి రివ కరిణీభి స్తరుణీభి[2]స్సహ[3]సమాగత్య మధ్యేసమర మాపతిత మశనిహత మివ మందరం దశకంధరం నిరీక్ష్య నిహతోపఘ్నేవ లతా '[4]నిపతన్తీ నాథ నాథే త్యపరిమేయవిషాదా[5]నిషాదాహతదయితవిధురీకృతా కురరీ వామందంచ క్రంద మందోదరీ. ౧౪౩

ప. యా వీక్షితాఽజని పురా యమరాజధానీ
వీర త్వయా [6]సకలదిగ్విజయోత్సవేషు,

ఇతీతి. ఇత్యేవం అనయా రీత్యా, అస్మి న్విభీషణే, విలపతి సతి, విదితో విజ్ఞాతః వృత్తాంతః రావణసంహారవార్తా యయా సా తథోక్తా, అతఏ వాంతరితయూథపాభిః వినష్టయూథనాథాభిః, కరిణీభిః కుంజరీభిరి, వే త్యుపమా. కరుణాశబ్దాత్ర్పాపవచనా దర్శఆద్యచ్, కరుణం శ్రోతౄణాం శోకజనక, మారటంతీభి రాక్రోశంతీభిః, తరుణీభి స్సహాన్తఃపురస్త్రీభి స్సాకం, శుద్ధాంతా దవరోధా, త్సమాగత్య, ని. 'శుద్ధాంత శ్చావరోధ శ్చే' త్యమరః. మధ్యేసమరం సమరస్య మధ్యే, రణమధ్యదేశ ఇత్యర్థః, 'పారేమధ్యే షష్ఠ్యావే' త్యవ్యయీభావః. తత్సన్నియోగా దేకారాన్తత్వం మధ్యశబ్దస్య. అశనిహతం వజ్రవిదారితం, మందరం మందరాఖ్యపర్వత మి, వేత్యుపమా ఆపతితం నిపతితం, దశకంధరం రావణం, నిరీక్ష్య, నిహతోపఘ్నా విచ్ఛిన్నో పాశ్రయవృక్షా, ని. 'స్యాదుపఘ్నోఽంతికాశ్రయ' ఇత్యమరః. లతేవ, నిపతంతీ భువి నిపతితా, నిషాదే నాహతో విద్ధో దయితః ప్రియో యస్యా స్సా, అతఏవవిధురీకృతా విహ్వలీకృతేతి విశేషణసమాసో వర్ణనీయః. యద్వా నిషాదాహతదయితేన విధురీకృతా విశ్లిష్టీకృతా. ని. 'విధురం ప్రత్యపేతేస్యా త్కష్టేశ్లిష్టయోరపీ' తి వైజయంతీ 'అభూతతద్భావే చ్విః' 'అస్యచ్వౌ' వితి దీర్ఘః. కురరీవ ఉత్క్రోశఖగాంగ నేవ, ని. 'ఉత్క్రోశకురరా సమా' విత్యమరః. అపరిమేయవిషాదా నిరవధికశోకాసతీ, మందోదరీ రావణాగ్రమహిషీ, నాథనాథేతి ప్రియప్రియేతి, వీప్సాయాం ద్విర్భావః అమంద ముచ్చైః, చక్రంద విచుక్రోశ, విలలాపేత్యర్థః.

అ. తత్ప్రకారమేవాహ—యేతి. హేవీర, పురా పూర్వం, త్వయా, సకలదిగ్విజయోత్సవేషు సమస్తదిగ్విజయయాత్రామహోత్సవేషు, యా, యమరాజధానీ యమ

---

1 సకరుణమ్. 2 సమం. 3 సమాపత్య. 4 విలపన్తీ. 5 విషాదాహతా. 6 నిఖిల.

తాం మద్య దుర్విధిబలేన సమస్తలోక
సాధారణః పున రుపైష్యసి హా[1] కి మేతత్. ౧౪౪

ప. జనక స్స్వయం దనుజవంశనాయకో
దయితో జగత్త్రితయజైత్రశాసనః,
తనయః పురందరజయీతి గర్వితా
విధినాఽహ మేవ మధునా విడమ్బితా. ౧౪౫

ప. రాజన్యధర్మవిదుషోఽపి రఘూద్వహస్య
హత్వా యథాఽగ్రజ మథానుజపట్టబంధః,

పురీ, వీక్షితా దృష్టా, ఆజని జాతా, తాం యమరాజధానీం, మద్యేదానీం, దుర్విధిబలేన దుష్టదైవవశేన, సమస్తలోకసాధారణః సకలజనసాధారణ స్సన్, పున ర్భూయో, ప్యేక, ఉపైష్యసి ప్రాప్స్యసి, ఏతదవస్థాంతరం కిం, హేతి విషాదే. ని 'హా విషాదశుగార్తిషు' ఇత్యమరః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౪

జనక ఇతి జనకః మమ పితా మయః, స్వయం సాక్షాత్, దనుజవంశనాయకః దానవకులశ్రేష్ఠః, తథా దయితః ప్రియతమః, జైత్రేవజైత్రం జేతృశబ్దాత్ తృన్నంతాత్ ప్రజ్ఞాదిత్వా త్స్వార్థేఽణ్ప్రత్యయః జగత్త్రితయస్య త్రైలోక్యస్య జైత్రం జయశీలం శాసన మాజ్ఞా యస్య స తథోక్తః, తథా తనయః పురందరం జయతీతి పురందరజయీ ఇంద్రజిత్, ఇత్యేవం ప్రకారే, ణాహం, గర్వితా సంజాతగర్వా, జాతేతి శేషః. అథ నేదానీం తు, విధినా దైవేన. ఏవం పరిదృశ్యమానప్రకారేణ, విడంబితా అనుకృతా, సర్వసంక్షయే నైకైవ పరిశేషితాస్మీత్యర్థః. తథా చ శ్రీరామాయణే 'పితా దానవరాజో మే భర్తా మే రాక్షసేశ్వరః, పుత్రస్తు శక్రనిర్జేతా ఇత్యహం గర్వితా భృశ' మితి. మంజుభాషిణీ వృత్తమ్. ౧౪౫

రాజన్యేతి. రాజ్ఞః అపత్యాని పుమాంసో రాజన్యాః క్షత్రియాః 'రాజశ్వశురాద్య' దితి యత్ప్రత్యయః. రాజ్ఞోఽపత్యే జాతిగ్రహణం సాధు, తేషాం ధర్మవిదుషో ధర్మజ్ఞస్యాపి, రఘూద్వహస్య శ్రీరామస్య, యథా యద్వత్, అగ్రజం, హత్వా, అథానంతర మనుజపట్టబంధః అనుజస్య సామ్రాజ్యాభిషేకః, వాలినమారభ్య, అసంశయం నిస్సందేహం, అర్థాభావేఽవ్యయీభావః. ఆసీరాసీత్ ప్రాదురభూత్, ఏషోఽయం

1 కిమేకః,

ఆరభ్య [1]వాలిన మసంశయ మావిరాసీ
దిక్ష్వాకువంశసహజః కథ మేష ధర్మః. ౧౪౬

౮. అహహ నిహతా లఙ్కా వాలానలేన హనూమతః
పర మవనిజాపాతివ్రత్యానిలేన భవా నపి,
సుఖ మహ మిహాసీనా [2]శోకానలేఽపి యదీదృశే
ప్రభవతి న మాం హన్తుం ప్రాయ స్స ఏష హుతాశనః. ౧౪౭

౯. త దహ మిదానీం సాయందినే భగవత స్సవితుః ప్రభేవ ప్రవిశ్య

ధర్మః, కథం కుతో వా, ఇక్ష్వాకువంశస్య పరమధర్మిష్ఠస్య ఇక్ష్వాకు కులస్య, సహజః నియతః, నసహజ ఏవే త్యర్థః. అతః ఇక్ష్వాకుకులావతంసస్య, శ్రీరామస్య అయం న ధర్మ ఇతి భావః. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౪౬

అహహేతి. అహహేతి ఖేదే. ని. 'అహహే త్యద్భుతే ఖేద' ఇత్యమరః. తదేవాహ, హనూమతః, వాలానలేన, లంకా, పరమత్యంతం, నిహతా దగ్ధా, అవనిజాయాః స్సీతాయాఃపాతివ్రత్యం పతివ్రతాధర్మ ఏవ అనలః తేన, భవా నపి, నిహతః, అహం, త్వి హేదానీం, ఈదృశే అనిర్వాచ్యే, శోకానలే సతి, యద్యపి, సుఖం నిర్విచారం, ఆసీనా అవస్థితా, దాహకాలే కథమాసీనే త్యత ఆహ, స ఏషః సోఽయం, హుతాశన, శోకాగ్నిః, ప్రాయో భూమ్నా, మాం, హంతుం నాశయితుం, న ప్రభవతి సమర్థో న భవతి, కథ మన్యథాఽహత్వానం న దహ తీతి భావః, *హారిణీ వృత్తమ్. ౧౪౭

తదితి. త త్తస్మాత్కారణా, దిదానీ. మహం, సాయందినే సాయంకాలే,సాయ మిత్యవ్యయమ్. దినశబ్దేన 'సుప్సుపేతి సమస్యతే† భగవతః పూజ్యస్య, సవితు రాదిత్యస్య. ప్రభా ద్యుతి రివ, జాతం వేదో హిరణ్యం యస్మా త్తం జాతవేదస మగ్నిం. ని. 'జాతవేదా స్తనూనపా' దిత్యమరః. ప్రవిశ్య, సవితృప్రభాయా స్సాయ మగ్ని ప్రవేశే. 'ఆదిత్యోఽస్తమయ న్నగ్ని మనుప్రవిశతి, అగ్నిం వా వాదిత్య స్సాయం

---

* 'సఏష చితానల'ఇతి ప్రాచీనపాఠే ఈదృశే శోకానలేఽపి అహం సుఖాసీనాయది సఏష చితానలః చితాగ్నిః మాం హంతుం ప్రాయః నప్రభవతీ త్యన్వయః.

† 'సాయంతనీ భగవత' ఇతి ప్రాచీనపాఠే సాయంభవా సాయంతనీ 'సాయం చిర' మిత్యాదినా భవార్థే ట్యుప్రత్యయ స్తుడాగమశ్చ.

1 వాలిమనయంకథమ్. 2 శోకానలేన.

జాతవేదసం చన్ద్రికేవ చన్ద్రమసం తటి దివ తటిత్త్వన్తం భవన్త మనుసరన్తీ నిర్వాపయామి నిరన్తరవిరహదహనదహ్యమాన మాత్మానమ్. ౧౪౮

ఇత్యాది కరుణపరిదేవనవతీం ప్రజావతీం నివర్త్య నిర్వర్త్య చ నిజాజ్ఞయా నిశాచరపతే[1]ర్యథావిధి సమేధం పితృమేధం సవిధ మేధమానవిషాదం విభీషణ మశేషరాజ్యాధిపతిం విధాతు మఖిలతీర్థావ్లా

ప్రవిశతీ' త్యాది శ్రుతిరేవ ప్రమాణమ్, చన్ద్రమసం చన్ద్రం, చన్ద్రికా కౌము దీవ, తథా తటితోఽస్య సన్తీతి తటిత్వాన్ మేఘః, 'తసౌ మత్వర్థ' ఇతి భసంజ్ఞా యాం పదకార్యం న భవతి. కిన్తు 'ఝయ' ఇతి మతుపో మకారస్య వకారః, అప దత్వాన్నజశ్త్వం, తం తటి ద్విద్యు దివేత్యుపమా, భవన్త, మనుసరన్తీ అనువర్త మానా చితాధిరోహణేన అనుగచ్ఛన్తీసతీ, నిరన్తరవిరహదహనేన అవిచ్ఛిన్నవియో గాగ్నినా దహ్యమానం తాప్యమానం, ఆత్మానం దేహం, నిర్వాపయామి సుఖయామి, త్వయా సాకం ప్రసిద్ధాగ్నిప్రవేశ మన్తరా తాదృగ్విరహశోకానలజనితసన్తాపస్య నిర్వాణాసమ్భవాత్, ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రి యేత యా నారీ సా స్త్రీజ్ఞేయా పతివ్రతే' తి స్మృత్యుక్త్యా, పతివ్రతాధర్మత్వాచ్చేతి భావః. ఏతేన ప్రసిద్ధానలాపేక్షయా విరహానలస్యాత్యన్తసన్తాపకరత్వం సూచ్యతే.

ఇతీతి. ఇత్యాది ఏవమాది, కరుణపరిదేవనవతీం శ్రోతౄణాం శోకజనకవిలాప వతీం, ప్రజావతీం భ్రాతృజాయాం, మన్దోదరీం' ని. 'ప్రజావతీభ్రాతృజాయే' త్య మరః. నివర్త్య చితాగ్న్యారోహణాభినివేశా న్నిషిధ్య, నిజాజ్ఞయా, 'మరణాన్తాని వైరాణి నిర్వృత్తం నః ప్రయోజనం, క్రియతా మస్య సంస్కారో మమాప్యేష యథా త వే'త్యాదిశ్రీరామాయణోక్తరీత్యా స్వనిదేశవచనేన, నిశాచరపతేః రావ ణస్య, యథావిధి యథాశాస్త్రం, మేధా బుద్ధివిశేషః శ్రద్ధేతి యావత్, తయా సహి తం యథా తథా, పితృమేధం పితృయజ్ఞమ్, 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజతే' త్యా ద్యా మేధశబ్దస్య యాగపరత్వేన వ్యాఖ్యానాత్, నిర్వర్త్య కృత్వా చ, సవిధం, సమీప ఇత్యర్థః. ఏధమానవిషాదం ప్రవర్ధమానఖేదం, విభీషణ, మశేష రాజ్యాధిపతిం లఙ్కాసకలసామ్రాజ్యాధిపతిం, విధాతుం కర్తుం, రఘుపతిః శ్రీరామః, అఖిలతీర్థేభ్యః

---

1 అత్ర 'యథావిధి విహితపితృమేధం సమేధమానవిషాదం విభీషణ మగ్రజా శేషరాజ్యాధిపతి' మితి ప్రాక్తనః పాఠః.

స్తై రమ్బుభి రమ్భోధర ఇవ దావదహనాకులం వనస్పతిం రఘుపతి రభ్యషించత్. ౧౪౯

ప. అథ దశరథనందనాభిషేకా [1]దధిగతరాజ్యపదో విభీషణోఽయమ్,
అనుదినమభివృద్ధగుణ్డలోఽభూదరుణకరామృత[2]పూరణో యథేందుః.

గ. తతః. ౧౫౧

ప. సీతా ముదీక్ష్య నిభృతేన విభీషణేన
నీతాముదారగుణరూపవతీం సతీనామ్,
[3]దేవస్య తత్క్షణ మభూ ద్దశకంఠకృష్టా

అశేషపుణ్యతీర్థేభ్యః, ఆహృతై రానీతైః, అంభోభిః, దావదహనాకులం వనవహ్నిసంతాపితం, వనస్పతిం వృక్షమ్, ని. 'వనస్పతి ర్వృక్షమాత్రే వినా పుష్పైః ఫలద్రుమ' ఇతి విశ్వః. అంభోధరో మేఘ ఇవ, అభ్యషించత్ అభిషిక్తవాన్. ౧౪౯

అథేతి. అథానంతరం. దశరథనందనాభిషేకాత్ శ్రీరామవిరచితమూర్ధాభిషేకాత్, అధిగతం ప్రాప్తం రాజ్యపదం సామ్రాజ్యస్థానం యేనస, తథోక్తః, ని. 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థాన లక్ష్మాంఘ్రివస్తుష్వి' త్యమరః. అయం విభీషణః, అనుదినం దినేదినే, వీప్సాయామవ్యయీభావః, అరుణకరా స్సూర్యకిరణా ఏవ అమృతం తేన పూరణమాప్యాయనం యస్య స తథోక్తః. ఇందు రివ, అభివృద్ధం ఇందు ర్యథా ప్రవృద్ధతి మండలంరాష్ట్రం బింబ శ్చ యస్య స తథోక్తోఽభూత్, ఇందో రరుణకరయుక్తత్వ ముక్తం వరాహమిహిరేణ. 'సలిలమయే శశినిరవే ర్దీధితయో మూర్ఛితా స్తమో నైశమ్, క్షపయంతి దర్పణోదరనిహితా ఇవ మందిర స్యాంతః' ఇతి, శ్లేష సంకీర్ణేయ ముపమా. పుష్పితాగ్రావృత్తమ్, 'అయుజినయుగరేఫతో యకారో యుజి చ నజౌ జరగా శ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్. ౧౫౦

తత ఇతి. తతో విభీషణాభిషేకానంతరం. ౧౫౧

సీతామితి. నిభృతేన, ప్రశ్రితేన, కరణత్రితయపరిశుద్ధేనే త్యర్థః. విభీషణేన నీతాం సమీపం ప్రాపితాం, సతీనాం స్త్రీణాం మధ్యే ఉదారాణి గంభీరాణి గుణరూపాణి గుణా స్సౌశీల్యాదయః రూపం సౌందర్యం చాస్యా స్సం తీతి తథోక్తాం, నిష్కళంకాం, దశకంఠకృష్టాం రావణాపహృతాం, సీతా, ముదీక్ష్య దృష్ట్వా, తత్ క్షణం, తస్మిన్ క్షణ ఇత్యర్థః. దేవస్య స్వామినః శ్రీరామస్య, అంతరంగ మంతఃకరణం,

1 'అధిగతరాజపదః' ఇతిప్రాక్తనపాఠః. 2 'పూరణాదివేన్దుః' ఇతి ప్రాక్తన పాఠః. 3 'రామస్య తత్క్షణమభూద్దశకంధరాశే' రితి ప్రాచీనపాఠః.

మానందశోకరసబంధుర మంతరంగమ్. ౧౫౨

గ. [1]అనంతర మియ మరుంధ తీవ పవిత్రచారిత్రనిధే రధిదేవతా పతిదేవతాఽనాదిపుంసోఽపి పరస్య మర్త్యధర్మేణ ప్రత్యాయనాయ నాయకస్య పురః పురందరముఖాన్ బర్హిర్ముఖాన్ పురస్కృత్య చ భగవంతమరవిందాసన మిందుకలేవ పున రుదేష్యంతీ తపన మివ దహన మవజగాహే. ౧౫౩

ప. ప్రావిశ దర్చిషి పరం నిజశుద్ధిహేతోః

ఆనందః సీతాదర్శనజనితహర్షః శోకః ఈదృశీ మిమాం దృష్ట్వా దురాచారో రావణః కథం తూష్ణీం స్థాస్యతీతి దుఃఖం. అథవా ఏతావంతం కాల మత్యంత పరిక్లిష్టేయ మభూదితి విషాదః తావేవ రసౌ తాభ్యాం బంధురం పరిపూర్ణమభూత్. వసన్తతిలకా వృత్తమ్. ౧౫౨

అనంతరమితి. అనంతరం శ్రీరామస్య ఆనందశోకావేశానంతర, మియం సీతా అరుంధతీ వసిష్ఠధర్మపత్నీ, వేత్యుపమా, పవిత్రచారిత్రం పరిశుద్ధసమాచార ఏవ నిధిః నిక్షేపః తస్య, అధిదేవతా అధిష్ఠానదేవతా, నిత్యం నిరతిశయనిర్మలాచార వ పూరితేత్యర్థః. తథా పతిదేవతా పరమపతివ్రతా, పరస్య పరమాత్మనః, అనాదిపుంసః పురాణపురుషస్యాపి, నాయకస్య పత్యుః శ్రీరామస్య, పురః, మర్త్యధర్మేణ, స్వయం మర్త్యత్వేనావతీర్ణత్వాదితిభావః. ప్రత్యాయనాయ విశ్వాసోత్పాదనార్థం. వి. 'ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వాసహేతుషు'త్యమరః. పురందరముఖా నింద్రాదీన్, బర్హిః హుతాశో ముఖే యేషాం తాన్ దేవాన్. వి 'బర్హిః కుశహుతాశయో' రితి విశ్వః. 'అగ్నిముఖా వై దేవా' ఇతి శ్రుతిః. తథా భగవంతం పూజ్యం, షడ్గుణైశ్వర్యసంపన్నం వా, అరవిందాసనం బ్రహ్మాణంచ, పురస్కృత్య పురోధాయ, తాన్ సాక్షీకృత్యేత్యర్థః. తేషాం తదా సన్నిహితత్వా దితి భావః. ఇందుకలా చంద్రకలేవ, పున ర్భూయో, వ్యుదేష్యంతీ సతీ, తపనం సూర్య మివ, దహన మగ్నిం, అవజగాహే ప్రవివేశ. ఇందుకలాయాః పూర్వం తపనప్రవేశ ఆగమసిద్ధః. ౧౫౩

---

1 'అనంతర మియ మరుంధతీవ పవిత్రచారిత్రనిధి రధిదేవతా పతిదేవతానాం ఆదిపుంసోఽపి పరస్య † మనుష్యధర్మణః ప్రత్యాయనాయే'తి ప్రాచీనపాఠః.

---

† మనుష్యస్య ధర్మ ఇవ ధర్మో యస్యేస మనుష్యధర్మా, 'ధర్మాదనిచ్ కేవలా' దిత్యనిచ్ సమాసాంతః.

ర్దేవీ విశుద్ధచరితా జనకస్య పుత్రీ,
అంహశ్చిరం హి యదపావనవస్తుసంగా
త్త్యక్తస్స్వయం తదమునా దమునా బభూవ. ౧౫౪

విశుద్ధశీలామనలేన సంగా ద్విదేహజాం తత్ర విలోక్య సీతాం,
ప్రభాం పునః ప్రత్యుషసీవ పూషా ప్రత్యగ్రహీత్సోఽగ్రసరో రఘూణాం.

ప్రావిశదితి. విశుద్ధచరితా పరమపవిత్రచరిత్రా, దేవీ పూజ్యా, జనకస్య పుత్రీ జానకీ, విశుద్ధిహేతో, రాత్మశుద్ధ్యర్థ మేవే త్యర్థః. 'షష్ఠీ హేతుప్రయోగ' ఇతి షష్ఠీ. అర్చిషి, జ్వలనే, ప్రావిశత్ ప్రవిష్టవతీ, విశతే ర్లుఙ్ 'శల ఇగుపధా దనిటక్స' ఇతి క్సాదేశః. దమునాః జ్వలన స్తు. ని. 'సప్తార్చి ర్దమునా శ్శుక్ర' ఇత్యమరః. చిరం, చిరకాల మారభ్యే త్యర్థః. అపావనవస్తుసంగాత్ అపవిత్రవస్తుసంపర్కాత్, స్వస్య సర్వభక్షకత్వా దితి భావః. య దంహో దురితం, సంపాదిత మితి శేషః. ని. 'అంహో దురితదుష్కృత' మిత్యమరః. త దిత్యన్వయం తృతీయార్థే తే నేత్యర్థః. *అమునా అంహసా స్వయం, త్యక్తః విముక్తో, బభూవ, ఆత్మవిశుద్ధ్యర్థం ప్రవిష్టాయాం పరమపతివ్రతాయాం జనకపుత్ర్యాం తత్సంపర్కా త్స్వయం సకల దురితవిముక్తిద్వారా పరిశుద్ధోఽభూ దితి మహ దేతదాశ్చర్య మిత్యర్థః. అత్ర దమునసో దురితసంబంధతద్విముక్త్యోరసంబంధేఽపి తత్సంబంధోక్తి రతిశయోక్తిభేదః, ఏతేన జ్వలనాపేక్షయాఽప్యత్యంతపవిత్రత్వ మస్యా వ్యజ్యతే. ౧౫౪

విశుద్ధేతి. తత్ర తస్మిన్సమయే, రఘూణా మగ్రసరో రఘునాయకః, స శ్రీరామః, †అనలేన సంగాత్ అగ్నిసంపర్కాద్ధేతోః, విశుద్ధశీలాం పరమపావనసమాచారాం, విశేషణ మేతత్ప్రభాయా మపి యోజ్యం, విదేహజాం జనకమహారాజపుత్రీం, కులీనా మిత్యర్థః. 'అయోనిజా' మితి చ గమ్యతే. సీతాం, విలోక్య ఆత్యాదరేణ దృష్ట్వా, పూషా సూర్యః, ప్రత్యుషసి ఉషఃకాలే ని. 'ఉషః ప్రత్యుషసీఅపీ'త్యమరః.

---

* అత్ర తచ్ఛ్రుతదదశ్చేతి కర్మధారయాశ్రయణాత్తదిత్యస్య తృతీయాంతార్థ కావ్యయత్వం న కల్ప్యమ్. యద్వా అమునా సీతాప్రవేశేన హేతునా దమునాః తత్ పాపం కర్మ స్వయం త్యక్తః త్యక్తు మారబ్ధవాన్. ఆదికర్మణి క్తః, 'కర్తరి చే'తి కర్తరి క్తః, ఇత్యన్యే.

† 'ప్రత్యగ్రహీత్సాగ్రసర' ఇతి ప్రాచీనపాఠే 'విశేషణమాత్రప్రయోగో విశేష్యప్రతిపత్తా' వితి వామనసూత్రా త్సాగ్రసరశబ్దే నైవరామరూపవిశేష్యలాభః.

గ. అథ దాశరథి రధిగతనిజప్రశంసావిధినా విధినా పురః ప్రదర్శ్య మానం విమానగతం మహారథం దశరథం ప్రణత్య ప్రతిపద్య శిరసి తద నుశాసనం పాకశాసనవరప్రత్యుజ్జీవితైః ప్రముదితై ర్హరిభిరనుగమ్యమా నః ప్రమోదమానమనా స్సుగ్రీవేణ సహ భాషమాణం విభీషణం సక రుణ మాలోకయ న్ననుజేన సీతయా చ సమ మయోధ్యామభిగంతు కామః కామచరం విమానవర మారురోహ క మపి కౌబేరమ్. ౧౫౮

ప. ఆరుహ్య పుష్పక మయం విదితాని తాని

ప్రథాం నిజశోభా మివ, పునః, ప్రత్యగ్రహీత్ పరిగృహీతవాన్, ఉపమాలఙ్కా రః. ఏతేనానయో రత్యన్తావినాభావసంబన్ధో వ్యజ్యతే. వృత్తముపజాతిః. ౧౫౭

అథేతి. అథ సీతాపరిగ్రహానంతరం, దాశరథిః శ్రీరామః, అధిగతః ప్రాప్తః నిజప్రశంసావిధిః ఆత్మస్తుతివిధానం యేన సః తథోక్తేన, 'భవా న్నారాయణో దేవః శ్రీమాన్ చక్రాయుధః ప్రభుః,ఏకశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్యసపత్నజి' దిత్యా దినా ఆత్మానం స్తువతేత్యర్థః. విధినా బ్రహ్మణా, పురోఽగ్రే, ప్రదర్శ్యమానం, ఏషో ఽయం తవ పితా దశరథ స్త్వద్దర్శనార్థమాగత ఇతి హస్తనిర్దేశేన లోచనగోచరీ క్రియమాణ మిత్యర్థః. విమానగతం వ్యోమయానారూఢం. ని. 'వ్యోమయానం విమా నోఽస్త్రీ' త్యమరః. మహారథం మహాత్మానం దశరథం, ప్రణిపత్య నమస్కృత్య, తస్య దశరథస్య అనుశాసనమ్ 'కృతం కర్మ యశశ్శ్లాఘ్యం ప్రాప్తం తే శత్రుసూదన, భ్రాతృభి స్సహ రాజ్యస్థో దీర్ఘ మాయు రవాప్నుహి' ఇత్యాజ్ఞావచన మిత్యర్థః. శిరసి, ప్రతి పద్య ప్రాప్య, అభ్యుపగ మ్యేతి యావత్. పాకశాసనవరేణ ఇంద్రదత్తవరేణ, ప్రత్యు జ్జీవితైః, రనుప్రాణితైః అతఏవ ప్రముదితైః,హరిభి ర్వానరై, రనుగమ్యమానః, ప్రమోద మానమనాః ప్రహృష్యమాణాంతఃకరణః,తథా సుగ్రీవేణ సహ,భాషమాణం సౌహార్దేన కిమపిసల్లపంతం, విభీషణం,సకరుణం సదయ,మాలోకయన్ పశ్యన్,అనుజేన లక్ష్మణేన, సీతయా చ సమ, మయోధ్యాం నిజరాజధానీ, మభిగంతుకామో ఽగమిషు స్సన్, 'తుంకామమనసోరపీ'తి 'తుమునో మకారలోపః. శమష్యనిర్వాచ్యం, కౌబేరం కుబేర సంబంధినం, 'తస్యేద' మిత్యణ్, కామచరం స్వైరచారిణం, విమానవరం పుష్పకా ఖ్యం వ్యోమయానశ్రేష్ఠ, మారురోహ అధిష్ఠితవాన్. ౧౫౮

ఆరుహ్యేతి. సోఽయం రామః, పుష్పక, మారుహ్య, తాని పూర్వోక్తరీత్యా చరితాని, విదితాని ప్రసిద్ధాని, లంకోపకంఠే లంకాపురనికటే యాని దశకంఠరణాంగ

లంకోపకంఠ దశకంఠరణాంగణాని,
సింధుం గభీర మపి సేతునిబంధనం చ
సందర్శయ న్మృగదృశ స్స జగామ రామః. ౧౫౭

ప. ఉపరి యథా యథా మణివిమాన ముదంచతి న
స్తరుణి తథా తథా విపులతా ముపయాతి నభః,
మహీవలయే తు పల్వల మవేక్ష్య మహాంబునిధిం
పవనభువే నివేద్య చ హసంతి పరే హరయః. ౧౫౮

గ. ప్రియే జనకనందిని వినతానందన మ ప్యతిశేతే విమానవేగః.

ణాని రావణసమరభూమయః తాని చ, గంభీరం గాంభీర్యగుణయుక్తం, సింధు మపి సముద్రంచ, సేతు నిబంధనం చ, మృగీదృశః సీతాయాః, సందర్శయన్ త దేత దితి ప్రదర్శయన్, జగామ. వసంతతిలకావృత్తమ్. ౧౫౭

ఉపరీతి. హే తరుణి మైథిలి, నః అస్మాకంసంబంధి, మణివిమానం రత్నఖచిత వ్యోమయానం, యథాయథా యేనయేన ప్రకారేణ, వీప్సాయాం ద్విర్భావః, ఉప ర్యూర్ధ్వ, ముదంచతి గచ్ఛతి, తథాతథా తేన తేన ప్రకారేణ, పూర్వవ ద్ద్విర్భావః, నభః అంతరిక్షం, విపులతాం విశాలతా, ముపయాతి, అనంతత్వా త్తథా ప్రతీయత ఇత్యర్థః. మహీవలయే భూమండలేతు, 'న ద్యాపోఽన్యతరస్యా' మితి మహీశబ్దస్య హ్రస్వః * మహాంబునిధిం మహాసముద్రం, పల్వలమల్పసరః ప్రాయ, మవేక్ష్య దృష్ట్వా, అపపూర్వా దీక్షతేః క్త్వో ల్యబాదేశః. దూరస్థస్య మహతోఽప్యల్పతయా ప్రతీతే ర్లోకప్రసిద్ధత్వా దితి భావః. పవనభువే హనూమతే, నివేద్య ప్రదర్శ్య చ, అపరే అన్యే, హరయో వానరాః, హసంతి, కృతోస్మి వ్యంబునిధి రేవం ప్రతిభాతి తదేత దేశోల్లంఘనేన తవకా ప్రతిష్ఠే త్యభిప్రాయేణ పరిహసంతీత్యర్థః. ౧౫౮

అ. అథ తత్తత్స్థానాని ప్రదర్శయిష్యన్ సీతాం సంబోధయతి. ప్రియే ఇత్యా దినా—హే ప్రియే, జనకనందిని సీతే, విమానవేగః వ్యోమయానరయః, వినతానంద

* మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహిః. 'మహ పూజాయాం' చురాదే రదంతా ణ్ణిచి 'అచటఇ' రితి ఇక్ప్రత్యయే మహిః, 'కృదికారాద క్తిన' ఇతి జీషి మహీ ఇతి, 'పీదిః పఙ్క్తి ర్మహిః కేళి రిత్యాద్యా హ్రస్వదీర్ఘకా' ఇతి వాచస్పతి రిత్యమరసుధా యాముక్తం, అతఏవ ద్విరూపకోశే, 'మేధి ర్మేధీ మహి ర్మహీ' ఇత్యుక్తం.

తథాహి. ౧౫౯

ప యద్యద్దూరే పురః పశ్య న్నిచ్ఛామి తవ శంసితుమ్,
తత్త దన్వ గపి ద్రష్టు మపి వక్తుం న పార్యతే. ౧౬౧

౫. తరుణి ధరణీసుతే పశ్య ఋశ్యమూకోఽయం, బింబాధరే పంపాసర ఇదం, కంబుకంఠి కబంధనిధనభూమిరియం, కరభోరు ఖరాది కలహస్థాన మిదం, మధురాలాపిని మమ పర్ణశాలేయం, మత్తేభ గామిని మాయామృగమృగయావన మిదం, కుటిలాయతకబరి గోదావరీయం, కుంభికుంభ స్తని కుంభసంభవాయతన మిదం, విధు

సం గరుత్మంతమపి, అతిశేతే. తతోఽప్యతివేగేన నగచ్ఛతీ త్యర్థః. ని. 'గరుత్మాన్ గరుడ స్తార్క్ష్యో వైనతేయః ఖగేశ్వర' ఇత్యమరః.

అ. త దేవ ప్రతిపాదయతి. తథాహీతి. ౧౫౯

అ. ప్రతిపాదనప్రకారమేవాహ—యద్యదితి. పురః పురస్తాత్, దూరే యద్య ద్వస్తు స్థానం వా, పశ్యన్, తవ, శంసితుం కథయితు, మిచ్ఛామి, తత్త ద్వస్తు స్థానం వా, అన్వక్ పశ్చా, ద్ద్రష్టుమపి, తథా వక్తు మపి, న పార్యతే న శక్యత. ఇతి వేగాతి శయో క్తిః. తథాపి వక్ష్యామి శృణ్వితి వాక్య శేషః. ౧౬౦

తరుణీతి. హే తరుణి సుందరి, ధరణీసుతే భూమిపుత్రి సీతే, అయం పరిదృశ్య మానః, ఋశ్యమూకః ఋశ్యమూకాఖ్యపర్వతః, పశ్యత మవలోకయ, హే బింబాధరే బింబోష్ఠి, పంపాసరఇదం, యస్యతీరే మయా రావణాపహరణసమయే త్వద్విరహవేద నయా బహు విలపిత మితి భావః. హే కంబుకంఠి శంఖసదృశగ్రీవే, 'అంగగాత్ర కంఠేభ్య శ్చే'తి జీప్. ఏతేన మహాభాగ్యలక్షణసంపత్తి స్సూచ్యతే, తదుక్తం సాము ద్రికశాస్త్రే—'స్యా ద్రోమవర్జిత మురో మృదులాంగనానాం గ్రీవా చ కంబునిచితా ఽథ సుఖాని ధత్తే' ఇతి కంబునిచితా త్రిరేఖా వ్యాప్తేత్యర్థః. ఇయ మేషా, కబం ధస్య కబంధాఖ్యదానవస్య నిధనభూమిః విధ్వంసనస్థానం, యేన సుగ్రీవసఖ్యం త్వత్ప్రాప్తిసాధనముపదిష్ట మితి భావః. కరభా వివ ఊరూ యస్యా స్తస్యా స్సం బుద్ధిః హే కరభోరు, 'ఊరూత్తరపదాదౌపమ్యే' ఇత్యూఙ్ప్రత్యయః. అతఏవ హ్రస్వః. ని. 'మణిబంధా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహి' రిత్యమరః. ఇదం ఖరాదీనాం కలహ స్థానం యుద్ధభూమిః, ఏకదాపి త్వయా దృష్టచరమితి భావః. హే మధురాలాపిని మంజుభాషిణి, ఇయం, మమపర్ణశాలా, అయ మావయో రుటజ ఇత్యర్థః. హేమత్తేభ గామిని, మందయానే, ఇదం, మాయామృగస్య మాయామృగరూపధారిణో మారీచస్య

ముఖి విరాధ [1]విధ్వంసనమహీయం, కంజలోచనే మహామునే రత్రే రాశ్రమపద మిదం, విదేహరాజపుత్రి చిత్రకూటోఽయమితి వివిధాః కథా కథయన్నే వాంజసా భాగీరథీపరిసరే భరద్వాజమునేః ప్రశాంత పావనం తపోవన మయాసీత్, అభాషత చ మైథిలీమ్. ౧౬౧

ప. ప్రసుప్తబర్హిణశ్వాస[2]పారణాసుకృతీ హరిః,

మృగయావనం, తద్ధ్వంసనకానన మిత్యర్థః. కుటిలా కుంచితా నతా తథాభూతాయా ఏవ మోహనత్వాత్ ఆయతా దీర్ఘా చ కబరీ కేశపాశో యస్యా స్తస్యా స్సంబుద్ధిః హే కుటిలాయతకబరి, ని. 'కబరీ కేశవేశ' ఇత్యమరః. 'జానపదే' త్యాదినా ఙీష్. ఇయం గోదావరీ, హే కుంభికుంభ స్తని కరికుంభపృథులకుచే, 'స్వాంగా చ్చోపసర్జ నా దసంయోగోపధా' దితి ఙీష్. ఇదం, కుంభసంభవాయతనమగస్త్యాశ్రమః, ని. 'అ గస్త్యః కుంభసంభవ' ఇత్యమరః. హే విధుముఖి చంద్రాననే, పూర్వవఙ్జీష్. ని. 'విధు ర్విష్ణౌ చంద్రమసీ' త్యమరః. ఇయం విరాధస్య విధ్వంసనమహీ వినాశస్థానం, హే కంజలోచనే పద్మనయనే, ఇదం మహామునేః మునిపుంగవస్య, అత్రే రాశ్రమపదం త పోవనస్థానం, హే విదేహరాజపుత్రి జనకనందిని, అయం, చిత్రకూటపర్వతః, ఇత్యనేన ప్రకారేణ, వివిధాః నానా ప్రకారాః, కథా, శ్రావ్యవాచః, 'చింతిపూజికథికుంబి చర్చశ్చే' త్యఙ్ప్రత్యయః. కథయన్ శంసన్నే, వాయం శ్రీరామః, అంజసా ద్రుతం, భాగీరథీ పరిసరే గంగాప్రాంతభువి, ని. 'పర్యంతభూః పరిసర' ఇత్యమరః. భరద్వాజ మునే స్సంబంధి, ప్రశాంతం ప్రసన్నం నిర్వైర మిత్యర్థః. పావనంపవిత్రం చేతి మిథోవిశేషణవిశేష్యభావవివక్షాయాం 'విశేషణంవిశేష్యేణ బహుళ' మితి సమాసః. తపోవన మాశ్రమ, మయాసీత్, ప్రావిశ దిత్యర్థః. యాతేర్లుఙ్. 'యమరమనమాతాం స' క్చేతిసగాగమః, 'అస్తిసిచోఽపృక్తే' ఇతీడాగమః, మైథిలీ, మభాషత అవో చత చ. ౧౬౧

అ. ఉక్తప్రకారమే వాహ.—ప్రసుప్తేతి. హరిః భుజంగః, ని. 'యమానిలేంద్ర చంద్రార్కవిష్ణుసింహాంశువాజిషు, శుకాహికపిభేకేషు హరి ర్నా కపిలే త్రిష్వి' త్యమ రః. ప్రసుప్తస్య నిద్రాళోః బర్హిణస్య మయూరస్య యే శ్వాసాః నిశ్వాస, మారుతాః తేషాం పారణయా భోజనేన సుకృతీ ధన్యః, ని. 'సుకృతీ పుణ్యవాన్ ధన్యః' 'మయూ రో బర్హిణో బర్హీ నీలకంఠో భుజంగభు' గితి చామరః, బర్హిణభుజంగయో స్సహజవైరే

---

1 విధ్వంసనభూమి రియం. 2 పారణాసుఖితః ఫణీ.

కండూవినోదనోత్కంఠీ కంఠీరవనఖై ర్మృగః. ౧౬౨

గ. తత్ర భరద్వాజవిహితవివిధాతిథ్య స్తథైవ పదవీం దవీయసీ మతిలంఘ్య పున రయోధ్యాసవిధ మాసీద న్నగ్రత ఏవ హనూమదావేదితోదంత మాగచ్ఛంత మరుంధతీజానిపురస్సర మజస్ర మానందబాష్పాకులితాలోకై రమాత్యలోకైః పరిగత మతిపావనతపోధనవ్రత మాజానభక్తిభరితం భరత మాలోకయ న్నతివత్సలతయా తద్విమానా దవరోహణాయ దేవో దశకంఠరిపు రుదకంఠత. ౧౬౩

స త్యపి మహామునిమహిమ్నా ప్రసన్నత్వా దాశ్రమస్య నిర్భయసాన్నిధ్యసంభవా దితి భావః. తథా మృగో హరిణః, కంఠీరవనఖైః సింహనఖైః, కండూవినోదనోత్కంఠీ కండూత్యపనోదనోత్సుకః, పూర్వవద్భావః, సహజమపి వైరం సంత్యజ్య స్వైరం విహరంతి మృగపన్నగాదయ ఇతి మునే ర్మహాతపస్సామర్థ్యం సూచ్యతే. ౧౬౨

తత్రేతి. తత్రాశ్రమే, భరద్వాజేన విహితం కృతం వివిధాతిథ్యం నానాప్రకారాతిథిసత్కారో యస్య స తథోక్తః, తథైవ దవీయసీం దూరతరాం. 'స్థూలదూరే' త్యాదినా పూర్వగుణయణాదిపరలోపౌ 'ద్వివచన విభజ్యే' త్యాదినా ఈయసు న్యవాదేశః 'ఉగితశ్చే' తి ఙీప్. పదవీ మార్గం, మతిలంఘ్యాతిక్రమ్య, పున ర్భూయః, వాక్యాలంకారే వా, అయోధ్యాయాః సవిధం సమీప మాసీదన్ ప్రాప్నువ, న్నగ్రతః పురస్తా దేవ, హనూమతా ఆవేదితో నివేదితః ఉదంతః శ్రీరామాగమనవృత్తాంతో యస్య తం, అత ఏవ ఆగచ్ఛంతం ఆభిముఖ్యే నాయాంతం. అరుంధతీ జాయా యస్య సోఽరుంధతీజానిః వసిష్ఠః 'జాయాయా నిఙ్' ఇతి నిఙాదేశః. పురస్సరోఽగ్రేసరో యస్య స తథోక్త స్తం, తథా అజస్రం నిరంతర, మానందబాష్పై రాకులితా ఆలోకా దర్శనాని యేషాం తైః, ని. 'ఆలోకౌ దర్శనద్యోతౌ' విత్యమరః. అమాత్యలోకైః సుమంత్రాదిమంత్రిజనైః, పరిగతం పరివేష్టితం, అతిపావన మత్యంతపరిశుద్ధం, తపోధనవ్రతం జటావల్కలధారణకందమూలాశనాధశ్శయనబ్రహ్మచర్యాదితాపసాచారో యస్య తం, భక్తిః పూజ్యే ష్వనురాగః ఆజానభక్త్యా స్వభావసిద్ధభక్త్యా భరితం పరిపూర్ణం. నిజభక్తితత్పర మిత్యర్థః. సి. 'భక్తి ర్నిషేవణే రాగే రచనాయా' మితి శబ్దార్ణవే. భరత, మాలోకయన్, అతివత్సలతయా హేతునా, ని. 'శ్రీమాన్ స్నిగ్ధ స్తు వత్సల' ఇత్యమరః. 'వత్సాంసాభ్యాం కామబలే' ఇతి లచ్ప్రత్యయః. తత స్తద్విమానాత్ పుష్పకాత్,

ప. యానం మదాశయ మవేత్య యథాయథైత
త్తారాపథా దవతర త్యవనీకుమారి,
ఆసేదుషీం సవిధ మద్య తథాతథా భూ
రత్యాదరేణ భవతీ మభిగచ్ఛతీవ. ౧౬౪

ప. ఇత్థం వద న్నిందుముఖీం సలీలం దేవః ప్లవంగాధిపదత్తహస్తః,
విభీషణావేదితయా పదవ్యా విమానతో మంద మవారురోహ.

ప. ప్రణీతమణిపాదుకం ప్రణత మగ్రతః పాదయో
రుదస్య భరతం జవా దుపనయ న్భుజాభ్యంతరమ్,

దవరోహణాయ, దేవః స్వామీ, దశకంఠరిపుః రావణాంతకః శ్రీరామః, ఉదకంఠ ఉత్కంఠితవాన్, ఐచ్ఛ దిత్యర్థః. ౧౬౩

అ. తదానీం సీతా మామంత్రితవాన్ శ్రీరామ ఇత్యాహ.—యానమితి. హే అవనీకుమారి సీతే, ఏత దస్మదధిష్ఠితం, యానం పుష్పకం కర్తృ, మదాశయం మమావరోహణాభిప్రాయం, మవేత్య జ్ఞాత్వా, యథాయథా, తారాపథా దంతరిక్షా, దత్యాదరా దితి వా పాఠః, అతఏవావతరతి, అవరోహతి, తథాతథా, భూః త్వన్మాతా భూదేవీ, అద్యేదానీం, సవిధం సమీప, మాసేదుషీ ముపగతాం, భవతీం పూజ్యాం త్వామ్. 'భాతే ర్డవతు' రితి డవతు ప్రత్యయః. పూర్వవత్, అత్యాదరేణ అత్యంతపుత్రికాప్రేమ్ణా, అభిగచ్ఛ త్యభ్యుద్గచ్ఛతీ, వేత్యుత్ప్రేక్షా. యథా దూరా దాగతాం పుత్రీం మాతా అత్యంతాదరే ణాభ్యుద్గచ్ఛతి తద్వ దిత్యర్థః. వసంతతిలకావృత్తం. ౧౬౪

ఇత్థమితి. ఇత్థ మనేన ప్రకారేణ, 'ఇదమ స్థము' రితి థము ప్రత్యయః, ఇందుముఖీం సీతాం ప్రతి, సలీలం సవిలాసం, వదన్, దేవః స్వామీ శ్రీరామః, ప్లవంగాధిపేన సుగ్రీవేణ దత్తః రాజలక్షణత్వాద్వితీర్ణః హస్తః హస్తావలంబో యస్య స తథోక్తస్సన్, విభీషణావేదితయా ఇత ఆగమ్యతాం దేవే నేతి నిర్దిష్టయా, పదవ్యా మార్గేణ పథఃకరణత్వం వ్యాఖ్యాతం ప్రాక్, విమానతః విమానాత్, పంచమ్యాస్తసిః, మందం శనైః, అవారురోహ అవరూఢవాన్. ౧౬౫

ప్రణీతేతి. ప్రణీతే శ్రీరామచరణసన్నిధానం ప్రాపితే మణిపాదుకే పూర్వం రాజపరిపాలనపురస్కారార్థమానీతే మాణిక్యపాదుకే యేన తం, పాదయోః, రగ్రతః పురస్తా, త్ప్రణతం నమస్కృతవంతం, భరతం, జవా దాదరాతిశయప్రయుక్తరయాత్ ఉదస్య ఉత్క్షిప్య, భుజాభ్యంతర, ముపనయన్, గాఢమాలింగ న్నిత్యర్థః. తథా తపసా

ఉదీక్ష్య చ తపఃకృశం వపు రముష్య వాత్సల్యతః
కరేణ స ముహు స్స్పృశ న్న విరరామ రామశ్చిరమ్. ౧౬౮
పశ్య న్ననన్ద భరతః పరిరభ్య దోర్భ్యాం
సౌమిత్రి మార్యసమదుఃఖకృశీకృతాఙ్గమ్,
సోఽయం సుఖోపనతరాజ్యపరాఙ్ముఖాయ
తస్మై పున స్సహజభక్తిదృఢవ్రతాయ. ౧౬౯
౫. అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపురుషం పౌరుషనిఘ్నేన

వ్రతోపవాసాదినా, కృశం క్షీణం, అముష్య భరతస్య, వపు శ్శరీరం, ఉదీక్ష్య దృష్ట్వా చ, వాత్సల్యతః సోదరస్నేహాత్, కరేణ, ముహుః పునఃపునః, స్పృశన్ పరిమార్జయన్ స రామః, చిరం, న విరరామ న విరతోఽభూత్. తదుపలాలనతాత్పర్యేణ అనల్పకాలం ప్రావర్తతేత్యర్థః. 'వ్యాఙ్పరిభ్యో రమ' ఇతి పరస్మైపదం. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౬౮

పశ్యన్నితి. భరతః, ఆర్యేణ పూజ్యేన శ్రీరామేణ సమం దుఃఖం దుఃఖానుభవో యస్య సః అతఏవ కృశీకృతం అఙ్గం శరీరం యస్యేతి బహువ్రీహిగర్భితో విశేషణ సమాసః, అథవా ఆర్యసమదుఃఖేన కృశీకృతాఙ్గం అంతతః క్లేశా ననుభూతవంతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణం, పశ్యన్, దోర్భ్యాం బాహుభ్యాం, పరిరభ్యాలిఙ్గ్య, ననన్ద ఆర్యసహవాసేనాయం ధన్యోఽభూ దితి సంతుతోష. తథా సోఽయం సౌమిత్రిశ్చ, సుఖేన ఉపనతే స్వయం సుప్రాప్తే రాజ్యే పరాఙ్ముఖాయ, ఆదరరహితాయేత్యర్థః. పునః సహజభక్త్యా దృఢం గాఢం వ్రతం శ్రీరామాగమనపర్యంతం అయోధ్యాం న ప్రవేక్ష్యా మీత్యాదిరూపనియమో యస్య సః తథోక్తాయ, తస్మై భరతాయ, పునశ్శబ్దో వాక్యాలంకారే. ననన్ద, తద్రాజ్యదానతత్పరం భరతం దృష్ట్వా పరం జహర్షేత్యర్థః. † గుణానాం పరమాదరాస్పదత్వా దిద మన్యోన్యాభినందన ముక్త మితిభావః. వసంతతిలకావృత్తమ్, ౧౬౯

అథేతి. అథానంతరం, భరతః, పౌరుషనిఘ్నేన పురుషకారాధీనేన, ని. 'అధీనో నిఘ్న ఆయత్త' ఇత్యమరః. శత్రుఘ్నేన సహ, ‡ పురతః ప్రథమ, మభివాదితో

† 'తస్మా' ఇతి తాదర్థ్యే చతుర్థీ' తన్నిష్ఠ భక్తిగుణోద్దేశ్యకం నందనం.

‡ 'అథ భరతోఽపి పురతోఽభివాదితపూర్వజోపలాలననిఘ్నేన శత్రుఘ్నేన సహే' త్యాది ప్రాచీనపాఠ స్సాధుః. అత్ర పౌరుషాధీనత్వోక్తే రనుపయోగాత్, పూర్వజః శ్రీరామః తత్కర్తృక ముపలాలనం, శిష్టం స్పష్టం.

శత్రుఘ్నేన సహ దేవీం ప్రణమ్య జనకనందినీ మున్మనీకృత్య సావరోధవధూకాం త్సుగ్రీవదశగ్రీవానుజాదీ౯ యథోచితాభి రుపచర్యాభి రభ్యర్హితపురోహిత మామంత్రితమంత్రిలోక మనుగ్రహాలోకానుగృహీత పౌరవర్గ మగ్రజన్మానం విమానగత మేవ సబహుమాన మానందయ న్ననయ దపనీతరుజం నిజ మాశ్రమపదం. ౧౬౭

గ. తత్ర చ సౌమిత్రిసీతాసఖో దాశరథి రతిలోభనీయవాత్సల్యాం కౌసల్యా[1]మతిశయితదుఃఖాతిరేకాం కైకేయీ మతిక్రమస్నేహపరిష్వ

నమస్కృతః పురుషః పరమపురుషః శ్రీరామః యస్మి౯ కర్మణి తద్యథా తథా, దేవీం జనకనందినీం సీతాం, ప్రణమ్య, తథా యథోచితాభిః యథార్హాభి రుపచర్యాభిః ఉపచారైః, ఉపపూర్వా చ్చరతేః కృదంతా 'ద్ప్రత్యయా' దితి స్త్రియా మప్రత్యయే టాప్. అవరోధవధూభి రంతఃపురస్త్రీభిః, సహితా౯ సావరోధవధూకా౯, 'తేన సహేతి తుల్యయోగ' ఇతి బహువ్రీహిః. 'నద్యృత' శ్చేతి కప్, సుగ్రీవదశగ్రీవానుజౌ సుగ్రీవవిభీషణౌ ఆదీ యేషాం తా౯ వానరా౯, ఉన్మనీకృత్య ఉత్సుకచిత్తా౯ కృత్వా, అభూత తద్భావే చ్వీః. 'అస్య చ్వౌ' వితి దీర్ఘః. 'అరున్మనశ్చక్షు' రిత్యాదినా సలోపః, అభ్యర్హితః పూజితః పురోహితో వసిష్ఠః యేన తం, ఆమంత్రితః సంబోధితో మంత్రిలోకో మంత్రిజనో యేన తం, అనుగ్రహాలోకేన కరుణాకటాక్షవీక్షణేన అనుగృహీతః అనుగ్రహవిషయీకృతః పౌరవర్గః పురజననివహో యేన తం, అగ్రజన్మానం జ్యేష్ఠభ్రాతరం శ్రీరామం, విమానగతం విమానారూఢ మేవ, సబహుమానం సగౌరవ, మానందయ౯, అపనీతా శ్రీరామాగమనా దపగతా రుజా ఉపతాపో యస్మి౯ త త్తథోక్తమ్, ని. 'స్త్రీ రుగ్రుజా చోపతాపే'త్యమరః. నిజం స్వకీయ, మాశ్రమపదం నందిగ్రామాఖ్య మావాసస్థానం, అనయత్ ప్రాపయామాస. ౧౬౭

తత్రేతి. తత్ర భరతాశ్రమపదే, సౌమిత్రిసీతాసఖః లక్ష్మణసీతాసమేతః, 'రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్' దాశరథిః శ్రీరామః, అత్యంతం లోభయతీ త్యతిలోభనీయం పుత్రదర్శనాభిలాష విశేష జనక మిత్యర్థః. తద్వాత్సల్యం స్నేహో యస్యా స్తాం, కౌసల్యాం చ, అతిశయితో బహుళః దుఃఖాతిరేకో యస్యా స్తాం, సర్వానర్థమూలభూతాఽహ మస్మీతి సముత్పన్నదుఃఖభరాక్రాంతా మిత్యర్థః. కైకేయీం చ, అతిక్రమేణ

---

1 'అయశశ్శల్యజనితశోకాతిరేకాం కైకేయీం అకృత్రిమస్నేహపరిష్వక్తాం సుమిత్రామ పీ'తి ప్రాచీనపాఠ స్సుగమః.

క్రాంసౌమిత్రిమాతర మపి క్రమా దభివాదయ న్నిజావలోకనరసనిరతా
భి రేతాభి ర్వనితాభిః పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ కలాభిః పయోనిధి రివ వీచి
కాభిః ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణో నిర్భరానంద మవిందత. ౧౬౯

ప. * అ థాఖిలజనేక్షణేక్షితరఘూద్వహ స్యాదరా
ద్విధాతు మభిషేచనం విచరితం గురో ర్రాజ్ఞయా,
అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున

క్రమ మతిక్రాంతేన స్నేహేన పరిష్వక్తాం నిర్మర్యాదప్రేమపరిపూర్ణాం, సౌమిత్రి మాతర మపి సుమిత్రాంచ, క్రమాత్ వృద్ధానుక్రమా, దభివాదయన్ నమస్కుర్వన్, నిజావలోకనే ఆత్మదర్శనే యో రసో ఽనురాగః తస్మి న్నిరతాభిః తత్పరాభి, రేతాభిః పూర్వోక్తాభిః, వనితాభి రుత్తమస్త్రీభిః, కలాభి రంశైః, ని. 'కలా శిల్పే కాలభేదే చంద్రాంశే కలనా కలే' తి వైజయంతీ, పూర్ణిమాచంద్ర ఇవ, వీచికాభి రూర్మిభిః, పయోనిధి స్సముద్ర ఇ, వేత్యుపమాద్వయం. ప్రతిక్షణం పరిరభ్యమాణః ఆదరాతిశయాత్ క్షణే క్షణే ఆశ్లిష్యమాణః, నిర్భరానంద మమందానంద, మవిందత అలభత, పరమానందభరితాంతఃకరణో ఽభూ దిత్యర్థః. ౧౬౯

అథేతి. అ థానంతరం, గురుర్వసిష్ఠస్య, ఆజ్ఞయా నిదేశేన, అఖిలజనేక్షణై రశేషలోకలోచనై రీక్షిత స్సానంద మవలోకితః సచాసౌ రఘూద్వహ శ్చ తస్య శ్రీరామస్య, ఆదరాత్, విచరితం విశిష్టాచారయుక్తం, అభిషేచనం, మూర్ధాభిషేకం, విధాతుం కర్తుం, మంథరాం మందాం, గతిం, విజహతా త్యజతా, ససంభ్రమం ప్రవృత్తేనేత్యర్థః. జహాతే శ్శతృప్రత్యయః. హరిగణేన వానరసమూహేన, సమాకులితా సంక్షుభితా మంథరా కైకేయీదాసీ యస్మిన్ కర్మణి త ద్యథా భవతి తథా, తత్ర తస్యాః కైతవప్రయోగానవసరా దితిభావః, సమంతతః, సకలదిగ్భ్య ఇత్యర్థః. తీర్థం

* 'అథాఖిలజగత్పతే రపి రఘూద్వహ స్యాదరా ద్విధాతుమభిషేచనం విచలతా గురో ర్రాజ్ఞయా, అనీయత సమంతతో హరిగణేన తీర్థం పున ర్విచింత్య వ్యాది మంథరాం విజహతా గతిం మంథరా' మితిపాఠే అఖిలజగత్పతే రపీ త్యనేన స్వతఏవ సర్వేశ్వరత్వం సిద్ధ మితి సూచితం, రఘూద్వహ స్యేత్యనేన మానుషరూపేణ తద్వంశేఽవతీర్ణత్వాదభి నేతవ్య మభిషేచనం విధాతుం గురో ర్రాజ్ఞయా విచలతా మంథరాం ప్రాగభిషేకాంతరాయకారిణీం కైకేయీదాసీం విచింత్య ప్రాగ్వ త్పునర్విఘ్నం కుర్యా దిత్యాశంక్య అతఏవ మంథరాం గతిం విజహాతేత్యన్వయః, శిష్టం స్పష్టమ్.

స్పృహాకులితకుంధరం విజహతా గతిం మన్థరామ్. ౧౨౦
ప. అలంకృతః కృతమభిషేకమాదరా
దహాత్యసంహతిభిరవాప్య రాఘవః,
పురోన్ముఖః పునరయమానశే రథం
మనోరథం స చ భరతో మహారథః. ౧౨౧
గ. తత్ర చ సేవావిచక్షణాభ్యాం శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం [1]మభితో విధూతవ్యజనః పరిజనాచారనిరతభరతోదస్తవిమలముక్తాతపత్రో [2]విచి

పుణ్యనదీసలిలం, పునర్భూయోఽపి, వాక్యాలంకారే వా, ఆనీయత ఆనీతం. పృథ్వీవృత్తమ్. ౧౨౦

అలంకృతఇతి. అయం, రాఘవః రఘువంశోద్భవః శ్రీరామః, అమాత్యసంహతిభిః మన్త్రివర్గైః, స్వత్రతేషాం ముఖత్వాదితిభావః. ఆదరాత్ సత్కారాత్, కృతం విరచిత, మభిషేక, మవాప్య, మూర్ధాభిషిక్తస్సన్నిత్యర్థః. అలంకృతః జటావటల విమోచనపూర్వకం వివిధవిచిత్రమణిహారదివ్యాంబరాదిభిః విభూషితః. పునః పురోన్ముఖః, అయోధ్యాపురప్రవేశాభిముఖస్సన్నిత్యర్థః. రథ, మానశే ప్రాప, పుష్పకం విహాయ రథారూఢోఽభూదిత్యర్థః. 'అశ్నోతేశ్చ' ఇత్యభ్యాస దీర్ఘనుడాగమౌ, తథా, మహారథః, మహాత్మా, స ప్రసిద్ధః, భరత శ్చ, మనోరథం శ్రీరామాభిషేకరూపనిజవాంఛితార్థసిద్ధిం, ఆనశే, శ్రీరామాభిషేకేణ పరిపూర్ణమనోరథోఽభూదిత్యర్థః. రుచిరావృత్తం. 'చతుర్గ్రహైరిహ రుచిరా జభస్జగా' ఇతి లక్షణాత్. ౧౨౧

తత్రేతి. కించేతి చార్థః తత్ర తస్మిం త్సమయే, సేవావిచక్షణాభ్యా ముపచారచరణతత్పరాభ్యాం, శత్రుఘ్నలక్ష్మణాభ్యాం, జ్యేష్ఠకనిష్ఠభావోఽత్ర నవివక్షితః. లక్ష్మణాపేక్షయాఽపి శత్రుఘ్నస్యాదరాతిశయద్యోతనార్థం వా, తథాచ మహాకవిప్రయోగః. 'శత్రుఘ్నలక్ష్మణముఖైరుపచర్యమాణ స్సామ్రాజ్యభోగనిరతో బభూవే' తి. అభితః, ఉభయపార్శ్వయో రిత్యర్థః. విధూతే వీజితే వ్యజనే చామరే యస్య సతథోక్తః, పరిజనాచారనిరతేన భృత్యజనోచితాచారతత్పరేణ భరతేన ఉదస్తముత్క్షిప్తం విమలం స్వచ్ఛం ముక్తాతపత్రం మౌక్తికచ్ఛత్రం యస్య స తథోక్తః, విచిత్ర మాశ్చర్యకరం విచిత్ర సన్నివేశం వా యథా తథోపహితేన విరచితేన నైపథ్యేన దివ్యభూషణాంబరప్ర

---

1 అభితోవిధూతధవళవాలవ్యజనః.

2 విచిత్రోపజాతమనుజవేషచారుభిః, ప్రాచీనపాఠోఽయమ్,

త్రోపహితనైపథ్య చారురారూఢ శతాంగమాతంగై రాశరప్లవగవాహినీపతిభి రనుగమ్యమానః ప్రవర్త్యమానశ్వేతాక్షతకుసుమలాజోపచారపౌరపురంధ్రీకదంబసంరమ్భచలితమంజీరమణికాంచీ వలయవాచాలితాం వాద్యమానమాంగళికతూర్యఘోషవైతాళికవైబోధికవివిధరవశ్రవణసమయోచ్ఛలితసామోదపౌరసంబాధాంసౌధాంతరగవాక్షచలితతరుణీజనేక్షణ రేఖానీలోత్పలదామతోరణాభిరామ రథ్యాంతరామయోధ్యామాజగామ రామచంద్రః. ౧౭

ప. [1]సాకేతం సముపేయివాం త్స [2]విజయీ సంసేవితో భ్రాతృభి

యుక్తావయవప్రసాధనేన చారు స్సుందరః, తథా శతాంగాః రథాః మాతంగాః గజాః, తే ఆరూఢాః అధిష్ఠితా యై స్తైః, ని. 'శతాంగ స్స్యందనో రథ' ఇత్యమరః. ఆశరప్లవగవాహినీపతిభిః విభీషణసుగ్రీవప్రముఖరాక్షసవానరసేనానాయకైః. అనుగమ్యమానః అనుస్ప్రియమాణశ్చ సన్, రామచంద్రః, శ్వేతాక్షతానాం కుసుమానాం లాజానాం చోపచారః విక్షేపణరూపోపచారః ప్రవర్త్యమానః మంగళాచారతయా క్రియమాణో యై స్తాని తథోక్తాని యాని పౌరపురంధ్రీకదంబాని పత్తనస్త్రీనివహా స్తేషాం సంరంభేణ సంభ్రమేణ చలితైః ఝణఝణాయమానైః మంజీరమణికాంచీవలయైః నూపురమాణిక్యరశనాకంకణైః వాచాలితాం ముఖరితాం, 'తత్కరోతీ'తి ణ్యంతా త్కర్మణి క్తః. వాద్యమానాని తాడ్యమానాని మాంగళికతూర్యాణి మంగళవాద్యాని తద్ఘోషాణాం తథా వైతాళికానాం స్తుతి పాఠకానాం 'త తత్ప్రిహరకయోగ్య రాజ్ఞ స్సతాం ఛరవాదిభిశ్లోకైః, సరభసమేకవిచారం గాయన్ వైతాళికో భవతీ' త్యుక్తలక్షణానాం వైబోధికానాం కర్తవ్యార్థవిబోధకజనానాం చ యే వివిధరవాః తేషాం శ్రవణసమయే ఆకర్ణనకాలే ఉచ్ఛలితాః ప్రచలితాః సామోదాః సానందా శ్చ యే పౌరాః తైస్సంబాధాం సంకీర్ణాం. 'మాంగళికవైబోధికే' త్యత్ర 'ప్రయోజన' మితి ఠక్. సౌధాంతరగవాక్షైః ప్రాసాదమధ్యవాతాయనైః చలితాః ప్రసృతాః యా స్తరుణీజనేక్షణరేఖా స్సుందరీజననేత్రపఙ్క్తయః తా ఏవ నీలోత్పలదామతోరణాని తై రభిరామాణి రమ్యాణి రథ్యాంతరాణి ప్రతోళ్యభ్యంతరాళాని యస్యా స్తాం, అయోధ్యాం, ఆజగామ, ప్రవివేశేత్యర్థః. ౧౮

సాకేతమితి. విజయీ జయశీలః, 'జిదృక్షీ' త్యాదినా ఇనిప్రత్యయః. యుద్ధా

1 రాజ్యంస్వం. 2 వినయైరాసేవితః.

సుగ్రీవప్రముఖానపి ప్రియసఖాన్ స్వే స్వే పదే స్థాపయన్,
స్వచ్ఛందం సుచిరం సుఖాన్యనుభవన్ దేవ్యా సమం సీతయా
రామః పాలయతి స్మ కీర్తివిభవైరామోదినీం మేదినీమ్. ౧౭౨

ప. [1]సాహిత్యాదికలావతా శనగరగ్రామావతంసాయిత
శ్రీగంగాధరధీరసింధువిధునా గంగాంబికాసూనునా,

ప్రశస్తో రావణవిజయోఽస్యాస్తీతి విజయీ, 'ప్రశంసాయా మినిః, స ప్రసిద్ధో, రామస్సాకేత మయోధ్యాం, ని. 'సాకేతం స్యా దయోధ్యాయా' మిత్యమరః, సముపేయివాన్ ప్రవిష్టవాన్. 'ఉపేయివాననాశ్వాననూచానశ్చే'తి క్వసుప్రత్యయాంతో నిపాతితః, తథా భ్రాతృభిః అనుజైః భరతాదిభిః, సంసేవితః ఉపచర్యమాణః, తథా సుగ్రీవప్రముఖాన్ సుగ్రీవాదీన్, ప్రియసఖాన్ ప్రియసుహృదః, రాజాహస్సఖిభ్యష్టచ్, స్వే స్వే పదే, కిష్కింధాది ప్రతినియతస్థానే ష్విత్యర్థః, వీప్సాయాంద్విర్భావః 'పూర్వాదిభ్యో నవభ్యోవే'తి వికల్పాత్ స్మిన్నాదేశాభావః, స్థాపయన్ ప్రతిష్ఠాపయన్, తథా దేవ్యా సీతయా సమం. స్వచ్ఛందం యథేచ్ఛం, సుఖాన్యైహికభోగాన్, అనుభవన్, దానత్రాణోద్భవాకీర్తిః తస్యావిభవైః సామర్థ్యైః సమృద్ధిభిః, ఆమోదినీ మానందవతీం, మేదినీం భువం, సుచిర మతిచిరకాలం, పాలయతిస్మ పరిపాలితవాన్, 'లట్ స్మే' ఇతి భూతార్థే లట్, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. 'సూర్యాశ్వైర్మసజాస్తతా స్సగురవః శార్దూలవిక్రీడితం'. ౧౭౨

అథ కవిః కావ్యవర్ణ్యనామాఖ్యానపూర్వకం కాండసమాప్తిం శ్లోకే నాహ సాహిత్యేతి. సాహిత్యం కావ్యనాటకాలఙ్కారాది సముదాయరూపా విద్యా తదాదిః ప్రముఖం యాసాం తాః కలా విద్యా అస్య సంతీతి సాహిత్యాదికలావతా, సకలవిద్యారహస్యాభిజ్ఞే నేత్యర్థః, అత్ర కర్మధారయస్యాప్యనుద్వేగకరత్వాత్ సర్వధనీ సర్వకేశీత్యాదివన్నిర్బోధవ్యః, శనగరమితి గ్రామః తస్య అవతంసవ దాచరితః అవతంసాయితః భూషణాయమానః ఉపమానార్థకాచారక్యజంతాత్ కర్తరి క్తః, సచాసౌ శ్రీగంగాధరధీరశ్చ శ్రీయుక్తః గంగాధరనామా పండితః ని. 'ధీరో మనీషీజ్ఞః ప్రాజ్ఞ

---

[1] అస్యశ్లోకస్యస్థానే. 'కోలాలాఖ్యమహాగ్రహారమహితా'కల్పేన సంఖ్యావతాం విశారదేనవిధునా శ్రీసోమనాథోదయే, ప్రాగ్భోగోదిత పఞ్చకాణ్డమహితా న్థే పునః కాణ్డోనిర్మిత ఏకమాత్రపటినా షష్ఠోఽపి కీయాచ్చిరమ్' ఇతి పాఠః శ్రూయతే.

ప్రాగ్భోజోదితపంచకాండవిహితానందే ప్రబంధే పునః
కాండో లక్ష్మణసూరిణా విరచితః షష్ఠోఽపి జీయాచ్చిరం.
ఇతి శ్రీలక్ష్మణకవివరవిరచితో యుద్ధకాండ స్సమాప్తః

స్సంఖ్యావాన్ పండితః కవి' రిత్యమరః, స ఏవ సింధుః సముద్రః తస్య విధునా చంద్రేణ పుత్రత్వా దుల్లాస కరత్వా చ్చ తద్రూపేణేత్యర్థః, అతఏవ శ్లిష్టపరంపరితరూపకం. వి. 'విధుర్విష్ణౌ చంద్రమసీ'త్యమరః. గంగాంబికాసూనునా గంగాంబికాగర్భసంభూతేన, లక్ష్మణసూరిణా లక్ష్మణాఖ్యవిదుషా, ప్రాక్పూర్వం, భోజేన రాజ్ఞా ఉదితైః విరచితైః పంచభిః బాలకాండాది సుందరకాండాంతైః కాండైః విహితః ఆనందో విద్వత్ప్రమోదో యేన తస్మి, న్నిత్యుత్తర పదసమాసః. ప్రబంధే చమ్పూరామాయణాఖ్యే కావ్యే, పునః విరచితః ప్రణీతః, షష్ఠః షణ్ణాం పూరణః, కాండో యుద్ధకాండః, చిరంజీయాత్, సర్వోత్కర్షేణ వర్తతా మిత్యర్థః, శార్దూలవిక్రీడితం వృత్తం. ౧౭౨

ప. పూర్వేషాం విదుషాం మతాని వివిధా న్యాలోచ్య తత్సారవ
వ్యాఖ్యేయ మఖండపండితపరితోషాయ సందర్భితా,
యద్యత్ర ప్రతిభాతి దూషణ మిదం విజ్ఞాయతాం భూషణం
తత్రాపి ప్రతిభాతిచే న్నను పరామృశ్యం హ్యావశ్యం బుధైః.
లోకేషు ప్రతిభాతి మధ్యమజగ త్తత్ర త్రిలింగాహ్వయో
దేశ స్తత్ర తథాద్రిమాళితనయాతీరం పరం తత్ర చ,
గ్రామః కాంజులురీతి తత్ర మహితః శ్రీరామచంద్ర స్సుధీ
శ్శ్రీమా నుద్వహతా దముష్య కవితాకన్యాం రఘూణాం పతిః..

ఇతి శ్రీమత్పరమయోగీంద్రబృందమాననేందీవరసందోహానందలాభాభినందిత రఘునందన చరణారవిందమకరందాస్వాదన కందళితసారస్వతేనాఖండితతపః ప్రచండ మునిప్రకాండ మండలేశ్వరశాండిల్యమహాముని గోత్రావతంసస్య పంచాన్వయసుధా పారావార పారిజాతస్య ధన్వంతర్యవతారాంతరస్యాయుర్వేద ప్రముఖనిఖిలవిద్యా సారసర్వజ్ఞ సార్వభౌమస్య కొండపండితవర్యస్య తనూజేన గంగాంబికాగర్భరత్నాకర సుధాకరేణ రామచంద్రబుధేంద్రేణ విరచితాయాం చమ్పూరామాయణ వ్యాఖ్యాయాం సాహిత్యమంజూషికాసమాఖ్యాయాం యుద్ధకాండ స్సమాప్తః.

రామచంద్రార్యరచితా రామచంద్రపదార్పితా,
వ్యాఖ్యా శ్రీయుద్ధకాండస్య పూర్ణా మంజూషికాభిధా.

సవ్యాఖ్యం చమ్పూరామాయణం సమాప్తమ్.